

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

БАХТИЁР НАЗАРОВ, АБДУҒАФУР РАСУЛОВ,
ШОИРА АХМЕДОВА, ҚУРДОШ КАҲРАМОНОВ

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТАНҚИДИ

ТАРИХИ

Университетларнинг 5220100 – филология (Ўзбек филологияси),
педагогика институтларининг - ўзбек тили ва адабиёти йўналиши учун

Д А Р С Л И К

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
университетлар ва педагогика олий ўқув юртларининг филология
факультетлари учун дарслик сифатида тавсия қилинган.

Тошкент
«Tafakkur qanoti»
2012

УДК: 811.512.133

83(5Ў)

Ў-16

Масъул мухаррирлар:

филология фанлари доктори, профессор Тўра Мирзаев
филология фанлари доктори Баходир Каримов

Такризчилар:

филология фанлари доктори, профессор Б.Тўхлиев
филология фанлари номзоди, доцент Т.Қахҳор

Ўзбек адабий танқиди тарихи:

Университетларнинг 5220100 – филология (Ўзбек филологияси), педагогика институтларининг – ўзбек тили ва адабиёти йўналиши учун дарслик/ Б. Назаров (ва бошқ.); масъул мухаррир Т. Мирзаев, Б. Каримов; Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. – Тошкент: Tafakkur qanoti, 2012 – 396 Б.

Назаров, Бахтиёр,

Расулов, Абдугафур,

Ахмедова, Шоира,

Қахрамонов, Қурдош

УДК: 811.512.133

БББ 83(5Ў)

Дарслик ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва Адабиёт инсти-тути, Ўзбекистон Миллий университети, Бухоро Давлат университети Тошкент Давлат педагогика университетлари олимлари ҳамкорлигида Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги талаби ва шартномасига мувофиқ яратилди. Унда ўзбек адабий танқидининг фан ва санъат сифатидаги эстетик моҳияти, найдо бўлиши, шаклланиши ва таракқиёт тарихининг ўзига хос тамойиллари босқичма-босқич ўрганилиб умумлаштирилган. Ўзбек адабий танқиди ривожига муносиб хисса қўшган қатор етакчи адабиётшунос-мунаққидлар илмий-ижодий фаолияти ёритилган. Шунингдек, адабий танқиднинг жанрий таркиби тасниф этилиб, тақриз, адабий-танқидий мақола, адабий портрет, танқидий-биографик очерк, эссе, адабий-танқидий мактуб, адабий суҳбат каби жанрлар таҳлил этилган. Ҳар бир мавзу режа, мавзунини мустахкамловчи саволлар, таянч тушунчалар ва мустақил ўқиш учун тавсия этилган адабиётлар рўйхати каби методик кўрсатмалар билан таъминланган.

Дарслик университетлар ва педагогика институтлари ўзбек филологияси факультетининг талаба, магистр, стажёр-тадқиқотчи-изланувчилар, ўқитувчилар ва барча кизикувчиларга мўлжалланган.

ISBN 978-9943-382-31-2

© Б. Назаров ва бошқ., 2012

© "Tafakkur qanoti", 2012.

Муаллифлардан

Юртимизда мустакиллик шабадалари эса бошланганига йигирма йил тўлди. Миллий истиклол мафкураси ҳаётнинг ҳамма соҳаларида ўз акс-садосини берапти. Жумладан, адабиётшунослик, унинг таркибий қисми бўлган адабий танкид илми ҳам шу янгиланиш мафкураси асосида ходисаларни қайта баҳолаш эвазига тобора теранлашиб бормоқда.

Олий ўқув юртларида адабиёт ўқитишни янгилаш масаласи ўз ечимини кутаётган энг долзарб муаммоларидан саналади. Маълумки, олий таълим тизимидаги адабий таълимнинг асосий йўналишларидан бири адабиётшунослик ва адабий танкид илмининг ўрганилишидир.

Дарсликларнинг янги авлодини яратиш давр талабидир. Шу маънода бугун адабий танкид тарихини бадний ижоднинг барча масалалари билан, жамият ҳаёти, унинг моддий ва маънавий кадриятларни яратиш йўлидаги кураши билан боғлаб ўрганиш ва ўргатиш лозим.

Олий ўқув юртлари учун адабий танкид бўйича дарслик йўқлиги бу соҳани талабаларга пухта ўргатишни кийинлаштирмоқда. Шу боис адабий танкид тарихини миллий мафкура нуктан назаридан талабаларга етказиш мазкур дарсликнинг мундарижасини ташкил этади. Бунда адабий танкиднинг фан ва санъат уйғунлигидан иборат ижтимоий-эстетик ходиса эканлиги, ўзбек адабий-танкидий тафаккурининг уйғониши, шаклланиши ва ривожланиш тарихи, адабий танкиднинг таракқиёт босқичлари ёритилади. Ўзбек адабий танкидининг ёркин намояндалари илмий-танкидий фаолиятларини ҳамда адабий танкиднинг жанрларини ўрганиш кўзда тутилади. Бинобарин, дарсликда ХХ аср ўзбек адабий танкиди тарихини истиклол мафкураси асосида яхлит бир тизим сифатиде ўрганишга эътибор қаратилган.

Дастлабки тажриба махсули бўлган дарслик камчиликлардан холи эмаслиги табиийдир. Шунинг учун уни мукамаллаштириш йўлидаги таклифлар мамнуният билан қабул қилинади.

КИРИШ

БИРИНЧИ БЎЛИМ

АДАБИЙ ТАНКИД ФАН СИФАТИДА. УНИНГ ИЖТИМОЙ-ЭСТЕТИК МОҲИЯТИ, МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

РЕЖА:

1. Адабий танкид илдизи, моҳияти, луғавий ва истилоҳий маънолари.
2. Адабий танкид – адабиётшуносликнинг таркибий қисми: муштарак ва хос хусусиятлар. Танкиднинг фан ва санъатлик моҳияти.
3. Адабий танкид методологияси.
4. Адабий танкиднинг бошқа фанлар билан муносабати.
5. “Ўзбек адабий танкид тарихи” фанининг мақсад ва вазифалари.

"Адабий танкид" илдизи, моҳияти, луғавий ва истилоҳий маънолари. Адабий танкид илмда ўзига хос ҳодиса сифатида дастлаб Платон, Аристотель, Аристарх фаолиятларида антик замонда намоён бўлди. Аслини олганда, танкиднинг илк унсурлари халқ оғзаки ижодида бошланган. Ўтмишда бадиий асар ҳақида икки хил: оғзаки ва ёзма шаклларда фикр билдириб келинди. Илк бадиий асар яратувчиси халқ бўлганидек, уларга илк муносабат билдирувчи ҳам халқнинг ўзидир.

Ҳаётнинг барча жабҳалари, жумладан, кишиларнинг табиий офатга қарши курашдаги жасоратини, муайян мақсад йўлидаги интилишлари, қахрамонлик, фазилятлари ва ранг-баранг руҳий ҳолатларини ифода этувчи асарлар майдонга келиши ва халқнинг бу асарларга уларда тасвирланган воқеа-ҳодисаларга муносабати, баҳоси, маъқуллаши, ёки инкор этиши, улардан завқланиши ёки аксинча қоникмаслиги табиий эди. Адабий танкиднинг пайдо бўлишида мана шу табиий жараён ётади.

Демак, бадиий асар пайдо бўлиши билан унга баҳо берилиши (канчалик оддий бўлишидан қатъи назар) замиридаги эстетик узв адабий танкиднинг дунёга келишини такозо этади. Бундай ҳол умум жаҳон миқёсидаги адабий танкидий тафаккурнинг пайдо бўлиши учун умумий қонуният саналади. Шу тарика адабий танкиднинг илк намуналари фольклор асарини яратувчилар ҳамда уни тингловчилар тоифасига учун мансубдир дейиш мумкин. Шундай ҳолат ўзимизнинг бахшилар ва улар ижросидаги асарларни тингловчилар учун ҳам хос бўлган. Бу ҳол адабий танкид ҳодисасининг қадимийлигидан гувоҳлик беради, албатта. Жумладан, Фозил Йўлдош ўғлидан "Санобар", "Фарҳод ва Ширин"

достонларини тинглаган халқ бахшига ўз таассуротларини билдиргани ҳақидаги маълумотлар фикримизни тасдиқлайди.

Йиллар, даврлар оша ёзма адабиёт билан параллел равишда гоҳ унинг таркибида, гоҳ унга алоҳида муносабат тарзида ёзма адабий- танқидий фикрлар юзага келди ва шаклланиб борди. Бора-бора у жамият ва адабиёт ривожига мустақил ва мустаҳкам мавқега эга бўлди. Бинобарин, танқид деганда биз нимани тушунамиз?

Арабий лугатларнинг шаҳодат беришича, "нақд" сўзининг бош маъноси - "сараламок", яъни яхшини ёмондан ёки аслини сохтадан ажратиш демакдир. "Накада" ўзагидан келиб чиккан танқид истилоҳи муҳокама қилмок, текширмок, ўрганмок, ниманингдир ҳаққонийлиги ва тўғрилигини исботламок, ютуқ ва камчиликларини аниқлаш, бадий асарни баҳолаш, изоҳлаш каби маъноларни ифодалайди.

Маълумки, Шарқ мумтоз поэтикаси анъанавий илми кофия, илми аруз, илми бадеъдан таркиб топган эди. Танқид ҳам ана шу учлик ичида бўлган. Вазн, кофия, ифода, тасвир, баёндаги ғализликлар уни яхши тушунувчилар томонидан безътибор қолмаган. Бадий асардаги камчиликни кўрсатадиган "илми нақд" тарзида анъана касб эта борган. Бироқ бошда у дастлаб илми аруз, илми кофия, илми бадеъда ҳар бирининг ўзида нақд қисми сифатида мавжуд бўлган.

XIII асрнинг йирик адабиётшуноси Шамсиддин Муҳаммад бинни Қайс Розий "Ал- Мўъжам" китобида илми нақдни алоҳида фасл қилиб ажратган. Олим бу илмнинг аҳамияти, вазифалари ҳақида ҳам махсус фикр юритади.

1483 йили Алишер Навоий хомийлигида битилган Атоуллох Ҳусайнийнинг "Бадойиъ ус-саноеъ" асарида ҳам бадий асар камчилиги муаммоси алоҳида бобда баён этилган. Алишер Навоий замондоши Ҳусайн Воиз Кошифийнинг "Бадойиъ ул афкор фи санойиъ ул ашъор" китоби ҳам Шарқ танқид илми тарихини ёритиш учун муҳим манба ҳисобланади. Бу асарнинг бадий санъатга бағишланган анъанавий китоблардан фарқи шундаки, унинг биринчи боби бадий санъатлар, иккинчи боби илми нақд, яъни адабий танқидга бағишланган. Кошифий бу адабий илмни янада мукаммаллаштирди, китобда нақднинг лугавий ва истилоҳий маъноси, бу адабий илмнинг вазифалари аниқ таърифланган: "Назм айтмак баёнидаким уни нақд илми дерлар ва адабий илмларнинг бири деб билурлар ва нақд лугатда "сараламок" ва "соф" тангани қалбаки тангадан ажратмок дегани. Истилоҳда энг яхши шеърни ёмондан ажратиш ва уларни ўзаро фарқлаш илмидан иборат ва бу илмни шунинг учун нақд деганларки, танга наққоди (сараловчи) қалбаки тангалар орасидаги ҳақиқий тангани ажратса, бу илм соҳиби (танқидчи) ҳам покиза ва бейб суҳанни ношоиста ва айблик суҳанлар орасидан саралаб айтиши керак. Ҳар ҳолда қимқи шеър айбларидан огоҳ бўлмаса, унга бейб шеърни

намуна қилиб кўрсатиши лозим"¹. Кўришиб турибдики, олимнинг адабий танқид олдида қўйган талаби ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Юнон тилидаги "critique" сўзи билан ифодаланган (уни русларда илк бор Кантемир 1799 йилда "критик" шаклида таомилга киритган) танқид, В.Г.Белинский талқинича, "хукм қилмоқ", кенг маънода эса, мулоҳаза билдирмоқ, фикр юритмоқ маъноларида қўлланган. Шу сабабли танқид фақат санъат ва адабиёт асарларигагина хос бўлмай, турли фанларга, жумладан, тарих, ахлоқ ва бошқа соҳаларга ҳам тааллуқлидир. Демак, танқид тушунчаси доирасининг кенглиги унинг ҳаётдаги барча ҳодиса воқеаларга тегишли эканини кўрсатади. Шу жиҳатдан танқид ҳаётнинг қайси бир соҳасига тегишли бўлса, ўша жабҳа номи билан ҳам аталиши анъанавийдир (масалан, ижтимоий танқид, иқтисодий танқид каби).

Рус ва Европадаги қатор халқларда реалистик адабий танқиднинг санъат ва фан синтезидан иборат ҳолда шакллана бошлаши XVII аср охири ва XVIII аср бошларига тўғри келади. Адабий танқид ҳаракатдаги эстетик тафаккур тарзида адабий жараён моҳиятини таҳлил қилиш ва баҳолаш хусусиятини касб этган; ижтимоий-фалсафий эстетик қараш шаклида адабиёт ва жамият муносабатлари қай даражада инъикос топганини замон мафқураси призмасидан ўтказган ҳолда умумлаштириш санъати даражасига кўтарилган. Бинобарин, санъат қанчалик ички хилма-хилликка эга бўлса, танқид ҳам ўша соҳаларга тегишлилик касб этади. Бунга театр ва кино танқидини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бадий адабиёт муаммоларига дахлдор танқид адабий танқиддир. Чунки адабий танқиднинг кизиқиш доирасини сўз санъати – бадий адабиёт ташкил этади. Ҳозирги тушунчамиздаги ўзбек адабий танқидининг шаклланиши ўзбек вақтли матбуотининг туғилиши ва ривожини билан чамбарчас боғлиқдир. Вақтли матбуот адабиётга алоқадор бу янги соҳани тараккий эттиришга катта ҳисса қўшди. Нашр этилган бадий ва таржима асарларига вақтли матбуот саҳифаларида тақризлар берилди. Бу тақризлар адабий танқид учун кенг ва изчил шаклланиш йўлини очди.

XX аср бошларидаги ўзбек вақтли матбуоти саҳифаларида адабий танқид ҳақида, унинг аҳамияти, ижобий таъсири, умуман, адабиётнинг тараккиётидаги роли ҳақида қимматли мақолалар чоп этилди. Масалан, "Садои Туркистон" газетаси "танқид" истилоҳи ва унинг адабиётга кириб келаётгани ҳақида шундай маълумот беради: "Ушбу калима қўлимизда бўлгон луғат китобларининг баъзиларида бўлса ҳам баъзиларида йўқдир. Туркистон вилоятида истеъмол қилинадурғон луғат китобларида бўлмаганлик тўғрисида бу "танқид калимаси бизнинг истилоҳ орасида янғидир". Газета танқид "Ахбори кабир" луғатида "алноқид" сўзига тўғри келиб "яхши нарсанинг орасидан ёмонини ажратиб чиқариб ташламоқ" маъносини билдириши, лекин эндиликда бу атамани татар матбуоти ва

¹ Султонмурод Олим. Танқид қадимий // Ўз АС. 1990. 25 май.

адабиётда қўлланилаётган маъносида ишлатиш лозимлигини уқтиради. Мақола муаллифи Ахлулло Ҳайбулло ўғли "танкид"нинг бу даврга келганда бутунлай янги маъно касб этишини айтиш билан бирга "бадий асарларга вақтли матбуот орқали баҳо бериш" деб ҳам тушунади ва шу мантиқдан келиб чиққан ҳолда асарларнинг ютуқ ҳамда камчиликларини кўрсатиши лозимлигини уқтиради. Унингча, "Танкид демак бир мусаннифнинг ёзиб майдони интишорга қўйган китобинда келишмагон ибораларни матбуот воситаси ила ёзиб кўрсатмок демакдир"². Ахлулло бу билан адабиётнинг келгуси тараккиёти бевосита вақтли матбуотга узвий боғлиқлигини уқтиради. Шу билан бирга у танкидчи одоб доирасидан чикмаслигини ҳам алоҳида таъкидлайди. Эътибор берсангиз, бундан тахминан юз йил аввал ўзбек танкидчилигида илк бор танкидчи этикаси деган муҳим масалага ҳам диққат қаратилган. Муаллиф мақолада адабий танкиднинг рус, татар, озарбайжон вақтли матбуотида фаол кўринаётганлигини эътироф этади ва ўзбек танкидчиларини ҳам улардан ўрганишга даъват этади. Чиндан-да, илк ўзбек вақтли матбуоти адабий танкиднинг пайдо бўлиш омилларидан бирига айлана борди. Илк ўзбек вақтли матбуоти янги типдаги адабий танкиднинг шаклланишига асос солиш билан бирга унинг муҳим ижтимоий моҳиятига ҳам эътибор берди.

Адабий танкид адабиётшуносликнинг ўзинга хос таркибий қисми: муштарак ва хос хусусиятлар. Ҳодисанинг моҳияти. Адабий танкиднинг хос хусусияти аниқ бадий асар ҳақида фикр-мулоҳаза юритиш, уни баҳолаш бўлиб, унинг жамият ва инсон камолотидаги ўрнини белгилашдан иборат. Айни вақтда у адабий жараён тараккиётга жиддий таъсир кўрсатади. Адабиётшунослик уч таркибий қисмдан иборат: адабиёт тарихи, адабиёт назарияси ва адабий танкид.

Адабиёт тарихи бадий адабиётни ретроспектив равишда, яъни "ортга назар ташлаб", ўтмишда кечган ҳодисаларнинг сабаб, оқибатларини текширади. Бошқача айтганда, адабиёт тарихи бадий адабиётнинг узок ёки яқин тарихга мансуб қисмини ўрганади. Адабиёт тарихи сўз санъатининг вужудга келиши ва ривожланиши тарихини ҳам тадқиқ этади, умумлаштиради, бир халқнинг ва, умуман, кишилик жамиятининг тарихий тараккиётида бадий адабиётнинг роли ва аҳамиятини белгилайди.

Адабиёт назарияси сўз санъатининг моҳиятини, у ёки бу асар жанри, поэтикасини, шунингдек, таркибий қисмлари қонунияти, уларнинг сўз санъати такомилдаги ролини тадқиқ этади, бадий асарларни таҳлил қилиш тамойиллари ва уларга баҳо бериш меъёрларини белгилайди. Адабиёт назарияси ўтмиш ва бугунги кун адабий-тарихий жараёндан назарий хулосалар чиқаради, мавжуд тажрибалар асосида келажак адабиётининг назарий хоссалари ҳақида башорат қилади.

² Жалолов А. Ўзгаибоев Х. Ўзбек маърифатпарварлик адабиёти тараккиётида вақтли матбуотнинг роли Т.: Фан. 1993 - Б. 83

Адабий танқид асосан ҳаракатдаги адабий жараёни текширади, янги пайдо бўлаётган асарлар талқини воситасида тараққиёт тамойиллари ҳақида хулоса чиқаради, адабий жараёнга, янги мезонлар шаклланишига таъсир этади. Адабий танқид замонавий бадий асарларни халқ ҳаёти, унинг эстетик эҳтиёж ва талаблари жихатидан ўрганеди, баҳолайди, фазилат, нуқсонларини аниқлайди, ёзувчиларнинг ижодий ўсишларига ва адабиётнинг раванкига кўмаклашади. Кези келганда таъкидлаш жоизки, адабий танқидда тарихий функционал ёндашув тамойили бўлиб, у вақт-вақти билан ўтмишда яратилган бадий кадриятларга муурожаат этиб туради. Ҳар бир давр, инсонлардаги бадий-эстетик эҳтиёж инсоният яратган буюк асарларни ўқиб, ўқиб, талқин қилиб, баҳолаб боришни тақозо этади.

Бадий адабиётни адабий танқид ўрганади. Санъатнинг рассомлик, мусиқа, хайкалтарошлик, амалий санъат каби йўналишларини адабий-бадий танқид ўрганади. Журналистлар, санъатшунослар, кино театр шунослар адабий-бадий танқид соҳасини ўзлаштирадilar. Адабий ва адабий-бадий танқиднинг бетакрор хусусиятлари мавжуд.

Адабиётшуносликнинг таркибий қисмларининг ўзаро муштарак жихати шундаки, уларнинг ҳар учови ҳам эстетик идрокнинг ўзига хос жихатларини ўрганади; улар халқ тарихи, халқ тили, халқ маданияти, фольклор ва халқ эстетик тасаввурларининг жонли тараққиёт тарихи негизда ривож топади. Кўп ҳолларда бир олим шахсида, айтайлик, И.Султон ёки М.Кўшжоновларда, айна вақтда ҳам адабиётшунос, ҳам мунаққид фазилатлари мужассам топади.

Адабиётшуносликнинг уч таркибий қисми аро тафовутларга келганда шуни айтиш зарурки, айирмалар кўпроқ замон категорияси ҳамда объектга муносабатдаги фарқдан келиб чиқади. Бинобарин, адабий танқидни адабиётшуносликдан фарқлашга имкон берадиган эстетик хусусиятлар қуйидагилар:

Адабиёт тарихи асосан ўтмиш адабиётини, адабий танқид эса кўпроқ шу кунда яратилаётган асарларни, адабиёт назарияси эса ҳам ўтмиш, ҳам бугунда асарларнинг яратилиш қонуниятларини, асарни юзага келтирувчи таркиб ва қисмларнинг сабабиятини ўрганади.

Адабиётшунос ва танқидчи орасида ҳам муайян фарқлар бўлиб, улар қуйидагилардан иборат: 1) адабиётшунос, асосан, илмий тафаккур майдонида, танқидчи эса илмий-публицистик ва бадий тафаккурнинг муштарак майдонида ҳаракат қилади; 2) адабиётшунос фундаментал муаммо ва хулосалар устида, адабий танқидчи эса жонли адабий жараён устида сўз юритади; 3) адабиётшунос ўтмиш ва замонанинг муайян хулосаланган адабий жараёнига, адабий танқидчи эса, аниқ асарга ва кечаги асарларнинг бугунги адабий жараёнга таъсир кўрсата олувчи жихатларига кўпроқ ургу беради; 4) адабиётшунос яхши маънодаги

“академизм”га, билвосита фаолликка таянади, танкид эса замонавий, тезкор руҳдаги бевосита фаолликка асосланади; 5) адабиётшунос мутахассислар ва соҳа талабларини назарда тутаяди, адабий танкидчи эса оммага қараб сўзлайди; шу куннинг эстетик талабларига алоҳида эътибор беради; 6) адабиётшунос эстетикани, адабий танкидчи эстетика билан бир қаторда адабиётшуносликнинг ўзини ҳам бойитади; 7) танкид хулосаларини тасдиқлаб ёки инкор этиб, адиб, асар, муаммолар ҳақида янги илмий қарашларни илгари суради ва ҳ.к.

Адабиётшуносликнинг таркибий қисмлари ўзаро узвий боғланган бўлиб, бири иккинчисини тўлдиради, бойитади. Шундай қилиб, адабиёт тарихи, адабиёт назарияси ва адабий танкиднинг мақсади умумий, аммо предмети бир-бириникидан фарқ қилади.

Адабий танкид методологияси. Жаҳон адабиётшунослигида ҳар бир халқнинг танкид тарихига тааллуқли талай тадқиқотлар яратилганига қарамай, бу соҳада ҳамма адабиётлар учун маъқул ва манзур тушадиган муштарак методика ва методология хали майдонга келганича йўқ. Ҳозирча кўпчиликка манзур тушувчи асосий йўналишлардан бири танкид тарихини адабиёт тарихининг босқичлари билан алоқадорликда ўрганишдир. Бу йўналишнинг илмийлиги шундаки, у адабий-тарихий жараёнда адабиёт ва санъатнинг танкид билан узлуксиз ривожланишини назарда тутаяди.

Лекин айни вақтда адабий танкид тарихини фақат адабиёт тарихигагина боғлаб эмас, унинг ўз специфик хусусиятлари асосидаги тақомилига таяниб ўрганиш мумкин ва, ҳатто зарур эканлигини таъкидлаш ўринлидир. Шунини унутмаслик керакки, танкид тарихи адабиёт тарихини эътироф этишнинг ўзидангина иборат бўлиб қолмаслиги лозим. Адабиёт ва санъат тарихида танкидга оид материал ёрдамчи манба вазифасини бажаргани каби, танкид тарихида ҳам адабиёт тарихига оид материал мурожаат этилувчи манба бўлиб хизмат қилади. Бу танкид тарихининг бадиий адабиёт тарихи билан ҳамбарчас алоқасини ҳамда танкид тарихининг, нисбатан, мустақиллигини адабий танкидчиликнинг ривожини тайин этувчи шарт-шароитнинг ўзига хос хусусиятларини, албатта, эътиборга олмақ демакдир.

Адабиёт ҳаётни, жамиятни, воқеликни, инсон ҳаётини бадиий акс эттириб, барқамол етук образлар яратиши лозим бўлса, танкиднинг вазифаси воқелик, қишлар ҳаёти, руҳияти ёзувчи томонидан нечоғли гўзал, ҳаққоний, янги тарзда акс эттиргани, ютук ва камчиликларнинг туб сабабларини кўрсатишдан иборат.

Адабий танкиднинг вазифаси ва табиатидан келиб чиқувчи бу талаб танкидчини бадиий адабиётдан ташқари ҳаётни ҳам теран қўзатиш ва чуқур билишга даъват этади. Бунда танкидчи танлаган таҳлил усуллари ва услубларининг ранг-баранглиги муҳим аҳамиятга молик. Зеро, танкидга оид асарнинг таъсирчанлик даражаси ва ўқимишлилиги аслида худди шу усул ва услуб жозибасига боғлиқ. Адабий танкид тажрибасида бадиий

тахлилнинг социологик, структурал, киёсан (киёсий-тарихий, киёсий-типологик) таҳлил қилиш ва бошқа таҳлил шакллари учрайди. Танқидчи У.Норматов "Жаҳон адабиёти" журналида (2000 йил, март) ёш олим Р.Раҳмат билан, шунингдек, шу журналнинг 2008 йил март сонида Ҳ.Болтабоев билан "Янги назарий тамойиллар" ҳақидаги суҳбатларида ХХ асрда Фарб, жаҳон адабиётшунослигида ўнлаб илмий: киёсий ва психоаналитик, психологик ва интуитив, ритуал-мифологик, формалистик, онтологик, экзистенциалистик, герменевтик ва эстетик коммуникатив, неомарксистик ва фалсафий-структурал, постструктурал мактаб ва йўналишлар бўлганини айтиб, Абдулла Қодирий ХХ аср бошларидаёқ "Ёзувчи бўладурғон ҳар бир киши адабиётдаги оқим ва мактабларни яхши билиб олиши керак"лигини таъкидлаганига эътиборни қаратади. Аммо, афсуски, ўзбек адабий танқидчилигида ХХ аср бошларидагина эмас, ундан кейин ҳам узок йиллар социологик таҳлил усули етакчилик қилиб келди.

Мустақилликдан сўнг ўзбек танқидчилиги жаҳон миқёсидаги илғор мезонларни, услубий йўналишларни ўзлаштира бошлади. Иктисодий, сиёсий, мафкуравий, маданий-маърифий соҳалардаги ислохотлар жамият ҳаётидаги ўзгаришларни белгиловчи етакчи куч сифатида намоён бўлди.

Ижтимоий ҳаётда юз бераётган янгиланиш ва ўзгаришлар янгича тафаккур тарзининг меваларидир. Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, ҳозирги шароитда янгича тафаккур тарзининг вужудга келишида **ШАХС**нинг роли жуда катта. Давлатимиз раҳбари, сиёсатчи, файласуф, ижодкор ва олимлар жамиятда вужудга келаётган янги типдаги концепциянинг бевосита ижодкорларидир. Ижтимоий ҳаётдаги ислохотлар илм-фан ва санъатда янгича концепциянинг юзага келишига омил бўлаётир. Замоनावий тафаккур тарзига туртки берадиган илмий ва бадиий изланишлар шаклланаётган янги типдаги методологик тамойилларнинг асосий принципларини ҳам кўрсатиб бермоқда. Мана шу жараёнда адабий танқид концепциясининг янгиланиши, энг аввало, янгича илмий тафаккурининг пайдо бўлиши билан боғлиқ тарзда кечаётир. «Янгича илмий тафаккур» тушунчаси кенг камровли бўлиб, мазкур соҳа, бир томондан, фалсафий, ижтимоий, мафкуравий, бадиий-эстетик қонуниятлар билан алоқадор бўлса, бошқа тарафдан, адабиётшунослик илми концепциялари, талаб ва мезонлари асосида ўз фаолиятини янгилаш йўлидан боради. Албатта, «кайта қуриш ва ошқоралик», деб аталган нисбатан эркинрок паллага келиб, яъни 80-йилларда адабий танқидий тафаккурда янгиланиш рўй бера бошлади, бироқ, бу жараён ҳам силлиқ кечгани йўқ, мураккаблиқ ва зиддиятлар ўша йиллари эълон этилган тадқиқотларда у ёки бу тарзда ўз аксини топди. Бу ҳол, албатта, турлича шакл ва мазмунда намоён бўлди.

80-йиллар сўнггида юзага кела бошлаган янгича тафаккур тарзи адабий танқиднинг асосий тадқиқ объектларини, мавзу йўналишлари,

тадқиқ ва таҳлил мезонлари, тамойилларини белгилаб берди. Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришгандан сўнг бу ҳаракат изчил тус ола бошлади.

Адабий танқиднинг илмий-методологик асослари янгиланиши деганда, энг аввало фалсафий, илмий-назарий, бадиий-эстетик, моддий-маънавий, психологик, ижтимоий-тарихий ва мафкуравий асослар назарда тутилади. Мазкур асосларнинг шўро давридагидан моҳият жиҳатдан янгиланиши—адабий танқид методологиясининг янгиланиш принципларидан бири сифатида характерлидир. Истиклол даври адабий танқидчилигини янгиланиш тамойиллари асосида тушуниш, билиш ва англашга интилиш устувор концепцияга айлана борди. Демак, танқидчилик ҳам туб моҳият эътибори билан дунёни, ҳаётни, инсонни англаш воситасидир. Мана шу жуфтлик — одам ва олам, замон ва макон, ҳаёт ва ўлим, шакл ва мазмун тушунчаларини фалсафий, илмий, адабий-эстетик жиҳатдан англаш ҳамда таҳлил ва талқин этиш, баҳолаш танқид тараққиётининг асосий гаровидир.

Маълумки, адабий танқиднинг фалсафий асосини билишнинг дунёкараш ва концепция билан боғлиқ бўлган умумий конун ва категориялари, тамойил ва ёндашувлар, умумий илмий методлардан фойдаланиш жараёнлари ташкил этади. Аёнки, фалсафа фани табиат ва жамият, инсон, унинг моҳияти, тафаккури ва дунёкараши тараққиёти билан боғлиқ энг умумий қонуниятларни ўрганadi. Шунга биноан, онтология, социология, гносеология, мантқик, эстетика ва этика каби фанлар фалсафий билимлар доирасини ташкил этади. Файласуфлар эътирофича, яқин ўтмишда фалсафанинг барча муаммоларига партиявийлик ва синфийлик мезонларидан туриб ёндашиш бу фанни ўта сиёсатлаштиришга, умуминсоний кадрият ва ғоялар, хулоса ва методологик тамойилларнинг ҳаёт воқелигидан узоклашишига сабаб бўлди.

Шўро назариячилари марксча-ленинча таълимотни фалсафа, эстетика, этика, психология, адабиёт ва санъат каторида адабий танқиднинг ҳам назарий асоси сифатида олган эди. Бу таълимотга кўра, адабий танқид гарчи илмий-эстетик ҳодиса, деб эътироф этилса-да, лекин коммунистик ғоявийлик унинг моҳиятини белгилловчи етакчи унсур сифатида талқин этиларди. Оқибатда коммунистик ғоявийлик синфий ва партиявий адабий тафаккурни бошқариб турувчи воситага айлантирилганди.

Синфийлик ва партиявийлик назариячилари адабиёт ва санъат равнақиғагина эмас, танқид ривожига ҳам жуда катта зарар етказди: танқиднинг мақсад ва вазифалари тамоман ўзгартириб юборилди, бу соҳа ғоявий курашнинг қуролига айлантирилди. Ҳатто эстетик ҳодисалар саналувчи умуминсоний тушунчалар: ижобийлик ёхуд салбийлик, гўзаллик ва фожиавийлик, маънавий баркамоллик каби кўплаб категориялар ҳам синфийлик мезонларига бўйсундирилди.

«Адабий-бадий танкиднинг синфийлиги, хусусий – бадий ижоднинг кўплаб (гарчи хаммасидан бўлмаса-да) турларидан фаркли ўларок, бевосита намоён бўлди. Ва, қондага кўра – фаолиятнинг табиатидан келиб чиқиб – мафкуравий англашилади. Синфий курашлар авжига чиққан даврларда танкиднинг партиявийлиги ёркин намоён бўлади. Қолаверса, кучли, аник мақсадни кўзлаган танкид адабий-бадий ҳаётдаги партиявийликнинг байроқдоридир. Илғор танкид ҳаётда ижтимоий, маънавий, эстетик янгиликларнинг пайдо бўлишига кўмаклашади, улар учун курашади. У, одатда, ўзининг синфийлигини, партиявийлигини яширмайди»³. Мана шундай қарашлар асосида фаолият юритиш шўро даври ўзбек танкидчилиги учун ҳам хос эди. «Ҳамма ижтимоий фанлардек, адабий танкид тарихи ҳам (агар у ҳақиқий фан бўлишни истаса), марксизм-ленинизмнинг инсоният жамияти, унинг ривожланиши қонуниятлари ҳақидаги, шу жумладан, жамият ҳаётида инсон онги ва унинг бадий ижоди маҳсулотлари роли ҳақидаги таълимотга асосланиши керак»⁴, – деб ҳисоблади.

Шунга қарамай, кўплаб истеъдодли танкидчилар ўша даврда ёзилган асарларни бадий-эстетик мезонлар асосида баҳолашга уринишди, бадий жиҳатдан бўш, саёз китобларга қарши курашишди. Бирок ҳоқим мафкура адабий танкиднинг эркин фаолият юритишига, тараққий этишига тўсқинлик қилди. Баъзан истеъдодли танкидчилар ўз қобилиятларини бадий асарлар таҳлилига эмас, балки мафкуравий кураш майдонидаги олишувларга сарфлашга мажбур бўлдилар. Натижада йиллар давомида нафақат ғоявий, айни чоғда, ҳукмрон мафкура принципларига бўйсунган, уни ўзида ифодалаган ва тарғиб қилган адабий танкидчилик замонга мос шаклланди. Табиийки, бу танкид ўзининг методологик асосларини ишлаб чиқди ва адабий жараёнга татбиқ этди.

Истиклол давр ўзбек танкидчилигига хос янгилиниш, дунё адабиётшунослигига мурожаат этиш – бу ҳол муҳим тамойиллардан бирига айланиб бормоқда. Хўш, бу жараён қандай амалга ошмоқда? Адабий танкиддаги янгилиниш нималарда ва қандай намоён бўлмоқда? Бадий асар талқинида ва ёндашувларда қандай сифат ўзгаришлари юз кўрсатмоқда? Масалага шу нуқтаи назардан қаралса, кўплаб янгилинишлар кўзга ташланади. Чунончи, бу давр танкидчилигида, худди фалсафадаги каби, бадий асар талқинида ҳаёт бирламчи, адабиёт иккиламчи, деган материалистик қарашдан воз кечилиб, энг аввало, одамни поэтик кашф қилиш, одам орқали оламни англашга интилиш тамойили устувор мавқега кўтарилди. Талқинда диалектик ҳурфикрлилик, яъни турлича фалсафий билимлар асосида ёндашиш кучайиб бормоқда. Жумладан, онтологик, гносеологик, экзистенциалистик, биографик қарашлар асосида ёндашиш

³ Баранов В.И., Бочаров А.Г., Суrowцев Ю.И. Литературно-художественная критика. - М.: Высшая школа, 1982. - С.12

⁴ Ўзбек совет адабий танкиди тарихи. 2 томлик. –Тошкент.: Фан, 1987. 1 том. – Б.10.

асар талкинида ранг-барангликни таъминлашга хизмат қилмоқда. Бу каби янгиланишлар олимлар томонидан адабиёт илми ютуқлари сифатида талкин этилмоқда. Фалсафада «онтология» борлик, одам ва олам тушунчаларини англатади ва фақат моддий борликни эмас, балки маънавий дунёнинг ҳам мангу барҳаётлигини ифодалайди. Маълумки, борлик моддий ва маънавий оламдан ташкил топган бўлиб, унинг «мангу барҳаёт»лиги, боқийлиги «йўқлик»нинг муқобили, зиди сифатида намоён бўлади. Улар ўртасидаги азалий ва мангу зидлик ҳамда боғлиқлик муносабатлари бу тушунчанинг абадийлиги гаровидир.

Адабий танқид эътибор қаратган яна бир долзарб муаммо – бу XX аср ўзбек адабиётини қайта баҳолаш масаласидир. Бу борада қисқа, лекин шиддатли кечган баҳс-мунозаралардан кейин адабий танқид маданий меросимизга уни бир бутун миллий кадрият сифатида баҳолаш тамойили асосида ёндашмоқда.

XX аср ўзбек адабиёти салафлари, жумладан, Фитрат, Қодирий, Чўлпон, Ғ.Ғулом, Ойбек, А.Қахҳор, Миртемир, М.Шайхзодадек атоқли ижодкорлар ҳаёти ва ижодини, умуман, улар мансуб бўлган давр адабиётини қайта ҳолис баҳолаш ҳамда улар қолдирган бой адабий меросга кадриятлар силсиласи сифатида ёндашув адабий танқид методологиясининг муҳим тамойилларидан бирига айланиб бормоқда. Умуман олганда эса, кейинги йиллар адабиётшунослиги ва танқидчилигида, айниқса, XX аср ўзбек адабиётини бугунги янгиланаётган тафаккур, янгича илмий концепция ва методологик тамойиллар асосида қайта баҳолаш, ундан бугунги кун учун зарур хулосалар чиқариш асосий тамойиллардан бири бўлиб қолмоқда.

Адабий танқиддаги яна бир муҳим муаммо адабий жараён билан узвий боғлиқ бўлиб, бу яратилаётган бадний адабиёт намуналарига муносабат масаласидир. Бадний асарни янгича тамойиллар асосида таҳлил ва талкин қилиш, биринчи галда, унга бадний-эстетик ҳодиса сифатида ёндашув кун тартибидаги асосий масалалардан бири саналади. Бу адабий танқиднинг ҳам назарий, ҳам амалий фаолиятига алоқадор масалалардан биридир. Айни шу масалада ҳам баҳс-мунозаралар, жиддий изланишлар кечмоқда. Бадний асарда инсон концепцияси, адабиётнинг эстетик ва ижтимоийлик тамойиллари хусусидаги баҳслар шулар жумласидандир. Бадний асарга соф эстетик ҳодиса сифатида ёндашиб, ундаги ижтимоийликни инкор қилувчилар ҳам, аксинча, ижтимоийликни бутунлай инкор қилиб бўлмаслигини ёқловчилар ҳам ўз қарашларини асослашга уринишмоқда. Бу борадаги мунозараларнинг ечими бевосита адабий танқиднинг амалий фаолияти билан боғлиқдир. Шу боис, адабий танқид фаолиятидаги иккинчи муҳим йўналишни амалиёт ташкил этади. Чоп этилаётган адабий-танқидий материаллар амалиёт натижаси бўлиб, улар асосида таҳлил йўналишлари, усуллари хусусида кузатишлар олиб бориш, муайян хулосалар чиқариш мумкин.

Адабий танкиднинг сўнги даврида бадий асарга герменевтик ёндашув ҳам кучайиб бормокда. Поэтик матнни талкин ва таҳлил этиш Шарк танкидчилиги, хусусан, ўзбек танкидчилиги учун ҳам бегона эмас. XIX асрга келиб, талкин муаммосига алоҳида эътибор берган Европа уни "герменевтика" атамаси остида ривожлантирди. У қадимий адабий ёдгорликларни тушуниб, маъносига етиб талкин этишнинг махсус усули сифатида намоён бўлди. "Гарчи жуда кўп ўзбек адабиётшунослари герменевтиканинг қайсидир принципларини ўз илмий фаолиятларида қўлласалар ҳам, ўша фикрлаш тарзи, гипотезалари, таққослари, ҳукм ва хулоса чиқариш усулларининг қайсидир жиҳати герменевтик тафаккурда дахлдорлигини ҳаёлларига ҳам келтирмайдилар. Чунки биз яқингача диалектик материализм фалсафасидаги гносеология – билиш назариясини чуқур ўрганганимиз ҳолда герменевтика–матн талқини таълимотининг жаҳон илм-фанидаги атамасидан ҳам аксар ҳолатларда беҳабар қолдик"⁵. Герменевтика атамаси "тушунтириш", "талкин қилиш" деган маъноларни билдиради. Унинг айрим йўналишлари қадимги Грецияда юзага келган. Шарк адабий-танкидий тафаккурида бу атама қўлланмаган бўлса-да, унинг моҳиятига муносиб йўсинда фикрлаш тарзи Маҳмуд Қошғарий даврларидаёқ мавжуд бўлган.

"Герменевтика" юнонча сўздан пайдо бўлиб, "тушунтираман, "талкин қиламан" деган маънони англатган. Қадимги юнон мифологиясида Гермес аҳли тижорат пири сифатида кўрсатилган. Қадимги Юнонистонда эллинизм даврида савдо қарвонлари ўтадиган йўللарга Гермес ҳайкали тикланганлиги бежиз эмас. Шарк-мусулмон адабиётида Суруш образи бот-бот учрайди. У ҳожатбарор, мушқулларни ҳал қилувчи куч сифатида кўрсатилади⁶. Гермес тилни, ёзувни кашф этган куч ҳам ҳисобланиб, тушунтириш, талкин масалалари унинг номи билан боғланади. Гермес илоҳлар муждаларини одамларга олиб келган, уларни тушунтириб, талкин қилиб берган. Герменевтика–талкин назарияси, маънони англатиш таълимоти бўлиб, аксарият ҳолларда қадимги матнларни шархлашда қўлланилган. Илк бор герменевтикадан "Илиада" ва "Одиссия" асарлари талқинида фойдаланилган. Кейинчалик Арасту ва Афлотунлар герменевтика ҳақида асар ёздилар.

Фарбда герменевтика тарихи, мактаблари, намоёндалари ҳақида М. Бахтин, Д.С. Лихачёв, М.Б. Каган, М.Б. Храпченко сингари рус олимлари тадқиқотлар олиб борди. Ю. Боров, П. Гайденок, Д. Урнов, В. Хализев сингари рус адабиётшунослари аксиология, герменевтика тарихи, назарияси, амалий қўлланишини ўргандилар. Герменевтиканинг ҳозиргача яратилган тарихи кизикарлидир.

XVII асрда "герменевтика" термини Фридрих Шлейермахер томонидан герменевтика назарий муаммо сифатида илм оламига олиб

⁵ Каримов Баҳодир. XX аср ўзбек адабиётшунослигида талкин муаммоси. ДДА. Т., 2002. - Б. 11.

⁶ Хўжаев Т. Навоий шеърлятидаги Суриш образига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 2006. № 1 - Б. 23.

кирилди. Ф. Шлейермахер герменевтика тарихий талкин методи сифатида, хусусан, таржима санъати принципи ҳолатида қўллайди. Талкинчи билан талкин қилинаётган асар муаллифи аро индивидуал якинлик, мослик бўлсагина, ҳақиқий талкин пайдо бўлади, деган принцип Ф. Шлейермахер томонидан олға сурилди. Олим асарни бўлак, қисмларга ажратиб, уларни алоҳида-алоҳида талкин қилиш йўлидан борди. Ўрганиш, асарни бутун ҳолда қамраш жараёнида қисмлардан олинган таассуротлар инкор этилиб борилаверади. XIX асарда яшаган В. Дильтей (1833-1911) Ф. Шлейермахер назариясини давом эттирди. Талкинчи билан талкин қилинувчи аро мослик бўлиши ҳақидаги назария В. Дильтей томонидан ривожлантирилди. Тушуниш-гуманитар фанлар методи, унинг асоси-тушуниш психологияси, деган формула В. Дилтей томонидан яратилган. Макс Шелер, Мартин Хайдеггер (1889-1976) сингари олимлар герменевтика назариясини мураккаблаштириб бордилар.

Мартин Хайдеггер-XX аср герменевтика фанининг улкан намояндаси. У онтология илмининг асосчиларидан. Ф. Шлейермахер фикрича, герменевтика тушуниш назарияси; В. Дильтей қарашича, герменевтика гуманитар фанларнинг умумий методи бўлса, М.Хайдеггер таърифича, герменевтика дунёни англашнинг ўзига хос тизими. Унингча, тил билишнинг тарихий уфқи, “яшаш уйи”. Тил бизнинг мазмун-моҳиятимизни юзага олиб чиқади. Хайдеггер фикрича, “герменевтика – борликнинг содир” бўлиши. У шоир шеъри, сермаъно матнлар орқали ўзини намоён этади. Агар инсон англашдан мосуво, тушунишдан йирок бўлса, унинг тириклигидан маъно йўқ, деб ҳисоблайди.

Ганс Георг Гадамер герменевтикани гуманитар фанлар методи дейиш билан чекланмади. У герменевтика асосида онтологик таълимотни яратди. Энди тил герменевтик онтологиянинг асоси сифатида қабул қилинди. Онтологик метод адабиётшуносликда асар тили, структурасининг яшовчанлиги тўғрисида қарашдир. Ю. Боров “Талкин ва баҳолаш санъати” китобида бадий асарни онтологик метод асосида ёритиш усули ҳақида ёзиб, бадий асар яшовчанлигини белгиловчи, ички зиддиятлар қурашига асосланган хусусиятларнинг стти қатламини санайди⁷.

Бизнинг давримизда адабий асарни тушунишнинг бу тарзи филологик тадқиқотлар ва танқидчилик соҳасига ҳам кириб, унинг моҳиятини адабий асарнинг асл матнини тиклаш ва унинг адабиёт тарихидаги аҳамиятини аниқлашга қаратилган тадқиқот усуллари билан бирини ташкил этади. Герменевтиканинг асосини ташкил этувчи назарий принциплар сифатида:

⁷ Боров Ю. Искусство и интерпретации в оценке. М., 1981. - С. 61- 62

1) умумий, контекстуал принципни: 2) шу соҳа доирасига кировчи талкин усулларини: 3) муаллиф мақсади ва мулоҳазаларини ҳисобга олган ҳолда матннинг тарихий ва турли ижтимоий шароитдаги ўрни, вазифаси, унда юз бериши кутилган ўзгаришлар ва уларнинг талкинини қайд этиш мумкин.

Кўриладики, герменевтика ҳам адабий танқидга, ҳам умуман, адабиётшуносликка дахлдор талкин усулларидан биридир. Ғарб адабиётшунослигидаги герменевтика адабий-бадий ҳодисага тафсилли (унсурма-унсур, узвма-узв, бўлакма-бўлак) ёндашув хусусияти билан ажралиб туради. Бадий талкин ёки шарҳ усули қадимдан Шарқ адабиётшунослигида ҳам мавжуд эса-да, бу усул талкинда герменевтика қайд этган имкониятларга умумийроқ фикр билдириш, умумийроқ хулосалар баён этиши билан фаркланади.

«Герменевтика – интерпретация назарияси, моҳиятни тушуниш ҳақидаги таълимот, – деб ёзади Ю. Борев. – гносеология (билиш назарияси) ва аксиология (қадриятлар назарияси) сингари, герменевтика кўламли фалсафий системанинг ажралмас қисмини ташкил этади. Герменевтика – бу маънавий-руҳий фаолиятнинг шундай соҳасики, танқид факат у орқали ўтиб ўзининг вазифаларини англаши мумкин». Олим герменевтик метод орқали бадий асар матнини интерпретация қилишнинг муҳим усулларини куйидагича шарҳлайди: «1) Танқидчининг («мен») матни («бошқа») «учинчи» тараф орқали (масалан, маданий аъналар, воқелик билан қиёслаш орқали) тушуниши. 2) «Кўникиш» – матннинг бадий мантикига уни теран ҳис этиш, ўзидан ўтказиш орқали етиб бориш. 3) Бадий матни идентификация шаклида (китобхон бадий образларни ўзининг шахси ва ўзининг эстетик тажрибалари билан қиёслади) англаб етиш»⁸.

Бугунги адабий-танқидий мақолаларда, тадқиқотларда матн билан ишлашда кўпроқ сўзга эътибор бериш, талкин қилиш, шарҳлаш етакчилик қила бошладики, бу ҳол герменевтика ўзбек танқидчилиги методологиясининг асосий йўналишларидан бирига айланиб бораётганлигидан далолат бермоқда. Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Маҳмуд Замахшарий асарларида “Ал-ибора” (герменевтика) сўзлар маъноси, матн моҳияти ҳақидаги фан сифатида талкин қилинади

Герменевтиканинг назарий-методологик имкониятларини, илмий хулосалар чиқаришдаги асосий тамойилларини ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги XX аср охиридан ўзлаштира бошлади. Бу усулнинг назарий муаммолари ёритилган А.Расуловнинг, кодирийшуносликка тадбиқ этилган Б.Каримовнинг дастлабки тадқиқотлари XXI аср аввалида пайдо бўлди.

Адабий танқид таракқиётининг ўтиш давридаги изланишларида синергетика ҳам муҳим роль ўйнамоқда. Синергетика назариясининг

⁸ Борев Ю. Критика и герменевтика // Эстетика. Изд. 3. - М., 1981. - С.349

асосини ташкил этувчи барқарорлик билан беқарорлик (хаос), мувозанат билан мувозанатсизлик, тартиб билан тартибсизлик, тизимлилик билан тизимсизлик ўртасидаги алоқадорлик қонуниятлари адабий танқидда ҳам ўзига хос тарзда намоён бўлмоқда. Чунончи, сўнги ўн-ўн беш йил ичида, сиртдан қараганда, таназулга ишора этилаётгандек фикр уйғотадиган турли баҳс-мунозаралар (жумладан, «Адабиёт ўладими?» деган масаланинг кўйилиши, шўро даврида яратилган асарлар ҳақида бири-бирини инкор этувчи чиқишлар, реализмга шубҳа билан қараш ҳолатлари, модернизм ҳақидаги қарама-қарши фикрлар, шўро даври адабиёт назариясига оид қарашларнинг инкор этилиши ва ҳ.к.) замирида адабий танқид тараққиётида янгича концепция етилиб келаётганлиги, янгича методологик тамойиллар шаклланаётганлиги, бинобарин, мазкур соҳа янгича адабий-назарий қонуниятлар асосида ривожлана бошлаганини илғаш кийин эмас.

Бундан ташқари, адабий танқидда бадий асарга кўплаб фалсафий, адабий-эстетик мезонлар асосида ёндашишнинг кучайиши, таҳлилнинг турли усулларида унумли фойдаланишга интилиш илмий билишда методологик плюрализмга ўтилаётганлигидан нишонандир.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, юқорида тилга олинган ёндашув ва методларнинг барчаси фалсафий мазмунга эгадир. Бинобарин, адабий танқид методологиясининг муҳим жиҳатларидан бири унинг амалиётда фалсафанинг умумий қонун ва категорияларга, илмий билиш усулларига асосланишида намоён бўлади. Бирок, шуни унутмаслик зарурки, фалсафа гарчи кўплаб фанлар учун умумий методологик асос ҳисобланса-да, уларнинг ҳар бирида, жумладан, адабий танқидда ҳам фалсафа хусусийлашган, танқид спецификасига мослашган ҳолда зухур бўлади. Айттайлик, тарихга оид матн билан бадий матн орасида жуда катта фарқ бор ва уларнинг талқини ҳам ўзгачадир. Бинобарин, герменевтик йўналиш адабий танқидда фақат ўзига хос тарзда, яъни бадий ижод қонуниятларига мослашган ва бўйсунган ҳолда намоён бўлади. Бошқа фалсафий қонун ва категориялар ҳақида ҳам шундай фикрни айтиш мумкин.

Адабий танқиднинг методологик асосларидан яна бирини бадий ижод қонуниятлари, биринчи гада, эстетик категориялар ташкил этади. Маълумки, илмий ижодда илмий тафаккур етакчилик қилади. Унинг ифода усули ҳам илмий тил орқали амалга оширилади. Аниқ фанларда, шунингдек, ижтимоий фанлар айрим соҳаларида, жумладан, адабиётшуносликнинг адабий танқиддан бошқа йўналишларида илмий фикр-мулоҳазаларни аниқ ва лўнда баён этишга интилиш, назарий умумлашмалар чиқариш мутахассисларга тушунарли илмий атамаларни қўллаш орқали амалга оширилади.

Бадий ижодда ҳиссий билиш етакчилик қилади. Образлилик бадий ижоднинг асосий хусусиятидир. Ифода усулида эса, бадий тил

Nizomiy nomli

T D P U

имкониятлари, турли бадий тасвир воситалари, поэтик кўчимлар образлиликни таъминловчи асосий унсурлар саналади.

Адабий танкиднинг муҳим методологик асосларидан бири – ифода усули ва услубий ўзига хослиги унинг ҳам илмий ва ҳам бадий ижодга бирдек дахлдорлигидадир. Бир сўз билан айтганда, адабий танкид илмий тафаккурнинг образли фикрлаш тарзи билан боғлиқ ифодаси. «Аслида танкид, ўз табиатига кўра, икки жиҳатнинг уйғунлигидир: ўзининг айрим вазифаларига, ўзига хос хусусиятлари ва воситаларига кўра у адабиётдир, бошқа жиҳатларига биноан – фандир. Танкидни адабиёт сифатида таърифлаб, унинг илмий («рационалистик») асосини инкор этиш оқибатида кўплаб жавобсиз саволлар пайдо бўлади»⁹.

Ю.Боревнинг ўз қаршига далил сифатида келтирган А.С.Пушкиннинг «танкид–фан», В.Г.Белинскийнинг «танкид – ҳаракатдаги эстетика», деган тавсифлари яна бир бор танкид тафаккур воситаси сифатида бадний эмас, балки илмий методдан фойдаланишини тасдиқлайди.

Адабий танкид таҳлил жараёнида бадий асар воситасида одам ва олам, ижтимоий борлиқ ва инсоний муносабатлар ҳақида ҳам мулоҳазалар юритади, уларнинг муайян қонуниятларини очишга ҳаракат қилади. Бу имконият адабий танкид услубининг меъёрий илмий қондаларига бўйсунган тадқиқдан ташқари эркин мушоҳада тарзидаги таҳлил ва талкин шаклида ҳам намоён бўлишига олиб келади. Айни ҳолат адабий танкид тилининг ўзига хослигини таъминлайди ва ифода йўсинида илмий тил билан бирга бадий тил ҳам бирдек иштирок этади. Бу эса, адабий танкидда бадий ижоддаги каби жанрлар туркумининг пайдо бўлишига ва ёзувчи ёки шоир услуби сингари мунаққиднинг индивидуал услуби шаклланишига хизмат қилади.

Адабий танкиднинг янгиланиш тамойилларидан яна бири асарнинг бадий-эстетик моҳиятини янгича илмий тафаккур асосида талкин этишида кўринади. Бу борада сўнгги давр адабиётшунослиги ва танкидчилигида анча-мунча изланишлар олиб борилмоқда. Мустақиллик даврида яратилган адабиёт назариясига оид дарслик ва қўлланмаларда, алоҳида нашрларда¹⁰ бу масалага оид янгича қарашлар ўз ифодасини топмоқда. Хуллас, ўзбек танкиди мустақиллик даврларидан бошлаб, адабиётшунослигидаги илғор тамойилларни, назарий қараш, усул ва методларни ўзлаштиришга алоҳида эътибор бермоқда.

Адабий танкиднинг бошқа фанлар билан муносабати. Адабий танкид тарихини бадий ижод, сўз санъати тарихидан ажратиб ўрганиш мумкин эмас. Негаки, улар бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир. Уларнинг ҳар бири такрорланмас ўзига хос қонуниятларга эга бўлса-да,

⁹ Борев Ю. Эстетика. Изд. 3. – М.: Политиздат 1981. – С. 341-342.

¹⁰ Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – T. O'qituvchi. 2005; Умунов Х. Адабиёт назарияси. –Т.. 2002; Қуროнов Д. Адабиётшуносликка кириш. –Т.. 2004; Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. –Т.. 2000. ва ҳ.к

бир-бирига фаол таъсир кўрсатиб туради. Уларнинг хаётга, шахсга кўрсатадиган таъсиридаги ўз ўрни, мустақил вазибалари, бир-бириникига ўхшамаган воситалари бор. Бинобарин, адабий танқид илмий муҳокама ва мушоҳада йўсинидаги сўз санъати ҳисобланади. Н.Худойберганов тўғри таъкидлаганидек, "сўз санъатининг ўзига хос яратувчи, кашф этувчи ижод саҳифаси эканлигини ҳеч ким инкор этмайди, аммо адабий танқидчиликнинг мустақил ижод тури эканлиги ҳамон шубҳа уйғотадики, масалага аниқлик киритиш мақсадида унинг тузилиши, шаклланиши, ривожланиш жараёнини чуқур ўрганиш, тадқиқ этиш талаб қилинади. Аммо тарихга муурожаат этиш зарурати фақат шу билан белгиланмайди. Биринчидан, қайси соҳанинг ёки шахснинг тарихи бўлмасин, уни бузиб талқин этиш, йўқ нарсани бор, аксинча, борини йўқ деб кўрсатишга йўл қўйилмайди. Иккинчидан, тарихни ҳозирги кун нуқтаи назаридан ўзгартириб, бугуннинг талабига мувофиқ баҳолаш бутунлай зарарлидир. Учинчидан, уни баҳолаш, тадқиқ этишда ўша давр тараккиётининг асосий хусусиятлари, тенденцияларидан келиб чиқиб, ҳозирги замонга муштарақ ижобий ҳамда салбий ҳодисаларни аниқлаш, яхшиларини қўллаб-қувватлаб, уларни янада мустаҳкамлаш, ривожлантириш, ёмонларни фож этиб, уларнинг раванк топишига чек қўйишга алоҳида эътибор берилади. Яна шуниси борки, ҳар учала ҳолат бир-бирига табиий равишда бирлашиб, қўшилиб кетади, уларни бир-бирига карама-қарши қўйиш ёхуд ажратиб ташлаш мумкин эмас"¹¹.

Адабий танқиднинг ўзига хос ижод тури, фан соҳаси эканлигини улкан адиб ва танқидчиларнинг яратган қатор асарлари исботлаб турибди. Бунга Алишер Навоий, Фитрат, А.Қодирий, Ғйбек, П.Қодиров, О. Шарафиддинов, М.Қўшжонов ижодлари етарли даражада мисол бўла олади.

Адабиёт хаётни, воқеликни бадиий ўзлаштиришда ўзига хос образлилик воситалари билан инсон қалби ва ақлига таъсир қилиб, жамият ривожига ёрдам беради. Адабий танқид ҳам бадиий адабиёт воситасида шу вазибани бажаради, кишилиқ тараккиётни ва тафаккури ривожланишига таъсир кўрсатади. Ана шу хусусиятнинг ўзинёк адабий танқидий асарларда санъатга, бадииятга хос айрим фазилатлар бўлиши мумкингина эмас, зарурлигини тақозо этади. Бунинг учун санъат асари хақида фикр юритувчи танқидчининг ўзи муайян даражада санъаткор бўлмоғи даркор.

Ҳар қандай фанга хос асосий хусусият, яъни "ўзига тегишли" бўлган ҳодисани тадқиқ қилиш асносида унга баҳо бермок, фикрни асосламок ва исботламок адабий танқидга ҳам хосдир. Унга кўра адабий танқид муайян адабий ҳодисани таҳлил қилар экан, унинг таҳлилида изчил мантиқ, асос ва исбот биринчи даражали аҳамият қасб этади. Бирок адабий танқид

¹¹ Худойберганов Н. Расулов А. Ўзбек совет адабий танқидчилиги тарихи Т.: Ўқитувчи, 1990. - Б.36.

тахлилда ўзига хос ва мос воситалардан фойдаланмаса, ўзининг ижтимоий вазифасини бажара олмайди.

Адабий танкид ўз мохиятига кўра фалсафа билан чамбарчас боғлиқ. Танкид шу маънода фалсафийки, унинг маърифий ва ғоявий, ижтимоий ва эстетик вазифалари маълум даражада фалсафа фанининг вазифалари билан мос тушади.

Лекин адабий танкид аниқ ижтимоий фан бўлгани туфайли ўзининг махсус тадқиқот предмети ва ўзига хос вазифаларга эгадир. Шу боис танкид фалсафадан ҳам, бошқа ижтимоий фанлардан ҳам, адабиётшунослик фанининг ўзга соҳаларидан ҳам фаркланиб туради. Адабий танкид жамият бадий таракқиётини илмий билишнинг аниқ кўринишидир. Шу туфайли фалсафа ва танкид орасидаги ўзаро муносабат илмий методология ва адабиётшунослик фанлари орасидаги ўзаро муносабат сифатида намоён бўлади. Шундай экан, адабий танкидчиликнинг барча тур, шакл ва жанрлари: 1) мантикий изчилик; 2) илмий яхлитлик; 3) танкидий далилланганлик; 4) тузилиш жиҳатдан тугаллик ва мукамаллик; 5) диалектик (жадалий) таракқиётга асосланганлиги, ҳамда б) муайян даражадаги бадий тафаккур унсурларига эга бўлишни тақозо этади. Агар буларнинг бирортаси етишмаса, танкидий асар ёхуд мақолада сакталиқ пайдо бўлади.

Танкид эстетика билан чамбарчас боғлиқ. Танкид билан эстетиканинг узвий боғлиқлиги – бу икки фан вазифаларининг ўзаро муштарақ томонларида кўзга ташланади. Модомики, танкиднинг предмети бадий жараён тамойиллари, унинг хусусиятлари ва аниқ асарларини таҳлил этишдан иборат экан, унинг вазифаси ҳам воқелик ва инсон табиатини эстетик талқин этиш ҳамда уни такомиллаштиришдан иборат бўлади. Бу жиҳатдан эстетика ва танкид – бир жону бир тан. Шу умумий вазифасини бажаришда танкид: биринчидан, бадий асар билан воқелик; иккинчидан, фан билан санъаткор; учинчидан, санъат билан китобхон; тўртинчидан, санъаткор билан китобхон ўртасида муносабат ўрнатади. Бунда танкид адабий жараён ва бадий асарнинг ички эстетик тамойиллари, йўналишлари ва фазилатларини тадқиқ қилиш асносида ўз мақсадига эришади.

Ҳозирги танкид, айниқса, аналитик фазилати билан ажралиб туради. У жиддий адабий-тарихий, ретроспектив ва назарий умумлашмалар чиқаришдан ташқари, тарих, фалсафа, социология каби бир-бирига яқин фанлар билан алоқани кучайтирди.

Маълумки, эстетика фани ҳам уч таркибий қисмдан таркиб топади: 1) эстетика тарихи; 2) эстетика назарияси; 3) эстетик танкид.

Эстетик танкид мисолида эстетика ва адабий танкид бир-бирига жуда яқинлашиб, баъзи жиҳатлардан ҳатто ўзаро уйғунлашиб кетади. Зеро, эстетик танкид куйидаги масалаларни ўз ичига олади: а) эстетикага оид илмий адабиётлар танкиди; б) адабиёт ва санъат асарларини эстетиканинг

муштарак конун-қондаларига асосланган танкиди; в) танкидни танкид, яъни адабий танкидга доир илмий ишларни эстетика муаммолари нуктаи назаридан танкиди. Танкидни танкидда эстетика ва адабий танкид ўзаро сингиб, бир-бирига бевосита таъсир этиб, ажиб бир ҳамжиҳатлик касб этади. Чунончи, эстетика ва адабий танкид эстетик тарбияни амалга ошириш маъносида деярли бир хил мақсад учун курашади. У ҳам бўлса, китобхонни эстетик тарбиялашни кўзлайди.

Эстетик билишнинг умумий эстетик ва хусусий адабий-бадий муаммоларини, яъни эстетика, адабиётшунослик ва адабий танкиднинг муштарак назарий ва аниқ бадий муаммоларини ўзаро тақозодорликда ва жамулжам диалектик бирликда тадқиқ этиш янги-янги илмий самараларга йўл очади.

Ғарб танкидчилигидаги ҳозирги структурализм илмий усул (метод)ларини ишлаб чиқишда тилшунослик, руҳшунослик, антропология, кибернетика, математика, ахборотлар назарияси, статистика ва ҳатто биокимё, биофизика, ген муҳандислиги, нанотехнология фанлари ютуқ, имкониятига таянмоқда. Бунда олимлар, аксарият ҳолларда, билишнинг статистика, тилшунослик, кимё ва биологияга ҳос илмий шакллари ва усулларини эътироф этган ҳолда бадий тадқиқотда анатомиялаштириш ва алоҳида атомларнинг микродунёсини таҳлил этиш тамойилини ёқлаб чиқмоқчи бўладилар. Структурализмнинг бу йўли бадий ижоднинг ички диалектик бутунлиги ва ижтимоий эстетик ўзига ҳослиги нуктаи назаридан, умумийликнинг хусусийликдан мөҳият эътибори билан фарқланиши ва адабий жараённинг жонлилиги нуктаи назаридан эҳтимол маълум даражада керакли тамойилдир. Лекин фан ва техника тараққиётидаги барча янгиликлар бадий адабиётни ўрганиш ишига тадбиқ этилаверилиши шарт эмас. Бадий адабиёт ўз ички қонуниятларига эга алоҳида бир дунёдир. Робот ҳеч қачон ҳақиқий бадий асар ярата олмаганидек, техник унсур бадий адабиётни ҳеч қачон инсондек, танкидчидек том маънода таҳлил қилиб беролмайди.

Танкид китобхонлар қаршисида шу жиҳатдан, айниқса, масъулки, у санъат ва адабиёт муҳиби, яъни реципиентининг эстетик талаблари ва эстетик эҳтиёжи даражасини чуқур ва атрофлича ўрганиб, ана шу ўрганиш самараларини ҳаётга тадбиқ этиш устида қайгуради.

В.Г.Белинский танкидий ишларини яратганда фалсафа, тарих, эстетика, адабиёт тарихи, адабиёт назарияси, психология, педагогика, логика каби қатор фанлардан изчил ўрганиб борган; танкидда фақат ижтимоий фанларгина эмас, табиий фанлар ҳам қатнашиши мумкинлигини айтган. У “оғмачи ва ҳайиқувчи танкидга ҳеч қандай муболаға ва суқунатни билмовчи, ҳақиқатга нисбатан чексиз бўлган муҳаббат”ни қарши қўяди. Ҳақиқатан ҳам Белинскийнинг ижодий даҳоси ўзида ижтимоий пафос ва фалсафий тафаккурни, эстетик ҳис ва адабий талантни,

илмий умумлаштириш ва поэтик фантазияни бирлаштира олганлигини кўрамыз.

Адабий танкид тарихи фанининг максад ва вазифалари. Ҳаракатдаги эстетика сифатида эътироф этилган танкид эстетика хазинасини бойитишга, бадий адабиёт ривожига, ёзувчи маҳорати такомиллашувига, жамият эстетик дидининг кўтарилишига таъсир кўрсатади.

Маълумки, предмет назариясисиз унинг тарихи бўлмагани каби тарихсиз назариянинг ҳам бўлиши мумкин эмас. Шу маънода танкид тарихини ўрганиш, нафакат адабий жараён ҳақида, балки бадий адабиёт таъсирида ўзгаришлар рўй берган жамият тарихини, ундаги маънавий-ахлоқий иқлимларни, адабий-эстетик дунёсидаги замон моҳиятини ҳам ўрганиш демакдир.

Адабий танкиднинг максади ҳаракатдаги бадий ижоднинг ранг-баранг муаммоларини жамиятнинг ҳаёти, унинг моддий ва маънавий бойликларини яратиш йўлидаги кураш билан боғлаб ўрганиш ва тушунтиришдан иборат. Зеро, Президентимиз И.Каримов таъкидлаганидек: "Бизнинг максадимиз бир неча авлод меҳнати билан яратилган нарсаларни йўқотмаслик, уларнинг энг яхшиларини сақлаб қолиш, демократик меъёрларга, миллий манфаатларимизга, мустақиллигимизга мос келмайдиганларини қайта ташкил этишдан, мазкур тузилмаларни янги мазмун билан бойитишдан иборатдир"¹².

Адабий танкид тарихининг вазифаси унинг тарихий шароитда ўйнаган роли, тутган ўрни, изланишлари ва топилмаларини, жамият, шахс ва адибга кўрсатган таъсирини аниқ баҳолаб беришдан иборат. Шундагина адабий жараён, унинг асосий тамойиллари, йўналиш ва қонуниятлари, аниқ адибнинг аниқ асари ва бадий маҳорати адабий танкиднинг таҳлил ва тадқиқ предметиға айланган бўлади.

Адабий танкиднинг вазифаси ёзувчи ижодини, бадий асарларни таҳлил этиш, шу асосда адабиёт ривожига туртки бўладиган муммоларни кўтариб чиқиш, текшириш, уларнинг эстетик моҳиятини очиш, баҳолаш, умумлаштиришдан иборат.

Адабий танкиднинг ижтимоий-ахлоқий вазифаси юксак санъат учун кураш олиб бориш ва шунинг воситасида қомил инсонни тарбиялашга хизмат этиш заруратидан келиб чиқади.

Таянч тушунчалар: Танкид, нақд, эстетика, структурализм, мантик, психология, адабиёт назарияси, ғарб танқидчилиги, киёсий таҳлил, социологик таҳлил, структурал таҳлил, адабий танкид усуллари, киёсий адабиётшунослик, психоанализ, ритуал-мифологик мактаб, герменевтика, санъат социологияси, экзистенциализм, ҳаракатдаги эстетика, аксиология.

¹² Каримов И. Ўзбекистон XX аср бўсағасида. Т.: Ўзбекистон. 1997. - Б.87.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар :

1. Танкид деганда нимани тушунасиш? Унинг оғзаки ва ёзма шакллари ҳақида сўзланг. Унинг "нақд" ва "нақада" сўзларига муносабати қандай?
2. Танкид сўзининг келиб чиқиши ҳақида нималар биласиз?
Унинг эстетик ҳодиса сифатидаги моҳияти нимада?
3. Адабий танкид-адабиётшуносликнинг бошқа таркибий қисмларидан қандай хусусиятлари билан фарқ қилади?
4. Адабий танкиднинг бошқа фанлар билан алоқаси нималарда зухур топган?
5. Адабий танкид ва эстетик танкиднинг ўзаро муносабатини изоҳланг.
6. Адабий танкиднинг ғоявий-эстетик ва ижтимоий-ахлоқий вазибалари нималардан иборат?

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

1. Каримов И. Юксак маънавият - енгилмас куч. - Т.: Ўзбекистон, 2005.
2. Каримов И. Адабиётга эътибор—маънавиятга, келажакка эътибор. - Т.: Ўзбекистон, 2010.
3. Абу Наср Форобий. Шоирлар санъати // ЎТА. 1986, № 3.
4. Аристотель. Поэтика. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1980.
5. Бехбудий М. Танкид сараламокдур. Танланган асарлар. - Т.: Ўзбекистон, 1997.
6. Каримов Б. Абдулла Қодирий. - Т.: Фан, 2006.
8. Норматов У. Ижод сеҳри. - Т., 2009.
9. Пушкин А.С. Танланган асарлар. 8-том, - Т., 1982.
10. Расулов А. Танкид. Талқин. Баҳолаш. - Т.: Фан, 2006.
11. Раҳмонов Б. Ўзбек адабий танкидчилиги. - Т., 2004.
12. Сафаров О., Ёўлдошев Б., Аҳмедова Ш. Ўзбек адабий танкидчилиги тарихи. Бухоро. 2003.
13. Шарафиддинов О. Довондаги ўйлар. Т.: Маънавият, 2004.
14. Қаҳрамонов Қ. Адабий танкид: янгиланиш жараёнлари. - Т.: Миллий кутубхона нашриёти. 2009.
15. Ҳамдамов У. Янгиланиш эҳтиёжи. Т. 2002.
16. www. Ziyonet
17. WWW. nuqf. intal. uz

АДАБИЙ ТАНҚИДНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

РЕЖА:

1. Адабий танкиднинг адабий-тарихий жараёнда ўрни.
2. Адабий танкид "ҳаракатдаги эстетика"дир.
3. Адабий танкид илмий - эстетик ҳодиса сифатида.

Адабий танкиднинг адабий-тарихий жараёндаги ўрни. Адабий танкид ҳаётнинг бадиий ўзлаштирилиш жараёнини ўрганувчи ва шу жараёнга фаол иштирок этувчи, ундаги оқимларга таъсир кўрсатувчи илм, ўзига хос ижод туридир. Бу эса унинг хос талаблари, хусусиятлари, қонуниятлари ҳамда маънавиятга, бадииятга, ҳаётга таъсир этувчи кучи борлигидан далолат беради. Адабий танкид моҳиятидаги ана шу хосликларни аниқламай туриб, бадиий асар ҳақида чуқур илмий-эстетик фикр юритиш мумкин эмас.

Адабий жараёнда танкиднинг роли ҳақида В.Белинскийнинг куйидаги фикри эътиборга молик: "Адабиёт ва санъат танкид билан қўл ушлашиб боради ва бир-бирига ўзаро таъсир кўрсатади"¹³. Дарҳақиқат, бирон бир халқ ва муайян бир даврнинг адабий-тарихий жараёнини, адабий танкиднинг иштирокисиз тасаввур этиш мумкин эмас. Ҳатто адабий танкидда янги фикрлар айтиш, янги хулосалар чиқариш учун унга, аслида бадиий асарлар асос бўлса-да, баъзи халқларда айрим тарихий даврларда, адабий танкиднинг ютуқлари адабиёт ва санъатнинг ютуқларидан ҳам салмоқлироқ бўлиб, умумий жараёндан бир қадар илгариланган ва ҳатто адабиёт ва санъатнинг янги-янги ютуқлари учун назарий замин ҳозирлашга хизмат қилган. Масалан, В.Г.Белинский "Танкид ҳақида нутқ" мақоласида айтгандек, ХУИИ-ХІХ аср немис адабиётида танкидий фикрнинг ривожини кўп жиҳатдан бадиий адабиёт ва санъатнинг тараққиёт йўлларини аввалдан тайёрлаб берган. И.С.Тургеневнинг ҳаққоний эътирофича, ХІХ аср рус адабиёти тараққиётида танкидчи В.Г.Белинскийнинг айрича ўрни бор ва у шу адабиётнинг энг кўзга кўринган вакиллари қаторида катта роль ўйнайди.

"Ижтимоий ҳаёт ва адабий жараённинг шаклланишида адабий танкиднинг тутадиган мавқеи - унинг гражданлик позицияси барқарор хусусиятларидан ҳисобланади. Танкид муҳокамалари, хулосалари, ижтимоий онгга, адабий тараққиётга муайян шаклда, муайян йўналишда ҳамиша таъсир ўтказди. Бунга энг қадимги ва энг янги тарихдан, ўтмишдан ва бугундан истаганча мисоллар келтириш мумкин. Башарти тарихда бир қатор бадиий ёдгорликлар танкид туфайли абадий яшаб

¹³ Белинский В. Адабий ораулар. Т. 1. 1987. - Б.78.

колди, десак, муболага бўлмайди"¹⁴. Айтайлик, Алишер Навоийнинг "Мажолисун нафос" асарида замонасининг шоирлари, устозларини ва издошлари тўғрисида маълумот берар экан, уларнинг ижодий ўзига хосликларига алоҳида тўхталади, айрим асарлардаги муайян бадиий нуқсонлар хусусида танқидий мулоҳазаларини айтади, айни вақтда муаллифлар ҳаёти ва ижодининг муҳим нуқталарини ёритади. Шу бонс "Мажолисун нафос" ўз даврида ҳам, бугун ҳам аҳамиятини йўқотмай келаётир. Яратилганига беш аср бўлган бу асар ўзбек мумтоз адабиётининг у ёки бу даврини тадқиқ этиш, ўрганишда ҳамон нодир манба сифатида хизмат қилиб келмоқда.

Яна бир мисол: Ҳамзанинг бизгача етиб келмаган "Қахрамон Ўғуз" драмаси ҳақида 1922 йилда "Қизил байроқ" газетасида пайдо бўлган қисқагина тақриз орқалигина маълумотга эгамиз. Ёки ўз вақтида О.Шарафиддиновнинг Абдулла Қаххорнинг "Тобутдан товуш" драмаси ҳақидаги мақоласи мафкура зугумига карамай, ўзбек танқидчилигида адолат принципининг қарор топа боришида катта таъсир кўрсатди. Вақтида айтилган битта салмоқли фикр айрим ҳажмдор китобларга караганда кўпроқ наф келтириши исботланган. Бехбудий, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий, Айний, Ҳамза, Ҳ.Олимжон ижодига билдирилган айрим сиёсий айбномаларга карамай, ўтган асрнинг 20-30-йилларида Вадуд Маҳмуд, Отажон Ҳошим, Олим Шарафиддинов, Ойбек, Ҳ.Ёкубов, М.Шайхзода каби танқидчилар томонидан "ўз вақтида айтилган сўз"лар туфайли уларнинг адабиётимиз тарихидаги ўринларини белгилашда муҳим роль ўйнади. Айрим ҳолларда мафкурабозликка берилиб, адабиёт раванқига ва адиблар қисматига, ҳатто муҳнш таъсир ўтказиб бўлса-да, юқоридаги мисоллар асосидаги танқиднинг бу ижобий роли адабиёт тарихининг ҳар бир босқичига оид талай мисоллар билан қайта-қайта тасдиқ этилиши мумкин.

Адабий танқид санъаткор маҳоратининг тақомиллашувига, китобхон эстетик дидининг камол топишига кўмаклашади. У эстетика анъаналарини ривожлантириш билан бирга ғоявий-бадний жиҳатдан бериладиган баҳо ва мезонларнинг ҳам теранлашувига ўз таъсирини ўтқармоғи жонз.

Адабий танқид илмий-эстетик тафаккур таракқиётида алоҳида аҳамиятга эга. Шу сабабли танқид тарихини ўрганиш фақат тарихий-маърифий жиҳатдан эмас, балки ижтимоий-эстетик жиҳатдан ҳам долзарб аҳамият касб этади: адабий-бадний танқид тарихи сабоқлари санъат ва адабиётнинг бугунги ҳамда эртанги таракқиёти, йўллари ва вазифаларини тайинлашга ёрдам беради. Адабий-бадний танқидчилик олдида эстетика анъаналарини ривожлантириш вазифалари туради. Демак, танқид: 1) *ижтимоий ҳаётда ҳам*; 2) *ижодкор фаолиятида ҳам*; 3) *китобхон эстетик кечинмаларида ҳам ўз ўрнига эга*. У: а) *ижтимоий ҳаётдаги*

¹⁴ Қаюмов Л. Адабий танқид ва ижодий жараён // "Шарк юлдузи", 1972, № 3. - Б.149.

долзарб масалаларни; б) ижодкор дунёқараш ва маҳоратини; в) китобхоннинг эстетик талаб ва бадиий эҳтиёжларини инобатга олган ҳолда санъатнинг ўз-ўзини англаш шакли сифатида кўринади, муайян давр, халқ ва миллат эстетик тафаккурининг умумий ва ички ривожланиш қонуниятларини оидинлаштиради. Зеро, Белинский таъкидлаганидек, "адабиётнинг вазифаси танкиднинг вазифасидир. "Хукм килувчи танкид билан, хукм килинувчи адабиётнинг мазмуни бирдир".

Адабий танкид "харакатдаги эстетика"дир. Адабий танкид адабиёт ходисаларини, адабий асарларни таҳлил қилади, уларга баҳо берар экан, ўзининг ички хусусиятларини кашф эта боради. Илғор адабий танкид 1) бадиий асарларни кенг тарғиб этишига; 2) халқаро миқёсдаги илғор тамойиллардан муайян халқ адабий жараёнини воқиф қилишига; 3) китобхонларнинг эстетик идроки ва завқини оширишига; 4) сўз санъаткорларининг шахс ва ижодкор сифатидаги такомилга хизмат қилади.

В.Г. Белинский адабий танкид ва ижтимоий фикр ўртасидаги алоқани кўзда тутиб, ҳаққоний танкид ҳамиша жамиятнинг ўй ва орзуларини ифодалайди, деган эди. Танкид, юкорида қайд этилганидек, имкониятлар доирасида давр ва руҳият учун тамоман янги ҳақиқатларни кашф этиб, замонасининг санъат ва адабиёти ривожиди янги босқич бошланишига асос солиши мумкин. Аммо бу ходиса, Белинскийнинг таъбири билан айтганда, "буюк ва нодир ходисадир".

Танкид "ўз замонасининг гўзаллик ҳақидаги хукмдор тушунчаларини аниқлаш ва оммалаштириш"ни ҳам ўз олдига вазифа қилиб олади. "Назария гўзаллик қонунларининг тизимли ва уйғун бирлигидир: аммо унинг бир кемтик томони бор: у маълум вақт доирасида қолиб кетади, танкид эса бетўхтов давом этади, олға боради, фан учун, янги материаллар, янги маълумотлар йиғади. Бу ҳаракатдаги эстетикадир..."¹⁵.

Танкиднинг яна бир хусусияти – унинг публицистика билан чамбарчас алоқадорлиги. Адабий жараён ходисаларини ва адибларнинг айрим асарларини таҳлил этиб, уларнинг қимматини кенг оммага тушунтириб беришга ва омманинг эстетик дидини тарбиялашга мўлжалланган танкид ўз ўқувчисига вақтли матбуот орқали мурожаат этади. Халқ ва унинг адабиёти тарихида бошланаётган янги даврларда бу хусусият, айниқса, бўртиб кўринади. Янги уйғониш даври ҳисобланган ХХ аср тонгидаги ўзбек жадид танкидчилиги, Истиклол арафаси ҳамда Мустақилликнинг дастлабки йилларидаги ўзбек танкидчилиги тарихи бунинг ёркин далилидир. ХІХ асрнинг биринчи ярмида Белинский: "Танкид аллақачон бизнинг омманинг (ўқувчилар ва томошабинлар оммасининг) эҳтиёжи бўлиб қолди. Ҳеч бир журнал ёки газета танкид ва библиография бўлимисиз яшай олмайди", – деб ёзган эди. Бу ҳол ҳамма

¹⁵ Белинский В. Танланган асарлар. Т., 1959. - Б. 234.

маданий халклар тарихи, шу жумладан, Ўрта Осиё халклари тарихидаги далиллар билан ҳам тасдиқ этилади. Шунинг эса туттиш керакки, танкиднинг адабиётшуносликдан унинг мустиқил қисми сифатида ажралиб қикиши қатор халқларда, асосан, XIX асрнинг иккинчи қорагида содир бўлди. Қатто Белинский қазонасида ҳам, жумладан, унинг асарларида адабиётшунослик қўпинча бир бутун қодиса сифатида майдонга қикқан. Инчунин, Белинскийнинг илғор журналлар (айтайлик: "Отечественные записки") саҳифаларида босилган ақсарият асарлари қўп қолларда рус адабиётининг ўтмишини таҳлил қилиш билан бошланар эди.

Шу маънода ўтмиш даврга оид асарлар таҳлил этилгани ҳамда улар ҳақида мулоҳазалар юритилгани билан, бу мулоҳаза ва қикарилган айрим қулосалар бугунги адабиёт равнақи нуқтаи назаридан қозирги адабий қараён муаммолари йўналишдаги мақолалар ҳам мансублигига қўра адабиётшунослик ёқуд адабиёт тарихи эмас, адабий танкид намуналари ҳисоблана олади.

Танкиддаги бадиийлик ва образлилик унинг қос қусусиятларидан бири бўлиб, илмий-таҳлилий мазмунга сингган қолда намоён бўлади. Ёзувчи ўз қарашларини, орзу-истақларини образлар воситасида қалбининг "қарди", ҳис-қаяқони билан ўқувқилар оmmasига етқазса, асосий мақсад қилиб ўқувқилар руқий оламига, руқиятига таъсир қилишни назарда тутса, адабий танкидчи ўз фикр-мулоҳаза ва қарашларини фақат изқил мантик воситасида мунтазам ва аниқ баён қилиш йўли билангина эмас, уларни айни вақтда баъзан ҳаёлга эрк бериш, образли ва бадиий фикрлаш билан қўшиб олиб боради. Асосий мақсад қилиб қитобқон ақлигагина эмас, руқияти ва туйғуларига ҳам таъсир қилишни назарда тутати. Бинобарин, танкидчи бадиий асарларни бақолаш қараёнида шу асар туқайли қалба туғилувчи ҳис-қаяқонни ҳам иқодалаб бериши лозим.

Шу нуқтада адабий танкиднинг илм ва санъат билан уйғунлашган ўзига қос қусусияти қўзга ташланади: танкидчи илмий тафакқурига, мантиқига ўз бадиий тафакқурини сингдирганда, уларнинг ўзаро бирлигини таъминлаганда вазиқасини теран адо этади. Қунки ҳис-қаяқон ва образлилик билан қарқланган фикр совуққон, ҳиссиз фикрга нисбатан ўқувқида қучли ишонқ қосил қилади ва иқода этилаётган туйғу ҳам муайян балоғат қасб этади.

Танкидчи образли фикрлаши қерак, леқин образли фикрлаш зўрма-зўрақи бўлмаслиги, қаддан ортиқ эстетқиликка берилиб қетмаслиги қерак. У илмий фикрлашга бўйсунити ва бу табиний равитида қечити шарт. Бунда танкиддаги образлиликни адабиётдаги образлилик тушунқасига тенглаштирамаслик, бадиий тафакқурни илмий тафакқурдан юқори қўймаслик лозим. Рус ёзувқиси Е.Виноқуров: "Мен адабий-танкидий мақолалар тўпламини роман қабити ўқитишни қохлардим", - деганида танкидий асардан роман фазилатларини эмас, унинг ўқитилигидаги қозибани, фикрлаш тарзидаги эссе услубини, фикрлар иқодалашдаги оммабоплиқни

назарда тутати. Танқидчи, албатта, образли фикрлаши мумкин, образли фикрлаши шарт ҳам, бироқ образли тафаккур илмий тафаккурга бўйсуниши ва табиий бўлмоғи лозим.

Афсуски, ўзбек адабий танқидчилигида баъзан илмийлик “ўта” кучли бўлгани ҳолда бадийлик залвори деярли сезилмайдиган мақолалар оз эмас. Бундай танқидчилар илмий “фикрлаш”, мантикий фикрлаш”дан бошқасини тан олмайдилар. Оқибатда уларнинг асарлари “академизм” иллатига мубтало бўлиб, уни кенг китобхонлар ҳам, сўз санъаткорлари ҳам ўқишга қийналадилар. Бундай асарларда эҳтироссиз, курук ҳукм ва хулосалар асосий ўринни эгаллайди. Бу ҳукм ва хулосаларга келтирувчи ранг-баранг дунё шу ҳукм ва хулосаларни яратувчи жонли таҳлил, танқидчининг ўз қалби кўринмай қолади. Ҳолбуки, адабий танқидга хос образли тафаккургина танқидчиликни илм билан бир қаторда, санъат асари ҳам деб баҳолашга имкон беради. Рост, образли тафаккур машҳур физиолог И.П.Павловдан тортиб, математик Қори Ниёзий асарларигача учраб туради. Аммо бу асарларга биз санъат асарлари сифатида эмас, фан асари сифатида қараш лозимлигини яхши биламиз. Адабий - танқидий асарларда эса санъат сифатларини ҳам кўргимиз келади. Бу шунчаки истак эмас, айни вақтда биологик жараён ҳамдир. Лекин бундан қатъи назар, адабий-танқидий фикрни бадий тафаккур синтезидан ўтказишнинг ўзигина адабий танқидни санъат дейиш учун асос бўла олмайди. Айни вақтда танқидчи образли фикр юритса-ю, санъаткор томонидан яратилган асарни ҳаёт билан таққослаш асосида жонлантириб кўрсата олмаса, у ўзини хақикий адабий танқидчи сифатини намоён этолмайди, чунки хақикий танқидчи таҳлил жараёнида китобхонга бадий асарни фақат тушунтириб бериш билан чекланмайди, ўқилган нарсани биргаликда ўзлаштириб олишга ёрдам беради. Бадий асардан китобхон олган завқ, қайғу ва шодликни, бадий таассуротни тўлатади, жонлантиради. Китобхонга ана шу таассуротни юкори савияда равшан ва тушунган ҳолда яна бир қарра бошидан кечиришга, мазкур асар ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилишга имконият беради.

Қисқаси, китобхон танқидий асардаги мунаққиднинг жўшқин хиссиёти, эҳтиросини сезиб туриши лозим. Ана шундагина танқидий асарлар қўлдан-қўлга ўтади, тез тарқалади. Танқидчилар ҳам муайян даражада санъаткорга ўхшаб китобхонларнинг хурмат-эҳтиромига сазовор бўладилар. В.Г.Белинский тажрибасига назар солайлик. У қайси жанрдаги асарни таҳлил қилмасин, шу жанрда сўз санъаткори яратган образларни, бадийятни қайтадан яна бир марта яратади, уларни бойитади, такомиллаштиради, тарашлайди, камчиликларини аниқлайди. Ўз қалби ва эстетик хиссиёти орқали шоир яратган бадий асарга бамисоли қайтадан жон қиритади. Унинг “қўли тегиши” билан бадий асар бамисоли ҳаётдан янги куч-қувват олади: ундаги образлар равшанланади, теранрок ифодасини топади, таъсир кучи ошади. Жараёндаги адабий

оқим, тамойилнинг тўғри йўналишдан боришга ёки уни тўғри йўлга солиб юборишга кучли таъсир кўрсади.

Аср бошларида Фитрат ва Чўлпон каби мунаққидлар ижодида образли танкидий тафаккурнинг турли кўринишлари учрайди. И.Султон, М. Кўшонов ва О.Шарафиддинов, И.Ғафуров каби танкидчилар ижоди ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Адабий танкиднинг бу хусусияти танкидчининг маълум маънода санъаткор ҳам бўлишини тақозо қилади.

Адабий танкидчи асарни ҳам тафсилотларда, ҳам қисмларда яхлит кўра билиш қобилиятига эга бўлмоғи даркор. Бу қобилият танкидчидан илмий теранлик каторида ҳаётни маълум даражада образли англашни талаб қилади. У бадий асарни қайта яратиш жараёнида ижтимоий ва ахлоқий муаммоларни асардаги жонли образлар, характерлар тасвирини таҳлил этиш орқали намоён этади. Асарда кўтарилган масалаларнинг ижтимоий-эстетик моҳиятини очади. Шу маънода адабий танкид адабиётшуносликнинг муайян бир қисми бўлиш билан бирга, бадий адабиётнинг ўзи каби маълум даражада ўзига хос инсоншунослиги ҳамдир.

"Танкидчиликнинг аҳволи бевосита бутун адабиётнинг маърифати даражасини кўрсатади, – дея танкидни фан каторида кўради А.С. Пушкин. Сўнгра яна куйидагиларни эътироф этади, – танкид санъат ва адабиёт асаридаги латифликлар ва камчиликларни кашф этувчи фандир"¹⁶. Ўзбек адабиётида А.Орипов, Р.Парфи ноёб истеъдодларнинг асарлари айрим мафкуравий корчалонлар ҳамда диди ўтмас баъзи китобхонлар томонидан ноҳақ қораланиб ва қабул қилинмай турган кезларда, дидли, ҳақиқий асарнинг кадрига ета оладиган танкидчилик бу асарларнинг кадр-кимматини тўғри белгилай олди ва улар ижодининг оммалашувида муҳим роль ўйнади. Мафкура ботқоғига ботган танкид Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир асарларини ер билан яксон қилиб турган бир пайтда илғор миллатпарвар танкидчилар (В.Маҳмуд, Ойбек, Ҳ.Ёқубов ва х.) улар асарларидаги кадриятни тўғри баҳолади ва бу тамойил вақт ўтиши билан ўзбек танкидчилигида устувор бўлиб қолди.

Адабий танкидчилик илмий-эстетик ҳодиса сифатида. Ўзбек адабий танкидчилиги ранг-баранг, баракали, лекин мураккаб, оғир йўлни босиб ўтди, ундаги ижобий ва салбий ҳодисаларни тарихийлик талаблари асосида ҳаққоний таҳлилдан ўтказиш зарур. Энди ҳар бир ишимизда миллий мафкура асос бўлиши керак. Чунки "миллий мафкура, авваламбор ўзлимизни, муқаддас анъаналаримизни англаш туйғуларини, халқимизнинг кўп асрлар давомида шаклланган эзгу орзуларини, жамиятимиз олдига бугун қўйилган олий мақсад ва вазифаларни камраб олиши шарт"¹⁷.

¹⁶ Пушкин А.С. Танланган асарлар, Т. . 1982. 8 том. - Б. 238.

¹⁷ Каримов И. Адолатли жамият сари. – Т.: Ўзбекистон. 1998. - Б. 14.

Энг мухими шундаки, ёзувчи қайси даврда яшаб ижод этган бўлмасин, асосий мақсад: унинг асарларида ҳаёт ҳақиқати қандай услуб ва воситалар орқали қай даражада ёритилгани ёхуд ёритилмагани; қандай тўлақонли, янги образ, характерлар яратилганини ёки яратилмаганини; бу образлар давр руҳини чуқур акс эттира олганми ёки йўқлиги; улар ҳозирги замонга қайси қирралари билан муштарак бўлиб, ўқувчилар тафаккурини ўзгартиришга иштирок этиши ёки этмаслигини аниқлаш; ниҳоят, буларнинг барчаси моҳиятини баркамол илмий-эстетик таҳлил орқали кўрсатиш танқидчилиқнинг диққат марказида бўлмоғи лозим. Зеро, И.А.Крилов таъкидлаганидек: "Танқид фақат танқидчилиқнинг кўрсаткич бармоғи билан асарнинг камчилиқ, ютуқларини кўрсатишигина эмас, балки унинг нозик дид, нафосат билан яратилганлигини кўрсатиш ҳамдир".

Бунда танқид ёзувчининг ҳаёт ҳақиқатини бадиий ҳақиқатга айлантирган ёки айлантира олмаганини баҳолай билиши муҳим аҳамият касб этади .

Ҳозирги адабий жараёнда, унда рўй бераётган хилма-хил ўзгаришлар, янгиланишларнинг моҳиятини, сабабини ёритиш ва натижаларини аниқлаш илмий-эстетик таҳлил зиммасига юклатилади. Айтиладиган ҳар бир фикр, бадиий ижод, ҳаёт ҳодисаси хусусидаги мулоҳазалар ва хулосалар илмий-эстетик таҳлилда намоён бўлади. Улар таҳлил орқали исботланмаса, ўз кадр-қимматини топиши қийин кечади.

Санъатга муҳаббат бўлмаган жойда танқид ҳам бўлмайди. Шу ўринда немис файласуфи Винкельманнинг қуйидаги сўзлари ёдга тушади: "Бадиият донишманди бўлишни истайсизми? Санъаткорни севинг, унинг асарларидан гўзаллик ахтаринг". Ҳар бир мақола, тақриз, тадқиқот салмоғи, қиммати таҳлил мазмуни билангина эмас, танқидчининг асардан гўзаллик излай билиши, уни аниқлаш ва далиллаш ҳамда шуларни китобхонга ҳам ўткази билиш қобилияти билан белгиланади. Таҳлил илмий-эстетик ҳақиқатни юзага чиқарадиган асосий восита бўлиб, асардан реал воқелик томон интилади, ижтимоий ҳодисалар ва ҳаётдаги инсон, унинг руҳияти билан бадиий асарларни бир-бирига таққослаш орқали ўзлигини кўрсатади. Шу сабабли адабий танқид ҳаётда, сўз санъатида қандай гўзал, нодир ва ноёб хусусиятлар бўлса, уларни астойдил севишга; қаерда жохлат, нопоклик учраса, қучли газабимизни уйғотиб, уларга қарши курашмоққа туртки беради.

Аммо баъзан танқидчилиқда (унинг айрим вакиллари қарашида) четга оғишлар кузатишган ҳоллар ҳам бўлади. Айниқса, 60-80-йилларда баъзан бадиият ҳақида илмий асосланган фикрлар айтиш ўрнига, мантиқан гўё тўғридек кўринса-да, аслида бадиият қонунларини етарли англаб етмаслик туфайли туғилган даъволарни пеш қилишга ўхшаган сохта талабчанлик сезиларли даражага кўтарилган ҳоллар содир бўлди. Бу ҳолатни Н.Худойбергеновнинг айрим мақолаларида, шунингдек, О.Тоғаевнинг А.Ориповнинг "Аёл" шеърига оид мулоҳазаларида кузатиш мумкин.

Эндиликда адабий танкид кўнгилчанлик ва амалга қараб баҳо бериш иллатидан фориғ бўлиб бормоқда. Истиклол даврига келиб, танкидчилик шўро давридаги синфийлик, партиявийлик каби иллатлардан тамомила холи бўлди. Адабий танкид жиддий фаолиятдир. Танкидчи қайси асар ҳақида сўз юритмасин, мулоҳазаларни ошқора айтса, хулосалар салмоғи, йўналишини кимнингдир кўнгли, истаги, амали ва мартабасига мосламаса, асарни холис илмий-эстетик таҳлилдан ўтказса - адабиёт равнакида қандай мавқе эгаллай олишини тўғри белгиласа, ўзи ва танкидчиликнинг жамиятдаги ўрни, ҳурмати саклаган бўлади. Акс ҳолда бунинг тескариси рўй бериши табиийдир.

Хуллас, адабий жараёнда, ёзувчилар фаолиятида қандай ижобий ёки салбий, мураккаб ёхуд зиддиятли ҳодиса рўй бермасин – барчасини, асосан, сўз санъати, бадиийлик талабларининг ички қонуниятларига биноан ёритилиши зарур. Шундагина танкидчи адабий танкид моҳиятини тўғри англаган бўлади, тўғри умумлашма ва хулосалар чиқаради, ўзининг ва ёзувчилар билан муносиб савияда баҳслаша олиш киёфасини намоён этади. Бундай истеъдод соҳиби ўз услуби, салмоқли фикр-ўйи, мулоҳазаси, ҳатто оҳанг ва шакл-шамойили билан алоҳида ажралиб турадиган мақолалар, такризлар, тадқиқотлар яратиб, фақат адабий жараёнгина эмас, ҳаётни ҳам турфа зиддиятлар ва гўзалликлар гармониясида гавдалантирадиган олам ичидаги илмий-эстетик оламни кашф этади, сўз санъати ҳақидаги фаннинг чинакам захматқоши сифатида обрў-эътибор қозонади.

Танкидчиликнинг яна бир хусусияти унинг миллийлигидадир. Бадний адабиётдаги миллийлик каби танкидчиликдаги миллий асос ва миллий киёфа ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Лекин бундан қатъи назар миллийлик ва умуминсонийлик диалектикаси ҳозирги замон адабий танкидчилигидаги ўзак масалалардан бири саналади. Зеро, санъатнинг миллий ўзига ҳослиги билан умуминсонийлик диалектикаси, турли миллатлар бадний маданиятларининг бир-бирига ўзаро таъсири ва бир-бирини бойитиши ҳозирги халқаро миқёсдаги адабий-бадний жараённинг ички ҳам ташқи эстетик моҳиятига тегишли жаҳоншумул муаммоларидир. Ҳозирги турли халқларга мансуб адабий бадиий жараённинг ўзи миллий ҳаёт ва миллий онг эстетик инъикоси сифатида ҳаракат қилса-да, чинакам халқчил танкидчилик бу муаммоларни ўз таҳлилидан четда қолдирмайди.

Адабий танкид тор муаммо ва мавзулар доирасида ўралашиб қолмаслиги ва умумэстетик мезонларни йўқотиб қўймаслиги учун адабий жараённинг етакчи тамойилларини тинмай кузатиб туриши, у ёки бу ёзувчи услубига ҳос қирраларни, ижодий йўлига ҳос хусусиятларни ёритиши, бадиий асарни ҳозирги даврнинг руҳий, маърифий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-маънавий муаммолари билан алоқадорликда талқин этиши керак бўлади.

Адабиёт, замон-макон - инсон муаммолари ва бадий эhtiёжларини кахрамонларини тарихийлик тамойили асосида қай даражада акс эттираётгани танкиднинг диққат марказида туриши ва у бадий асарнинг гоъвий-эстетик таҳлилига шу нуктаи назардан ёндашуви муҳим аҳамиятга эгадир.

Танкидий фикр қанчалик ҳаққоний ва талабчан бўлса, ҳозирги адабиётимизнинг муҳим масалаларини қанчалик дадиллик билан кўтарса - унинг мавқеи шунчалик кучли, натижаси эса шунчалик самарали кечади. 50-йилларда А.Мухторнинг "Дарёлар туташган жойда" киссаси, 60-йилларда А.Ориповнинг "Тилла балиқча" шеъри, 70-йилларда Э.Воҳидовнинг "Ўзбегим" асари, 80-йилларда Р.Парфининг асарлари туфайли содир бўлган танкидий чиқишлар улар келгуси ижодида қанчалик катта роль ўйнагани маълум. Тирнок остидан қир қидириш эмас, мафкура зирҳига бурканиш эмас, шу хилдаги холис миллатпараварлик руҳи билан суғорилган адабий-танкидий кузатишлар ҳозирги кунда мустақиллик гоъларини мустаҳкамлаш маънавий-эстетик эhtiёжга айланган бир шароитда, янада ривожлантирилиши лозим. Шундагина адабий танкид илмий-эстетик ҳодиса сифатида истиқлол даври ўзбек адабиётининг таракқиётига самарали таъсир кўрсатади.

"Халқимизнинг келажакка – танлаган йўлимизнинг тўғрилигига, эркин ва озод ҳаёт қуриш, Ватанимизни обод қилиш, адолатли фуқаролик жамияти барпо этишдек олий мақсадимизга бўлган ишончининг янада ошишига адабиёт ҳам, шу жумладан, адабий танкид чин дилдан хизмат қилади"¹⁸.

Хулоса қилиб айтганда, 1) матбуот ва адабий жараён билан боғлиқлик; 2) асарни ҳаётга қиёслаб ўрганиш; 3) тафаккурнинг ўзига ҳос тарзи; 4) ташвиқот воситаси сифатида иш қўриши; 5) ўзига ҳос содда ва ўткир услубга эгаллиги; 6) ҳозиржавоблик; 7) ҳаракатдаги эстетика эканлиги; 8) асосан, бадий адабиётнинг ички қонуниятларига таяниш; 9) илмий ва бадий синкретизм адабий танкиднинг ўзига ҳос хусусиятларидир.

Таянч тушунчалар: ҳаракатдаги эстетика, ҳукм қилувчи танкид, образли тафаккур-илмий тафаккур билан бадий тафаккурнинг уйғунлашуви, адабий танкидда образлилик, адабий танкид илмий-эстетик ҳодиса, адабий танкидда миллийлик ва умуминсонийлик диалектикаси, академизм, адабий танкидда бирламчи ва иккинчи тил.

¹⁸ Каримов И.А. Ўзбек халқига янги йил табриги// ЎЗАС 2000. 1 январь.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Адабий танқид-"ҳаракатдаги эстетика" легенда нимани тушунаси?
2. Адабий танқидда образлилик қандай намоён бўлади ?
3. Адабий танқидда илмий тафаккур билан бадиий тафаккурнинг ўзаро уйғунлашуви қандай намоён бўлади?
4. Адабий танқиднинг илмий-эстетик ҳодисалиги нималарда кўринади?
5. Адабий танқиднинг жорий адабий жараёндаги ўрни қандай?

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

1. Каримов И. Юксак маънавият–енгилмас куч. – Т.: Мънавият, 2008.
2. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи.Т.,1993.
3. Норматов У., Болтабоев Ҳ. Янги назарий тамойиллар // Жаҳон адабиёти. – Т., 2008. № 3. – Б. 15^А-163
- 4.Норматов У., Очилев Э. Танқид, мунаққид ва ҳозирги адабий жараён // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 2004. – № 4. – Б. 35–44.
5. Расулов А. Танқидчилик уфклари. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1985.
- 6.Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Т., 2004. – 127 б.
- 7.Сафаров О., Йўлдошов Б., Аҳмедова Ш. Ўзбек адабий танқидчилиги тарихи (қўлланма).– Бухоро, 2003.
- 8.Sulton I. Adabiyot nazariyasi.– Т.: O'qituvchi, 2005.–270 b.
- 9.Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Т.: Янги аср авлоди, 2006. – 151 б.
10. Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы.– М.: Прогресс, 1978. – 325 с.
- 11.Файзуллаев О. Фалсафа ва фанлар методологияси. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2006. – 122 б.
- 12.Чернишевский А.Г. Адабий-танқидий мақолалар. Т., 1987.
- 13.Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. Т.: Шарқ, 2004.
- 14.Хализев В.Е. Теория литературы. Изд. 3. – М.: Высшая школа, 2002. – 437 с.
- 15.Ўзбек адабий танқиди. Антология. Тошкент. 2011.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТАНҚИДИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТАНҚИДИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ТАМОЙИЛЛАРИ

(1900-1925 йиллар)

РЕЖА:

1. Ўзбек адабий танқиди тарихини даврлаштириш масаласи.
2. Адабий танқиднинг шаклланишида матбуотнинг ўрни.
3. Янги ўзбек танқидчилигининг илк мустақил одимлари.
4. Танқидчиликда жанрий изланишлар.

Ўзбек адабий танқиди тарихини даврлаштириш масаласи.
Бошланаётган янги давр адабий-бадиий талаблари ва эстетик эҳтиёжларини ифода этиб, замоннинг янги типдаги бадиий адабиёти, янги инсон ва китобхонни тарбиялашни мақсад қилиб қўйган адабий танқид Ўзбекистонда XX аср бошларида матбуот билан бирга туғилди. Унинг юзага келишида, авваламбор мумтоз адабиёт ва адабий-танқидий тафаккур анъаналари, қолаверса, янги матбуот босилган мақолалар саҳифаларида ҳамда анъанавий тарзда шарқ қўлёзмалари орқали кириб келган жаҳон илмий эстетик қарашларидаги намуналар муҳим роль ўйнади.

Янги ўзбек адабий танқидчилигининг махсус ҳодиса сифатида туғилиб, шаклланиб, камолот босқичига кўтарилиш йўлида кечган кийинчилик ва зиддиятлар моҳиятини англаш учун тарихнинг адабий-маданий саҳифаларини бирма-бир варақлаб, кўздан кечириш, эришилган илмий-эстетик ютуқларни, мавжуд нуқсонларни таҳлилдан ўтказиш, адабий-бадиий, илмий-эстетик тафаккур тараққиёти қонуниятларини ҳаққоний ўрганиш ва ёритиш зарур бўлади.

Ўзбек танқидчилиги илдизлари узок ўтмишга бориб тақалади. Биз унинг XX аср тонгидан бошланган тарихини ёритишни мақсад қилиб қўйдик. Шу ўтган вақт мобайнидаги адабий танқиднинг фазилатларини ўзлаштириш, нуқсонларини ҳаққоний таҳлилдан ўтказиб, сабаб ва оқибатларини аниқлаш, адабий танқиднинг ёзувчилар ва ўқувчилар оммасига таъсири доирасини янада кенгайтириш ва мустаҳкамлаш учун зарурдир.

"Биз бугун янги асрга қадам қўйдик. Хўш, янги асрга ўзбек адабиётшунослиги қандай йўлланма билан киради? У ўзининг қайси жиҳатларидан воз кечади ва ҳатто қайси гуноҳларидан тавба қилиб, қайси фазилатлари билан янги даврга юз тутуди? Камчиликлар оз эмас.

...Лекин шунга қарамай, бугун умидсизликни йиғиштирмоқ керак ва аҳиллик билан ишга киришиб, янги адабиётнинг ривожига фаол кўмак-

лашмоқ керак"¹⁹. Бу фикрни адабий танкидга нисбатан ҳам қўллаш мумкин, чунки бадий адабиёт билан адабий танкид доимо бирга ҳаракат қилади.

Ҳар қандай ижтимоий-иктисодий ҳодисалар муайян даврларга ажратиб ўрганилмаса, мақсадга олиб борадиган тўғри йўлни топиш қийин кечади. Шунга қўра, адабиёт тарихи бадий ижод ва ижтимоий ҳаётда рўй берган катта воқеалар, туб бурилишларга асосланиб даврлаштирилади, баъзан соддагина қилиб: "20-йиллар адабиёти", "60-йиллар адабиёти" тарзида қисмларга ажратилади. Бундан англашиладики, даврлаштириш тамойиллари ҳали қатъий белгиланган эмас. Ёки бу даврлаштиришнинг кўп ҳам осон эмаслигидан мужда бўлса, ажаб эмас. Аммо шуниси аёнки, ижтимоий ҳаёт ва ижтимоий онг таракқиёти қонуниятлари, хусусиятлари ҳамма вақт муайян соҳанинг ўзига хос мазмуни, мундарижаси, муаммолари марказида туради.

Танкид ривож и адабиёт ривож и билан чамбарчас боғлиқдир. Адабиёт ҳам, танкид ҳам ҳаётдаги гўзалликни ёритади ва излайди, уларни турлича шаклда ифода этади. В.Г.Белинский бу ҳақда шундай ёзади: "Санъаткор ва адабиётчи ўзининг санъат ва адабиёт ҳақидаги тушунчасини бевосита яратган асарларининг ўзи билан ифода этади; танкидчи эса санъат ва адабиёт ҳақидаги тушунчасини мантикли фикр воситаси билан мушоҳада тарзида ифода этади. Бу ҳолда санъат ва адабиёт танкид билан қўлга-қўл беришиб борадилар ва бир-бирларига ўзаро таъсир этадилар"²⁰.

Буюк мунаққид қайта-қайта таъкидлаган бу ҳодиса адабий танкид тарихи ўрганилмагунча бадий адабиёт тарихининг ҳаққоний ва тўлиқ манзарасини яратиш мумкин эмаслигидан гувоҳлик беради. Бу ҳол адабий танкид тарихини адабиёт тарихининг ажралмас бир қисми қилиб қўяди. Шу мантиқдан келиб чиқиб "Ўзбек совет адабий танкиди тарихи" (1987) икки жилдлик муаллифлари ўзбек адабий танкиди босиб ўтган йўлни замон мафқурасига таянган равишда қуйидагича ўрганадилар:

1. Ўзбек совет адабий танкидининг вужудга келиши ва илк қадамлари (1917-1932).
2. Ўзбек совет адабий танкиди социалистик реализм эстетикаси билан қуролланиш йўлида (1932-1941).
3. Улуғ Ватан уруши даври ўзбек адабий танкиди (1941-1945).
4. Улуғ Ватан урушидан кейинги давр ўзбек адабий танкидчилиги (1945-1956).
5. Адабий танкид тарихида янги босқичнинг бошланиши (1956-1961).
6. Адабий танкиднинг тез ва кенг ривожланиш йўлига кириши (1962-1972).
7. Ўзбек адабий танкиди янги босқичда (1972-1980)²¹.

¹⁹ Шарафилдинов О. Адабиёт мангу яшайди // Жаҳон адабиёти. 1998. № 1 - Ы.4.

²⁰ Белинский В. Танланган асарлар. Т., 1959.- Ы. 244.

²¹ Ўзбек совет адабий танкиди тарихи. Т., 1987.

Кўринадики, бундай даврлаштиришга соҳадаги ўзига хосликлар эмас, мамлакат тарихи, ёхуд шу тарихдаги ўзига хосликлар асос қилиб олинган. У эса ўзбек адабий танқидининг чинакам илмий тарихини - ривожланиш йўлидаги ҳақиқий манзарасини акс эттирмаган. Унда адабий танқидда кечган жараёнлар шўро тарихи ва мафқурасига мослаштириб талқин этилган. Чунончи, ўзбек адабий танқидчилигининг социалистик реализм билан қуролланиши аслида унинг мафқуравийлаштирилишидан иборат бўлиб, РКП (б) МКнинг 1925 йил 18 июнда қабул қилган "Партиянинг бадий адабиёт соҳасидаги сиёсати тўғрисида"ги резолюцияси, РКП (б) МКнинг "Адбий бадий ташкилотларни қайта қуриш ҳақида"ги 1932 йил 23 апрелдаги қарори, Бутуниттифок Ёзувчилр уюшмасининг I съезди тасдиқлаган йўл-йўриқлар шўро адабиётининг моҳияти, омонатлиги, нотўғри тараккиёт йўлини танлаганлигини кўрсатди. РАПП (ЎАПП) адабиёт соҳасида душман излаш, адабий рақиб яратиш маҳоратини ўзлаштирди. Леопольд Авербах сингари РАПП раҳбарлари М.Шевурдин, Олим Шарафиддинов, Раҳмат Мажидий, Сотти Хусайн, Жамол Бойбўлатов сингари ёшларни сиёсий хушёрлик руҳида "тарбиялай бошлади". 30-йилларнинг бошларидан рус адабиёти миллий адабиётларнинг раҳнамоси, ўрнак университетига айлантирилди. Бадий адабиёт; адабий танқид соҳасида шахсий адоват, ёмонотлик қилиш тамойили кучайди.

Социалистик реализмнинг шўро адабиёти, танқидчилигининг асосий методи сифатида тасдиқланиши шўро адабиётининг инқирозини белгилаб берди. Иккинчи жаҳон уруши ва ундан кейинги 60-йиллар арафасигача бўлган даврни қамраб олувчи уч босқич эса аслида, ўзбек адабий танқидчилигининг шиддат билан изланиши адабий-танқидий тафаккурда ўзгаришлар рўй бериши, янги-янги шаклларнинг ўзлаштирилиши ва реализм учун кураш йиллари бўлди. Албатта, бу жараён ҳам шўро ва партиявий мафқурага тўйинган ҳолда кечган эса-да, шахсга сиғиниш оқибатларининг тугатила бошлаши туфайли, ҳар қалай адабий танқидда ҳам ҳур фикрнинг уйғонаётганидан айрим муждалар берди. Адабий танқид сталинча катагон қурбонлари ижодини қайта баҳолашга киришди, лирика, бадий маҳоратни ўрганишда эстетик таҳлилда айрим янги қадамлар ташланди. Айниқса, тарихий асарларда ўзликни англаш ва эрк туйғуларининг жамиятни уйғотувчи моҳиятини идрок этишга уриниш кучайди. Қолаверса, адабий жараёнда юз бераётган хилма-хил изланишлар - ижодий метод ва жанрлар ранг-баранглиги ҳодисалари моҳиятини, кийнала-кийнала бўлса-да, идрок эта борди ва эстетик баҳосини беришга, умумлаштиришга ҳамда улардан тегишли хулосалар чиқаришга ҳаракат қилди, қисман маълум натижаларга эришди.

А.Расулов ва Н.Худойбергановлар ўзбек танқиди тарихини икки даврга бўлиб ўрганишни тавсия этадилар. Улар фикрича:

1.1917-1955 йилларни ўз ичига олувчи боскичда янги ўзбек танқидчилигининг туғилиши, шаклланиши ва махсус фан сифатида таркиб топиши содир бўлди.

2.1956 йилдан то шу кунларгача (1990) кечган ва кечаётган вақтни камраб олади. Бу даврда ўзбек танқидчилиги фан ва санъат уйғунлигидан ташкил топган махсус адабий ҳодиса тарзида ривожланиб, илмий эстетик камолотга эришиш жараёнини бошдан кечиради²².

Табиики, муаллифлар ўзбек адабий танқиди тарихини бу тарзда икки даврга бўлиб ўрганиш ҳам ниҳоятда шартлидир. Чунки бундай даврлаштиришда салкам бир аср давомидаги ўзбек танқидчилигида кечган ўзгаришлар, янгиликлар, айрим таназзул ва бошқа ҳолатларни илғаш, англаш ҳамда уларнинг сабабларини аниқлаш кўринмай қолади. Жараёндаги мураккабликларнинг деярли бир текисликка тушиб қолиши ушбу даврлаштиришнинг энг кемтик нуқталаридан биридир.

Мустақиллик даврида яратилган ўқув кўланмаларида ҳам даврлаштириш масаласига эътибор қаратилган. Б.Раҳмонов XX аср ўзбек адабий танқидчилигининг тараққиётини учга, яъни “жадидчилик даври”, “шўро даври” ва ундан кейинги йиллар сингари катта боскичларга бўлади²³.

Бу даврлаштиришни мунаққид С.Содиқ танқид қилади. Шўро даври танқидчилиги тарихини 20- йиллар, 30- йиллар, уруш даври, ундан сўнги давр, 1956 ҳамда 1972 йилдан кейинги боскичлар тарзида кичик-кичик этапларга тақсимлаганини тўғри эмас деб ҳисоблайди. Бу даврлаштирилишда муаллиф, асосан, битта принципга, яъни жамият ривожига хусусиятларини кўпроқ инobatга олиш тамойилига амал қилган деб қарайди.

С.Содиқ даврлаштириш масаласида ўзининг ушбу таклифини ўртага ташлайди:

1. Ўзбек адабий танқидчилигининг шаклланиш даври (1914-1932)
2. Таҳлил кўламининг кенгайиши боскичи (1932 -1961).
3. Умумлашмалар томон бурилиш палласи (1961- 1991).
4. Талқинларнинг янгиликлар боскичи (1991 йилдан ҳозирги кунларга қадар)²⁴.

Бундай даврлаштиришда ҳам мунозарали ўринлар йўқ эмас. Гарчанд С.Содиқ адабиёт ривожининг ўзига хослиги ва танқидчиликнинг ички тараққиёт қонуниятларини инobatга олиш тамойилига таянган бўлса-да, таснифда жараён тадрижга белгиларининг етакчи хусусиятлари кўринмай қолади. Аслида янги ўзбек адабий танқидчилиги XX аср хосиласи, у аср бошида жадидчилик бошлаган миллий уйғониш ғояларидан сув ичиб

²² Худойберганов Н., Расулов А. Ўзбек совет адабий танқидчилиги Т., 1990.-Б. 58.

²³ Раҳмонов Б. Ўзбек адабий танқидчилиги. Т.: Янги аср авлоди. 2004.

²⁴ Содиқ С. Танқидчилигимизнинг машаққатли йўли / Мустақиллик даври адабиётини Адабий-танқидий мақолалар тўплами. Т. . 2006.

бунёдга келди ва шаклланиш жараёнига кирди. Шўро замонида соцреализм байроғи остида мафкуравий қуролга айланди, ниҳоят истиклол арафасида асл ўзанига қайтиб, холис янги тараккиёт йўлини тутди. Шу мантикқа таянилса, XX асрда кечган ижтимоий-эстетик жараёнларга дахлдорлик ҳолатида ўзбек адабий танқидчилиги тарихининг тараккиёт йўлини қуйидаги босқичларга бўлиб ўрганиш маъқул:

Биринчи босқич – янги ўзбек адабий танқидчилигининг пайдо бўлиши ва шаклланиши (1900-1927).

Иккинчи босқич– ўзбек адабий танқиди мафкуравийлаштириш ва реализм учун кураш жараёнида (1928-1961).

Учинчи босқич – танқидда бадиият ва маҳоратга эътиборнинг кучайиши (1962- 1991).

Тўртинчи босқич–ўзбек танқидчилигида истиклол даври (XX асрнинг 90-йилларидан кейинги давр).

XX аср ўзбек танқидчилиги тарихининг бундай даврлаштириш сабаблари қуйидагилардан иборат:

1. Аср бошидан танқидий тафаккурда бадиий адабиёт ва у орқали жадидчилик мақсадларини илгари сурувчи қарашлар пайдо бўлди. Шўро тўнтаруви бўлгани билан унинг ғоялари бошда танқидчиликка фаол таъсир кўрсатганича йўқ. Тахминан 1927 йилгача танқидчиликда жадид мақсадлари ҳам, шўровий мақсадлар ҳам аралаш-қуралаш илгари сурилиб келди. XX асрнинг биринчи чораги тугаш арафаларида Ўзбекистон танқидчилигида шўро сиёсати кучли хужумга ўтди ва танқидчиликда йилдан-йилга ўз манфаатига мос ўзгаришлар ясай бошлади. Истиклол, озодлик ғоялари акс этган асарларга кескин хуруж бошланди. Шунга қарамай, бу босқич ўзбек танқидчилигининг юзини кўрсатувчи В.Маҳмуднинг бир қатор мақолалари, Ойбекнинг “Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак?” (1927) каби программ аҳамиятга эга мақолалар пайдо бўлди.

2. Дастлабки босқич тугаши арафаларидаёқ шўро сиёсати ва мафкураси танқидчиликда ҳам аста-секин ҳукмронликни ўз қўлига олди. 1928 йилдан танқидчиликда синфийлик ва дунёқараш масаласида, ниҳоятда зарарли ва хато фикрлар илгари сурила бошлади. Бундай фикрлар партиявий ҳужжатлар билан мустаҳкамланди. 1934 йилдаги ёзувчиларнинг 1- сьезди социалистик реализм қонуниятларини асослаб берди. Ўзбек танқидчилиги мана шу жараён таъсирида қолишига қарамай, социалистик реализм учун курашишига қарамай, ўзининг илғор вакиллари қарашлари мисолида, умуман, реализм принципларини аниқлаш ва эгаллаш йўлида жиддий изланишлар олиб борди. Бу изланишларнинг самаралари 30-, 40-, 50- йиллар мақолалари ва тадқиқотларидаги муваффақиятлар ва хатоларда аниқ намоён бўлади.

3. 50-йилларнинг иккинчи ярмидан бошланган тарихий ва адабий-маданий шароитларда ўзбек танқидчилигига О.Шарафидинов,

М.Қўшжонов, Л.Қаюмов, Ҳ. Абдусаматов, С.Мамажонов, Н.Каримов У.Норматов, Н.Худойберганов каби янги кучлар кириб келди. Беш-олтти йил мобайнида улар танқиднинг сифат жиҳатдан янгиланишига ўз самарали хиссаларини қўша бошладилар. Бу ҳол, айниқса, 60-йилларнинг аввалида нашр этилган О. Шарафиддиновнинг “Замон. Қалб. Поэзия” номли мақолалар тўплами ҳамда М.Қўшжоновнинг “Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати” номли тадқиқотларида ёрқин намоён бўлди. Ушбу манбаларда ўзбек танқидчилиги бадийлик ва маҳорат муаммоларини жиддий ва махсус ўрганишга киришилганини кўрсатгани боис, улар яратилган даврни ўзбек танқидчилигининг бурилиш нукталаридан бири – танқидчиликда янги босқич бошлангани сифатида эътироф этиш тўғри бўлади. Бу борада турли йўналишдаги изланишлар истиқлол арафасигача давом этди.

4.Ва ниҳоят 1990 йил аввали - Мустақиллик давридан бошлаб ўзбек танқидчилиги барча йўналишларда ўзининг янги ва истиқболли тараққиёт босқичига кирди.

Адабий жараён ва унинг хусусиятларини очиб бериш танқидчилик зиммасида туради. Бадий ижод ҳақидаги фикр-мулоҳазалар илмий-эстетик таҳлилда ҳаққоний ўз ифодасини топиши керак. Бугун истиқлол мафқураси ҳар бир ҳодисага ҳолис баҳо беришни талаб қиляпти. Лекин афсуски, XX аср ўзбек адабиёти, шу билан бирга, ўзбек адабий танқиди ўз ривожини 20-йиллардан, аниқроғи, тўнтариш таъсирида бошлади деган караш айрим дарслик, қўлланма, турли тадқиқотларда ҳамон учраб турарди. Бу тўғри эмас, ёки энг камида, эскирган фикр. Айниқса, истиқлолгача чоп этилган ишларда шундай мулоҳазаларга дуч келган ҳозирги талабалар бу нарсани эътиборда тутишлари лозим бўлади.

Ўзбек адабиёти ва танқиди тарихини энди шўрудан аввалги ва кейинги даврларга бўлиб ўрганиш эскирди. XX аср ўзбек адабиёти ва танқиди тарихига бир бутун адабий ҳодиса деб яхлит тизим сифатида ёндашув лозим. Тараққиёт ва ички имкониятларни намоён эта олиши масаласидан келиб чиқиб ҳамда ундаги сифат ўзгаришларнинг назарда тутилгани, шартли равишда аср мобайнидаги уларнинг тарихий йўлини турли давр ва босқичларга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ кўринади.

XX асрнинг, айниқса, биринчи чорагида фаол ижод этган, 30-йилларда ҳам катор етук асарлар яратган, мунаввар фикрларни илгари сурган, ўрни келганда баъзан янглишган, лекин миллатга садокатини йўқотмаган Камий, Ажзий, Иброт, Мунавварқори Абдурашидхонов, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Абдулхамид Мажидий, Сўфизода, Сидкий-Хондайликий, Тавалло, Абдурауф Фитрат, Абдулхамид Чўлпон, Отажон Ҳошим, Вадуд Маҳмуд, Абдурахмон Саъдий, Сотти Ҳусайн, ва бошқалар фаолияти, меросини, ўрганиш, шунингдек, алоҳида илмий тарихий масалаларни қайта кўриб чиқиш ва баҳолаш борасида катор ишлар амалга оширилди. Бу хусусда “Миллий уйғониш даври ўзбек

адабиёти” (Б.Қосимов, Ш.Юсупов, У.Долимов, Ш.Ризаев, С.Аҳмедов) каби дарсликлар, диссертациялар ёзилди, илмий рисолалар ва тўпламлар, адабий-танқидий мақолалар эълон қилинди. Булар-ку муҳим ва ўринли ишлар, давр адабиётини бутунича олиб текшириш, шу йўл билан унинг тарихий тараққиёт жараёнида тутган ўрнини белгилашга хизмат қиладиган изланишлар, бироқ булар хали ўша давр адабий ҳаётини ва адабий-танқидий фикрини ўрганиш соҳасида амалга оширилиши керак бўлган ишларнинг ҳаммаси эмас.

XX аср бошларидаги адабий ҳаёт ўзбек адабиёти тарихий тараққиётида қандай ўрин тутиши, бошқа босқичлардаги тараққиёт жараёнидан қайси ва қандай хусусиятлари билан фарқ қилиб туриши, жаҳон халқлари адабиётининг шу даври билан қиёсан ҳолис, илмий жиҳатдан аниқ ва тиник очилса, кўп чигал муаммолар, жумладан, ёзувчи, шоирлар ижодини бор салобати ва салмоғи билан баҳолаш имкони туғилар, бинобарин адабий танқидга доир қатор муаммоларнинг ечими ҳам истиқболли йўналиш олган бўлар эди.

XX аср ўзбек танқидчилигидаги адабий-танқидий мақола ва тақризлар дастлаб “ТВГ” (“Туркистон вилоятининг газети”)да босилган дейилса-да, унинг айрим намуналари XIX асрнинг охирларидан чоп этила бошланганини кузатиш мумкин.

XX аср тонгида Бехбудийнинг “Падаркуш” драмасининг пайдо бўлиши ўзбек театр танқидчилигининг туғилишига олиб келди. Мирмуҳсин Шермухаммедов, Ҳожи Муин каби театр танқидчилари етишиб чикди. “Осиё” газетасида “Театр”, “Ойина” журналида “Театр надур”, “Туркистон вилоятининг газети”да “Театр фойдаси” каби мақола ва тақризлар босилди.

Шу вақтгача, асосан, татар, озарбайжон, рус драмалари ҳақида айрим фикрлар билдириб келинган бўлса, энди ўзбек муаллифининг драматик асари ҳақида, ўзбек ҳаёти ва миллат муаммолари билан боғлиқ равишда муҳим қарашлар айтила бошланди. Татар, турк, озарбайжон, рус адабиёти ва санъатлари таъсирида ўзбек миллий адабиётида йўл таассуротларидан иборат очерк, фельетон, хикоя, қисса, роман каби жанрларнинг илк намуналари пайдо бўла бошлади. М. Шермухаммедов, Ҳамза, С.Айний, А.Қодирий, Чўлпон каби ижодкорлар бу жанрлардаги илк миллий асарларнинг муаллифлари эдилар. Бу йўналишдаги янгиликлар ўз навбатида танқиднинг ҳам жонланишига фаол таъсир кўрсатди.

Маърифатпарварлик жаҳид адабиётининг етакчи тамойилига айланар экан, бу хусусият шакллана бошлаган ўзбек миллий танқидчилигининг ҳам етакчи хусусиятларидан бири сифатида бўй кўрсатди. Танқидда пайдо бўлган айрим демократик талаблар аста-секин ўзбек миллий адабиётдаги демократик йўналиш шаклланишининг фаоллашувига таъсир эта борди. Танқидда даврнинг мавжуд ижтимоий тартибини танқид қилиш давр адабиёти, айниқса, шеърлятидаги реалистик унсурларнинг чуқурлашувида

муайян роль ўйнади. Давр талаби ва ундаги танкид кўзининг очила бориши боис халқ орзуларини ҳар томонлама ақс эттириш адабиётда асосий мавзуга айланди. Аммо давр адабиётига тўлиқ ва етарли баҳо беришга ўша замондаги адабий танкиднинг кучи етмас эди. Адабий танкид бу вақтда ҳали санъат, мусиқа, тил, маданият, ижтимоиёт, тарих муаммолари хусусидаги мулоҳазалар доирасида, кўпда қоришиқ ҳолда кечди.

20-йилларнинг иккинчи ярмидан адабий танкид анча жонланди. 30-йиллардан адабиёт бутунлай мафкуралаша боргани сари танкиднинг ҳам кўплаб имкониятлари қўлдан кетди. Тўғри, бу даврда ҳам қатор гўзал асарлар яратилди, лекин бундан қатъи назар "Совет тузуми унинг марксча-ленинча мафкураси, шубҳасиз, адабиётимизнинг қамолига катта зарар келтирди"²⁵. Танкидчилик бу даврда катта изтироблар билан айрим ҳақиқатларни сўзлашга интилса-да, асар моҳиятини, бадииятини тўғри очишга ҳаракат қилса-да, кундан-кунга адабиётшунослик илмида жадид адабиёти ва унинг намояндалари ҳаёти, ижоди четлаб ўтила бошланди. Ақсар ҳолларда эса, уларнинг ҳаёти, дунёқараши, ижоди бузиб кўрсатилди. Партиявийлик ва синфийлик деган талаб танкид ва адабиёт бошига тушган бало бўлди. Натижада XX аср бошларигача ўзбек адабиёти билан ундан кейинги даврдаги адабиёт ўртасида катта ўпирилишлар ва узилиш юзага келди; шўрони улуғловчи асарларгина кўкка кўтарилди бошланди. Шундай экан, бу давр адабиётини, танкидчилигини барча мураккабликлари билан ёритиш, барча ижодкорларнинг бадиийлик мезонларига жавоб берадиган асарларини чоп этиш, ўзбек мумтоз адабиётига туташтирувчи кўприкни тиклаш зарур эди. Худди шу борадаги хайрли ишларни Э.Каримов ва Б.Қосимов каби адабиётшунослар бошлаб бердилар.

Ўзбек адабий танкидининг шаклланишида матбуотнинг роли. Танкиднинг муҳим хусусиятларидан бири унинг публицистик руҳи ёки публицистика билан ҳамбарчас алоқасидир. Адабий жараён ходисалари ва шу куннинг айрим асарларини таҳлил этиб, қимматли фазилатларини кенг оммага тушунтириб бериш асосида унинг эстетик дидини тарбиялашга мўлжалланган танкид ўз ўқувчисига, асосан, матбуот – газета ва журналлар орқали мурожаат этади. В.Белинский ўз давридаёқ: "Танкид аллақачон бизнинг омманинг эҳтиёжи бўлиб қолди. Ҳеч бир журнал ёки газета танкид ва библиография бўлимисиз яшай олмайди", деб ёзган эди.

XIX асрнинг сўнги чораги ва XX аср бошларида Туркистонда ўзбек миллий вақтли матбуоти тугилди ва тез суръатлар билан ривожлана борди. Вақтли матбуотнинг тугилиши, ривож топиши билан дастлабки миллий журналистларимиз етишиб чиқа бошлади. 1883 йилдан чоп этила бошлаган "Туркистон вилоятининг газети" (ТВГ) ўзбек маданияти, санъати, адабиёти билан бирга, танкиднинг юзага келишида муҳим ўрин тутди.

²⁵ Каримов Н. Маънавий бойликка эҳтиёж // Жаҳон адабиёти. 1998 № 1. - Б.14.

Унда "Ўш шаҳри хусусидаги рисола" ҳақида босилган тақриз, айтиш мумкинки, шу жанрнинг биздаги дастлабки намуналаридан биридир.

Газета исёнкор ўзбек шоири Бобораҳим Машраб ижодиётига оид мақола билан матбуот саҳифаларидаги ўзбек адабиётшунослиги рукнини бошлади. 1907 йилдан унда М.Бехбудийнинг мақола ва очерклари нашр этилди. Газета XIX асрнинг охириги чорагида ўзбек демократ шоирлари Фурқат ва Сатторхонни, 1903-1910 йиллар мобайнида Муқимий, Нодим, Рожий, Ибрат, Бехбудий, Ҳожи Муин, Васлий, Иброҳим Даврон, М.Шермухаммедов, М.Сўфизода, Тавалло, А.Зоҳирий, А. Қодирий (Жулқунбой) каби ижодкорларни тўплади. Уларнинг аксари танқидчилик билан ҳам шуғулланиб, адабий жараёнда фаоллик кўрсатди. Гарчи миссионерлик мақсади асосида иш кўрса-да, муҳаррир Н.П.Остроумов ўзбек адабиёти намуналари ва улар ҳақидаги мақолаларга муайян саҳифалар ажратди. Чунончи, "Падарқуш" драмаси саҳналаштирилиши муносабати билан 1914 йилда ўзбек театрига, сахна асарларига бағишланган қатор тақризлар эълон қилинди. Бу жиҳатдан Ҳожи Муиннинг "Янги асар" номли мақоласи диққатни тортади. Унда "Падарқуш" фожеси китоб ҳолида босмадан чиққанлиги айтилиб, асар мазмуни баён қилинади. Тақризда Бехбудий асари ўзбек драматургиясининг қалдирғоч намунаси сифатида баҳоланар экан, унинг халқ маданий, маърифий тафаккури ривожига аҳамияти таъкидланади.

М.Шермухаммедов ҳам мақолаларининг бирида бу фожиа ҳақида ижобий фикрлар билдиради, халқни "Падарқуш"ни ўқишга чорлайди. "ТВГ"нинг 1914 йил 71-сонида Мирмуҳсиннинг "Сабзозор рисоласи" номли мақоласи эълон қилинади. Унда тўпلام мундарижаси, қатнашган шоирлар, уларнинг давр адабий жараёнида тутган ўрни ҳақида маълумотлар берилди. Васлий ижодига бағишланган мақола Мирмуҳсиннинг танқидчилик истеъдодидан дарак беради. Лекин "ТВГ" фаолияти давомида ўзбек адабиёти, маданияти, танқидини ёритишга аҳамият берса-да, чор ҳукуматида содиқлигини унутмади. Ундаги аксар шеър ва мақолалар Остроумов "буюртма"си билан ёзилиб босилди.

Бу даврга келиб, Туркистонда бир қатор ўзбекча газеталар нашр этила бошланди. "Тараккий", "Хуршид", "Шухрат", "Садои Туркистон" каби газеталарнинг пайдо бўлишида М.Бехбудийнинг устози, жадидчилик ҳаракатининг асосчиси И.Ғаспирали ташкил этган "Таржумон" газетасининг таъсири бекиёсдир.

МАҲМУДХҲҲА БЕХБУДИЙ (1875-1919). Маҳмудхўжа Бехбудий ўз даврининг ижтимоий-сиёсий ҳаракатларида фаол қатнашган энг йирик намояндаси, янги замон ўзбек маданиятининг асосчиси эди. Туркистон жадидларининг йўлбошчиси, "мустақил жумҳурият ғоясининг яловбардори, янги мактаб ғоясининг назарийчиси ва амалиётчиси" (Б.Қосимов), биринчи драматург, мунаққид, театршунос, ношир ва

журналист, ўткир публицист эди. “Махмудхўжа Бехбудий уйғониш даври ўзбек адабиётида биринчи ўринни олурга лойиқ зотдур”, деб ёзади Ҳожи Муин ибн Шукрулло.

Махмудхўжа Бехбудий 1875 йилнинг 19 январиди Самарқанд яқинидаги Бахшитепи кишлоғида руҳоний оиласида дунёга келади. Отаси Бехбудхўжа Солиххўжа ўғли туркистонлик, Аҳмад Яссавийнинг авлодларидан, она томондан бобоси Ниёзхўжа урганчлик бўлиб, амир Шохмурод замонида Самарқандга келиб қолган. 1894 йилда отаси вафотидан кейин тоғаси қози Муҳаммад Сиддиқнинг тарбиясида ўсиб вояга етади. Араб тилини ўрганади, мактаб, мадрасада ўқийди. 18 ёшидан қозихонада мирзолик қила бошлайди. Самарқанд, Бухоро мадрасаларида яхшигина таҳсил кўрган ёш Махмудхўжа дунёқарашининг шаклланишида жадидчилик ҳаракатининг асосчиси Исмоилбек Ғаспиралининг хизмати катта бўлган.

1899-1900 йилларда Бехбудий бухоролик дўсти Ҳожи Бақо билан ҳаж сафарига чиқади. Бир қанча мамлакатларда бўлиб, у ердаги мактабларнинг ўқиғиш усуллари билан танишади. Бу танишув исиз кетмайди, унинг янги мактаб ҳақидаги қарашларини мустаҳкамлайди. Натижада Бехбудий ташаббуси ва ғайрати билан 1903 йилда Самарқанд атрофдаги кишлоқларда янги мактаблар ташкил топади. Адиб ушбу мактаблар учун дарслиқлар туза бошлайди. Маърифат учун биргина мактаб кифоя қилмасди. Замон ва дунё воқеалар билан тинишиб бориш, миллат ва Ватаннинг аҳволидан, ҳаётдан огоҳ бўлиш керак эди. Мана шу эҳтиёж ва зарурат Бехбудийни театр ва матбуот сари бошлади. “Падарқуш” драмаси шу тарика майдонга келди.

1913 йилдан Бехбудий матбуот ишлари билан шугулланади. Унинг сайъ-ҳаракати билан “Самарқанд” газетаси нашр этилди. Унда “Сайёҳи ҳинди” асарининг форс тилидан рус ва ўзбек тилларига таржима қилинганлиги, тез орада китоб ҳолида нашрдан чиқиши ҳақида эълон-мақола берилди. Мақолада Фитратнинг бу асарини рус тилига форс-тожик тилини яхши билган полковник А.Кондратов, маърифатпарвар шоир ва драматург Ҳожи Муин ўзбек тилига ўғиргани маълум қилинади.

Шу йилнинг 20 августидан у “Ойна” журналинини чиқара бошлайди. Бу суратли ҳафталик журнал бўлиб, асосан, ўзбек тилида, унда ихчам форсий шеър, мақолалар, русча эълонлар ҳам бериб бориладди. Бехбудий шу йиллари нашр ишлари билан қизгин шугулланди. “Нашриёти Бехбудия” номи билан ўз хусусий нашриётини очди. Фитратнинг “Сайёҳи ҳинди” асарини нашр этди. Туркистон харитасини тузиб босмадан чиқарди. Кутубхонани йўлга қўйди.

“Ойна” журнали маърифат ва маданият тарқатишда жуда катта хизмат қилди. Унда миллат ва унинг ҳақ- ҳуқуқи, тарихи, тил-адабиёт масалалари, дунё аҳволига доир қизиқарли мақолалар, бахслар бериб борилган. Айниқса, тил масалалари муҳаррирнинг ҳамшиша диққат марказида бўлган.

Масалан, журналнинг биринчи сонидаяқ у “Икки эмас, тўрт тил лозим” деган мақола билан чиққан эди.

Бехбудий адабий танкидга катта эътибор берди. Бир неча асрлик сукунатдан кейин бу соҳанинг ўзига хос хусусиятларини тайин этиб, адабиётда унинг тенг ҳуқуқлиги масаласини ўртага қўйди. “Танкид сараламоқдур” (1914) деб номланган жиддий мақолаларидан бири шу мавзуга бағишланган эди.

“Ойна” журналининг 32-сонида чиққан бу мақола танкиднинг ўша даврдаги ахволи тўғрисида маълумот беради: “Ўқилган китобларни маънан тафтиш этиб, ундаги нуқсонларни баён этмак танкиддур, таарруз ва душманлик эмас. Бизни Туркистонда янги мактаблар анча бордур, янги рисолалар хийла босилиб турибдур, жаридаларда мақола ва ашъорлар ўқилиб турибдур, аммо хануз танкид даврига етушганимиз йўқ”²⁶.

Бехбудий газета ва журналларнинг асосий хусусияти танкидда, яъни сараламоқда деб ҳисоблайди. “Саррофлар ақчани, тужжорлар матони саралаганидек, муҳаррирлар ҳам умумий ҳол ва маншатга тааллуқ нимарсаларни саралайдурки, бошқа сўз ила “танкид” аталур”.

Бехбудий танкиднинг моҳиятини жуда тўғри тушунган ҳолда, ҳали биз танкид даврига етишганимиз йўқ деб афсусланади, танкиднинг шахсий ва ижтимоий турларини кўрсатади: “Аммо бир муаллим ё мударрис ва муҳаррирни ишидан, шахсиятидан халойиққа зарар келса, андан ҳам баҳс ва танкид ёзмок шахсий бўлмайдур. Танкид янги ёзилган китоб, жарида ва мажаллаларга-да жорий ва нофеъдур”. Шу билан бирга танкидда айтиладиган ҳақ сўзни ҳамма ҳам тушунавермасалигини куйидагича ифодалайди: “Иттифоко, танкид шаклинда бир нимарса ёзилса, бизларга катиг тегар. Ёзганларимизни бузуклиги ва фикримизни хатолиги, ишимизни ноқислигини бирор киши кўрсатса, аччигимиз келур... Аммо ўзимизни мактаб, рисола, таҳрир ва маслаккимизни бир киши танкид этдими, чидай олмаймиз, диккат ила мунаққид сўзини тингламаймиз”²⁷. Бехбудийнинг бу фикрлари бугунги кунда ҳам эскирмаган ва қимматини йўқотмаганлиги яққол кўришиб турибди.

Бундан ташқари адиб ўзининг “Китобат ул атфол” (1908) дарслигида мактуб жанри ҳақида сўз юритади. Аввало, ўқувчини хат ёзмок шартлари билан таништиради. Мактуб одобидан ўқувчини огоҳ этади. Ҳақиқатан ҳам хат инсон ҳаётида, жумладан, унинг маънавий юксалишида улкан ўрин тутадиган адабиётнинг ривожланишида маълум аҳамиятга эга. Шу нуқтаи назардан хатни, энг аввало, бир неча гуруҳга ажратиш зарурати келиб чиқади: шахсий хат, адабий хат, публицистик хат, бадий хат каби. Кишилар ўртасидаги шахсий хат алоқа воситаси сифатида кўринса, адабиётдаги мактуб алоҳида бир жанр ҳисобланади.

Мактубларни кимга, нима сабабдан, қачон ёзилишига қараб тасниф

²⁶ Бехбудий Маҳмудхўжа. Танланган асарлар. Т.: Маънавият. 1999. - Б. 172.

²⁷ Бехбудий Маҳмудхўжа. Танланган асарлар. Т.: Маънавият. 1999. - Б. 172.

қилиб, Бехбудий шундай ёзган эди: “Ёзилтургон хатлар икки қисмга бўлинадур. Бири– умумий, дигари – хусусий. Умумий хатлар девонхона, козихона, тижоратхоналарда ёзилтургон мактублардурким, расмий аталиб, яна шаръий ва урфий деган қисмларга айриладур. Хусусий мактублар икки киши орасига ёзилтургон ёднома, муборакбод ва хабарномалардур”. Шундан кейин олим ҳар икки хил хатнинг намуналарини келтиради. Бу эса ўқувчига хат ёзиш қоидаларини ўрганишда анча қулайлик туғдиради.

Маҳмудхўжа Бехбудий публицист сифатида юзлаб мақолалар ёзди. “Ўзининг Миллат ва Ватан, жамият ва ахлоқ ҳақидаги фикрларини кўпроқ мақола ва чиқишларида ифода этди... Ҳар қандай ҳолда ҳам Бехбудий ғоят сермахсул қаламкаш эди. Муҳими шундаки, у XX аср бошидаги Туркистоннинг йирик сиёсий арбоби эди. Унинг Миллат ва Ватан тақдири ҳақидаги барча қарашлари, аввало, мана шу мақолаларда акс этган эди”²⁸.

“Садон Туркистон” ҳам 1914-1917 йилларда ўз йўналиши ва мавқеи жиҳатидан ажралиб турган рўзномалардан бўлди. Унинг атрофига ўша даврнинг илғор фикрли зиёлилари Ҳамза, А. Қодирий, Чўлпон, С. Айний, Мирмуҳсин каби ижодкорлар тўпланган эдилар. “Садон Туркистон” ўзбек миллий адабиётининг қандай йўналишда бўлиши кераклигини аниқ тасаввур қилди. Унинг саҳифаларида Фитрат, Чўлпон, Айний ва Ҳамза асарлари тез-тез кўриниб турди.

Вактли матбуот миллий адабиёт билан бирга ўзбек танқидчилиги ривожини учун ҳам ўзига хос минбарга айлана борди. Нашр этилган бадий ва таржима асарларга вактли матбуот ўз саҳифаларида тақризлар бера бошлади; бу тақризлар адабий танқиднинг ривожига йўл очди. Бундан шундай хулосага келиш мумкин: ҳозирги адабий танқиднинг энг оммавий, энг кўп тарқалган жанрларидан бири тақризнинг туғилиши, ривожланиши бевосита миллий уйғониш даври билан боғлиқ. Тақризларнинг газетада алоҳида “Танқид” рўқни остида чоп этила бошлагани ҳам эътиборлидир.

Вактли матбуот ўз саҳифаларида адабий танқид, унинг аҳамияти, ёзилажак асарларга ижобий таъсири, умуман, адабиётнинг тараққиётидаги роли ҳақида қимматли илмий мақолалар чоп эта борди. Чунончи, “Садон Туркистон” танқид истилоҳи ва унинг адабиёт соҳасига илк бор кириб келаётганлиги хусусида Аҳмадullo мақоласида берилган шарҳни эслатиш мумкин. Мақола муаллифи бу даврга келиб, “танқид” истилоҳининг бутунлай янги маъно касб этганлигини айтиш билан бирга адабиётнинг келгуси тараққиёти бевосита вактли матбуот ва адабий танқидга боғлиқлигини қайта-қайта таъкидлайди.

Хулоса қилиб айтганда, 1900-1927 йиллардаги ўзбек вактли матбуоти янги адабий танқиднинг юзага келиши ва шаклланишида муҳим роль ўйнади.

²⁸ Қосимов Б. Карвонбоши / Маҳмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. Т.: Маънавият. 1999. - Б. 3.

Ўзбек адабий танқидчилигининг илк мустақил қадамлари. "Бутун жамиятимиз тарихи каби, адабиётимиз тарихи каби танқидчилигимиз тарихи ҳам бағоят мураккаб бўлган, унинг ҳар лаҳзаси ижодий фикр билан догматизм, ҳақиқат билан ёлгон, виждонийлик билан мурасасозлик ўртасидаги курашга тўла", деб ёзади О.Шарафиддинов²⁹. Бинобарин, яратилажак танқид тарихи ана шу курашни, ривожланиш йўлларидаги мураккабликни юмшатмай, бўямай, рўй-рост кўрсатиб бермоғи даркор. Шу мантқиққа суянган ҳолда аср бошидаги адабий танқид ҳам ҳолис таҳлил этилиши зарур. Бу силсилада Ҳ.Болтабоевнинг Фитрат адабий-танқидий қарашларига бағишланган катор мақолалари ва Фитрат илмий мероси тадқиқ этилган докторлик иши; И.Ёқубов, У.Султонов, Б. Каримов, Ғ.Умрзоков, У.Жўрақулов, Р.Тожибеов каламига мансуб "Отажон Ҳошимнинг адабий-танқидий фаолияти", "Чўлпоннинг адабий-танқидий қарашлари", "Вадуд Махмуднинг 20-йиллар адабий танқидчилигидаги ўрни", "Ғози Юнуснинг ижодий йўли", "Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати", "Ўзбек адабий танқиди тарихидан" деб номланган номзодлик диссертацияларида кимматли кузатиш ва хулосалар мавжудлигини таъкидлаш ўринлидир.

Адабий танқид XX аср бошларида муҳим ютуқларга эришган эса-да, жиддий нуқсонларга ҳам йўл қўйди. Бу ҳақда фикр юритишдан олдин аср бошларида пайдо бўлган турли ташкилотлар ва уларнинг адабиёт ҳамда адабий танқидга муносабатини кўрсатиб ўтиш жоиз. Зеро, XX аср 20-йиллар адабий жараёни учун муштарак хусусиятлардан бир-бирига ўхшамаган турли адабий ташкилотларнинг мавжудлиги эди. Бунинг натижасида ижодкорларни пролетар ва деҳқон ёзувчиси, инкилобий ёзувчи ва "попутчик" (йўловчи) каби тоифаларга ажратиш одатга айланган эди. Жумладан, ўша даврдаги адабий-танқидий мақолаларда Ғайратий, У.Исмоилов, Ғ.Ғуллом – пролетариат ёзувчилари, Ҳ.Олимжон, Ойдин, Ш.Сулаймон, С.Абдулла–инкилобий ёзувчи, Элбек ва Ойбек – "попутчиклар" деб баҳоланган эди. Бу даврдаги адабий танқид: 1) *адабий танқидий жанрлар хусусидаги изланишлар*; 2) *мумтоз меросга муносабат*; 3) *янги инсон қиёфасини яратиш* каби йўналишда иш олиб борганини кузатиш мумкин.

Адабий танқид шаклланиш босқичида илк қадамларини, асосан, тақриздан бошлашнинг таъкидлаш жоиз. Тақризлар аввал театр спектакллари хусусида, сўнгра турли бадиий асарлар ёки, алоҳида тўпламлар ҳақида ёзила бошлади. Бунга "За-най" имзоли муаллифнинг "Ҳалил фаранг", "Чўл боласи" таҳаллусли муаллифнинг "Ер юлдузлари", С.Айний киссалари, А.Қодирийнинг дастлабки романига ёзилган тақризлар мисол бўла олади.

²⁹ Шарафиддинов О. Адабиёт мангу яшайди // Жаҳон адабиёти. 1998, № 1. - Б.6.

Айни чоғда, яқин ўтмишдаги ижодкорлар ва замондош адиблар ҳаёти, фаолиятига бағишланган мақолалар юзага кела бошлади. Тўғрулнинг "Эски шоирларимиздан Муқимий", Л.Олимийнинг "Унутилган шоир" (Сўфизода ҳақидаги) каби адабий портрет характеридаги, Фитратнинг "Муқаддимагул-адаб", Чўлпоннинг "Тағор ва тағоршунослик", "500 йил" мақолаларида мумтоз бадий хазина ўз қимматини йўқотмагани ва унинг янги авлодга хизмат қила оладиган томонлари, янги адабий ходисаларнинг айрим хусусиятлари очиб берилди.

Ёзувчи ва танқидчиларнинг кўпи янги ўзбек адабиётининг долзарб масалалари ҳақида ўз мулоҳазаларини билдирдилар. Фитрат, А.Қодирий, Чўлпон, А.Саъдий, Элбек, ёшлардан Ҳ.Олимжон, Ғ.Ғулом, Миртемир, Олим Шарафиддинов, Боту, Ш.Сулаймон, Сотти Ҳусайн, А.Қаҳҳор, Олтой, О.Ҳошимлар танқидий, илмий-маърифий ишлари билан матбуот саҳифаларида тез-тез кўриниб турдилар. Улар ўзбек адабиётининг шаклланиши ҳақида, ўзбек адабиётидги янги фазилатлар ҳақида, баъзан айрим адабий муаммолар устида баҳс юритдилар. Шу тариқа, адабий танқиднинг шаклланиш жараёнида қуйидаги икки хусусият кўриниб турди:

1. XX аср бошларидаги ўзбек матбуотида "танқид" руқни остида, асосан, турли ижтимоий-сиёсий, адабий, ахлоқий ва диний мавзудаги илмий, публицистик мақолалар, фелъетон, очерк, мунозара шаклидаги чиқишлар кузатилди.

2. Йигирманчи йилларга келиб, матбуотда "Танқид ва адабий муҳоҳасалар", "Фанний текширишлар", "Матбуот ва адабиёт", "Санои нафиса оламида" каби янги руқлар очилди, уларда бадий тўшамлар, саҳна асарлари, дарсликларга оид тақризлар эълон қилинди, обзор ва муаммоли мақолалар босилди. Адабий жараёнга, ўзбек адабиётига доир доир бу ҳилдаги мақолалар, тақризлар каторида кардош халқлар адабиёти, уларнинг санъаткорларига оид мақолалар ҳам ёритила бошлади.

Шарқ ва Ғарб санъати ҳақида, гўзаллик масалалари хусусида, шунингдек, В.Белинский, Н.Чернишевский, В.Плеханов, А.Луначарскийнинг эстетик қарашларига бағишланган мақолалар ёзилди. Айни вақтда, адабиёт ва санъатни сиёсат йўлига бўйсундириш билан боғлиқ кўрсатмаларни кенгрок ёйиш ҳаракати бошланди.

Ўзбек адабий танқиди шаклланишида озарбайжон публицисти Н.Наримонов, татар адиби О.Иброҳимов илмий-назарий қарашларининг таъсири сезиларли бўлди. Ўша давр ўзбек матбуотида уларнинг мақолалари босилиши ижобий ходиса эди. Айни замонда турли адабий тур ва жанрлардаги асарларни баҳолаш зарурати адабий-танқидий фикрнинг жонланишига сезиларли таъсир кўрсатди.

Ўзбекистонда яшаган профессионал мунаққидлардан ташқари танқидчиликда Чўлпон, Қодирий, Ойбек, Ҳ.Олимжон каби адибларнинг фаол иштироки ўзбек адабий танқиди шаклланишида муҳим роль ўйнади.

XX аср аввалида адабий танкид вужудга келиши ва шаклланиши жараёнида бир-бирдан тубдан фарқ қилувчи икки тамойил кўзга ташланади:

1. *Бадий адабиёт моҳиятини тўғри англаш йўлидаги ҳолис изланишлар.* Бу силсилага Фитрат, Чўлпон, С.Айний, В.Маҳмуд, Л.Олимий, Олим Шарафиддинов, О.Ҳошим каби танкидчи ва адабиётшунослар ҳамда улар қаторида эндигина танкидчилик фаолиятини бошлаган Ойбек, Ҳ.Ёкубов, Ш.Сулаймон изланишлари қиради.

2. *Вульгар социологизм асосидаги оғишлар:* Бу гуруҳга мансуб танкидчи ва адабиётшунослар маданий меросга нигилистик муносабатда бўлиб, талкин учун факат ижтимоий асос қилиб олдилар. Змонавий адабий жараён ва асарлар ҳақида фикр юритганда, ҳукмрон мафкурага таяниб, синфийлик ва дунёқараш масаласини бадий ижоднинг бош мезонлари сифатида нотўғри тушундилар. Масалан, танкидчи С.Хусайн ўзбек адабиётининг ёш ходимларини тарбиялашда, истеъдодларни адабиётга олиб киришда яхши ташаббус кўрсатди. Аммо А.Қодирий ижодини вульгар социологизм нуқтаи назаридан бирёқлама ва хато таҳлил қилди. Бундай нуқсонлар Миёнбузрук Солихов, Зиё Саид, Умаржон Исмоилов, Юнус Латиф, Ж.Бойбўлатов каби танкидчилар ижодида кўп кўзга ташланди.

Ўз даврининг зиёли кишиларидан бири, шоир, носир, педагог Элбек танкидчилик соҳасида ҳам самарали қалам тебратди. Унинг танкид ҳақидаги қатор фикрлари В.Белинскийдан кўп нарсани ўрганганини кўрсатиб туради. У танкид деганда, яратилган асарлардаги ютуқ ва камчиликларни шахсий ғараз ёки мақтовларсиз, ҳолислик билан айтилиши, тўғри йўл-йўрик кўрсатилишни назарда тутди. "Танкид демак, бир ишда ё бир нарсада бўлатурғон камчиликларни шул ишнинг ишловчиларига кўрсатиб, тузатдирув ва тўлдирув учун айтиладурғон сўз демакдур"³⁰.

Неъмат Ҳаким эса танкиднинг: фанний (илмий), сатирик, адабий-бадий каби турлари ҳақида гапираркан, илк бор унинг ички таснифини амалга оширишга ҳаракат қилади ва уларнинг ҳар бирига хос фаркли хусусиятларини тушунтиради, шу тариқа адабий танкид хусусидаги тушунчаларни кенгайтиради. У танкидчилар орасида А.Саъдий фаолиятини маъқуллайди. Қатор вульгар социологик хатоларга йўл қўйган бўлса-да, А.Саъдий чиндан ҳам жиддий масалалар ҳақида биринчилардан бўлиб фикр юритади.

XX аср боши адабий танкидчилигида: а) *танкидчининг ёзувчи ижоди ҳақидаги кузатишлари*; б) *ёзувчининг бадий асарларга баҳоси ёки ёзувчи танқиди*; в) *танкидчининг танкидчилар мақолаларига муносабати сингари* уч йўналиш кўзга ташланади.

³⁰ Ўзбек совет адабий танкиди тарихи. Т.. 1987. 1- том. – Б. 55.

Ҳар учала йўналишдаги танкидий ишлар орасида илмий, ҳолис мулоҳазалар қаторида баъзан ур-қалтакчилик далиллар нопрофессионал, ноҳолис, баъзида мафкура домига батамом шўнғиб кетган мулоҳазалар ҳам учрайдики, бундай ҳол адабий танқиднинг туғилиши, шаклланиши ва қарор топиши бир текис эмас, оғир, мураккаб, изланишли, топиш ва йўқотишли машаққатли йўлдан борганлигини кўрсатади. Лекин, энг асосийси, ҳолис ва адабиётнинг моҳиятидан келиб чиқиб айтилган фикрлар, мулоҳазалар, шу йўналишдаги мақолалар танқид келажаги учун асос бўлди.

Ўтган асрнинг 20-йилларидан эътиборан адабиёт ва адабий танқиднинг кескин синфий кураш шароитида ривожланиши - уларнинг муҳим хусусиятидир. Бунга Чўлпон асарлари юзасидан олиб борилган жиддий мунозараларни кўрсатишнинг ўзи кифоя. Чўлпон ижоди юзасидан адабий жараёндаги мунозараларда асосан икки йўналиш кўзга ташланади. Биринчисида шоир ижодига ҳолис, поэзиянинг ички моҳиятидан келиб чиқиб тўғри баҳо берилди. Бунга А.Қодирий, В.Маҳмуд, А.Алавия, қисман З.Башир ва Ойбекларнинг тақриз, мақолаларини кўрсатиш мумкин. Иккинчисига Айн, Усмонхон, Миёнбузрук Солиҳов, А.Саъдий ва бошқалар ёзган тақриз, мақолалар мансуб бўлиб, улада Чўлпон ижодига соф "марксча-ленинча" эстетика нуқтаи назаридан баҳо берилди, бу йўналиш шоир қисматининг фожеага гирифтор этилишини тезлаштиришга сабаб бўлди³¹. Афсуски, ўзбек адабиёти ва танқидчилигининг туғилиши ҳамда шаклланиши жараёнида, аниқроғи, XX асрнинг 20-30-йилларида истеъодларга шундай ёнлашиш қарор топа бошлаган эди ва бунинг бош сабабчиси тузум ва мафкура эди, албатта. Бадий ижодда ғоявийлик билан бадийлик бир-бирига узвий бирлашиб, уйғунлашиб кетгандагина чинакам санъат асари пайдо бўлади. Уларнинг бирини иккинчисидан узиб, юқори қўйиш, бадий ижод моҳиятини ижтимоийёт қонуниятидангина келиб чиқиб тушунтириш, талқин этиш вульгар социологизмга олиб келади, адабий-бадий, илмий-эстетик тафаккур раванкига путур еткази.

МИЁН БУЗРУК СОЛИҲОВ (1891-1938). Янги типдаги XX аср ўзбек адабиётшу-нослиги шаклланишига катта ҳисса қўшган, бу йўналишларда жиддий изланишлар олиб борган олимлардан бири Миён Бузрук Солиҳовдир. У ўтган асрнинг 20-йиллари охири ва 30-йиллар биринчи ярмида санъатшунослик, фольклоршунослик йўналишларида сермахсул ижоди билан ўзбек зиёлилари сафида мустаҳкам ўрин эгаллайди. У 1891 йилда Тошкент шаҳрида дунёга келади. Миён Бузрук, аввал, эски мактабда, 1910-1915 йилларда эса Дегрез кўчасида жойлашган мадрасада таҳсил кўрди.

³¹Бу ҳақда қаранг: Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш. Т.: Чўлпон, 1994.

Кўпчилиқ ўзбек жадид зиёлиларида кузатилгани каби 1917 йил воқеалари Миён Бузрук онгида ҳам ўзгариш ясади. Шу даврдан эътиборан у Туркистон миллий озодлик ҳаракатининг фаол аъзоларидан бирига айланади. Матбуотда илк бор 1918 йилдан кўрина бошлади. “Изҳор ул-ҳақ” журналининг бир неча сонларида ижтимоий-сиёсий руҳдаги туркум мақолалари билан иштирок этади.

1920 йил кузидан бошлаб Афғонистон, Ҳиндистон, бир қатор Араб мамлакатларида сафарда бўлди. Қардош юртларнинг ҳаёти билан танишди. Истанбул дорулфунунида таҳсил олиб, 1927 йилда тугатди. Хорижда таълим олган янги замон ўзбек фарзандларининг дастлабкиларидан бири Миён Бузрук Ўрта Осиё Давлат университетида дарс беради. Маданий қурилиш илмий текшириш институти (НИИКС)да катга илмий ходим бўлиб ишлади. Тошкент Давлат педагогика институтида ўқитувчилик ҳам қилади. 1936-1937 йилларда Самарқанд университети, Бухоро Давлат педагогика институтида меҳнат қилди.

Миён Бузрук педагогик ишни илмий-ижодий иш билан қўшиб олиб борди. 20-3- йиллардан унинг адабиёт, тарих, театр санъати, фольклор ва ўзбек тили муаммоларига бағишланган “Ўзбек тарихига оид тўрт муҳим китоб” (1927), “Бедил” (1928), “Ўзбек” (1928), “Адабий тил ва истилоҳ” (1929), “Меҳробдан чаён” (1929), “Ўрта Осиё ва ўзбек адабиётига умумий қараш” (1930), “Сўфизода ва унинг ижоди ҳақида” (1934), “Ижодий йўлимиз ҳақида” (1934), “Ўзбек театри тарихи учун материаллар” (1935) каби қатор мақола ва китоблари эълон қилинади. Унинг бу асарлари кейинги босқичларда бу масалалар хусусида илмий тадқиқот олиб борувчилар учун муҳим манба вазифасини ўтайди.

М.Б.Солиҳов ижодида давр сиёсати ва мафқураси таъсирининг чуқур излари мавжуд эканини ҳам унутмаслик лозим. Унинг ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари “фoш” этилган (1933), диннинг жамиятдаги ўрни хато ва бирёқлама талқин қилинган (1934) ишлари ана шундай характерда эди.

Бухоро педагогика институтидан Миён Бузрук меҳнат таътилига чиқиб, оиласи яшаётган Тошкентга қайтган чоқда 1937 йил 5 августда ҳибсга олинади. Ноҳақ миллатчиликда айбланиб, отишга ҳукм қилинади. Ҳукм 1938 йил 10 октябрда ижро этилади. Қатағон қурбони бўлган аксар ўзбек зиёлилари қаторида Миён Бузрук ҳам 1957 йилда оқланади.

Миён Бузрук-драматургия ва театр тадқиқотчиси. Миён Бузруқнинг бой илмий мероси унинг адабиётшунослик, санъатшунослик, фольклоршунослик каби йўналишларда тадқиқотлар олиб борганини кўрсатади. Улар ичида ўзбек мумтоз адабиётга доир тадқиқотлари муҳим ўринни эгаллайди. Олимнинг “Ўрта Осиё ва ўзбек адабиёти тарихига умумий қараш” номли китобини маълум маънода бу бордаги дастлабки мухтасар қўлланма, дейиш мумкин. Унда ўзбек ёзма адабиётининг XII асрдан XX асргача кечган даври муҳим муаммолар асосида ўрганилганки,

бу масалада у Фитрат маслакдоши даражасига кўтарилади. Масалан, деярли минг йиллик ўзбек мумтоз адабиёти тарихини “хавос” (“элита”) ва “авом” (“оммавий”) қисмларга ажратади ва шу нуқтаи назардан ўзига хос таҳлил қилади.

Миён Бузрук Солихов ўзбек жадид адабиётини ўрганган дастлабки олимларимиздан биридир. У “Ўзбек театри тарихи учун материаллар” китобида жадид драматургияси ва театри билан боғлиқ масалаларни тадқиқ этди. Тўғри, унда давр билан изоҳланувчи хато ва камчиликлар йўқ эмас. Лекин китобдаги илғор қарашлар жадидчилик, унинг адабиёти, театри қабиларга қизиқиш тобора ортаётган ҳозирги кунларда илмий-назарий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эгадир.

Миён Бузрук “Ўзбек театри тарихи учун материаллар” асарида замонавий ўзбек драматургияси ва театрининг майдонга келишида ички омилларни бирмунча назардан четда қолдирса-да, ташқи таъсирнинг роли масаласига алоҳида эътибор беради. Миён Бузрук татар, озарбойжон театрларининг ўзбек жадид драматургияси ва театрига таъсири хусусида ёзар экан, унинг аввало, икки мамлакат ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий алоқалар билан боғлиқлигига алоҳида урғу беради. Шунингдек, Миён Бузрук мазкур асарда “Падаркуш” пьесасининг саҳнага қўйилиши масаласига ҳам алоҳида эътибор беради. Ўзбекистонда биринчи марта маҳаллий кучлар тарафидан саҳналаштирилган “Падаркуш” пьесасига Алиаскар Аскарнов режиссёрлик қилганини айтади. “Падаркуш”ни илк бор озарбойжон режиссёри саҳналаштирган тасодифий бўлмаган. Ўзбек театри асосчиларининг татар театридан кўра, озарбойжон театрига кўпроқ интилгани бежиз эмас. Миён Бузрук асарида Бехбудийнинг “Самарқандда театр” номли мақоласидан бир парча келтиради. Унда “Падаркуш” пьесасининг ёзилиши ва саҳналаштирилиши замонавий ўзбек драматургиясига катта бир туртки берганини таъкидлайди.

Миён Бузрук “Ўзбек театри тарихи учун материаллар” асарида Ҳамза Ҳакимзода ҳаёти ва ижоди, хусусан, унинг драматургияси билан боғлиқ масалаларини ҳам ёритади. Шуниси эътиборлики, олим Ҳамзанинг 1917 йил Октябрь ўзгаришига қадар бўлган ижоди ва фаолияти ҳақида мулоҳаза юритганида, аксар ҳамзашунослардан фарқли ўларок, унинг жадид шоири бўлганлигини, шоир 1918 йилга келиб шўролар позициясига ўта бошлаганини айтади. У Ҳамзанинг “Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари” ва “Бой ила хизматчи” драмаларини кенг таҳлил қилган. Олим “Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари” пьесаси ҳақида, ушбу драма жадидчилик ғоялари асосида ёзилган, дея мулоҳаза юритган бўлса, “Бой ила хизматчи” таҳлилида эса, бу асар ёзилган 1918 йилга келиб, Ҳамзанинг советлар позициясига ўта борганлигини айтади.

Миён Бузрук “Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари” деб номланган асарини замонавий ўзбек адабиётини ўрганишга бағишлади. Туркистон мухторияти йўқ қилинган ўлкадаги ижтимоий-сиёсий аҳвол яна

хам мураккаблашди. Бу эса турли мушкулликлар ичида яшаётган жадид зиёлилари дунёқарашини янада чигаллаштириб юборди. Келажак ҳақида ўйлаган орзу-умидлари кун сайин саробга айланди. Бу тушқун кайфият 20-йиллардаги кўплаб асарларда ўз аксини топди. Миён Бузрук Солихов китобида ўша йилларда яратилган асарларни ижтимоий-психологик жиҳатдан таҳлил қилди. Бироқ таҳлил, давр талабига кўра, вульгар-социологик йўсинда бўлиб, мафкуравий йўналиш олди. Фитрат ва Чўлпон сингари адиблар ижоди хато баҳоланди, шўровий нуқтаи назаридан танкид остига олинди. Бундай ёндошувга мунаққид айрим бошқа ишларида ҳам йўл қўйди. Лекин бугунги адабиёт илми учун унинг хатолари эмас, юкорида эътироф этилган ўзбек адабиёти равнаки йўлидаги хизматлари муҳимдир. Хатолар эса, кейинги авлодларни огоҳликка, хушёрликка чорлайди, албатта.

Миён Бузрук маълум даражада таржимонлик фаолияти билан ҳам шуғулланади. Жумладан, у Садриддин Айнийнинг “Доҳунда” романини тожикчадан ўзбек тилига ўгириб, 1932 йилда Ўздавнашрда чоп эттиради.

Миён Бузрук Солихов ижоди М.Раҳмонов, М.Қодиров, Ш.Ризаев каби олимлар томонидан маълум даржада ўрганилган. “Меҳробдан чаён” романи ҳақидаги мақоласи жорий имлога тадбил қилиниб, “ЎЗАС” газетасида, сўнгра “Ўзбек адабий танкиди” антологиясида босилди. Б.Абдулхайровнинг номзодлик диссертацияси М.Б.Солихов ҳаёти ва ижодини илк бор махсус ўрганишга бағишланди. Унинг “Миён Бузрук-жадид драматургияси ва театри тадқиқотчиси” номли монографияси бу улкан олим ҳақидаги дастлабки жиддий ишлардан биридир. Ушбу дарсликдаги Миён Бузрук ҳақидаги маълумотларда ёш олим ишларидан фойдаланилди.

Миён Бузрук ҳаёти ва ижодини янада чуқур ва атрофлича ўрганиш келгуси вазифалар сирасига қиради.

* * *

XX аср 20-йилларининг иккинчи ярмига келиб қатор ўзбек ёш шоирларининг китоблари нашр этилди. Уларга адабий танкид ўз муносабатини билдирди. Олтой “Нафис адабиётда соғлом мафкура ва соғлом танкид керак” (1928), Сотти Хусайн “Ўзбек адабиётининг ҳозирги муҳим масалалари” мақолаларини пролетар адабиёти муаммоларига бағишладилар. “Кўрмана” (1929) тўпламига ёзган сўз бошисида С.Хусайн ундан ўрин олган йигирмага яқин ижодкорнинг ҳаммасини пролетар ёзувчилари тарзида баҳолаб, субъективликка йўл қўйди. Шу тарика адабий танкидни мафкуралаштириш жараёни тезлаша борди.

Шеърнат, наср ва драматургияда аксини топиб келаётган янги инсон образини таҳлил қилишга адабий танкид сустрок киришди. Бу масалада ҳам тақриз олдинда борди. Тақризчилар М.Шермуҳаммедов, Айний, Элбек, Ойбек, Ҳ.Олимжон, Зиё Саид сингари ижодкорлар ва О.

Шарафиддинов, О.Ҳошим, С.Хусайн, А.Саъдий, Анкабойлар бу давр адабий жараёнида фаоллик кўрсатдилар. Булар орасида исми шарифи аниқланмаган, фақат шартли таҳаллуси билан мақолалар эълон қилган муаллифлар ҳам талайгина. Чунончи, "Мудбир" таҳаллусли танкидчи Ҳамзанинг "Истибод қурбонлари" драмаси ҳақида фикр юритди, ундаги янги образларни ўша даврга мослаб таҳлил қилди.

Адабий танкид бадий адабиётда замондош образи қандай яратилаётганига, хусусан, уларнинг нуқсонига алоҳида эътибор бера бошлади. 20-йилларнинг иккинчи ярмидан образлар тўлақонлиги қандай, ёзувчилар ўз қаҳрамонлари ички дунёси, руҳиятини тасвирлаётгани деган саволлар қўйила бошлади. Юқорида тилга олиб ўтилган "Кўрмана" тўпламига қирган шеър ва хикояларга ёзган тақризида С.Хусайн "руҳий-фикрий ўзгаришларни ҳам тасвирлашни, санъаткорликда-сўз усталлиги ҳам кераклигини" уқтирадики, масаланинг бу жиҳатлари бугунги кун учун ўз аҳамиятини йўқотмаган, дейиш мумкин.

Бундай далиллар адабий танкиднинг ўз сифати устида ҳам, асар бадийати устида ҳам жиддий излана бошлаганини кўрсатади. Яъни Ер ҳам ўз ўки атрофида, ҳам қуёш атрофида айланганидек, адабий танкид ҳам - ўз моҳияти, ҳам бадий асар моҳияти устида уйғун қайғура бошлади. Шундай интилишлар туфайли 20-йиллар охирига келиб, 30- йиллар бошларида кўпдан-кўп илмий-эстетик хатоларга йўл қўйгани кузатилса-да, адабий танкид ҳаёт ва адабиётдан мутлақо узилиб қолгани йўқ, муайян йўналишларда у ҳаёт ва адабиётга яқинлашув йўлларини излади. Биринкетин "Дилбар-давр қизи", "Бахтлар водийси", "Темирчи Жўра", "Кўкан", "Жонтемир" каби замонавий асарлар яратилди. Тўғри, бу асарларнинг ўз даври учун ижобий фазилатлари йўқ эмас, бироқ улардаги муҳим ва асосий камчиликлар, бирёкламаликларни танкид кўрсатиш ва очиб бериш даражасига қўтарила олмади. Бу даврда уларга қарши танкидий мақолалар эмас, балки, бу асарларга жавоб характерида асарлар ёзишни тавсия этиш анъанаси юзага келди.

ОЛИМ ШАРАФУДДИНОВ (1903-1944). (Айн) таҳаллуси билан ном қозонган бу олим, Ўзбекистон Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси, ўзбек адабиётшуносларидан бири сифатида танкидчиликни ривожлантиришга муҳим ҳисса қўшди. 1903 йилда Тошкентда туғилган О.Шарафуддинов ёшлигидан адабиётга қизиқди. 1925 йилдан бошлаб адабий танкид билан шуғуллана борди. Ҳамиша замон билан ҳамнафас бўлган, қайноқ адабий жараён ичида етила борган О.Шарафиддиновнинг адабиётшунослик ва навоийшунослик фаолияти 30- 40- йилларда, айниқса, сермахсул бўлди. У биринчилардан бўлиб, ўрта ва олий ўқув юртлари учун дарслик ва хрестоматиялар тузар экан, ўзбек мумтоз ва ҳозирги замон адабиёти машҳур намояндалари ҳаёти ва ижодини синчковлик билан ўрганди, уларнинг асарларини мустақил равишда таҳлил

килиб, баҳолашга журъат этди. Ҳамза, Айний, Лохутий, Ғ.Ғулом, Ойбек, Уйғун, Яшин, А.Қаҳҳор каби адиблар ҳаёти ва ижоди ҳақида берилган илк маълумотлар, М.Солиҳ, Бобур, Убайдий, Мажлисий, Хожа, Турди, Машраб, Ҳувайдо, Амирий, Гулҳаний, Мужрим Обид, Мунис, Увайсий, Нодира, Хиромий, Огаҳий, Муқимий, Фуркат, Феруз, Комил, Завкий каби ижодкорлар ҳақидаги биринчи адабий-биографик материаллар шулар жумласидандир.

О.Шарафуддинов кўп киррали адабиётшунос эди. У адабий танқидчи сифатида ўзбек адабиёти масалалари билан жиддий шуғулланди. Унинг “Абдулл Қодирий романи “Ўткан кунлар”, “Баҳор севинчлари”, “С.Айний ижоди ва фаолияти”, “Кеча ва кундуз” романи ҳақида” каби мақолалари замонавий адабиётнинг долзарб ижодий масалаларини ёритишга бағишланди. Айн “Ўзбек шоири Чўлпон” номли мақоласида шоирнинг шеърӣ шакл, тил ва ифода воситалари борасида эришган баъзи ютуқларини таъкидлагани ҳолда уни миллатчи, бадбин зиёлилар шоири деб чиқди; кўпроқ шоир шеърларининг ғоявий мазмунига эътибор қаратди. Гарчанд Чўлпон ижодига баҳо беришда хатоларга йўл қўйган бўлса-да, биринчилардан бўлиб, ўзбек адабиётшунослигига социологик таҳлил йўсини олиб кирганлар қаторида тилга олинади.

Заҳмагқаш, изланувчан ва талабчан олим ўз фаолиятининг энг кўп қисмини Алишер Навоӣ ҳаёти ва ижодини тадқиқ этишга бағишлади. Улуғ шоир ҳаёти, ижоди ҳақида кенг ва яхлит тасаввур бера оладиган биринчи жиддий илмий-оммабоп асар яратди (1939). “Алишер Навоӣ” (ҳаёти ва ижоди) номли монографияси (1948) И.Султон томонидан нашр этилди. Ўзбек адабиётшунослигида навоӣшуносликнинг таркиб топишида, унинг пойдеворини яратувчилардан бири Олим Шарафуддинов бўлди.

Ўзбек адабий танқидида жанрий изланишларга муносабат. XX аср бошларида ўзбек адабиёти, адабий жараёнга янги жанрий изланишлар билан бирга кириб келди. Турли адабий ташкилотлар бир-бирига ўхшамаган эстетик дастурларни ярата бошлади. Партиянинг, совет давлатининг адабиётга фармойишлари ҳали урфга кирмаган эди. Поэтик ижод ҳали устувор аънаналар оқимида кечар, шоирлар аънавий арузга кўпроқ мурожаат этар, бироқ буларнинг барчасидан катъӣ назар “инқилобий” руҳни бериш янги вазн, янги шакл, янги санъатларни излашни эҳтиёжга айлантираётгани тобора чуқурроқ сезилиб бормокда эди. Ана шу вазият халқ ижодига хос бармок ва сарбаст вазнларида жанговор шижоаткорликка даъват этувчи асарлар (маршлар, кўшиқлар, ашулалар) яратишни тақозо эта бошлади. Бу ўринда таъсир масаласи ҳам четда қолмади, албатта. В.Маяковскийни миллий жумҳуриятларда ташвиқ қилиш кучайди. Нозим Ҳикмат таъсирида ўзбек шеърӣяти шаклига қатор янгиликлар олиб кирдилар. Адабий жараёндаги бундай изланишлар танқид

эътиборидан четда колмади. Абдулла Алавия (Арабнежад) "Бизда шакл масаласи ва Нозим Ҳикмат" мақоласида худди шу масалаларга тўхталади: "Аруз ва ҳижо вазни" оҳиста оқар вазилар бўлиб, янги ҳаётдаги суръат ва ҳаракатни бера олишга қодир эмасдур",-деб ёзаркан, сарбаст шеърларнинг афзаллигини таъкидлайди. Ҳомил Ёкубов эса "Ойбек ва унинг шеърлари" мақоласида шоирнинг ижодий ўсаётганлигини таҳлил қилиб, унинг эътиборини янги шаклларга қаратади.

Миртемир эркин шеърни "нозимона шеър" деб атайти. Эркин шеър анча мураккаб санъат бўлиб, уни ўзлаштириш осон кечмади. Аслида ўзбек шеърятини янги оҳанг ва вазнга кўчириш ҳаракати Фитрат ва Чўлпон ижодида XX асрнинг аввалидаёқ бошланган бўлиб, 30-йиллардаги адабиётнинг мафкуравийлаша бориши шаронтида янги моҳият касб эта борди. Шу зайлда сарбаст Ғ.Ғуломнинг "Динамо", Ҳ. Олимжоннинг "Кўклам", Шокир Сулаймоннинг "Эрк қуйлари", Миртемирнинг "Шуълалар қўйнида" каби илк шеърый тўпламларида дастлаб ўзбек шеърятини инқилоб ва шўро тузумини алковчи мазмунда намоён бўла борди. Миртемир сочма шеърлар ёзишга жазм этди. Ҳатто "Сочма шоирнинг туйғу ва фикрлари тўлқинланиб, тошиб кетган вақтда ёзилади", дея унга муҳаббатини изҳор ҳам этди. Қолаверса, ўша даврда сочма минбар адабиёти деб ҳам аталди. Лекин сочма факат шўрони улугловчи ёхуд минбар шеърятини бўлиб колмади. Бу шаклда пинҳона эрк ва озодлик ғоялари қуйланган (Миртемир) асарлар ҳам яратилди. Лекин танқидчилик бу мақсадни етарлича илғай билмади.

Бу даврда адабий танқид наср ривожига ҳам сезиларли таъсир кўрсатди. XX аср бошларида А.Қодирый, А.Фитрат, С.Айний, 20-30-йилларда эса Ҳ.Шамс, Зариф Башир, Зиё Саид, Ғ.Ғулом, Ш.Сулаймон, Ғайратий, Ҳ.Олимжон, С. Абдулла, Чўлпон ҳикоялар ёзди. А. Саъдий ҳикоячиликда Абдулла Қодирый ижоди сермахсуллигини таъкидлайди. У таҳлил жараёнида бу жанрдаги хосликлар табиатига тўхталади.

Абдурауф Фитрат "Адабиёт қондалари" дарслигида бадий адабиётнинг назарий муаммоларини ёритди. Олим Шарафиддинов(Айн), Сотти Ҳусайн мақолаларида жамоатчилик эътиборини ҳикоя, повесть роман жанрларининг хос хусусиятларига тортдилар.

Ўзбек адабиётида роман жанрининг пайдо бўлиши Ҳамза, Мирмуҳсин Шермухаммедов, Абдулла Қодирый номлари билан боғлиқ. Роман назариясига оид дастлабки илмий-назарий мулоҳазалар эса, А.Саъдийнинг "Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари" ва Фитратнинг "Адабиёт қондалари" асарларида илгари сурилди. С.Ҳусайн "Ўтган кунлар"ни таҳлил қилиш жараёнида романнинг бошқа адабий жанрлардан фарқини тушунтиришга ҳаракат қилса-да, ғоявий-бадий жиҳатдан асарни тамомила бирёклама ва хато баҳолади.

Миёнбузрук Солихов ўзбек адабиётида романчилик тажрибаси бўлмаганини алоҳида таъкидлаб, "Ўтган кунлар"ни оригинал асар деб

хисоблайди. Лекин асарнинг жанровий мансубиятини бу тарзда тўғри баҳолаш ушбу муаллифни романнинг синфий, мафкуравий жиҳатдан бир қатор янглиш фикрлар айтишдан сақлаб қолади. Аслида чиндан ҳам "Ўтган кунлар" ўзбек адабиётида, Европада тушунилганидек, ҳақиқий реалистик роман бунёдга келганининг далили эди. Адабий танқидда шу ҳақиқат тасдиқ топишининг ўзиёқ унинг назарий-эстетик жиҳатдан балоғат йўналишида эканини кўрсатади.

Драматургиянинг туғилиши ва ривожини масаласига адабий танқид жиддий эътибор берди. XX аср бошларидаги ўзбек танқидчилиги, энг аввало, шу тур ва жанрдаги асарларни таҳлил этиш асосида шаклланиб борди. Драматургия туғилишининг илк босқичида "оғзаки танқид" (жонли танқидий амалиёт) ҳам муҳим роль ўйнади. У кўпинча ташкилий шаклларда, айтишлик, у ёки бу асарни ўқиб муҳокама этиш ва репертуарни комиссиялар орқали қабул қилиш жараёнида рўёбга чиқди. Аммо эълон қилинган мақола ва тақризларнинг кўпи драматик асардан кўра театр санъати масалалари ва актёр маҳорати таҳлиliga бағишланган бўлиб, улар орасида спектаклнинг максал-мазмунига асосий эътибор қаратилиб, драматик асарнинг бадиий қиммати, чуқур очиб берадиганлари ҳали етарли эмас эди. Жумладан, "Ч.Ўғли" имзоли танқидчи: "Нафис театр адабиётига эга бўлмасак, театрдан яхши фойдалана олмаимиз", деб ёзади ва бошқа бир мақолада опера, балет санъати тўғрисида мулоҳазаларини билдиради.

Театр танқидчилиги ўзбек театрининг юксалишида катта роль ўйнади. 20-йиллар охири 30-йиллар бошида Фитрат, Чўлпон, Зиё Саид, қабилар фаоллик кўрсатдилар. Танқидчилик ўз вақтида уларнинг асарларини табриклаш билан бирга мавжуд нуқсонларини аниқлашга ҳаракат қилди ва ижодарига муайян таъсир кўрсата билди.

Китоблар, илмий тўпламлар, тадқиқотларни нашр этиш имкониятлари ҳам етилмаган бир шароитда, матбуот саҳифаларидаги адабий танқид маълум муддат ва маълум маънода адабиётшунослик муаммолари ҳамда адабиёт тарихи масалаларини ўрганиш, ёритишни ҳам ўз зиммасига олди. Айн, Айний, Фитрат, В.Маҳмуд, А.Мажидий, Л.Олимийнинг адабиёт тарихи муаммоларига, Яссавий, Навоий, Фузулий, Бобур, Турди, Муқимий, Нодира ижодига бағишланган мақолалари шундай характерга эга эди.

Ўзбек адабиётшунослигида мумтоз меросга муносабатда икки йўналиш мавжуд эди: 1) вульгар социологик руҳдаги ҳамда мумтоз меросни инкор этувчи қарашлар бўлиб, бу хусусият Ж.Бойбулатов, Олтой, З.Башир, З. Саид, Ю. Латиф сингари адабиётчилар чиқишларида кўп учрайди; 2) маърифий-илмий йўналиш бўлиб, - бу тамойил Фитрат, В.Маҳмуд, Ойбек, А.Мажидий, Айн, С.Айний, Л.Олимий, О.Ҳошим, Боту каби адиб ва адабиётшунослар ижодига хос эди.

Илмий изланишлар йўлидан борган Фитрат, В.Махмуд, А.Саъдий, А.Мажидий, Тўғрул, О.Ҳошим, Л.Олимий каби танкидчиларнинг мақолалари, адабиётшуносликка оид текширишлари меросга тўғри ёндашишга интилишнинг адабий танкиддаги намуналари эди. Бу жиҳатдан Л. Олимийнинг "Нодира", А.Мажидийнинг "Шоир Мирий" каби мақолалари айрича эътиборга лойик.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, В.И.Ленининг ҳар бир миллатда икки хил адабиёт: прогрессив ва реакцион адабиёт бўлади, деган хато назарияси, наинки, ўтган асрнинг 20-30- йиллари, балки, умуман, XX асрнинг деярли 90-йилларигача адабиётшунослик ва танкид илми, умуман, маданиятимиз тарихида жиддий равишда салбий роль ўйнади. Шунга карамай, бу адиб ва олимларимиз миллий меросимизни ўрганиш ишида ҳар қандай шароитларда ҳам миллатга садоқат намуналарини кўрсатдилар.

Кузатишлар шундан далолат берадики, бу масаладаги замоннинг жуда кучли тазйикларига карамай, 20-йиллардаёқ улуғ мутафаккир Алишер Навоий ижодий меросини тўплаш, ўрганиш, нашр этиш ишлари бошлаб юборилди. Бу ишга озарбайжон, туркман, козок, татар, турк, рус ва бошқа халқларнинг адабиётшунослари ҳам муносиб ҳисса қўша бошладилар. Жумладан, Абдурауф Фитрат илк бор шоирнинг форсий ижодига эътиборни қаратиб, "Навоийнинг форсий шоирлиги ва унинг форсий девони тўғрисида" мақоласини яратган бўлса, "Мухокаматул-луғатайн" нинг туркманча таржимаси 1925 йилда "Амир Алишер Навоий" номн остида Туркменистонда нашр этилди. Китоб кириш сўз, шоирнинг қисқача таржиман ҳоли ва изоҳлар билан таъминланди.

1926 йили Ленинградда рус тилида босилиб чиққан "Мир-Али-Шир" китоби шарқшуносликда сезиларли из қолдирди. Ундан А.Н.Самойлович, Е.Э.Бертельс, В.В.Бартольд каби атоқли олимларнинг мақолалари ўрин олди.

"Чиғатой гурунги" ташкилоти маданий мерос билан бир қаторда замонавий адабиётни ўрганиш ишига ташкилий ва амалий жиҳатдан катта ҳисса қўшди. "Қизил қалам" ташкилоти ҳам адабий меросни ва замонавий адабий жараёни ёритишда жиддий ишларни амалга оширди.

Қисқаси, Навоий, Бобур, Машраб, Турди, Муқимий ва бошқа ижодкорларни "ҳозирги замон кемасидан" улоқтириб ташламокчи бўлган манфур сиёсат ўз мақсадини тўла амалга ошира олмади.

Хулоса шуки, XX аср бошларидаги ёш адабий танкид адабий-тарихий жараёнда фаол роль ўйнади. Йиллар ўтгани сари сафларини мустаҳкамлаб, ўз илмий-эстетик қарашларини чиниктириб борди. Адабиёт ривожига оид кўпгина масалаларни кўтарди, адабий ҳодисалар, бадий асарлар ҳақида баъзан нотўғри хулосалар чиқарса-да, лекин асосий ҳолларда доимо тўғри баҳо беришга интилди. Шўровий танкидчилик доирасида ҳам ўзбек танкидчилиги умумбашарий мезонларга мос келувчи илмий-эстетик фикрларни излаб, имкони доирасида уни юзага чиқарди. Ва бу интилишлар

бесамара кетгани йўқ. Истиклол даври арафалари ва Мустақиллик даврига келиб яратилган эркин шароитда улар ўзларининг янги-янги натижаларини бера бошлади.

Танкидчилик ва адабиётшуносликнинг мустақил намоён бўлиши ёки бадий ижод тури сифатида ажралиб, ўз қонун ва тамойиллари асосида ривожланиш жараёнига кириши - ўша давр маданий ҳаётининг, маънавият ва маърифатининг катта ютуғи бўлди. Айни чоқда, танкидчилик билан шуғулланган ёзувчилар - Фитрат, Чўлпон, А.Қодирий, Ойбек, Ғ.Ғулом, М. Шайхзода, Ҳ. Олимжонларнинг мақола, тақризлари ҳам адабий танкид савияси ўсишига жиддий таъсир кўрсатди. Бадий асар таҳлилида шакл ва мазмун бирлигига эътибор қучая бошлади. Авваллари муайян асар мавзун ва сюжетигина диққат марказига олиниб, бадий шакл кўпинча эътибордан четда қолган бўлса, энди танкидий асарларнинг кўпчилигида ғоявий мазмун каторида композиция, услуб, тасвирий воситалар, образ ва характер бирликда баҳоланадиган бўлди. Бадий тил масалаларига ҳам алоҳида эътибор берилди.

Адабий танкид тафаккур, рухият, маданият ва маънавиятни шакллантирувчи воситалардан бири бўлиб қолди. Мақола ва тақризлар халқ ва омма қизиқишини уйғотишга ноил бўла борди. Адабий танкиднинг бадий асар яратилишидаги ўрни сезилди. У ижодкорга муҳолиф эмас, ҳамкор экани тушуниб етилди.

АБДУРАҲМОН САЪДИЙ (1889-1956). Ўзбек, татар маънавий-маданий алоқалари ҳамда адабий ҳамкорлиги тарихида алоҳида ўрин тутувчи адабиётшуносдир. У 1889 йил 14 апрелда Уфа яқинида мулла-мударрис оиласида туғилди. Бошланғич таълимни отасининг мактабида олди. 1902-1905 йилларда Оренбургдаги Муҳаммадия мадрасасида ўқиди. 1921 йилдан Тошкентга келади ва умрининг охиригача Тошкент, Самарқанд, Бухоро олий ўқув юртлирида дарс беради, ўзбек адабиёти бўйича илмий тадқиқотлар олиб борди. Самарали илмий ва педагогик фаолияти учун унга 30-йиллар сўнгида диссертация ёқламай, филология фанлари номзоди илмий даражаси ва профессорлик унвони берилган.

Абдураҳмон Саъдий, айниқса, Алишер Навоий ижодини ўрганишда алоҳида ғайрат кўрсатди. 1949 йилда Е.Бертельс раҳбарлигида "Алишер Навоий ижоди-ўзбек классик адабиётининг олий босқичи" мавзуида докторлик диссертациясини ёқлади. Олим илмий қизиқишлари доираси ғоят кенгдир. У татар ва ўзбек адабиётлари, педагогика, тилшунослик, адабиёт ўқитиш методикаси, тасаввуф, адабий алоқалар ва бошқа муаммоларга оид 130 га яқин асар ёзди.

А.Саъдий 20-йиллар адабий жараёнида фаол катнашган мунаққиллардан биридир. У адабий танкид моҳияти хусусида жиддий изланишлар олиб борди. "Танкид-, деб ёзганди у ўша йилларда, -агар бир фикр иккинчи бир фикр ишчанлигининг етишган ва етишмаган ёқларини

очмок ҳам ажратмок, буларга бир қиймат кўймоқ томонига жўнатилса, бу вақтда танқид деб аталган бир фикрий ишчанлик тугилган бўлади. Танқид фикр ишчанлигининг қийин бўлгонларидан биридир"³².

А.Саъдий фалсафий, илмий, ижтимоий қарашларни ифодаловчи ҳар қандай фан ва унга оид асарлар бўлишидан қатъий назар, уларни чин маънода танқид қилиш учун махсус танқидчилик истеъдоди кераклигини таъкидлайди: "Санъаткорона ва шеърый бир асарнинг танқиди учун, айниқса, санъат ва адабиёт тарихидан ..яхши хабарланган бўлмоғи тегишдир". А.Саъдий танқид ва унинг жамиятдаги бурчи ҳақида тўхталаркан, фикр ифодасининг бир қадар нотекислигидан қатъий назар, муҳим илмий мулоҳазаларни ўртага ташлай олди. Муаллиф танқид осон ҳунар эмаслигини таъкидларкан, танқидчи зиммасида турган масъулиятни алоҳида кўрсатади. Танқидчи нозик адабий дид ва туйғу эгаси бўлишидан ташқари адабиёт тарихини, назариясини, тадқиқот усулини билиши даркор. Унинг бу фикрларида В.Белинский таъсири сезилиб туради.

Адабиётнинг тўнтаришдан сўнг босиб ўтган дастлабки олти йиллик йўлини кўздан кечирган А.Саъдий Ҳамза ва А.Қодирийлар ҳақида тўғри фикр-мулоҳазалар билдирди. Тўғри, у давр кишиси сифатида Ҳамзанинг инқилобий, синфий руҳдаги фаолиятига ургу берди. Лекин Ҳамза ҳақидаги айрим фикрлари ҳамон эскирмагани билан эътиборни тортади: "Ўзида юрак шоири бўлиш, музикачилик ва турли қуйлар ихтиро этиш, драматурглик ҳам артистлик йиғилган бир шахсни ҳам биз ҳали ёлғиз Ҳакимзода ўртоқда кўрамиз".

А.Саъдийнинг А.Қодирий ҳақидаги мулоҳазалари эътиборга лойик. У Абдулла Қодирийни хикоялар, айниқса, ҳажвий хикоялар устаси бўлган ёш ва кучли адиб сифатида характерлайди. Ўзбек адабиётининг юксалишида катта хизмат қилган, бу "талант "Инқилоб" журналида босилган "Ўтган кунлар" романи билан ўзбек адабиётида" роман жанрига асос солди, - деб ёзди. Шу мақолада - Боту "Шеърый адабиётда ҳамон очилиб, гуллаб турган, ўзига кўп умид боғлатган кучли талант", - деб таърифласа, Элбек ишчи - дехкон турмушидан, кишлоқ болалари ҳаётидан ёзадиган сермахсул шоир экани айтилади.

20-йиллар танқидида жиддий мунозара уйғотган муаммолардан бири футуризм эди. У ҳақдаги дастлабки мулоҳазалар А.Саъдий томонидан айтилди. У ҳозирги ўзбек адабиётида футуризм оқим сифатида йўқ деган фикрни ўртага ташлайди. Ўзини танқид қилувчиларга қарши "Юзим очик, никоблантирмангиз" номли эътироз мақоласида футуризм учун муайян иктисодий- техникавий шароитлар талаб қилинажаги, унинг ўзига хос тили, услуги бўлиши лозимлигини таъкидлаган танқидчи бадний адабиётнинг шаклий ўзгаришлари асосида ҳам ижтимоий иктисодий асослар ётади деб тушунганини кўрсатади.

³² Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. I том. - Б. 56.

Санъат ва адабиётнинг жамият ҳаётида тутган ўрни масалаларига деярли ҳар бир мақоласида алоҳида ўрин ажратган А.Саъдий "Гўзал санъат дунёсида" номли мақоласида ёзади: "...Гўзаллик ҳақидаги онг ва тасаввурлар замонлар ўтиши балан турли ўзгаришларга қараб ўзгаратурғон бир нарсадир. Гўзаллик ўз-ўзича бир равишда борликка молик ўлғон тамом мустақил бир нарса эмас, балки бизнинг шууримизнинг ва ёки... тушунча ва ҳукмларимизнинг натижасидан иборатдир"³³.

Санъат асарлари, унинг фикрича, "замоннинг, муҳитнинг, муҳитдаги урф ва одатнинг, фикр ва туйғуларнинг... рухий ва ижтимоий ҳолларнинг равишига мувофик" тарзда зухур этади ва ривожланади. Даврнинг иктисодий ва ижтимоий асослари "ўзгариши билан гўзал санъат асарлари ҳам ўзгарадир". Янги туғилган санъат асарлари янги давр руҳини, янги фикрларни ифодалайди.

"Гўзал санъат дунёсида" мақоласининг эътиборга лойиқ жиҳати шундаки, муаллиф унда гўзаллик ҳақидаги тасаввур қотиб қолган нарса эмаслигини, санъат кишилиқнинг тарихий тараққиёт жараёнини акс эттиражагини тўғри тушунади ва тушунтиради. Санъат ижтимоий-иктисодий ҳаётдан сиртда, мустақил яшамайди, унинг тарихий тараққиёти ташқи ўзгаришлар билан боғлиқ; жамиятнинг иктисодий тизимидаги эволюциядан тортиб унинг моддий ишлаб чиқариши ва ижтимоий онгда рўй берадиган эволюциягача – барчаси санъатда ўз аксини топади. У санъатнинг аниқ тарихий давр билан боғлиқлигини айтиш билан бирга унинг эстетик-рухий моҳиятини ҳам унутмайди. Лекин макура масаласини улуғлаш билан бирёкламалик ва чекланишга йўл кўяди.

А.Саъдий бадиий адабиёт ва санъатнинг ижтимоий моҳиятини ҳаддан зиёд улуғлаган ҳолда, уларнинг ички қонуниятларига, бу қонуниятлар ичида санъаткор шахсининг алоҳида ролига етарлича эътибор бермагани, бу вақтда унинг марксистик ижтимоийёт ва социологик тадқиқ методи асосида иш тутганини кўрсатади.

Адабиёт илми 20-йиллардаёқ жанрлар масаласига эътибор бера бошлади. Абдурауф Фитрат, Зариф Башир, Олим Шарафиддинов, Сотти Хусайн каби олимлар билан бир қаторда Абдурахмон Саъдий ҳам жанрлар хусусида қатор қарашларни илгари сурди. "Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари" (ўрта мактаблар учун дарслик, 1924.) китобида илк бор бу масаланинг амалий ва назарий жиҳатларини ёритди.

Ойбек шу вақтда ёзган тақризларидан бирида А.Саъдийнинг бу дарслигига муносабат билдириб, Фитратнинг "Адабиёт қоидалари" асарини жиддий танқид қилди, лекин айтилган вақтда "ҳозирги султ даврда" уларни воқеа бўларли янгиликлар сифатида эътироф этди. Чиндан ҳам шу дарслик туфайли А.Саъдий давр ўзбек адабиёти назарийчиларининг энг пешқадам вакилларида бири сифатида кўрсатди. Саъдий юқоридаги

³³ Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. I том.- Б. 67.

асарида тур ва жанрларни бевосита адабий жараён билан боғлаб, талкин этишга уриниши, унинг масалага мустақил ёндашувга ҳаракат қилгани ва муаммоларни эркин ечувга интилганини кўрсатади. Масалан, ҳикоя жанрига тавсиф бергач, ўз фикрларини унинг намуналари орқали далиллашга уринади. А. Қодирийнинг "Улоқда", "Отам ва большевик", Чўлпоннинг "Ойдин кечаларда", "Йўл эсдалиги" ва ниҳоят, Фитратнинг "Қиёмат"ини таҳлилга тортади. А.Саъдий фикрича, бу ҳикоялар жанрнинг етакчи хусусиятларини ўзида акс эттиради.

А.Саъдий тушунчасида, "повесть роман даражасида катталик ололмаган узун ҳикоя"дир. У Элбекнинг "Қўшчи Турғун" асарини шу жанрга киритади. Фитрат ҳам уни "узун ҳикоя" деб атаган эди. Бирок "узун ҳикоя" таъбири жанр табиатини аниқ ифодалай олмагани боис муомалада мустақкам сакланиб қола билмади. Кейинроқ "Роман нима?", у қандай бўлиши керак, деган масала атрофида матбуотда фикр кўзғолганда А.Саъдий бу жанр хусусиятларини ўз даврига нисбатан анчагина аниқ ва тўғри кўрсатади. У, аввало, роман хажмига эътибор берди. Уни узоқ ва давомли ҳикоя қилишга мўлжалланган, қўлами кенг, воқеалар тизими тасвири кўп планлилик асосига қурилган катта эпик асар, деб баҳолади. Унда, айниқса, "чин турмуш" – реалистик ҳаёт бўлиши лозимлигига урғу берди.

А.Саъдий романларни мавзу-мундарижасига кўра: реалистик, фантастик, психологик, тарихий типларга бўлади. Бу тасниф Саъдийдан сўнг ўзбек танқидчилигида янада бойитилди ва ривожлантирилди.

А.Саъдий ўзбек танқидчилигини жанрлар жиҳатидан бойитишга катта ҳисса қўшган мунаққид. У ўзбек танқидчилигида, хусусан, обзор мақола асосчиларидан биридир. "Ўзбек ёш шоирлари", "Олти йил ичида ўзбек шеърий адабиёти" каби мақолаларни ана шу йўналишдаги танқид жанрининг дастлабки намуналари саналади.

Унинг "Октябрь ўзгариши ва ўзбек адабиёти" мақоласи танқиднинг ҳаётга ва адабиётга юз ўгирганини кўрсатади. "Ўзбек ёш шоирлари", "Ўзбек адабий ижоди майдонида ҳаракат" номли мақолалари давр адабий жараёнига таъсир кўрсатди. Тўғри, уларда адабиёт равнақини ижтимоий иқтисодий ҳаёт билан боғлаш, дунёқараш ва ғоя култи, мафкурабозлик каби катор камчиликлар, қўмондонбозлик каби иллатлар кўзга ташланса-да, бу масалалар ўз даври учун адабий жараённи, ундаги етакчи тамойилларни, фаол ижод этаётган шоир ва ёзувчи асарларини атрофлича таҳлил этиш, ютуқ, камчиликларини кўрсатиш, янгиликларни аниқлаш ва оммалаштириш жиҳатидан қимматли эди.

А.Саъдий турк ва ўзбек адабиёт орасидаги алоқадорликни Чўлпон шеърлар мисолида кўрсатган ҳолда "Гарчи рух ва оҳанг эътибори билан усмонлилар таъсири остида бўлса ҳам, унинг (яъни Чўлпоннинг) ўзига хос маҳсус тил-услуги бор", деб тўғри изоҳлаган эди.

У Вадуд Махмуднинг "Туркистон" газетасидаги танкидий мақолаларига муносабат билдиради: "Ўзбек ёшлари ўртасидан адабий танкид қаламлари чиқа бошлагонини кўрсатади. Бу ҳам адабиёт бобида 6-нчи йилнинг ижобий ҳоллари томонига ёзила оладир", деган фикрни айтади. Унингча, адабий танкид фақат кундалик адабий жараён билан чегараланмай, адабиётнинг муҳим назарий масалаларини ҳам ўртага қўйиб, уларни ечишга ҳаракат қилмоғи лозим.

"Танкид хусусида, умуман адабиёт назарияси ҳақида сўз борганда, биринчи навбатда, бизнинг кўз олдимизга А.Саъдий келади"³⁴, деб ёзди урушгача бўлган давр ҳақида Р.Мажидий. У "Олти йиллик ўзбек адабиётига бир назар" обзор мақоласида тўнтаришдан кейинги адабиётнинг олти йиллик йўли мобайнидаги етакчи тамойилларни диққат билан кўздан кечиради. Ҳамза, А.Кодирий, Чўлпон, Боту, Элбек ижодининг ютуқ ва камчиликлари ҳақида фикр юритади. Элбек ҳақида фикр юрита туриб, уни кишлоқ болалари ҳаётдан ёздиган сермахсул шоир деб атайди. Адабиёт майдонидаги ягона масалчи ҳам ҳозирча фақат у, лекин "лирик шеърлар ёзишдаги кучи ҳали унча юқорилаб кета олмагани" деб таъкидлайди.

Мунаққид "Ўзбекистон ёш шоирлари" мақоласида миллатпарвар ёзувчи ва шоирлар ижодига кенг ўрин беради: "Бехбудий ўзбек адабиётининг отаси, биринчи муҳаррири, Фитрат ёш ўзбек адабиётининг бош олими... Фитратнинг ёш ўзбек адабиётининг бош омили бўлиб саналатургани унинг тили ва услубида кўринади. Унинг ёш ўзбек адабиётининг туғилиши йўлида энг катта хизмати тил ва услубда, чиғатоий адабиёти таъсирига қаттиқ сад чекмаганлиги", деб ҳисоблайди. Кўринадики, А.Саъдий обзор мақоланинг давр учун қатор етакчи жанрий хусусиятларини тўғри белгилашга интилади.

Мўмтоз ўзбек адабиёти намуналарини эълон қилиш, айрим ёзувчилар ижодининг янги қирраларини ёритиш ёки адабиётнинг айрим жанрлари тараққиётидаги ўзига хосликларга баҳо бериш борасида Абдурауф Фитрат, Вадуд Махмуд, Отажон Ҳошим, Сотти Хусайн, Олим Шарафуддиновлар қаторида Абдурахмон Саъдий ҳам самарали ишларни амалга оширди. Лекин ҳозирги миллий истиклол мафқураси нуқтаи назаридан қаралса, А.Саъдий айрим ишларида қатор хато ва камчиликларга ҳам йўл қўйилганини таъкидлаш лозим. Чунончи, "Адабиёт масалалари ва улуғ октябрдан кейинги ўзбек адабиёти" китоби ва бошқа қатор мақолаларида пролетариат адабиёти ва унинг методига оид масалаларни тушунишда вульгар социологлар изидан борди, партиявий принципни бош мезон деб тушунди. Социализм идеяларини ташувчи адабиёт ("пролетар адабиёти") пролетариат диктатураси самарасидир деган фикрларни олға сурадики,

³⁴ Раҳмат Мажидий. Истеъдод ва бурч. Т. 1974. - Ё. 49.

бундай карашлар давр синовларига дош бера олмади, тарихнинг муайян боскичидаги хато изланишлар сифатида қолиб кетди.

А.Саъдийнинг Ҳ.Олимжон ижодига муносабатида, айникса, вульгар социологизм касалига мубтало бўлгани кўзга яққол ташланади. Унинг бу фикрларига Ойбек ўша вақтдаёқ жиддий эътироз билдирган эди. Ҳ.Олимжоннинг тўрт тўпламини таҳлил қилган А.Саъдий шоир дунёқарашини, бадийятидаги айрим нукталарни танқид қила туриб, умуман, унинг ижоди, асарлари хақида янглиш, бирёқлама хулоса чиқарган эди. Бу карашларга муносабат билдирган Ойбек ёзади: "Танқидчи ўз мақоласида Ҳ.Олимжон шеърларида умуман буржуазия романтизми ва идеализми таъсири"ни кўради. Ҳақиқатдан "Кўклам" ва "Олов сочлар"да романтик, символик ноталар йўқ эмас. Масала, мана шу таъсирни конкрет кўрсатиш, шоир ижодига кирган идеологик таъсирларни очиб беришдадир.

Танқидчи асарларни конкрет анализ қилиш натижасида ўз ҳукмларини чиқариши керак Саъдийнинг ҳукмлари, асарларининг анализидан келиб чиқмайди. Кўпинча фактлар, шоирнинг карашлари, фикрлари "кийшиқ ойна" орқали кўрсатилади. Шеърларга танқидчи ўз кайфиятига яраша, ўзи истаганча маънолар тақшишга киришадими, бу билан танқид объектив аҳамиятдан маҳрум этилади"³⁵.

А.Саъдий Ҳ.Олимжон шеърларини таҳлил қилишда Ойбек айтганидек "қисмни кўриб қуллни унутган", аммо Ойбек мақоласини ўқиб чиққандан сўнг, истиқлол мафқураси нуктаи назаридан қаралса, Ойбекнинг ўзи ҳам айрим хатоларга йўл қўйгани сезилади: Ойбек Ҳ.Олимжон ижодини ҳар хил ҳужужлардан ҳимоя қилишда ҳақ бўлса-да, кўпроқ унинг синфийлик, партиявийлик руҳи уфуриб турган шеърларига ургу беради. Ойбек бир ўринда А.Саъдийни "воронский"чилиқда айблайди. Воронский ва А.Саъдий фикрида яқинлик кўради: "Воронскийча бадий тўғрилик, самимийлик ва катта санъат асари яратиш синфий кураш, сиёсат қундалик масалалар билан бирлаша олмайди. Воронский назариясича, "ҳақиқий санъат ғайри синфий моҳиятдадир, ўз-ўзига гўзал дунёни очишдадир"³⁶. 30-йилларда бу нуктаи назар каттик қораланган эди. Тараққиётимизнинг ҳозирги боскичига келиб, маълум бўладими, бу нуктаи назар нотўғри эмас экан. А.Саъдий Ҳ.Олимжоннинг "Кўклам" ва "Олов сочлар" тўпламидаги шеърлари образга бой, санъатча юқори деб ҳисоблайди, бироқ "Ўлим ёвга", "Пойга" тўпламидаги шеърлар "ораторлик"дан иборат деб ҳисоблаганини Ойбек танқид қилади. Назаримизча, А.Саъдий мулоҳазаларида ҳақиқат йўқ эмасди. Юқоридаги ҳар иккала шеърда бадийликдан кўра ораторлик, поэтик холисликдан кўра мафкура кучлироқ бўлгани бугун, шоир ижодини камситмаган ҳолда, рўйи рост айтиш имконига эгамиз.

³⁵ Мажидий Р. Ўша асар. - Б. 49.

³⁶ Ойбек. МАТ. 20 томлик. 14 -том. 1978. - Б. 67.

Таникли танқидчи ва адабиётшунос А.Саъдий асарларига холис баҳо бериш, унинг илмий-тарихий қимматга меросини муносиб ўрганиб, тадқиқ этиб, янги авлодларга етказиш бизнинг бурчимиздир.

Таянч тушунчалар: матбуот ва адабий танқид, мувоҳаса, "ТВГ", фанний текширишлар, театр танқидчилиги, сочма шеър, шакл ва мазмун, эркин вазн, сарбаст, танқидий фикр уйғониши, танқидий фикр тараққиёти, профессионал танқид, Алишер Навоий ижодига илк муносабат ва икки хил қараш.

Танқидчи ва ёзувчи муносабати, ёзувчи танқиди, танқидчи, талант, истеъдод, рухият, оҳанг, гўзаллик, футуризм, обзор мақола, пантуркизм, вульгар социологизм, жанрлар талқини, адабий жараён алоқадорлик.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар :

1. Ўзбек адабий танқидининг пайдо бўлиши ва шаклланишида матбуот қандай роль ўйнади?

2. Жаҳид танқидчиларидан қимларни биласиз? Улар қарашларининг хусусиятларига тўхталинг.

3. Ўзбек адабий танқидга оид дастлабки ишларга хос хусусиятлар нималардан иборат?

4. "Туркистон вилоятининг газети" ўзбек адабий танқидчилигининг пайдо бўлишида қандай роль ўйнайди? Унда қайси мунаққидлар фаолият кўрсатдилар?

5. 20-йиллардаги ўзбек адабий танқидчилиги Фитрат ва Чўлпон ижодига қандай муносабатда бўлган?

6. Ўзбек адабий танқидидаги икки йўналиш ҳақида нималар биласиз?

7. Абдурахмон Саъдий ҳаёти ҳақида нималарни биласиз?

8. Мунаққид танқидни қандай тушунган ва таърифлаган?

9. Саъдийнинг ўзбек адабиётшунослигини ривожлантиришдаги хизматлари қайси ишларида кўринади? "Гўзал санъат дунёсида" мақоласида у санъатга қандай қараган?

10. Унинг Ҳ.Олимжонга муносабати қандай бўлган?

11. Саъдий ижодида вульгар социологизм белгилари қандай хусусиятларда кўринади?

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

1. Каримов И. Барқамол авлод орзуси. – Т.: Ўзбекистон. 1999.

2. Алиев С. Бухорода битилган байтлар. – Т., 1992

3. Баходир Карим. Янгиликлар соғинчи. – Т., 2004.

4. Дўстқораяв.Б. Ўзбек адабий танқидчилиги тарихи. – Т.: ТошДУ нашриёти. 1989.

5. Жалолов А., Ўзганбоев Ҳ. Ўзбек маърифатпарварлик адабиёти таракқиётида вақтли матбуотнинг ўрни. – Т.: Фан. 1993.
6. Каримов Э. Туркистон адабиёти // Мулоқот, 1994, № 9-10.
7. Каримов Баходир. Жадид мунаққиди Вадуд Махмуд. – Т., 2000.
8. Шарафиддинов О. Довондаги ўйлар. – Т., 2006.
9. Фитрат. Адабиёт қоидалари. – Т., 1994.
10. Қосимов Б. Излай-излай топганларим. – Т., 1993.
11. Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 14-том. – Т., 1972-79.
12. Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У., Ризаев Ш., Аҳмедов С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Т.: Маънавият. 2004.
13. Ўзбек адабий танқиди тарихи. Антология. Т., 2011.
14. Яссавий ким эди? Тўплаб нашрга тайёрловчи Б. Дўстқораев. – Т., 1994.

АБДУРАУФ ФИТРАТ (1886–1938)

РЕЖА:

1. Абдурауф Фитрат адабий-танқидий қарашларининг ўрганилиши.
2. Профессионал адабиёт назарий-танқидчиси ва адабий танқидчи сифатида.
3. Адабий танқид жанрларида изланишлар.

Абдурауф Фитрат адабий-танқидий қарашларининг ўрганилиши.

Абдурауф Фитрат ўзбек адабиёти тарихида шоир, драматург, ёзувчи, публицист, давлат арбоби, тилшунос, адабиётшунос, танқидчи сифатида қомусий билимлари билан шуҳрат қозонди. Озод Шарафиддиновнинг "Фитрат ўзбек адабиётшунослигининг отаси" деган фикри айни ҳақиқатдир. Фитрат туркий тил, хусусан, ўзбек тили ва адабиётининг шаклланиш босқичлари, ҳодисалари талқини масаласида ўз даврининг энг сўнгги ва илғор қарашларига таянди. Ўзи ҳам уларни энг илғор фикр ва хулосалар билан бойитди. Унинг улкан туркшунослар Мухаммад Фуод Кўприлизода, Нажиб Осимбек, Европа шарқшунослари Ҳ. Вамбери, Томсен, Радлов, Самойлович каби олимлар қарашлари билан илмий муҳофазалар олиб боргани ҳамда жадидчиликнинг асосчиси И. Ғаспирали билан бир сафда туриши маълум³⁷.

Адабиётшуносликка доир Фитрат илмий меросининг асосий қисми 1923-35-йилларда яратилган. Бу қисқа даврда у 50 дан ортиқ илмий-тадқиқот ва мақола ёзди. Улар замонавий адабиётшуносликнинг ранг-баранг йўналишларини қамраб олган бўлиб, асосан, Шарқ ва туркий адабиёт намояндалари ижоди, тарихи, назарияси ва адабий танқидига оид тадқиқотлар эди.

³⁷ Қосимов Б. Маслақдошлар. Т., 1974. - Б.135

Абдурауф Фитрат 20-йиллардаёқ Шарк халклари маданий мероси ва адабиётини ўрганишга катта ҳисса қўшди. Чиндан ҳам "Фитрат Бартольд, Самойлович, Крачковский, Бертельслар сингари академик йўналишдаги йирик комусий олим эди."(Ҳ.Болтабоев). У Шарк бадий меросига илмий нуктаи назардан ёндошиб, Абулқосим Фирдавсий, Аҳмад Яссавий, Умар Хайём, Лутфий, Алишер Навоий, Мухаммад Солих, Абдулқодир Бедил, Бобораҳим Машраб, Турди, Нодира, Муқимий, Фуркат сингари ижодкорлар меросини йиғиш, тартибга солиш, тадқиқ этиш ишларида алоҳида ғайрат кўрсатди. Қолаверса, у "Ўзбек классик мусикаси ва унинг тарихи"(1927), "Энг қадимий турк адабиёти" (1927),"Ўзбек классик адабиёти намуналари" (1928), "Аруз" (1936) каби ўнлаб тадқиқотлар яратиб, жаҳон шарқшунослиги ва туркшунослигига катта ҳисса қўшди. Шунга қарамай, унинг асарлари 20-30- йилларда кўп мунозараларга сабаб бўлди. Фитрат ижоди ноҳақ танқидларга учради ва бу ҳол 1938 йилда- унинг отилганидан кейин ҳам давом этди. Шахсга сиғиниш оқибатлари тугатилгандан сўнг ҳам бу муносабат ўзгармай турди. Фақат 70-йилларга келиб, И.Султон, Э.Каримов, Х.Мирзозодалар унинг ижоди ҳақида ёза бошладилар, 80-йиллардагина бу жараён бир қадар изчиллаша борди. Б.Қосимов, Ш.Турдиев, А.Алиев, Н.Каримов, Ҳ.Болтабоев, И.Ғаниевлар унинг бадий ва илмий ижодини жиддий ва кенг қамровда тадқиқ этишга киришди. Айниқса, мустақиллик эришганимиздан кейин Фитрат ижодини ўрганиш имкониятлари кенгайди. Унинг "Адабиёт қондалари", "Аруз", "Ўзбек классик мусикаси ва унинг тарихи" каби асарлари, қатор илмий мақолалари, шунингдек, насрий, шеърӣй ва драматик асарлари қайтадан чоп этила бошланди. 1996 йилда "Чин севиш" ва 2000 йилдан ҳозиргача олти томлик танланган асарларининг 5 жилди нашрдан чиқди.

Фитратнинг адабиётшунослик фаолиятини Ҳ.Болтабоев ва У.Жўрақуловлар докторлик ва номзодлик диссертациялар доирасида ўргандилар. Ҳусусан, Ҳ.Болтабоев Фитратнинг адабий-танқидий қарашларини XX аср бошларидаги ўзбек адабиётшунослиги контекстида ўрганиб, унинг ўзбек эстетик тафакқури тараққиётидаги ролини очиб берди. Бу изланишлар "Фитратнинг илмий мероси" (1996) китобида ўз ифодасини топди. Шунингдек, С.Эркинов Фитратнинг навоийшунослик, Б.Дўстқорасев ва Сирожиддин Аҳмадлар эса яссавийшуносликка оид қарашларига бағишланган тадқиқотлар яратдилар.

Ўзбек халқининг комусий билим даҳолари аъёналарини XX асрда давом эттирган Абдурауф Фитрат ижодига қизиқиш хорижда ҳам қучлидир. Бошқирд Заки Валидий Тўғон, турк олимлари Фуод Купрули ва Мехмет Сарой, япон олими Хисао Куматсу, америкалик Эдвард Олворт, фаранг Эллен Каррер д Энкоус, олмон Ингеборг Балдауф, рус А.Климович ва жаҳоннинг бошқа олимлари бу ноёб ижод соҳибига катта қизиқиш билан қарадилар.

Профессионал адабиёт назариятчисин ва адабий танқидчи. Фитратнинг адабий назариясига муносабати 20-йиллар рус адабиётшунослигидаги формал мактаб вакиллари Эйхенбаум, В.Шкловский, В.Жирмунский кабилар изидан боришида кўринади. Уларнинг фикрича, сиёсатга аралашиб, бадий асарларнинг гоёвий-мафкуравий ва ижтимоий фазилатларини ўрганиш адабиётшуносликнинг вазифасига кирмайди, у, асосан, бадий асарнинг шаклини, шаклдаги гўзалликни таҳлил этиши лозим. Мазкур карашларни чуқур ўзлаштирган Фитрат тадқиқотларида шу концепцияга амал қилди. Чунончи, "Адабиёт қондалари" (1926) даги санъатга доир фикрларида бу ҳолни кузатиш мумкин. Унинг "юррак, фикр, туйғу тўлкинларини сўз, товуш, шакл, ҳарф, ҳаракат каби материаллар ёрдамида жонлантира чиқариб, бошқаларда ҳам шу тўлкинни яратмоқ хунарига гўзал санъат дейилади", деган таърифида бадий асар қимматини шаклдаги маҳорат билан белгиловчи рус формал мактабининг таъсири сезилиб туради. Фитрат "санъат нима", деган саволга жавоб беришга ҳаракат қилди. "Адабиёт қондалари" қўлланмаси "санъат" сўзига умумий ёки кенг таъриф беришдан бошланади. "Санъат - луғатда хунар демакдирким, бир нарсани яхши ишлаб чиқаришдан иборатдир. Бир киши бир ишни ўзига касб қилиб олиб, шунга берилиб, яхши ишлаб чиқарадирган бўлса, шу иш унинг санъати бўлади"³⁸.

Фитрат инсонга рухий-маънавий таъсир кўрсатувчи, қалбни тўлкинлантирувчи санъатни "гўзал санъат" сирасига киритади. Гўзал санъатда кишиларнинг турли хил қайфиятлари акс этажаги хусусидаги фикрлари юкоридаги мулоҳазаларида яққол кўриниб турибди. Бу силсилада сўз -адабиёт, товуш-мусика, бўёв-рассомлик, шакл- меъморлик, ҳаракат -ракс тарзида талқин қилинади.

Фитратнинг бадий адабиётга берган таърифи ҳам санъат таърифига яқин. "Адабиёт фикр-туйғуларимиздаги тўлкинларни яратади", дея таъкидлайди у. Ойбек "Адабиёт қондалари"га ёзган тақризида Фитратнинг "жозиб, гўзал услуби"га тўғри баҳо беради, лекин унинг камчилиги "санъат ва адабиётга бугунги кўз билан (марксларча) қарамаганлик"да деб танқид қилади. Бу қараш адабиёт мафкуравий- лаштирила бошланган ўша давр нуктаи назаридан тўғри эди. Ёки бошқача айтганда, Ойбек шундай деб ёзишга мажбур эди. Акс ҳолда унинг ўзини ҳам миллатчига чиқариб қўйишлари ҳеч гап эмасди. Шўровий, мафкуравий қарашлардан воз кечилган, умумбашарий мезонлар асосида фикрлашга ўтган ҳозирги мустақиллик даври талаблари асосида ёндашадиган бўлсак, Фитрат тўғри фикрни айтгани маълум бўлади. Бирок 20-йилларда санъатга, адабиётга бундай қараш жиддий зарбага учраган эди. Бадий адабиётнинг моҳияти унинг фақат ижтимоийлигида деган қараш ҳукмрон эди. Ойбек шу

³⁸ Фитрат. Адабиёт қондалари. Т.: Ўқитувчи, 1994. - Б.34

позицияда туриб Фитрат карашларини танкид килади. Чунки давр эса ўша пайтда шу сиёсатнинг қўлида эди.

Фитрат қўлланмасининг аҳамиятли ва назарий жиҳатдан чуқур ёзилган қисмларидан бири услуб ҳақидадир. "Адабий ҳаётмизнинг султони" (Ойбек) бўлган 20-йилларнинг ўрталаридагина эмас, хатто ҳозирги даврда ҳам ўзбек адабиётшунослигининг услубшунослик деб аталган қисми анчайин султони даражададир. Баъзи ижодкорлар услубига бағишланган айрим рисола ва мақола ва ҳисобга олмаганда, бу борада кенг ва чуқур назарий умумлашма берадиган тадқиқотлар ҳанузгача ниҳоятда оздир. Шу жиҳатдан қаралса, "Адабиёт қондалари"даги танқидий мулоҳазалар муҳимдир.

Фитрат ўтган асрнинг 20-йилларидаёқ услуб ҳақида кенг ва атрофлича фикр билдиргани, унинг ёзувчи ўзига хослигини аниқлашдаги ўрнига катта баҳо бергани олим салоҳиятининг нақадар салмоқли ва теран бўлганидан далолат беради. Унинг "Адабиёт қондалари"дан ташқари, "Ўзбек классик мусикаси ва унинг тарихи", "Ўзбек адабиёти намуналари", "Шеър ва шоирлик", "Аруз ҳақида" номли мақола, рисола, мажмуалари ўзбек маданияти тарихида катта ўрин тутди.

30-йиллар ўрталарида шеърятда шакл ва вазн муаммоларига бағишланган мунозараларда "арузнинг келажаги йўқ"лиги ҳақидаги башоратларга қарши Фитрат аруз вазнининг "бошини бундай сиртмоқлардан қутқариш учун" бу соҳада махсус тадқиқот яратиб, унинг туркий шеърятдаги қонуний ўрнини тушунтириб беради.

1919 йил "Тонг" журналининг 2-сонида босилган "Мирзо Бедил" мақоласи Фитратнинг бедилшуносликка оид илк тадқиқоти бўлиб, кейинчалик яратилган "Бедил" бадихаси учун асос вазифасини ўтаган. Рисола буюк шоир ижоди ва дунёқараши моҳиятига теран ва илмий ёндашувда жиддий дастлабки қадамлардан бири бўлди. Аслида адабиёт тарихига оид адабиётшунослик йўналишидаги бу тадқиқотнинг давр адабий танқидчилигидаги муҳим аҳамияти бор эди. Гап шундаки, у санъаткор ижодининг сир-синоатларини аниқлашда, замондош шоирлар асарларидаги маҳоратни очишда бу каби тадқиқотлар ёш мунаққидлар учун ўзига хос бир қўлланма эди.

20-йиллар ўзбек адабиётшунослигида Бедил ижодига бағишланган бу рисола шоир меросини чуқур ўрганиш борасида салмоқли тадқиқотлар майдонга келган ҳозирги кунларда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Фитратнинг бу асари ўзбек танқидчилигини шаклий изланишлар соҳасида ҳам бойитишга хизмат килади. Чунки "адабий танқиднинг орқада қолаётганлигининг бош сабабларидан бири унинг социологик таҳлил методига ёпишиб борганлигида", -деб кўрсатади Озод Шарафиддинов

"Адабий танқид ва янги тафаккур" мақоласида ва адабий танқидда турли хил усуллар, шакллардан фойдаланиш зарурлиги ҳақида куйиниб ёзди³⁹.

Худди шу нуқтаи назардан қараганда Фитратнинг Бедил ҳақидаги рисоласи унинг танқидчи- ижодкор сифатида турли усулларни қўллай олганлигидан далолат беради. Бедил ижодини академизм усули билан эмас, балки суҳбат, аниқроғи, халқона аъна сифатида шакланган бедилхонлик тарзида талқин этиш Фитратнинг гоят синчков ва ижодкор танқидчи бўлганлигидан, қолаверса, XX асар бошларидаёқ янги ижодий усуллар излаш намунасини кўрсата олганлигидан далолат беради.

Олимнинг "ХУI асрдан сўнгги ўзбек адабиётига умумий бир қараш" (1929, "Аланга") асари обзор мақола шаклида бўлиб, унда ҳали илмий жамоатчиликка яхши маълум бўлмаган далиллар муомалага киритилиб, қимматли мулоҳазалар ўртага ташланади.

XX асрнинг 20-йилларида адабий меросга, жумладан, Алишер Навоий ижодига қарашда икки йўналиш бор эди. Чунончи, Ж.Бойбўлатов маданий меросдан воз кечиш талабини кун тартибига қўйган бир шароитда Фитрат адабий меросни ёқлаб чиқди.

Танқид жанрларидаги изланишлар. Фитрат адабиётшунослик ва адабий танқиднинг хилма-хил жанрларига мурожаат этади ва буни онгли равишда, махсус тайёргарлик билан амалга оширади. Фитрат эса ана шу хизмати билан адабий-танқидий жанрларни кашф этишда фаоллик кўрсатган. Бу ҳодиса ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқиднинг кейинги тараққиётига жиддий таъсир кўрсатганлигини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

«Ўзбек шоири Турди», «Муҳаммад Солиҳ» портрет-мақолалар бўлса, «Аҳмад Яссавий», «Форс шоири Умар Хайём», «Машраб» каби тадқиқотлар танқидий-биографик очерк жанрига тааллуқлидир. Бу асарлар мумтоз адабиёт вакиллари ижодига бағишланганлиги нуқтаи назаридан кўпроқ адабиётшунослик жанрларига мансуб. Аммо уларни диққат билан ўрганган ва ўзлаштирган мутахассис, адабиёт ихлосманди ва ижодкор улардан ўзи учун, адабий жараён учун керакли ва муҳим тажрибалар оладики, бу ҳол мазкур тадқиқотларнинг танқидчиликка доир қирралари ҳам бор деган ҳулоса чиқаришга асос беради.

«Ўзбек шоири Турди» мақоласи А.Мажидийнинг шоир ҳақидаги мақоласини тўлдириш мақсадида ёзилган. Шу боис ўзидан олдинги мақола моҳиятини Фитрат «уч модда»да кўриб чиқади. Портрет-мақола шу хусусдаги изоҳлар билан бошланади. Фитрат Турдининг «эли, юрти, қимлиги» ҳақидаги маълумотларни шоирнинг ўз асарларидан топишга ҳаракат қилади. «Унинг шеърлари орасида таржимаи холи учун ярамлиқ моддаларни» беш қисмга бўлиб тадқиқ этади ва шоирнинг таржимаи холини тиклайди. Портрет сўзи чизиқлар, уларнинг ўзаро улашиб

³⁹ Шарафилдинов О. Адабий танқид ва янги тафаккур // ЎзАС.2001 йил. 21 октябрь

кетишидан келиб чиққанлигини назарда тутадиган бўлсак, мунаққид шоир ижодининг беш қиррадан иборат қизгиларини беради ва шу асосда у ҳақда ахлит тасаввур уйғота олувчи мақола яратади.

Муҳаммад Солих ҳаёти ва ижодига бағишланган мақола Фитратгача ўзбек адабиётшунослигида у ҳақда махсус мақола ёки тадқиқот амалга оширилмаганини кўрсатади. Муаллиф бир неча тарихий манбаларни қиёслаган ҳолда фикр юритадики, бу унинг кенг мушоҳадали, синчков олим бўлганини намоён этади. Портрет- мақола ўзига хос тузилишга эга, икки қисмдан иборат. Биринчи қисмда шоир таржимаи ҳоли, иккинчисида Муҳаммад Солих ижоди ёритилади. Фитрат Алишер Навоий ва Бобур ёзиб қолдирган шоир ҳақидаги маълумотларга асосланиб, «унинг кучли бир шоир бўлганини қабул қиламиз» дейди, «Шайбонийнома» достони таҳлилига кенг тўхталади. Портрет-мақолада муаллиф томонидан М.Солих асарининг ХУІ асрдан кейинги адабий тилни соддалаштиришдаги хизматлари эътироф этилади.

Фитратнинг Машрабга оид тадқиқоти жиддий илмий ишлардан бири бўлиб, Машраб шахси ва ижоди ҳақида турли туман, бирёклама тасаввурлар кенгайган бир пайтда яратилди. Рус олими П.Вяткиннинг "Фарғоналик мистик девона Машраб" мақоласи Фитрат тадқиқотининг юзага келишига туртки берган. Билимдон шарқшунос олим ишида асосий эътиборни шоир шахсиятини аниқлашга, бир қанча манбаларга таяниб Бобораҳим Машраб таржимаи ҳолини илк марта илмий асосда тиклашга муваффақ бўлган.

Тадқиқотда шоир таржимаи ҳоли, ҳаёти ва ижоди, асарларининг қиммати, моҳияти умумлаштирилган ҳолда тадқиқ этилиши унинг танқидий-биографик очерк жанрида яратилганлигини кўрсатади.

"Форс шоири Умар Хайём" асари ҳам танқидий-биографик очерк жанрига мансуб. Фитрат аввало Умар Хайём ҳақида портрет-мақола яратган. Буни ўзи ҳам қайд этади: " Форсларнинг бутун дунёга машҳур бўлган шоирларидан Умар Хайём ҳақида "Қизил қалам" мажмуасида бир мақола ёзган эдим. Унда Оврўпа олимларининг Хайёмнинг таржимаи ҳоли ҳақида қандай маъхазларга мурожаат қилганларини кўрсатган, ўзим ҳам шуларнинг изидан юриб, Хайём таржимаи ҳолини собит шаклга киргизишга тиришган эдим"⁴⁰. Шундан кейин унинг қўлига шоир ҳақида яна бир қимматли манба тушади. Ва шулар асосида йирик тадқиқот яратилади. У Машраб ҳақидаги очеркдан ҳажми, қўламнинг кенглиги билан фарқ қилади. Фитрат очерк бошида "Бир-икки сўз" (худди ҳозирги сўзбошилардай) дея шоир шахси ҳақида қисқа маълумот бергандан сўнг, у яшаган давр ва адабий муҳит тасвирига тўхталишни лозим топади.

Хулоса қилиб айтганда: 1) танқидий-биографик очеркда шоир таржимаи ҳоли аниқ манбаларга таянилган ҳолда ёритилди, Умар Хайём

⁴⁰ Фитрат А. Танланган асарлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Т. 2003. - Б. 134.

хакида етарли маълумотга эга бўлмаган ўша давр ўқувчиси учун бу қимматли манба эди; 2) Хайёмнинг маслағи, асарлари, айниқса, рубоийларини тадқиқ этиш асносида унинг ижодига холис баҳо берилди, адабиётда тутган ўрни кўрсатилди; 3) олимнинг Хайём ижоди хақидаги мулоҳазалари, “жозиб услуби” (Ойбек) бугунги китобхонни ҳам лоқайд қолдирмайди. Унинг синчковлиги, аниқ манбаларга таяниб илмий фикр юритиши, киёслаш асосида хулосалар чиқариши, фикр-мулоҳазаларини эркин баён этиш усули танқидчи ва адабиётшуносларнинг янги авлодлари учун бамисоли маҳорат мактабидир.

Шуни таъкидлаш жоизки, ўтган салкам юз йил мобайнида Машраб ва Хайём хақида Ўзбекистон ва халқаро микёсда кўплаб тадқиқотлар яратилди. Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, Фитрат асарлари уларнинг аксариди бу икки буюк ижодкор хақидаги тадқиқотларга асос бўлиб етади.

Фитрат замондоши А.Саъдий билан бир даврда 20-йилларда Яссавий ижодига бағишлаб қатор мақолалар ёзиб, ўзбек яссавийшунослигига асос солди. Аҳмад Яссавий ва унинг мактабини атрофлича тадқиқ этди. Давр билан изоҳланувчи камчиликлар бўлишига қарамай, бу тадқиқотларнинг исломий-назарий асослари жуда юксак ҳисобланади. Улар Фитрат илмий дунёқараши кенглигини кўрсатиш билан бирга, реалистик ўзбек яссавийшунослигини бошлаб бергани жиҳатидан ҳам қимматлидир.

“Чигатой гурунги” жамиятининг ташкилотчиси ва раҳнамоси Фитратнинг миллатпарварлик ва ташкилотчилик йўналишидаги катта ишларидан бири “Чигатой гурунги”ни йўлга қўйгани бўлди. Маданий меросни ўрганиш, ундан халқни баҳраманд этиш, авлодларни ажодларнинг ўлмас руҳияти билан боғлашда бу жамият улкан ишларни амалга оширди.

Чигатойчилар миллатнинг ҳаёт ва истиқболи учун 500 йил давомида узилиб қолган тарих билан миллий-маданий боғланиши шарт эканини теран ҳис этдилар. Шунинг учун миллий мактабларга алоҳида эътибор бердилар. Афсуски, 20-йилларнинг аввалиданок бундай ҳаракатларга сиёсий баҳо бериш бошланди. Бу моҳиятан ўзбекнинг ўзлигини англаш, ўзлигини тиклашга қарши бўлган куч – шўроларнинг зимдан бошлаб юборган ҳаракати эди. 1922 йили “Чигатой гурунги” тарқатиб юборилди. Шунга қарамай, гурунг аъзолари ўз фаолиятларини алоҳида-алоҳида давом эттирдилар ва янги вужудга келган Ўзбекистон жумҳуриятида яна қайтадан уюшдилар. Улар Ўзбекистоннинг биринчи ёзувчилар ташкилоти наشري “Қизил қалам”да ташаббусни ўз қўлларига олишга ҳаракат қилдилар. Туркистон миллий маданиятини барпо этиш учун курашни тўхтатмадилар. Аммо 20-йиллар охири ва 30-йилларнинг бошларига келиб, “чигатойчи”ларни пантуркизм, панисломизмда айбловчи шўровийларнинг жазаваси янада қучайди. Зиёлиларни бир-бирига гиж-гижлаш авж олди. 1929 йилда Ж.Бойбўлатовнинг “Ўзбек адабиётида чигатойчилик” мақоласи босилди. “Ўзбек адабиёти намуналари” мажмуаси танқидига бағишланган

бу макола асар муаллифи Фитратни "фош этиш"га қаратилди. Фитрат унда марксизмни инкор қилишда, ўтмишни идеаллаштиришда, буржуа миллатчилиги ғояларини тарғиб ва ташвиқ этишда айбланди. Аслида бу ҳаракат замирида бир тарафдан, кўп асрлик адабий меросимизни чикитга чиқариш сиёсати ётар, бир томондан эса, бу борадаги миллатпарвар, фидойи олиму адибларни наинки бадном қилиш, балки маҳв этиш мақсадлари яширинган эди. Ж.Бойбўлатов маданий меросимиздан пролетар адабиёти учун бир нарса ола билишга шубҳа билан қаради. Китобга сўзбоши ёзган Отажон Ҳошимни ҳам бир ёқадан бош чиқарганликда айблади.

Кўп ўтмай матбуотда бу масалада баҳс бошланди. Отажон Ҳошим "Адабий мерос ва чигатой адабиёти" мақоласида Ж.Бойбўлатов мақоласини фелъетон деб атаркан, адабий мерос ва чигатой адабиёти каби муҳим масалаларни Бойбўлатов каби ҳал қилиш мумкин эмаслигини таъкидлади. "Чигатой адабиёти (мумтоз адабиётимиз) кўп бадиий намуналар бергандир, бу адабиётнинг бир қанча санъаткор намуналари бор"лигини эътироф қилади.

Фитрат ҳам Ж.Бойбўлатовга жавобан тарзида "Ёпишмаган гажаклар" номи остида очик хат эълон қилди. Очик хатгина ёхуд ноҳақ танқидга жавобгина эмас, балки "гўзалликни, чинакам адабиётни англаш, идрок этишдан узоқ нуктаи назарнинг - олмадан курт қидиришнинг" (Асқад Мухтор) жамият ҳаётида тобора кучаяётганлигини теран ҳис қилиш ва унга қарши ўзига хос бир исён эди. Гап шундаки, Ж.Бойбўлатов Фитратнинг ўтмиш адабиёт намуналарини биттама-битта йиғиб, тозалаб, саралаб, изохлаб ўқувчига такдим этишдек оғир ва шарафли ишини душманлик, зараркундалик ҳисоблаган ва буни адибнинг бутун фаолияти мисолида "исбот" қилишга уринган эди⁴¹.

Фитрат болалар орасида "Кўзим кўрмайдир" ўйини бўлганлиги ҳақида гапириб, кўзини қаттиқ боғлаб олган боланинг атрофдагиларга ҳужум қилишини Бойбўлатовга қиёслади. "Мақолани ёзганда, сизнинг қаламнингиз ҳам шул кўзи кўрмас боланинг таёғига ўхшаган: айланган, айланган, кимга тўғри келса, шунга теккан, орада менинг китобим унутилган, жуда оз ўрин олган".

Танқидчи илмий этика доирасидан чиқмасликка ҳаракат қилади ва шунинг учун Бойбўлатов мақоласига жавобни, ўзи айтганидек, дардлашув шаклида ёзади, аввало, унга миннатдорчилик билдиради. Шу билан бирга "сиз адабиёт тарихининг одами эмассиз, мақолангиз эса тасодифий бир ходисадир" дейди. Бу эса Фитратнинг юксак дидга эга, ўта маданиятли мунаққид эканлигини кўрсатади. Очик хат ўша давр танқидчилиги учун қатта аҳамиятга эга бўлди. Зеро, унда Фитрат фақат Бойбўлатовга эмас, ўша даврда таракний этаётган вульгар социологизмга ҳам зарба берган

⁴¹ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. Уч жилдлик. Учинчи жилд. Т.: Маънавият. 2003.- Б. 238.

эди: "... Менинг сўзларимни бош-оёғини кесиб ташлаб, ўз мақсадингизга яраклик бир холга киргизиб, сўнгра эътироз қилишингиз илмий бир ҳаракат саналмайдир".

Фитратнинг олим сифатида мардлиги, тантилиги, толерантлиги шундаки, ўз хатоларини, ҳаттоки қилмаган баъзи хатоларини тан олади. Унинг "албатта, ишларимизда янглишлар бўлиши мумкин. Янглишларимни жой-жойи билан кўрсатиш керак. Кўзни юмиб, оғизни очиб сўкишнинг фойдаси йўқдир" деган сўзлари тобора ўз киёфасига эга бўлиш сари интилаётган бугунги танқидчилик учун ҳам дастуруламал вазифасини ўташи тайин. Тўғри, Фитрат ўз даври кишиси эди. Бинобарин, мақоладаги шўро даври мафқурасига дахлдор фикрларга муносабатда шу нарсани эътиборда тутиш керак бўлади.

Фитрат адабий жараёни сергаклик билан кузатди ва шу ҳақда мулоҳаза билдириб мақолалар ёзди. Унинг "Литература Средней Азии" газетасида босилган "Муҳит муҳимлиги" мақоласи шу руҳда эди.

Кўрамизки, Фитрат ўз даврининг қомусий олими, зукко адабиётшуноси, фидойи фарзанди эди, ёзган асарлари унинг номини асрлардан асрларга олиб ўтаверади. Фитрат яратган асарлар ютуқлари ва нуқсонлари билан бизнинг тарихимиз ва фаҳримиздир. Шунинг учун Фитрат ижодини ҳолис ва ҳаққоний ўрганиш давом этаверади ва бу бизнинг бурчимизга айланиб бораверади.

Таянч тушунчалар: шарқшунослик, очик хат, Чигатой гурунги, чигатойчилик, "Ёпишмаган гажаклар", бедилхонлик, формал мактаб, пантуркизм, панисломизм, "Адабиёт қоидалари", портрет-мақола, танқидий-биографик очерк, маданий мерос, мумтоз адабиёт.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар :

1. Фитрат адабиётшунослиги ва танқидчилиги фаолиятининг ўрганилиш тарихи ҳақида сўзланг.
2. Фитрат адабий-назарий қарашларининг аҳамияти нимада кўринади?
3. Олимнинг очик хати ҳақида нима биласиз ?
4. Фитрат портрет мақолалари қайси ижодкорларга бағишланган?
5. Танқидий-биографик очерк жанрини ривожлантиришдаги хизматлари нимада кўринади?
6. Фитратнинг мунаққидлик маҳорати қайси хусусиятларда намоён бўлган?

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

1. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 3 жилдлик. Т.: Маънавият, 2000-2003.
2. Абдурауф Фитрат. Бедил. Т., 1996.

3. Алиев А. Истиклол ва адабий мерос. Т.: Ўзбекистон, 1997.
4. Болтабоев Ҳ. Абдурауф Фитратнинг ҳаёти ва ижоди. Т.: 1992.
5. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги // "Шарқ юлдузи", 1995, № 11-12-, Б. 178-183.
6. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. – Тошкент: Миллий кутубхона, 2007. – 284 б.
7. Узок Жўракул. Фитратнинг уч йирик асари // "Шарқ юлдузи", 1998, № 5-6, Б. 20-24.
8. Хисао Куматсу. Чигатоё гурунги // ЎЗАС. 1999, 21 октябрь.
9. Қосимов Б. Маслакдошлар. Бехбудий, Ажзий, Фитрат. Т. 1994.

ЧЎЛПОННИНГ АДАБИЙ-ТАНҚИДИЙ ҚАРАШЛАРИ (1897-1938)

РЕЖА:

1. Чўлпон адабий-танкидий меросининг ўрганилиши.
2. "Адабиёт яшаса, миллат яшайди".
3. Чўлпон - театр танкидчиси.

Чўлпон адабий-танкидий меросининг ўрганилиши. Чўлпон шоир, носир, драматург, таржимон, публицист бўлиш билан бирга мунаққид, ўзига хос киёфали санъатшунос эди. Унинг адабий-танкидий мақолалари халқ маънавиятини шакллантиришда, адабий-эстетик дидни ўстиришда, бадиий адабиётимиз тараккиётида катта ахамиятга эга. Янги ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танкиди тарихини Чўлпон адабий-танкидий фаолиятисиз тасаввур этиш кийин.

Чўлпон мақолаларининг рўйхатини тузиб, библиографиясини эълон қилган Н.Йўлдошев кўрсатишича, шоир 1914-1937 йиллар мобайнида чоп этган адабий-танкидий мақолалар сони 70 га яқиндир. Шу маълумотнинг ўзиёқ Чўлпонни мунаққид сифатида ўрганиш муҳим эканини кўрсатади. Тўғри, гап бу ўринда сон-санокдагина эмас, мақолаларнинг илмий-назарий қиммати ҳақида, албатта. Чўлпон мақолалари эса, энг аввало, ана шу жиҳати билан қадрлидир.

Чўлпон адабий-танкидий мероси эндигина ўрганила бошланди. "Бу меросда Чўлпон босиб ўтган йўлнинг муҳри ҳам бор. Бу мерос ўзининг жаминки фазилятлари ва қусурлари билан адабий тафаккуримиз тарихининг қимматли саҳифасини ташкил қилади"⁴².

Озод Шарафиддинов "Чўлпон" (1991) рисоласининг бешинчи бобини адибнинг мунаққидлик ва таржимонлик фаолиятига бағишлаган. Олимнинг 1993 йилда "Истиклол фидойилари" туркумида чиққан "Мустафо Чўкай, Чўлпон, Отажон Ҳошим" рисоласида ҳам Чўлпоннинг

⁴² Шарафиддинов О. Чўлпон. М. Чўкай. Отажон Ҳошим. Т., 1993. - Б. 16.

мунаққидлик фаолияти бир кадар кенгрок таҳлил қилинди. У.Султоновнинг номзодлик диссертациясида (1995) Чўлпон адабий-танқидий қарашлари махсус тадқиқ этилган.

Чўлпон адабий-танқидий меросини ўрганишнинг аҳамияти нимада? Бу саволга жавобни қуйидаги тўрт изох орқали асослаш мумкин:

Биринчидан, янги ўзбек адабиётининг шаклланиш даврида 20-30-йилларда кечган ғоят мураккаб ижодий жараёнда изчил реалистик услубнинг ўзлаштирила боришида (Озод Шарафиддинов) мунаққид сифатидаги Чўлпон фаолияти ўзига хос ўрин эгаллайди.

Иккинчидан, Чўлпон зукко танқидчи сифатида адабиёт ва санъатнинг амалий муаммолари билан жиддий шуғулланиди, миллий уйғониш даври адабий жараёни муаммоларига жавоб излади, шу тарзда ўзбек адабий ва эстетик тафаккурини даврнинг илғор ғоялари билан бойитди; Шарқ ва Ғарб адабий тажрибаларини уйғунлаштириш тамойилини янги ўзбек адабиётига олиб кирди ва тадқиқ этди.

Учинчидан, ҳар бир мақола ортида муаллиф ўзи қараб тургандек. Бу адабий-танқидий мероси буюк шахсиятнинг турли қирралари – маданий савияси, эътиқоди, дунёқараши маънавий бойлигини, уларнинг ғоявий-эстетик тадрижи қандай кечганлиги ҳақида яхлит тасаввур уйғотиб, Чўлпон феноменини ўрганишда муҳим аҳамият қасб этади.

Тўртинчидан, бу мақолалар ёзувчининг ижтимоий ҳаётдаги баъзи қирраларга муносабатини аниқлашда, ижодий биографиясининг айрим қоронғу нуқталарини тўлароқ ёритишда асқотади.

«Адабиёт яшаса, миллат яшар». 1913 йилда Чўлпон И.Ғаспиринскийга мактуб ёзган ва «Таржумон»да босилган. "Садон Туркистон" газетасининг 1914 йил 4 июнь сонисида Чўлпоннинг дастлабки танқидий асарларидан бири - "Адабиёт надур?" деган мақоласи эълон қилинади. Уни ёзганида Чўлпон 16 ёшда эди. Мақола шаклан ихчам бўлса-да, мазмуни ғоят теран. 16 яшар ўсмирнинг адабиёт ҳақида шундай тийрақлик билан фикр юритиши чиндан –да, унинг юксак истеъдодидан далолат беради.

Чўлпон бу ёшда ёзган шеърлари ичида теранликда, чуқурликда ушбу мақола билан баҳслаша, ёки тенглаша оладиганини учратиш қийин (бири бадиий, иккинчиси публицистик моҳиятли бўлса-да). Шунга кўра, эҳтимол, шеърятдан ҳам кўра адабий танқидга кизиқиш ва у ҳақда астойдил ўй- фикрга берилиш Чўлпонда эртароқ кечган бўлса, ажаб эмас, деган тахмин ҳам бўлиши мумкин. Бурилиш паллаларида ҳар бир халқнинг буюк фарзандлари, буюк адиблар ана шу саволга жавоб излаган ва ҳатто, худди шу сарлавҳа билан мақолалар эълон қилган. Бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Зеро, Чўлпон ҳам ўзбек халқининг ана шундай буюк фарзандларидан бири эди.

Ўз даврида Чўлпоннинг бир қанча замондошлари ҳам "Адабиёт, санъат нима?" деган саволларга жавоб излади. Озар, қозок, татар

адабиётларида (ўз вақтида яхлит "Туркистон адабиёти" деб юритилган адабий жараёнида ҳам) бу масалалар атрофида тез-тез фикр юритилгани маълум.

Юқоридаги мақоласида Чўлпон, аввало, адабиётнинг ижтимоий моҳияти тўғрисида аниқ ва тиниқ фикр юритади. Унинг фикрича, адабиёт миллатни тараққий эттириш воситаси, унинг маънавиятини таъминлайдиган омилдир. Шу асосда у "Адабиёт яшаса-миллат яшайди" деган жуда катта ва қатъий хулосага келди. Ёки уни ўзбек халқининг тарихи мобайнида адабиёт ҳақида айтилган энг муҳим ва аниқ дастурий фикр деб баҳолаш мумкин. "Ҳа, тўхтамасдан ҳаракат қилиб турғон вужудимизга, танимизга сув, ҳаво нақадар зарур бўлса, маишат йўлида ҳар хил қора қирлар билан қирланган руҳимиз учун ҳам шул қадар адабиёт керакдур. Адабиёт яшаса-миллат яшар. Адабиёти ўлмағон ва адабиётнинг тараққиётига чолишмаган ва адиблар етиштирмаган миллат охири бир кун ҳиссиётдан, ўйдан, фикрдан маҳрум қолиб, секин-секин инкироз бўлур"⁴³.

Чўлпон Шарқ классиклари, араб, турк, ҳинд ёзувчиларининг асарлари билан пухта таниш эди, у мустақил ўқиб-ўрганиш оқибатида, ўзи яшаган даврдаги маърифатпарварлик ва эстетик ғоялари таъсирида ғоят юксак маданий савияга эришди.

Миллатнинг онгини равақ топтириш учун, биринчи навбатда, уни мустамлақа асоратидан халос этиш лозимлигини, бунинг учун халқ ўзлигини таниган бўлиши кераклигини Чўлпон эрта ёшлигидан англаб ета борди. Бунинг учун адабиёт энг яхши таъсир кўрсатади деб ҳисоблади, шу сабабли ўзининг бадий асарлари, танқидий мақолаларида шу руҳ устуворлигига алоҳида эътибор берди.

Чўлпон адабиётнинг образли табиатини теран тушуниб етди, адабиёт инсон руҳиятига боғлиқ ҳодиса деб қаради. "Адабиёт чин маъноси ила ўлган, сўлган, қаралган, ўчган, мажруҳ ярадор кўнгилга руҳ бермак учун, фақат вужудимизга эмас, қонларимизга қадар сингиган қора балчиқларни тозалайдурғон, ўткир юрак қирларини ювадурғон, тоза маърифат суви, хиралашган ойналарни ёруғ ва равшан қиладурғон, чанг ва тупроқлар тўлган кўзларимизни арғуб тозалайдурғон булок суви бўлганликдан бизга ғоят керакдур"⁴⁴. Чўлпоннинг ўзига хос образли ифодалаган бу фикрлари наинки ўз даври, ёхуд бугунги кунимиз, балки келажак учун ҳам ҳеч қачон қимматини йўқотмайди.

"Садои Туркистон" газетаси (1915, 6 февраль)да чоп этилган "Мухтарам ёзғувчиларимизга" деган мақоласида Чўлпон шундай ёзади: "Мухтарам қалам аҳллари миллий маишатни ёмон деб безмай, зоҳира бўлса ҳам тўйларда, гапхоналарда, бачабозлар мажлисида, базмларда ва шунга ўхшаш миллатнинг энг танқид қиладурғон ўринларида бирга аралашиб юрмақлари керакдурки, токи қомил ўша одатларни китоб

⁴³ Чўлпон. Адабиёт надуру? Адабий- танқидий мақолалар. Т. 1. 1993.- Б. 21.

⁴⁴ Чўлпон. Адабиёт надуру? - Б. 28.

сахифаларида чиройлироқ килиб ёзгундай бўлсунлар. Миллий маишатдан безган билан безилиб, кўмилиб кетаберадилар. Онда аралашиб юрулса, ондаги сўзларни, одатларни ўрганмоққа бўладурки, китоб бетларига кўчуруб ёзмокка материалларнинг энг асллари халқ орасиндан олинур.

Овропанинг катта-катта муҳаррирлари ўшал ўзларининг яхши-ёмон одатларининг орасинда юрибдилар. Сўнгра кўлларига қалам олиб, яхшисини яхши, ёмонини ёмон кўрсатиб ёзубдурлар".

Чўлпон ўзбек ёзувчиларига қаратилган муурожаатида, ҳаётни чуқур ўрганишга даъват этади. Халқ урф-одатлари, расм-русумлари колоклигини танқид қилиш билангина чекланмасликка ундайди. Халқ турмушининг турли қирраларини бадий ифодалашда танқиднинг зўрайиб ёки бирёқлама бўлиб кетишига қарши чиқади. Ёзувчи фикрича, халқдаги мавжуд улкан фазилатлар ва ҳаётдаги ибратли томонлар тўғри ва аниқ тасвир этилиши зарур.

Мақола халқчиллик руҳи билан суғорилган. Танқидчининг фикрича, ўзбек қалам аҳли ва зиёлилари халқ ҳаётини чуқур ўрганишлари керак; халқнинг жаҳолатдан қутулишига, яхши ҳаёт кечиришига яқиндан ёрдам бериши зарур. Бу масъулиятли ишни ёзувчи ва зиёлиларнинг асосий бурчи деб билади: "Бизга кўп театру, рўмон китоблари ёзмок керакдурким, бу қарз бир ҳовуч зиёли ёшларимиз ила аҳли қалам усталарига тушадир".

Чўлпоннинг "чин адабиёт" учун қурашдаги фаол хизматларини кейинроқ чоп этилган мақолаларидаги "Чигатой гурунги" тўғарагининг фаол аъзоси бўлганлиги ва уни ҳимоя этиб ёзган фикрлари ҳам тасдиқлаб турибди. Мақолалардан бирида адабиётнинг "туғалланиши", яъни такомиллашишига катта эътибор бериб, бунга "адабиётга қира олмаган нарсаларни шафқатсиз суръатда майдондан ҳайдаш" ва бадий асар тилини соддалаштириш орқали эришилар деб ҳисоблайди. Чўлпон "Чигатой гурунги" вакиллари худди шу йўлда фаолият кўрсатганларини айтади: "...У жамиятга мансуб кишилар тилни соддалаштирмак мақсадини асос қилиб ушлаганлари ҳолда ўзбек адабиётининг тугалланишига ҳам катта аҳамият бердилар. Тугалланадурғон адабиёт чин адабиёт бўлмоғи керак. Шунинг учун улар адабий асарларга ҳақиқий қийматини бериб, адабиётга қира олмаган нарсаларни шафқатсиз сувратда майдондан ҳайдай бошладилар... "Чигатой гурунги" асосини маҳкам қургонлиги ва чинакам тўғри чизгонлиги учун ўзи йўқ кетса ҳам, ўзбекнинг янги адабиётда янги, порлоқ, шарафли сахифалар очди ва очмоқда давом этадир"⁴⁵.

"Маориф ва ўқитувчи" журнали (1925, № 7-8)да чоп этилган "Улуғ хинди" мақоласи Чўлпоннинг адабий танқидчи сифатидаги чуқур билимини, мустақил мушоҳадаларини, халқаро миқёсдаги адабий тажрибалардан шу вақтдаги ўзбек адабиёти учун фикр хос ва муҳим эканини тушуниб етганини кўрсатади. Бу мақола, моҳият эътибори билан

⁴⁵ Чўлпон. Ўша асар. - Б 45

замонавий жаҳон адабиётидаги илғор тамойилларни англаш ва ўзбек адабиётига олиб кириш масаласида ўз вақтида ўша бутун Иттифок микёси, ҳатто, рус танкидчилигида ҳам деярли йўқ эди. Кейинроқ унинг Р.Тагорга бағишланган яна бир мақоласи эълон қилинди. Чўлпон Тагор ижодига муносабат асносида ўзбек адабиётининг ривожини қай йўлдан бориши кераклигини ҳақида қимматли мулоҳазаларини баён қилади. "Йўлсизлик"дан кутилиши чорасини излайди. Зотан уни мумтоз адабиёт йўналиши ҳам, мамлакатдаги давр адабиётининг йўналиши ҳам ҳам қониқтирмаётган эди.

Шу муносабат билан ундаги бир хислатни таъкидлаш ўринлидир. Чўлпон ижодининг ҳассос тарғиботчиси О.Шарафиддинов олдинги мақолаларида Чўлпонни шу мақоласи учун танкид қилган эди, кейинги ишларида эса, у шу хатосини мардона тан олиб, мазкур мақола моҳиятини тамоман бошқача талқин этади. "Менимча, бунинг бирдан-бир сабаби шундаки, Чўлпон Уйғониш даврининг одами бўлгани учун адабиётнинг ҳам янгича бўлишини хоҳлаган. Янги адабиёт Уйғониш даврининг моҳиятига мос келадиган, халқ ҳаётига яқинроқ турадиган адабиёт бўлмоғи керак", эди деб ҳисоблайди.

Чўлпон Р.Тагордек буюк санъаткорлар тажрибасидан келиб чиқиб, янги ўзбек адабиётини яратиш масаласини ечишга ҳаракат қилади. Умуман, 20-йилларда ёзилган бошқа қатор мақолаларида ҳам бу масалага қайта-қайта муносабат билдиради. Бунинг учун биринчи навбатда Шарк билан Ғарб санъатларини ўзаро уйғунлаштирмақ ва мазмун билан шаклнинг мувозанатини уддаламақ керак деб ҳисоблайди. Зеро, Р.Тагор ижодидаги бетакрор миллий ранглар, Шарк ва Ғарб аъёнларининг синтези Чўлпон эътиборини тортган эди. Чўлпон шеърини ва романларида Шарққа хос шартлилиқ, кўтаринкилик, донишмандлик, Ғарбга хос психологик реализм, характерлар мантқиғидаги очиклик ва ўқтамлик, уларни чуқур далиллаш бор эди. "Юксак бадиият билан таҳлил қилинган умумбашарий муаммолар Тагор асарларига алоҳида теранлик ва ўзига хос фалсафийлик бахш этдики, худди шу сифатлар уларни Чўлпон учун бағоят жозибador қилади"⁴⁶, деб ёзган эди О.Шарафиддинов.

Чўлпоннинг 20-йиллардаги аксар муҳим мақолаларида, шунингдек, "Улуғ хинди" мақоласида кўтарилган асосий муаммо-янги ўзбек адабиётининг равнаки масаласи эди. Чўлпоннинг саъй ҳаракатлари батамом зое кетиши мумкин эмас эди. Унинг бу борадаги изланишлари, илгари сурган илмий-эстетик қарашлари унинг ўз маслақдошлари – Фитрат, Қодирий, Элбек, Боту, Ойбек, Миртемир каби ижодкорларнинг поэтик дунёқарашига, шубҳасиз, ўз таъсирини ўтказди, миллатпарвар адабиёт ихлосмандларининг шаклланишида муҳим роль ўйнади.

Чўлпоннинг "Иштирокиюн" газетасида (1920) босилган "Шўро ҳукумати ва саноеъ нафиса" мақоласи ҳам назарий теранлигини, камровнинг

⁴⁶ Чўлпон. Адабиёт надури? - Б 67.

кенглиги, салмоғи, даврнинг муҳим муаммосини кўтариб чиқиши жиҳатидан ажралиб туради. Бу мақола ҳақида турли қарашлар мавжуд. Жумладан, Озод Шарафиддинов 60-йиллардаги тадқиқотларидан бирида "Шўролар ҳукумати ва саноеъ нафиса" мақоласи Чўлпоннинг "советлар позициясига ўтган"ини билдиради деган фикрларни айтган эди. Кейинчалик бу фикрни бироз ўзгартириб, Чўлпон мақолани "газетанинг топшириғи билан муайян тазйиқ ва тадбирлар асосида ёзган бўлиши мумкин"лигини қайд этади ва ёзади: "Санъат шўролар замонида халқники бўлиб қолганини айтган, менинг назаримда, бу мақолада Чўлпон жиндай "қувлик" қилаётгандай туюлади. Мақоланинг кўпгина жойи киноявий оҳангга эга, гўё муаллиф ўша пайтларда марказий матбуотда кўплаб босила бошлаган "совет руҳидаги" ташвиқий мақолаларга пародия ёзгандек..."⁴⁷. Шу тариқа мақоладан келтирилган парчаларни шарҳлай туриб, олим мақолани киноявий оҳангда ёзилган пародия тарзида изоҳлайди. Сўнгра, "менинг бу фикрим бахсли бўлиши мумкин", дея таъкидлашни ҳам унутмайди.

Тушуниш мумкин, О.Шарафиддиновнинг биринчи фикри шўро даврида ҳам Чўлпон миллатчи шоир деб батамом қораланиб турган пайтда, уни қандай қилиб бўлса ҳам "ўз" шоиримизга айлантириш мақсадида айтилган эди. Иккинчи фикр – шўровийлик, шўрони мадҳ этиш, энди ижобий эмас, аксинча, салбий аҳамият қасб этган маънони билдирувчи бир замонда айтилмоқда. Аслида Чўлпоннинг юқоридаги мақолаларига диққат билан назар ташласангиз, унда киноя ҳам йўқ, шўро тузуми ҳақида айрим ижобий фикрлар айтилгани билан, уни улуғлаш ҳам йўқ. Чўлпон ҳам барча қатори давр фарзанди эди. Шу маънода мақолада у давр фарзанди сифатида замон ва адабиётнинг ўзаро муносабатлари ҳақида мулоҳаза юритмоқда. Лекин ҳозир гап бу ҳақда эмас. Чўлпоннинг мақоладан асосий мақсади ҳам бу эмас эди. Унинг асосий мақсади, ўзбек адабиёти ана шундай мураккаб шароитларда қандай йўлдан бориши керак, қайси йўлни тутуши керак деган саволга жавоб изламоқдан иборат эди. Луначарскийнинг бевосита таъсирида ёзилган Чўлпоннинг юқоридаги мақоласида биз худди ана шу изланишларни кўраемиз. Шўро ва адабиётнинг ижтимоийлиги ҳақидаги айрим ижобий фикрлар Чўлпонни асло шўро маддоҳига айлантириб қўймайди. Унинг 1920 йилдан кейин ёзилган, истиклол руҳи билан суғорилган асарлари бунинг далилидир. Мақола замирида, энг асосийси, шўро ҳукумати саноеъ нафисани бошқаргани билан ўзбек адабиёти ўзини, ўзлигини йўқотмаслиги керак, ўз кийёфасини саклаб қолиши керак, деган руҳ ётибди. Мақола замиридаги ана шу руҳи билан қимматлидир.

Чўлпон мунаққид сифатида қалам тебратар экан, сира тор танқидбозлик ёхуд илмпазлик йўлидан бормади, майда гуруҳлар

⁴⁷ Шарафиддинов О. Чўлпон. - Б.87

манфаатини кўзламади, аксинча, хамиша адабиёт ва санъатнинг йирик масалалари ҳақида фикр юритди, максадларини миллат маданий таракқиёти учун курашга сафарбар этди.

Чўлпоннинг ҳамма мақолалари бир хил савияда ёзилмаган, албатта. Улар ичида бугун учун аҳамиятини йўқотганлари ҳам бор. Баъзилари ҳатто танқидга ҳам мухтож. Лекин Чўлпоннинг аксар мақолалари учун хос бўлган хусусият шундан иборатки, уларда: 1) ўзбек халқининг адабиёти, маданияти, санъати жаҳондаги илғор халқларнинг даражасига кўтариш учун кураш ётади; 2) мақолалар моҳиятини миллатпарварлик ва бадий теранлик масалалари ташкил этади; 3) мақолаларда муаллифнинг шоир калби тегиб туради.

Чўлпон қатор мақолаларида ўзбек китобхонини жаҳон адабиёти билан таништиришни кўзлади. Ҳинд адиби Тагор, турк шоири Тавфик Фикрат ҳақидаги мақолалар бунга мисол бўла олади. Тавфик янги йўналишдаги турк шеъриятининг асосчиси бўлиб, ажойиб романтик шеърларида маърифатпарварлик ғояларини, инсонпарварлик қарашларини илғари сурган эди. Чўлпон Шарк мамлакатларида шуҳрат қозонган ана шу Тавфик Фикрат лирикасининг хусусиятларини очиб беради. Мақоладан Чўлпоннинг турк адабиётини, турк шеъриятини жуда чуқур билгани ва унга теран бир назар билан қарагани сезилиб туради.

Чўлпон - театр танқидчиси. Чўлпон сахна санъати ҳақида, сахналаштирилган қатор асарлар ҳақида мақолалар, тақризлар ёзиб, бу соҳада ҳам ўзининг чуқур билими, юксак диди ва теран маҳоратини намоянча эта олди. Тўғри, ҳозирги малакали театршуносларимизнинг мақола ва тақризлари билан қиёслаганда Чўлпоннинг бу йўналишда профессионал танқидчи бўлмагани сезилиб қолади. Шу нуқтага назардан келиб чиқиб, талабчан адабиётшунос О.Шарафиддинов: "Чўлпон, албатта, профессионал танқидчи бўлган эмас. Шунинг учун унинг 20-йилларда ва кейинроқ яратган ҳамма танқидий мақолаларини бевосита бу жанрнинг ноёб ва бекаму-кўст намуналари деб бўлмайди"⁴⁸, дейиши шундан бўлса керак.

Тўғри, Чўлпоннинг ҳамма мақола, тақризлари юксак савияда ёзилган дейиш қийин, улар ичида жуда тез ва йўл-йўлакай ёзилганлари ҳам бор. Театрда адабий маслаҳатчи бўлиб ишлагани боис асарлар муҳокамасида оғзаки айтган фикрлари, матбуотда мақола тарзида, мулоҳаза тарзида босилиб кетганлари ҳам йўқ эмас. Лекин, бундан қатъий назар, наинки айрим жиддий мақола ва тақриз, балки ҳатто баъзан бир қарашда эътиборсиздек, умумий фикрлардангина иборат бўлиб кўринган мақола ва тақриزلарда учровчи айрим теран ва чуқур мулоҳазаларнинг ўзиёқ Чўлпонга 20-30-йилларда эндигина шаклланаётган реалистик адабий танқидчиликнинг ўзига хос ижод тури-алоҳида фан сифатида оёкка

⁴⁸ Шарафиддинов О. Чўлпон. - Б.74.

туришида муҳим ўрин тутган мунаққид сифатида қарашга тўла асос беради. Чўлпон танқидчиликнинг тақриз, мақола ва портрет сингари жанрларининг юзага келиши, қарор топишида алоҳида хизмат кўрсатди, Даврнинг профессионал танқидчиларидан қолишмайдиган даражадаги мақола, тақризлар ёзди.

Чўлпон адабий танқидда жанрий ранг-барангликка интилди, қарашларини турли шаклларда намоён этди. Бу жиҳатдан, унинг тақриз жанридаги жажжи-жажжи чиқишлари эътиборни тортади. Аксарият тақризларини у ўзбек театрида сахналаштирилган драматик асарларга бағишлади.

Чўлпон 20-йилларнинг бошларида Фитратнинг "Чин севиш" ва "Або Муслим" драмаларига тақриз ёзди. Буларда икки муаммо: 1) драматик асарнинг бадиий-эстетик қимматини очиш; 2) драматик асарнинг сахна асарига айланиш жараёни туфайли ғоявий-эстетик таъсирнинг моҳиятини очиш кўзга яққол ташланади. Чунончи, танқидчи Фитратнинг "Чин севиш" драмаси ҳақида ёзар экан, муаллиф ижодини баҳолашда фахру фазл усулидан фойдаланиб, куйидаги фикрларни билдирди: "Яқинда ўзбек сахнаси улуғ ва улуғлиги қадар юксак ва гўзал бир томоша кўрди. Танқид ва тақриз қилишни мен бажара олмайман. Бирок бу тўғрида ёзмоклик менга тушганлигидан кўп чуқур бўлмаган қарашни ёзиб кетаман"⁴⁹.

У драматург шаънига муболағали мадҳия битмайди, лекин асар томошабинлар дидини ўстириши, бу театрнинг катта ютуғи эканини таъкидлайди: "томошачи халқимиз буюк армонли зариф адабий асарларга ҳам тушуниб келадир. Бу ўзбек сахнасининг зўр бингиши, шундай гурурланув керак". Чўлпон драмадаги образларни таҳлил қилар экан, уларнинг сахнада ижроси масаласига алоҳида эътибор қилади. Нуриддин ролини Уйғур яхши ўйнаганини таъкидлайди, лекин сўнгги парда руҳсиз чиққанидан ачинади. "Ўзбек сахнаси ёшдир. Унинг учун мундай зўр нарсалар балки оғир бўлар эди", -деб ёзади. Ўзбек сахнасида ҳали яхши асарлар қўйилишига ишонади. Фитратнинг "Ҳинд ихтилолчилари" ёзиб тугатилганидан хабардорлигини маълум қиларкан, уни сахнада кўришни орзу этади. "Сахнамиз, жонлана, юксала..." деб ҳаяжонини, ишончини яқунлайди.

Мунаққид Фитратнинг "Або Муслим"и ҳақида янада дадилроқ фикр юритади. "Томошабинга аралашувчи қаҳрамонларнинг кўпчилиги, ҳам тарихнинг энг чувалган давридан олиниб ёзилгани учун томошанинг сўнгиги унинг натижасини тўла кўрсататургон бир кўриниш ортдирилгон. Бу кўриниш хийла муваффақиятлик тузилган", деб ёзади. Айни вақтда асарда Фитратга хос "сўз усталлиги хийла қучлик"лиги, бу жиҳатдан томоша "катта бир адабий аҳамиятга молик" эканини таъкидлайди.

⁴⁹ Чўлпон. Длабиёт надуру. - Б. 98.

Чўлпон Ғ.Зафарийнинг "Ҳалима" мусикали драмасини кенг таҳлил қилади. 1922 йилда "Намозбозлар ҳаёти", "Ҳиёнаткорлар жазоси", "Эрхотин", "Аршин мол олон" ҳақида бир йўла тўртта мақола ёзади. Шунингдек, ўзбек сахнасида қўйилган "Гуноҳ", "Узун қулоқ бобо", "Кован охангарон" каби асарларни ҳам диққатдан қочирмади – улар ҳақида тақризлар ёзиб, ютуқ ва камчиликларини атрофлича баҳолади. Булар бари Чўлпоннинг 20-йилларда адабий ва театр танқидчилигининг фаол жонкуяларидан бири бўлгани, замондош драматурглар ижодига ҳурмат ҳамда адолат билан ёндашганини кўрсатади.

Ҳақиқий танқидчи ҳеч қачон ўз эътиқодидан, қарашларидан қайтмаслиги, манфаатбозликка, ноҳолисликка берилмаслиги, ҳамиша ҳаққоний, ҳалол фикр юритиши керак. Чўлпоннинг 20-3-йилларда ёзилган ақсар мақолаларида шу хусусиятлар хос эканини кўрамыз.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, шоир ва адиб Чўлпон ўзбек танқидчилигида адабий жараённинг сергак кузатувчиси, теран ва ҳаққоний фикрлайдиган, ўткир муаммоларни кўтариб чиқадиган мунаққидлардан бири сифатида ўз ўрнига эга. Унинг бу йўналишдаги мероси ҳам асрлар оша миллат равнакига хизмат қилаверади. Муҳими Чўлпон Мустақиллик тугайли Ватанига, халқига қайтарилди, бундан буён доимо халки, Ватани билан биргадир. "Биз маънавий кадриятларни тиклашни ўзликни англашнинг ўсишидан, халқнинг маънавий сарчашмаларига, унинг илдиэларига қайтишдан иборат узвий, табиий жараён деб ҳисоблаймиз,"⁵⁰ деган Президентимиз И.А.Каримов фикри Чўлпоннинг ижодий тақдирига ҳам дахлдордир.

Таянч тушунчалар: "Садои Туркистон", Туркистон адабиёти, Чигатой гурунги, тақриз, адабий-танқидий мақола, мақола-портрет, Тавфик Фикрат, Р.Тагор, Або Муслим, Фитрат, адабиёт яшаса – миллат яшайди, Шарк ва Ғарб адабиёти, янги адабиёт, театр танқидчиси.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар :

1. Чўлпоннинг мунаққидлик фаолиятининг ўрганилиши тарихи ҳақида сўзланг.
2. "Адабиёт надур" мақоласи нимадан баҳс этади?
3. Чўлпон адабий танқиднинг қайси жанрларида иш кўрди?
4. Чўлпон театр танқидчиси сифатида қандай тақриз ва мақолалар ёзган? Уларда қандай масалалар кўтарилган?
5. Чўлпоннинг Абдурауф Фитрат ижодига муносабатини изоҳланг.
6. Чўлпон мақолаларининг аҳамияти нимада кўринади?

⁵⁰ Каримов И. Маънавий кадриятлар ва миллий ўзликни англашнинг тикланиши. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Т.. 1997. - Б. 234.

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

1. Алиев А. Истиклол ва адабий мерос. Тошкент.1999.
2. Жалолов А. XIX аср охири XX аср бошларидаги ўзбек адабиёти. Тошкент . "Фан" 1991.
3. Ёўлдошев Н. Чўлпон ҳаёти ва ижодий библиографияси. Т., 1992. – 31 б.
4. Каримов Н. Истиклолни уйғотган шоир Т.: Чўлпон. 2000.
5. Каримов Н. Чўлпон. Эссе-роман. Т., 2006.
6. Миллий уйғониш. Тўплам. Т., 1993 .
7. Шарафиддинов О. Чўлпон. Т.: Чўлпон. 1991.
8. Шарафиддинов О. М. Чўқай. Чўлпон. О. Хошим. "Истиклол фидойилари" сериясида. Т., 1993 й.
9. Чўлпон. Адабиёт надур? Адабий-танқидий мақолалар. Т.: 1993.
10. Чўлпоннинг бадиий олами. Т., 1994.
11. Чўлпон. Бахорни соғиндим (Наширга тайёрловчи Ҳаққулов И). Т., 1988.
12. Куронов Д. Чўлпон (ҳаёти ва ижодий мероси). –Т.: Ўқитувчи, 1997. – 80 б.
13. Куронов Д. Чўлпон насри поэтикаси –Т.: Шарк, 2004. –287 б.

ВАДУД МАҲМУД (1898-1976)

РЕЖА:

1. Вадуд Маҳмуд илмий меросининг ўрганилиши.
2. Вадуд Маҳмуд ўзбек адабий танқидчилигининг ёркин намояндаси.
3. Ажзий ижоди хусусида.
4. Замондошлари Чўлпон ва Фитрат ижодига муносабати.

Вадуд Маҳмуд илмий меросининг ўрганилиши. Вадуд Маҳмуд 20-йиллар адабий жараёнида ўзига хос ўрин эгаллаган мунаққид, ўзбек адабий танқидининг шаклланишида катта хисса қўшган ёркин истеъдодлардан биридир. Ижоди ҳаётлигида алоҳида ўрганилмаган бўлса-да, Бехбудий, Фитрат, Чўлпон, А. Қодирий, А. Саъдий каби улкан ижод соҳиблари унинг ижодига, шахсига алоҳида ҳурмат билан қараганликлари маълум.

Вадуд Маҳмуд пантуркист, идеалист тамгалари остида адабий жараёндан четлаштирилгач, то мустақилликкача у ҳақда адабиётларда салбий муносабат билдириб келинди. Шунга қарамай, шўро давридаёқ "Барҳаёт анъаналар" китоби ва қатор мақолаларда бу мунаққид ҳақида ижобий мулоҳазалар юритилди.

Истиклолдан сўнг унинг ҳаёти ва ижоди ўрганила бошланди, мақолалари чоп этилди. Бу ишда, айниқса, адабиётшунос Баҳодир Каримнинг хиссаси катта. У Вадуд Маҳмуд илмий мероси ҳақида қатор

мақолалар эълон қилди, номзодлик диссертациясини (1995) ёзди. "Жадид мунаққиди Вадуд Маҳмуд" (2000) рисоласини яратди.

Профессор Наим Каримов ҳам "Истиклолни уйғотган шоир" рисоласида Вадуд Маҳмуд ва Чўлпон муносабатларига тўхталиб, мунаққид ижоди ҳақида ҳолисона маълумотларни келтирди.

Танқидчи услуби, маҳорати муаммоларини тадқиқ этишда Вадуд Маҳмуд ижоди янги-янги имкониятларни очиб беради. Шу нуқтаи назардан унинг асарлари чоп этилиши ва янада чуқур, атрофлича ўрганилишга муносибдир.

Вадуд Маҳмуд-ўзбек адабий танқидчилигининг ёрқин намояндаси. Ўзбек танқидчилиги шаклланиши ва ривожда Вадуд Маҳмуд ўзига хос ўринга эга. У адабий жараёнга Самарқанд адабий мухити намояндаси сифатида 20-йилларда кириб келди. У Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулқодир Шакурий, Сиддиқий-Ажзий, Васлий, Ҳожи Муин, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний сингари шоир ва муаллимлар мухитида тарбия топди. Вактли матбуотдаги мақолаларида Вадуд Маҳмудий, Вадуд Маҳмуд ўғли, В.М. Вов., В. имзоларини қўллади.

Вадуд Маҳмуд 1898 йили Самарқандда зиёли рухоний оиласида туғилди, жадид мактабида ўқиди, Бедил, Навоий, Фузулий ғазалларини ёд олди, илмга, адабиётга жуда эрта ихлос қўйди. Билимдон, теран фикрли инсон бўлиб етишди, форс, турк ва рус тилларини чуқур ўрганди.

Вадуд Маҳмуд ижодий-амалий фаолияти ранг-барангдир. У 20-йилларда маориф соҳасида ишлади, мактаб, бола тарбияси ҳақида ўнлаб мақолалар ёзди. Гарчанд мавзу ва жанр жиҳатидан хилма-хил асарлар ёзган бўлса-да, 20-йиллар адабий жараёнида у адабиётшунос-мунаққид сифатида танилди. "Вадуд Маҳмуд адабий-танқидий мақолалар ёзар экан, аввало, бадий асарнинг нафислигига, нозик яшалишлари, бадийиети ва шаклий тузилишига, услуби ва тилига эътиборни қаратади. Шеърдаги мусикий оҳанг, чуқур дард ва санъаткорона мукамалликни кадрлайди"⁵¹, деб ёзади унинг илмий мероси тадқиқотчиси Б.Карим.

Вадуд Маҳмуд "Бу кунги шеърларимиз ва санъаткорларимиз" мақоласида (1925) Чўлпон, Фитрат, А.Қодирийларга, ўзбек насри, назмига асосли ва ҳолис баҳо берди. Аммо унинг миллатпарварлик руҳи билан суғорилган фикр-мулоҳазалари ҳам, ўзи ҳам қувғин остига олинди. 1927 йил Ўзбекистон маданиятчиларининг иккинчи қурултойи залидан "Чўлпон маддоҳи" айби билан қувилди. Шундан кейин Боту ва С.Хусайнлар матбуотда уни қораловчи мақолалар билан чикдилар. Ҳатто Р.Мажидий нафис эстетик дид ва илмий қобилиятга эга Вадуд Маҳмудни "идеалист танқидчи" дея аташгача борди. Зеро, "пролетариат даври" тафаккур ва дунёқарабини ўзида шакллантирган қарашлар Вадуд Маҳмуднинг адабий-эстетик диди ва билимини ҳазм қила олмас эди.

⁵¹ Баҳодир Карим. Жадид мунаққиди Вадуд Маҳмуд. Т.: 2000. -Б.11.

Вадуд Махмуд "Бу кунги шеърларимиз ва санъаткорларимиз" обзор мақоласида давр адабий жараёнига мумтоз адабиёт хусусиятлари ҳамда тасаввуф фалсафаси билан узвий алоқадорликда назар ташлайди. Янги адабиётнинг пайдо бўлиш жараёни, шакл ва мазмун, ижодкор ва жамият, шеър техникаси, умуман, гўзал санъат тўғрисидаги қарашларини баён қилади. "Вадуд Махмуд 20-йиллардаёқ замонавий адабиётдан юксак бадийликни, шакл ва мазмундаги мукамалликни талаб қилгани ҳолда кўхна адабиётимиз таҳлилини ҳам энг тўғри илмий йўналишга бошлаган кишилардан биридир"⁵².

1935 йилги адабий танқид тўғрисида маъруза қилган Р.Мажидий Вадуд Махмудни шу мақоласига асосланиб, буржуазия ёзувчисининг танқидчиси деб баҳолагани бир жиҳатдан, давр адабий сиёсати миллатпарварлик руҳидаги танқиднинг кўзини очирмасликка ҳаракат қилганини билдирса, иккинчи бир жиҳатдан, давр адабий танқидга ҳам худди бадий адабиёт каби мафкурвийликни бош мезон қилиб қўйганини кўрсатади. Ҳолбуки, "Танқидда ҳшигина кучга эга бўлган Вадуд ўрток" (Н.Ҳаким) нинг асл "вадудона" киёфаси, олимлик салоҳияти, 20-йиллар адабий танқидчилари орасидаги ўзига хос индивидуал услубининг энг муҳим хусусиятлари шу мақоласида тажассумини топган эди.

Вадуд Махмуд ислом ва тасаввуф фалсафасига, бадий асардаги тил ва услубга, шунингдек, адабиётнинг гўзаллиги ва моҳиятига, нафосатни юзага келтирувчи, инсон қалбини завқлантирувчи унсурларга алоҳида эътибор билан қаради. Маълум даражада, ҳатто жаҳон адабиёти тажрибаларига таянди, улардаги бадий юксаликка ҳавас қилди. Ўз мақолаларида Р.Тагор, М.Ганди, Эдгар По сингари машҳур файласуф ва адибларнинг қарашларидан хабардор эканини кўрсатади. Ўз мулоҳазаларини асослашда, америкалик машҳур адиб ва шоир Э.По ижодий тажрибаларига мурожаат этди. Вадуд Махмуд унинг "Ижод сирлари" деб аталган ижодий тажрибалари асосида ёзилган мақоласига тўхталиб, Э.Понинг бадий асар яратиш учун тасвирлаш услублари устида изланиш зарурлиги ҳақидаги фикрларини чуқур таҳлил қилади. Бадий асар ўқувчи кўнглига хуш ёкишигина эмас, унинг руҳини юксалтириши лозим. "Шеърда таъсир асосан гўзаллик воситаси билан бериладир, гўзаллик ва гўзал нарсаларни ҳис этганда инсон руҳи юксаладир". Америкалик адибнинг фикри мунаққид дидига мос келади. Вадуд Махмуд 20-йиллар ўзбек шеърлятидаги мазмун ва шакл мутаносиблигига, вазн ва оҳанг уйғунлигига, мисралар тузилишидаги табиийлик ва раволикка, умуман, шеър техникасига алоҳида эътибор бериш зарурлигини уқтиради.

"Айта оламизким, шоирларимиз ва шоир бўлғувчиларимизнинг энг катта аҳамиятсиз қароғон ва диққат қилмағон нуқталари шундадир.

⁵² Баҳодир Қарим. Ўша манба.- Б.23.

Уларнинг мазмунлари билан олғон шакллари, қабул қилғон вазн ва оҳанглари, сўз тузилишларининг алоқаси йўқ ҳукмидадир. Бу робиталарга эски шеърга уста Фитрат ва янги шеъримизнинг биринчи намояндаси Чўлпоннинг оз-моз риюя қилғонини кўрамиз", деб ёзади Вадуд Маҳмуд. Эътибор беринг, ҳатто Фитрат ва Чўлпондек шеър поэтикаси усталарига, шу кунги жараённинг энг пешқадамлари ижодига бу даражадаги муносабати унинг ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам нақадар талабчан бўлганига яққол далилдир. Сўнг ўзбек шеъриятидаги гўзал нукталарни ёш шоирга ибрат қилиб кўрсатиш, фикрларини далиллаш мақсадида Э.По асарларини "Шарк турк адабиётининг иккинчи олтин даври бошлиғи бўлган Умархон" шеърлари билан таққослайди.

Бу мақоладаги қарашлар илгари сурилган фикрлар Вадуд Маҳмуд мақолаларининг ўзига хослигини, унинг илмий-эстетик тафаккур тарзидаги хосликлар юзасидангина эмас, умуман, 20-йиллар адабий танқидчилигининг аниқ кўриниб турувчи тамойили даражасида бўлмасида, харқалай ўз даври учун жиддий хусусиятларга молик жихатлари юзасидан хулосалар чиқаришга имкон беради.

В. Маҳмуднинг 20-йиллар адабий жараёнидаги кизгин фаолиятини, илмий салоҳиятини, кенг кўламли дунёқараши, асарни нозик тушунган ҳолда таҳлил этишини, қайнок қалбдан сизиб чиқувчи фикрлар моҳиятини ҳаётга боғлай олиш қобилиятини бошқа асарларида ҳам кўриш мумкин.

Ажзий ижоди хусусида. 20-йиллар адабий танқидчилигининг хос хусусиятларидан бири шуки, унда маълум бир ижодкор шахси, яшаган даври ва асарларини уйғун ўрганувчи адабий портрет характеридаги мақолалар кўплаб яратилди. Адабиёт тарихи масалаларини ҳам ҳозирги адабий жараён муаммолари билан боғланишда ўрганишга ҳаракат қилинган Вадуд Маҳмуднинг Алишер Навоий, Фузулий Бағдодий, Ажзий каби шоирларга бағишланган мақолалари шулар жумласига қиради. Бу типдаги мақолалар ўзининг тузилиши билан ҳам Вадуд Маҳмуднинг истеъдодли танқидчи эканлигидан гувоҳлик беради.

Ҳар бир мақола кўпинча, муқаддима ва хотимадан ташқари кичик сарлавҳалар остида бўлимларга ажратилади, уларда аниқ бир масала кўйилиб, таҳлилга киришилади. Бу жихатдан, айниқса, "Турк шоири Ажзий" (1924) мақоласи 20-йиллар адабий танқидининг ёрқин намунаси бўла олади. Мақола "Бошланғич", "Ажзийнинг ишқи" ва "Ажзийнинг ижтимоий фикрлари" сарлавҳали кичик қисмларга бўлинган. Мақола бошидаёқ мақсад аниқ белгилаб олинади. Ушбу сўзлар олим камтарлигидан мужда бериб туради: "Бу ёзгонларим бир танқид эмасдур, чунки ҳали танқид ишларига киришимиз учун керак қадар куч манда йўқдур. Мақсадим ҳеч бўлмаса буюк кишиларимиз билан элимизни таништирмақдур". Шу мулоҳазалардан кейин у адабий давр ҳақида фикр юритади: "Чиғатой адабиёти даври адабиёт даврининг отасидур. Лутфийлар, Навоийлар, Султон Ҳусайнлар, Бобурлар... адабий

даврларнинг бизга маълум бўлгон гулларидаурлар". Бу фикрлар унинг муштоз меросимизга чуқур хурматини кўрсатиб турибди ва адабий меросга салкам инкор муносабат ҳукм суриб турган бир вақтда, унинг ҳолис, миллатпарвар киёфасидан ташқари, журъатли, жасоратли шахси ҳақида ҳам тасаввур берди.

Олим мақолада Ажзийнинг таржимаи ҳоли ҳақида чуқур маълумот беради, асарларини таҳлил этади. "Ажзий ижодининг адабий негизини илмий-эстетик ва ижтимоий жиҳатдан анча чуқур ҳамда батафсил ёритиб беради" (Б.Карим).

Вадуд Маҳмуд шоирнинг юрак кони билан ёзилган шеърисидаги ишқни, дардини унинг миллатга, замонга муносабати нуқтаи назаридан текширади. Мунаққиднинг услуби, фикрлаш тарзи, тили эътиборга лойиқ: "Ажзий шевада Фузулий йўлини тутган шоирлардандур. Бу шоиримиз ҳам ошиқдур. Фақат бунинг ишқи на у тасаввуф ишқидур, на реалист шоирларнинг зохирий ишқидур. Шоиримиз ошиқдур, маъшук эса халқдур, миллатдур. Миллати ва халқига муҳаббати унинг ишқидур. У ишқ бизга шуни билдирадур..."⁵³.

Мақоладаги эхтирос, шоирона кайфият, образлилик ўқувчини ўзига тортади. Вадуд Маҳмуд фикрини асослаш учун Ажзий шеърларидан ёркин мисраларни танлаб, чуқур таҳлил этади: "Ажзий миллатининг ишқи, дарди билан суғорилган бир шоирдур. Унинг бу ҳаяжонлари ясама эмасдур, чиндур, табиийдур. Ул кўз ёши тўкса, миллати учун тўкадур. Шоир ишқини мана шу байтда том маъноси ила майдонга кўядур.

Бул ҳаваслар хубравлар коқулин мафтунидур,

Фитнаи даврона сайё ўлмоқ бани мафтунуна хос.

Вадуд Маҳмуд шоир шеърисидаги образларга, ўхшатиш ва анъанавий рамзларга ҳам диққатини қаратади, шоир ишлатган рамзлар халқ, миллат сийрат ва сувратини гавдалантириш учун қўлланади. У Ажзийни Бехбудий ишларининг давомчиси, жадидчилик даврининг "фаол бир суратда қолишқанлардандур" деб билади. Мақола Вадуд Маҳмуднинг назари ўткир, диди нозик, кенг дунёқарашга эга, тили ўткир мунаққид эканлигини кўрсатади.

Вадуд Маҳмуд 20-йилларнинг бир қатор истеъдодли ижодкорларига юксак баҳо берди. У айни вақтда ўтмишдаги буюк санъаткорларга хурмат билан қаради. Қолаверса, "Навоийгача турк адабиёти", "Алишер Навоий", "Фузулий Бағдодий", "Навоий учун", "Турк адабиёти тарихи", "Илмий адабий вазифалар қаршисида" сингари мақолаларида адабиёт тарихининг долзарб масалаларини кўтариб чиқди.

У "Илмий-адабий вазифалар қаршисида" номли мақоласида: "Алишер Навоий турк адабиётининг отасидур..... Навоий буюк адиб, буюк шоир, буюк дохийдур" дея уни ўрганишга даъват этди. Унинг 500 йиллик

юбилей муносабати билан "Маориф ва ўқитғувчи" журналида (1925) чоп этган адабий портрет характеридаги мақоласи XX асрда ўзбек олимлари томонидан эълон қилинган дастлабки ишлардан бири эди. Навоий ижоди ҳақидаги мақолада, айниқса, у буюк мутафаккирнинг тасаввуфга муносабатини тўғри изохлаши жиҳатидан ҳозирги адабиётшунослик учун ҳам ўрнатқучи бўла олади.

Фузулий ҳақида ёзган мақоласида ҳам масалага шу нуқтаи назардан ёндашуви сезилади ва ривожлантирилади. Бу мақола 20-йилларда ўзбек ўқувчиларини Фузулий ҳаёти ва ижоди билан таништирувчи дастлабки манбалардан бири сифатида қимматлидир.

Замондошлари Чўлпон ва Фитрат ижодига муносабати. Вадуд Маҳмуд замондошларининг ижодига ҳолис, ҳаққоний баҳо берган, мустакил адабий, илмий фикр-мулоҳазалари, дунёкараши билан кўпчиликнинг ҳурматини қозонган мунаққид эди. Буни Чўлпон ижодига муносабатида яққол кўриш мумкин. 20-йилларда танқидчилик Чўлпон ижодига иккиёклама муносабатда бўлди.

Зариф Башир, Айн (Олим Шарафиддинов), Усмонхон Эшонхўжаев қабилар Чўлпон ижодига муносабатда, асосан, мафқурани бош мезон қилиб олдилар, шу равишда унинг ижодини, дунёкарашини қоралаб чиқдилар. Шу тариқа Чўлпон ижодини мафқурага боғловчи бир оқим пайдо бўлди ва бундай салбий муносабат деярли шўро тузуми емирилгунча давом этди. Аммо бу оқимга қарши ўша даврнинг ўзидаёқ Чўлпон ижодини ҳолис баҳоловчи мунаққидлар гуруҳи ҳам фаолият кўрсатди. Унинг бошида Вадуд Маҳмуд турди ва Чўлпон шеърининг тўғри талқин этган мунаққидлардан бири, эҳтимол, биринчиси сифатида тарихда қолди. "Туркистон" газетасининг 1923 йил 10 декабр сониди унинг "Булоқлар" тўпламига ёзган тақризи босилиб чиқади. "Бу кун ўзбек адабиётига яна янги тўн қийғизилди, Чўлпоннинг "Булоқлар" отлиғи янги шеърлар тўплами босилиб чиқди. Чўлпон ўзбекнинг янги шоиридир, шунинг учун ўзбек элини бугунги руҳи, холи, сезгиси "Булоқлар"да қайнайди, ўзбек тили, ўзбек оҳанги "Булоқлар" да сайрайди.

"Булоқлар"да сайрайди, ўқийди, ўзбек руҳи тўлқинлари бунда кўпирадир, кўклар томон учадир, кўтарилдир. "Булоқлар"да ўзбек сезгиси янграйдир, сизлайдир, титрайди, шунинг учун бу тўн шундай бир тўндирки, ўзбек руҳидан, жонидан битгандир. Унинг баданини асрамоқ, кўримок учун ўз бағрига босқондир"⁵⁴.

Вадуд Маҳмуд Чўлпоннинг "Тонг сирлари" тўпламига бағишлаб ҳам қаттагина мақола ёзади. Унда шоир ижодиётининг қамолотини "Кўнғил", "Бас энди", "Ер асирлари" шеърлари мисолида ёритишга интилади. Юнус Ҳожи Мақсудий ўзининг "Вадуд Маҳмуд ва Чўлпон" мақоласида (ЎЗАС, 1993.10 сентябрь) қизиқ бир далилни келтиради. У Вадуд Маҳмуд билан

⁵⁴ Вадуд Маҳмуд. Танланган асарлар. Т. : Маънавият. 2007. - Б.78 -79.

Чўлпон, А.Қодирий, А.Авлоний каби ижодкорлар ўртасида инноклик, дўстлик туйғулари кучли бўлганини эслайди. Шу муносабат билан у Вадуд Маҳмуднинг "Тонг сирлари" тўпламига сўзбоши ёзганини, бироқ у китоб билан бирга чиқмаганини қайд этади. Мақолада Вадуд Маҳмуд Чўлпоннинг фазлу камоли улуғлигини, забардаст шоирлигини таъкидлаб, "у муҳаббат ва садоқат осмонини нурга тўлдирган ёруғ юлдуз", деб таърифлаган. Сўнг "Кўнгил", "Кишан", "Сомон парчаси" шеърларини таҳлил қилатуриб, кўзларига ёш олган экан. Хххх

Вадуд Маҳмуд Чўлпон ижодидаги Истиклол руҳини, поэтикасидаги бетакрор, ноёб фазилатларни, шеърларидаги фалсафий йўналишларни, қофия, вазн, оҳанг бирлигини нозик дид билан мақолада кўрсатади, шоирнинг ноёб ижоди, жўшқин ҳайрат-шижоатига ҳамнафас равишда мунаққиднинг ҳам олов қалби ёниб тургандек, кўз ўнгимизда намоён бўлади.

Вадуд Маҳмуд Абдурауф Фитрат ҳақида наинки, 20-йиллар адабий жараёни ёки адиб ижоди, балки умуман, ўзбек адабиёти тарихи учун ўрганишда муҳим аҳамиятга эга бўлгувчи қатор мақолалар ёзди. Энг аввало, Фитрат ижоди хусусида ҳолис илмий фикрлар билдирди. Моҳиятан Вадуд Маҳмуд фаолияти Чўлпон ва Фитрат асарларига тақриз ёзишдан бошланган десак янглишмаймиз. Мунаққиднинг нишона мақоласи "Чин севиш" саҳнага қўйилиши муносабати билан ёзилган дейиш мумкин. Унда ўзбек театрининг аҳволи тўғрисида жонқуярлик билан фикр билдирилади: "Ўзбек саҳнасида шу кунгача ўйнаб келинган пиесаларнинг кучлиси, энг буюги ўткир ёзувчимиз Фитратнинг хинд турмушидан деб ёзилган "Чин севиш" пиесаси эканлигини ҳамма икром этса керак".

В.Маҳмуднинг адабий танқид, хусусан, тақриз табиатига оид қарашлари ҳам эътиборлидир. "Интиқод–(танқид)–тақриз камчиликларни тўлдирмок, тузуқларини билмок-танимок учун бир қуролдир", деб ёзди у В.Маҳмуд даврининг аксар замонасоз танқидчилари, адабиётшунослари каби текширувга мезони қилиб синфийлик ёки коммунистик ғоявийлик принципини асосий мезон қилиб олмайди. У асарга ҳолис олим ва санъаткор кўзи билан қарайди, санъатнинг ички қонуниятларини асос қилиб олади. Драмадаги бадий ҳақиқат, воқеа ва бадий образлар ҳаётийлиги, тил ва характер масалаларини текширади, пиесанинг ютуғи сифатида "зарбулмасал ўрнига ишлатиш мумкин бўлгон" қўйидаги сермазмун ҳикматларни келтиради: "Юрак-юрак экан, севмак-севилмак истар", "Бир ёвни юртдан ҳайдамоқ, бир юртни ёв қўлида кўрмақдан қийин эмасдур" ва ҳоказо. Драманинг нафис ва гўзал ўринларини диққат марказида тутган Вадуд Маҳмуд "Фитрат асарларининг бир ортиқлиги унинг энг юксак ва энг муқаммал ташбеҳ муболага ва истиораларга эга бўлишидир", деган хулосага келади. Шунингдек, у пиесадаги айрим персонажлар нутқида сунъий донишмандлик ва инглиз зобитлари

табиатига мувофиқ келмайдиган енгилтаклик борлигини ҳам алоҳида таъкидлашни унутмайди.

Асар тилига диққатини қаратиб, унинг оғир ўқилишини танқид қилади, буни ёзувчининг камчилиги ҳисоблайди. Мақола охирида шундай ёзади: "Хулоса: "Ҳинд ихтилолчилари" бизнинг адабиётимизда биринчи ўринни тутадурғон асарлардандур. Мукамал тасвирларга, истиораларга, муболағаларга бой асардир. Фитрат адабиётимизда ишқ хаяжонларини яхши тасвир этадурғон бир муҳаррирдур. Унинг ҳар асарида шу ишқ ўрунлари юксак маънога бойдир"⁵⁵.

А.Саъдийнинг "Ўзбек ёш шоирлари" (1924) мақоласида Фитрат ижодининг ноўрин танқид қилинишига жавобан Вадуд Маҳмуднинг "Адабий танқидга бир назар" мақоласи юзага келди. У Фитратни ўткир далиллар, асосли нуктаи назари билан ҳимоя қилади.

А.Саъдий Фитрат ижодини жиддий текширмай, ҳатто қайси асари қачон ёзилганини аниқламай, "Фитрат ижоди 1917 йил февраль инқилоби билан бошлангандир" деб фактик хатога йўл қўяди. Ҳар ҳолда Фитратни шоир ва адиб ўлароқ Туркистон 1910 чи йилдан танийларким, ўшал вақтларда унинг ёзган шеърлари ҳатто ёзма ҳолда қўлдан-қўлга юрар эди, - деб эътироз билдиради Вадуд Маҳмуд А. Саъдийга.

А.Саъдий мақоласининг умумий руҳида танқид қилишга мойиллик кучли. У Фитратни деярлик шоир ҳисобламайди, файласуф сифатида билишни истаб, баъзи заиф далиллар келтиради. Вадуд Маҳмуд Фитрат ижодини ана шундай ноўрин танқидлардан ҳимоя қилади: "Биринчидан, бу бир адабий танқид эмасдур. Чунки бунда "адабий" маъно отидан ҳеч бир нарса йўқдир. Тилни, ҳаётни, руҳни ва асосан шеърни тушунмай юритилган фикрни адабий деб айтмоқ муносиб эмасдур. Шу эътибори билан бу илмий нарса ҳам эмасдур", деб ёзади "Адабий танқидга бир назар" мақоласида (1924).

Албатта, ҳозирги адабиётшунослик нуктаи назаридан қараганда ҳар иккала мақолада баҳсталаб ўринлар йўқ эмас. "20-йилларда А.Исмоилзода ва А.Саъдий миллият юзасидан, Жулқунбой ва Назир Тўракулов матбуот хусусида, Жулқунбой ва Ғози Юнус "Муштум" журнали ҳамда сатира ва юмор ҳақида, Абдурауф Фитрат ва Нёғмат Ҳаким, Элбек ва Зеҳний ўзбек тилининг назарий асослари устида баҳс-мунозара юритган эдилар. Бу давр матбуоти саҳифаларида бунга ўхшаш баҳслар кўплаб учрайди. А.Саъдий билан Вадуд Маҳмуд ўртасидаги адабий-илмий тортишув эса 20-йиллар адабий танқидчилигидаги адабий баҳс жанрининг энг типик намунаси⁵⁶. А.Саъдий билан Вадуд Маҳмуднинг "Адабий-тарихий саводсизликка қарши" ва "А.Саъдийнинг саводи" мақолалари шундай баҳс асосига қурилгани билан ажралиб туради.

⁵⁵ Вадуд Маҳмуд. Танланган асарлар. - Б. 78.

⁵⁶ Баҳодир Карим. Жадид мунаққиди Вадуд Маҳмуд. Т. 2000. - Б. 59.

Вадуд Махмуд, шунингдек, 20-йиллар маданий ҳаётида танқли олим Исмоил Ҳикматнинг 4 жилдлик "Турк адабиёти тарихи" китобига бағишланган махсус тақриз ёзиб, унинг ютуқ ва камчиликларини кенг таҳлил қилди.

1927 йилда қурултой залидан ҳайдаб чиқарилган Вадуд Махмуд 1929 йилда Ўзбекистондан бадарға қилинди. 1934 йилда сургундан қайтғач, 1937 йили яна ҳибсга олингунигача, Тошкентда яшади. 1956 йили қамок муддатини ўтаб келганидан кейин ҳам муҳолифлари уни Ўзбекистонга сиғиштирмадилар. Олим Душанбега кетди ва у ерда муқим яшади, Тожикистон ФА Тил ва адабиёт институтида илмий ходим бўлиб ишлади. Бу истеъдод эгаси ҳаётининг охириги йилларида икки жилдлик "Фарҳанги забони тожик"ни тузишда қатнашиб, тожик лексикографияси тарихидаги салмоқли бир тадқиқот яралишига ўз ҳиссасини қўшди. Умрининг қарийб ўн йилини Бедил ижодини ўрганишга бағишлади. Вадуд Махмуд 1976 йили ҳаётдан кўз юмди.

Фитрат Вадуд Махмуднинг адабий-назарий қарашларига ижобий баҳо бергани ва ҳатто "Адабиёт қондалари"нинг "Эл адабиёти" бўлимида унинг ёзма ва эл адабиёти тафовути, ўхшаш ва қарама-қарши жиҳатлари, оғзаки адабиётнинг ўзига хос қирралари хусусидаги қарашларига юқори баҳо бериши ёш олим ижодининг ўз вақтидаёқ устозлар томонидан муносиб баҳоланганини кўрсатади.

Хулоса қилиб айтганда, 20-йиллар адабий жараёнида эркин, ижодий фаолият кўрсатган В.Махмуд асарларида жаҳон адабиёти таҷрибаларига, тасаввуф ва ислом фалсафасига таяниш, америка, турк адиб ва мунаққидларидан ўрганиш каби хусусиятлар кўзга ташланади. Маҳорат ва услуб масалаларини ўрганишда унинг ижоди бугунги танқидчилар учун манба, намуна бўла олади. Фикрни аниқ факт асосида илмий далиллаш; бадий асарни, асосан, эстетик нуқтан назардан таҳлил қилиш, унинг бадияти, шакли, тили ва услубини ўзаро узвийликда тушуниш; ижодкорга ҳолис баҳо бериш; бадий асардаги нафосат ва матннинг ички структурасига асосланиш каби фазилатлар В.Махмуд тадқиқотларининг хос хусусиятларидир.

Муҳими, Вадуд Махмуд мақолалари ва тақризларида унинг қайноқ қалби, адабиётга эҳтиросли муҳаббати кўриниб туради, у баҳс-мунозараларда илмий ҳолислик ва инсоний одилликни қадрлашга интилади. Тўғри, Вадуд Махмуд мақолаларида илмий тил ва услуб билан боғлиқ айрим нуқсонлар борки, улар давр адабий-илмий жараёнидаги аҳвол билан изохланиши лозим. Мунаққиднинг Алишер Навоий, Фузулий каби "улуғ сиймоларга нисбатан тутган позицияси, "вадудона" талқинлари қисман бўлса-да, Ф.Қурпулизода, А.Ҳусайнзода, Е.Э. Бертельс сингари олимларнинг ишларига ҳамоҳангдир", деган адабиётшунос Б.Қарим фикрига қўшилиш мумкин.

Таянч тушунчалар:вадудона, робита, жадид мунаккиди, "Туркистон" газетаси, тасаввуф, адабий-танкидий баҳс, бадий тил, пантуркист, шеър техникаси, идеалист, турк адабиёти, Ажзий ишки, Эдгар По, интикод, эстетик тафаккур, ижод сирлари, Навонийда тасаввуф, Фузулий.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар :

1. Вадуд Маҳмуд ижодининг ўрганилиши ҳақида нималар биласиз?
2. Вадуд Маҳмуднинг танкидга муносабати қандай ва бу соҳадаги қарашлари қайси ишларида кўринади?
3. Вадуд Маҳмуднинг маданий меросга муносабати қандай бўлган?
4. Ажзий ижодига бағишланган мақоласи ҳақида сўзланг?
5. Вадуд Маҳмуд Чўлпон ижодига қандай муносабатда бўлди?
6. У Фитрат ижодига бағишлаб қандай тадқиқотларни амалга оширди?

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

1. Вадуд Маҳмуд. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2007.
2. Каримов Н. Истиклолни уйғотган шоир. – Т.: Чўлпон .2000.
3. Каримов Баҳодир. Вадуднинг назари // ЎзАС. 1994, 25 март.
4. Каримов Б. Жадид мунаккиди Вадуд Маҳмуд. – Т., 2000.
5. Юнус Ҳожи Максудий. Вадуд Маҳмуд ва Чўлпон//ЎзАС.1993,10.09.
6. Юнусов М. Барҳаёт анъаналар. – Т.,1986.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТАНҚИДИ МАФКУРАВИЙЛАШТИРИШ ВА РЕАЛИЗМ УЧУН КУРАШ ЖАРАЁНИДА (1927-1990 йиллар).

РЕЖА:

1. 30-йиллар адабий танкиди.
2. Иккинчи жаҳон уруши ва урушдан кейинги давр адабий танкиди.
3. Танкид замонавийлик учун курашда. Ғоявийликка эътиборнинг кучайиши.
4. Адабий танкидда конфликт, қаҳрамон, типиклик муаммолари.
5. Танкидда бадийлик ва маҳоратга эътиборнинг кучаюви.
6. Адабий жараёнда мунаккиднинг ўрни.
7. Истиклол шабадалари ва адабий танкид.
8. Адабий танкид ва миллий ғоя.

30-йиллар адабий танкиди. Адабиётни мафкуравийлаштириш шўролар тўнтарувидан кейинок юзага чиққан бўлса-да, бу жараён аслида Лениннинг "Партия ташкилоти ва партия адабиёти" мақоласи таъсирда

анча илгари бошланган бўлиб, 20-йилларнинг ўрталари, хусусан, 1927 йилдан ўзининг дастлабки гуриллаш палласига кирди ва шу вақтдан эътиборан йилдан-йилга ўзининг талаб ва принципларини кучайтириб, чуқурлаштириб борди. Бу ҳолат бутун собиқ Иттифок адабий жараёнида кечганидек, ўзбек адабий танқидчилигида ҳам ўзини кўрсата борди. А.Саъдий биринчилардан бўлиб, адабий танқидни давр мафқурасига боғлашга уриниб, Ҳамзани "инқилобий руҳдаги таланг" деб баҳолаши билан бу соҳада намуна кўрсатди. Адабиётни мафқуравийлаштиришда, айниқса, "Партиянинг адабиёт соҳасидаги снѐсати" (1925), "Адабий-бадий ташкилотларни қайта қуриш хақида"ги (1932) қарорлар дастур вазифасини ўтади. Бу ҳужжатларда янги типдаги ўзвучи ва янги типдаги адабиётни вужудга келтириш масаласи кун тартибига қўйилди. Уларда ғоя бадий ижод байроғидир деган фикр асарни, ижодкор фаолиятини баҳолашда асосий мезонга айлантирилди.

30-йиллардан Ойбек, Ғ.Ғулом, М.Шайхзода, Ҳ.Олимжон, Уйғун, А.Қаҳҳор, У.Носир, А.Умарий ижодлари шиддат билан ўса бошлади. Ғоявий-бадий савияси турли даража ва йўналишдаги "Кеча ва кундуз", "Сароб", "Қуллар", "Душман", "Қутлуг кон" каби романлар; "Қўқан", "Жонтемир", "Ўч", "Дилбар-давр кизи", "Навой", "Зайнаб ва Омон", "Ойгул билан Бахтиёр", "Норбўта" ва "Нахшон" каби поэмалар; "Бемор", "Ўғри", "Шум бола", "Ёдгор" каби хикоя ва кассалар майдонга келди. Яшин, У.Исмоилов, Н.Сафаров, З. Фатхуллин ўзларининг бир қатор драматик асарларини яратдилар.

Ўзбекистон ўзвучилар уюшмаси ташкил этилди. 1934 йил 7-11 мартда унинг I-съезди бўлиб ўтди. Съезде Р.Мажидий унга раҳбар этиб сайланди. Бутуниттифок ўзвучилар съездида (1934) шўро адабиётининг етакчи ижодий методи социалистик реализм эканлиги узи-кеси-белгилаб қўйилди. Кейинчалик ярим асрдан ортиқроқ вақт мобайнида бутун шўролар адабиётининг бошига битган - ижодни ҳам, ўзвучини ҳам бир қолипга солишга интиланган, адиллар боши устида партиявийлик ва синфийликдан иборат тегиримон тошини айлангирган - бало мана шу социалистик реализмдан бошланди. "Литературний критик" журнали барча жумҳуриятлар адабий танқидчилигига "назарий ва амалий йўл кўрсатувчи "йўлчи юлдузлик" вазифасини ўтай бошлади. Журналнинг, хусусан, адабий танқидчиликни вульгар социологизм асоратидан қутқариб қолиш йўлидаги интилишлари алоҳида диққатга сазовор бўлса-да, янги метод асосларидаги партиявийлик, халқчиллик, синфийлик учун бошлаб берган курашлари, барча миллий танқидчилик, шу жумладан, ўзбек танқидчилигида ҳам изчиллик билан давом эттирилиб, бадий адабиётнинг эркин ва ҳаққоний таракқиѐтига катта тўғаноқ бўлди, кўпдан-кўп истеъдодларнинг ноҳақ нобуд бўлишини тезлаштирди.

Соцреализм хақида рус танқидчилигида айтилган фикрлар ўзбек танқидига айнан кўчириб ўтказилди. О.Ҳошимовнинг "Ўзбек шўро

адабиётининг бир неча асосий ижодий масалалари", Р.Мажидийнинг "Большевизмнинг буюк санъати учун", Ҳ.Олимжоннинг "Социалистик реализмни эгаллаш йўлида", Ойбекнинг "Социалистик лирика учун" сингари мақолаларида шўро тузумининг бадий адабиётдаги сиёсати яққол сезилиб туради. Лекин бу мақолаларда танқидий тафаккурда профессионал савия чуқурлашиб бораётганини ҳам сезмаслик мумкин эмас. Бу мақолаларда адабиётнинг синфийлиги, ғоявийлиги ва партиявийлиги масаласидаги хато ва бирёкламаликдан ташқари, сўз санъатининг ўзига хослигидан келиб чиқиб айтилган асарлардаги айрим ютуқ ва камчиликлар тўғри кўрсатилган, шакл ва мазмун, услуб ва индивидуаллик, характер ва шароит сингари омиллар диалектик бирлиги тўғри талқин этилган ҳолатлар ҳам йўқ эмас эди.

30-йиллардаги мақолаларга муносабатда ана шу хусусиятларни доимо назарда тутиш керак бўлади. Шу жараёнда ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослари сафи И.Султонов, Ҳ.Ёқубов, Саидгани Валиев, Буюк Каримий, Ғ.Каримов, Ю.Султонов сингари қатор истеъдодли ёшлар ҳисобига кенгайди. Назарий ва амалий жиҳатдан теран фикр юритиш иқтидорига эга И.Султон ва Ҳ.Ёқубовлар тезда эл назарига туша бошладилар. Айниқса, Ҳ.Ёқубов 30-йилларнинг биринчи ярмидаёқ "Ғафур Ғулумнинг ҳажвий ҳикоялари", "Уйғун ижодиёти", "Ғафур Ғулум ижодиёти", "Ҳамид Олимжоннинг ижодий йўли" сингари пишиқ мақолалари билан адабий жараёнда мустаҳкам ўрин эгаллади.

30-йиллардан адабий танқидда болалар адабиётига эътибор кучайди. Айрим газета саҳифаларида "Болалар адабиётига диққат қилингиз" рўқни ҳам очилди. Ҳ.Ёқубовнинг "Болалар адабиётининг сифатини кўтарайлик", Ш.Сулаймоннинг "Болалар адабиёти тўғрисида", З. Диёрнинг "Болалар китоби ҳақида", Ю. Латифнинг "Зафарнинг ижоди ҳақида" каби мақолаларида болалар адабиётига оид муаммолар кўтариб чиқилди; қаҳрамон, бадий тил, шакл масалалари конкрет асарлар мисолида таҳлил этилди.

Бу йиллар танқидидаги изланишлар, айниқса, "янги инсон" учун олиб борилган курашда намоён бўлди. Чунончи, К.Тригулов "Нафис адабиёт жабҳамизни соғломлаш йўлида" мақоласида озод ўзбек хотин-қизлари ва кизил аскар қиёфасини яратишга даъват этса, С.Хусайн большевиклар образини яратишга чақирди, Ойбек ишчи туйгуларини тараннум этишга чорлади. Бу фикрлар ҳозир қай жиҳатлари билан бугун бирмунча эскирган эса-да, қаҳрамон масаласида ранг-барангликка эришига даъват этиш нуктаи назаридан ўз даври учун аҳамияти йўқ эмасди. Ойбек Ғ.Ғулумнинг "Кўкан" поэмаси ҳақида гапира туриб, асар сюжетига "тирик чизгилар" етишмаслигини, "схематизм, юзакичилик" мавжудлигини алоҳида эслатиб ўтади. Бу "Кўкан" кўкларга кўтарилиб турганда, талабчанлик масаласида Ойбекнинг катта журъатини кўрсатади. Айни вақтда Ойбекнинг юкоридаги фикрларида ўзбек танқидчилиги бу асар

ҳақида, тахминан 50 йилдан сўнг етиб келажак карашларнинг– “Кўкан”да зўрма-зўраки синфийлаштиришдан иборат жараёни акс эттиришда йўл кўйилган схематизмни эътироф этиш муждалари кўринаётгандек бўлади.

Бадий асарларни таҳлил этганда 30-йиллар танқидчилиги доим бир савияда бўлгани йўқ, албатта. Хусусан, пайдо бўлаётган янги асарлар тадқиқи, талқини ва баҳосида жиддий кийинчиликларга дуч келди. Буни А.Қодирийнинг “Обид кетмон” киссаси, А.Қаххорнинг “Сароб” романига муносабатларда яққол кўриш мумкин.

“Обид кетмон”даги Мулла Обид бир йил ичида каттагина ер-сув, иккинчи йили сигир-қўй ва бошқа моддий бойликлар орттиради. Агар у шу зайдда давом этаверса, учинчи, тўртинчи йилларга бориб салкам муштумзўрга айланиши ҳеч гапмас. Бу ҳақда А.Қодирий дехқонларнинг шу йўлдан боришини истади, деган тенденциоз фикрлар айтилди. Лекин “Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли” монографияси муаллиф Ойбек ҳам “Обид кетмон”да замоннинг мусбат типларини яратиш йўлидаги адиб муваффақиятларидан каноатланмаганини изҳор этди. “Кўпинча воқеалар, ишлар хроникал формада, ёзувчининг ўзи томонидан қайд қилинади. Аммо ёзувчи пахта ишлаб чиқариш билан барабар янги одамлар “ишлаб чиқариш”ни, янги психика, янги онг, шуур, янги муносабатлар, киссаси, одамларнинг ўзгаришини бадий акс эттиришни анча унутади”⁵⁷. Бу фикрнинг дастлабки қисмида ҳақиқат унсурлари бўлса-да, унда бир ёқламалик кучли эди. Чунки Обид кетмон образи ўша давр адабиётида яратилган реалистик образлардан бири бўлиб, факат ёзувчигина эмас, бутун ўзбек адабиётининг ютуғи эди. Шу сабабли Ойбекнинг: “Бизнингча, ёзувчи Обид кетмоннинг колхозга киргунча кечирган ҳаёти ва ҳаракати орқали ўрта дехқоннинг турмуш шароитини ошириб кўрсатишида типик воқеаларни типик шароитда акс эттирмайди. Ўқувчи Обид кетмон образида бутун хусусиятлари ила гавдаланган жонли бир тип кўра олмайди” деган фикрлари баҳсли эди.

Ойбекнинг “Берди татар чинакам курашчиликдан узоқлаштирилади”, деган фикрида жон бор. Бирок бундан қатъий назар А.Қодирий “Обид кетмон”да ҳам узоқни кўра олувчи мутафаккир ёзувчи экнини ўзини кўрсата олган эди. Истиклол даври адабий танқидчилиги асарнинг тўғри баҳосини бериб, киссада бугунга ҳамоханг жиҳатлар кўп эканлигини очиб берди. У.Норматовнинг “Орттирмай ва камитмай” деб номланган мақоласи (“Шарқ юлдузи”, 1998, № 3)да асарнинг ҳозирги давр билан ҳамқадам жиҳатлари очиб берилди.

СОТТИ ҲУСАЙН (1906-1942) ўз давридаги Ўзбекистоннинг кўзга кўринган адабиёт ва маданият арбобларидан эди. У адабий танқидчи, драматург ва публицист сифатида ижод этди. XX аср ўзбек

⁵⁷ Ойбек. МАТ. 14 - том. - Б. 179.

адабиётшунослиги ва танкидчилиги асосчиларидан бири саналувчи Сотти Хусайн матбуот ва адабиётга 20-йилларнинг охирлари ва 30-йилларнинг бошларида кириб келди. Бу даврда у Ойбек, Ҳ.Олимжон, Уйғун, Зиё Саид, Отажон Ҳошим, Олим Шарафуддинов каби замондош шоир, танкидчи ва публицистлар билан елкама-елка туриб ижод қилди. Ўзбек адабиёти, танкидчилиги, публицистикаси, адабиётшунослигининг тугилиши, шаклланиши ҳамда муайян тамойиллар қарор топишига муносиб ҳисса қўшди.

Сотти Хусайн 1906 йилда Қўқон шаҳрида майда баққол оиласида туғилди, ёшлигида онасидан етим қолди. Тўнтаришгача ўғай она уйида тарбияланди, шаҳардаги бошланғич янги усул мактабида ўқиди. Қўқонда ташкил топган мактаб-интернатда таҳсил олди, жамоат ва тарбиявий ишларда фаол қатнаша бошлади. Ёшлигидан адабиёт, матбуот, театр ишларига кизиқиб, мактабда муваффақиятли ўқиш билан бирга у ерда хаваскорлар драма тўғараги ташкил қилди, тўғарак учун 1-2-пардалик "Дуохон" ва "Жаҳолат балоси" каби қисқа-қисқа сахна асарлари ҳам ёзди. Уларни клубда ўзи сахналаштирди. У вилоят ёшлар кўмитаси йўлланмаси билан Тошкентдаги Ўрта Осиё университетига юборилди (1922). "Ёш ленинчи" газетасининг муҳаррири сифатида (1927-28) жумҳурият адабий-маданий ҳаётида сезиларли ўрин эгаллади. Тахририят қошида навқирон ёзувчи ва тарғиботчилар тўғараги очиб, унда ёшларнинг шеър, хикоя, очерк, дostonларининг муҳокама ва мунозараларини уюштирди. Адабий ўқиш-ўрганиш, хаваскорларнинг эътиборли асарларини бостириш, нашр қилиш ишларига бевосита ёрдам берди.

Сотти Хусайн қаерда, қандай вазифада ишлагани, танкидчи ва ёзувчи бўлиш орзусидан кечмади, бутун ҳаётини ана шу орзу орқасидан қувиш билан ўтказди. Адабиётга кизиқиш унда жуда эрта бошланди: 16-18 ёшдаёқ қатор бир пардали пьесалар ёзди. Кейин кўпроқ адабиёт ва санъат назарияси билан машғул бўлди. Бадий ижод назарияси билан шуғулланиш даврининг характерли хусусиятларидан бири эди. Ойбек, Ҳ.Олимжон, Уйғун, Ойдин, Боту каби кейинроқ машҳур ёзувчи бўлиб танилган ижодкорлар ўз фаолиятининг бошида фаол танкидчи сифатида ҳам майдонга чиқдилар. "У вақтларда Ўрта Осиё республикаларида ёзувчи билан адабиётшунос орасида қатъий чегара йўқ эди. Сотти Хусайн, масалан, Абдулла Қодирийнинг "Ўткан кунлар" романи ҳақида адабий-танкидий асар ёзиш билан бир қаторда пьесалар ёзди. Шоир Ойбек ҳам Абдулла Қодирий ҳақида илмий тадқиқот иши ("Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли") ёзди"⁵⁸. Сотти Хусайн учун ҳаётнинг бош мақсади адабиёт, адабиётни ўрганиш, унга хизмат қилиш ва уни халқ хизматига бўйсундириш эди. У ёш ўзбек адабиёти ҳақида "Кўрмана" эгалари тўғрисида" (1929), "Ўзбек адабиётининг ҳозирги масалалари" (1930) каби

⁵⁸ Ўзат Султон. Сотти Хусайн ҳақида бир неча сўз/ Сотти Хусайн. Танланган асарлар. Т. 1974 -Б. 6.

маколалар ёзди. "Ўткан кунлар"(1929) романи хусусида туркум маколалар ва улар асосида китоб, Ўзбек театри маданияти ҳақида ранг-баранг тақриз ва маколалар ҳамда улар заминида "Ўзбек театри"(1929) номли асар ёзди. Ўзи раҳбарлик қилган газета қошидаги ёш ижодкорлар тўғарагининг биринчи тўплами "Кўрмана"га ёзган сўзбошисида кейинчалик Ўзбек шеърляти, драматургиясининг етакчи намояндлари бўлиб етишган Миртемир, Комил Яшин, Собир Абдулла ва бошқаларнинг дастлабки ижод намуналарини истикбол нуқтаи назаридан тўғри баҳолади.

Вактли матбуотда унинг овози Олим Шарафуддинов, Отажон Ҳошим, Абдурахмон Саъдий каби йирик адабиётшунослар ва танқидчилар овози орасида баралла эшитилиб турди. Лекин шу билан бирга у ўша йиллар адабиётшунослиги ва танқидчилигидаги РАПП хатолари таъсиридан кутулиб кета олмади. Бу, айниқса, А.Қодирийнинг "Ўтган кунлар" тарихий романига муносабатида очик кўринади. Бунни Сотти Ҳусайннинг ўзи ҳам тан олган эди.

1932 йил бошларида Сотти Ҳусайн Тожикистондаги халқ маорифи коммисарлигида, кейин "Пахтакор" район газетасида муҳаррир бўлиб ишлади. Шу йилларда даврнинг ўткинчи ғояларига берилиб, қатор пьесалар ҳам ёзди. Тошкентга қайтиб, "Правда Востока" газетасининг маданият бўлими мудири ўринбосари вазифасида ишлади (1933). Шу йили Москвага адабий ўқишга юборилди. Шу ердаги жонли тиллар институти ишчилар факультетига, июлдан ёзувчиларнинг кечки адабий ижод институтига (1934) ўқишга кирди. Адабиёт институти тавсияномаси билан (1936) Қизил профессорлар адабиёт институтида таҳсилни давом эттирди. Усмон Юсупов сўровига кўра (1937) Ўзбекистонда ишлашга йўлланма билан келди ва ёзувчилар ташкилоти кўмитасининг раис ўринбосари лавозимида ишлай бошлади. А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг директори (1938) ва Навоий юбилейи комиссиясининг раис ўринбосари, Ўзбекистон КП Марказий Комитети ташвиқот ва тарғибот бўлими мудири ўринбосари (1940) лавозимларида ишлади. Депутат этиб сайланди. 1942 йилда вафот этди.

Сотти Ҳусайн ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги, драматургия масалалари, рус классик ва қардош халқлар ёзувчи ва шонрлари ҳақида "Ўзбек драматургиясига умумий бир қараш", "15 йил ичида ўзбек совет адабиёти"(1939), Гоголнинг "Уйланиш" пьесаси ўзбек сахнасида" (1936), "Рустанели таржимаси ҳақида"(1939), ўзбек классик ва ҳозирги адабиёт вакиллари: Навоий, Муқимий, Ҳамзалар, уларнинг босиб ўтган ҳаёт ва ижод йўллари, дунёвий ва демократик ҳамда совет адабиётидаги ўринлари ҳамда аҳамияти ҳақида маколалар ёзди. Айниқса, Навоий юбилейи муносабати билан ёзилган "Навоий ва Низомий", Муқимий ва Ҳамза ижоди бўйича "Муқимий тўғрисида"(1938), "Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий"(1940) асарлари ўз даври учун муҳим аҳамиятга эга бўлганидек,

хозир ҳам, ўз даври билан изоҳланувчи айрим чекланишларни ҳисобга олмаганда, кимматини йўқотмаган.

Сотти Хусайннинг, айниқса, Х.Х.Ниёзий асарларини биринчи бор тўплаб нашр қилиши, унга кириш мақола тарзида илмий очерк ёзиб, Ҳамзанинг ўзбек прозаси, драматургияси, поэзияси тараққиётидаги ўрнига баҳо бериши уни Ўзбекистонда ҳамзашуносликнинг асосчиларидан бири даражасига кўтарди. Ҳамза ижоди ҳақида тўғри ижобий фикрлар айтиш билан бир қаторда, уни шўровий ўзбек адабиётининг яловбардори қилиб кўрсатиш тамойили ҳам С.Хусайннинг шу мақоласидан бошланган, дейиш мумкин.

Мунаққид ва адабий жараён. Сотти Хусайн танкид майдонига замон мунаққид олдига қўйган вазифаларни бутун масъулияти билан тушунишга ҳаракат қилган, ана шу масъулият хиссини сира йўқотмаган, олдидagi мураккаб ва мушкул вазифадан бош тортмаган танкидчи ва маднийт арбоби эди.

"Нафис адабиёт майдонида пролетариат мафкураси учун кураш" мақоласида (1928) "адабиёт бобида танкид ишини мустаҳкам йўлга қўймасдан туриб, соғлом нафис адабиёт тузиш, нафис адабиёт майдонида соғлом янги кучлар етиштириш мумкин бўлмаганлиги доимо эсимизда турсин", деб таъкидласа-да, мақола танкид масаласида адабиёт майдонида ўша вақтда пайдо бўлган "катта бўшлиқ"нинг назарий жиҳатларини тўлдиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган бўлса-да, адабиёт ва ҳаётнинг ўзаро нихоятда яқин бўлмоғи кераклиги, ҳаққонийлик масаласи, адабиёт жамият ривожига муҳим ўрин тутмоғи даркорлиги ва буларнинг барчасида адабий танкид фаол роль ўйнаб, ёзувчига ҳам, китобхонга ҳам кучли таъсир ўтказиши лозимлиги ҳақида катъий ижобий фикрлар илгари сурилса-да, мақоланинг мақсад-моҳияти ва асосида танкид партия кўлидаги қуролдир, унинг вазифасини пролетар мафкурасини мустаҳкамлашдан иборатдир, деган гоёни ўтказиш ва мустаҳкамлаш ёғди. Шу жиҳатлари билан у даврнинг чекланган хусусиятли мақолалари қаторида туради..

Сотти Хусайн "Ижодий йўлимиз" мақоласида адабиётнинг бадий савияси масаласига алоҳида тўхталди. "Материални (яъни ҳаёт материални) ишлаб чиқмасдан туриб, тузуккина бадий-адабий асар тайёрлаб чиқариш мумкин эмас. Шунинг учун бадий равишда бир шаклга солиш масаласи катта ўрин тутди. Нимани ёзиш, нимани тасвирлаш масаласи қ а н д а й ёзиш масаласидан ажралмайди. Шунинг учун нимадан ёзиш керак деган масаланигина ҳал қилмасдан, қ а н д а й ёзиш масаласини ҳам ҳал қилишимиз керак"⁵⁹.

Танкидчи мақолада бошловчи ёш ёзувчилар турмушни, бадий "сувратлаб бериш"га алоҳида аҳамият қаратиши лозимлигини, тажрибали

⁵⁹Сотти Хусайн. Танланган асарлар. Т.: 1974.-Б. 89.

адиблар эса “реализм асосида чуқур рухий таъсир билан шуғулланишни асосий вазифа” бўлмоғи кераклигини таъкидлайди.

Мақоланинг яна бир аҳамиятли жиҳати шундаки, маданий меросга турлича қарашлар авж олиб турган, баъзилар уни бутунлай инкор этиб турган бир даврда Сотти Ҳусайн ҳам Отажон Ҳошим каби уни ёқлаб чиқади ва ундан ўрганишга даъват этади: “Ўсишда асосий йўлимиз реализмдир. Бизга бошқа йўл тўғри келмайди. Реалист классик ёзувчилардан ўқишимиз керак. Баъзи ўртоқлар захарланиб қоламиз деб классиклардан кўрқадилар. Бизнинг эски меросдан қочишимиз мумкин эмас”. Шу тарика Сотти Ҳусайн классиклар ким, улардан нимани ва қандай ўрганиш кераклиги хақида фикр юритиб, Л.Авербахнинг классикларга берган таърифини келтиради. Кўринадики, Сотти Ҳусайн ўз мақола ва тақризларида нафақат ўзбек адабиётини, балки рус ва жаҳон халқлари адабиётини ҳам яхши билган.

Сотти Ҳусайн “Танкид масаласи” деган кичик бир мақоласида танкидда икки нарсанинг фарқига бориш кераклигига диққатни қаратади: “1.Ўқиб фикр бериш ва 2.Жиддий танкид. Бу иккови бир-бирига алоқадор бўлса ҳам айриладиган масалалардир”.

У 20-йиллар танкидчиларидан бири бўлган Кашшоф Трегуловнинг мақоласига бир адабий асар ўқувчисининг фикри деб қараш керак” дейди. Адабий асар устида ўқувчи фикри деб, масалан, “Мен тушунмадим, менга завқ бермайди, узайиб кетган, мени зериктиради, ишчиларга фикри тўғри келмайди”, деган сўзларни айтамин. Бундай фикрни ҳар бир ишчи-деҳқон, ҳаммол бера олади”. Танкидчи эса сабаб-оқибатларини идрок этиб, таҳлилдан ўтказиб, “шу йўл билан танкидчи ёзувчига кўмаклашади. Трегулов асарлар устида фикр бераман деб, танкидчиликка ҳам аралашганда, уддасидан чиқолмаган. Чунки мунаққидлик ўқишни, ишлашни талаб қилади. У бунга риоя қилмаган...”⁶⁰.

Сотти Ҳусайн “санъат, шунингдек, адабиёт танкидсиз юксала олмаслигини таъкидлар экан, ўз даври танкидининг камчиликларини ҳам аниқ кўрсатди: “танкидчиларнинг оғмачиликлари, саводсизликлари, санъат ёғидан асарга киммат бера олмасликлари, дўк билан қарашлари, танкид орқали кўмак қилиш ўрнига кўмондонлик этишлари” каби камчиликларни орадан йўқотиш масалаларига эътиборини қаратади. “Ҳозир ўзбек адабиётидаги танкидчиликни тўхтатмай оборишимиз керак. Лекин юзаки ёзиш, суюқ ёзиш, ялқовлик қилиб, жиддий ишламасдан ёзишга қарши кўтарилишимиз лозим”. Албатта, мақолада мунаққид танкидга ўша давр талабича-марксча нуқтаи назардан қараганини ҳам айтиб ўтиш ўринлидир.

Бадний адабиётнинг ўзига хослиги хақидаги масалада Сотти Ҳусайн қарашларида 20- ва 30-йиллар бир қанча танкидчиларига киёсан илғор

⁶⁰ Сотти Ҳусайн. Танланган асарлар. Т.: 1974. -Б. 78.

томонлари билан ажралиб туради; кўғлар баҳосида адабиётнинг бадий қуввати масаласини чеглаб ўтишга тиришганларида, Сотти Хусайн бу масалага алоҳида аҳамият берди. Баъзи мақолаларида (масалан, юқоридаги мақолада) асосий гапни худди шу масаладан, бадий адабиёт, даставвал, эстетик қимматга ва қувватга элтувчи сифатларидан сўз бошлайдик, бу давр танкиди ва адабиёти учун унинг жуда тўғри илмий муҳим фикрни айтганини кўрсатади.

Бадий асарга гоё ва бадият уйғун бўлиши зарурлиги, яъни санъат асарида гоё, мазмун ва шакл бирлиги масаласи Сотти Хусайн томонидан тўғри идрок этилди ва тўғри талқин қилинди.

“Ўткан кунлар” танкидчи талқинида. 1931 йилда танкидчининг “Ўткан кунлар” номли танкидий китоби нашр этилди. Сотти Хусайн йўл кўйган хатоларнинг энг каттаси - унинг Абдулла Қодирий ижодига ва асосан “Ўткан кунлар” романига вульгар социологик баҳо бергани бўлди. Бу вульгар социологик босим асосида эса, партиянинг мафкура, синфийлик, дунёқараш масалаларидаги хато ва бирёклама қарашларини, ёки янада аниқроқ қилиб айтганда, зуғумини ўтказиш ётишини кўриш қийин эмас. Шу ўринда, давр адабий танкидида ғалати бир парадокс кўзга ташланишини таъсидлаш ўринлидир. Яъни масалан, Сотти Хусайн айрим масалаларида, назарий жиҳатдан айтилганда, танкиднинг ўзи ҳақида ҳам (дўк уриш, буйрук бериш нотўғрилиги), асар бадияти хусусида ҳам (“асарга санъат ёғидан қиммат бериш” зарурлиги) тўғри фикрларни илгари сургани холда, конкрет асар таҳлиliga келганда бу назарий фикрларнинг амалий тасдиғи кўринмай қолади. Унинг “Ўткан кунлар” ҳақидаги мулоҳазалари бунинг ёрқин далилидир. Мунаққид ёзувчи гўё фақат буржуазия мафкурасинигина акс эттира олади деб ҳисоблайди. Назарияда шу “таълимот” таъсирига тушган С.Хусайн “ўзбек буржуазияси муҳитида яшаган А.Қодирий ижодидан фақат буржуазия идеологиясини” ахтарди. Абдулла Қодирий ёш танкидчининг бу жиддий камчилигини ўз вақтида афсус билан кайд этган эди. У Сотти Хусайннинг бундай камчиликларини “унинг ёшлигига ва тажрибасизлигига ҳавола қилмоқ лозимдир”, деб изоҳлаган эди. Бу буюк адиб бағри кенглигига ёрқин мисол бўла олади. Шунини ҳам таъкидлаш жоизки, С.Хусайн “Ўткан кунлар” романидаги номавжуд камчиликларини танкид қилганида ҳам ёзувчининг улкан талант эгаси сифатида ўзбек адабиёти ривожига тутган ўрнини ҳеч қачон рад этмади.

Сотти Хусайн А.Қодирий маҳоратига жуда баланд баҳо берди. Бирок, афсуски, бу каби ижобий фазилатлар фақат эътироф сифатидагина қолди, ривожлантирилмади, асар фазилатларини таҳлил этиш натижасидаги хулосалар тарзида илгари сурилмади. Асарга бундай ёндашув унинг “камчилик”ларини “фош этиш”га гўё ёзувчи дунёқараш ва синфий мажбуриятдан келиб чиқувчи “хато”ларни очишга қолдирилди. Бирок шунини ҳам унутмаслик керакки, романининг ва умуман, А.Қодирий

ижодининг бадий кимматини пастга урувчиларни С.Хусайн кескин танкид қилган ва ёзувчи талантини ҳимоя қилиб чиққан ҳолатлар ҳам йўқ эмасди. Масалан, Миён Бузрук Солиҳов "Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари"(1933) китобида А.Қодирийнинг талантини рад этиб, уни "Ўткан кунлар" романида" чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини тарғиб қилиш"да айблаганда Сотти Хусайн ўша йилиёқ мақола қилиб, "Ўткан кунлар" ўзбек адабиёти майдонида биринчи роман ва яхши ёзилган роман, у шубҳасиз, гўзал ва нафис бир асар...А.Қодирий кучли ёзувчи, кучли адиб. Менимча, бизнинг ундан янги нарсалар, "Ўткан кунлар"га караганда бизга яқинроқ асарлар кутишимиз мумкин"⁶¹, деб ёзган эди.

Янги, ўзбек танкидчилиги асосчиларидан бири бўлган Сотти Хусайн мақолалари ва китобларида айтилган фикрлар, асарларга берилган баҳоларнинг ҳаммаси бир текисда тўғри бўлавермади. Ёш танкидчи жиддий хато ва камчиликларга ҳам йўл қўйди. Бирок "Ишлаб туриб ўқиган ва ўқиб туриб ишлаган", ҳали тайёргарлиги етарли бўлмагани ҳолда, тарих талабига биноан, жуда катта ва муҳим масалаларни мустақил ҳал этиш мажбурияти олдида қолган авлодга мансуб ёш Сотти Хусайннинг асарларидаги бу хато ва камчиликларни менсимаслик хато бўлганидек, уларнинг объектив сабабларини унутиб қўйиш ҳам хато бўлар эди", деб ёзган эди И. Султон. Бу хатони адабиётимизга оғир зарба бўлиб тушган А.Қодирий ижодига муносабат мисолида ҳам кўриб ўтдик.

Олим театр асарлари ва уларни сахналаштириш ишлари билан ҳам кизикди, драматик асарларга тақризлар ёзди. "Ҳалима", "Хужум"ни қаҳқаҳалар билан томоша қилдик" деб қувонди, опера ва либреттолارга тақризлар ёзди. Унинг "Ўзбек совет драматургиясига умумий бир қараш" деб номланган обзор мақоласида 15 йил ичида қўлга киритган ютуқлар ва камчиликлар кўрсатиб берилди.

С.Хусайн 30-йиллар охири ва 40-йиллар бошида "Ўзбек адабиёти", "Ўзбек совет адабиёти", "Ўзбек совет адабиётида ижобий образлар" каби йирик асарлар ёзишга киришди, аммо бу ишлар тугалланмай ва эълон қилинмай қолди.

Сотти Хусайн драма соҳасида ўзининг ўспиринлик вақтида бошлаган машқларини давом эттирди. Унинг драмалари, танкидий асарларидек жуда долзарб характерга эга эдилар.

Хулоса қилиб айтганда, Сотти Хусайн илмий-бадий кизиқишлар диапозони кенг эди: адабий-бадий танкид, театр танкидчилиги, режиссура, опера, оперетта, мусиқа маданияти, бадий таржима, санъат масалалари билан назарий ва амалий равишда шуғулланган зиёлилардан биридир.

⁶¹ Сотти Хусайн. Таъланган асарлар - Б. 20.

30-йиллар, унинг айниқса, иккинчи ярмидаги адабий танқидчиликнинг замонавий адабиётга муносабатдаги пассивлиги сезилиб қолди. Аксар замонавий асарларга муносабат билдирилганда улар, асосан, ур-калтак қилинди. 30-йилларда баъзи асарлар юзасидан мунозаралар бўлиб ўтганини кайд этиш керак. Ана шундай ўткир баҳолардан бири А.Қаҳҳорнинг "Сароб" романи юзасидан бўлиб ўтди. 1934 йилда ёзилган асар дастлаб мукофотланди. 1939 йилда эса унга бағишланган муҳокамалар, мунозараларда тоза дўппосланди. Шу йилнинг 14 июнида Фанлар комитетида бошланган мунозара уч кун давом этди. Диспутга Ўзбекистон Компартиясининг масъул ходимлари раҳбарлик қилдилар. Бахсларда ёзувчи, шоир ва танқидчилардан Ш.Сулаймон, Уйғун, Ю.Султонов, Р.Мажидий, Ҳ.Ёқубов, Х.Расул, Н.Охундий, Х.Мусаевлар фаол иштирок этдилар. Романни кенг таҳлил этувчи асосий маъруза Ю.Султоновга топширилган эди. У асарга умуман ижобий баҳо беради. Бирок унда салбий қаҳрамонлар ижобий қаҳрамонларга нисбатан кенгрок ва чуқуррок ёритилганини таъкидлаб: "Ҳатто турмушдаги реакцион кучлар тасвирланганида ҳам уларнинг маълум прогрессив кучлар қаршисида қашаётганлиги билиниб турсин ва у прогрессив, ривожланадиган, енгилмай турган кучлар кўриниб турсин. Ўшандагина турмушни тўғри ва тўла англай оламиз", деган социалистик реализмнинг етакчи қоидаларидан бирини илгари сурди.

Ю.Султонов позициясининг ожиз томони ўша даврнинг талаби саналган ижобий қаҳрамонни биринчи ўринга қўйиш кераклигида кўринади. Танқидчи А.Қаҳҳорнинг воқеликни тасвирлашдаги ижодий принципни эътиборга олмади. Қизиғи шундаки, бахснинг аксар иштирокчилари маърузадаги бу камчиликни тушуниб етмайдилар, уни деярли маъқулладилар. Натижада асарга ва, айниқса, ёзувчининг ғоявий-бадий максидига нотўғри, бирёқлама баҳо беришлар бошланди. Жумладан, Ҳ.Мусаев романда ижобий қаҳрамонларга етарли ўрин берилмаган дейиш билан бирга, ёзувчидан: "Мамлакатимизнинг иқтисодий ва сиёсий тараққиётини кўрсатишни, омманинг қаҳрамонлиги, фаолияти, тарихи, кураши, илғорлиги"ни акс эттиришни талаб қилди. Яъни асарда ёзувчи ўз олдига қўймаган вазифалари нуктаи назаридан ёндашди. Унинг фикрича, А.Қаҳҳор гўё "Совет ҳукуматининг ўсишини ва кундан-кунга мустақил бўлиб боришини инкор этиш ва кўрмаслик" учун ижобий қаҳрамонларга кам эътибор берган эмиш.

Шуни ҳам таъкидлаш жонски, Ҳ.Мусаевнинг бу фикрига, мунозаранинг деярли барча қатнашчилари қарши чиқди. Бу муҳим далил 30-йиллар охирига келиб ўзбек танқидчилиги қўпол вульгар социологик хатоларни тушуна бошлагани ва уни инкор этиш йўлига ўтганини кўрсатди. Сўзга чиққан аксар танқидчилар ромanning асосий ғояси билан бош қаҳрамонлар ўртасида номувофиклик йўқ, асарда, шунингдек, ижобий

образлар йўқ эмас, ammo улар салбий образларга нисбатан бирмунча бўш чиққан, деган фикрларни илгари сурадилар.

Хусусан, Н.Охундий нутқини шу тарзда яқунлади. Р.Мажидий бунинг сабабларини изохлашга ҳаракат қилади. Уйғун тасвирдаги урғу ва штрих бадиий асарнинг усули эканлигини таъкидлади, ёзувчининг асосий меҳри халқда, "буни гарчи у айрим каттакон типлар орқали тасвирлаб бермаса ҳам, айрим жойларда бу нарса жуда очик кўринади", деди. Уйғун, айникса, романнинг ижобий қаҳрамонлар жиҳатидан камситилишига қатъий қарши чиқади. Ниҳоят, мунозаранинг учинчи куни "Сароб" одатдаги романлардан эмаслигига ишонч ҳосил қилинди. Сулаймон Азимов фикрича, унга анъанавий романлар андазаси билан ёндошмаслик керак деб топилди. "Қандай типларни марказий фигурага олиши ёзувчининг ихтиёрида, ундан қаҳрамонлар, албатта, ижобий ёки салбий бўлишини талаб қилиб бўлмайди, чунки бундай қилиш "адабий асарни маълум бир рамкага солиш" билан баробар дейди у ва ўз нутқини "Сароб" зарарли асар эмас, деган хулоса билан яқунлайди.

Бу дунёқараш, синфийлик масалаларида ҳамон бирёклама қарашлар ҳукм суриб келаётган, шу боис Чўлпон, Фитрат каби буюк ижодкорлар катагон бўлган шароитда 30-йиллар сўнгги чорағидаги адабий танқид савия жиҳатидан бир поғона юқорига кўтарила олганини кўрсатувчи баҳс эди. Бунга "Сароб" романидаги ўзига хосликлар муҳим бир туртки вазифасини ўтади. Тўғри, адабий танқидда "Сароб"ни баҳолашда: у миллатчилик фош этилган асар дегувчи қарашлар 60-70-йилларгача ҳам давом этиб келган бўлса-да, 80-йилларда бу нуқтаи назарнинг ўзгариб, А.Қаҳҳор миллий истиклолга қарши бўлган дегувчи тарздаги ифодалари ҳам пайдо бўлди⁶².

Ҳар қайси мунаққид ўз дунёқарашини, ҳаётни тушуниши ва яшаган давр нуқтаи назаридан асарга баҳо беришга интилади. Шу боис А.Қаҳҳор ижодини чуқур ўрганган М.Қўшжонов таҳлиллари бошқача, О.Шарафиддинов талқинлари бошқача, М.Қўшжонов "Абдулла Қаҳҳор маҳорати" китобида "Сароб"ни адашганлар фожиаси деб айтса, О.Шарафиддинов кейинчалик уни худбинликнинг емирилишига бағишланган асар деб баҳолайди⁶³.

Адабиётшунос Мирзахмад Олимов эса "Ҳозирги ўзбек адабиётида пафос муаммоси" монографиясида хали ўзбек адабиётида бу қадар психологик тасвирга бой асар яратилмаган деган фикрни илгари суради⁶⁴.

Ўзбек танқидчилигида бундай мунозаралар 40-йилларнинг аввалида ҳам давом этди. Буни 1941 йил 19-20 февраль кунлари "Қутлуг қон" романи юзасидан ўтказиладиган баҳсда кўриш мумкин. Социалистик реализмнинг талаблари жиҳатидан унга айрим бирёклама баҳо бериш

⁶² Раҳмон Кўчқор. Уч сароб // Ёшлик. 1994. № 4.

⁶³ Шарафиддинов О. Абдулла Қаҳҳор. Т., 1988.

⁶⁴ Олимов М. Ҳозирги ўзбек адабиётида пафос муаммоси. Т., 1994.

холлари, Петров образини чуқурлаштириш зарурлиги хақида айрим фикрлар айтилган бўлса-да, шу нуктада Ойбек дахосини намоён этгувчи бир адабий фактга дуч келамиз. Адиб асарга Петров образини киритишни деярли мақсад қилиб қўймаган, факат айрим мунаққидлар кистови, давр сийёсатининг тазйики туфайлигина уни романга киритишга мажбур бўлган экан. Адабиётшунос Н.Каримовнинг бу аниқлови "Қутлуғ қон" романининг асл моҳиятини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга, албатта. Юқоридаги баҳсдаёқ роман ҳақли равишда ўзбек адабиётининг етук намунаси сифатида баҳо олди.

Адабиётнинг ривожланиш йўлларини тўғри тушуниш ва унинг ходисаларига тўғри баҳо бериш учун адабиётнинг санъат сифатидаги ўзига хослигини етарлича англаб етмаслик ҳоллари бу даврдаги мақолаларда давом этиб турди. Фитрат ижодини баҳолашда жиддий хатоларга йўл қўйган Ҳ.Олимжон мақолаларидан бири номини "Адабиётни англамасликка қарши" деб атаган бўлса-да, бу мақолада ҳам бадий адабиётга мафкура нуқтаи назаридан қараш давом этди. Лекин, энг асосийси, у шу вақтда тарқалган назарий хатолардан бирига зарба беришга интилди. "Марксизм никоби остида менъшевизм" мақоласида у, асосан А.Саъдийнинг "Адабиёт масалалари ва улуғ октябрдан кейинги ўзбек адабиёти" деган китоби юзасидан фикр юритади. Мақола номидан кўриниб турганидек, Ҳ.Олимжон ўзбек танқидида марксистик йўлни мустаҳкамлашга ҳаракат қилди, айна вақтда, А.Саъдийнинг айрим масалаларга оид вульгар социологик қарашларини кескин танқид этди.

Ўзбек танқидида вульгар социологизмга берилган дастлабки қучли зарбалардан бири Отажон Ҳошим ёзган "Ўзбек шўро адабиётининг бир неча ижодий масалалари" номли рисоласида ҳам қузатилиши мумкин. Бу рисолада унинг санъат ва адабиёт мафкура тури эканини, шунга кўра адабиётнинг тараққиёт жараёнлари ва бу жараённинг ўзига хос равишда кечиши табиийлигини англай олган тадқиқотчи сифатидаги фазилатлари ҳам намоён бўлди. Унинг фикрича, бадий адабиётда яланғоч ваъзхонликка берилиш, фикрни қурук, декларатив шаклда баён этиш ярамайди. Баъзи шоирлар ва ҳатто танқидчилар бунга аҳамият бермай қўйишди. Хусусан, вульгар социологизм таъсиридан қутула олмаётганларга адабиётда воқелик нисбатан бошқача ёритилишини тушунтириб бериш лозим. О.Ҳошимовнинг қарашлари шуки, ёзувчи асарни истаган мавзуда ёзиши мумкин. Бу борада танқидчи ҳукм чиқариши бемаъниликдир. Муҳими, замон билан алоқа ижодкор диққат марказида турмоғи керак. Рисолада ўзбек танқидчилигининг ўша даврдаги аҳволи, вазифалари, айрим ғоявий-методологик хатолари ва бошқа қирралари ўз таҳлилини топади.

30-йилларда социалистик реализм хақида рус танқидчилигида айтилган фикрлар ўзбек танқидига айнан кўчира бошланганини юқорида таъкидлаган эдик. 1932 йили "Литературная газета"да "Социалистик

реализмни эгаллаш йўлида" деган мақола эълон қилинди. А.Фадеевнинг бу мақоладаги мулоҳазалари ўзбек танқидчилигига ҳам дарҳол кўчиб ўтди. Ҳ.Олимжон Уйғун билан ҳамкорликда ёзган "Социалистик реализмни эгаллаш йўлида" мақоласида ўзбек адабиётдаги айрим ютуқларни кўрсатишга ҳаракат қилинган бўлса-да, улар буни социалистик реализм методи билан боғланиши хато эди, албатта, ва иккинчи томондан, ягона шу ижодий методнинг тарғиб қилинишига кўра назарий жиҳатдан бугунги кунда янглиш эди. Лекин бу мақоланинг муайян аҳамияти ҳам йўқ эмас эди. Унда реализм ҳақидаги тушунча бошқа ҳамкасбларга нисбатан анчагина чуқур ва етарлича ёрқин. Бугунги илмий нуқтан назардан нотўғри фикрлар ҳам мавжуд эса-да, унда жами адабий методлар ичида реалистик методнинг мумтоз ва муҳим ўрин тутиши, шунингдек, реализмнинг қандай йўсинда камол топиши, унинг шартлари тўғрисидаги фикрлар ўз аҳамиятига эга эди.

Адабий танқидда қатор назарий масалаларни кўтариб чиққан Ойбек "Сўнги йилларда ўзбек поэзияси", "Танқид соҳасида саводсизлик ва ур-йиқитчиликка қарши ўт очайлик" каби мақолалари билан 30-йиллар адабий танқид тараққиётига салмоқли таъсир кўрсатди.

С.Ҳусайн "Ўтган кунлар" романига бағишланган китобида дунёқараш ва синфийлик муаммоларида жиддий хатоларга йўл қўйди ва бундай асар бизга керак эмас, деб ниҳоятда янглиш хулоса чиқарди.

"Фитратнинг адабий фаолияти тўғрисида"ги Ҳ.Олимжон мақоласида ҳам давр мафқурасининг кучли тазйиқи сезилиб туради. Буюк адиб Фитратнинг миллатпарварлик ва истиқлол руҳидаги асарлари хато баҳоланиши сабаби шундан.

Ойбекнинг "Абдулла Қодирийнинг ижод йўли" китобида мафқуравий зугум таъсиридан келиб чиққан мажбурийлик туфайли айтилган айрим бирёклама фикрларни ҳисобга олмаганда, Абдулла Қодирийнинг романнавислик маҳорати ва ўзбек адабиётдаги улкан ўрнига юкори баҳо берилди.

Бу давр ижобий ҳодисаларидан бири замонавий адабиёт тарихини яратишдаги ҳаракатларда кўринди. Ойбекнинг А.Қодирий ҳақидаги монографияси бу йўлдаги илк қадамлардан бири бўлди.

30-йилларда эришилган принципал ютуқлар "Ижодий ўсиш йўлида", "Ўн беш йил ичида ўзбек адабиёти" (1939) номли мақолалар тўпламида намоён бўлди, дейиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек адабий танқиди тарихида 30-йиллар алоҳида ўрин тутди. Унинг ютуқлари билан бирга камчиликлари ҳам кўп эди. Танқид соҳасига янги, ёш кучлар кириб келди. Ижодий фаоллик ўсди. Адабий-тарихий жараён кўнгинга муҳим назарий масалалар билан алоқадорликда ўрганила бошланди. Афсуски, 30-йиллар Қодирий, Фитрат, Чўлпон, У.Носир ва бошқаларнинг қатағон этилиши натижасида бутун адабиёт катта йўқотишларга учраганидек, В.Маҳмуд, О.Ҳошим, С.Ҳусайн,

танкидчиликда фаол иштирок эта бошлаган Элбек, Ботуларнинг катагонга учраши боис танкидда ҳам жиддий йўқотишлар рўй берди. Шунга карамай, адабий танкид вульгар социологик характердаги кўпгина назарий хатолардан кутулишга интилди. Буларнинг барчасидан катъий назар, адабий танкид ўзининг бош йўналишида бутунлай партиянинг колипидаги йўлидан юришда давом этди, адабиётнинг партиявийлиги учун курашиш ўзининг бурчидир деб билди.

ОТАЖОН ҲОШИМ) (1905-1937). Ижодининг ўрганилиши. 30-йилларда шахсга сиғиниш қурбонлари бўлган фан ва маданият арбоблари орасида Ўзбекистон Фанлар Комитетининг биринчи раиси, Тил ва адабиёт институтининг биринчи директори Отажон Ҳошимнинг ўзбек танкидчилиги тарихида ўз ўрни бор. "У Ғафур Ғуломдан икки ёш кичик, Абдулла Қаҳхордан икки ёш улуг, Ойбекка тенгдош эди. Шу дўстлари билан бир сафда 20-йилларнинг ўрталарида адабиётга кириб келган ва илк мақолалари билан жамоатчиликнинг эътиборини қозонган эди. Бу мақолалар, ёш бўлишига карамай, Отажоннинг билими чуқур, мулоҳазаси бақувват, фикри дадил, қалами ўткирлигидан далолат беради"⁶⁵, деб ёзади Озод Шарафиддинов. Адабиёт ихлосмандлари унинг мақолаларини ахтариб ўқийдиган бўлишган, ижодкорлар янги асар ёзсалар, унинг фикрини билишга ошиққанлар. Бу мақолалар китобхонларни қизғин баҳсларга чорлаб турган. О.Ҳошим ўзбек адабиётининг келажаги учун кайғурган етук арбоб, ёш истеъдод эгаларининг ўсишига ғамхўрлик қилган, адабий жараёнга таъсир кўрсатадиган мунаққид сифатида танилган эди.

Шуниси борки, катагонга учраган ёзувчиларга ўхшаб, бошига шу қисмат тушган танкидчиларга ҳам узок йиллар давомида миллат ва халқ душмани сифатида қараб келинди. Лекин ҳақиқат барибир юзага чиқар, деганлари рост экан. О.Ҳошим ижоди ҳақида дастлаб дадиллик билан ёзилган мақола Ҳ. Ёқубов қаламига мансуб бўлиб, у ("ЎТА", 1975, № 3) мунаққид туғилганига 70 йил тўлиши муносабати билан эълон қилинди. Мақолада О.Ҳошим ҳаёти, асарлари ҳақида умумий фикр юритилади ва давр нуқтаи назаридан асарларига баҳо берилади. Ш.Турдиевнинг "Фанимиз захматқашлари" ("ЎТА", 1990, №3) рўқни остидаги қисқагина бир мақоласида олим биографияси ва ижодига доир айрим янги маълумотлар келтирилди. Ёш олим И.Ёқубовнинг "Отажон Ҳошимнинг илк танкидий мақоласи" сарлавҳали ишида ("ЎТА", 1992, № 3-4) мунаққиднинг кино санъатига бағишланган "Яна бир мувафаккият" деб номланган мақоласи таҳлил қилинади. Журналнинг 1995 йилги 1-сонида шу муаллифнинг "Метод"ни англашда О.Ҳошимов позицияси" номли мақоласи босилди. И.Ёқубов бу олим ижоди ҳақида номзодлик диссертациясини ҳам ёқлади. "Истиклол фидойилари" сериясида Озод

⁶⁵ Шарафиддинов О. Чўлпон. М.Чўқай. Т. 1994. - Б. 98.

Шарафиддиновнинг "Отажон Ҳошимов шахсияти, тақдири, ижоди (ҳаётий лавҳалар, ҳужжатлар, ривоятлар)" деб номланган рисоласи (1993) нашр этилди. И.Ёқубов тадқиқоти асосида жияни Ж.Қосимов ёрдамида О.Ҳошимнинг тўлиқ таржимаи холи тикланди. О.Ҳошим таваллудининг 90 йиллигини нишонлаш муносабати билан вақтли матбуотда қатор мақолалар эълон қилинди (1994), унга бағишлаб илмий-назарий анжуман ўтказилди. Худди шундай тадбирлар олимнинг 100 йиллиги муносабати билан 2005 йилда ҳам бўлиб ўтди. Бу элнинг, юртнинг шўро даврида ноҳақ қораланган ўз фарзандларига нисбатан Истиқлол даврига келиб кўрсатаётган юксак ҳурматидан ёрқин нишонадир.

Ҳаёт йўли ва адабий танқидий мероси. О.Ҳошим 1905 йили Тошкентда деҳқон оиласида туғилди. Аввал диний мактабда, сўнг 2 йил рус-тузем мактабида ўқиган. Тошкентдаги янги шўро мактабида (1918-21), Москвадаги Қизил профессорлар институтининг ишчилар факультетида (1922-24) таҳсил олиб, Ўзбекистонга қайтгач, Фанлар Кўмитаси раиси бўлиб ишлади. Самарқандда Ўзбекистон педакадемиясини ташкил этишда қатнашди. У мамлакатнинг қайси марказий ўқув юртига жалб этилмасирн, доим ташаббус билан меҳнат қилди. Санкт-Петербург (Ленинград)да Фанлар академияси қошидаги Шарқшунослик институти аспирантурасида ўқиб (1929-33), ишлади, академик А.Самойлович раҳбарлигида илмий иш олиб борди. У ерга Ўрта Осиёдан борган ёш мутахассисларга ғамхўрлик қилди.

Ўзбекистон Фанлар Комитети раиси, Тил ва адабиёт институти директори (1934-1937), Ўзбекистон Ёзувчилар союзида раҳбарлик лавозимларида ишлади. Аммо шўролар ўзбек олимларининг олдинги сафида бўлган, мустақил фикрловчи О.Ҳошимовни ҳам истибдод қурбонига айлантирди. Кўп йиллар мобайнида унинг номи адабиёт тарихидан ўчириб ташланди, асарларини ўрганиш у ёқда турсин, тилга олиш ҳам тақиқланди. Фақат ярим аср ўтгандан кейин адолат тикланиб, Ҳақиқат рўёбга чиқа бошлади. О.Ҳошимов номи ва илмий мероси Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Боту, Усмон Носир каби ижодкорлар қатори халқимизга қайтарилди. "Лоақал биргина фактнинг ўзи-шу пайтга қадар Отажон Ҳошимовнинг танланган асарлари нашр этилмагани бизнинг бу ажойиб инсон олдидagi қарзимиз нечоғлик катта эканини кўрсатади"-деб куйиниб ёзганди Озод Шарафиддинов 1993 йили.

О.Ҳошимовдан рисола, мақола ва тақризлардан иборат бой ва ранг-баранг илмий мерос қолди. Улар ўз даври адабий жараёнида маълум роль ўйнаган, даврнинг долзарб масалаларига бағишланган, давр адабий-танқидий қарашларидаги ютуқларга таяниб яратилган. Лекин нафсилабрини айтганда, бу мақола ва рисолалардаги ғоялар, назарий умумлашмалар, кузатишларнинг ҳаммаси ҳам шафқатсиз вақт синовига бардош беролгани йўқ. Бироқ бундан қатъий назар уларни ўз даврининг маҳсули сифатида ўрганиш, тарихий жараён натижалари сифатида баҳо

бериш илмнинг вазифасидир. Шу маънода О.Ҳошимнинг илмий-танқидий мероси бугунги кунда, биринчидан, адабиёт ва танқид тарихи босиб ўтган йўлни билиш ҳамда бугундаги даражага етиб келувидаги мураккаб жараёни ўрганиш учун; иккинчидан, бу мақолалар О.Ҳошим ҳаёти, ижоди ҳақида изчил, илмий маълумот бериши учун; ниҳоят, учинчидан, ҳозирги Истиклолга муносиб озод ва хур тафаккуримиз ўз-ўзидан келмаганини, унинг сарчашмаларида О.Ҳошим сингари фидойиларимиз бўлганини англаш ва уларнинг қадрига етиш учун муҳимдир.

О.Ҳошим илмий мероси ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги тарихининг таркибий қисмини ташкил этади. У ўз даврининг етук, билимдон зиёлиси, калами ўтқир жамоатчи инсон сифатида юксак обрўга эга эди. Буни унинг замондошлари хотира ва мақолаларида қайта-қайта таъкидлашган.

О.Ҳошимнинг матбуотда босилган биринчи мақоласи соф фалсафий муаммоларга бағишланган эди. 20-йилларнинг иккинчи ярмида турли доираларда кино масалалари, уларни баҳолаш тадбирлари кўриб чиқилди. 1925-27-йилларда "Чочвон", "Работ қашқирлари", "Мохов киз", "Бахт куёши" каби биринчи ўзбек фильмлари суратга олинди. 1926 йилда Л.Сайфуллинанинг "Иккинчи хотин" ҳикояси асосида суратга олинган шу номдаги фильмни муҳокама қилишга бағишланган йиғилиши бўлиб ўтди. Унда Москвадаги "Қизил профессорлар институти" толиби О.Ҳошим ҳам қатнашди, ўз фикрларини "Яна бир муваффақият" номли кичик тақризда ёритди. Тақриз унинг адабий-танқидий фаолиятига дебача бўлди, унда шарқона ҳаёт табиат манзаралари билан боғлаб ёритилганини, бу эса кинога жонли руҳ бағишлаганлигини тўғри қайд этади. Тақриз камчилиги шундаки, унда фильм пролетариат мафқураси нуқтаи назаридан баҳоланади. Лекин тақризда "Ёш олимнинг ўз халқи "яхшисини ошириб, ёмонини яшириб" тасвирлашга қилган даъвати унинг миллат тақдирига дахлдор шахс эканлиги нишонасидир"⁶⁶. О.Ҳошимов 30-йилларда Фанлар комитетининг раҳбарларидан бири сифатида кучли ташкилотчилик қобилияти борлигини намойиш этди. Буни унинг "Фан ва турмуш" журналинини ташкил қилишдаги ташаббуси ва унинг муаллифларидан бўлганлиги, 1934 йилда Тил ва адабиёт институтини ташкил қилишда бошқош бўлганлиги ва 1937 йилнинг августига қадар шу институт директори вазифасида самарали ишлаганлигида кўриш мумкин. Унинг илм-фан бобидаги ташкилотчилиги ва жонқуярлиги жуда қисқа муддат мобайнида институтга ўша пайтдаги энг етук адабиётшунос ва тилшунос кучларни жамлаб олганлигида ҳам кўринади. Булар орасида Абдурауф Фитрат, Ғози Олим, Миёнбузрук, Ойбек, Ҳ.Ёқубов, Ҳ.Олимжон, Уйғун, Яхё Ғулум, Ҳоди Зариф, Иззат Султон, Буюк Каримов, Фаҳри Камол каби олимлар бор эди.

⁶⁶ Ёқубов И. Методни англашда О.Ҳошимов позицияси// ЎТА. 1995. № 1. - Б. 26.

О.Ҳошим Фитратнинг "Ўзбек адабиётидан намуналар" хрестоматия - мажмуасига "Сўзбоши" ёзиб, шу вақтгача кенг жамоатчилик оммаси кўлида бўлмаган мумтоз адабиёт намуналарининг халқ кўлига етказилишини миллат маданияти равнақидаги муҳим иш деб баҳолади. Бунинг учун Ж.Бойбўлатов Фитратни ҳам, О.Ҳошимни ҳам қаттиқ танқид қилди ҳамда салкам миллатчи ва деярли пантуркистга чиқарди. Лекин О.Ҳошим бунга қарши чигатой адабиётини атрофлича ўрганишга, уни танқидий ва ижодий ўзлаштиришга қайта-қайта даъват этади. Шу тарзда О.Ҳошим маданий меросни ҳимоя қилиб чиқишдек оғир ишни катта жасорат билан зиммасига олди. Ўнлаб мақолаларида ўзбек халқининг бой меросини сақлаб қолиш учун, уни халққа қайтариш учун курашди.

Адабий жараён ва янги адабиётга муносабати. О.Ҳошим кўпгина мақолаларида мустақил фикрлашга интилган бўлса-да, ўша даврнинг ҳукмрон қолипларини ёриб чиқиб кетолмади. Айниқса, санъат ва адабиётни баҳолашдаги бош меъёр масаласида О.Ҳошим тўлалигича ўша давр догматларининг таъсирида бўлди. Бу, яна такрор айтаман, фақат О.Ҳошим нуксони эмас, ўша даврдаги барча адабиётшуносларнинг ҳам умумий нуксони эди. Шу боисдан у ўша даврдаги асарларидаги кўпгина тўғри мулоҳазаларини олға суриш, ёрқин, теран кузатишларни баён қилиш билан бирга, ўтмиш адабий ҳодисаларини баҳолашда "синфийлик" ўлчовидан узоқлаша олмади. Масалан, "Шўро адабиётининг бир неча ижодий масалалари" деган рисоласида ўзбек шеърлятида пейзаж тасвирининг "синфий" негизини шундай очади. "Ўзбек шўро ёзувчи-шоирлари ўз асарларидан табиат кўринишларига хурсандчилик билан қарайдилар, қарашлари, ҳислари, туйғулари, масалан, Чўлпонда бўлганидек, бадбинлик, қайғу билан суғорилмагандир". Тўғри, табиат тасвирини шўроларнинг "ура-ура"сига буйсундириш ҳам, истиклол руҳидаги дардларга ҳам буйсундириш мумкин. Бу ерда гап - О.Ҳошим позицияси табиат тасвиридаги шўровийликка ён босиши жиҳатидан чекланган ва бир ёклама эди. Аслида, у Чўлпон шахсиятига, ижодига чуқур эҳтиром билан қараганлигини замондошлари хотирасидан билиб олиш мумкин.

О.Ҳошим замонавий адабиёт ҳақида гапирганида унинг бадиий юксаклиги, ҳаётийлиги ва ҳаққонийлиги учун қайғуради, асарларнинг баркамол бўлишига йўл қўймаётган нуксонларни тўғри очади. "Ғоявийлик" никоби остида томир ёяётган схематизмга, мавзу долзарблиги билан асар заифлигини ҳаспўшлашга уринувчиларни танқид қилади. Мавзунинг юзаки ёритилишини қоралаб чиқади.

О.Ҳошим шеърларда "темир, пўлат ва шунга ўхшашлар" кўпайиб кетганини ҳамда уларни яратаётган одамлар кўринмаслигини кескин қоралайди, "пролетар ёзувчиси" бўлмок учун бунақа нарсаларни асарга киритиш шарт эмаслигини уқтиради. У адабиётдаги жиддий нуксондан бирини "шиорийликда" кўради. Бунни йўқотиш керак, деб ҳисоблайди.

Бунга ўхшаш нуксонларнинг илдизи эса ҳаётни чуқур билмасликда деб хулоса чиқаради. Кўринадики, О.Ҳошимов замонавий адабий жараёни чуқур тушунган, ундаги ижобий, салбий тамойилларни аниқ идрок этган, адабиётнинг ўсишига халақит бераётган нуксонларни тўғри белгилай олган эди.

30-йилларда О.Ҳошим ижоди янада ривожланди. Ўзбек адабий танқидчилигидаги вульгар социологик камчиликларни кўрсатган мунаққидлардан бири О.Ҳошим бўлди. Бу ҳол "Ўзбек шўро адабиётининг бир неча ижодий масалалари" номли рисолада аниқ кўзга ташланади.

О.Ҳошимнинг ҳаётни "китоб, журнал, газеталардан эмас, турмушнинг ўзидан ўрганув керак. Чунки конкрет турмуш мақолаларда, китобларда ёзилганидан мураккаброк, конкретроқ турли-туманроқдир. Конкрет турмушимизни билиш ҳам ўрганиш билангина уни турли томонлардан, биринчи қарашда таҳлилсиз кўринмай турган томонларидан чуқурроқ бадий акс этув мумкиндир" деган фикрлари ўз даври учун бўлганидек, ҳозир ҳам юксак кадрини йўқотмай келяпти. Мунаққид адабиётнинг ҳаёт билан алоқаси аҳамиятини қайта-қайта таъкидлайди.

Рисолада санъат ва адабиёт социализм қурилиши билан боғлиқликда текширилса-да, бу қурилишни мунаққид фақат ва буткул сиёсий мундарижада эмас, умуман, ҳаёт, турмуш инсоннинг меҳнат билан алоқадорлиги тарзида талқин этилганини ҳам назардан қочирмаслик лозим. Лекин, партиявий раҳбарлик адабиётнинг синфийлиги масалаларида муносабатда эса, у тамоман давр ва тузум доирасидан чиқолмади. Шунга қарамай, мазкур рисола 30-йиллар бадий тафаккурини чуқурлаштириш ишига муносиб ҳисса қўша олди.

О.Ҳошим ўзбек фольклорини тўплаш ва ўрганиш ишига ҳам раҳбарлик қилди, унинг чуқур, халқчил моҳиятини очиб берувчи мақолалар ёзди.

1937 йилда А.Пушкин вафотининг 100 йиллигини нишонлаш ишларига бош-қош бўлди, "Евгений Онегин" романининг таржимаси хусусида каттагина мақола ёзди. У ҳақда О.Ҳошим ва Ойбек таваллудининг 85 йиллиги муносабати билан Н.Каримов ёзади: "Ўзбек маданиятининг 20-йилларида жўш ура бошлаган икки булоғи О.Ҳошим ва Ойбекдир. Уларни ўзаро боғловчи ҳаёт ва ижод ришталари оз эмас. Улар ёш жиҳатдан ҳам, истеъдод жиҳатдан ҳам, билим бойлиги ва меҳнатсеварлик нуктаи назаридан ҳам бир-биридан олисда эмас эдилар.

"Евгений Онегин"ни таржима қилишдан аввал икки масалани ҳал қилиш зарур эди. Бири-асарни қайси йўл билан; эркин ё сўзма-сўз таржима йўли билан ўгириш бўлса, иккинчиси-қайси вазн билан ағдариш муаммоси эди. Ойбек бу муаммоларни ечишда ўзи хурмат қилган икки кишининг фикрига қулоқ солди. Буларнинг бири Чўлпон бўлса, бири О.Ҳошим эди. Ойбек ҳам, О.Ҳошим ҳам зукко ижодкорлар сифатида

Пушкин асарларини теран хис этиб ва таржима қилибгина қолмай, балки айна пайтда ўзбек таржима санъатига пойдевор ҳам қўя билдилар⁶⁷.

О.Ҳошим Евгений Онегиндан бошқа бадий ва илмий асарлар таржимаси билан ҳам кизикди. У Буюк Каримов, С.Паластров билан бирга Ғайратий, Ойбек, Шайхзода шеърларининг рус тилига қилинган таржималари ҳақида, уларнинг аслиятга қанчалик яқинлиги тўғрисида махсус мақола ёзди.

О.Ҳошим Ўзбекистонда фан ва техника ривожини ташкил этишдаги хизматлари ҳам эътиборга муносиб. У 1937 йил май ойида чақирилган Республика олимлари биринчи Қурултойининг ташаббускори эди. Афсуски, талантли олим илмий ташкилотчилик ва тадқиқотчилик фаолияти айна гуллаган пайтда қатағонга учради. Бирок "адабиётимиз осмонда унинг ҳам юлдузи милтиллаб ёниб турибди" (Озод Шарафиддинов).

Хулоса қилиб айтганда, 20-йиллар иккинчи ярми ва 30-йиллар биринчи ярмида фаолият олиб борган О.Ҳошим ўзбек маданияти ва адабиётшунослик илми шаклланиши ва равнақида кўзга кўринарли ўринни эгаллайди, илмий асарлари, мақолалари ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослиги тараққиётида кечган маълум бир босқични ақс эттиради. О.Ҳошим ўз асарларида адабиётимиз тарихида муайян роль ўйнаган, ўзига хос тафаккурга эга сиймолардан биридир. У ҳақда жумҳуриятимиздаги "Машҳур кишилар" рукни остида асарлар ёзиб, хотирасини абадийлаштириш ўринлидир.

* * *

Иккинчи жаҳон уруши ва ундан кейинги йилларда адабий танқид. Бу даврда Ўзбекистон ҳаётидаги ижтимоий - иқтисодий, сиёсий, маданий, маънавий ва маърифий йўналишдаги барча ишлар ғалаба мақсадларига бўйсундирилди. Ҳар бир миллий республикада Ватанини улуғлаш ва фашизмни қош этиш бадий адабиётнинг бош мавзусига айланди. Адабий танқид ҳам бор кучини ана шу йўналишдаги асарлар таҳлилига қаратди. Уруш туфайли собиқ Иттифок ичкарисидagi эвакуация қилинган олимлар бу йилларда республикамизда турли фанлар, шу жумладан, филология ва шарқшунослик фанлари ривожига катта ҳисса қўшдилар. Ўрта Осиё давлат университети (ҳозирги ЎЗМУ) нинг филология ва шарқ факультетларида етук мутахассислар дарс бердилар, нўтидорли ёшларни етиштиришга муносиб ҳисса қўшдилар. 1943 йилда Ўзбекистонда Фанлар Академияси ташкил этилиши республикада адабиётшунослик фани ривожининг жадаллашувига таъсир кўрсатмай қолмади. Адиблар урушнинг илк кунларидаёқ инсонпарварлик ва она Ватанга муҳаббат руҳи билан йўғрилган қалб сўзларини эълон қилдилар.

⁶⁷ Каримов Н. Икки дарга // "Тулстон". 1990. № 9. - Б. 24

Уруш даврида ўзбек адабиёти ўз тарихий тараққиёт йўлида янги босқичга кўтарилди. Бу даврга келиб, у кенг миқёсларга чикди. Ўзбек адабларининг асарларини татар, озарбайжон, козоқ, украин, белорус, рус ва бошка тилларга ўгириш фаоллашди. Бу борада Н.Ивашев, С.Сомова, С.Липкин, М. Салье, Л.Пеньковский, В.Липко ва бошкалар баракали меҳнат килдилар. С. Айний, Ойбек, Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжон, А.Қаххор, Уйғун, Миртемир, М.Шайхзодаларнинг салмокли асарлари дунёга келди. Замонавий асарлар қаторида тарихий асарларга эътибор кучайди.

Даврга монанд бадий образлар тизимида ўзгариш, янгиланиш вужудга келди. Бу даврда Она, Ота, Фарзанд, жангчи, ёр, тарихий Ватан образлари талқини янада бойиди. Уруш, айникса, муҳаббат ва садокат мавзулари моҳиятини чуқурлаштирди. Бу янгиланишлар танкид эътиборидан четда қолмади. 1943 йил декабрида Москвада Ўзбек адабиёти ва санъати кунлари бўлиб ўтди. Ҳ.Олимжон, Ойбек, И.Султоновларнинг "Ўзбек халқининг адабиёти", "Ўзбек адабиёти", "Қатта имтиҳон" сингари мақолаларида, бир томондан, босиб ўтилган йўлга қисқача яқун ясалди, иккинчи томондан, ўзбек адабиётининг уруш давридаги аҳволи таҳлил этилди.

Танкид бу даврдаги бадий асарларга, айникса, ҳаётга таъсир кўрсатиши нуқтаи назаридан эътибор беришга интилди. Яна ёзувчи ва шоирларнинг ўзлари мунаққид сифатида майдонга чикдилар. Ҳ.Олимжон, Ойбек, Ғ.Ғулом, Яшин, Шайхзода, Уйғун билан бир сафда З.Диёр, А.Умарий, Шухрат, Ҳ.Ғулом сингари янги авлод вакиллари ҳам адабий жараёнда фаол иштирок эта бошладилар.

Бу даврда, айникса, драматургияга эътибор ортди. 1943-44- йилларда "Муқанна" (Ҳ.Олимжон), "Жалолиддин Мангуберди" (Шайхзода), "Маҳмуд Торобий" (Ойбек), "Она" (Уйғун), "Алпомиш" (С.Абдулла), "Қалтис хазил" (Уйғун), "Офтобхон" (Яшин), "Алишер Навоий" (Уйғун, Иззат Султон) драмаларида халқ орзулари кўринди. Танкидчилик бу асарларга тезкорлик билан тақризлар ёзди, мақолаларда таҳлил этишга интилди. Чунончи, М. Шайхзода "Ўзбекистон қиличи" драмасига бағишланган тақриз ёзди. Тақриз адабий жараёнга, санъаткорларга кўрсатажак илмий-эстетик таъсир кучи билангина эмас, шу асар таҳлили мисолида бевосита ҳаётга, халққа, фронтдаги жангчиларга кўрсатувчи таъсир кучи билан ҳам қимматли эди. Бу уруш даври ўзбек танкидчилигидаги тезкорлик, жанговарлик, амалий аҳамиятининг муштарак кўринишлари эди.

Уруш давридаги драматик асарлар таҳлил этилган гўзал ишлардан бири Ойбек ва Ғ.Ғулом ҳамкорликда ёзган "Жалолиддин" драмаси ҳақида" деган асаридир. "Жалолиддин"нинг сахналаштириши муносабати билан тақриз жанрида ёзилган бўлишига қарамай, драматургия, хусусан, тарихий жанрдаги драманинг бир қатор муҳим муаммоларини кўтариб чиқиши жиҳатидан, наинки уруш даври танкидчилиги, балки, умуман, ўзбек

танкиди тарихида муҳим аҳамиятга эгадир. "Ватан ўғилларининг эрк, мустакиллик, номус ва шараф учун бошлаган курашн ёркин маънодор драматизм билан тўла ҳаяжонли картиналарда гавдаланади". Бу фикр билан муаллифлар тарихий драманинг асосий қимматини, замонавий моҳияти ва аҳамиятини белгилаб берадилар.

"Муканна" драмасини ўзбек танқидчилиги билан бир қаторда, атоқли рус адаблари ва мунаққидлари ҳам юқори баҳоладилар. "Халқ йўлбошчиси Муканна ва ўзбек халқининг ўзига хос Жанна д'Арк бўлмиш Гулойн образи Ҳ.Олимжоннинг катта бадиий ютуғидир", деган эди А.Фадеев. Тарихнавис адиб В.Ян эса, асарни етук миллий трагедиялардан бири сифатида баҳолайди.

Ўзбек адабиётининг гултож асарларидан бири "Навобий" романи яратилиши муносабати билан кенг муҳокамалар бошланиб кетди. 1945 йили Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида роман атрофлича муҳокама қилинди. Асар ҳақида маъруза қилган Е.Э.Бертельс унга юқори баҳо берди. М.Шайхзода романга бағишлаб "Тирик Алишер" деб номланган тақризини эълон қилди, уни ўзбек насрининг шу давргача яратилган энг муваффақиятли асарларидан бири сифатида баҳолади. Бирок катагоннинг иккинчи босқичи—1950 йиллар арафасида танқидда миллатчиликнинг янги аломатларини излаш, адабиётда партиявийлик ва ғоявийлик талабларининг ўта сўллашиб кетиши оқибатида кунн кеча берилган юксак баҳолардан қайтиб, унинг ҳатто Давлат мукофотига сазовор бўлганига эътибор бермай, "Навобий" романини зўрама-зўраки равишда "фош" этиш, танқид қилиш ҳоллари рўй берди. У ҳақда турли савиядаги танқидий фикрлар айтилди, асоссиз танқид қилинди (Б.Файзиев мақоласи). 40-йиллар охирида айтилган айрим бирёклама фикрлар 50-йилларнинг ўрталаригача ҳукм сурди. 60-йилларга келиб танқиддаги бу камчиликлар бартараф этилди. Бу борада М.Қўшжонов тадқиқотлари муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Уруш йиллари танқидига хос яна бир фазилат шуки, адабий танқиднинг ёзма шакли билан ёнма-ён оғзаки шакли ўсиб борди. Давр тезкорлик, ҳозиржавоблик ва жадалликни талаб қилди: баҳслар, мунозаралар, жонли фикр олишувлар адабиёт ва театр ривожига муҳим аҳамият касб этди.

Уруш давридаги иқтисодий қийинчиликлар боис матбуот ва нашр ишларидаги чекланиш туфайли бу йилларда танқидий мақолаларнинг босма шаклидаги кўринишлари ўрнига адабий танқид оғзаки, муҳокама тарзидаги шакллар билан тўлдиришга интилди. Уруш даврида фольклор намуналари тадқиқ этилган қатор ишлар дунёга келди. Атоқли фольклоршунос олим Ҳ. Зариповнинг "Ўзбек фольклорида қахрамонлик ва ватанпарварлик" мақоласи бунга мисол бўлади. Уруш даврида фольклор асарларини ўрганишда, бир тарафдан, соф филологик мақсадлар назарда тутилди, иккинчи тарафдан эса, фольклор намуналарини ўрганиш ва ташвиқ этиш бу йилларда даврнинг асосий руҳи ва мақсадларига

уйғунлаштирилди. Учинчидан, фольклор замонавий ижодкорларга тарихий Ватан ўғлонларининг кахрамон кифасини яратиш, асарлар халқчил фазилатларини теранлаштириш, чуқурлаштиришда ўзига хос таъсир кучига эга эди. Халқ оғзаки ижоди намуналарини ўрганган ўзбек фольклоршунослиги ва танқиди мана шу уч фазилатни намойиш қилиш орқали бу даврда замон билан ҳамқадам боришга интилди, замонавийлик учун кураш олиб борди. М.Шайхзода Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган "Ширин ва Шакар" достониға битган сўз боши-мақоласида дostonнинг замонавий аҳамиятини очиб берди.

Адабий танқид оғир шароитларға қарамай, зиммасидаги вазифаларни бажарди. Бу даврда муаммоли мақолалар, умумлаштирувчи тадқиқотлар нисбатан озайди, лекин такриз фаоллашди. Тўғри, танқидчилик баъзан асарни пафос, мазмун, гоё, ҳозиржавоблик нуктаи назаридан баҳолашға берилиб кетиб, бу масалалар асарнинг умумий бадийий фазилатлари, характер яратиш санъати сингари муаммолар билан чамбарчас боғланишда талқин этилмаган ҳолатлар ҳам бўлди.

Бу йилларда танқид ўзининг ҳозиржавоблик ва жанговарликда зоҳир бўлувчи фазилатларини намойиш қилди, бадийий асарларни тезкорлик билан таҳлил қила борди. Танқидчиликда публицистик рух аввалги йилларға нисбатан бир қадар юқори босқичға кўтарилди. Бу ҳол 1944 йилда чоп этилган "Армуғон" тўпламиға киритилган "Оташин ватанпарвар ва талантли шоир" (Ойбек), "Қамолот босқичида" (И.Султон), "Ибн Сино ва янги фалсафа" (Е.Э.Бертельс), "Чамбил қамали ҳақида" (Ҳамид Ғулом) сингари мақолаларда давр руҳи акс этган. Ҳ.Ғулом, масалан, майор Р.Абдурахмонов, сержант Мавлон Икром, старшина Н.Даврон, снайпер Ё.Икромов, лейтенант Маъруф Ҳаким шеърларини таҳлил қилса, Иззат Султон адабий танқид соҳасида кўзға кўринаётган кадрлар-О.Шарафиддинов, Ҳ.Ёқубов, Ю.Султонов ва бошқалар етишганини ёзади⁶⁸.

Урушдан кейин адабиёт ва санъатни ривожлантиришға махсус эътибор берилди, аммо бу иш "партия раҳнамолигида" олиб борилди. Партия эълон қилган қарорлар бадийий адабиётни ривожлантиришни мақсад қилиб қўйган бўлса-да, моҳиятан, ва унинг доимо ҳурликка мойил қисматида салбий роль ўйнади. Бу даврда С.Айний, Ойбек, А.Қаҳҳор, Ойдин, П.Турсун каби адиблар бадийий ижодда янада фаоллашдилар, насрнинг деярли барча жанрларида хилма-хил асарлар вужудға келди. Наср автобиографик, мемуар характеридаги бадийий асарлар билан бойиди. Бу даврда ўзбек адабиётига, Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Шукрулло, Р.Бобожон, кўп ўтмай, О.Ёқубов, П. Қодиров каби кўплаб янги ижодкор кучлар қўшилди. "Совет воқелиги" адабиётнинг асосий тасвир объекти бўлиб қолди. Тарихға мурожаат этиб ҳам замонавий асар яратиш

⁶⁸ Армуғон. Адабий- бадийий тўплам. -Т.: Уздавнашр. 1944. 179- бет.

мумкинлигини ёзувчилар тушунар эди, бироқ адабиётни бошқарган баъзи раҳбарларнинг бу масалада бироз эсанкираши айрим танқидчиларга таъсир кўрсатди. Шу боис тарихга мурожаат баъзан замонавийликдан қочиш деб баҳоланди. Бу давр адабий танқидчилигида бадиий жихатдан анча бақувват асарларни камситган ҳолда бадиий жихатдан анча заиф асарларга, уларнинг фақат мазмуни, ғояси туфайли, коммунист образидаги баландпарвозликлар сабаб ортиқча баҳо бериш ҳоллари рўй берди. Шу даврдаги ана шундай қатор асарлар давлат мукофотига сазовор деб топилди ва ишга танқидчилик ҳам ўз хиссасини қўшди. 50-йилларнинг иккинчи ярмидан, хусусан, шахсга сиғиниш оқибатлари фош этилгандан бошлаб, урушдан кейинги дастлабки ўн йилликда йўл қўйилган жиддий нуксонлар тузатила бошланди.

1949 йилда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида танқид ва адабиётшунослик шўъбаси яна иш бошлади. Ёзувчилар уюшмасининг IY Пленумида (1950, 15 март) танқидни ривожлантириш масалалари махсус муҳокама қилинди. Танқидчилкда анча кучайган хато тамойиллардан, айниқса, иккитасига алоҳида тўхталиб ўтилди: "Булардан бири шуки, баъзи танқидчилар асарнинг ғоявий мазмунини чуқур текширмасдан, унинг бадиий формасига тегишли баҳо бермасдан фақат унинг мавзуи яхши бўлгани учун мактайдилар, асарнинг мундарижасини айтиб бериш билан кифояланадилар. Иккинчи зарарли ҳол шуки, баъзи танқидчилар асардаги яхши томонларнинг кадрига етмайдилар, унга тўғри баҳо бера олмайдилар, чуқур текширмасдан туриб сўкаверадилар, айрим камчиликларни топиб, уни юлиб олиб асарни бутунлай "остин-устун қилиб юборадилар"⁶⁹. Бадиий савияси заиф асарларни кескин танқид қила олиш намуналари кўринди. Масалан, И.Раҳимнинг "Ҳаёт булоқлари" романидаги жиддий нуксонлар очиб ташланди, бепарволик иллатлари танқид қилинди.

А.Қаҳхор "Бутуниттифок совет ёзувчилари иккинчи съездининг яқунлари ва Ўзбекистон ёзувчиларининг вазифалари" ҳақидаги маърузасида қатор ёзувчиларнинг замон билан алоқалари кучли эмаслиги, бу ҳол уларга шу куннинг муаммоларига бағишланган чуқур мазмунли, бадиий гўзал асарлар яратишга ҳалакит бераётганини махсус таъкидлади.

1948 йилда Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилеи кенг нишонланиши муносабати билан қатор мақола, тўплам ва тадқиқотлар нашр этилди. Ўзбек адабиётшунослигида мумтоз меросни атрофлича ўрганиш ва текшириш ишларининг жонланди. С.Айний, Ойбек, Ғафур Ғулом, Шайхзода, А.Саъдий, В.Зоҳидов, В.Абдуллаев, И.Султон, Ҳ.Ёқубов, Ғ.Каримов, Ҳоди Зариф каби ўзбек адабиёти тарихининг билимдонлари сафига А.Ҳайитметов, М. Юнусов, А.Қаюмов, Н.Маллаев, Х.Расулов, С.Қосимов, Ҳ. Раззоков, С.Азимов, Л.Қаюмов, Ҳ.Абдусаматов,

⁶⁹ Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. I- том. - Б.237.

С.Алиев, Т.Собиров каби истеъдодли кучлар келиб кўшилди. Улар ҳам мумтоз, ҳам замонавий адабиёт вакиллари ижоди ва муаммолар ҳақида тадқиқотлар яратдилар.

Атокли санъаткорлар ижодига бағишланган адабий-биографик очерклар вужудга келди. Юсуф Султон, Ҳ.Ёқубов, Ҳ.Абдусаматов, С.Азимовнинг Ҳамза, Ғ.Ғулом, Ойбек, Ҳ.Олимжон, А.Қаххор ижодига бағишланган тадқиқотлари шулар жумласига киради. Давр адабий ҳаракатчилиги ва адабий жараёни умумлаштирувчи ишларни талаб қила бошлади. 50-йилларда С.Азимовнинг "Ўзбекистонда адабий танкидчиликнинг ривожланишига доир баъзи масалалар" мақоласи ёзилди, унда ўзбек адабиёти очеркини яратиш зарурлиги таъкидланди. "Улуғ Ватан урушигача бўлган 5 йиллик даврда ўзбек совет адабиёти" (Ҳ.Ёқубов), "Улуғ Ватан уруши даврида ўзбек совет адабиёти" (Т.Собиров) каби обзор ишлар яратилди, булар адабиёт тарихини, адабий жараёни даврлаштирган ҳолда ўрганишнинг биринчи қадамлари эди. Тўғри, танкидий-биографик очеркларнинг ҳам, муайян даврлар бўйича ёзилган адабий обзорларнинг ҳам савияси бир хил эмасди. Бир қатор танкидий-биографик очеркларда муайян ёзувчи ҳаёти ва ижодига оид материаллар йиғиш ва шу асосда уларнинг ғоявий-тематик йўналишини баён қилиш, бадий асарларни эса, кўпроқ мавзу асосида текшириш билан олиб борилди, фикр-мулоҳазалар баъзан умумий тарзда ифода қилинди. Бунга йиллар танкидчилигида фаол бўлиб, жонли жараёни ўрганишга ўз ҳиссасини қўшган А.Олимжоннинг Зулфия ижодига бағишланган очеркини кўрсатиш мумкин. Унда мавҳум, ноаниқ фикрлар талайгина бўлиб, муаммоларга юзаки ва схематик ёндашиш руҳи устувор. Кейинчалик адабий танкид камчиликларнинг асосий сабаби мунаққидларимизда профессионал фазилатлар ҳамон етишмаётгани деб тўғри кўрсатди⁷⁰.

ҲАФИЗ АБДУСАМАТОВ (1925). Иккинчи жаҳон урушидан кейинги давр ўзбек танкиди янги босқичга кўтарилишида ёш кучлар фаоллик кўрсатдилар. Уларнинг ижодий фаолияти хилма-хил кечди. Илмий-тадқиқотлари характери ҳам, танкиддаги изланишлари савияси ҳам турлича бўлди. «Оғирлик маркази»ни кўтариб бориш Ҳ.Ёқубов, Ш. Рашидов, С. Азимов, С. Қосимов, А. Олимжонов, Т. Собиров каторида Ҳафиз Абдусаматовнинг ҳам зиммасига тушди. Бу авлод вакиллари ичида ҳозирга қадар адабиётшунослик ва танкидчиликда фаол ижод қилиб, ўз тенгдошларининг олдинги сафларида бораётганлардан бири бу Ҳ. Ш. Абдусаматовдир. У 1925 йилда туғилди, Урта Осий давлат университети филология факультетини тугатиб, аспирантурада таҳсил олди. Драматургия муаммоларини тадқиқ этиб, номзодлик диссертациясини ёқлади. 1952 йилдан Ўз Р ФА Тил ва адабиёт институтида катта илмий ходим сифатида

⁷⁰ Шарафиддинов О. Адабий этюдлар. Т. 1968.

фаол иш олиб борди. Институт шўбаларидан бирига раҳбарлик килди. 1964-1966 йилларда Ўзбекистон Маданият министрининг биринчи ўринбосари бўлиб ишлади.

Ҳ. Абдусаматов фаолиятида Абдулла Қаҳҳор билан Комил Яшин ҳаёти ва ижодини ўрганиш катта ўрин тутлади. У ўзбек адабиётшунослигининг таркибий қисмлари қаҳҳоршунослик ва яшиншуносликка асос солган тадқиқотчилардан ҳисобланади. Айни чоқда, у илк бор ўзбек драматургиясида конфликт муаммосини ва ўзбек адабиётида сатира масалаларини кенг илмий планда тадқиқ қилган йирик олимдир. Шуларнинг ўзиёқ олим ижоди ранг-баранг эканини кўрсатади.

Ўзбек драматургиясида конфликт масаласига доир (1954) биринчи йирик асарида муаллиф А. Қаҳҳорнинг «Шоҳи сўзана», К. Яшиннинг «Генерал Раҳимов», Н. Сафаровнинг «Шарк тонги», Уйғуннинг «Навбахор», Туйғуннинг «Муҳаббат» асарларидаги ютуқлар ва камчиликларни атрофлича таҳлил килди.

Бу даврда Ойбек, Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон ҳаёти ва ижодига бағишланган алоҳида тадқиқотлар майдонга келди. Ҳ. Ёкубов Ғ. Ғулом, Ойбе ижоди ҳақида, Ҳ. Абдусаматов эса А. Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди ҳақида фаол иш олиб борди. Олимнинг ўнлаб мақолалари босилиб чикди, муттасил ижодий изланишлар самараси сифатида 1960 йили «Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди ҳақида очерк» номли йирик монографияси чоп этилди. Баъзан асар бадииятини етарли тушунмаслик ва айрим схематик иллатлардан холи бўлмаса-да, тадқиқотда А. Қаҳҳорнинг сермазмун ва серкирра ижоди, адабиётимиз тарихида тутган ўрни тадқиқотчи томонидан кенг ва атрофлича кўрсатиб берилди. Наинки, 1950-1960, 1960-1970 йилларда ҳам А. Қаҳҳор асарларини турли йўналишларда текшириш Ҳ. Абдусаматов ижодининг марказий ўринларидан бирини ташкил килди.

Ҳ. Абдусаматов ижодий фаолиятида муҳим ўрин олган санъаткор Ёу, шубҳасиз, драматург Комил Яшиндир. 1964 йили олимнинг М. Саматов билан ҳамкорликда ёзган «Яшин» номли монографияси босилиб чикди. Бу драматург ижоди билан қизиқиш унда 50-йилларнинг аввалида бошланган эди. Айтиш мумкинки, Комил Яшин яратган драматик асарлардан деярли бирортаси Ҳ. Абдусаматов эътиборидан четда қолмади. Олим Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон, Уйғун, Назир Сафаров, О. Ёкубов, Б. Раҳмонов ижоди ҳақида ҳам катор мақолалар яратди.

Драматургиянинг назарий масалалари билан фаол шуғулланиб бориши натижасида Ҳ. Абдусаматов ўзбек драматургиясининг йирик тадқиқотчиларидан бири сифатида республика миқёсидагина эмас, ундан ташқарида ҳам танилди. Узок йиллардаги изланишлари натижаси ўларок «Драма назарияси» номли салмоқли асари майдонга келди.

У икки жилдлик «Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки» (1961-1962), уч жилдлик «Ўзбек совет адабиёти тарихи» (1968-1972) номли фундаментал тадқиқотлар юзага келишига муносиб ҳиссасини қўшди. Унинг «Ўзбек

совет сатирасининг баъзи масалалари» номли тадқиқоти (1960) Ўзбек адабиётидаги ҳажв муаммоларига бағишланган китобларнинг биринчиси саналади. Ҳамза, С. Айний, А.Қодирӣ, Ғ.Ғулом, А. Қаҳҳор ҳажвиётини кенг миқёсда тадқиқ қилган олим 1968 йилда «Ўзбек совет сатираси масалалари» номли навбатдаги йирик китобини нашр этди. 1968 йили Ҳ.Абдусаматов «Ўзбек совет адабиётида сатира» мавзунда докторлик диссертациясини ҳимоя қилди.

«Традиция ва новаторлик проблемаси» (1974) номли китобида муаллиф бу муаммоларнинг ўзаро ички алоқасини ўрганди. Бу асар Ҳамза анъаналарининг Яшин ижодида жилоланиши, камол топиб, кенг кўламда янгиланиши ёритиб берилган тадқиқот сифатида эътироф этилди. «Эстетика ва ҳаёт» (1976) номли китобида драматург Комил Яшиннинг адабий-танқидий, эстетик қарашлари текширилди. «Ҳаёт, адабиёт, театр» (1978) номли китоби муаллифнинг турли йилларда ёзган мақола, адабий ўйлари ва тақризларидан таркиб топган.

Ғаол хизматлари учун олим «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» деган юксак унвонга сазовор бўлди. «Традиция ва новаторлик проблемаси» ва «Эстетика ва ҳаёт» асарлари учун 1977 йили Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти билан тақдирланди. Олим Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси бошқаруви аъзоси ва драма шўъбасининг раиси сифатида ғаол меҳнат қилди. Айни вақтда, у Ўзбекистон Театр жамяти раёсатининг аъзосидир.

Унинг меҳнатлари мустақиллик даврида ҳукуматнинг қатор эътиборли нишонлари билан тақдирланди. Мустақиллик даврига келиб, бу заҳматкаш олимнинг ижоди янада ғаоллашди.

* * *

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси учинчи Пленумида (1956) адабиётшунослик ва адабий танқид масалалари махсус муҳокама қилиниб, танқиддаги юзакиликнинг умумадабиётимиз равнақиға салбий таъсир этаётгани, бу ҳол, айниқса, ҳаётни бўяб тасвирлашға мойил асарларни таҳлил этиб, баҳолашда кўзға ташланаётгани таъкидланди. Кейинги йиллар шеъриятида, хусусан, риторика ва мадҳиябозлик кучайиб бораётгани ҳақида асосли фикрлар айтилди.

Давр танқидининг муҳим хусусияти назарий масалаларға катта ўрин берилишида кўринади. Тўғри, аксар фикрлар социалистик реализм методи муаммоларининг талқини сифатида кечди ва, табиийки, уларнинг маълум қисми ва уларда илғари сурилган айрим қарашлар бугун эскирди. Лекин лирика муаммоларига бағишланган баҳс 50-йиллар ўртасидаги ўзбек танқидчилигининг муҳим ходисаси сифатида баҳоланишға арзигуликдир. Ундаги, айниқса, Ҳ.Ёкубовнинг «Лирикада конфликт», Озод Шарафидиновнинг «Лирика ҳақида мулоҳазалар» каби мақолалари мисолида танқидий тафаккурда жиддий ўзгариш намуналари намоён бўлди.

Бу даврдаги ўзбек танкиди ҳақида гапирганда, аввало, Ойбекнинг "Ўзбек совет адабиёти юксалишда", С.Азимовнинг "Ўзбекистонда адабий танкидчиликни ривожлантиришга доир баъзи масалалар", А.Олимжон ва П.Турсуннинг "Адабий танкидчиликни юксак даражага кўтарайлик", В.Зоҳидовнинг "Ёш танкидчилар ҳақида", сингари мақолаларини эсламаслик мумкин эмас. Уларда профессионал танкидчи учун зарур бўлган фазилатларни эгаллаш йўлида мунаққидлар олдига қатор долзарб вазифалар қўйилди. Бу йилларда, шунингдек, ҳозирги замон ўзбек поэзияси, драматургияси, болалар адабиёти, муайян санъаткорлар ҳаёти ва ижоди, адабий алоқалар ва ўзаро таъсир, таржимачилик санъати ҳақидаги қатор тадқиқот, рисола ва мақолалар вужудга келди.

50-йиллар танкиди ва адабиётшунослиги рус ҳамда ўзбек адабиётларининг ўзаро алоқаси ҳамда фаол таъсирини тадқиқ этишга жиддий эътибор берди. Бироқ бу йўналишдаги ишларда тўғри, муҳим ва эътиборли фикрлар айтилиши билан бир қаторда ўзбек адабиёти фақат рус адабиётидан ўргансагина, унга эргашсагина, бирор бир ютуққа эришиши мумкин, бусиз адибларнинг маҳорати ҳақида гап бўлиши мумкин эмас, кабилидаги фикрлар ҳам илгари сурилдики, бу бир тарафдан, миллий адабиёт ва адибларнинг ўзига хослигини менсимаслик ва иккинчи бир тарафдан, руслаштиришдан иборат катта сиёсатнинг адабиётдаги кўриниши сифатида номақбул бир тамойил эди. Афсуски, юқоридаги нуқтаи назар танкидда узоқ йиллар ҳукм сурди ва ўзбек адабиёти равнакига муайян масала ва мезонларда салбий таъсир ўтказди. Ҳатто ўрта мактабнинг ўзбек синфлари учун ёзилган ва номи "Ўзбек адабиёти" деб аталувчи дарсликлар гоҳ М.Горький, гоҳда В.Маяковский ҳаёти ва ижодини ёритишдан бошлангувчи эди. Хайриятки, Истиклол бундай ёндашувларга тамом чек қўйди.

Бу йилларда ҳам адабий танкид ривожини хийла мураккаб кечди. Мумтоз меросга нигилистик муносабатларга, тарихий адабий фактларни сохталаштиришга, "ягона оқим" назарияси, "конфликтсизлик назарияси" га қарши кескин кураш олиб боришга тўғри келди. Бу кураш ўзининг моҳият-эътиборига кўра тўғри бўлишига қарамай, баъзан жиддий хатоларга ҳам йўл қўйилди, вульгар социологик қарашларнинг у ёки бу кирралари, у ёки бу кўринишларда такрорланди.

Шу ўринда "Алпомиш" достонида бўлган муносабат ҳақида икки оғиз тўхтаб ўтишга тўғри келади. Марказнинг каттик тазйиқи ва зимдан буйруғи туйфайли бу қахрамонлик достони ноҳақ танкидга учради. "Алпомиш" А.Абдунабиев ва А.Степановларнинг "Алпомиш" эпоси ҳақида, "Халқчиллик байроғи остида" номли мақолаларида халққа ёт, реакция асар сифатида қораланди. Буни англаш учун катта ақлнинг кераги йўқ. Бу мақсад замирида ўзбек халқининг унинг буюк бир маънавий қудратидан мосуво қилиш эди. 1952 йил мартда Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти ҳамда Ўзбекистон Ёзувчилар

уюшмаси ўтказган "Алпомиш" дostonи муҳокамасида ноҳақ фикрлар янада чуқурлаштирилади. Дostonни ташвиқ ва тарғиб қилиб келган, уни кўп марта қайта-қайта нашр қилдирган ва бу нашрларга кириш сўзи ёзганлар, жумладан В.Жирмунский ва Ҳ.Зариповнинг "Ўзбек халқ кахрамонлик эпоси" китоби, Ойбекнинг "Ўзбек поэзияси антологияси", М. Шайхзоданинг "Алпомиш" дostonининг рус илдидаги (1949) нашрига ёзган мақолалари қораланади. Афсуски, ўзбек халқ ижодида бундай нотўғри муносабат матбуотда анча вақт давом этди. Аммо аста-секин бундай нигилистик қарашларга кескин зарба берилди. 1956 йилда "Қизил Ўзбекистон" газетасида босилган "Халқ ижодининг ўлмас ёдгори" мақоласи "Алпомиш" дostonининг халқчиллигини исбот этди – ўзбек халқининг буюқ дostonи ҳаққоний ва одил баҳосини олди. "Алпомиш" эпоси жиддий ўргангил бошланди. Бу ўринда Москвадаги М.Горький номидаги Жаҳон адабиёти институти ҳамда Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти ташаббуси билан Тошкентда (1956, 20-25 сентябрь) дoston муҳокамасига бағишланган регионал кенгаш қатта аҳамиятга эга бўлди. Кенгашда ва муҳокамада таниқли олимлар А.К.Боровков, В.М. Жирмунский, Е.Э.Бертельс, Л.И.Климович, В.И. Чечеров; Москва давлат университетидан шарқшунос М.И.Богданова, адабиётшунос А.Волитова, таржимон шоир Л.М.Пеньковский; Қозоғистон ФА муҳбир аъзоси Н.С.Смирнова ва илмий ходими Т.Содиқов, татар Ҳ.Ёрмухаммедов, бошқирд А.Кираев, грузин М.Я.Чиковани, осетин В.С.Тотоев, мордвин А.И.Маскаев, қорақалпоқ И.Сағитов ва Ў. Айимбетов, шунингдек, ўзбек олимлари Ҳ.Зариф, М.Шайхзода, Ҳ.Сулаймон, М.Афзалов, И.Жабборовлар фаол иштирок этдилар. Унда дoston ва унинг вариантлари кенг муҳокама қилинди, уларни баҳолашдаги нотўғри тамойилларга барҳам берилди. Бу кенгаш миллий республикалар фольклоршунослигини ривожлантиришга жиддий таъсир кўрсатди.

Юқоридагидек нигилистик ва ноҳолис қарашлар адабий танқидчиликда тарихий мавзуда яратилган асарларга нисбатан ҳам рўй берди. Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Шайбонийхон шахсиятлари ва ижодларига салбий муносабатлар бунинг далилидир. Баъзи танқидчилар замонавийлик масаласини жуда тор, юзаки талқин қилдилар. Замонавийликнинг ўтмиш мавзусига қарама-қарши қўйилиши натижасида тарихий ўтмиш акс этган ғоявий-бадиий бақувват асарлар ҳуда-беҳудага қамситилди. Шу йўлдан борган баъзи мунаққидлар Ойбекнинг "Навойи"дек буюқ романини қаттиқ танқид қилишга киришдилар. Ҳолбуки, асар яратилган кезлар даврнинг энг юксак муқофотида сазовор бўлган, қатор йирик олимлар томонидан нафақат ўзбек адабиёти, балки "кўп миллатли адабиёт"нинг ҳам улкан ютуғи сифатида юксак баҳоланган эди. Жумладан, Н.Тихонов уни шундай баҳолади: "Биз ... ўзбек тилида яратилган биринчи тарихий романини кўриб турибмиз. Буни Ойбек яратди. Ойбек бизга, китобхонларга XV аср буюқ одамининг фожеасини кўрсатди.

Кенг китобхонлар оммаси Ўрта Осиёнинг ўша даври ҳақида ёзилган ўнлаб илмий ишлардан ҳам ололмаган маълумотларини бу романдан олдилар". Дарҳақиқат, "Навий" романи ҳақидаги ноҳақ танқидлар узокка боролмади, асар ўзининг қимматини йўқотмай қолаётир.

* * *

ЛАЗИЗ ҚАЮМОВ (1930-2004). Ўзбек адабиёти ва маданияти ўчоқларидан бири бўлган Кўкон шаҳрида 1930 йилнинг 23 апрелида дунёга келган Лазизхоннинг отаси, ўқитувчи Пўлатжон Қаюмов ўглининг ёшлиқдан сабот билан қийинчиликларни бартараф қилиш ва маърифат меваларидан баҳраманд бўлишида биринчи мураббийлик вазифасини ўтади. Мактабни аъло баҳоларга битириб, Ўрта Осиё Давлат университетиде ўқиди, сўнг аспирантурада таҳсил олди. "Урушдан сўнгги давр ўзбек романларида типиклик проблемаси" мавзuida номзодлик диссертациясини ёклади (1956). XX асрнинг 50-йиллари иккинчи ярмидан бошлаб, Л.Қаюмов деярли бутун умрини, илмий-ижодий фаолиятини Ҳамза ҳаёти ва ижодини ўрганишга бағишлади.

Ҳамза ижоди ўзбек халқининг маънавий-маърифий ҳаётида, асарлари эса, ўзбек адабиёти равнақида муҳим роль ўйнаганидек, бу улкан шоир ва драматург ижодиётини ўрганишга бағишланган тадқиқотлар, хусусан, Л.П.Қаюмов мақола ва монографиялари ҳам танқид ва адабиётшунослик ривожиде ўз ўрнига эга.Зеро, айниқса, Ҳ.Ҳ.Ниёзий таржимаи холига оид Л.Қаюмов томонидан мисқоллаб йиғилган, тикланган тарихий маълумотлар ҳеч қачон ўз қимматини йўқотмайди.

Бирок, шўро сиёсати ўз гоёларини мустаҳкамлаш учун Ҳамза ижодининг айрим қирраларини ҳаддан зиёд улуғлашга ва натижада, сохталаштиришга йўл қўйганидек, ана шу сиёсат ва мафкура соясида қолган танқид ва адабиётшунослик, хусусан, Л.Қаюмов тадқиқоти ва мақолалари ҳам айрим бирёқлама ва тенденциозликдан холи эмасди. Бундан қатъи назар, Ҳ.Ҳ.Ниёзий ижодига тарихан мансуб бўлган асл моҳиятни очишга қаратилган, бу улкан ижодкор табиатининг ўзига хосликларини ёритган Л.П.Қаюмов тадқиқотларидаги фазилатлар ҳеч қачон ўз аҳамиятини йўқотмайди.

Шу маънода, замон сиёсати ва мафкурасининг адабиётшуносликка таъсирини ҳам, олимнинг жиддий изланишлари, ундаги кейинги босқичлар учун хизмат қила олувчи натижаларни ҳам ўзида мужассам этган Л.П.Қаюмов асарлари, хусусан, Ҳ.Ҳ.Ниёзий ҳақидаги илмий трилогияси ўқиш, ўрганиш, тегишли хулосалар чиқариш учун муҳим манбалар қаторида туради.

Олимнинг илмий мероси фақат Ҳ.Ҳ.Ниёзий ҳақидаги тадқиқотлардангина иборат эмас. У танқиднинг ранг-баранг жанрларида, замонавий адабиётнинг турли муаммолари хусусида, наср, шеърят,

драматик асарлар ҳақида баракали қалам тебратди. Адабий жараёни фаол кўрсатиб борди, мақолалари билан унга таъсир этди.

“Шоира Зулфия” (1965) монографиясида захматкаш ўзбек шоирасининг ҳаёти ва ижодий фаолиятини, ўзига хос поэтик оламини кенг ўқувчилар оммасига таништирди. Зулфия ижодининг юксак погоналарига кўтарилишидаги бурилиш нукталарни аниқлади, шоиранинг адабиётимизда тутган ўрнини кўрсатиб берди. “Замондошлар” (1972), “Қардошлар” (1973), “Аср ва наср” (1975) ва бошқа китобларда Л.Қаюмовни камрови кенг олим ва универсал адабиётшунос сифатида қўрамыз. Масалан, “Замондошлар” китобида ўзбек адабиётининг деярли 30 вакили ҳаёти ва ижодини ўрганиб, умумлаштиради. Бу асар муаллифнинг ўзбек адабиёти катта-кичик вакилларининг даврасидаги эъзозли ўрнини белгилаб берди. Шуниси борки, дастлабки авлодга мансуб бир нечасини ҳисобга олмаганда, Л.П.Қаюмов бу ижодкорларнинг деярли барчаси билан таниш, улар билан шахсан мулоқотда бўлган, у ёки бу асарнинг яратилишидан хабардор, ҳатто уларнинг ҳаёти ва ижодларига айрим янгилик, ўзгаришларга маълум даражада дахлдор бўлган. Бинобарин, улар ҳақида ёзилган мақола, портретлар ҳам жонли ва табиий. Бир неча авлод ижодкорлари билан бу даражада шахсан яқинлик камдан-кам танқидчига муяссар бўладиган хусусиятдир. Муаллиф “Замондошлар” ва Ҳамза ижодига доир асарлари учун Давлат мукофоти совриндори бўлди (1973).

Л.Қаюмов ўзбек адабиёти тарихи ва унинг вакиллари ижодини ўрганишга ҳам эътибор қаратди. “Навоий ва Ҳамза”, “Фурқат ва Ҳамза” номли мақолалар ёзди. Унинг шоира Анбар Отин ижоди ва адабиёт тарихидаги шарафли ўрнини тиклашдаги хизматларини ҳам таъкидлаш лозим.

Ҳозирги замонавий адабий жараён, ўзбек адабиётининг улкан ва навқирон вакиллари ижодини кузатиб бориш адабиётшунос ижодий фаолиятининг муҳим қирраларидан бирини ташкил этади. Бу йўналишда унинг йигирмадан ортиқ рисола ва китоблари чоп этилди. У адабиётшунос ва мунаққид сифатида Бутуниттифок микёсида кенг танилган ўзбек мунаққидларидан бири эди. Мақолалари “Литературная газета”, “Дружба народов”, “Литературное обозрение” журналларида тез-тез босилиб тургани олим ижодининг микёси ҳақида далолат беради.

Л.Қаюмовнинг ижоди ва ижтимоий фаолияти кўп қирралидир. Етук жамоат арбоби, забардаст адабиётшунос, ўткир танқидчи, истеъдодли публицист, ташаббускор муҳаррир ва киносценарист, хикоянавис, талабалар устози сифатида кенг танилган олим умрининг охиригача эзгу ниятлар йўлида фаол меҳнат қилди.

Давр танқидчилигида замонавийлик, ғоявийлик ва бадийлик масалалари. Замонавийлик давр танқидчилигининг долзарб муаммолари-

дан бирига айланди. Уруш йилларида адабиёт давр тақозоси билан ўтмишга кенг мурожаат қилган, тарихий ва ватанпарварлик мавзулари асосий ўринни эгаллаган, бинобарин, босқинчиларга қарши курашни тасвирлаш, яъни халқнинг жанговар ўтмишини бадий гавдалантириш орқали озодликни улуғлаш, ўзгага қарам бўлмаслик, ватанпарварлик ғояларига эътиборни кучайтириш зарурияти туғилган эди.

Урушдан кейинги даврда хароб бўлган шаҳар ва қишлоқларни тиклаш, саноат корхоналарини қайта ишга тушириш, халқ хўжалигини ривожлантириш билан боғлиқ ҳолда ижодкорлар олдига замонавий мавзуларда бадий юксак асарлар яратиш вазифаси фавқуллодда жиддий қилиб қўйилди. Натижада қардош халқлар адабиётида бўлгани сингари бизнинг адабиётимизда ҳам замонавий мавзуларда кўплаб асарлар юзага кела бошлади. Замонавий ҳаёт ва янги давр қаҳрамонлари адабиётимизнинг асосий тасвир объекти бўлиб қолди. Бу масалалар адабий танқиднинг ҳам диққат марказига кўчди.

Адабий танқид замонавий мавзуда ёзилган асарларни қўллаб-қувватлаш ҳаракатига тушди. Мирмуҳсиннинг "Уста Ғиёс" поэмаси эълон қилиниши билан "Янги ижодий интилишнинг тўнғич меваси" деган тақриз босилди. Тақризда бугун эскирган қарашлар борлигини эътироф этган ҳолда, танқидчи А.Алимуҳаммедовнинг "Уста Ғиёс" ҳақида баъзи мулоҳазалар" мақоласи моҳияти асарнинг замонавийлигига эътибор беришдан иборат бўлди: "Асарнинг энг катта фазилати ва ўқувчини қувонтирадиган томони, унинг замонавий мавзуда ёзилишидир".

Замонавий мавзудаги асарлар савияси бир хил эмаслиги дарҳол кўриниб қолди. Замонавий ҳаётни юзаки, бир томонлама талқин этиш натижасида муайян схемалар вужудга кела бошлади. Танқидчилик бунга эътибор берди, аммо диққатни кўпроқ ишлаб чиқариш мавзусидаги асарларга қаратиб, бирёкламалikka йўл қўйди. "Ишлаб чиқариш мавзусида" ёзилган асарларнинг энг ожиз томони ғоявий мазмунни бадий теран ифодалаб бера олмасликда кўринди. Уларнинг аксарияти ҳаётийликдан, турмуш мураккаблиklarини маҳрум бўлиб, бадий характерлар ўрнини ишлаб чиқариш муаммолари эгаллади. Асар қаҳрамонлари кўпинча турли муаммолар орасида ўралашиб қолди. Танқид муайян асар тасвир объектининг янгилигига эътиборни қаратган ҳолда, замонавий воқеликни бадий ўзлаштиришдаги ижодий принциплар ҳам янгилашни лозимлигини бошда кўп ҳам тушуниб етмади. Эътибор қилинган ўринларда эса, янги воқеликнинг кўпроқ ташки белгиларини акс эттирган бир қадар бўш, юзаки ва жўн асарларни ҳам макташга берилиб кетди. Тасвирдаги воқеликнинг янгилиги ва шу асосда "актуал" фикрни айтишга интилишнинг ўзиёқ асар бадийлиги ва қимматини белгилай олмасди, албатта. Санъат асари чуқур ғоявийлик ва юксак бадийликнинг ўзаро уйғунлиги билан тирик. Ғоявийлик бадийликдан ташқарида мавжуд бўлолмайди. Адабиётда чинакам замонавийлик бадий новаторликсиз

кечиши мумкин эмаслигини англаб етилагач, танкидчиликда аста-секин новаторлик муаммосига эътибор кучайиб борди. Вокеликнинг муҳим, характерли жиҳатларини кўрсатиш билангина эмас, бадий кашф этиш орқалигина бадий асарнинг замонавийлигини таъминлаш мумкинлигини англашга бу давр ўзбек танкидчилиги эришишга интилган муҳим марралардан бири бўлди ва ана шу маррага ингилишдаги хусусиятларда унинг ижобий ва заиф томонлари намоён бўла борди.

Замонавий мавзуга эътибор беришнинг фавкулудда кучайиши билан баъзи бир нохуш тамойиллар ҳам кўринди. Айрим танкидчи ва ёзувчилар чиқишидагина эмас, ҳатто йирик журналларнинг бош мақолаларида ҳам замонавий мавзу ўтмиш мавзусига кескин қарама-қарши қўйилди, ўтмишни тасвирловчи санъаткорлар "курашчи бўлолмайди" дейишгача борилди⁷¹. Танкид "замонавийлик" ва "замонавий мавзу" тушунчаларини талкин этишда ҳам турли йўللardan борди. Лекин, барча нуксонлардан катъий назар, асарга бадийлик масаласида талабчан муносабатда бўлиш йилдан-йилга кучайди. Танкид асарларни фақат замонавий мавзуда ёзилгани учунгина мақташ тамойилидан кутула борди.

Ҳ.Ёкубов ўзининг "Абдулла Қаҳҳор новеллалари" туркум мақолаларида ғоявийлик ва бадийликнинг уйғунлиги масаласига жиддий эътибор берди. У А.Қаҳҳорнинг дастлабки ҳикояларидаги камчиликлар – сиёсий ваъзхонлик, публицистик нутқ кейинги босқич асарларида тез барҳам топганлигини, адиб ҳикояда, айниқса, санъаткор маҳоратини яхши эгаллаб бораётганини, ҳаётни баён орқали кўрсатиш эмас, образлар орқали ёритиб бераётганини таъкидлади. Адиб ҳикояларининг бадийлигини таъминлайдиган иккинчи бир хусусияти уларнинг фавкулудда ихчам, лўнда тузилишида деб ҳисоблади. Танкидчи А. Алимўхаммедовнинг "Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида психологик тасвир" мақоласида ёзувчи асарлари бадийлигини белгилашда энг муҳим омиллардан бири қаҳрамонлар руҳий дунёсининг теран акс эттирилиши деб деган хулоса чиқарди. Бу мақолани А.Қаҳҳор ижоди ва маҳорати нуктаи назаридан махсус ёритилган ўзбек танкидидаги дастлабки қарашлардан бири деб баҳолаш мумкин.

Бу давр танкиди бадий ижоднинг сиёсатдан четда туришига қарши кескин кураш олиб боришга интилди ва ўзининг бу масалага муносабатда ҳамон чекланишга йўл келаетганини кўрсатди. Айни вақтда бу масала талқинида баъзан мазмун шаклдан, шакл мазмундан ажратиб қаралган ҳоллар ҳам рўй берди. Шаклга алоҳида эътибор берувчилар баъзида шаклбозликда айбланди. Натижада бадий шакл муаммоларини ўрганиш, унга эътибор маълум даражада иккинчи ўринга суриб қўйилди. Адабиётда шакл мазмун билан шу қадар узвий боғланганки, уни мазмундан ажратиш мазмуннинг ўзини рад этишга олиб боради ёки, аксинча, мазмунни

⁷¹ Шарк юлдузи. 1959. №7. - Б.5.

шаклдан ажратиш шаклни инкор қилишга олиб келади. Шу нуктаи назардан йўл қўйилаётган бирёкламликлар, тақризлардаги хатолар, айрим маколаларда кўрсатиб ўтилди.

Ойбек "Бизга асарнинг ғоявий мазмунини очиб бериш билан бир қаторда, асарнинг бадиий тўқимасини ҳам конкрет анализ қилувчи танкид керак, токи ёзувчи ўз асарининг мусбат жиҳатлари билан бирга жамики камчиликларини ҳам яққол кўра олсин", деган эди ёш ёзувчилар кенгашида қилган маърузасида (1947, 14 август). Улкан адиб ва адабиётнинг билимдони Ойбекнинг бу фикрлари адабий жараёнга таъсир кўрсатмай қолмади, албатта. Бу давр адабий танкиди, шунингдек, схематизмга, вульгар социологизм қолдиклари сифатида баъзан кўриниб турувчи айрим догматик қарашларга қарши кураш олиб боришга тўғри келди. "Шарқ юлдузи"да ёзилганидек: "Баъзи танкидчилар асарнинг ғоявий мазмунини чуқур текширмасдан, унинг бадиий формасига тегишли баҳо бермасдан, фақат унинг мазмуни яхши бўлгани учун мактайдилар, асарнинг мундарижасини айтиб бериш билан кифояланадилар". Энг муҳими, асар замонавийлигига бадиий теранлик билан боғлаб баҳо беришга интилиш давр танкидчилигининг жиддий изланишлар ва самарали йўлда бораётганини кўрсатади.

Адабий танкидда бадиий конфликт, қахрамон, типиклик муаммолари. Маълумки, ҳақиқий санъат ва адабиётда қандай бўлишдан қатъий назар қахрамон образини яратишнинг тайёр қолипи йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Ҳар бир ижодкор ўз истеъдод йўналиши ва даражаси, борлиқни, ҳаётни, инсонни идрок этишдаги индивидуал қарашлари, мақсад ва идеали асосида қахрамон образини яратади ва ана шу йўлдаги ўзига хос хусусиятлари билан бошқа ижодкордан фарқ қилади. Шу маънода бу даврда асар қахрамони, хусусан, ижобий қахрамон образи ундай ёки бундай бўлиши керак, асарда, албатта, ижобий ёки салбий қахрамон бўлади, шўро жамияти кишиси фазилатларининг ўзида умумлаштирган типик қахрамонсиз шўро адабиёти бўлиши мумкин эмас, асар марказида, албатта, коммунист ёки ишчи образи туриши, рус кишиси образи бўлиши, улар, албатта, ўзбекка ақл ўргатиши ёхуд йўл кўрсатиши керак қабилдаги фикрлар айтилган ва шундай йўл тутган адабий танкид жиддий хатоларга йўл қўйганини бугун англаб етаяпмиз, аммо ўша даврда бундай фикрларни айтиш замон танкидчилигининг етакчи тамойилларидан бири эди. Шу маънода давр танкидчилигида қатор роман, қисса ва достонлардаги қахрамонни жўн, юзаки, бир томонлама талқин қилишлар: айрим схематик характерларга; сюжет ва композициядаги баъзи қолипларга; ҳаётий зиддиятлар ҳаспўшланиб, тўсиқларнинг осонгина енгиб ўтилишига; ҳатто қахрамонлар хатти-ҳаракатлари ишонарли эмаслигидан қатъий назар уларни ва пировардида умуман асарни ижобий баҳолаш танкидчиликда муайян муддат оддий бир ҳол сифатида кечди. Бу

камчиликлардан қутула бориш асносидагина танқидчилик ўзининг жамият ва адабиёт олдидаги мавқеини мустаҳкамлаши мумкин эди.

Қаҳрамонларни яхши-ёмонга ёхуд ижобий ва салбийга ажратиш, бадий асарда қаҳрамон тимсолидаги шу хусусиятларни кескин тарафайникда тасвирлаш, бинобарин, танқидчиликнинг ҳам масалага шу нуқтаи назардан ёндашуви узок йиллар давомида ҳукм суриб келди. Масалан, танқидчи А.Алимуҳаммедов "Уста Ғиёс" ҳақида баъзи мулоҳазалар" мақоласида қаҳрамонда типик одамга хос "яхшилик" ва "ёмонлик"ларни топа билиш Мирмуҳсиннинг асосий ютуғидир", деб ёзган эди. Бу йўналишдаги хатолар секин-аста бартараф этила борди. Хусусан, танқидчилик адиблардан қаҳрамонларни бугун мураккабликда, ички оламидаги зиддиятларни ҳаспўшламай кўрсатиш зарурлигини талаб қила бошлади.

Ижобий қаҳрамон ҳақидаги баҳсларда "идеал қаҳрамон" масаласи ҳам кўтарилди. "Ойда ҳам доғ бор" деганларидек, ҳар бир энг ижобий, энг идеал бўлиб кўзга ташланадиган одамда ҳам қандайдир жузъий камчиликлар учраши табиий. Демак, камчиликсиз одам йўқ. Гап ўша камчиликларни кўрсатиш зарурлиги ёки нозарурлигида, уларнинг қаҳрамон ифодасидаги табиий ва ҳаётийлигида, ҳаётий ҳақиқатни бадий ҳақиқат даражасига кўтарилди билишида. Танқид бу тушунчаларга бирмунча кейинроқ – жиддий изланишлар натижасида етиб келди.

Адабий танқид яратилаётган ижобий қаҳрамон образининг бўрттириб кўрсатилишини талаб этиши натижасида, мумтоз адабиётдаги ижобий қаҳрамонларни камситиш кайфиятига ҳам учради.

Даврнинг адабий бадий ва танқидий тафаккури иттифок микёсида, умуман, қаҳрамон, хусусан, ижобий қаҳрамон ҳақида баҳс зарурлигини англаб ета бошлади. Баъзилар идеал қаҳрамон яратиш талабига салбий муносабатда бўлдилар, бунинг сабаби, у ҳаёт ҳақиқатини олдиндан белгилаб берилган схемалар бўйича акс эттиришга ундайди деб талқин этилди.

Бадий ижод тажрибасида биргина ижобий қаҳрамон иштирок этмайдиган асарлар ҳам учрайди. Бу ҳилдаги асарлар кўпинча турли эътирозларга, тортишувларга сабаб бўлади. Гоголнинг "Ревизор" комедияси шундай асарлардан бири. Унда ижобий қаҳрамон йўқ, демак, ёзувчи идеалини ким ўзида ташийди, деган саволга Гогол: "Асарда олижаноб бир қаҳрамон бор, бу–кулгидир", деб жавоб бериши билан кулги асарда ёзувчи позициясини аниқ белгилаб турадиган ижобий қаҳрамон вазифасини адо этишини таъкидлаган эди.

А.Қаҳҳорнинг "Сароб" романида ижобий образлар бўлса-да, улар иккинчи даражалидир дея асардаги бу муаммони нотўғри талқин қилиш ҳоллари ҳам бўлди. Кейинчалик бу фикрлар асосизлигини адабий жамоатчилик англаб етди.

Урушдан кейинги ўзбек танкидида ҳар бир асар марказида ижобий қаҳрамон бўлишини шарт дейилган талаб анча кучли эди. Аслида, - бу бирёклама, нотўғри талаб эди. Чунки ҳаёт ҳам, инсон ҳам мураккаб. У фақат яхши ёки фақат ёмондан иборат бўлмаслиги мумкин. Инсон ҳаётда қандай бўлса, шундай, бор мураккаблиги билан адабиётда акс этиши керак. Шу ўринда адабий танкиднинг лирик қаҳрамонга, яъни шеърятда ҳаракат қиладиган ва жуда кўп ҳолларда лирик қаҳрамон билан бир вақтда шоир айтмоқчи бўлган фикрни ўзида ташийдиган образларга муносабатини эслатиб ўтишга ўринлидир. "Бир катор тақриз ва мақолаларда лирик асарлар, шеърини тўпламлар у ёки бу даражада таҳлил қилинди, шу муносабат билан ижобий лирик қаҳрамон хусусида гап очилди, турли-туман мулоҳазалар баён этилди. Бу борада ланжлик, рухий бўшанглик, фикрий саёзлик ва мавҳумлик, курук риторика ва мадҳиябозлик каби нуқсонларни кескин, шафқатсиз танкид қилиш кучайиб борди. Бу ҳол лирик қаҳрамон яратилишининг объектив ва субъектив жиҳатларига назар ташлашга олиб келди"⁷², деб ёзганида М.Қўшонов ҳақ эди .

Турмушнинг илғор тамойилларини, ҳаёт учун зарур бўлган томонларини ўзида акс эттирган, келажак учун тўсик бўладиган иллатларга қарши шафқатсиз курашувчи қаҳрамонлар образини яратиш бу масаланинг объектив жиҳати. Лекин бу қонун эмас. Ҳаётдаги қаҳрамон фақат шу нуқтаи назаридангина тасвирланиши шарт эмас. Бу масала ижодкор мақолаларига боғлиқ. Зеро, ҳаётда юқоридаги йўналишга тесқари руҳдаги қаҳрамон бўлиши ҳам мумкин. Уни ҳам тасвирлашга муаллиф ҳақли. Бу ўринда ҳам етакчи муддао ёзувчи мақсади ва унинг бадний намоён бўлиш даражаси ва йўналишидир. Демак, масаланинг субъектив жиҳати ҳам бор. У шоирнинг ўзи, яъни унинг қаҳрамон ҳақидаги нуқтаи назари, яратган образи. Демак, лирик образ моҳият эътибори билан шоир тафаккурининг кенг ва теранлигини, йўналиши, қалбининг, рухий оламининг бойлигини кўрсатувчи бир кўзгудир. Қаҳрамонга муносабатда танкидчиликда идеал, нуқсонсиз қаҳрамон образини яратишни шарт қилиб қўйиш ҳоллари ҳам учради.

Шу тариқа, ижобий қаҳрамон масаласи бу давр танкиди диққат марказида турди, мунозаралар адабиётда янги-янги изланишларга учради. Бу даврда "конфликтсизлик назарияси"нинг моҳияти очиб ташланди, ҳаётга қарама-қаршилик қаҳрамонларни зиддиятлари турмушни курашсиз тасвирлаш, замонамиз қаҳрамонларининг бир томонлама ва рухий оламини юзаки, "ура-уралар" фонидангина кўрсатиш тамойиллари кескин танкид қилинди. Шўро жамияти бўлса ҳам, уни батамом камчиликларсиз кўрсатиш, мутлақ титроғи йўқ жамият сифатида талқин этиш ҳатодир - деган фикрга қелишининг ўзи ҳаётда олға ташланган қадамлардан бири,

⁷² Ўзбек совет адабий танкиди тарихи. - Б 321.

танкидчиликда бу фикрнинг адабий жараёнга тадбик этила бошланиши эса, танкидий тафаккурнинг бир баҳя олга силжиши эди. К.Яшин ўзининг "Улуғ канал" операси либреттосида халк турмушини курашсиз, зиддиятларсиз кўрсатиб, жиддий ғоявий-бадий хатоликка йўл қўйганини ўзи эътироф этди.

И.Султон, Ҳ.Ёкубов, Б.Имомов, Ҳ.Абдусаматов, С.Азимов каби олимларнинг ишларида конфликтсизлик назарияси кескин танкид қилинади. Ҳ.Ёкубов сўзлари билан айтганда, "конфликтсизлик назария" сени илгари сурган айрим танкидчилар ёзувчи камчилигининг чуқурлашувига таъсир кўрсатдилар, турмуш ҳақиқатини бўяб, силликланган кўрсатиш тегирмониға сув қўйдилар. У В.Зоҳидовнинг қатор мақолаларида "конфликтсизлик назарияси" ҳимоя қилинганлигини танкид қилади. Бу назария танкид қилинган ишлардан яна бири Ҳ.Абдусаматовнинг драматургияда конфликт масалаларига бағишланган (1954) китобидир. Унда урушдан кейин яратилган драмалар конфликт муаммоси нуктаи назаридан таҳлил қилинади, аниқ мисоллар асосида "конфликтсизлик назарияси"нинг зарарли оқибатлари кўрсатилади.

"Конфликтсизлик"нинг яна бир кўриниши "юзаки зиддиятлар"ни тўқиб чиқаришда намоён бўлди. И.Раҳимнинг "Ҳаёт булоқлари" романида конфликтни бўшаштириш оқибатида схематизм келиб чиққанини танкидчилар тўғри кўрсатиб бердилар. Бадий конфликт асар ўзағида ётар экан, у ғоявийликка чамбарчас боғлиқ ва кўпинча, улар бир-бирларини белгилайдилар. Зотан, ҳаётни зиддиятсиз, курашсиз акс эттириш ҳақиқатдан кўз юмиш, санъат асарини ҳақиқий ғоявийликдан маҳрум этиш ҳисобланади.

Юзаки, фақат хўжақўрсин учунгина, омма кўзини шамғалат қилиш учун асарға киритилган конфликтлар танкидчилар эътиборидан четда қолмади. Бундай конфликт сохта, майда-чуйда, кўпинча англашилмовчилик асосигагина қурилди. Ҳаётийликдан маҳрум, ўйлаб чиқарилган бундай зиддиятлар ва фақат конфликт эмас, умуман, асарни бутунисича қиппақка чиқариши танкидчилар томонидан асослаб кўрсатилди. Конфликтсизлик муаммоси фақат эпик ёки драматик асарларгина эмас, барча тур ва жанрларға ҳам хос эканини, сохта кўтаринкилик, маъносиз оптимизм, бинобарин, воқеаларни юзаки тасвирлаш, ходиса ва фактларни қурук баён қилиш билан чекланиш шеърятда ҳам кўзга ташланишини М.Қўшжонов тўғри таъкидлади.

Конфликтсизлик муаммоси, дастлаб, драматургия, сўнг насрий асарлар таҳлилида жиддий қўйилди. Маълум вақтгача лирика бу умумий ҳаракатдан четда қолди. Сабаби лирикада конфликтнинг ўзига хослиги, ҳатто, лирикада конфликт бўлиши - бўлмаслиги кўпчилик мунаққидларни иккилантириб турди. "Ҳатто айрим шоирлар адабиётнинг конфликтли бўлиши ҳақидаги талаб фақат драма ёки эпик асарларгагина тааллуқлидир, "лирикада конфликтнинг бўлиши шарт эмас", деб чиқдилар. Бундай

қарашлар адабий ижодга ҳам таъсир кўрсатмоқда ва натижада лирикада воқеликни бўяб, ялтиратиб тасвирловчи кўпгина шеърлар вужудга келмоқда"⁷³, деб ёзди О.Шарафиддинов.

Бу давр адабий танқиди типиклик масаласига айрича эътибор берди. Бахсларда турли-туман фикрлар айтилди, ҳар хил нуқтаи назарлар баён қилинди. Бу борада, айниқса, Л.Қаюмов салмоқли тадқиқотлар яратди. "Бадий адабиётда типиклик проблемаси", "Типиклик ва бадий маҳорат" мақолалари шулар жумласидан бўлиб, айрим ҳолларда уларда типиклик билан индивидуаллик орасидаги боғланиш заиф асосланганлиги сезилиб туради.

Типиклик-кенг ва кўп қиррали назарий муаммо. Бу борада адабиётшунослик ва танқидчиликда кўп бахслар бўлди. Баъзи бировлар уни нотўғри талқин этди, айримлари юзаки тушунди, бошқа бирлари эса унинг баъзи томонларига кучли ургу бериб, бошқа жиҳатларини эътиборда тутмади. Бу ҳилдаги турли-туманлик кўпгина мақолаларда кўринди, айниқса, Б.Раҳмоновнинг "Юрак сирлари" асари атрофидаги бахслар жараёнида яққолроқ кўзга ташланади.

Типиклик ҳақидаги қатор илмий-назарий қарашлар, уларнинг нозик эстетик жиҳатлари ўз қимматини сақлаб қолади, албатта. Бирок марксистик таълимотнинг билиш назариясига чамбарчас боғлаб қўйилган ҳамда шўро замонидаги мафкуравий-сиёсий манфаатларга бўйсундирилиб илгари сурилган қатор нуқтаи назар ва принциплар ўз аҳамиятини йўқотганини эслатиш ўринли бўлур эди.

Шеърятда конфликт каби типиклик ҳам ўзига хос равишда намоён бўлади. Лириканинг эпос ва драма турларидаги асарларига нисбатан жонли жараён ва типик шароитни кўрсатиш имкониятлари хийла чекланган. Шу боисдан лирик қаҳрамон типик шароитни ўзида мужассам этган ҳолда воқе бўлади, у орқали биз аниқ тарихий воқелик ва ҳодиса англаймиз, қонуний моҳиятини тасаввур этамиз. Ўша йилларда конфликт каби типикликни нотўғри талқин этиш қатор лирик асарларга муносабатда яққол кўринди. "Конфликtsizлик назарияси" таъсирида ҳаётий зиддиятлардан холи "безакли қаҳрамонлар" пайдо бўлди. Типикликни бир томонлама, юзаки тушуниш натижасида "лирик қаҳрамон" ҳамиша бахтли, саодатли бўлиши лозим, унинг учун қайғу, ўқинч, зорланиш, машаққат "типик эмас", дегувчилар ҳам бўлди. Оқибатда дардсиз, хароратсиз, эхтирослардан маҳрум, сийка, ялтирок, сохта кўтаринки шеърлар ва лирик қаҳрамонлар кўпайишига йўл очиб берилди. Типикликни ўша давр мафкураси қобиғида тушунган танқидчиларнинг мақолалари бугун эскирди.

Ўзбек адабиётшунослиги ва танқиди юкорида эътироф этилган нуқсонлари бўлса-да, бу даврда ўз тарихий тараккиёти йўлининг янги

⁷³ Шарафиддинов О. Замон Қалб. Поэзия. Т. 1962. - Б.63.

боскичига ўтди. Унинг тадқиқот объекти кенгайди, ҳаётий масалаларга яқинлашуви чуқурлашди. Ўзбек адабиёти тарихини тадқиқ этишга эътибор кучайди, кўтариб чиқаётган муаммолари ранг-баранглашди. Адабиёт-шунослик Алишер Навоий ва ундан кейинги даврдаги санъаткорлар ҳаёти ва ижодини монографик йўсинда тадқиқ қилишда жиддий ютуқларга эришди. XX аср ўзбек адабиётининг машҳур намояндalари ҳаёти ва ижодини айрим муаммолар, адабиёт тараққиётининг боскичлари монографик йўсинда ўрганилган ва тадқиқотлар пайдо бўлди. Бу йўналишда ўндан ортик танқидий-биографик очерк вужудга келди. Бадиий ижоднинг фундаментал муаммоси – реализм хусусидаги илмий изланишларнинг натижалари эълон қилинди.

Адабиётшунос ва танқидчилар сафи янги кучлар ҳисобига кенгайди. Адабий танқиднинг адабий жараён билан алоқаси сезиларли равишда кучайди. Танқидчилик шеърят, наср ва драматургияда яратилган деярли ҳар бир муҳим асарга муносабат билдиришга интилди. Шеърый тўплamlар, поэмалар, очерк, хикоя, кисса, роман, драма, комедиялар ҳақида анча тақриз ва мақолалар босилди, танқидда адолатдан қочиш эмас, ҳақиқат сари юз буриш майллари кузатилди. Танқиднинг адабий-тарихий жараёндаги роли ва таъсири ортди, савияси кўтарила бошланди. Замоनावийлик, ғоявийлик, бадиийлик, конфликт, типиклик, лирика ва бошқа катор муаммоларни тушуниш ва талкин қилишда муайян ютуқларга эришди. Аввалги босқичда дунёкараш, синфийлик, ижтимоий мансубият масалаларини англаш ва талкин этишда йўл қўйилган жиддий камчиликлар барҳам топди.

Давр ва ижтимоий ҳаётдаги мураккабликлар адабиётшунослик ва танқидчиликда ҳам намоён бўлди. Танқидчилик вульгар социологизм, догматизм, нигилизмдан иборат зарарли йўналишлар машаққатларини чекди ва улардан қутула боргани сари жиддий ютуқлар томон интилишда давом этди.

XX асрнинг 60-90 йиллари танқидчилигининг ўзига хос хусусиятлари. Истиклол шабадалари ва адабий танқид.

Ўзбек адабиёти XX асрнинг 90-йилларигача мустамлака шароитларини бошдан кечирди. Истибод фақат ижтимоий-сиёсий ҳаётгина эмас, маданий-адабий муҳитда ҳам ҳукм сурди. Шунга карамай, мавжуд айрим шароитларнинг ҳаётий таъсири, бадиий адабиётнинг ички қонуниятларини тўғри ва баракали идрок этиш ҳамда адблар истеъдодининг сиёсат исканжасида, зуғум ва зўравонлик доирасида қолиб кетмай, миллий ва умумбашарий йўналишлардаги тинимсиз изланишлари деярли барча жанрдаги асарлар мисолида ўзининг ижобий самараларини берди. Адабий танқид ҳам шу жараёнларни бошдан ўтказди. Шўро тўнтарувидан сўнг Истиклолгача кечган катта бир тарихий давр мобайнида

коммунистик мафқуранинг доимий ва тинимсиз исканжасида бўлди. Бадиий адабиёт ва адабий танқид етмиш беш йил шўролар ҳаётидаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришларнинг ўзига хос бадиий инъикосига айланиб, асосан, мафқуравий қурол вазифасини ўтади.

Хукмронлик ва зўравонлик остида майдонга келган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар бадиий адабиёт ва адабий танқиднинг ҳам йўналишини белгилашга интилди: ёзувчиларни ҳаётни пардозлаб тасвирлашга, танқидчиларни эса, адабий асарни кундалик сиёсат нуқтаи назаридан таҳлил қилиб, хулосалар чиқаришга ундади. Лекин шўролар даврида бадиий адабиёт ва адабий танқид қанчалик сиёсий-мафқуравий қуроллантирилмасин, партиявийлик, синфийлик ва ғоявийлик сингари мезонларни илгари сурувчи соцреализм методи қанчалик ҳокимлик қилмасин, бадиий ижодда адолатга интилиш, реализм учун кураш бир нафас ҳам тўхтаб қолмади. Бу даврларда адабиётнинг барча жанрларида етук асарлар ёзилди, бадиий маҳоратнинг юксак намуналари яратилди. Янги китобхон ҳам доим ўсиб, ўзгариб, шаклланиб борди. Гоҳ ошқор, гоҳ пинҳон жаҳон адабиёти тажрибаларини ўзлаштириш тўхтамади, ёзувчилар каби танқидчиларнинг услуб ва маҳорати, назарий савияси ҳам ўсиш, ўзгаришда бўлди. Китобхон эстетик дидини янгилайдиган пишиқ бадиий асарлар ва илмий-тадқиқотлар яратилдики, бу ижобий ходисаларга адабий танқид ўз муносабатини фаол ва изчил тарзда билдириб келди⁷⁴.

Бадиий адабиётдаги ютуқларни ўрганиш ва таҳлил этиш натижасида адабий танқиднинг ўзида ҳам ўзгаришлар рўй берганидек, танқид эришган ютуқлар, натижалар бадиий адабиёт ривожига таъсир кўрсатди.

Халқимизда эстетик дид ва маданий савиянинг ўсиб бориши ҳам адабий танқид учун ижобий таъсирга эга бўлди. Айниқса, шахсга сиғиниш оқибатларини тугатиш жабҳасида олиб борилган ишлар натижасида ХХ асрнинг 60-85-йилларида адабий танқид ўзининг янги бир кўтарилиш жараёнига киришди.

Ўзбек романи, қиссачилиги, шеърятти, драматургия, дostonчилик ва хикоячилик каби тур ва жанрларнинг тараққиёт йўлларини алоҳида-алоҳида таҳлил этувчи тадқиқотлар, адабий ва ижодий портретлар яратилди. Тарихийлик ва замонавийлик, анъана ва маҳорат масалаларини танқидчилик диққат марказига ўта борди, бу йўналишда қатор илмий тадқиқотлар юзага келди. Аммо адабий танқид мафқура тазйиқида бўлди. Буни "Ўтган кунлар" романи ижодий методи атрофида уюштирилган бахслар яққол тасдиқлайди. Авваламбор 50-йилларнинг ўрталаридан Абдулла Қодирийнинг халққа қайтарилиши, "Ўткан кунлар" романи босилиб чиқиши ва у ҳақда Иззат Султоннинг ижобий қарашлари ўзбек адабиёти тарихи ва танқидчилигидаги муҳим воқеалар бўлди. Лекин адиб дунёқараши, ижодий методи хусусидаги паст-баланд бахслар давом этди.

⁷⁴Ўлдошев Б. Адабий жараён: танқидчи услуби ва маҳорат муаммолари. Т. Фап. 2002. - Б 149.

Кимдир уни барибир, соцреализм асари эмас, деб баҳолади, кимлардир танкидий реализм, ё маърифатпарварлик реализми, романтизм намунаси деб атади, яна аллаким ундан соцреализм унсурларини ахтарди. Бу йиллар ҳақида гапирганда ана шу мураккаб жихатни назардан қочирмаслик керак.

60-йилларда янги тамойилларнинг ўсишига йўл очган хусусиятлардан бири адабий танкид ривожига ҳалакит бериб келаётган айрим назарий чалкашликларга жаҳон адабий танкиди тажрибаларини ўрганиш асосида барҳам берила бошланганлиги эди. Шу туфайли бадий асарни юзаки баҳолаш, асоссиз қурук хулосаларни илгари суриш, ёзувчи шахсига нисбатан субъектив муносабат билдириш каби салбий ҳолатлар барҳам топа борди.

Бу давр танкидчилигида, турли йўналишдаги илмий-эстетик таҳлил кучая бослагани, бу мақола ва тадқиқотлар ўзбек танкидий тафаккурида янги босқич пайдо бўлаётганини кўрсатди. Бадий адабиётдаги, шеърятдаги фақат жамият эмас, фақат ишлаб чиқариш эмас, инсон табиатидаги, қалби ва руҳидаги ўзгаришларни тасвирлаш томон силжишларни лирика ва лирик қаҳрамон муаммолари бағишланган кизгин баҳс ва илмий-назарий мунозараларда кўриш мумкин, бу эса адабий танкид савиясининг юксалиши, шеърятнинг ривожланишига таъсир этди.

Бу давр адабий танкиди ва адабиётшунослиги ривожига ҳам шу йиллар ва ундан бир мунча илгари яратилган В.Зоҳидов, В.Абдуллаев, И. Султонов, Ҳ.Ёкубов, А.Қаюмов, Ғ.Каримов, А.Ҳайитметов сингари таниқли олимларнинг тадқиқотлари муҳим аҳамиятга эга бўлди. В.Зоҳидов, И.Султонов сингари машҳур олимлар танланган асарлар нашр этилди. Бу йиллардаги танкид ва адабиётшунослик илгариги босқичлар учун хос бўлган майда мавзучилик ҳамда санъаткор ижодига кўпинча мавзу нуктаи назаридангина ёндашишдан қутулиб, адабий жараён ва ёзувчи ижодини муҳим ва долзарб муаммолар бўйича тадқиқ этиш босқичига кўтарила борди.

Адабий танкид талабчан ва принципиал бўлишида халқ манфаатларидан келиб чиқиши керак. Танкид меҳрибон ва сезгир бўлиши, ижодкор йўлида туғиладиган қийинчиликларни тушуниши, у яратган нарсаларни кўра билиши лозим. Танкидчи асарни фақат акли билан тушуниб қолмасдан, чин дилдан ҳис қила олиши, бадий образлардан олган таассуротини, ҳис-туйғуларини танкидий мантиқ воситасида маҳорат билан ифодалаб бера билиши кераклигига ўша давр матуботида қатта эътибор қаратилди.

Адабий танкиддаги эстетик талабларнинг ошиб бориши адабиётшуносларнинг ҳам масъулиятини кучайтирди. А.Ҳайитметовнинг “Алишер Навоийнинг адабий-танкидий қарашлари” (1959) монографияси ўзбек танкидчилиги тарихини ўрганиш борасидаги биринчи йирик ва дадил қадам сифатида алоҳида аҳамиятга эгадир.

Бу даврда ёзувчиларнинг адабий танкид тараққиётига қўшган ҳиссалари, айниқса, адабиётнинг эстетик қимматини белгилаш борасида жуда катта роль ўйнайди. Ойбекнинг “Навой” романини қандай ёздим”, А.Қаххорнинг “Китоб шавқ билан ўкилиши керак” мақолалари фикримизга мисол бўла олади.

Адабий танкид замонавийликни тадқиқ этишга эътиборни кучайтириб, адабий жараёнга таъсир кўрсатишга интилади. Бу соҳада маълум бир ютуқлар қўлга киритилди дейиш мумкин. Л.Қаюмовнинг “Аср ва наср”, “Замондошлар”, М.Қўшжоновнинг “Ижод сабоқлари”, “Маъно ва мезон”, С.Мамажоновнинг “Услуг жилолари”, “Шоир дунёси”, А.Акбаровнинг Ғ.Ғулом, Уйғун, Зулфия ҳақидаги ишлари, М.Юнусовнинг “Сахий қаламлар”, У.Норматовнинг “Насримиз уфқлари”, Н.Худойбергановнинг “Кашфиётлар йўлида”, И.Ғафуровнинг “Ёнар сўз”, П.Шермухаммедовнинг “Ижод дарди”, А.Қулжоновнинг “Замонавийлик ва бадийлик” каби тадқиқотлари адабиётшунослик ва танқидчиликнинг ҳам сон, ҳам сифат жиҳатидан ўсганини яққол кўрсата олади. Буларнинг аксарияти учун муштарақ бўлган ижобий хусусиятлар қуйидагилардан иборат: а) олдинги даврларда кўпроқ кўзга ташланувчи бадий асарларни асосан, мавзу нуктаи назаридан ўрганишдан энди давр такозо этган йирик муаммолар бўйича тадқиқ этиш; б) асарларга ғоявий-сиёсий қиммати жиҳатидангина эмас, айти чокда бадий савиясига караб баҳо бериш тамойилининг ўсиши; в) санъаткорнинг маҳорати масаласини ўрганишга эътиборнинг кучайиши; г) социологик таҳлил билан эстетик таҳлилни қўшиб олиб боришдаги айрим ютуқлар; д) адабиётшунос ва танқидчиларнинг ўз маҳоратлари устида жиддий қайғуриши.

Адабий жараёнга таъсир кўрсатишнинг ибратли намуналари сифатида М.Қўшжоновнинг “Хаёл бошқа, ҳаёт бошқа”, И.Ғафуровнинг “Икки шоир билан суҳбат” мақолаларини кўрсатиб ўтиш ўринлидир. Улар асарлари жиддий ва ҳаққоний танкид қилинган ижодкорлар учунгина эмас, барча ёзувчи ва шоирларга ҳамда умуман ҳозирги адабий жараёнга ўзининг сезиларли таъсирини кўрсатди.

Адабий танкидга шу даврда кириб келган С.Мамажонов, У.Норматов, И.Ғафуров, Н.Худойбергановлар танқидчиликда кам ишланган мавзуларга қўл уриб, янги муаммоларни кўтариб чиқишга интилдилар.

Танқидчилик маҳорати ҳақида гап кетганда, Т.Жалоловнинг Миртемир, Шайхзода, Зулфия ижодларига бағишланган мақолаларини эслаб ўтиш ўринлидир. Т.Жалолов танқидий тадқиқотни раван тил билан кизикарли шаклда ифодалаб бера олгани боис у ўзбек танқидчилигининг эстетик хусусиятларини ривожлантиришга яхши ҳисса қўша олди.

Адабиётшунослик ижодий метод, хусусан, реализмнинг умумий масалларини ўрганишдан унинг аниқ, йирик муаммоларини махсус тадқиқ этиш босқичига кўтарилиб борди. Умуман, бадий асарнинг тили масаласи оз ўрганилганини назарда тутадиган бўлсак, П.Қодировнинг бадий

адабиёт таракқиётида халқ тилининг роли, халқ тили ва асар тилининг туган ўрнини текширишга бағишланган “Халқ тили ва реалистик проза” монографияси ва “Тил ва дил” рисоласининг майдонга келиши сўнги йиллар ўзбек танқидчилигининг жиддий ютуғи сифатида баҳолашга асос беради.

Фундаментал характердаги тадқиқотлар яратиш ишининг сўнги йилларда оёққа туриб келаётганлиги адабиётшунослик даражаси ва адабиётшунослар савиясининг ўсганлигини кўрсатувчи навбатдаги муҳим белгилардан биридир. Кўп томлик ўзбек адабиёти тарихини яратишда Ҳ.Ёкубов, И.Султонов, С.Мамажоновларнинг тадқиқотлари, И. Султоновнинг “Адабиёт назарияси” дарслиги, С.Мирзаев ва Х. Дониёровларнинг “Ўзбек совет адабиёти”, Н.Шукуров ва Ш. Холматовларнинг “Адабиётшунослик кириш” қўлланмалари шу соҳадаги бўшлиқларни маълум маънода тўлдирди. Мақсади ва адреси, жанри ва йўналиши турлича бўлган бу ишларнинг ижобий хусусиятларига бир хилда баҳо бериш мумкин бўлмаганидек, улардаги камчиликлар ҳақида ҳам худди шу фикрни айтиш мумкин.

Бундан ташқари Ғ.Ғулом, Ойбек, Шайхзода, И.Султон, Яшин сингари кекса авлод адиблари кўп жилдлик танланган асарларининг махсус жилдида адабий-танқидий мақолаларнинг ўрин олиши, Сотти Ҳусайн, Зиё Саид, Раҳмат Мажидий каби ўзбек танқидчиларининг танланган адабий-танқидий мақолаларининг босилиб чиқиши, И.Султон ва Ҳ.Ёкубовларнинг С.Ҳусайн ҳамда О.Ҳошим ҳақидаги мақолаларининг эълон қилиниши ўзбек танқидчилигидаги муҳим ҳодисалардандир.

Адабий алоқаларга оид қатор тадқиқотлар юзага келиб, бу соҳада кейинги йилларда Л.Қаюмов, С.Мирзаев, С.Шермухаммедов, Ш.Турдиев, Р.Иноғомов ва бошқаларнинг ишлари яратилди. Аммо уларнинг кўпчилигида қайд этиш, адабий декада ва ҳафталиклар ҳақидаги далилларни кўрсатиш, таржималарни таъкидлаш билан кифояланилган ҳолатлар ҳам учрайди.

Бу даврда адабий танқид бадий адабиётнинг ўзига хослигини астойдил тадқиқ қилишга киришди, эстетик таҳлил кучая борди. Натижада адабий танқидда ҳам эстетик хусусиятлар ўсиб, танқиднинг жанрий хусусиятлари шакллана борди. Бу йилларда адабий-танқидий асарлар сон жиҳатдан эмас, сифат жиҳатидан ҳам ўзгариб, яшиланиб борди. Йирик танқидий жанрлар, муаммоли мақолалар олдинга чиқди. Масалан, 1979 йилнинг ўзида адабиётшунослик ва адабий танқидга оид 35 та монография яратилиб, уларнинг умумий ҳажми 300 босма табоқдан иборат бўлганлиги танқидчиликнинг камолот сари йўл олганлигини яққол кўрсатади.

Даврнинг муҳим тамойилларидан бири шуки, унда адабий танқид жанрлар жиҳатидан ўсди: тақриз, портрет, муаммоли мақола, обзор, илмий маърузалар шакли кенг ривож топа борди.

Бу даврда адабий танкид адабиётшунослик олдига адабий алоқа ва адабий таъсир масалаларини чуқур ишлаш муаммосини кўйди. Ўзбек фольклори ва унинг адабий жараён билан алоқаси ҳам танкид эътиборини тортди. Танкиднинг ҳамма асосий турлари шаклланди ва ривож топди. Адабий танкиднинг турлари, асосан, учта бўлиб, улар кенг, оддий китобхонлар оммасига қаратилган танкид, ёзувчиларга қаратилган танкид ва танкидчиларга қаратилган танкиддан иборат⁷⁵.

Танкидчининг шахси, маҳорати, унинг адабиёт соҳасининг мутахассиси ва инсон сифатидаги хусусиятлари бу даврда танкидга оид мақолалар ва асарларда катта ўрин тутди. Танкид таъкидладики, танкидчи инспектор эмас, балки мутафаккирдир, у мутахассис, айна вақтда, ёзувчи ҳамдир, унинг иши ҳақиқатни излаш ва топишдир. У шарҳловчигина эмас, талкин этувчи, баҳоловчи ва ҳукм килувчи ҳамдир; ёзувчи ҳаёт ҳақида ёзади, танкидчи эса ҳаёт ва адабиёт ҳақида ёзади ва шу билан бирга бу соҳаларни чуқурроқ англашда ёзувчига кўмаклашади, шу орқали ёзувчи ва адабиёт савиясини ошириб беради, халқнинг ижтимоий, эстетик онги ўсишига хизмат қилади.

Асарни ҳаёт билан қиёслаб ўрганиш реалистик ва ҳаққоний танкиднинг бош белгиси ва мезонидир. Танкидчи асарни шу асосда чуқур таҳлил этади, гўё уни “янгидан яратади”. Адабий асарга шундай ёндашиш давр танкидчиларининг кўпчилиги учун характерлидир. Бу хусусият Х.Ёқубов, М.Кўшжонов тадқиқотларида аниқ кўринади. Бу танкидчилар билан бир қаторда С.Мирвалиев, Н.Худойберганов, У.Норматов, А.Расулов, А.Раҳимовлар наср тадқиқотчилари сифатида фаолият кўрсатдилар.

Шеърят танкидчилигида С.Мамажонов, О.Шарафиддинов, Н.Каримов, У.Норматов, И.Ғафуров ва Н.Шукуров, Н.Раҳимжоновлар фаоллик кўрсатдилар. Шеърятнинг фаоллашиши, ундаги замонавий руҳнинг чуқурлаша борганлиги, ўзбек назмида юз бераётган ижодий ўзгаришлар О.Шарафиддиновнинг “Замон. Қалб. Поэзия” мавзусидаги илмий кашфиётларга бой, ўзбек назмининг тарихи ва айна замондаги ютуқ ва камчиликларини умумлаштирувчи салмоқли китобида ўз ифодасини топди. Бу мунаққиднинг биринчи йирик китоби бўлиб, 1962 йилда нашр этилган ва адабий жараёнда воқеа бўлган тадқиқот эди.

Йўналишлар ва жанрлараро ихтисослашув жараёни ёркинрок кўзга ташланди. Л.Қаюмов, Ҳ.Абдусаматов, Б.Имомов, Т.Собиров, Б.Фулломов ва С.Алиевлар драматургия танкидчиси ва тадқиқотчиси сифатида танилдилар. Танкид ўзбек драматургиясида ҳаётий ходисаларни ҳаққоний идрок этиш чуқурлашганини кайд этди.

Болалар адабиёти билан шуғулланадиган танкид сон жиҳатдан ҳам, сифат жиҳатдан ҳам ўсди, ўзбек болалар адабиёти тарихига бағишланган икки томлик яратилди, унда болалар адабиётининг ўзига хослигига

⁷⁵ Ўзбек совет адабий танкиди тарихи. Иккинчи том. 1987. - Б.83.

алохида эътибор берилди. А. Суюмов, Ў. Рашидов, П. Шермухаммедов, М. Норматов, С. Матчон, О. Сафаров, Қ. Қахрамонов каби болалар адабиёти танқидчилари пайдо бўлди. Публицистикада О. Тоғаев, С. Умиров, таржимашуносликда Ж. Шарипов, Ғ. Саломов, Н. Владимирова, А. Комилов салмоқли изланишларни амалга оширдилар. Бу йўналишларнинг тараққиёт тамойиллари умумлаштирилди. Адабий танқид ҳам ўзини ўзи англаш йўлида изланишга киришди. Ҳ. Ёқубов, А. Расулов, С. Содик, Б. Дўстқораевнинг бир қатор тадқиқотлари босилиб чиқди. Илк бор икки жилдлик “Ўзбек совет адабий танқиди тарихи” яратилди.

70-йиллар охирига келиб, ўзбек муаллифлари асарлари хорижий тилларда нашр этила бошланди. Ч. Айтматов “Улуғбек хазинаси” романи муносабати билан О. Ёқубовга мактуб йўллади. Жаҳонга машҳур ёзувчининг роман ҳақидаги илик фикрлари нафақат, бир ўзбек адабининг, балки бутун ўзбек адабиётининг ижодий муваффақиятидан далолат беради.

Бу давр адабий танқидчилигида ютуқлар билан бир қаторда маълум нуқсонлар ҳам мавжуд эди. Турғунлик психологияси маданият, адабиёт ва адабий танқидга ҳам таъсир кўрсатмасдан қолмади. Бунинг натижасида талайгина саёз, ўртамиёна, мужмал асарлар ҳам пайдо бўлиб турди. Афсуски, танқидчиликда жанр хилма-хиллиги масаласига кам эътибор қаратилди. Асарларни баҳолашда, тақриз ва мақолаларда схематизм кўринишлари учраб турди. Ўзбек адабиётшунослигининг адабиёт ва танқид назарияси муаммоларига чуқур ўрганилмаганлиги, айниқса, 60-йиллар адабий танқидчилигида баъзи саёз фикрларнинг юзага келишига сабабчи бўлган бўлса, 70-йилларга келиб, адабий танқид сифат ўзгаришларига юз бурди. Адабий жараёнга фаол таъсир кўрсата олиш, бадиий асардаги ҳаёт ва характерларни воқеликдаги қаҳрамонлар ва уларнинг жонли турмуши билан қиёслаш орқали ёзувчи маҳоратига баҳо бериш тамойилининг кучаюви, поэтик асар бағрига унинг яратувчиси – шоир қалби орқали кириб боришдаги ўқтам кадамлар, асарнинг ғоявий-эстетик савиясини бир бутунликда текшириш асносида унинг бадиийлигини чуқурроқ таҳлил этиш, танқидчининг ўзидаги бадиий дид ва савиянинг кўтарилуви ўзбек танқидчилигининг пешқадам вакиллари ижодида рўй берган сифат ўзгаришларини кўрсата олувчи белгилардир.

Танқидчиликда маҳорат масалалари. Шақлий изланишлар. Бу давр танқидчилиги ўзининг асл моҳияти – “ҳаракатдаги эстетика” бўлиши лозимлигини янада теранроқ тушуниб олди ва бу моҳиятни ўз талқинларида ёрқин акс эттиришга интилди. Танқидда санъат ҳақиқатини ҳаёт ҳақиқати билан муқояса этиш ва бадиий асарга шу заминда туриб баҳо бериш тамойили кучайди. Ғоявийлик ва бадиийлик масаласига диалектик ҳодиса сифатида қарай бошланди. Тип ва характерлар талқинида янгича қарашлар юзага келди. Конфликт ва композиция, бадиий асар тили, услуб атрофидаги баҳслар илмий теранлик касб эта борди. Бу

масалаларга муносабатда танкидчи позициясининг аниқлигига интилиш кучайди. Лекин социалистик реализм методи, умуман, ижодий метод хусусидаги аввалги босқич қарашлари ўзининг муҳим йўналишларида давом эттирилди, ҳатто бойитиб борилди. Бадийликка алоҳида ва чуқур эътибор берилди бошланиши, ёзувчи маҳоратидаги муҳим белгиларни аниқлашга интилиш, давр ва замон услуби, индивидуал услуб масаласидаги изланишлар ва эришилган қатор натижалар бу давр танкидчилигининг хос белгилари сифатида характерлана олади.

70- йиллар ўзбек танкидида ҳам сон, ҳам салмоқ, ҳам сифат жиҳатидан самарали ишлаган мунаққидлар қаторида У.Норматов, Н.Худойбергенов, П.Шермухаммедов, И.Ғафуровларни алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим. Улар ўзбек танкидчилигининг янги типдаги вакиллари сифатида бўй кўрсатдилар. Уларнинг ўз услуби, ўз тадқиқ ва таҳлил йўли бўлиши билан бир қаторда, уларнинг барчасини бирлаштириб турадиган умумий азият ҳам бор. Бу уларнинг адабий жараёнда ниҳоятда фаол иштирок этиши, адабий ҳаётдаги ҳар бир янги ҳодисага ҳозиржавоблик билан муносабат билдириш, адабий танкиднинг деярли кўпчилик жанрларида баракали қалам тебратишларида намоён бўлади.

Бу йилларда таниқли танкидчилар ва адабиётшунослар ҳақидаги тарихий-биографик очерк ва адабий портрет жанридаги асарларнинг яратилиши адабиётшуносликда янгилик бўлди. Бу йўналишда С.Мамажоновнинг В.Зоҳидов, Б.Имомовнинг Ҳ.Ёқубов, Б.Бойқобиловнинг С.Азимов, М.Олимовнинг Л.Қаюмов, А.Расуловнинг О.Шарафиддинов ҳақидаги ижодий портретлари пайдо бўлди. Улар, бир тарафдан, танкидчилар маҳорати ва адабий жараёнда тутган ўрни нечоғлик мустаҳкамланганини кўрсатса, иккинчидан, танкидчи шахси ва танкидчиликка эътибор кучайганини, учинчидан, ёзувчи маҳоратининггина эмас, танкидчи маҳоратини ҳам тадқиқ этувчи мутахассислар авлоди вояга етганини кўрсатади.

Агар булар ёнига Ҳ.Абдусаматовнинг “Эстетика ва ҳаёт”, А.Кулжоновнинг “Илм ва ижод оламида”, Ў.Шокировнинг “Танкидчи ва адабий жараён”, Ҳ.Умурувнинг “Таҳлил санъати”, Ў.Ўтаевнинг “Танкид ва услуб” сингари китобларини қўядиган бўлсак, танкидчилик, унинг тарихий ривож масаласи ҳам республикада адабий жараёни диққат марказида турганлигини кўрсатади.

Танкидчиликнинг жанр доиралари кенгайди. Бу жанр имкониятларидан унумли фойдаланилган А.Қаюмовнинг А.Навоий, Л.Қаюмовнинг Ҳамза, Н.Каримовнинг Ҳ.Олимжон ҳақидаги ажойиб кишилар ҳаёти сериясига доир асарлари майдонга келди. Бадий адабиётда фантастика жанри туғилиши ўларок уни тадқиқ этувчи махсус характердаги танкидчилик ҳам пайдо бўлди. Ўзбек адабиётининг жаҳон адабиёти билан алоқадорлигини ўрганувчи Н.Комиловнинг мақолалар туркуми ўзбек танкиди минтақаларини янада кенгайтди.

Бу давр танкидига хос камчиликлардан бири ҳамон ўта мактовнавозликнинг кучлигидир. Танкидчиликда ўз номи мохиятини ифодаловчи танкидий рух саёз. У ёки бу даражада айтилган танкидий фикрлар аниқ ёзувчи асаридаги тақриз ёки мақолада бўлса, баъзан йўлигагина айтилган бўлади, обзор мақолада учраса, адрессиз бўлади, адабий жараёнга доир бирор муаммоли мақолада илгари сурилса, кўпроқ ақл ўргатиш йўналишида бўлади. Хуллас, ҳар уч ҳолда ҳам ўзининг асосий вазифаси даражасига кўртарилиб етолмайди. Ҳалол, ҳолис, дўстона, эҳтиёткорлик билан ўйлаб, лекин меъёри даражасида каттиққўллик ва талабчанлик билан айтилган, танкидий руҳи ўткир мақолаларга танкидчилик доим эҳтиёжга сезиб келган.

Танкидда бадиий адабиётда ғоявий-бадиий бирлик концепцияси билан узвий боғлиқ равишда ижодий метод масаласи ҳам қайта-қайта каламга олинди. Ўзбек адабиётида ижодий методнинг шаклланишига доир икки хил қараш ҳукм суриб, бир гуруҳ олимлар ўзбек адабиёти, аниқроғи, насри танкидий реализм босқичини босиб ўтиб, социалистик реализмга етиб келди дейишса, иккинчи бир гуруҳ адабиётнинг тўғридан-тўғри социалистик реализм методи асосида шакллана бошлаши ҳақида баҳс олиб бордиларки, мустақиллик йилларида бу баҳсларнинг нечоғли аҳамиятсиз эканлиги кўриниб қолди. Айниқса, А.Қодирий ижодий методи тўғрисидаги турли қарашлар ўша даврда авж олганлигини ҳам айтиб ўтиш лозим.

Адабий танкидда замон ва қахрамон муаммолари талқинида М.Кўшжонов О.Ёкубовнинг “Диёнат”, Ш.Холмирзаевнинг “Сўнги бекат”, Н.Худойберганов Ҳ.Фуломнинг “Бинафша атри”, И.Ғафуров Саид Аҳмаднинг “Қирк беш кун” романлари таҳлил этилиб, уларнинг ютуқ ва камчиликлари ҳаққоний кўрсатилди. О.Ёкубов, П.Қодиров, Мирмуҳсин тарихий романларида тарих ва инсон концепцияси муаммосини танкидчилар етарли таҳлил қилиб беришди.

Айтиш керакки, шеърятдаги кенглик ва теранлик адабий танкидда ҳам маълум даражада ақс этди. Танкидчиликда мустақиллик, ҳозиржавоблик, ўтмиш ва замонавийлик муаммоларини янгича талқин қилишда ҳам бирмунча муваффақиятларга эришилди. Шу билан бирга айрим ёзувчиларнинг қахрамон характерини бутун зиддиятлари, қарама-қаршиликлари билан кенг тасвирлай олмаётганлиги ҳолатлари кескин танкид қилинди.

Маълумки, бадиий адабиётда ёзувчи маҳорати доимо долзарб, ҳеч қачон эскирмайдиган муаммодир. Шунга ўхшаб, танкидчи маҳорати, ҳалоллиги ва ҳолислиги индивидуал услуби, таҳлил санъати, дид ва билими, мунаққид иқтидори, савиясини кўрсатувчи муҳим омиллар бўлиб, ўрганилиши ва ташвиқ этилиши муҳим ҳодисалардир. Бу давр танкидчилиги тадрижий тақомилида Иззат Султон, В.Зоҳидов, Ғ. Қаримов, М. Юнусов, М.Кўшжонов, О.Шарафиддинов, С.Мамажонов, Л. Қаюмов, Э.Қаримов, Н.Қаримов, Н.Шуқуров, И.Ғафуров, Н. Худойберганов,

Ҳ.Абдусаматов, Б.Назаров, Б. Қосимов, А.Расулов, Ҳ. Умутов, А.Катгабеков, С. Мирзаев, М.Расули, Т.Бобоев, Г.Владимиров, Н.Владимилова, Б.Имомов, А.Алиев, О.Тоғаев, Т.Бобоев, С.Алиев, Т.Собиров, М.Маҳмудов, С.Содик, О.Абдуллаев каби олимлар фаоллик кўрсатдилар. Улар муҳим ва долзарб илмий-назарий, амалий масалаларни кўтариб чиқиб, уларни аниқ бадий асарлар таҳлилида тадқиқ этиб, адабий жараён ва адабий танқидчилик таракқиётига сезиларли таъсир ўтказдилар. Адабий танқид ҳаётни кузатувчи, асарни баҳоловчиликдан бу жараёнларнинг тенг ҳуқуқли аъзосига айланди.

СОБИР МИРВАЛИЕВ (1933). Сермахсул олим, филология фанлари доктори, профессор С. Мирвалиев монография ва тадқиқотлари, мақолалари билан ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқиди ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшди. Унинг ўзбек насри таракқиёти, етакчи тамойиллари хусусидаги умумлаштирувчи илмий-назарий тадқиқотлари муҳим саналади.

«Ҳаёт ва кураш поэзияси» (1962), «Қалблардан қалбларга» (1966), «Насримиз давримиз хизматида» (1976), «Ўзбек адиблари», «Ўлмас Умарбеков», Абдулла Қодирий» каби қатор монография ва рисола, айниқса, «Ўзбек романи» номли салмоқли тадқиқот муаллифини адабий-илмий жамоатчиликка яқиндан таништирди. Унинг «Ўзбек адиблари» номли китоби қисқа муддат ичида тўрт марта нашр этилди.

Ёш олимнинг ҳолис фикрлаш тарзи, тиришқоқлиги 60-йиллар бошларидан кўзга ташланди. «1962 йил прозасини ўқиб...» деган мақола адабий жамоатчилик эътиборига тушди. Ушбу обзор мақолада адабий танқиддаги далиллаш уқуви етишмаслиги, юз-хотирчилик кўринишлари мавжудлиги танқид қилинди. Қиссалар ҳақидаги кузатувларини кейинги адабий-танқидий мақолаларида ҳам давом эттириб, бу йўналишдаги ютуқ ва камчиликларни умумлаштириб, дадил қарашларини илгари сурди. Олимнинг «Тарихийлик ва замонавийлик» (1979) китобида 70-йиллар романчилигидаги тарихийлик ва замонавийлик муаммолари ўрганилади.

Олим ишларида, айниқса, романнавис маҳорати, бир бирига ўхшамайдиغان индивидуал услуб қирралари, жанр табиатидаги ранг-баранглик муаммолари талқин этилиб, шу асосда наср ва адабий жараённинг тамойиллари, бу жараёндаги ўсиш, ўзгаришлар кўрсатилди. Мунаққиднинг фикр ва мулоҳазалари, айниқса, ҳолис ва самимийлиги билан ҳам муҳим аҳамият касб этади. Унинг ҳолис ва самимийлиги «Наср ва давр», «Жанрлар ранг-баранглиги», «Социал-психологик роман» каби салмоқли мақолалари, «Тарихийлик ва замонавийлик» (1979), «Наср, давр ва қахрамон» (1983) каби танқидий асарларида ёрқин кўриниб туради.

С.Мирвалиев роман жанри ХХ асрда улкан бир адабий эстетик ҳодисага айланганлигини, романсиз замон адабиёти таракқиётини тасаввур қилиш қийин эканлигини таъкидлайди. Ўзбек романининг

тугилиши ва тараккиёт босқичларини илмий-назарий жихатдан тадқиқ этади. Ўзбек романи пайдо бўлиш, ривожланиш жараёнига, энг аввало, ҳаётнинг – воқеликнинг ўзи асос бўлгани, халқ оғзаки ижоди, миллий мумтоздаги эпик аънаналар ва жаҳон романчилигидаги тажрибалар муҳим роль ўйнагани А.Қодирий, С.Айний, Ҳ.Шамс, А.Қаххор, Ойбек романлари таҳлили замирида кўрсатиб берилди. Романнависликдаги камчиликлар ва уларнинг сабаблари холис равишда кўрсатилди.

«Ўзбек романи» монографиясида ўзбек романчилиги босиб ўтган йўлни биринчилардан бўлиб, умумлаштираркан, ҳозирги ўзбек романларида чуқурлашиб бораётган фалсафий кенглик, жанрий ранг-баранглик имкониятларининг, асарлардаги халқчиллик, миллатпарварлик хусусиятлари йилдан-йилга ёрқин ифода этилаётганлиги ва бу борада қатор етук образлар яратилаётганлигини аниқ асарлар тадқиқида ёритиб берди.

Олимнинг бу тадқиқоти 60-70-йиллар ўзбек адабиётшунослигининг улкан ютуғи сифатида эътироф этилди. С.Мирвалнев бу асарида ўзини назарийётчи олим сифатида ҳам кўрсата билди. Унинг роман атамаси, моҳияти, келиб чиқиши, роман назарияси, роман табиати ва хусусиятига доир мулоҳазалари янги авлод мутахассислари томонидан янада бойитилмоқда.

Муаллифнинг «Абдулла Қодирий» (2004) деб номланган тадқиқоти ёзувчи ижодига бугунги кун – мустақиллик мафқураси нуқтаи назаридан ёндашилуви билан аҳамиятлидир.

А.Қодирий ҳаёти ва ижодини ўрганиш – қодирийшунослик адибнинг ўзи ҳаётлик чоғидаёқ бошланган эса-да, турли даврларда турли характердаги тадқиқотлар яратилди. Уларда А.Қодирийнинг буюк ва катта маҳорат эгаси экани ҳамиша таъкидланди. Лекин мустақиллик йилларига келиб қодирийшунослик моҳияти тубдан ўзгарди. Адиб ижоди ҳар хил «изм»лардан холи тарзда ўрганила бошланди. Унинг ижоди ва асарларига хос янгидан-янги сифатлар очиб берилди. С.Мирвалиевнинг А.Қодирий ижодига бағишланган тадқиқоти ҳам ана шундай ишлар қаторидан ўрин эгаллади. Китобда бир қатор ютуқлар қўлга киритилди.

Муаллиф «чин маънода Қодирий даври янгидан бошланди» деган фикрни айтади, унинг тадқиқоти ҳам Қодирий ҳақидаги янги сўзлардан бири эканлиги билан аҳамиятли. Олим А.Қодирий асарларини ихлос ва меҳр билан, юксак санъат мезонлари нуқтаи назаридан, ўзбекона миллийлик, ғурур ва ифтихор нуқтаи назаридан тадқиқ ва таҳлил этадики, китобни ўқиган ўқувчида ҳам буюк адиб ижодига қизиқиш, ҳурмат туйғулари ўса боради. Олим меҳнатининг самараси, аҳамияти ҳам мана шундадир.

НУРИДДИН ШУКУРОВ (1930-1994). Самарқанд адабий муҳитининг атоқли вакили, филология фанлари доктори, профессор,

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Нуриддин Шукуров республикамиз адабиётшунослиги ва танқидчилигида кўзга кўринган олимлардан бири ҳисобланади. У фаолиятини вилоят газетасида бўлим муҳаррирлигидан бошлаб, бош муҳаррир даражасига кўтарилди.

Н.Шукуров таникли адабиётшунос, изланувчан танқидчи сифатида элга танилди. 1960 йили “Ғафур Ғуломнинг поэтик маҳорати” мавзuida номзодлик диссертациясини ёклади, докторлик диссертацияси ҳам замонавий ўзбек шеърятига бағишланди. “Ғафур Ғуломнинг лирик поэзиясидаги маҳорати”, “Услублар ва жанрлар”, “Бу олам сахнида”, “Сўз сеҳри, шеър меҳри” сингари китоблари ва кўплаб мақолалари олим шоир ижоди ва адабий жараёни, асосан, маҳорат муаммолари нуктаи назаридан ўлчайди. Унинг ҳам муаллифлигида республика олий ўқув юртлари учун “Адабиётшуносликка кириш”, “Ўзбек совет адабиёти тарихи” (1990) дарсликлари ёзилди. Н.Шукуров ўтган асрнинг 50- йилларида “Алпомиш” достонига хужум бошланганда, яъни бу асар шўро мафкурасига тўғри келмайди, соцреализм талабларига жавоб бермайди деб аюҳаннос солинганда биринчилардан бўлиб уни химоя қилиб чиқди. У “Алпомиш” достони ҳақида” мақоласида достоннинг, айниқса, тарбиявий аҳамиятини юксак баҳолади.

Н.Шукуров адабий жараёни муттасил кузатиб, янги пайдо бўлаётган поэтик асарларга доимо ўз муносабатини билдириб борувчи эди. Бу йўналишда у ўзининг нозик дидли мунаққид эканини кўрсата олди. Айни вақтда, айрим мулоҳаза ва фикрлари жамоатчилик ўртасида кизгин баҳсга сабаб ҳам бўлди. Чунончи, 70-йилларда Рауф Парфи шеърятининг поэтикаси ва айрим асарларининг замонга муносабати ҳақида айтилган фикрларда асар моҳияти бир томонлама талқин этилди. Бу фикрларга танқидчи О.Абдуллаев фаол муносабат билдириб, Р.Парфи шеърятини хусусида айтилаётган танқидий фикрлар, камчилик бўлмай, шоир услубига хос фазилатлардир, деган фикрни билдирди.

Алишер Навоийнинг “Парим бўлса...”, “Қора кўзим” каби ғазалларини таҳлил этиб, республикада бир ғазал талқинига махсус мақола ёзиш ташаббусини бошловчиларидан бири бўлди. У анъанавий жанрлар ҳақидаги рисоласида, Э.Воҳидовнинг ижодига бағишланган адабий портретига ўзининг мумтоз шеърят билимдони сифатида намоён этди. Олим чинакам шеърят шайдоси эди, ўзи ҳам шеърлар ижод қиларди. “Хушнуд” таҳаллуси билан ёзган шеърлари матбуотда эълон қилинган.

Серкирра ижодкор Н.Шукуров машхур авар шоири Р.Ҳамзатов шеърларини, форс-тожик тилидан бир қанча асарларни ўзбек тилига таржима қилди.

Сўнги давр жаҳон адабиётшунослиги диққат маркази романчилик ва у билан боғлиқ бўлган муаммоларга қаратилган бир вақтда, ўзбек адабиётшунослиги ҳам ундан четда тургани йўқ. “Ўзбек романи”, “Ўзбек

романларида ижобий қаҳрамон” сингари монографиялардан сўнг бу масалага эътибор янада кучайди. С.Мирвалиевнинг “Прозамиз жамоли ва камоли”, “Роман, инсон, жамият”, Р.Назарованинг “Ўзбек романи ва замонавийлик”, М.Олимовнинг “Роман ва инсон” номли тадқиқотлари ўзбек романчилигининг муҳим масалаларини ёритишга бағишланди.

Кейинги йилларда ўзбек танқидчилари ўз асарлари билан умумиттифок минбарига дадилроқ чиқадиган бўлдилар. М. Қўшжоновнинг “Талант қирралари” номли китоби рус тилида китобхонлар қўлига тегди. И.Султонов, Л.Қаюмов, О.Шарафиддинов, Н.Худойбергандов, П.Шермухаммедовларнинг марказий матбуотдаги мақолалари талабчан мутахассислар томонидан илиқ кутиб олинди.

О.Шарафиддиновнинг “Истеъдод жилолари”, С.Мамажоновнинг “Воҳид Зоҳидов”, Ҳ.Абдусаматовнинг “Эстетика ва ҳаёт”, О.Тоғаевнинг “Адиблар ва жанрлар”, С. Шермухаммедов ва С.Мирзаевларнинг “Адабий дўстлигимиз саҳифалари” сингари китоблари ҳисобига бойиган ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослиги кенг жамоатчиликка ўзининг бой ва ранг-баранг қиёфаси ҳақида бир қадар қониқарли тасаввур берди. Айниқса, “Адабиётимизнинг ярим асри” номли тўпламдан шу давр ўзбек танқидчилигининг савияси, даражаси ва сажияси, унинг асосий ютуқлари ва қиёфаси, олдида турган муҳим муаммолари ва уларнинг ҳал этилиш микёси, танқидчиларимизнинг индивидуал услуби намён бўлувчи ва фарқланувчи ўзига хосликлари ҳақида муҳтасар маълумот бера олади. Адабиётшунос Э.Каримовнинг “Развитие реализма в узбекской литературе” (1975), “Лев Толстой и узбекская литература” (1979), “Реализм узбекской демократической литературы» каби тадқиқотлари ҳам бу давр адабиётшунослигида муҳим ўрин эгаллади.

Маълумки, ёзувчи маҳорати ва ижоди тараққиётида фольклорнинг тутган ўрни ва ўйнаган роли масаласини англаш - адабиётшуносликнинг доимий долзарб вазифаси ҳисобланади. Ўзбек адабиётшунослиги бу масалага сўнгги йилларда жиддий эътибор берди. Шу маънода О.Собиров, Ғ.Жалолов каби олимларнинг шу масала билан жиддий шуғулланганлари муҳимдир. Аммо улар тадқиқотларида (О.Собировнинг “Ойбек ижодида фольклор”, “Яшин ва халқ ижоди”, “Сарчашма адиб ижодида”, Ғ.Жалоловнинг “Ҳамза поэзияси ва халқ оғзаки ижоди”) фольклорнинг ёзма адабиётга таъсири, уларнинг ўзаро муносабати, ундан катта озик олган санъаткорлар ижоди мисолида анчайин жўн талқин қилинганини ҳам айтиб ўтиш лозим.

Ўзбек танқидчилиги бу йилларда ижодий метод масаласига эътиборни кучайтирди, афсуски, кўпчилик тадқиқотларда шўро даври адабиёти методи- социалистик реализм масаласи ўрганилди.

70-йилларда танқид ривожига туртки берган муҳим ходисалардан иккитасини қайд этиб ўтиш лозим: ёш ижодкорларга ғамхўрлик кучайтирилди, улар асарларини кенг ва атрофлича ўрганиш юқори

босқичга кўтарилди, шу билан бирга талабчанлик ҳам кучайди, шу ҳисобига ёш мунаққидлар сафи кенгайди, иккинчиси, машҳур шоира, Зулфия таваллудининг 60 йиллигини нишонлаш унинг ижодини тадқиқ этиш мисолида ўзбек танқидчилиги муайян даражада ривожланди.

А.Ақбаров ва Л.Қаюмовларнинг “Зулфия” номли рус ва ўзбек тилларидаги китоблари, М.Султоновнинг “Ижод саҳифалари” рисоласи, С.Мамажонов, И.Ғафуровнинг шоира ҳақидаги туркум мақолалари бунинг далилидир. Уларда шоира ижодининг назокатлари ва гармонияси, маҳорат сирлари, асарларининг ёзилиш сабаблари, умуман, Зулфия ижодининг адабиётимизда тутган ўрни, унинг ижоди билан шахси ўртасидаги боғланишлар чуқур очиқ берилди.

Бу даврда болалар адабиётини ўрганиш масаласида жонланиш кўзга ташланади. Адабиётшунос П.Шермухаммедовнинг Москвада нашр этилган “Ўзбекистон болалар адабиёти” номли тадқиқоти, “Давр қаҳрамон тақдирида” номли китобининг каттагина қисми ҳамда “Она сутидек покиза” рисоласининг майдонга келиши танқидда кўп йиллардан бери ҳукм суриб келаётган бу соҳадаги камчиликнинг бартараф этилишига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди.

70-йиллар ўзбек танқиди ривожини кўрсатувчи сифат белгиларидан бири, унинг адабий жараёнга таъсири кучайиб бораётганлиги билан белгиланади. Ундан 15-20 йил илгари бу таъсир ниҳоятда заиф эди, олимларнинг танқиди ва талаби аксар ҳолларда қоғоздагина қолиб кетар, бинобарин, шунга яраша танқидчиликнинг ҳам адабий жараён ва ижодкорлар орасидаги нуфузи камроқ эди. Сўнги йилларда танқидчиликнинг нуфузи ортди, буни унинг адабий жараёнга фаол таъсир кўрсата олиш кучи белгилаб берди. Бу даврга келиб, энг катта ёзувчилардан тортиб, кенжа шоирларгача ўз ижодий йўлини танқидчиларнинг ҳолис в ҳаққоний фикрларига қараб тўғрилаётганлари оз эмас. Очигини айтганда, ижодкорлар М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, С.Мамажонов, Л.Қаюмов, У.Норматов, И.Ғафуров, П.Шермухаммедов, Н.Худойбергеновларнинг фикрлари билан жиддий равишда ҳисоблашадиган, ўз асарлари босилгач, уларнинг фикрини кутадиган, уларнинг мулоҳазаларининг ҳаққонийларини ўз ижодларига тадбиқ этадиган бўлишди.

И.Ғафуровнинг “Ям-яшил дарахт”, У.Норматовнинг “Гўзаллик билан учрашув” китобларига кирган мақолаларнинг барчаси ижодкорлар асарлари кетидан эргашиш эмас, балки уларни чорлаш асосига қурилиб ёзилганлиги билан ажралиб туради. Ёки М.Қўшжоновнинг И.Раҳимга ёзган очик хати ёзувчи ижодидагина эмас, адабий жараёнга ҳам таъсир кўрсатиш кучига эга.

М.Қўшжоновнинг “Талант саховати” китобида Ҳамзадан тортиб А.Ориповгача бўлган ўн бешдан ортиқ ўзбек адабининг адабий портрети ўзбек адабиёти ривожининг умумий контексти фонида ва муҳим

муаммолар билан боғланган ҳолда ёритиб берилди. Бу йўналишдаги китоб ўзбек адабиёти ҳақида марказий нашриётда чиккан қалдирғоч асар ҳисобланади. У ўзбек адабиётининг узок йиллардаги ютуқларини ва, айти вақтда, танқидчиликнинг сўнгги йилларда эришган потенциал имкониятларини мамлакат миқёсида намойиш қилди.

Тахлил ва талқинга эътибор кучая бориши баҳолаш мезонларининг ўзгаришига олиб келди, пировардида, шу ўзгаришлар асносида мазкур давр ўрталарига келиб, адабий танқид фан сифатида олий ўқув юртлари талабаларига ўргатила бошланди. Танқиднинг ўзидаги илмий-назарий изланишлар ва танқидчи маҳорат кирраларини таҳлил этувчи илмий тадқиқотлар яратила бошланди.

60-90-йилларда шўролар партиясининг адабиёт билан бирга адабий танқиддан ҳам оммага мафкура таъсирини ўтказиш куроли сифатида кенг фойдаланганини эътироф этмасликнинг имкони йўқ. Партиянинг 1972 йилги адабий танқид муаммоларига махсус бағишланган қарорида ҳам бу масалага алоҳида эътибор берилди. Адабий танқид ҳам бадий адабиёт сингари шўролар партиясига олға сурган ғоялар тарғиботчисига айланганини ҳам айтиб ўтиш лозим. Шунга қарамай, бу давр адабий танқидчилигида изланиш ва илмий кузатишлар кўлами ранг-баранг ва сермахсул бўлди, танқидчиларнинг маҳорат даражаси ўсиб борди. Бу эса XX аср ўзбек адабиёти ва танқидчилиги босиб ўтган мураккаб йўлнинг камчиликларидан керакли ва холис хулоса чиқаришга имкон беради, ҳозирги истиқлол адабиёти ва танқидчилигининг ўтиш даври учун ҳам, тараққиёти ҳамда истиқболи учун ҳам муҳимлиги кўринди.

Бу даврда адабий танқиднинг тақриз, адабий обзор, муаммоли мақола, эссе, хотира, адабий портрет, мактуб, баҳс, монография, адабий суҳбат, адабий ўйлар каби жанрлари ривожланди, салмокли изланишлар олиб борилди. Бу борада жаҳон адабиётшунослиги ва адабий танқидчилиги кўлга киритган ютуқларнинг ўзбек танқидчиларига ижобий ва ижодий таъсири яққол сезила бошлади. Бу даврда ўзбек танқидчилиги тугилиши ва шаклланишида муҳим ўрин тутган, шахсга сиғиниш даврида қатагон қилинган олимлар ҳаёти ва танқидчилик фаолияти ўрганилган дастлабки тадқиқотлар пайдо бўлди.

80-йилларнинг охирига бориб, танқидчиликда бадий асарни умумий тарзда шунчаки тавсифлаш, айрим жузъий нуқсонларни қайд этиш билан чегараланиб қолиш, мактовларни авж олдириш каби иллатлар сезиларли даражада барҳам топа бошлади.

Адабий танқидда психологик, киёсий, типологик, эстетик, фалсафий ва тарихий таҳлиллар ўзаро уйғунлашган таҳлил ва тадқиқ усуллари кучайиб борди. Адабиётшунос О.Абдуллаевнинг “Шеърятимизнинг тиник осмони” (1978) тадқиқоти бу соҳадаги ишлардан бири ҳисобланади. Аввалги босқичларда илгари сурилган қарашларнинг, адабий-танқидий ишларнинг кўпини қайтадан баҳолашга ҳаракат, адабий меросга

муносабат кескин ижобий томонга юз бурди. Ҳар бир халқда икки хил адабиёт бўлиши ҳақидаги ленинча таълимот барҳам топди. Диний мистик ва клерикал адабиёт хусусидаги тушунчаларга муносабат кескин ўзгарди. Халқчиллик тушунчасидаги мезонлар такомиллашди, буларнинг барчаси умумбашарий мезонлар ҳисобига бойинди. Бадий маҳорат, услуб ва ўзаро таъсир, миллий ўзига хослик масалалари юзасидан атрофлича изланишларни кучайтириш ва муайян илмий хулосалар чиқариш давр тақозосига айланиб борди.

Давр танкидида мунаққиднинг ўрни. Жаҳон адабиётидан маълумки, дунёдаги машҳур ёзувчилар бадий ижод билан бирга, адабиётшунослик ва танқидчилик илмининг назарий ҳамда амалий масалалари билан мунтазам шуғулланиб келганлар. Аксар ҳолларда баъзи улкан ёзувчи шоирлар, айни вақтда, моҳир ва нозик дидли танқидчи бўлганларини ҳам кузатамиз. С.Айний, Ойбек каби устозлар эса, том маънодаги етук адабиётшунос сифатида ҳам фаолият кўрсатганлар. Бу ҳол танқид ва адабиётшуносликнинг ижодкор оламида ҳам, жамиятда ҳам нечоғлик муҳим аҳамиятга эга эканини кўрсатади. Машҳур адиблар адабий-танқидий карашлари адабиёт оламидаги турли ижодий изланишларни, зиддиятларни бутун мураккаблиги билан намоён этади. Шунинг учун ёзувчининг ҳам, танқидчининг ҳам маҳорати, улар ижодидаги бадий-эстетик муаммоларни ўрганиш жаҳон адабиётшунослигида доим муҳим ўрин эгаллаб келган.

Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги тарихига назар солинса, Навоий, Бобур, Фурқат, Фитрат, С.Айний, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаххор, Ғафур Ғулум, Максуд Шайхзода, Уйғун, Комил Яшин, Миртемир, Асқад Мухтор, П.Қодиоров, Одил Ёкубов, Саид Аҳмад, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимов, Жамол Камол, Муҳаммад Али каби санъаткорлар бадий ижод жараёнининг ўзига хос хусусиятлари, назарий ва амалий муаммолари ҳақида мунтазам равишда илмий-эстетик изланишлар олиб борганини ва ҳатто катор танқидий мақолалар, тадқиқотлар яратганини кўраемиз. Бу йўналишдаги ишлар санъаткорларнинг ўз ижодий дунёсини ўрганиш учун ҳам, яратилишига кўра адабий жараённинг ўзига хосликларини аниқлашда ҳам, қолаверса, адабиёт тарихи ва адабиёт назариясининг нозик жиҳатларини ёритиш ҳамда тегишли хулосалар чиқаришда катта аҳамиятга эгадир. Зотан санъаткор ижодининг бу йўналиши янги авлод, янги истеъдодлар учун тенгсиз маҳорат мактаби ҳамда китобхонни ёзувчи ижодий лабораториясига олиб кирувчи жонли очкичдир. Шу боис санъаткор ёзувчи-танқидчиларнинг адабий карашлари ва фаолиятини ўрганиш муҳимдир. Бу соҳада ўзбек мунаққидлари бир мунча ютуқларни қўлга киритдилар.

САИДЖОН АЛИЕВ (1920-2002). Ўзбек адабиётшунослиги равнакига муносиб хисса қўшган бухоролик олим, филология фанлари доктори, профессор Саиджон Алиев С.Айний, Е.Э.Бертельс, Ойбек, А.Саъдий, В.Абдуллаев, И.Султон анъаналарига содиқ холда изланди, тадқиқотлар яратди. А.Саъдий раҳбарлигида “Захириддин Муҳаммад Бобурнинг поэтик ижоди” мавзундаги (1948) ёқлаган номзодлик диссертациясига академик Ойбек ва драматург Иззат Султон муносиб баҳо беришди. Зеро, С.Алиев Бобурнинг шеърятдаги маҳоратини ўзбек адабиётшунослигида илк бор тадқиқ этиш асносида унинг поэтик меросини ўрганишни бошлаб берган эди.

Олим ўзбек драматургиясининг муҳим назарий муаммоларини тадқиқ этишга киришди. Аслида олимнинг драматургия, театр масалаларига бағишланган биринчи жиддий, айтиш мумкинки, жасорат билан ёзилган иши А.Қаҳхорнинг “Тобутдан товуш” драмаси ҳақидаги “Виждонлилар кулгиси” мақоласи бўлиб, унда олим асарни ҳар хил хуружлардан ҳимоя қилади. Бу эса 60-йиллардаёқ унинг ўз нуктаи назари, услуби, ўз сўзига эга олим эканлигини яққол кўрсатиб берди.

Адабиётшуносликда ХХ аср 70-йилларида ўзбек драматургиясининг туғилиши ва ривожланишида адабий алоқаларнинг роли масаласи махсус тадқиқот объекти сифатида чуқур ўрганилмаган эди. Олимнинг “Ўзбек драматургиясининг шаклланиши ва ривожда ўзаро адабий алоқаларнинг роли” деб номланган докторлик диссертацияси ўзбек драматургиясининг тараққиёт йўлларини белгилаб берди. “Адабий алоқалар ва ўзбек драматургияси” (рус тилида) монографияси шу изланишлар самараси бўлди.

С.Алиев илмий тадқиқотларида ўзини изчил ва толмас тадқиқотчи, тажрибали олим сифатида кўрсата олган. Устознинг адабиёт назарияси соҳасидаги уринишлари юздан ортиқ мақолаларида ва “Ёзувчи новаторлиги” (1983), “Жамият ва адабиёт” (1988), “Адабиёт назарияси бўйича амалий машғулотлар” (1994), “Мумтоз адабиётда бадий санъатлар” (1994), “Аруз илми” (1995), “Ўзбек комедиялари” (1-қисм. 1997), “Ўзбек комедиялари” (2-қисм. 2004) каби тадқиқотлари ва рисоаларида ўз ифодасини топган. Унинг ўзбек адабиёти соҳасида олиб борган тадқиқотлари “Унутилмас саҳифалар” (1986), “Бухорода битилган байтлар” (1992) китобларида ҳам акс этган.

ПИРМАТ ШЕРМУҲАММЕДОВ (1939). Болалар адабиёти танқидчилиги билан мунтазам шуғулланиб келаётган мунаққидлардан бири Пирмат Шермуҳаммедовдир. “Давр қаҳрамон тақдирида” китобида (1976) ХХ аср ўрталаридаги болалар адабиётининг ютуқлари ва камчиликлари ўрганилди. 60-йиллар болалар насри ва драматургиясидаги янгиланишлар “Кичкинтойларнинг катта дунёси” мақоласида очиб берилди. Ш.Холмирзаев, Ё.Шукуров, Х.Тўхтабоев каби адибларнинг

асарларини таҳлил қилар экан, мунаққид эътиборини қахрамон характерининг ҳаётийлиги масаласига жалб қилди. Танқидчи кузатишидаги характерли хусусият қахрамон салмоғини унинг фақат ижобий хислатлардан келиб чиқиб баҳоламаслик керак, деган фикрни илгари суришида кўзга ташланади. Унинг “Ижод дарди” (1973), “Она сутидек покиза” (1975) монографиялари болалар адабиётида дидактиканинг “яланғоч” кўринишларига қарши кураш шу давр ўзбек танқидчилигининг, жумладан, П.Шермухаммедов тадқиқотларининг характерли хусусиятларидан биридир.

“Она сутидек покиза” китоби шу хусусиятлари билан ажралиб туради. Дидактик элементларнинг мавжудлиги ва зарурлигини қайд этар экан, буни курукдан курук инкор этиш тўғри эмаслигини таъкидлайди. Дидактика, бадийликдан маҳрум, фақат панду насихат, йўл кўрсатиш, бу “харакат нотўғри, буниси тўғри” деб нукул ақл ўргатиш билан банд бўлса, бундай дидактиканинг бадий адабиётдаги нуфузи таъсирсиз бўлади деган хулосага келади у. Айни пайтда, болалар учун ёзилган асарларда фақат образли ифоданинг ўзи ҳам маълум даражада бирёқламалик деб таъкидлайди. Китобда Қ.Ҳикмат, К.Мухаммадий ва бошқа шоирлар ижоди таҳлилга тортилади. Танқидчи шоирлардан биринчи галда болаларча самимийлик ва ҳассосликни ҳамда болаларга бўлган чексиз меҳрни талаб қилади. Шу хусусиятларида ёш китобхон қалбига кириб бориш мушкул эканини аниқ асарлар мисолида очиб беради.

Мунаққид “Истеъдод сеҳри” (1977) китобида болалар адабиётидаги ҳаётий ва бадий ҳақиқат муаммоларига эътибор қаратди. Бадий асар таҳлили баҳонасида болалар тарбиясидаги муаммоларни ўртага ташлади, бадий адабиётнинг шахсий тарбиядаги ролини кўрсатди. Шу маънода танқидчилик болаларнинг шаклланаётган дунёси учун ҳаёт билан бадий асарни бир бирига боғлайдиган кўприқдир деган хулосаси муҳимдир. Демак, танқиднинг асосий вазифаларидан бирини у ижтимоий ҳаётнинг бадий ўзлаштирилиш жараёнини ўрганиб, шу жараёнга фаол иштирок этиб, унинг, наинки, адабиёт, балки ёш шахс шаклланишига ҳам маълум таъсир этишдан иборатдир деб тушунтиради.

XX асрнинг 70-йилларида кўплаб ижодий портрет намуналари нашр этилди. Уларда муаллифлар аввалги босқинларга ҳос ижодкорни нукул сўроққа тутавериш, улардан турли миқёсларни талаб қилавериш, нукул кўрсатма беравериш эмас, ёзувчи ва шоир ижодига теран ҳурмат билан муносабатда бўлиш намуналарини кўрсатдилар. Бадий ижоднинг мураккаб ва машаққатли жараён эканлигини ҳисобга олган ҳолда фикр юритиш одобини кўрсатди. Ўзбек адабий портретнавислиги жараёнини кузатганда, бу борада П.Шермухаммедов адабий портретлари мазмун ва шакл жиҳатидан жанрий ранг-баранглик, жонлилиқ жиҳатидан, ўқимишли ва жозибали. Шу маънода, унинг “Рухий олам сеҳргари” портрети ўқувчи диққатини дарҳол ўзига тортиб олиш кучи билан ажралиб туради. Портрет

29 ёшли маҳбус Достоевскийнинг туткунликдаги ҳаёти ва пейзаж тасвири билан бошланади. Танқидчи даҳо санъаткорнинг мураккаб ҳаёт ва ижод йўли ҳақида қатор янги ва қизиқарли маълумотлар ҳамда унга мусоҳиб кишиларнинг жонли хотираларини келтириш асосида ҳис-ҳаяжон билан ёзувчи дунёсига кириб боради ва уни ҳам ана шу дунё ичига олиб киради. Қ.Мухаммадий, Қ.Ҳикмат ҳамда Асқар Қосимов ва бошқа ўз даврининг ёш шоирлари ҳақидаги портретлари хилма-хил шаклларда, ширали ва содда тилда ёзилган кузатишлари, ёзувчилар ҳаёти ва ижодига доир нозик мулоҳазаларга бойлиги билан ажралиб туради.

Танқидчи кейинги йилларда бадий ижодда ҳам қаламини синаб кўрмоқда. “Буюк Хоразмий” (1994), “Хоразм маликаси ёхуд Амир Темурнинг келини”(2006) номли бадеа-романлар яратди. У Хонзода бегим ҳаёти ва қисматини тасвирлаш орқали Моварауннаҳрдаги XIV аср маънавий ҳаёти ва тарихий манзараларини қаламга олади.”Даҳонинг туғилиши ёхуд Абу Райҳон Беруний қисмати”(2009), “Яхшилар баҳори ёхуд Маҳмуд Замахшарий даҳоси” (2010) сингари асарларида маърифий-эстетик ҳодисалар илмий - образли тарзда гавдалантирилади.

П.Шермухаммедов кейинги йилларда драматургияда ҳам куч синаб кўрди. Унинг миллий истиқлол даври ҳаётига бағишланган “Ҳажга борган аёллар” драмасида Каъбатуллоҳни зиёрат қилган аёлларнинг руҳий олами тасвирланган.

Танқид адабиётдан маҳорат талаб қилади, зеро, маҳоратсиз юсак бадий асарлар яратиб бўлмайди. Талант ва маҳорат ёзувчи учун қанча зарур бўлса, танқидчи учун ҳам шунча зарур. Танқид – фан ва ижодкор шахс демакдир. Биз таҳлил этаётган давр тарихий-адабий жараёнининг муҳим хусусиятларидан бири – танқидда маҳорат масаласининг диққат марказига чиқиши бўлди.

Танқидчилар маҳорат сирлари излаш йўлига кирдилар. Бу жараён икки йўл билан борди: 1) ўз-ўзини яхшироқ таниш, танқид моҳияти ва масъулиятини чуқурроқ идрок этиш; 2) танқидни изчил, ҳаққоний ва принципиал танқид қила билиш орқали. Бу даврда адабий танқиднинг ана шу хусусиятларини ўзлаштириш кучайди.

Танқидчи ким? Бу саволга Л.Қаюмов шундай жавоб беради: “Танқидчи санъаткор билан муҳит орасида бир робита, бадий асарни холис ва ҳалол баҳоловчи ҳакам, санъат асарининг ўқувчи ва томошабин орасидаги тарғиботчиси, нафосат қонунларини умумлаштирувчи олим, ижоднинг ғоявий-бадий юксаклиги учун тинмай курашувга даъват этилган адибдир”⁷⁶. Шунга қўшимча қилиб, айтиш мумкинки, танқидчи хабарчи ҳам, баёнчи ҳам эмас, балки бадий асарга ўз муносабатини билдириш орқали салмоқли ижтимоий фикр айтувчи олим ва ижодкор

⁷⁶ Қаюмов Л. Аср ва наср.Т.,1975. –Б. 9.

шахсдир. Танкидчилик маҳорати ҳақида О.Шарафиддинов, Ҳ.Ёқубов, Б.Назаров каби олимлар ўз фикрларини билдирдилар.

Кейинги йилларда ижодкор услубига доир мақола ва монографиялар (С.Мамажоновнинг “Услуб жилолари”, Н.Шукуровнинг “Услублар ва жанрлар”), кўплаб ижод эволюциясига доир ишлар юзага келди. Танкидчилик жанрлари бойиб борди. Ёзувчиларга очик хатлар (В.Зоҳидов-О.Ёқубовга, М.Қўшжонов-И.Раҳимга, М.Иброҳимов- Ў.Ҳошимовга), ёзувчилар билан суҳбатлар (У. Норматов - С.Аҳмад, П.Қодиров, Э.Воҳидов, О.Ёқубов билан; П.Шермухаммедов - Уйғун; Ғ.Мўминов-Миртемир билан), баҳс-мунозаралар (“Ҳаёт ва адабий қаҳрамон”, “Ижодкор ва ҳаёт” мавзуларида) ташкил этилиши одат тусига кирди. Бу жанрлар танкидчилик асоси бойиганини кўрсатишдан ташқари, ўқувчига эстетик таъсир этишининг бош воситаларидан бири бўлиб қолди.

Адабий танкидчилик ўзининг ижтимоий ва эстетик моҳиятини янада чуқурроқ ҳис этиб, танкид – адабиёт мураббийси, танкид – яхши ижод учун курашувчи, деган қонидани янада яхшироқ сингдириб олди. Танкид – адабиёт кўзгуси, адабиёт танкид орқали ўз-ўзини идрок этади деган тушунча ҳам теран томир отди. Адабий танкид маҳорат сирларини эгаллашга астойдил интилди, санъат тилини мантик тилига кўчиришда чуқур малака ҳосил қилди, “баҳоловчи танкид” ўрнини “таҳлил ва талкин этувчи танкид” эгаллай бошлади.

Адабиётшунослик айнан 70-80-йилларга келганда жиддий ютуқларни қўлга киритди. Адабий турлар ва жанрлар эволюцияси, тараққиёт тамойиллари анча чуқур ўрганилди. Ўзбек адабиётининг деярли барча йирик намояндаларининг ижодий фаолиятини адабиётнинг камолот босқичлари ва ривожланиш қонуниятлари, етакчи тамойиллари асосида умумлаштирувчи монографик тадқиқотлар яратилди.

Хуллас, янги босқичга кўтарилган бу давр адабий танкидчилигида замонасозликка мойиллик, ижодий кифасизлик, “офаринчилик”, “гуруҳбозлик”, ман-манлик, зўрма-зўракилик, баландпарвозлик, камчиликларга енгил муносабат, билагонлик балоси, фикр, муаммони яратилаётган янги асарлар ёхуд адабий жараён тамойилларига асосланиб эмас, “Литературная газета” ҳамда “Вопросы литературы”да пайдо бўлган айрим карашларни республика танкидчилигига кўчириб ўтказиш, бебурд “диагноз” кўйишга уриниш каби иллатлар мавжуд эди. Булар, албатта, бир жихатдан камчиликлар, иккинчи жихатдан танкидчиларнинг ўз услубларини намоён қилишга интилиши ҳамда изланишлар натижаси сифатида ҳам пайдо бўлди. Шу бонс, уларнинг айрим намуналари гоҳ у, гоҳ бу мунаққид фаолиятида кўриниб турди. Уларни ҳолис кўрсатиш, қайта такрорланмаслиги учун сабабларини очиш, таҳлил қилиш адабий танкид тарихи нуқтаи назаридан ўрганиб, тегишли хулосалар чиқариш ҳозирги адабий жараён тараққиёти, маънавиятимизнинг янада юксалиши учун муҳимдир.

БАҲОДИР САРИМСОҚОВ (1944-2007). Ўзбек адабиётшунослигида истеъдодли олим Б.Саримсоқовнинг ўзига хос ўрни бор. 1948 йилда Фарғона вилоятида туғилган олим илмга ёшлигидан ҳавас қўйди. Ўқиб, изланиш унинг доимий ҳамроҳи бўлиб келди. “Сажъ ва унинг ўзбек фольклорида тутган ўрни” (1973) мавзуда номзодлик диссертациясини ёқлади. “Ўзбек адабиётида сажъ” (1982) монографияси шу изланишлари самараси эди. Олимнинг кўпчилик тадқиқотлари ўзбек фольклоршунослигини ривожлантиришга қаратилган бўлиб, “Ўзбек маросим фольклори” (1986) китоби, “Ўзбек маросим фольклори: унинг жанр таркиби, генезиси ва поэтикаси” мавзудаги (1987) докторлик диссертацияси бу соҳадаги йирик ишлардан ҳисобланади.

Олим адабий жараёнга фаол муносабатда бўлишга ҳаракат қилиб келди. Унинг ҳозирги ўзбек адабиёти билан боғлиқ адабий-танқидий мақолалари, айниқса, ҳозирги ўзбек шеърини, модернизм адабиёти ҳақидаги суҳбат ва баҳслари жамоатчилик эътиборини тортди. Чунончи, Б.Саримсоқовнинг «Абсурд маънисизликдир» (ЎзАС, 2020, 28 июнь) сарлавҳали мақоласи фикримизга ёрқин мисол бўла олади. У мақолада масаланинг икки жиҳатига эътиборни тортади: биринчиси, ўзбек бадиий тафаккур тарзида абсурд каби тушунчалар азалдан бормиди ёки энди пайдо бўлдимми... Иккинчиси, ғайриилмий талқинлар китобхонни, айниқса, адабиётшуносликдан таълим олаётган талабалар, тадқиқот олиб бораётган магистрант ҳамда аспирантлар онгида чалқаш тасаввур қолдирмаслик ташвиши. Б.Саримсоқов мақолада «абсурднавислик», «маънисиз адабиёт», «субутсиз экзистенциализм» каби ибораларни ишлатади. Бир ўринда шундай ёзади: «А.Қаҳҳорни соцреализмдан айириб олиш учун уни бир ботқоқдан олиб, иккинчисига ташлаш шартми?!». Бу мулоҳазалар олимнинг абсурд адабиёти, экзистенциализмга муносабатини аниқ ифода этади. Б.Саримсоқов ана шу муносабат асосида абсурд фалсафаси, абсурд адабиётини соцреализм каби ботқоққа қиёслайди. Албатта, бу қиёс абсурд адабиётнинг туб моҳияти ҳақидаги таҳлилий баҳо ёки таъриф эмас. Олим абсурд адабиёт жаҳон бадиий тафаккурида мавжуд ҳодиса эканини инкор этмайди: «Абсурд фалсафанинг йирик намоёндаларидан бири А.Камю «Бегона», «Сизиф ҳақида миф» каби асарларида абсурд адабиётнинг ёрқин намуналарини яратди...», деб ёзади. Албатта, мақолада акс этганидек, бундай «қолдиндан тайёр позициядан» туриб абсурд адабиётга ҳолис ёндашиш, унинг моҳиятини объектив таҳлил қилиш қийин. Зеро, аввал-бошданок мақола «Абсурд маънисизликдир», дея номланган, яъни бу «маънисизлик маънисизликдир» деганидир. Олим абсурд адабиётини, бошқача айтганда, инсоннинг ҳаётда мавжудлигининг, яшашнинг маънисизлиги ҳақидаги адабиётни маънисизлик адабиёти тарзида талқин этади ва бу талқинлар адабий муҳитда анча баҳс-мунозарани келтириб чиқарди.

Олимнинг адабий турлар ва жанрлар муаммосига доир карашлари ҳам эътиборни тортади.

80-йиллар ўргаларидан пайдо бўлган шароитлар туфайли ўзбек танқидчилиги соцреализмнинг узок йиллар хукм суриб келган исканжасидан кутулиш тамойиллари тезлашди. Авваллари ман этилган шоир, ёзувчилар ижодини ўрганиш имкониятлари туғилди. Авваллари диний-мистик, феодал-клерикал, реакцион деб баҳоланган Яссавий каби ижодкорларнинг асарлари яна ўз халқига қайта бошлади. Уларнинг асарлари чоп этилиб, ижодлари ўрганишга киришилди. Бутун халқнинг ижтимоий-сиёсий карашларида уйғонишлар кўринганидек, адабий танқидда ҳам миллат ва ўзликни англаш йўлида бурилишлар рўй берди. Шу вақтгача ҳоким тузум миллатчи деб баҳолаб келган Чўлпон ва Фитрат сингари миллатпарвар, фидойи санъаткорлар ижодини ўрганиб, тегишли хулосалар ва тавсиялар тайёрлаш мақсадида махсус комиссия тузилди. Бу комиссия улар ижоди юзасидан ижобий хулосаларга келди. Бу йўналишдаги ижодкорлар асарларини чоп этиш, улар ҳақида миллатпарварлик руҳида мақолалар ёзиш намуналари кўринди.

Тарихга муносабат ўзгариб, бу адабий танқидда ҳам кўрина бошлади. Адабиётшунос олим **А.Каттабековнинг(1944-1998)** “Тарихий шахс ва бадий образ” (1982), “Тарих сабоқлари” (1986), “тарихий ҳақиқат ва бадий маҳорат” (1982) каби тадқиқотларида бунини яққол кўриш мумкин. Тарихий қаҳрамонлар юзасидан шу вақтгача айтиб келинган катор ноҳақ, бирёклама фикрларга зарба берилди. Соҳибкирон Амир Темур сиймосини бадий адабиётда ўта тенденциоз руҳда акс эттирилган ва шу вақтгача юқори баҳолаб келинган “Самарқанд осмонда юлдузлар” сингари асарлар кескин каршилиққа учради. Шўро даври ва унинг зўравон сиёсати улуғланган асарлардаги бир ёқламалиқни дадил кўрсатиш ва очиш йўлига ўтилди. Бу йўналишда баъзан ўта сўллашиб кетиш намуналари ҳам кўринди.

Адабий танқиднинг мезонларини янгилаш ва шўро даври адабиётини қайта баҳолаш тамойили бошланди. Тафаккур ва харакатда умуман рўй бераётган бундай ўзгаришлар адабиётда ҳам, жамиятда ҳам, ҳаётда ҳам жиддий бурилишлар, янгиланишлар олиб келмаслиги мумкин эмас эди. Бу ўзгаришлар улуг янгиланишларнинг муждаси эди, холос. Том маънодаги ўзгариш ва янгиланишлар Мустақилликдан кейин бошланган.

Бу давр адабий танқиди босиб ўтган йўлни, айниқса, истиклол тафаккури ва миллий мафкура нуктаи назаридан тадқиқ қилиш; яқин ўтмиш асарларини янги мезонлар асосида баҳолаш ҳамда адабиётимизнинг миллий кифёсини янада мустаҳкамлаш учун кураш муҳим вазифалардир.

Таянч тушунчалар: Адабиётнинг мафкуравийлаштирилиши, адабий танқид ва мафкура, танқидчи дунёкараши, янги инсон тасвири учун

кураш, "конфликтсизлик назарияси", типиклик муаммоси, замонавийлик, хозиржавоблик, театр тақризчилиги, схематизм, драматургияда конфликт, тарихий мавзу, замонавий мавзу, лирикада конфликт.

Танқидда реализм масаласи, танқидчи услуби ва маҳорати, ёзувчидаги мунаққидлик салоҳияти, танқидчи мулоҳазалари, илмий-биографик метод, монографик тадқиқотлар, танқидчи савияси, шахсияти.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар :

1. Адабий танқидни мафкуравийлаштириш деганда нимани тушунамиз?
2. Танқидчиликда йўл қўйилган вульгар социологик ва нигилистик хатоларнинг моҳияти нимада?
3. "Сароб" романи ҳақидаги бахслар хусусида сўзланг.
4. "Обид кетмон" киссаси ҳақидаги адабий-танқидий қарашларга муносабат билдириг.
5. Соцреализм янглиш ва хато назария бўлгани ҳақида муносабат билдириг.
6. Айн (Олим Шарафуддинов)нинг Чўлпон ва Ҳ.Олимжоннинг Фитрат ижодига муносабатдаги хато нуқталар нималардан иборат ?
7. 30-йиллар танқидчилари "Ўткан кунлар" романига қандай муносабатда бўлдилар?
8. 30-йиллар танқидининг хос хусусиятлари ва адабий жараёнга таъсири нималарда кўринади?
9. Адабиётда янги инсон тасвири учун кураш ва унинг оқибатлари ҳақида нималар биласиз?
10. О.Ҳошим илмий меросининг ўрганилиши ҳақида нималар биласиз ?
- 11 О.Ҳошим ҳаёти ва ижоди йўли ҳақида гапиринг.
12. Унинг адабий-назарий қарашлари ҳақида сўзланг.
13. О.Ҳошим ва Ойбек муносабатлари ҳақида нималар биласиз?
14. О.Ҳошим ижодидида учрайдиган нуқсонларнинг келиб чиқиш сабабларини изоҳланг.
15. Сотти Ҳусайн ижодий биографияси ҳақида сўзланг.
16. Сотти Ҳусайн илмий ва ижодий меросига муносабатингиз қандай?
17. Танқидчининг "Ўткан кунлар" романи ва унинг муаллифига муносабати қандай бўлган?
18. Иккинчи жаҳон уруши йилларида адабий танқид қай хусусиятларда намоён бўлди?
19. Ижобий қаҳрамон муаммосига доир изланишларнинг қусур ва фазилятлари нимада?
20. Конфликт муаммосининг ҳал этилиши ҳақида гапиринг.
21. "Конфликтсизлик назарияси" ҳақида нималар дея оласиз?

22. 50-йилларда қайтадан хуруж қилган нигилизм ва "Алпомиш" достони атрофидаги мунозаралар хақида сўзланг.
23. Давр адабий танкиди "Қутлуг қон" романига қандай муносабат билдирди?
24. 60-йиллар адабий танкидининг ўзига хос хусусиятлари нималарда кўринади?
25. 70-йилларда адабиётшунослик ва адабий танкидда кўпроқ қандай муаммоларга эътибор берди?
26. 60-80-йиллар адабий танкидида қайси йўналишлар устуворлик қилди?
27. Бу даврдаги ёзувчи-танкидчилар фаолияти хақида сўзланг.
28. Айрим жанрлар тадрижга оид монографик тадқиқотлар қандай хусусиятларга эга?
29. 80-йиллар ўрталаридан бошлаб жамиятда ва адабий танкидда қандай ўзгаришлар рўй берди.

Муस्ताқил ўқиш учун адабиётлар:

1. Каримов И. Адабиётга эътибор - маънавиятга, келажакка эътибор. Т., 2010.
2. Алиев А. Истиклол ва адабий мерос. Т., 1999.
3. Балдауф Ингеборг. XX аср ўзбек адабиётига қизгилар. Т., Маънавият. 2001.
4. Дўстқораев Б. Ўзбек адабий танкидчилиги. Т., 1998.
5. Ёқубов Ҳ. Сайланма. Икки жилдлик. Т.: Адабиёт ва санъат. 1983.
6. Ёқубов Ҳ. Атоқли олим ва ташкилотчи // ЎТА, 1975. № 3, - Б. 17.
7. Ёқубов И. Отажон Ҳошимнинг илк танкидий мақоласи // ЎТА, 8. 1992, № 3-4, - Б. 48-51.
9. Йўлдошев Б. Мақсуд Шайхзоданинг адабий-танкидий қарашлари хусусида // "Шарқ юлдузи". 1986. № 5.
10. Йўлдошев Б. Адабиётшунослик ва адабий танкидда тарихий-биографик ёндашув методлари // ЎТА, 2003, № 3.
11. Каримов Б. Абдулла Қодирий. Т.: Фан, 2006.
12. Мажидий Р. Истеъдод ва бурч. Т.: Адабиёт ва санъат. 1974.
13. Назаров Б. Ўзбек адабий танкидчилиги. Т., Фан, 1979.
14. Назаров Б. Адабиётшунослик ва адабий танкидчилигимиз янги босқичда // ЎТА, 1976, № 1; 1977, № 8.
15. Назаров Б. Адабий меросимиз ва янгича фикрлаш // ЎЗАС, 1989, 26.02.
16. Норматов У. Қодирий мўъжизаси. -Т.: O'zbekiston.-2010.- 270 б.
17. Озод ватан одами ёхуд замонамиз қахрамони сиймосини яратиш масаласи. Давра суҳбати // "ЎЗАС". 2001, 19 январь.
18. Пўлатов А. Отажон Ҳошим қисмати // ЎЗАС, 1989, 31 март.

19. Содик Санжар. Адабиётшунослигимиз муаммолари // "Шарк юлдузи", 1977, № 8.
20. Сотти Хусайн. Танланган асарлар. Т.: Адабиёт ва санъат. 1974.
21. Турдиев Ш. Отажон Ҳошимов // "ЎТА", 1990, № 4, 23-б.
22. Турдиев Ш. Танқид "душман" излаганда // ЎзАС. 1988, 12 август.
23. Турдиев Ш. Миён Бузрук Солихов-адабиётшунос // ЎТА, 2002, № 1, 10-15-б.
24. Шарафиддинов О. Чўлпон. Отажон Ҳошим. Мустафо Чўқай.
25. "Истиклол фидойилари" серияси. Т.: Шарк, 1993.
26. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. Т., 2006.
27. Шокиров Ў. Танқидчи ва адабий жараён. Т., 1976.
28. Шарафиддинов Олим. Танланган асарлар. Т.: Фан. 1974.

ОЙБЕКНИНГ АДАБИЙ – ТАНҚИДИЙ ҚАРАШЛАРИ (1905-1968)

РЕЖА:

1. Ойбек адабий-танқидий қарашларининг ўрганилиши.
2. Етук адабий танқидчи .
3. Чўлпон ва замондошлари ижоди Ойбек талқинида
4. Назарий қарашларнинг амалиётга таъсири. Амалий тажрибаларнинг назарий хулосалари.

Ойбек адабий-танқидий қарашларининг ўрганилиши. "Ойбек истеъдодининг олмос қирраларидан бири-унинг адабиётшунослик ва танқидчилик фаолиятида ярқираб кўринади"⁷⁷, деб ёзди мунаққид Озод Шарафиддинов. Ойбек ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги ривожига катта ҳисса қўшди. Шунга қарамай, унинг бу йўналишдаги илмий фаолиятини ўрганиш анча кеч бошланди.

Машҳур ойбекшунос олимлар Ҳ. Ёқубов ва М. Қўшжонов кўпроқ Ойбекнинг бадиий асарларини таҳлил қилувчи монографик тадқиқотлар яратдилар. Афсуски, адиб ижодининг адабиётшунослик ва танқидчиликдан иборат ўрганишга арзигулик қирраси атрофлича, чуқур ўрганилмай келди. Ойбекка бағишланган катта-катта монографик тадқиқотларда бу масалага старли эътибор берилмади. Озод Шарафиддиновнинг "Истеъдод жилolari" (1967) китобидаги "Сўз санъатига фидойи садоқат" деб номланган бўлим Ойбек адабий-танқидий қарашларини ўрганишга бағишланган илк ҳаракат бўлди. Унда Ойбекнинг Навоий лирикасига бағишланган мақоласи, "Алишер Навоий" тадқиқоти, "А. Қодирийнинг ижодий йўли" рисоласи ҳақида фикр юритилди. Лекин кичик бир мақола доирасида Ойбекнинг бой илмий-танқидий меросини таҳлил этиш мушкул, албатта.

⁷⁷ Шарафиддинов О. Истеъдод жилolari. Т., 1976. - Б. 124.

Академик Б.Назаровнинг номзодлик диссертацияси Ойбек адабий-танкидий қарашларини ўрганишга бағишланган. "Бу сەхрли дунё" (1980) номли китобида ҳам адибнинг шу йўналишдаги фаолияти ёритилди. Унинг "Ҳаётийлик-безавол мезон" (1985) китобидаги "Қуёшдек яшаган ичдаги севги" боби Ойбек ижодига бағишланган бўлиб, унинг 7-асосий қисмида Ойбек адабий-танкидий қарашлари, кўпроқ 30-йиллардаги фаолияти ҳақида фикр юритилади. Аммо уларда шўро даври мафқураси нуқтаназаридан билдирилган фикрлар ҳам йўқ эмас.

"Ойбек ижодий методи ва бадиий маҳорати" деб номланган тўпламда адиб ижодининг турли қирралари ҳақидаги мақолалар жамланган. Унда "Ойбекнинг илк адабий-танкидий мақолалари" деб аталган Ж.Жумабоевага мансуб ишда Ойбекнинг "Танкид соҳасида саводсизлик ва ур-йиқитчиликка қарши ўт очайлик" номли тадқиқоти батафсил таҳлил этилади. "Социалистик лирика учун" мақоласи ўша давр билан боғлиқ ҳолда ёритилади.

Н.Каримовнинг "Машҳур кишилар ҳаёти" туркумидаги "Ойбек" эссесига буюк адибнинг танкидий ишлари ҳақида қисқа фикр билдириб ўтилган.

Мустақилликнинг дастлабки йилларидаги баъзи мақолаларда Ойбек ижодининг айрим нуқталарини бирёклама баҳолаш тамойиллари ҳам кўринадики, буни ёқлаб бўлмайди. Тўғри, Ойбекнинг ўз адабий-танкидий мақолалари ҳамда танкидий асарларида даврнинг сиёсий-мафқуравий руҳини ифодаловчи айрим қарашлар йўқ эмас. Лекин муаллиф табиати эмас, замон билан изоҳланувчи бу ҳолат адибнинг улуғвор қудрати ва шахсига соя ташлай олмайди.

Шу маънода Ойбек бадиий ижоди ҳам, адабий-танкидий қарашлари ҳам мустақиллик мафқураси нуқтаназаридан тадқиқ этилиши энг тўғри йўлдир. Бинобарин, Ойбек илмий-танкидий асарлари силсиласидаги аксар мақолалар, тадқиқотлар "бугун ҳам адабий жараённинг жонли иштирокчиси сифатида яшамокдалар ва ёшлар учун адабиётга садокатнинг ажиб намунаси бўлмоқдалар"⁷⁸.

Етук адабий танкидчи. Ойбек ижодини жўшиб, тўлиб турган теран денгизга қиёс қиладилар. Бу денгиз доимо тўлиқиб, тўлқинланиб, мавжланиб туради, улар ичида танкидий тафаккур тўлқинларининг ўзига хос ўрни бор. Ўзбек танкидчилигида жанрлар ва уларнинг табиати, маҳорат масалаларини ўрганишда Ойбек ижодининг бу қирраси ҳали кўп хизмат қилади.

Ойбек табиатидаги илмий-танкидий меросидаги кишини лол қолдирадиган нарса, қизиқиш доирасининг бениҳоят кенглигидир. У фақат ўзбек адабиёти эмас, қардош халқлар адабиёти ҳақида теран мақолалар ёзди. Ёзганда ҳам муаммоларни чуқур билим билан қаламга

⁷⁸ Шарафиддинов О. Истеъод жилolari. - Б.125

олди, ҳар бир масаланинг туб моҳиятини ёритди. Пушкин ва Шевченкога, Муқимий ва Чеховга, антик дунё адабиётига, мумтоз адабиётга бағишланган мақолаларида Ойбек масалага комусий билимдонлик билан ёндошди. У адабий-танқидий қарашлари шаклланишининг илк босқичидаги "Адабиёт қондалари", "Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак", "Мунаққиднинг мунаққидига" сингари мақола ва тақризларида айрим чекланишларга йўл қўйса-да, ўрганилаётган масаланинг туб моҳиятини ёритиш, мунаққидлик фаолиятининг бош аъмоли бўлиб қолди.

Фитратнинг "Адабиёт қондалари" рисоласига бағишланган тақризида ҳозиржавоблик билан ушбу ўқув қўлланмаси зарур эканлигини таъкидлади ва китоб "ҳозирги адабий ҳаётимизнинг суст даврида" муҳимдир, деб баҳолади. Материалларга ёндошувда система мавжуд эканини, қондаларни тушунтиришда ҳозирги замон шоирлари асарлари билан чекланмай, салафларимиз асарларидан ҳам мисоллар танланганини маъқуллади. Асарнинг яна бир хусусияти—"адиб Фитратнинг жозиб, гўзал услуги" эканини таъкидлашдир. Китобнинг камчиликлари ҳам кўрсатилди. Фитратнинг санъатни таърифлашдаги жиддий нуқсони "санъат ва адабиётга бу кунги кўз билан (марксчиларча) қарамаган"ликда, марксистча ижтимоий таҳлил йўқлигида" деб танқид қилади. Энг муҳими, бу фикр тақриз ёзилган даврдаги замонасозлик руҳини ифодаласа-да, ҳозирги мустақиллик мафқураси Фитратнинг тўғри йўлдан борганлигини кўрсатади. Бу Фитратнинг ўша вақтдаёқ мафқура домига тушмай, умумбашарий мезонларни асос қилиб олганига ёрқин далилдир.

Лирикага бағишланган мақоласида Ойбек юксак ғоявийлик замон билан ҳамнафасликда кўриб, бирмунча чекланишга йўл қўяди, лекин унинг жонли халқ ҳаёти билан мустаҳкам боғланиши зарурлигини тўғри белгилайди. Лирика наинки шахс, халқнинг ҳам фикр-туйғулари, кечинмаларини эмоционал равишда ифодалаш керак деб билди. Ҳамид Олимжон, Уйғун, Ҳ.Пўлат шеърларини таҳлил қилганда, табиийки, у "социалистик лирика"нинг муҳим хусусиятларини янги давр билан боғлиқ ҳолда очишга интиладики, бу ўша давр тақозоси эди.

"Сўнгги йиллар ўзбек поэзияси" мақоласида муаллиф шоирларни поэтик маҳоратни мукамалроқ эгаллашга чақирди.

20-йиллар охирида адабий танқид шоир, ёзувчилар ижодига эҳтиёткорлик билан ёндошишга уринса-да, замон мунаққидларни уртўқмоқчиликдан, кўмондонбозликдан саклаб қололмади. "20-йиллар охири, 30-йилларнинг бошларида оёққа туриб келаётган ўзбек танқидчилигида тарафқашлик, субъективизм авж олган, "ур тўқмоқлик" кучайган бир пайт ҳисобланади"⁷⁹. Лекин илғор танқидчилик бундай қийин шароитда ҳам реалистик адабий танқид тажрибаларини ўзлаштиришга интилди. Зотан бу соҳада тартиб ўрнатмай, умуман,

⁷⁹ Дўстқороев Б. Бир мунозара транқидан// Шарқ юлдузи. 1989. № 6. - Б. 189.

адабиётни ривожлантириш мушкуллиги маълум эди. Ойбекнинг "Танкид соҳасида саводсизлик ва ур-йиқитчиликка қарши ўт очайлик" (1933) мақоласи даврнинг худди шу долзарб талабларига жавоб сифатида майдонга келди. Унда танкиддаги вульгар социологизмнинг қўпол кўринишлари кескин фош этилди. Натижада Ҳамид Олимжон ижоди асоссиз хужумлардан асраб қолинди. Мақола адабиётнинг, танкиднинг тўғри йўлдан боришига қўп жиҳатдан ёрдам берди. Аммо мақола шоирнинг қўпроқ социалистик тузум билан боғлиқ шеърларига диққатини қаратадики, буни давр сиёсатининг эҳтиёжи сифатида изоҳлаш мумкин.

Ойбек бадий тилга бағишланган мақоласида ўзбек адабий тилининг софлиги, аниқлиги, чуқур халқчиллиги, ифодавийлиги ва ёркинлиги учун курашди. Давр шеърлятидаги тил нўноқчиликлари танкидчиликда илк бор шу мақолада очиб ташланди дейиш мумкин. Мақолада Ойбекнинг талабчанлиги, холислиги, тўғрисиўз ва одиллиги яққол намоён бўлган.

Ойбек мақолаларининг кўпи 30-йилларда ёзилган, бироқ уларни ўқисангиз кеча ёки бугун ёзилгандек таассурот қолдиради. Улар кучли шоир руҳи билан сўғорилган. Бу мақолалардаги умрбоқийликнинг сириники нарсада кўринади :

1. Ойбек ҳеч вақт осон ва юзаки йўлни танламади, курук тавсиф қилиш ёки баёнчилик йўлидан юрмади, унинг ҳар бир мақоласи асосида тинимсиз изланувчан, шиддатли, холис тафаккур ётади.

2. Деярли ҳар бир мақолада олим назари билан бадий ижодкор юраги туташади, балқиб туради. Уларда тадқиқотчининг синчков тафаккуригина эмас, санъаткорнинг қайноқ қалбини ҳам ҳис қиламиз. Уларда эҳтирос кучли, юксак дидли кузатувчининг ўткир нигоҳи бор, қайси ижодкор ҳақида ёзмасин, унга муҳаббат ва ҳурмат билан ёндашади.

Чўлпон ва замондошлари ижоди Ойбек талқинида. Ойбекнинг 20-йиллардаги Чўлпон шеърлятига бағишланган мақоласини журъат ва жасорат билан ёзилган ишлардан бири дейиш мумкин. Чўлпонни тўғри тушунишда Ойбекнинг шоир юраги муҳим роль ўйнади. У Чўлпон шеърлятини чуқур таҳлил этиб, халқ учун зарурлигини, аҳамиятини тўғри таъкидлади. Чўлпон шеърляти ва драмалари ўз давридаёқ адабий танкидда жиддий мунозараларга сабаб бўлди.

"Уйғониш" (1922) тўплами нашр этилиши билан З.Башир Чўлпонни "халқ шоири эмас, халққа яқин бўлган зиёлилар шоиридир" деган фикрни айтди, Айн (Олим Шарафиддинов) "Ўзбек шоирлари.Чўлпон" мақоласида шоир ижодини асоссиз равишда қоралаб чиқади: "Чўлпон миллатчи, ватанпараст, бадбин зиёлилар шоиридир", дея унда-да, ошириб тушувчи салбий баҳо берди. Орадан икки ой ўтгач, бу мақолаларга жавобан Ойбекнинг "Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак?" мақоласи пайдо бўлди. Мақола Айннинг "ижод эркинлигини чеклашини, адабиётни "ғоявийлик" боткоғига ботириб, боши берк кўчага киритиб қўйишини ва

бора-бора адабиётнинг санъатлигига путур етказишини" англаган ҳолда ёзилган қарши жавоб эди. Ойбекнинг бу мақоласи умуман ўзбек танқиди методологияси шаклланиши ва тўғри йўлини белгилашда ўз аҳамиятига эга бўлган мақолалардан биридир.

Ойбек адабиёт ҳақида ҳукмрон мафкура қолипларидан келиб чиқиб эмас, санъат қонуниятлари асосида мулоҳаза юритишга чақиради. Чўлпон ур калтак бўлиб турган замонда уни ҳимоя қилиб чиқишнинг ўзи бир жасорат бўлса, ҳукмрон сиёсат ҳаракатдаги адабиётни ўз измига солишни мақсад қилиб турган бир замонда санъаткор ижодини унинг мафкурасига қараб эмас, адабиётнинг ички қонуниятларидан келиб чиқиб, яъни бадийлиги га га қараб баҳо бериш керак бўлса, яна бир катта жасорат эди. Ойбек русларнинг Пушкинни қанчалик севишини мисол қилиб келтиради-да, шу асосда "биз ҳам Чўлпондан қўл торта олмаймиз", дейди. Негаки, Чўлпоннинг адабиётдаги хизматлари катта: "Чўлпон янги адабиётда янги нарса яратди. Мувашиша адабиёти ўрнига бу куннинг бадий завқига яраша ёқимли (бадий) гўзал шеърлар ўртага чиқарди. Бу кунги ёш насл унинг содда тилини, тотли услубини, техникасини кўп севади. Ундан кўп гўзалликлар олади", деб ёзган Ойбекни ўша даврда бу мақоласи учун нотўғри айлаганлар ҳам бўлди. Улар ичида А.Икромов ҳам бор эди.

"Мунаққиднинг мунаққиди" мақоласини ёзган Усмонхон Ойбекни бирёклама танқид қилиб, Чўлпон ижодида мазмун билан шакл алоқаларини нотўғри тушунганликда айблади. Чўлпоннинг бадий шаклидан фойдаланамиз дегани учун Ойбекни адабиётга "буржуача қарайди"ганлар сирасига қўшди. Таассуфки, шунча замонасозлигига қарамай, Усмонхоннинг ўзи ҳам бошқа истеъдодли зиёлилар каби ўша мафкурани ҳар қанча ҳимоя қилмасин, катагоннинг қурбони бўлди. Кейинги мақоласида Ойбек Усмонхонга жавобида бадий асар мазмуни билан шаклини бир-биридан ажратгани "зўр хато" эканини эътироф этиши, моҳиятан унга сиёсат зугуми ўз таъсирини ўтказаятганидан бир нишона эди. Лекин бундан қатъий назар у "бадий асар ичига кўмилган ҳис ва фикрларни санъат тилидан социология тилига" кўчириб таҳлил қилиш ҳақидаги эътиқодига содиқ қолажагини эътироф этдики, бу унинг навбатдаги яна бир журъати эди. Бу ўриндаги Ойбекнинг социологияга муносабатида, бир жихатдан, унга бу масалада Плеханов таъсири сезилиб туради, иккинчи бир томондан, бу фикрни, вульгар социология асос бўлган маънода эмас, адабиётнинг ижтимоиёт билан мустақкам алоқаси маъносида идрок этиш тўғрирок бўлади.

Бу баҳс-мунозаралардан муайян хулосалар чиқариш лозим, албатта. "Жумладан, Ойбекнинг мақолаларида шундай ўринлар бор эдики, улар адабиётшуносликдаги ақидапарастлик ва вульгар социологизмга қарши курашда, ижодкорларни беҳуда калтаклардан, ўринсиз зугумлардан асраб қолишда дурустгина замин бўлиши мумкин эди", деб ёзади Озод Шарафиддинов. Аммо мафкура Айн билан Усмонхонни ҳимоя қилар эди,

шу тарика ўзбекнинг буюк шоири Чўлпон ноҳақ қатағонга учради, Ойбек эса танқид қилинди. Албатта, Айн, Усмонхон, А.Саъдий қабилар ўртасидаги баҳс-мунозаралар Ойбек ижоди, танқидчилик маҳорати шаклланишига маълум таъсирини ўтказмай қолмади. Бу мақола билан Ойбек адабиётимиз тарихида баҳс интеллектни ва санъатини чуқур эгаллаган сиймолардан бири сифатида келажак авлодларга намуна бўлиб қолди: у баҳсларда маданиятли, босиқ, адаб лафзини мустаҳкам тутадиган, мулоҳазаларида ҳариф ҳурматини ўрнига қўядиган зиёли мунаққид сифатида кўринади.

Ойбекнинг танқидчилик фаолиятида ворисийлик кўзга яққол кўринади: у Фитрат, Чўлпон, А.Қодирий, В.Маҳмуд ижодларида намоён бўлувчи эстетика, санъаткорона талқин ва таҳлил йўллари зукколик билан ўзлаштирди.

Ойбек тенгқур дўстлар ижодини таҳлил ва тарғиб этишда кўп ишларни амалга оширди. Умуман, бу борада Ғ.Ғулом, Ойбек, Ҳ.Олимжон А.Қаҳҳор, М.Шайхзода, Миртемир, Яшиннинг ижодий ҳамкорлиги янги авлодларга ўрнак бўларлидир. Улар мақолаларида дўстларга меҳрини аямай, бир-бирларини асраб-авайлашга ҳаракат қилдилар. Ойбекнинг Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжон, А.Қаҳҳор, Шайхзода, Яшин ижодига бағишланган мақолалари, уларнинг асарларини чуқур тадқиқ ва тарғиб этишдан ташқари ўз даври адабий жараёни ривожига ҳам катта таъсир кўрсатди.

А.Қаҳҳорнинг Саид Аҳмад ижодига кўрсатган таъсиридаги нозик қирра ва нуқталарини очиб берган ҳам Ойбекдир.

Уруш даврида Ойбек Ғ.Ғулом билан ҳамкорликда "Жалолиддин" драматининг сахналаштирилиши муносабати билан тақриз ёзди. Унда Ватан фарзандларининг эрк, мустақиллик, номус ва шараф учун олиб борган қураши ёрқин, маънодор драматизм билан тўла ҳаяжонли картиналарда гавдаланиши таъкидланиб, муаллифлар, бу тарихий драманинг бадий кимматини, замонавий ва тарбиявий аҳамиятини белгилаб бердилар.

Жалолиддин "ўз сиймосининг маънавий гўзаллиги билан томошабинни сеҳрлайди, у "баходирликни ўтқир ақл билан безаган ажойиб йиғит...". Бу самимий мулоҳазаларда асарнинг замонавий аҳамиятидан ташқари унинг тарихий киммати белгиланаётганини сезиш қийин эмас. Бу тақризни ўқисангиз, унинг ҳамон эскирмаганлигини, ҳозирги кунга ҳам мос қарашларга бойлигини кўриш мумкин. Бу Ойбекнинг теран нигоҳли танқидчи эканлигидан далолат беради.

Ойбек ёш ижодкорларга алоҳида ғамхўрлик билан қаради. Буни кейинчалик устоз даражасига кўтарилган ижодкорларнинг ўзлари эътироф этадилар. "Ойбек домла билан учрашувларимни ҳамда кечирган ҳаяжонларимни қоғозга туширсам, бир рисола бўлади. Домлага "Арманистон" деган шеъримни ўқиб берганимда "ингичка, ингичка" деб қўйганларини эсламан.... Ойбек домла кейинги сафар чорлаганларида

қўлимга Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасига аъзоликка тавсия коғозини тутказдилар"⁸⁰.

Ойбек урушдан кейинги йилларда Саид Аҳмад, Ҳаким Назир, Шухрат каби адабларни проза дарахтининг ёш ва умидбахш новдалари деб атади. Шукруллонинг янги шеъри ва достонларини олқишлади, 60-йиллар бошларида Ҳ.Шариповни ҳаёл дунёси кенг, Э.Воҳидовни шеърлари ҳаёт булогидан суғорилган шоир деб ёзди. Ойбек мулоҳазалари нақадар тўғри бўлганини ҳаётнинг ўзи тасдиқлади.

Ойбек наинки бадий ижодкорлар, балки адабиётшунос ва танқидчиларнинг ишларини ҳам мунтазам кузатиб боради. Унинг Ҳ. Ёқубов, Т.Жалолов ишларига юқори баҳо бергани маълум. "Кўкон адабий мухити" асари муаллифи ҳақида эса "олтиндай асл фикрлари, мулоҳазалари кўп" деб ёзди.

"Ўзбек тили ва адабиёти" журналида бош муҳаррир бўлган Ойбек билан унинг қўлида сарқотиб бўлиб ишлаган адабиётшунос С.Мирвалиев устознинг ҳар бир мақолага ниҳоятда жиддий талаблар билан ёндашганини ҳурмат билан ёдга олади.

Ойбек илмий меросида Маҳмуд Қошғарийдан тортиб, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Носириддин Рабғузий, Саккокий, Лутфий; Алишер Навоий асарларигача тадқиқ этилган. Бобурдан тортиб Машраб, Нодира, Увайсий, Муҳаммад Солих ижодлари ҳақида фикр юритилган. Гулханийдан тортиб, Махмур, Муқимий, Фурқат, Завкий шеърлятигача баҳо берилган. Буни унинг "Ўзбек шеърляти антологияси"га ёзган сўзбоши кўрсатиб турибди.

Ойбекнинг, айниқса, Алишер Навоий ижодини ўрганишдаги хизматлари бениҳоядир. Бу борада у, ҳеч муболағасиз етук навоийшунослар қаторида туради. Унинг Навоий дунёкараши, лирикаси, "Ҳамса" таҳлилига бағишланган тадқиқотлари навоийшуносликнинг олтин фондиди ташкил этади.

Мохир қодирийшунос. Сотти Ҳусайндан сўнг Абдулла Қодирий ижодини яхлит ва атрофлича ўрганган мунаққидлардан бири Ойбекдир. Қодирий ижоди, айниқса, романларини баҳолашда давр билан изоҳланувчи қатор камчиликларга йўл қўйган эса-да, "Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли" номли Ойбек тадқиқоти С.Ҳусайн ишига нисбатан адиб шахси ва ижодини ўрганишда ўзбек танқидчилиги олдинга ташлаган қадам бўлди. Унда, дунёкараш, мафкура нуқтаи назаридан айрим хато фикрлар айтилса-да, Қодирий маҳорати ва, умуман, "Ўткан кунлар" қимматига тўғри баҳо берилди. Айни вақтда, рисолада илгари сурилган тарихий роман, ҳамда, реалистик адабиёт, умуман, образ ва характер ҳақидаги қатор назарий фикрлар ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида равнақида муҳим ўрин тутди.

⁸⁰ Орипов А. Танланган асарлар. 6 жилдлик. 4- жилд. Т., 2000. - Б 9.

Ойбекнинг "Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли" тадқиқотининг ҳозирги китобхонлар қўлига теккан 9-жилд (1964) ҳамда Мукаммал асарлар қуллиётининг 13-жилдига киритилган нусхалари унинг кискартирилиб, бирмунча қайта ишланган вариантларидир. Китобхон ва мутахассислар уни ўрганишда масаланинг шу жиҳатларини эътиборга олишлари лозим бўлади.

Бугунги танкидчилик Ойбек фаолиятдан кўп нарсани ўрганиши мумкин. Чунончи, Ойбекдаги ижодий дадиллик; мақолаларининг кучли замонавий рух билан суғорилганлиги; билимдонлик, чуқур синчковлик; ҳар бир муаммо устида тинимсиз ижодий изланиш, фикрлаш асосига кура билишини; энг муҳими, мақолаларда танкидчининг синчков тафаккуринигина эмас, санъаткорнинг қайнок қалбининг ҳам тепиб туришини; унинг ишларида адабиётга, тадқиқ этилаётган ёзувчига чексиз мухаббат, улкан ҳурматнинг уфуришини кузатиш ва шулардан маънавий ўрناق олиш мумкин. "Эҳтирос унинг мақолаларига эмоционаллик бахш этади, шу туфайли улар бугун ҳам навкирон ва самимий асарлар сифатида қабул қилинади"⁸¹. Чиндан-да, танкид ва адабиётшунослик Ойбек учун ўзининг тадқиқотчилик қобилиятини намоён қилиш соҳасигина эмас, балки санъатга, адабиётга чексиз мухаббатини ифодалаш воситаси, халққа хизмат қилиш қуроли ҳам эди.

Таянч тушунчалар: мунаққид, рисола, сўз санъати, ижод эркинлиги, санъат санъат учун, гнесология, қодирийшунослик, чўлпоншунослик, услуб, ритм, ижтимоий таҳлил, эстетик таҳлил, мафкуравий буюртма, лирика, ижод эркинлиги, "Мунаққиднинг мунаққиди", қодирийшунос, Айн.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ойбек адабий-танкидий қарашларининг ўрганилиш тарихи ҳақида сўзланг.
2. Ойбекнинг адабий танкиддаги хизматлари моҳиятига тўхталинг.
3. Ойбекнинг Чўлпон ижодига муносабати қандай бўлган?
4. "Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли" рисоласининг ёзилиш тарихи ва аҳамияти ҳақида гапиринг.
5. Ойбекнинг адабий жараёнга бағишланган қарашларини тавсифланг.
6. Ойбекнинг 30-йиллардаги танкидчилик фаолияти хусусиятларини таърифлаб беринг.

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

1. Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафқураси. Т.: Ўзбекистон. 1993
2. Дўстқораев Б. Бир мунозара тарихидан // " Шарқ юлдузи". 1989, № 6, - Б. 189.

⁸¹ Шарафиддинов О. Истеъдод жиловлари. - Б. 89.

3. Йўлдошев Б. Танкидчиликдаги баъзи бир мулоҳазалар хақида // "Шарк юлдузи", 1999. № 6.
4. Ёқубов Ҳ. Ойбек. Т.: Фан. 1966.
5. Каримов Н. Ойбек. Т.: Ёш гвардия. 1985.
6. Каримов Н. Ойбек: тош экан бошим // Фан ва турмуш. – Т., 1992. – № 7–8. –Б.14–15, 24–25.
7. Каримов Н. Ойбек ижоди ХХ аср ўзбек адабиёти кўзгусида // ЎТА. – Т., 2005, № 2. –Б. 3-12.
8. Каримов Н. Ойбек номли чўкки // Тил ва адабиёт таълими. – Т., 1999.– №1. – Б. 8-13.
9. Назаров Б. Ҳаётийлик - безавол мезон. Т.: Ёш гвардия. 1985; ХХасрда Ойбек ижодининг ўрганилиши ва методология муаммоларига бир назар// ЎТА, 2005, № 2. –Б. 13-25.
10. Ойбек. Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак // " Шарк юлдузи". 1989, № 6.
11. Ойбек. МАТ. 20 томлик. Т.13,14. Т.: Фан, 1979.
12. Ойбек ижодий методи ва бадий маҳорати. Т.: Фан. 1985.
13. Сабирдинов А. Ойбек в турк адабиёти // ЎТА, 2005, № 2. –Б. 35-38.
14. Миллатни уйғотган адиб. Маколалар тўплами.Т.: Университет. 2005.
15. Ҳамдам У. Янгиланиш эҳтиёжи. Т., 2002.
16. Ҳаққулов И. Ойбек шахсияти ва шеърятига доир /Тақдир ва тафаккур. Т., 2007. –Б 271-284.
17. Қосимов Б. Миллий уйғониш.–Тошкент: Маънавият, 2002. – 400 б.

ИЗЗАТ СУЛТОН (1910 -2001)

РЕЖА:

1. Иззат Султоннинг ҳаёти ва ижоди хақида.
2. Етук адабиётшунос ва танкидчи.
3. Мунаққид ва адабий жараён.
4. Абдулла Қодирий ижоди танкидчи нигоҳида.

Иззат Султоннинг ҳаёти ва ижоди хақида. Йирик адабиётшунос олим ва танкидчи, машҳур драматург, ўзбек фани ва маданиятининг атоқли намояндаси Иззат Султон (Иззат Отахонович Султонов) ХХ аср ўзбек адабиёти ва маданияти тарихида катта ўрин тутди. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг академиги, филология фанлари доктори, профессор, Беруний номидаги республика Давлат мукофоти лауреати, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби Иззат Султоннинг, айниқса, ўзбек адабиётшунослиги ва танкидчилиги тарихида алоҳида ўрни бор. “Устоз Иззат Султон асарларининг, ижодий меросининг ўзбек адабиёти таракқиётида тутган ўрни ва ахамияти нечоғлик нуфузли эканлигини хис

этиш учун XX аср классикасини бир кур эслаш ўринли бўлса керак. Устознинг изланишлари, асосан, сахна маданияти, кино санъати, адабиёт илми йўналишларини камраб олади.

Иззат Султон мумтоз адабиётимизни, халқ оғзаки ижодини, XX аср бадий сўз маданияти, жаҳон адабиётини ниҳоятда нозик, фасоҳатли, заковатли билимдони эди. Шарк ва Ғарб бадий маданиятлари синтезини бирдек ўзида мужассамлантирган устози Фитрат, Ойбек, Ғафур Ғулом, Уйғун, Абдулла Қаххор, Максуд Шайхзода сингари улкан адибларимиз қаторидан муносиб ўрин олган аллома санъаткор ҳисобланади⁸².

Иззат Султонов 1910 йил Қирғизистоннинг Ўш шаҳрида ҳунарманд оиласида дунёга келди. 10 ёшида отаси вафот этди. Ёш Иззат болалар уйида тарбия топди. 1924 йили бир гуруҳ ёшлар Тошкентга ўқишга юборилганда, улар орасида бўлажак олим ҳам бор эди. Аввал мусика мактабида, сўнг билим юртида таҳсил олди. Уни битиргач (1929), Янгийўл тумани Қовунчи қишлоғида ўқитувчи бўлиб ишлади. йили САГУ қошидаги ижтимоий фанлар факультетига (1930) ўқишга кирди, газеталарда масъул котиб, мудирлик қилди. Айни вақтда Ўзбекистон Фанлар академияси аспирантурасида таҳсил олди (1934-1937). Ўзбекистон Фанлар комитетининг Тил ва адабиёт институти директорининг ўринбосари (1938), шу институтдаги Алишер Навоий бўлими мудури (1939) лавозимларида ишлади. Уруш йиллари газетада, кейинчалик, Тошкент киностудиясида хизмат қилди. 1943 йилда шу студияга директор этиб тайинланади. Ўзбекистон Министрлар Совети раисининг ўринбосари лавозимига (1945) кўтарилди. 1948 йил Тил ва адабиёт институти директорлигига қайтади. Кўп вақт ўтмай, докторантурага ўқишга кетади (1950). Айни вақтда маълум муддат Москва давлат университетида буюк козоқ адиби Мухтор Аvezов билан бир кафедрада ишлаб, талабаларга маърузалар ўқийди. Тошкентга келгач, Тил ва адабиёт институтида ўзбек адабиёти шўъбасига раҳбарлик қилади (1955). У самарали илмий ва жамоатчилик фаолияти учун қатор орден ва медаллар билан тақдирланган.

Иззат Султоннинг ижодий фаолияти, асосан, 30-йилларда бошланди. Унинг 30-йилларнинг охирида "Адабиёт назарияси" ўқув қўлланмасини яратиши – ўша давр адабий жамоатчилигида катта воқеа бўлди. Лекин "Адабиёт назарияси" яратилгунча 30-йиллар мобайнида ёш танқидчи муайян тажриба йўлини босиб ўтди. Унинг дастлабки қизиқишлариёқ ранг-баранг бўлиб, мусиқа масалаларига, роман жанри муаммоларига, драматургиянинг ўзига хосликларига, танқидчиликнинг мақсад ва вазифаларига қаратилди. Мунаққиднинг шу вақтда "Ўз мусикамизни тузиш йўлида", М.Шолоховнинг "Очилган кўрик" романига бағишланган "Турмуш дарслиги устида", "20 йил бурунги Гамлет", "Чехов ҳикоячилиги" каби мақолаларини ёзди. "Номус ва муҳаббат" драматикасига ёзилган тақриз,

⁸² Раҳимжонов Н. Бадий асар биографияси. Т., 2008. Б. 259.

“Нега томошабин бепарво?” каби мақолалари Иззат Султоннинг шу даврлардаёқ драма жанрига жиддий эътибор бера бошлаганини кўрсатади. “Адабиётда образни юзага келтириш йўллари”, “Бадий адабиётда тил” каби мақолалар эса, олимнинг “Адабиёт назарияси” китоби дабдурустдан юзага келмаганини, бу ишга у узок йиллар мобайнида тайёрланиб борганини кўрсатади. Бу мақолалар, кўп ўтмай, “Адабиёт назарияси”нинг таркибий қисмларини ташкил этди. 1940 йилда у ўзининг “Ўзбек танкидчилиги ҳақида” мақоласини эълон қилди. Унда давр муҳрини кўрсатувчи чекланишлар йўқ эмас. Лекин бундан қатъий назар ундаги илгари сурилган қатор чуқур илмий-назарий фикрлар бу соҳанинг жиддий ва теран бир мутахассиси етилиб келаётганини намоён этади.

Иззат Султон 50-йиллардан самарали ижод эта бошлади. Бадий адабиётдаги реализм ҳақидаги изчил илмий қарашлари, ҳар бир давр насри ва шеърятни таракқиётининг ўзига хос тамойилларини белгилашга ҳаракат қилиши уни етук адабиётшунос олим, адабий танкидчи сифатида кўрсата бошлади. Адабий-танкидий қарашлари уфқи кенгайди. Қатор ишларида умуман ўзбек адабиёти таракқиёти, хусусан, Ҳ.Ҳ.Ниёзий ижодининг замон руҳи асосларини социалистик реализм билан боғланишда ўрганса-да, реализмнинг ўзбек адиблари томонидан ўзлаштирилиши хусусида ҳам изчил фикрларни илгари сурди. Шунинг учун унинг адабий-танкидий қарашлари ва таҳлилларида, энг аввало, адабиёт назарияси ва танкидчилигига оид теран фикрлар чуқур илмийлиги билан ўқувчи эътиборини торта олар эди.

Иззат Султонов уч йўналишда: замонавий адабиёт муаммолари, мумтоз адабиёт тарихи ҳамда адабиёт назарияси масалалари хусусида изланишлар олиб борди. Унинг фаолиятида Алишер Навоий сиймоси ва ижоди алоҳида ўрин тутди. Олимнинг бу йўналишдаги илк мақоласи “Мир Алишер Навоий” (1938) тезда адабий жамоатчилик эътиборига тушди. Шу йили “Руставели ва Навоий” мақоласи вужудга келди. “Навоий тадқиқотчилари” (1941) деган мақола ёзди. Деярли ўттиз йилдан сўнг яратиладиган “Навоийнинг қалб дафтари” ҳамда ундан аввал яратилган “Алишер Навоий” драмасининг бошланғич нукталари ана шу изланишларда ётади.

Олимнинг навоийшуносликка қўшган муҳим ҳиссаси “Мезонул-авзон” ва унинг танкидий тексти” номли иши бўлди. Шу мавзуда тадқиқотчи номзодлик диссертациясини ёклади (1949). Кўп йиллик ижодий изланишлар самараси сифатида “Навоийнинг қалб дафтари” асари жаҳон навоийшунослигига қўшилган катта ҳисса бўлди. “Китобни варақлар экансиз, дейди М.Қўшжонов, –аввало унда тадқиқот услуби оригиналлиги, фактлар объектив таҳлил қилиниши, муаллифнинг мантқан фикрларни далиллаш маҳоратини эгаллаганлиги кўзга ташланиб туради. Бу жиҳатдан “Навоийнинг қалб дафтари” асари Иззат Султоновнинг улуғ шоир ҳақида

яратган бошқа ишларидан ажралиб туради"⁸³. "Навойнинг қалб дафтари" китоби мазмуни, шакли, жанри жиҳатидан адабиётшунослигимизда янги ҳодиса. Заҳматқаш олим улуғ шоирнинг барча асарлари ҳамда Навоий замондошлари—тарихчи, адабиётчи олимлар асарлари асосида улуғ ўзбек шоирининг таржимаи холини, кўпгина асарларининг ёзилиш тарихини яратди"⁸⁴.

Иzzат Султон етук драматург ва киносценарийчи сифатида ҳам самарали ижод қилди. Ҳамза номидаги академик театрда унинг ўнга яқин драмаси сахналаштирилди. Уйғун билан ҳамкорликда ёзган "Алишер Навоий" пьесаси ўзбек драматургияси ва сахна санъатининг нодир ютуқларидан бири бўлиб қолди ҳамда ҳар икки муаллифга шуҳрат келтирди.

Етук адабиётшунос ва танқидчи. "Адабиёт назарияси" (1939) китоби Ўзбекистон маданий-адабий ҳаётида улкан воқеа бўлди. Дарслик 1940 йилда энг яхши илмий ва бадий асарлар учун ўтказилган танловда биринчи мукофот билан тақдирланди. Асар кўп йиллар мобайнида фақат ўрта мактаб учунгина эмас, республика олий ўқув юртларида ҳам асосий дарслик вазифасини бажарди. Иzzат Султон ўзбек адабиётшунослигида а А.Саъдий ва Фитратдан кейин адабиёт назариясидан дарслик яратган учинчи устоз саналади. Олим шуҳрати республикамиз ташқарисида ҳам кенг ёйилди.

Иzzат Султон сиёсат ва мафкурада собит турган адиб ва олим эса-да, драматург сифатида жамият норасоликларини пайқаб олган ва буни асарларида акс эттиришга муваффақ бўлган; мунаққид сифатида ҳам замон адабиётида кўзга ташланаётган нуқсонларни сезган ҳамда имкон даражасида уларга жамоатчилик эътиборини қаратишга интилан олимлардан бири эди. У қатор мақолалари ва тадқиқотлари, шу жумладан, "Икки муҳим масала юзасидан мулоҳазалар" мақоласида жамият таракқиёти учун зарур масалаларни олға суриш, ўзбек адиблари жаҳон адабиётининг илғор намуналаридан ўрганишлари кераклиги ҳақида; ёзувчи воқелик ва ҳаёт билан қучли боғланмаган идеалларни эмас, ҳаётнинг ҳақиқий илдизидан ўсиб чиққан воқелик ва идеални ўрганиш лозимлигини алоҳида қайд этади. И.Султон соқреализм ҳақидаги ишларида муаммога фақат ғоя, мафкура, дунёкарашгина эмас, бадий маҳорат нуқтаи назаридан ҳам ёндашиб, муҳим илмий-назарий фикрларни илгари сурди. Унинг бу қарашлари танқидчилик ва адабиётшуносликка таъсир кўрсатмай қолмади. Эътибор берилса, социалистик реализм ҳақидаги қарашлари замирида мафкуравий қонуниятлардан ташқари, умуман реализм хоссалари ҳақидаги нуқтаи назар ҳам қучли эканини пайқаш мумкин.

⁸³ Қулжонов А. Илм ва ижод оламида. Т. 1980. - Б. 46.

⁸⁴ Мамажонов С. Улкан олим ва драматург // Саодат. 1980. № 3. - Б. 10.

Иzzат Султон макола ва тадқиқотларида XX аср ўзбек адабий танкиди шаклланишидаги ўзига хослик, маҳорат ва услуб масалаларига катта эътибор билан қаради. Отажон Ҳошим, Сотти Ҳусайн, Абдурахмон Саъдий, Олим Шарафуддинов, Аъзам Айноб каби танқидчиларнинг ижодий йўли ҳақида муҳим илмий қарашларини билдиради. О. Ҳошимнинг адабиёт назарияси, С. Ҳусайнинг танқид масалалари, Абдурахмон Саъдий ва Олим Шарафуддиновнинг мактаблар учун дарсликлар ва қўлланмалар ёзиш борасидаги мураккаб, зиддиятли ижоди устида тўхталаркан, уларнинг реалистик ўзбек адабий танқидчилиги шаклланиши олдида турган илмий-назарий муаммоларни ҳал этиш йўлидаги изланишлари моҳиятини очиб берди. "Шуни қайд қилиш керакки, Ўзбекистонда адабий танқиднинг туғилиши биринчи навбатда "танқид нима?" саволига жавоб излашдан бошланди. Танқидий тафаккурнинг Октябрдан кейинги бошланғич йиллари ҳали анча ибтидоий бўлишига қарамай, юқоридаги саволга берилган жавоблар (содда бўлса-да) асосан тўғри эди"⁸⁵, деган хулосага келади И.Султон.

XX аср бошларида бу саволга Вадуд Маҳмуд, Элбек, Неъмат Ҳаким, А.Саъдий, Олим Шарафуддинов қабилар жавоб излаб, адабиёт ҳақидаги илмни, танқидчиликни тўғри йўлга қўйишга ҳаракат қилди. Уларнинг танқид ҳақидаги фикрлари жуда содда, кўп ҳолларда бир ёклама бўлишига қарамасдан, танқид моҳиятан давр адабиётининг хосликларини очишга қаратилганлиги билан аҳамиятли эди.

Мунаққид ва адабий жараён. Иzzат Султон ўзбек адабий танқидчилигида янги ижобий кўтарилишлар юз бераётганлигини биринчилардан бўлиб қайд этган мунаққидир: "Адабий танқид бадий асарлар яратиш жараёнининг ажралмас бир қисми, танқидчи-ёзувчининг ҳамкори ва мададкоридир"⁸⁶, деб ёзганди мунаққид. И.Султон адабий-танқидий қарашларида, изчил ижодий изланишларида муаммоли масалаларни дадиллик билан кўтариб чиқишга ҳаракат қилади.

И.Султон ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги шаклланиши ва камолоти жараёнининг хилма-хил соҳалари, турли муаммолари билан шуғулланди. И.Султонов илмий кашфиётларидан бири – ижодий метод масаласидаги кузатишларида кўзга ташланади. Унинг 50-йилларнинг ўрталарида химоя қилган докторлик диссертацияси ҳам аини шу мавзуда эди. Олимнинг "Реализмнинг замонавийлиги" (1963) мақоласида 60-йиллар адабиётда юз бераётган реализмнинг чуқурлашув жараёнларини ёритишга интилди. Бу ўзбек адабиётининг шу вақтлардан эътибора ан наинки соцреализмга, балки, умуман, реализм йўлга боришга ҳам интилаётганини таъкидловчи дастлабки мулоҳазалардан бири эди.

Абдулла Қодирий ижоди танқидчи нигоҳида. Иzzат Султоннинг ўзбек адабиёти олдидаги улкан хизматларидан бири унинг А.Қодирий

⁸⁵ Ўзбек совет адабий танкиди тарихи. 1- том. 1987. - Б.54 .

⁸⁶ Ўша асар.- Б. 318.

ижодига муносабатда кўринади. Маълумки, катагонга учраган ёзувчилар XX аср 50-йилларининг иккинчи ярмида оклана бошлади. Чўлпон, Фитрат, А.Қодирий каби буюк ёзувчилар ижодини қайта ва ҳаққоний баҳолаш муаммоси пайдо бўлди. Очиғи бу масалага ҳамма танқидчилар ҳам энг шимариб кириша олганлари йўқ. Эҳтиёткорлик, ҳадик, кўрқув кўпларни хали ҳам тарк этмаганди. Шу боис Қодирий оқланганидан кейин ҳам, ҳатто 60-70-йилларда ҳам унинг дунёкараши, ижодий методига ҳадиксираб, “бир балоси чиқиб колмасин” кабилида ёндашувчилар оз бўлмади. Ана шундай шароитларда, ва ҳатто 50-йилларнинг ўрталаридаёқ Иззат Султон Қодирий ижодига реал, холис, ҳаққоний ва теран илмий баҳо беришда журъат намунасини кўрсатди. И.Султон ёзади: “Абдулла Қодирийни оқлаш масаласини биринчи бўлиб Москвада Мухтор Аvezов кўтарган эди. Бу сатрларнинг муаллифи билан суҳбатда Аvezов бу ишни нимадан бошлаш ҳақида ҳам яхши маслаҳат берган эди: “Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар” романида Россиянинг Шарққа нисбатан прогрессив роль ўйнаганини биринчи бўлиб кўрсатди: Отабекнинг Шамайга саёҳати ҳақидаги ҳикоясида бу фикр яхши ифода этилган. Қодирийни реабилитация учун ҳаракат бошланг ва мана шуни дастак қилиб олинг”⁸⁷. Ҳақиқатан ҳам И.Султон шу омилни маҳкам тутиб, буюк ўзбек ёзувчисини оқлаш, халққа қайтариш ишини бошлаб юборди.

1956 йил “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 28 октябрь; “Ёш ленинчи” ҳам “Тошкент ҳақиқати”нинг 30 октябрь; “Ўқитувчилар газетаси”нинг 1 ноябрь сонларида “Ёзувчи Абдулла Қодирий ҳақида” номли мақоласи эълон қилинди. Қизғини шундаки, бу мақола дастлаб “Правда Востока” газетасининг 1956 йил 28 октябр сониди рус тилида “Талантли ўзбек совет ёзувчиси Абдулла Қодирий” номи остида босилиб чиққан эди. Катагон йиллари ва ундан сўнг ҳам узоқ йиллар мобайнида китобхон хотирасидан ўчиришга ҳаракат қилиниб, “буржуа ёзувчиси” тамғаси остида камалган ва отилган Абдулла Қодирийнинг Иззат Султон томонидан атоқли ёзувчи сифатида кўрсатилиши эмин-эркин замонлар бошланганига карамай, жасорат эди. Бироқ шуниси ҳам борки, 1956 йилда танқид ҳам, адабий жамоатчилик ҳам А.Қодирий тўғрисидаги бундай янгича ижобатни бирдан ва бирдек қабул қилишга тайёр эмас эди. Хусусан, А.Қодирий талантли ва машхур ёзувчи тарзида талқин этилиши унинг “буржуа ёзувчиси” бўлганига ишониб юрганлар орасида И.Султон мақоласига нисбатан айрим жиддий эътирозларга олиб келди. Танқидчи бу эътирозларни ҳисобга олишга мажбур бўлди ва “Ўткан кунлар”нинг янги нашрига ёзган бош сўзида А.Қодирий ижодига айрим жиддий танқидий фикрларини айтишига тўғри келди. Янги нашр сўзбошисида “А.Қодирий жамият ва тараққиёт қонунлари ҳақидаги марксизм-ленинизм таълимотини чуқур эгаллай олмади” сингари фикрлар айтилишига мажбур бўлди.

⁸⁷ Султонов И. Улкан адиб сабоқлари // Жаҳон адабиёти. 1997. №1. - Б. 166.

Маколада янгича талкинлар, адиб тўғрисидаги хулосалар жиддий ўзгаргани сезилади. А.Қодирийнинг ўзбек адабиётидаги ўрнини белгилаётган адабиётшунос олим имкони борича ёзувчи шахсига, асарларига илмий холис ёндашувга интилади. “Агар ёзувчи ҳақиқатан талантли ва соф кўнгил бўлса, у ўз социал мухитининг бор синфий манфаатлари доирасидан чиқиб, ҳаётни ҳаққоний тасвирлайдиган ва ижтимоий тараққиётга хизмат этадиган асарлар ярата олади”. Бу назарий фикрни жаҳон адабиётининг намояндалари Лев Толстой, О.Бальзак каби адиблар ижоди мисолида исботлайди ва ўринли равишда А.Қодирийни шулар қаторига қўяди. Энг муҳими, А.Қодирийнинг асарлари халққа етказилиши, уларнинг маънавий мулкига, сеvimли асарига айланиши учун олим қўлидан келганча ҳаракат қилди. Ҳатто, баъзи романлардаги мутлақо иккинчи даражали жиҳатларни бўрттириб кўрсатиш орқали ўз ниятларини рўёбга чиқаришга интилди.

И.Султонов Абдулла Қодирий тақдирини “ҳал этган” “улуғ оға” бўлмиш руслар масаласида жуда эҳтиёткорлик билан иш кўрди; улар билан боғлиқ ўринларни атай бўрттириб кўрсатди.

Умуман олганда, И.Султонов А.Қодирий ижодини янгича шароитда замоннинг адабий сиёсати ва ўзининг ўша ижтимоий-сиёсий муҳитга мувофиқ келадиган филологик билимига мослаб талқин этди. Душманга айлантириб қўйилган адибни дўстлар қаторига қўйиш, “қора”ни оқартириш жараёни осон кечмади⁸⁸.

Иzzат Султон мазкур мақола ва романнинг янги нашридаги сўзбошидан кейин ҳам адиб ижодига доир изланишларини давом эттирди, 1962 йилда “Абдулла Қодирий” илмий тадқиқотини яратди. Бу тадқиқот унинг А.Қодирий ҳақидаги олдинги қарашларидан кескин фарқ қилади. Бунда у роман сўзбошисидаги ўта танқидий қарашлардан маълум даражада чекинди ҳамда А.Қодирий ижодини кенг қамровли тадқиқ қилишга интилади.

И.Султон адибнинг мафкуравий шаклланишида жадиализмнинг алоҳида ўрни бўлганини таъкидлаб, 60-йиллардаёқ бу оқим ҳақида айрим тўғри ва ҳаққоний фикрларни айтишга журъат этди. Ваҳоланки, ўша даврларда комфирка жадиализмга нисбатан ниҳоятда нохуш сиёсат юргизиб келган. Шу маънода Иzzат Султон давр фарзанди сифатида 60-йиллар бошида жадиализм ҳақида тўғри фикрлар айтиш билан чеклана олмас, балки бу оқимнинг “зарарли” томонлари ҳақида ҳам ёзмаслиги мумкин эмасди. Жадиализмга нисбатан ҳукмрон мафкура муносабати буни такозо этарди. Шу сабабли Иzzат Султон жадидаларнинг энг қучли намояндаларидан саналувчи Маҳмудхўжа Бехбудий фаолиятини жадиализмдаги ўнг қанот ҳисоблаб, унинг гуруҳига мансуб намояндаларни, “реакцион қанот” деб ҳисоблаб, А.Қодирий ҳам 10-

⁸⁸ Баҳодир Карим. Абдулла Қодирий. Т.: Фан, 2006. - Б 78.

йилларда маълум даражада М. Бехбудий таъсирида бўлганлигини кайд этди. Истиклол арафалари ва, айниқса, Мустакиллик даврига келиб яратилган янги тадқиқотларда жадидчиликда кучли ўнг қанот ёки заиф сўл қанотлар бўлмагани, умумий мақсад йўлида улар маърифат ва маданиятни йўлга қўйиш, халқни ёппасига саводхон қилиш, озодлик ва миллий истиклол учун курашганлари аёнлашади. Эндиликда жадидчилик ҳақида кўп ёзишмоқда, унга одилона баҳо берилмоқда. Лекин Иззат Султоннинг жадидчилик ҳақида бундан ярим асар аввалги айрим қарашлари ҳамон ўз аҳамиятини йўқотган эмас. У мақоласида "А.Қодирий дунёқарошида революциядан илгари жадидизмнинг таъсири бўлганлиги ҳам ёзувчининг совет давридаги ғоявий ва ижодий йўлини мураккаблаштиради"⁸⁹, деб ёзганда мутлақо ҳақ эди. А.Қодирийга қўйган даъволари адолат нуқтаи назаридан нотўғри эди. Бинобарин, И.Султон тўғри таъкидланганидек, А.Қодирийга марксизм-ленинизмни чуқур эгалламаганликда қўйилган айблар шўро даврида бир қадар адолатсизлик намунасидек кўринган эса-да, аслида бу фикрда жон йўқ эмасди. А.Қодирий чиндан ҳам бу таълимотни чуқур эгаллагани йўқ эди. Зеро, бу унинг камчилиги эмас, шарофати эди. Ёзувчи бадиий тасвирда реализм йўлидан бориб, ўзи танлаган тарихий воқеа ва қаҳрамонларни умумлаштириб, ҳаёт ва турмуш тарзини сунъийлаштирмасдан ҳаққоний қаламга ола билди. Шу туфайли жаҳон адабиёти тарихидан ўзига муносиб ўрин олди.

А. Қодирийнинг ижодий йўли масаласи Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин янада ойдинлашди, унинг социалистик реализм методида ёзган-ёзмаганлигини тадқиқ қилишга нуқта қўйилди. А. Қодирий бадиий асарнинг реалистик кучи янада аниқроқ намоён бўла бошлади. Шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, А.Қодирий ижодини шўролар даврида ўрганишда И.Султон тўғри йўл тутган эди. И.Султон кейинги давр қодирийшунослиги ривожига жиддий таъсир кўрсатди. А.Алиев, С.Мирвалиев, У.Норматов, Б.Каримов тадқиқотларида устоз қарашлари янада ривожлантирилди.

И.Султон раҳбарлиги ва бевосита иштирокида яратилган икки жилдлик академик "Адабиёт назарияси", олий ўқув юрти талабалари учун ёзилиб, қайта-қайта нашр этилган янги "Адабиёт назарияси" дарслиги ўз вақтида ўзбек адабиётшунослигининг жиддий ютуқлари сифатида эътироф этилди. Давр, замон, инсон, мезонлар янгиланмоқда. Шу маънода бу йўналишдаги тадқиқот ва дарсликлар янгиланишига эҳтиёж туғилмоқда. Ана шу нуқтаи назардан қараганда, академик И.Султоннинг адабиёт ва адабиётшунослик йўлидаги хизматлари ҳамиша эътиборга лойиқ бўлиб қолаверади.

И.Султон мустақилликка эришгандан кейин ҳам барақали ижод этди. Тўқсон ёшни қоралаганда, Баховуддин Накшбандий ҳаётига оид тадқиқот

⁸⁹ Иззат Султон. Ҳаёт. адабиёт. маҳорат. – Б. 338.

ва истиклол мафкурасига асосланган қатор мақолалар яратди. Ўзбек мумтоз адабиётининг йирик тадқиқотчиси, хассос навоийшунос, атоқли адабиёт назариётчиси, янги авлод вакиллари устози сифатида миллий адабиёт, маданият ва илмга фидойилик намуналарини кўрсатди.

Иzzат Султонов 2001 йилда вафот этди.

Таянч тушунчалар: реализм, танкидий реализм, жадидчилик, маърифатпарварлик, "Адабиёт назарияси", адабиёт тарихи, тип, романтизм, ҳаёт ҳақиқати, тарихий ҳақиқат, бадий тўқима, умумлаштириш, ижодий метод, "Навоийнинг қалб дафтари", "Ўткан кунлар" романи.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар :

1. Иzzат Султоннинг ҳаёти ва ижоди ҳақида нималар биласиз? Унинг кўп киррали ижодкорлигини тавсифланг.
2. Танкидчининг А.Қодирий ижодига муносабати қандай бўлган ?
3. Иzzат Султоннинг адабий жараёнга бағишланган мақолалари ҳақида гапиринг.
4. 20-йиллардаги ўзбек адабиётига оид қарашлари моҳиятини очинг.
5. Ижодий методга оид қарашларини изоҳланг.
6. "Ҳаёт ва маҳорат" мақоласи ҳақида нималар биласиз ?

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

1. Иzzат Султон. Танланган асарлар. Тўрт томлик. 4-том. Т.: Адабиёт ва санъат. 1978.
2. Тоғаев О. Ибратли сабоқлар. Т.: Фан, 1986.
2. Шокиров Ў. Иzzат Султон. Адабий портрет. Т.: Адабиёт ва санъат. 1970.
4. Шарафиддинов О. Иzzатга муносиб отахон ижодкор/ Китобда: Гўзаллик излаб. Т.: Адабиёт ва санъат. 1980.
5. Қулжонов А. Илм ва ижод оламида. Т.: Адабиёт ва санъат. 1980.
6. Қўшжонов М. Истеъдод кирралари. Т.: Адабиёт ва санъат. 1979.
7. Раҳимжонов Н. Бадий асар биографияси. Т.: Фан. 2008.

ҲОМИЛ ЁҚУБОВ (1907-1998)

РЕЖА :

1. Ҳ.Ёқубовнинг ҳаёти ва ижоди.
2. Ойбек ижодининг йирик тадқиқотчиси.
3. Танкидчи ва адабий жараён.

Ҳомил Ёқубовнинг ҳаёти ва ижоди. XX аср ўзбек танкиди ва адабиётшунослиги тарихида Ҳ.Ёқубов катта ўрин тутади. Танкидчиликка

дастлабки мақолалари биланок ёркин истеъдод сифатида кириб келган олим адабий жараёнда тезда мустахкам ўрин эгаллади.

Филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Беруний номидаги Республика давлат мукофоти совриндори Ҳ.Ёқубов Ўзбекистондаги адабиёт илми равнакига муносиб ҳисса қўшган забардаст олим 1907 йили Тошкент шаҳрида туғилди. Дастлаб Алишер Навоий номидаги педагогика билим юртида, сўнг Ўрта Осиё давлат университетининг иқтисод факультетида таҳсил олди. Лекин адабиётга чексиз муҳаббат, буюк ўзбек адиби Ойбек билан ўсмирликдаги дўстлик уни адабиёт оламига етаклади. Ўрта мактабларда, республика олий ўқув юртларида ўзбек адабиётидан дарс берди. Санкт-Петербургдаги Шарқшунослик институти аспирантурасида таҳсил олди (1944-47). Л.К.Боровков раҳбарлигида Турди ижоди бўйича номзодлик диссертациясини химоя қилди. 1948 йилдан умрининг охиригача ЎзФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида илмий ходим, бўлим мудри лавозимларида ишлади. У реалистик ўзбек адабиётшунослиги ва танкидининг шаклланиши ва тараққиётини таъминлашда, илмий-эстетик тафаккур ривожидида сўнгги нафасигача хизмат қилди. "Олим ўзининг илк тақриз ва мақолалари билан ўзбек адабиётшунослиги ва танкидчиларининг биринчи авлоди орасида истикболи порлоқ навқирон талант соҳиби сифатида танила борди ва эрта эътироф этилди. Ўзи мансуб авлод вакиллари эса унга катта давранинг энг тўрларидан жой берадилар. Айтайлик, Ойбек ўзи мансуб авлод-тенгдош санъаткорлар орасида қандай мавқени ишғол этган бўлса, Ҳомил Ёқубов ҳам ўз тенгдошлари-адабиётшунослар ва танкидчилар орасида худди шундай фахрли ўринни эгаллаб келяпти"⁹⁰.

"Ойбек ва унинг шеърлари" номи остида илк тақризи шоирнинг дастлабки шеър тўпламларидан бири—"Кўнгил найлари"га бағишланди (1929). Фафур Ғуломнинг ҳикоялар тўпламига ёзган тақризи (1932) унинг насрий асарлар таҳлилида ҳам нозик дид эгаси эканини кўрсатди. Илк тақризлар Ҳ.Ёқубовнинг ижодкор табиати ва асардаги хос жиҳатларни аниқ пайкаш қобилиятидан дарак беради.

Мунаққид ўз ижодида мумтоз ва XX аср ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш методологиясини ишлаб чиқишга катта эътибор қаратди. Мумтоз адабиёт масалаларини, унинг атоқли вакиллари ижодини илмий тадқиқ этиш ҳам диққат марказига қўча бошлади. Ёш олимнинг тадқиқот объекти тобора кенгайиб, илмий савияси чуқурлашиб борди. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун унинг Бобур ва Турди, Муқимий ҳаёти, ижоди ҳақидаги ишларни эслаш kifоя.

40-йиллардан бошлаб, Ҳ.Ёқубов иқтидори ўзбек адабиётининг таникли намояндалари ижодини, адабий жанрларни, турли муаммоларни

⁹⁰ Кулжонов А. Илм ва ижод оламида. Ғ. 1960. -Б 6.

ўрганишда намоён бўлди. "Абдулла Қаҳҳор новеллалари" номли (1946) "Шарк юлдузи" журнаlining бир неча сонларида босилган каттагина мақоласида "Ўзбек Чехови" ижоди ўзбек танқидчилигида биринчилар қаторида атрофлича таҳлил этилди.

30-йиллар ўрталарида яратган "Ғафур Ғулом ижодиёти" тадқиқоти ва 50-йиллар аввалида босилган "Ғафур Ғулом ҳақида танқидий-биографик очерк"(1953) ни қиёслаш санъаткор ижоди олим томонидан мунтазам кузатиб борилганини ҳамда санъаткор ижодидаги такомил мунаққид маҳоратининг ўсувига таъсир кўрсатиб борганига далил бўла олади. Олим бу йўналишдаги изланишларини давом эттирди. Илмий тадқиқот характеридаги "Ғафур Ғулом ҳаёти ва ижоди" (1959) номли йирик монографияси чоп этилди. Китоб буюк шоир ижоди ҳақида ўзбек танқиди ва адабиётшунослигида чоп этилган дастлабки салмоқли ишлардан бири бўлиб қолди.

"Адабий мақолалар" (1970) номли йирик тўпламнинг бир боби ҳам "Ғафур Ғулом" деб аталади. Ҳар бир ишда шоир ижодининг янги-янги кирралари кўрсатиб борилди. Мунаққид фаолиятининг етакчи хусусияти тарзида инқишоф топди. Умуман олганда, ўзбек адабиётшунослигининг узвий қисми Ғафур Ғуломшуносликка асос солиниши, биринчи навбатда, Ҳомил Ёқубов номи билан боғлиқдир.

Ҳамид Олимжон ва Уйғуннинг 30-йиллар иккинчи ярмигача бўлган ижодини тадқиқ этган Ҳ.Ёқубов ишлари кейинчалик вужудга келажак қатор ишларга мустақкам замин бўлди. Бу ижодкорлар ҳақида кейинчалик ёзган қатор мақолалари Ҳ.Ёқубовнинг эхтиросга бой, нозик лирик тадқиқотчи эканини кўрсатиб туради. Унга Ҳамза, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун поэзиясини, кейинроқ А.Қодирий ва Ҳамза асарларини катта муҳаббат ва илҳом билан таҳлил этиб, ичдан нурлантириш насиб этди.

Ойбек ижодининг йирик тадқиқотчиси. 1950-70-йиллардан бошлаб, Ҳ. Ёқубов улкан адиб Ойбек ижодини кенг йўсинда тадқиқ этиш ишига киришди. 20-йиллар охирида бу борада айрим мақола, такризлар ёза бошлаган олим ижодида 30-йиллардан бу йўналиш тизимли тус олди. 40-йиллар охирларига келиб Ойбек ижодига доир жиддий ишларга киришди. "Ёзувчи Ойбек", "Ойбек", "Ойбек прозасида бадий тасвир" каби ўнлаб мақолалари шунинг натижаси сифатида юзага келди. Узок йиллик изланишлар якуни сифатида монографик кўринишдаги "Ойбек. Танқидий-биографик очерк" (1955) майдонга келди.

Ойбекка бағишланган навбатдаги монография босилди. Тадқиқот нафақат олим ижоди, балки ўзбек адабиётшунослигининг муҳим ютуғи деб баҳоланди. Бу соҳадаги ишларни умумлаштириб, "Ойбек лирикасида ғоявийлик ва маҳорат"(1963), "Адибнинг маҳорати"(1966) номли йирик тадқиқотлар яратилди. Бу асарлар асосида ёқланган диссертация учун олимга 1966 йили филология фанлари доктори илмий даражаси берилди.

Ойбек лирикасида эпик унсурларнинг кучайиб бориши муносабати билан поэмалари вужудга келгани чуқур тадқиқ этилди ва илмий асосланди. Поэмалардаги романтик ва реалистик асослар, услубий хусусиятлар изчил таҳлил этилди.

“Қутлуғ кон”, “Навой”, “Олгин водийдан шабадалар” сингари романларда, “Нур кидириб” ва “Болалик” киссаларида намоён бўлувчи адиб маҳорати ва унинг тадрижий ўсиш йўллари ёритилди. Олим Ойбек насрий асарларини ўрганар экан, уларнинг яратилиш тарихига ҳам эътибор беради ва ҳар бир асарнинг тарихий шароит, замон, давр, халқ билан алоқадорлигини текширади.

Олимнинг “Ойбек лирикасида гоёвийлик ва маҳорат”, “Адиб маҳорати” асарлари XX аср иккинчи ярмидаги ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги камолотини белгиловчи тадқиқотлар каторида туради.

Танқидчи ва адабий жараён. Ҳ.Ёкубов адабий-танқидий қарашларида адабиётнинг халқчиллиги ва бадийлиги, анъана ва адабий меросга муносабат, миллийлик ва адабий ҳамкорлик, лирика, конфликт, қахрамон масалаларига бағишланган мақолалари муҳим ўрин эгаллайди. Унинг “Лирикада конфликт”, “Адабий меросимизни чуқур ўрганайлик”, “Лирикада замондошимиз нафаси”, “Ҳақиқий новаторлик учун”, “Танқид ва адабиётшунослик тарихига бир назар”, “Навой ва ўзбек совет адабиёти”, “Типик шароит ва типик характер” каби тадқиқотлари долзарб масалалар таҳлиliga бағишлангани, уларда мунаққиднинг муаммога ёндашув тарзи ва масалани ёритиш услуби яққол намоён бўлиб туради. Олим мазкур мақолаларда эътибор бераётган масаланинг янги қирраларини очади, айниқса, дабдабазлик, мадҳиябозлик, кўзбўямачиликка қарши чуқур илмийлик, босиқлик билан кураш олиб боради.

Ҳ.Ёкубов мақолалари, тадқиқотлари ўзбек адабий танқидчилигининг янги босқичга кўтарилувига фаол таъсир этди. Ўсиш, ўзгариш белгилари сифатидаги фикрлари, айрим янгиланишлар, аввалгиларига қараганда моҳиятан баъзи бир ўзгача қарашлар (масалан, “Навой” романи муносабати ҳамда Ойбекнинг дастлабки лирик асарлари ҳақида) кўришиб турса-да, Ҳ.Ёкубов, асосан, собит фикрли мунаққид сифатида шуҳрат топди ва шу жиҳати билан адабий жараёнга таъсир ўтказа олди. Бу ҳол унинг, айниқса, шеърят таракқиётига оид мақолаларида яққол кўзга ташланди. Унинг, айниқса, “Лирикада конфликт” ва “Лирикада замондошимиз нафаси” мақолаларида бу жанрнинг ўзбек танқидчилигида шу вақтгача қўп ҳам ёритилмаган, очилмаган қиррлари кўрсатилди, лирик шеърларда акс этган шу хусусиятлар нуқтан назаридан таҳлил этилди, ютуқ ва камчиликлар аниқ далиллар асосида белгиланди. Бу ҳол Ҳ.Ёкубов қарашларининг адабий жараёнга таъсирини оширди: “Лирик асарда образнинг ҳаракати кенг равишда ривожлантирилмайди, воқеалар тез-тез алмашиб турмайди, қахрамонлар турли-туман ҳолатларда, ҳар хил кишилар билан бўлган муносабатларда ўзини кўрсата бермайди, дея ёзади

Ҳ.Ёкубов.—Драматик фабула изчил очилиб бормайдн, воқеа содир бўлаётган шароит, жонли характернинг такомилн, характерларни бир-бирига қарши қўйиш атрофлича тасвирланмайди. Лирик шеърят асосини шоирнинг кечинмалари унинг ҳис ва туйғулари, орзу ва интилишлари, фикр ва умидлари ташкил этади. Лирикада ҳаёт ҳаяжон билан ҳис қилинган, қалбдан ўтган, субъективлашган ҳолда гавдаланади. Лириканинг предмети худди кечинмаларнинг ўзгинасидир. Лирикада воқелик ва ҳаётнинг турли томонлари шоирнинг уларга қизғин муносабати тарзида очилади, яъни ҳаёт унинг ўз шахсий кечинмалари юраги орқали кўрсатгандай бўлади⁹¹. Бу қарашлар давр лирикаси такомилга сўзсиз таъсирини кўрсатди. Ўзбек шеърятдаги, айниқса, лирикадаги конфликт табиатига доир унинг қарашлари наинки ўзбек танқидчилиги, балки шоирлар учун ҳам муайян янги қарашлар сифатида қабул қилинди. Бундай қарашлар лирикада замондош образини эстетик таҳлил этиш жараёнида ҳам кўринади. У Ғафур Ғулом, Уйғун, Миртемир, Мирмуҳсин, Асқад Муҳтор, Шайхзода, Ҳамид Ғулом, М.Бобоев шеърларини таҳлил қилар экан, улар ижодидаги тафаккурнинг ўткирлиги, гўзаллик туйғусининг қучлилигини чуқур ҳис этади, поэтик образлар моҳиятини нозиклик билан аниқлайди, камчиликларни ҳам аниқ ва тиниқ белгилайди. Масалан, у Ғ.Ғулом ижодида айрим баландпарвозлик, М.Шайхзода шеърларида баъзи тарқоклик, Уйғун шеърларида риторик ваъзхонлик унсурлари кўплигини мисоллар билан асослаб, кўрсатади.

Ҳ.Ёкубовнинг ўзбек адабий танқиди туғилиши, шаклланиши ва таракқиётини умумлаштирган ҳолда тадқиқ этган иши муҳим аҳамиятга эга. У XX аср тонгидаги ўзбек танқидий тафаккури қуртаклари Фуркат, Муқимий қарашларида, Сатторхон мулоҳазаларида деган хулосага келади. Унинг фикрича, М.Бехбудий, С.Айний, М. Шермуҳаммедовлар қарашлари асосида матбуотдаги ўзбек танқидчилиги кўз оча бошлади ва асрнинг 10-йиллари ўртасидан 30-йиллар аввалигача ўзбек адабий танқидчилигининг илк босқичи юзага келди. 20-йиллардаги тақриз, мақола, танқидий мулоҳазалари билан унинг тамал тошини қўйган А.Саъдий, Н.Тўрақулов, Айн (Олим Шарафуддинов), Отажон Ҳошим, Л.Олимий, Сотти Ҳусайн, Ж.Бойбўлатов, У.Эшонхўжаев, Вадуд Маҳмуд, Фитрат, Чўлпон, С.Айний, Боту, Олтой, А.Мажидий, Зиё Саид, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Анқабой, У.Исмоилов каби зиёли, адиб ва мунаққидлар фаолиятига баҳо беради. 20-йилларда фаолият кўрсатган "Чигатой гурунги" ва сўнгрот ташкил этилган "Қизил қалам" жамиятининг ишларини таҳлил этади. Даврнинг А.Саъдий, Фитрат, С.Ҳусайн, Олим Шарафуддинов, Ойбек каби кўзга кўринган арбоблари ижоди таҳлили асосида 20-йиллар танқидчилигининг шаклланиш жараёнлари тўғрисида қимматли маълумотлар беради.

⁹¹ Ёкубов Ҳ. Сайланма. Икки жилдлик. 1- жилд Т., 1983. –Б. 94.

Умуман, Ҳ.Ёқубов ўзбек танкидчилигидаги муҳим йўналишлар ҳақида фикр юритиб, қатор гоёвий-эстетик ва назарий масалаларни ўртага ташлади, танкидчи ва адабиётшунослар бадий маҳорати, индивидуал услуги билан боғлиқ муаммоларни кенг қўламда ўрганди.

Ҳ.Ёқубов кўп йиллар мобайнида олий ўқув юртлирида адабиётдан дарс берди. Қатор дарслик, қўлланма, мажмуа, ўқув дастурлари яратди. У икки томлик "Ўзбек совет адабиёти тарихи очерклари" (1961-1962), "История узбекской советской литературы" (1967), уч томлик "Ўзбек совет адабиёти тарихи"(1968-1972) ва бошқа фундаментал тадқиқотлар яратилишига раҳбарлик қилди. Олим Беруний номидаги республика Давлат мукофоти совриндори бўлди (1967). "Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби" деган юксак унвон билан тақдирланди (1968).

Мунаққид 1935 йилда Чўлпоннинг "Соз" тўпламига тақриз ёзиб, шоир бағамом кораланиб турган бир шароитда у ҳақда қатор ижобий мулоҳазалар айтишга журъат этган эди. Ҳаёт шомиди, 90 ёшлари арафасида, энди Мустақиллик шароитларида у яна Чўлпон ижодига мурожаат этди. Чўлпон ва Навоийга бағишланган рисоласини эълон қилди ҳамда адабиётга, адолатга садоқат намуналарини кўрсатиб кетди.

Таянч тушунчалар: адабий танкиднинг тугиллиши ва шаклланиши, гоёвийлик ва маҳорат, юксак идеал, адабий танкидда маҳорат, лирикада конфликт, тарихийлик тамойили, эпик аломат, назарий қарашлар.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ҳ. Ёқубовнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида нималар биласиз?
2. Олим Ғ.Ғулом ижодини ўрганишга қандай ҳисса қўшди?
3. Ҳ. Ёқубов ойбекшуносликда қандай муваффақиятларга эришди?
4. Мунаққиднинг адабий жараёнга боғлиқ мақолаларини таҳлил қилинг.

5. Олимнинг адабий танкиднинг шаклланиши ва таракқиёти борасидаги тадқиқотларининг аҳамияти нималардан иборат?

6. Мунаққиднинг замондошлари ҳақидаги қарашлари қайси ишларида акс этган?

7. Ҳ. Ёқубовнинг ўзига хос услуги нималарда намоён бўлади?

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

1. Ёқубов Ҳомил.Ойбек.Т., 1959.
2. Ёқубов Ҳомил.Ойбек лирикасида гоёвийлик ва маҳорат. Т.: Адабиёт ва санъат.1965.
3. Ёқубов Ҳомил.Адибнинг маҳорати.Т.,1966.
4. Ёқубов Ҳомил.Адабий-танкидий мақолалар.Т., 1972.
5. Ёқубов Ҳомил.Сайланма. Икки жилдлик. Т.: Адабиёт ва санъат.1983.

Унинг хақида:

6. Имомов Б. Ҳомил Ёқубов. Т., 1976.

7. Каримов Н. Саҳий истеъдод соҳиби \ Китобда: Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услублар ранг-баранглиги. Т.: Фан. 1983.

8. Назаров Б. Олим маданияти (Ҳ. Ёқубов хақида). Ижодий портрет. Т. "Ўзбекистон", 1977.

9. Расулов А. Майдонда туриш машаққати / Бетакрор ўзлик. Т.: Мумтоз сўз. 2009, 217-223 б.

10. Тоғаев О. Ибратли сабоқлар. Т.: Фан. 1987.

11. Турдиев Ш. Ҳомил Ёқубов хақида хотираларим // ЎТА. 2009, № 4, 116-122-б.

МАТЁКУБ ҚЎШЖОНОВ

(1918–2005)

РЕЖА:

1. Мунаққиднинг илмий-ижодий йўли.
2. Кодирийшунослик саҳифаларидаги ёғдулар.
3. Ойбек ижоди танқидчи нигоҳида.
4. А. Қаҳҳор ижодининг толмас тадқиқотчиси.
5. Адабий портретнавис маҳорати.

Мунаққиднинг илмий-ижодий йўли. Етук танқидчи ва адабиётшунос, ЎЗР ФА хақиқий аъзоси, Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти совриндори, филология фанлари доктори, профессор М. Қўшжонов ўзбек танқидчилигида фикрлаш тарзи ва ифода услуби, жанговар ҳақгўйлиги, сермахсул ва салмоқдор тадқиқотлари билан алоҳида ажралиб туради. У жаҳон ва рус танқидчилиги эстетик анъаналарини ижодий ўзлаштириб, янги шароитларда ўзбек адабиёти муаммолари тадқиқи ва таҳлилида давом эттирган мунаққиддир.

Бизга тақдир икки буюк танқидчи—Озод Шарафиддинов ва Матёқуб Қўшжоновни насиб этди. Уларнинг ҳар иккови ҳам ижодини жасорат билан бошлаб, ўзига хос равишдаги жасорат билан тугатдилар. Агар жаҳон адабий танқидчилиги антологияси чоп этилса, уларнинг ҳар иккови ижодидан намуналар киритилса, ҳар томонлама адолатли иш бўлур эди. Ҳақиқатан ҳам М. Қўшжонов жаҳон ва рус танқидчилари эстетик тамойилларини ижодий ўзлаштириб, ўзига хос шароитда, ўзбек адабиёти материаллари асосида давом эттирган жасоратли ижодкор-мунаққиддир.

М. Қўшжонов Туркменистоннинг Тошховуз туманидаги Ҳалланг қишлоғида 1918 йилнинг 5 майида чўпон оиласида туғилди. Тўликсиз ўрта маълумот олгандан сўнг Чоржўйдаги ўқитувчилар тайёрлаш билим юрти ва қиска муддат педагогика институтида таҳсил олди. 1942 йилгача Тошховуздаги ўрта мактабда ўзбек тили ва адабиётидан дарс берди.

Иккинчи жаҳон урушида қатнашиб, чапдаст снайпер сифатида жанг қилди. Жасорати учун орден ва медаллар билан мукофотланди. Урушдан қайтгач, Ўрта Осиё давлат университетининг филология факультетига кириб, уни имтиёзли диплом билан тугатди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетида масъул лавозимда ишлади (1950-1953). Москвадаги Ижтимоий Фанлар академиясига ўқишга тавсия этилади (1953). Таҳсил давомида қобилияти ва фикрлаш доирасининг кенглиги билан сафдошлари орасида ажралиб турди. Ўқишни тугатиб қайтгач, Ўрта Осиё университети филология факультетининг ўзбек адабиёти кафедрасида ишлади (1957-1960). Талабаларга маъруза ўқиди. Маърузаларга шу қадар жиддий тайёрланардики, матнларнинг аксари тўлиқ ҳолда матбуот саҳифаларида алоҳида-алоҳида мақола тарзида босилди. Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтига катта илмий ходим бўлиб ишга ўтди (1960), у ерда илмий ходим, бўлим мудиридан директорликкача бўлган йўлни босиб ўтди.

М.Кўшжоновнинг адабий танқидчилик фаолияти Ижтимоий Фанлар академиясида таҳсил олаётган пайтларида бошланди. 1956 йили газетада "Бир танкидий-биографик очерк ҳақида" номли биринчи такризи эълон қилинди. Адабий танқидчи бўлишдек қийин соҳанинг масъулиятини чуқур ҳис этган ёш олимнинг бу такризи унинг истикболини ёрқин кўрсатиб турарди. У аста-секин наинки адибнинг, балки ўзининг ҳам маҳорати ҳақида ўйлайдиган танқидчи, назария масалаларига алоҳида эътибор билан қаровчи, эстетик қарашларини образли ифодалашга интиладиган адабий танқидчи сифатларини намоён эта борди. Ўз асарларида ижодкорлар бадиий маҳорати масаласига кўпроқ диққатини қаратди. Унинг тадқиқотларида хулоса чиқаришга нисбатан асарни ҳолисона, аниқ таҳлил қилиб, ўқувчи муҳокамасига ҳавола этиш хусусияти устундир. Танқидчи ўқувчига ўз тайёр хулосаларини қуруқ тақдим этиб қолмасдан, уни ҳам фаол фикр юритишга даъват этадики, бу унинг ижодкорлигидан далолат беради.

Олимнинг дастлабки босқич ижодида Ойбек романларидаги шакл ва мазмун бирлиги масаласига социалистик реализм нуқтаи назаридан ёндошилган бўлса-да, умуман, ўзбек адиблари ижодига махсус шу муаммо – адабиёт ва эстетиканинг энг муҳим масалаларидан бирига махсус ёндошув М.Кўшжоновнинг шу мақолаларидан бошланди, дейиш мумкин.

Олимнинг "Маъно ва мезон" (1974), "Моҳият ва бадиият" (1977), рус тилидаги "Талант қирралари" (1975), "Ойбек" (1976), "Маҳорат масъулияти" (1977) номли китоблари ҳозирги ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигининг принципаал ютуқлари бўлиб қолди. "Маъно ва мезон", "Талант қирралари" китоблари Ҳамза номидаги Республика Давлат мукофотига сазовор бўлди. Олимга "Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби" деган юксак унвон берилди (1978). Ўзбекистон Фанлар

академиясининг мухбир ва 2000 йилдан ҳақиқий аъзолигига сайланди (1979).

М.Кўшжонов танкидий қарашларининг шаклланишида рус танкидчилари таъсири катта бўлди. Танкидчи таҳлилга киришар экан, кўп ҳолларда В.Белинский услубига хос йўл тутиб, фикрни асар ҳақида маълумот беришдан бошлайди. Бу эса мунаққид асарларининг ўқишли ва кизикарли бўлишини таъминлайдиган муҳим омилга айланади. У ҳақда шундай ёзади: "Танкидчиларимиз образларни танкидий йўл билан қайта тиклаш приёмини эгаллаб олдилар. Ёзувчи бадий асар яратиб, китобхонни ўз ғоясига бир марта шерик қилса, танкидчи ўша асарни таҳлил қила туриб, асар ғоясига, эстетик қимматига китобхонни иккинчи бор шерик қиладиган бўлди. Шу йўл билан танкидчи асарнинг таъсир кучини оширадиган, адабиётнинг кучига куч қўшадиган бўлди"⁹².

Мақоладан асарда, матн моҳиятида яширинган фикрларни англаш, ёзувчи маҳорати сирларини идрок этиш эса, ўқилаётган иш кадр-қимматини янада оширади. Белинский услубига хос бу фазилат М.Кўшжоновнинг танкидчилик маҳоратига маълум даражада таъсир кўрсатди. Бундай услубни мунаққиднинг 70-йиллар ўзбек насридаги композиция муаммолари ўрганилган қатор мақолаларида, хусусан, "Маъно ва мезон" номли адабий-танкидий мақолалар тўпламида кўриш мумкин. Шу туфайли М.Кўшжоновнинг У.Назаров, Ў.Ҳошимов, Ш.Холмирзаев, О.Мухтор, З.Аълам асарлари таҳлиliga бағишланган илмий-танкидий ишларида шу услуб ёрқин сезилиб туради.

М.Кўшжонов маҳоратига хос фазилат шундаки, у бадий асар таҳлилида соф илмий академизм усулини қўлламайди, ўқувчи завқланиб ўқийдиган, зерикмайдиган услубий йўналиш танлайди. Бу эса унинг санъат асарига, умуман, адабиётга илмий-эстетик тамойиллар асосида ёндашишини намоён этади. Бу нарса, биринчи навбатда, мунаққиднинг ҳар бир бадий асарни ҳаёт билан қиёслашида, унга суянган ҳолда инсон ҳаёти ҳақида, унинг ички олами, муаммолари, маънавий ва ахлоқий масалалар тўғрисида кенг фикр юритишида кўринади.

Қодирийшунослик саҳифаларидаги ёғдулар. Ўтган салкам юз йил мобайнида қодирийшунослик ўзбек танкидчилигининг муҳим тармоғи ва мустаҳкам таркибий қисми сифатида қарор топди. Бу йўналишда ўз кучини синаб кўрмаган, Қодирий ижодидаги янги бир қиррани очишга ҳаракат қилмаган, ёхуд унинг ноёб асарларини ўқиб, у ҳақдаги ҳаяжон ва муҳаббатини ўзгаларга маълум қилишни истамаган таникли ўзбек адиби ва адабиётшуносни топиш қийин. Бу йўналишда, айниқса, Ойбек С.Хусайн, И.Султон, Ҳ.Ёқубов, М.Кўшжоновлар салмоқли ишлар яратдилар. А.Алиев, И.Мирзаев, Ф.Насриддинов, У.Норматов, С. Мирвалиев, Б.Каримов ва бошқаларнинг меҳнати барақали бўлди.

⁹² Кўшжонов М. Калб ва қисфа. Т.. 1979. - Б.62.

А.Қодирий санъати ва маҳоратини ўрганиш М Қўшжонов ижодининг марказий муаммоларидан бирини ташкил этди. Унинг "Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати" номли асари адиб ижоди нозик дид ва нафосат билан, бор гўзалликлари ва кудрати билан таҳлил этилган ўзбек адабиётшунослигидаги дастлабки фундаментал тадқиқот сифатида XX аср ўзбек танқидида мустаҳкам ўрин эгаллади. Олим А.Қодирийнинг характер яратиш маҳорати, характернинг шаклланиш омилларини аниқлаш, санъаткорликдаги жозиб нукталарни топиш, хусусан, "сир саклаш" санъатини биринчилардан бўлиб М.Қўшжонов кўра олди.

Тадқиқотда А.Қодирийнинг Ойбек, А.Қаҳҳор каби улкан санъаткорлар ижодига хос хусусият "воқеаларни сирли баён этиш" санъатини кўрсатишга кенг ўрин берилди. Зотан, воқеаларни сирли баён этиш ёзувчига қаҳрамон рухий оламини очишда асосий омил бўлиб хизмат қилди, деган хулосага келади мунаққид. А.Қодирий бадий маҳоратининг қирраларини олим (сир саклаш, перепития, ички ва ташқи коллизиялар бирлиги, антитеза) асардаги наинки асосий образлар – Отабек ва Кумуш характери орқали очиш, балки бу икки қаҳрамонга келиб туташувчи ва уларга алоқадор бўлган, беистисно, барча катта-кичик образларни ҳам таҳлил этиш орқали кўрсатишга интилади. Лекин асосий эътиборини Отабек ва Кумушга қаратади, албатта. Отабек ва Кумуш характери асардаги барча хужайраларни бир-бирига боғловчи, ҳаракатлантирувчи асосий куч. "Романнинг бош ғояси асосан етакчи образларда ифодалангани учун бу образларнинг яратилиши тўғрисида кўпроқ тўхташ фойдалидир. Чунки бу масала ёзувчи санъатини белгиловчи асосий омиллардандир", деб ёзади олим⁹³.

"Ўткан кунлар"даги характерларни таҳлил қилиш жараёнида М.Қўшжонов ўз қалбида тугилган ҳис-ҳаяжонларни китобхонда ҳам уйғотишга интилади: "Ота-она орзуси"! Ўзбекчиликнинг бу одати қанча-қанча соф инсоний ҳис ва муҳаббатни, инсоний гўзалликларни ўз оловида куйдириб юбормади. Ота-она орзуси деб қанчадан-қанча гул гунчалари очилмай сўнди. Бу мудҳиш ўтмиш сарқити ҳозир ҳам озод, бахтиёр ёшларимиз олдида баъзан ғов бўлиб турмайdimи?" – дея ачиниш билан ёзади танқидчи Отабекнинг ота-она орзуси йўлида иккинчи марта уйланишга мажбур бўлаётганидаги рухий ҳолатини таҳлил этаркан. Танқидчи қалбидаги бу изтироб тезда китобхонга ҳам "юқади" ва унинг хаёлига ҳам янги ёғдулар сочади.

"Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати" китобини муаллиф мустақиллик йилларида қайтадан назардан ўтказиб, ихчамлаштириб ва бойитиб, "Ўзбекнинг ўзлиги" номи билан нашр эттирди. Тарихийлик тамойилларига қатъий амал қилган танқидчи бу китобда ўзининг қатор янги қарашларини истиклол мафқурасига асосланган ҳолда баён этади. Бу

⁹³ Қўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги. Т. 1994. - Б. 8.

асар мустақиллик руҳи билан суғорилганлиги, А.Қодирий ижодининг бугунги замонамиз учун аҳамиятли жиҳатларига эътибор берилиши билан диққатга сазовордир.

М.Кўшжонов буюк адиб Абдулла Қодирий асарларини катта эътибор билан ўрганди, у ҳақда жиддий монографик тадқиқотлар яратди. "Моҳият ва бадиият" китобининг "Устозлар сабоғи" деб номланган катта бўлими А.Қодирий, Ойбек, Ш.Рашидов ва Гулҳаний ижодининг таҳлилига бағишланган.

М.Кўшжонов кўпинча ўз ижодини йирик ва ўлмас сиймолар билан боғлади. Ҳамза, С.Айний, Ойбек, А.Қаҳҳор каби адиблар ижоди ҳақида салмоқдор, кўламли ва теран тадқиқотлар яратди. 60-80-йиллар насрига хос қатор тамойилларни очиб берди, аини замонда конфликт, сюжет, композиция каби назарий масалаларга оид умри узок мақолалар, тадқиқотлар яратди.

Ойбек ижоди танқидчи нигоҳида. М.Кўшжоновнинг танқидчиликка кириб келишидаги дастлабки эътиборли мақолаларидан бири А.Мухторнинг "Опа-сингиллар" романига бағишланди. Лекин мунаққид номини китобхонга танитган, яъни дарҳол тилга тушган ишлардан бири "Қутлуг қон" тўғрисидаги катта мақола бўлди. Бошқа кўп фазилатларидан ташқари оддий ўзбек йигити Йўлчи характерининг шаклланиш жараёни чуқур таҳлил қилинган бу мақола газетада эълон қилиниш билан тилга тушди. Шу мақоладан бошлаб М.Кўшжонов Ойбек ижодини, унинг маҳорат сирларини ўрганиш борасида кўп меҳнат қилди.

И.Султонов ўтган аср 60-йиллари арафасидаёқ танқидчиларни М.Кўшжоновдан ўрнак олишга даъват этиши бежиз эмас. "Ойбек романларида характерларни тасвирлаш маҳорати" мавзусида рус тилида ёзилган номзодлик диссертациясининг асосий натижалари китоб ҳолда 1959 йилда босилиб чиқди. "Хўш, М.Кўшжонов Ойбек ҳақидаги аввалги тадқиқотлардан сўнг ойбекшуносликда нималарни кашф этди? Аслида адабиётшунос Ҳ.Ёкубов китобларидан кейин бу борада ҳаммага манзур бўладиган иш қилиш ниҳоятда улкан масъулият талаб қиларди. Бу ишни амалга ошириш учун фақат танқидчи талантининг ўзи кифоя қилмасди. Талантга кўшимча тинимсиз меҳнат, юксак дид, пухта назарий билим керак эди. Узок изланишлар, бир неча йил Москванинг жаҳонга машхур олимлари даврасида бўлиш, классиклар асарларини синчиклаб ўрганиш ёш олимни бу жасоратга ундади"⁹⁴.

Китобнинг фазилати ёзувчилик санъатининг асосий ва муҳим томони саналувчи характер яратиш маҳоратининг текширилишида кўринди. Асар З.Кедрина, Г.Ломидзе каби таникли олимлар томонидан ўзбек адабиётшунослигининг жиддий ютуғи деб юксак баҳоланди.

⁹⁴ Кўчирма Ў. Ўтаевнинг "Таҳлил маҳорати" мақоласидан олинди // ЎТА. 1978. № 3. -Б. 74.

М.Қўшжонов Ойбек асарлари ҳақидаги кузатишларини давом эттириб, юксак маҳорат намунаси бўлган "Ойбек маҳорати" асарини яратди ва унда, асосан, адибнинг насрий ижодини тадқиқ этди. Бу асар "адабий ҳодисага фақат назарий олим кўзи билангина эмас, балки санъаткор кўзи билан ҳам қарашнинг, илмий тафаккурни бадий тафаккур билан диалектик алоқада олиб бориш"нинг гўзал намунаси бўлди. "Ойбек маҳорати" монографияси ойбекшуносликни янги босқичга олиб чиқди. Ойбекшуносликнинг янги босқичга кўтарилиши, айни вақтда, умуман, ўзбек адабиётшунослигининг юқори босқичга кўтарилаётганидан далолатдир.

Бу китобда ҳам таҳлил марказида характер масаласи туради. "Ойбек маҳорати"нинг адиб ҳақидаги бошқа тадқиқотлардан фарқланувчи ўзига хос фазилатидан бири шунда. Характер ҳаракатининг далиллаш санъатини очишда намоён бўлган А.Қодирийга бағишланган тадқиқотидаги тажриба, анъана давом эттирилиб, Ойбекка доир бу ишда янги асарларга мурожаат асосида янада чуқурлаштирилди. Бу тадқиқот қаҳрамон характерига боғлиқ ҳолда конфликт, сюжет, композиция муаммолари ҳам узвий бирликда ўрганилган ўзбек адабиётшунослиги эришган алмоқли ютуқ бўлди. М.Қўшжонов Ойбек шеъриятига кўп мурожаат этмайди. Унинг поэмаларига, асосан, прозага ўтишдаги муҳим сифатларнинг шаклланишини белгилаш нуктаи назаридан ёндашади. Шу маънода мунаққидни Ойбек шеъриятида эпик хусусиятлар жалб этади. М.Қўшжонов уларни таҳлил этар экан, шоир шеъриятда ҳам йирик полотнолар, кескин зиддиятлар, катта сюжет яратиш устаси эканлигини очиб беради. Бу Ойбекнинг катта ижод майдонига кириб келиши учун замин бўлди деб хулоса чиқаради.

М.Қўшжоновнинг Ойбек ижоди ҳақидаги изланишлари изчилликка эга. Унинг "Талант жилolari", "Маҳорат дарси", "Ижод сабоқлари" китобларида ҳам Ойбек маҳорати хусусидаги нозик кузатишларга дуч келамиз. Олим Ойбек асарларидаги айрим қаҳрамонларни ёзувчи шахси, таржимаи ҳоли биографияси билан боғланишда ёритишга ҳаракат қилади. "Қутлуг қон"даги Йўлчи, "Улуг йўл"даги Зумрад, Умарали образларидаги ўз-ўзини англаш, руҳий- маънавий уйғонишлар, сўзсиз, "ёш Ойбекнинг ўз бошидан ўтган" деган хулоса асар структурасидаги ўзига хосликларни очишдан ташқари у ҳақда кузатишлар олиб борилаётган илмий ишнинг ҳам жонлиги ва ҳаётлигини оширди.

Абдулла Қаҳҳор ижодининг толмас тадқиқотчиси. XX аср ўзбек адабиётшунослигининг таркибий қисми—қаҳҳоршуносликни ҳам М.Қўшжонов тадқиқотларсиз тасаввур этиш қийин. У А.Қаҳҳорнинг деярли барча асарларини, улардаги эстетик тамойилларни кенг планда, янгиланиб бораётган фикрлар асосида янгича услубда таҳлил қилди. Бу ҳол А.Қаҳҳорнинг ижодий индивидуаллигини, яъни А.Қодирий, Ойбек ва бошқа йирик носирлар ижодидан фарқ қиладиган кирраларини тўлароқ

гавдалантириш имконини берди. Бу, ўз навбатида тадқиқотчини адиб маҳоратини чуқур ва теран тадқиқ қилиш йўлида жиддий изланишларга ундади. "Адашганлар фожиаси" деб аталган тадқиқот А.Қаҳҳор ижодини, маҳорат сирларини ўрганиш йўлидаги ана шундай изланишлар натижаси бўлди.

М.Қўшжоновнинг "Маҳорат сирлари" (1968) номли асаридида А.Қаҳҳорнинг эпик асарлари юксак дид билан таҳлил қилинди. Адиб ҳақида навбатдаги "Ҳаёт ва нафосат"(1970) китобида ёзувчининг ҳикоянавислик санъати ва драматик асарлари ўрганилди. "Абдулла Қаҳҳор ижодида сатира ва юмор" асаридида эса ёзувчининг ҳажвий маҳорати тадқиқ этилди.

А.Қаҳҳор муаммоларга қандай ёндашди, воқеликка муносабати қандай, бошқа ижодкорлардан қайси хусусиятлари билан фарқланади, таланти йўналишини белгилайдиган омиллар нималардан иборат? М.Қўшжонов юкоридаги китобларида ана шу масалаларга жавоб кидиради ва, энг асосийси, бу мураккаб муаммоларни асосли далиллар билан чиройли услубда очиб беради. Бутун диққат-эътибор етакчи бир нуктага-ёзувчининг ижодий принциплари нималардан иборат эканлигини таҳлил қилиб бериш ва шу асосда унинг ўзига ҳослигини кўрсатишга қаратилади.

А.Қаҳҳор ҳақидаги ишнинг А.Қодирий, Ойбек ижодига бағишланган тадқиқотлардан фарқланувчи айрим хусусиятлари шундаки, танқидчи энди асарнинг гоъвий-бадиий қимматини белгиловчи қаҳрамон характерини ўрганишдан ташқари бир қарашда оддий китобхон кўзига ташланавермайдиган оҳанг ва тафсилотларгача алоҳида эътибор беришга интилади. Бу, айниқса, "Абдулла Қаҳҳор ижодида сатира ва юмор" китобида яққолроқ кўзга ташланади. Мунаққид асарларни қиёсий таҳлил қилиш йўлидан борадики, бу А.Қаҳҳор маҳоратини янада аниқроқ кўрсатиш имкониятини яратади. Бундай ёндашув ўзбек адибини жаҳонга машҳур новеллистлар билан бир қаторда туради деган хулосага олиб келади. Айни вақтда, улардан фарқланувчи ўзига ҳосликни ҳам ишонарли далиллади.

А.Қаҳҳорнинг нодир хусусиятларидан бири –ҳаётни, қаҳрамонларни рухий таҳлил қилиш маҳоратига эгалигидир. М.Қўшжонов "Сароб" ва "Синчалак"ни ўзгаларга ўхшаб умуман эмас, шу муаммо нуктаи назаридан таҳлил этди. Уларнинг ўзига ҳослиги шу хусусиятларда намоён бўлади деган фикрга келди. М.Қўшжонов адибнинг адабий-эстетик қарашларини ўрганишга ҳам алоҳида эътибор берди.

"Ўтмишдан эртақлар" ўзбек адабиётидаги ўзига ҳос бир етук автобиографик асар экани; Саидий қиёфасидаги мураккаблик, қарама-қаршилиқ, турли рухий изтироб фақат унинг эмас, давр ва замон образига ишора экани; "Анор"даги ҳақиқий фожианинг сири; "Ўғри"даги йиғи ва кулги бирлиги; "Минг бир жон" ва "Асрор бобо"даги комизм билан фожиа, мutoйиба ва юмор муштараклиги; "Башорат", "Миллатчилар", "Бошсиз

одам" замирига яширинган ёзувчи идеали ҳақидаги мулоҳаза ва илгари сурилган фикрлар, наинки адабиёт ва танкид ривожи, балки, айти вақтда китобхон эстетик дидига ҳам таъсир қилади.

М.Кўшжонов мақола, илмий тадқиқотларида фикрни образли ифодалаш санъати билан китобхон бадий-эстетик дидини ўстиришга муносиб ҳисса қўшган танкидчи ҳисобланади. Унинг фикрича, "Бадий етук асарга бағишланган танкидий таҳлил шундагина ўзини оқлайдики, токи уни ўқиган одамнинг бадий асардан олган маълумот ва эстетик ҳисси икки баробар ошсин". М.Кўшжонов тадқиқотлари ўзи қўйган ана шу талабларга жавоб беради. Унинг санъаткорларга бағишланган китоблари фазилатан бадий асар каби завқ билан ўқилиши сабаби шундан.

Адабий портретнавис маҳорати. Ўзбек танкидчилигида Иззат Султон, О.Шарафиддинов, С.Мамажонов, Н.Каримов, У.Норматов, А.Расулов сингари мунаққидлар адабий портрет усталари сифатида машхурдирлар. М.Кўшжонов улар сафидаги пешқадамлардан бири сифатида адабий портретларида бадий маҳорат масаласини тадқиқ марказига қўйиши билан ажралиб туради. У муайян асардаги бадий маҳоратни текшириш орқали айрим муҳим назарий хулосалар чиқаради. Мунаққид ижодида адабий портрет жанри етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. У ҳар бир асар таҳлилида ёзувчидан теран ҳаётийлик, юксак бадийликни талаб қилади. Адабий портретда ҳам асосий масалага шу нуқтан назардан ёндошади. Шу жиҳатдан М.Кўшжоновнинг И.Султон, Қ.Ҳикмат, О.Ёқубов, П.Қодиров, Ш.Холмирзаевга бағишланган кичик-кичик адабий портретлари, А.Ориповнинг "Армон" тўпламига ёзган сўзбошиси ҳамда С.Мелнев билан ҳамкорликда ёзган "Абдулла Орипов" номли китоби характерлидир.

Шўро йилларида яратилган адабий портретларда ёзувчининг фақат ижоди марказда тутилиб, унинг инсоний фазилатлари, ҳаётидаги драматизм, оила, муҳит каби масалаларга кам эътибор берилди. Ҳолбуки, адолат, холислик, ҳаққонийлик ва илмийлик жиҳатидан, ҳамда Сент-Бьёв алоҳида таъкидлаганидек, ёзувчи ижоди ва сиймоси ягона экан, унинг кундалик ҳаёти ва одатларига ҳам аҳамият бериш лозим: "Мени хамиша мактублар, суҳбатлар, фикрлар, характерларнинг турли ҳолатлари, руҳияти, бир сўз билан айтганда, машхур ёзувчилар таржимаи ҳолини ўрганиш ром этиб келди"⁹⁵, деб ёзган эди.

Абдулла Қаҳҳор, Абдулла Қодирӣ, Ойбек ижодига оид портретларни кўздан кечирар эканмиз, танкидчининг бошқа жанрдаги тадқиқотларида етакчи бўлган- образларни адабиётшунослик йўли билан қайтадан яратиш усулига дуч келамиз.

"Нафосат шайдоси" портрети Ойбек киёфасини яратиш йўлидаги изланишлардан биридир. Ойбек ҳаёти ва ижодига бағишлаб монография,

⁹⁵ Сент-Бьёв Шарль. Литературные портреты. Критические очерки. М.: Худож. лит., 1970 - С. 313.

илмий-биографик очерк, портрет каби жанрларда кўплаб тадқиқотлар яратилди. М.Кўшжонов асарининг улардан фаркли жиҳати шундаки, у Ойбек ижоди ҳақида умумлаштирувчи характердаги адабий портретни яратди. Унда ҳам ёзувчининг ижодий киёфаси намоён бўлади, ҳам асарларидаги қахрамонларнинг оддий китобхон сезмаган, пайкамаган фазилатлари билан бутун тўлиқликда гавдаланади.

М.Кўшжонов ёзувчи ижодининг ўзига хосликлари, асарларининг бадияти орқали очилувчи мухтасар ижодий портретлар яратди. Жумладан, у И.Султон, К.Яшин, Ш.Рашидов, Қудрат Ҳикмат, О.Ёкубов, П.Қодилов, А.Орипов, Ш.Холмирзаев, О.Мухторов портретини яратар экан, ҳар бир ижодкорнинг кўпчиликка номаълум маҳорат сирларини кашф этди. Танқидчи портретлари кўпинча, ўқувчи диққатини тезда ўзига жалб этадиган кизиқарли усулда бошланади. Баъзан адабий портретнинг биринчи жумласиданок ўқувчи эътиборини сирли тугунга ҳавола этади. Натижада, китобхон биринчи жумладаги сирли тезис (код)га эргшиб, адабий портретни ўқиб кўйганини сезмай қолади. Масалан, Ҳ. Олимжон ҳақидаги портретда шоирнинг ўз сўзлари сарлавҳага олиб чиқилган: «Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман!», Қудрат Ҳикмат ҳақидаги адабий портрет ҳам «Эшитинг, шеър ўқийман» деган шоирнинг ўз ибораси билан бошланади. Яъни сарлавҳаданок танқидчи фикр юритаётган ижодкор асарларининг бош концепцияси ярқ этиб кўзга ташланади. Мунаққид ҳар бир адабий портрети мукаддимасида бирор чиройли тафсилот, ҳаётий воқеа ёки ибратли лавҳа келтиради. Улар шунчаки ўқувчи диққатини жалб этиш учун келтирилмай, кўп ўринларда адабий портрет учун “Ўк илдиш, мақсадни бирлаштирувчи, ичдан умумлаштириб”, руҳан ёритувчи нурли томир” (Б.Назаров) хизматини бажаради. Адабий портретни ўқиб чиққандагина, танқидчи бу лирик чекинишни бекорга, шунчаки жимжимадорлик учун келтирмаганлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Ш.Холмирзаев, О.Мухторов ижодига оид портретлар ҳам жонли хотиралар асосида ёзилгани билан эътиборга лойик.

М.Кўшжонов болалар адабиётини ўрганишга ҳам муносиб ҳисса қўшди. Қ.Мухаммадий, Қ.Ҳикмат, Ҳ.Пўлат ижодига бағишланган адабий портретларда болалар адабиёти муаммоларини ўрганди.

М. Кўшжоновнинг портретнавис сифатидаги услубини қуйидагича белгилаш мумкин: 1) адабий портретда ижодкор киёфаси, табиати, фаолиятини яққол гавдалантириш. Бу типга Ойбек, А.Қаҳҳор, А.Орипов ҳақидаги адабий портретлари киради; 2) портретни шу ижодкорнинг ўзи ҳақидаги фикрлари билан тўйинтириш ва адибнинг ижодий киёфасини яратишда улардан унумли фойдаланиш, ўзининг мулоҳазалари билан омухталаштириб, асар яратиш. А.Қодирий ва С.Айний ҳақидаги асарлар шу типга мансуб; 3) ёзувчи ёхуд шоирнинг бутун ижоди ҳақида фикр юритмай, адабий портретга чизгилар билан кифояланиш. М.Шолохов, Ҳамза, Асқад Мухтор ва бошқалар ҳақидаги асарлар.

М.Қўшжонов Сайёрнинг “Хулкар” романига ёзилган “Хаёл бошқа, ҳаёт бошқа” тақризи ҳамда ундаги аёвсиз танкидий фикрлари билан ўзбек танкидчилигидаги талабчанлик ва принципиалликнинг ажойиб намунасини кўрсатди. Иброҳим Раҳимнинг “Генерал Раҳимов”, Юсуф Шомансурнинг “Қора марварид” романларига ёзилган тақризлар ҳам шундай характерга эга. Кейинги асар жиддий қайта ишланиши муносабати билан танкидчи у ҳақда қатор ижобий фикрлар ҳам айтди.

Айтилганлар асосида шундай хулосага келиш мумкин. Биринчидан, кейинги 60 йиллик ўзбек адабий танкидчилигини М.Қўшжонов ижодисиз тўла тасаввур этиш мумкин эмас. Унинг хизматлари, авваламбор, улкан санъаткорлар маҳоратини теран таҳлил қилишда намоён бўлади.

М.Қўшжонов ҳақидаги мақолалардан бирига “Маҳоратшунос олим” сарлавҳаси қўйилган. У ўзбек мунаққидлари орасида биринчилардан бўлиб, шундай ном олди. Чиндан-да, танкидчи илмий ишлари замирида маҳорат масаласи биринчи ўринда туради. У адабиёт назарияси билан шуғулланса ҳам, танкидчиликга оид ишга қўл урса ҳам, халқ, жамият манфаатини назарда тутди. Унинг барча ишларида санъаткор ва замон масаласи марказий ўринда туради.

Адабий танкид замонавий адабий жараёни атрофлича теран ва чуқур таҳлил этиши, унинг ички ривожланиш қонуниятларини истикбол нури билан кўрсатиши, айна вақтда, ҳар бир ижодкор ўз имкониятларини тўла даражада адабий ходисаларга “кўчириш”га кўмаклашиши, истеъдодларнинг тўғри йўлдан боришини таъминлашда ҳамроҳ ва елкадош бўлиши лозим. М.Қўшжоновнинг мунаққид сифатидаги хизматлари ана шу хусусиятларда намоён бўлади. Айниқса, унинг кейинги йиллардаги ўзбек шеърляти, насри хусусида билдирган фикр-мулоҳазалари, умумлаштирувчи мақолалари жамоатчилик эътиборини жалб этиб келяпти. Масалан, унинг “Ижод сабоқлари” китобида адабиётшуносликнинг қатор долзарб масалалари – ижодкор масъулияти, замонавийлик ва маҳорат, шахсият ва ижод, санъаткорнинг маънавий дунёси каби қатор жиддий муаммолар юзасидан муҳим фикр-мулоҳазалар билдирилган бўлса, “Дийдорнома” китобида ўнлаб адиб, олим ва давлат арбобларининг ёркин ва ўчмас қиёфалари гавдалантирилди.

“Ижод сабоқлари” – ёшларга ўрнак бўларли фазилатларга бой асар. Шулардан бири, шубҳасиз, танкидчи самимиятидир.

М.Қўшжоновнинг доимо диққат марказида бўлиб келган муаммолардан яна бири адабиёт назарияси масаларидир. Унинг сюжет, композиция, образ, характер, ғоя каби назарий муаммоларга бағишланган мақола ва тадқиқотлари ўзбек адабиётшунослигининг назарий асосларини мустаҳкамлашда муҳим ўрин тутди. У икки жилдлик “Адабиёт назарияси”нинг муаллифларидан биридир.

“Адабий танкид ҳам ихтиро қилади, ихтиро қилинган талантларни ардоқлайди”, – М.Қўшжоновнинг шиорларидан бири мана шу фикрда

мужассам. Жонкуяр танқидчи ўзининг бу тамойилига бутун умр содик яшади. Москвада чоп этилган “Щедрость таланта” китоби ўзбек танқидчилигини Ўзбекистондан йирик-йирикларга танитди.

Мустақиллик йилларида олим шу давргача яратилган айрим асарларини истиклол мафқураси асосида қайтадан кўриб чиқди. Хужжатли, автобиографик асосдаги жанрларда ўз кучини синаб, янги-янги асарлар яратди “Кўнгилда қолиб кетган гаплар” (2006), ҳатто ўзининг уруш йилларидаги хотиралари асосида бадий асар ҳам яратди. “Дағиш”, “Алам” сингари асарлар бунга мисол. Жонли хотиралар, иқроллар асосидаги бадий публицистик руҳдаги бундай асарлар ёшлар дунёкарашини шакллантиришда аҳамиятга эгадир.

Таянч тушунчалар: маҳорагшунос олим, ойбекшунослик, кодирийшунослик, қаҳҳоршунослик, маҳорат кирралари, тасвирлаш санъати, моҳият ва бадийят, ижод сабоклари, шахсият ва ижод, ижодий жараён, ижодкор масъулияти, адабий портрет устаси, психологик таҳлил, бадий ижодда инсон характерини яратиш муаммоси, ижод лабораторияси, янги тамойиллар.

Мавзунн мустаҳкамлаш учун саволлар :

1. М.Кўшжоновнинг илмий-ижодий биографияси ҳақида сўзланг.
 2. Мунаққид ижодининг мавзу ва муаммолар кўлами, эстетик моҳиятини тавсифланг.
 3. Олим ойбекшуносликка қандай ҳисса қўшди? “Ойбек маҳорати” китобининг яратилиши ва ўзига хос томонлари нималардан иборат?
 4. М.Кўшжонов ижодига мумтоз мунаққидларнинг таъсири қандай бўлган?
 5. Олим А.Қодирий ижодининг кирраларини қандай йўллар билан кашф этди?
 6. Мунаққиднинг қаҳҳоршуносликка қўшган ҳиссаси ҳақида сўзланг.
 7. Танқидчи қайси адиблар ҳақида адабий портретлар яратган?
 8. М.Кўшжонов болалар адабиёти вакиллари ҳаёти ҳақида қандай тадқиқотлар яратди?
 9. Адабиётшунос олим бадий асар таҳлилига қайси тамойиллар асосида ёндашади?
 10. Мунаққиднинг бадий асардаги образларни қайта кашф этиш маҳоратини изоҳланг.
- II. Сизга М.Кўшжоновнинг мунаққид сифатидаги қайси фазилатлари ёқади? Нима учун?

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

1. М. Қўшжоновиқ асосий асарлари:
1. Ойбек маҳорати.Т.: Ўздавнашр.1965.
3. Маҳорат сирлари.Т.: Ғ.Ғулом номидаги бадий адаб. наш. 1968.(У.Норматов билан ҳамкорликда).
4. Ҳаёт ва нафосат.Т.: Адабиёт ва санъат.1970.
5. Ижод сабоқлари.Т.: Адабиёт ва санъат.1973.
6. Абдулла Қаҳҳор ижодида сатира ва юмор. Т.: "Фан". 1973.
7. Маъно ва мезон. Т.: Адабиёт ва санъат.1974.
8. Ойбек.Т.: "Фан".1976.
9. Маҳорат масъулияти.Т., 1977.
10. Моҳият ва бадийят.Т.: Адабиёт ва санъат.1977.
11. Қалб ва қиёфа.Т.: Адабиёт ва санъат.1978.
12. Садриддин Айний ва ўзбек адабиётининг шаклланиши. Т., 1979.
13. Танланган асарлар. Икки жилдлик.Т.: Адабиёт ва санъат.1985.
14. Абдулла Қаҳҳор маҳорати.Т.,1988.
15. Ўзбекнинг ўзлиги.Т.: "Мерос".1994.
16. Абдулла Орипов.Т.: "Маънавият". 2000.(Сувон Мели билан ҳамкорликда).
17. Қодирий – эрксизлик қурбони. – Тошкент: Фан, 1992. – 96 б.
18. Дийдор. – Тошкент: Шарқ, 2004. – 136 б.
19. Қўнгилда қолиб кетган гаплар. Т.: Маънавият. 2006.

II. Матёқуб Қўшжоновиқ ҳақида:

20. Ўтаев Ў.Танкид ва услуб.Тошкент. Адабиёт ва санъат.1978.
21. Тоғаев О.Танкид –бадий кашфиёт /Ибратли сабоқлар.Т.: Адабиёт ва санъат.1984.
22. Шарафиддинов О. Ғўзаллик излаб.Т.: Адабиёт ва санъат.1986.
23. Норбоев Б. Ибратли ижод // "Ғулистон". 1988, № 8.
24. Назаров Б. Танкидчи шахси ва ижодий ўзига ҳослик // ЎТА, 2008, № 6, 3-10- б.
25. Расулов А.Ибратли яшаш – санъат /Бадийлик - безавол янгилик. Т.: Шарқ , 2007, 260-270 б.

САЛОҲИДДИН МАМАЖОНОВ (1931-2005). Олимнинг ҳаёт йўли ҳақида. Ўзбекистон ҒАсининг академиги, Ҳамза номидаги Республика Давлат мукофоти совриндори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Салоҳиддин Мамажоновнинг ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танкидчилигини ривожлантиришда салмоқли ҳиссаси бор. Ўнгирмадан ортиқ китоб, неча юзлаб сермазмун мақолалар муаллифидир. Унинг тарихийлик ва замонавийлик, шеърят поэтикаси, бадий услуб ва

ижодкор олами муаммолари ҳамда Чўлпон, Ҳ.Ҳ.Ниёзийдан тортиб, Ҳ.Худойбердиева, У.Азимгача бўлган ўнлаб атоқли ва ёш авлодга мансуб ижодкорлар ҳақидаги тадқиқотлари XX асрнинг иккинчи ярмидаги ўзбек адабиётшунослиги ҳамда адабий танқидчилиги тарихида катта из қолдирди.

Салоҳиддин Мамажонов 1931 йил 15 декабрда Андижон вилоятининг Қўрғонтепа туманидаги Қўрғонтепа кишлоғида деҳқон оиласида туғилди, ўрта мактабни тугатгандан кейин уларнинг оиласи Фарғона вилоятига кўчиб келади ва у Фарғона пединститутини ўзбек тили ва адабиёт факультетида ўқиди (1948). Ёшлигиданок адабиётга катта ихлос билан яшади. Республика газети ва журналларида турли мавзудаги мақолалари билан қатнашиб турди. Институтни тугатгач (1952), бир муддат ўрта мактабда ўқитувчи, кейинроқ маориф бўлимида назоратчи бўлиб ишлади. Тошкентга келиб (1954), ЎзФА Тил ва Адабиёт институти аспирантурасида таҳсил олди. Академик Ғафур Ғулом илмий раҳбарлигида "30-йиллар поэзиясида меҳнат темаси" мавзуда номзодлик диссертацияси устида иш олиб бориб, номзодлик диссертациясини химоя қилади (1958).

Ёш олим эллагинчи йилларнинг охиридан адабий жараёнда фаол иштирок эта бошлади. Ўзининг тақризлари, мақолалари билан адабий муҳитда кўзга ташланди. Кетма-кет "Шоир ва замонавийлик" (1963), "Уйғун" (1965), "Ғафур Ғулом прозаси" (1966), "Ғайратий" (1974) асарлари, қатор рисоалари чоп этилди.

С.Мамажонов ижодий фаолияти, кизикиш доираси, тадқиқот объекти кенг олимлар жумласига мансуб. Унинг тадқиқот объекти – умуман XX аср ўзбек адабиёти дейиш мумкин. Мунаққид адабиёт тараккиётининг қонуниятлари ва уни ташкил қилган ўзак муаммолар билан муттасил шуғулланиб келди. Ўзбек адабиётининг йирик вакиллари Чўлпон, Элбек, Ғайратий, Ғ.Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Шароф Рашидов, Зулфия ижодининг етакчи тадқиқотчиларидан бири даражасига кўтарилди. Танқидчи сифатида Ҳамзадан бошлаб то нодир истеъдод соҳиби А.Орипов, Ш.Бошбеков ижодигача фаол муносабат билдирди.

Ҳ.Олимжон ҳақидаги "Шоир дунёси" китоби рус (1972) ва ўзбек (1974) тилларида чоп этилди. Муаллиф бу асарида Ҳ.Олимжоннинг босиб ўтган бутун ижодий йўли–унинг илк тўплами "Кўклам"га қирган шеърларидан тортиб, қатор баллада ва поэмаларини, драматик асари "Муқанна"ни даврма-давр, поғонама-поғона текширди. Буборада шоир ижодида реализмнинг қарор топиши масаласига алоҳида эътибор берди, санъаткор ижодининг қудратли манбаларини излади.

С.Мамажонов жорий адабий жараёнда деярли ярим аср мобайнида фаолликни қўллада сақлаб келган танқидчилардан биридир. Матбуотда унинг адабий мунозаралари, тақриз ва мақолалари муттасил босилиб турди. Олимнинг "Шеърят баҳсида"(1970) китоби бир неча ўн йиллик мобайнидаги ўзбек шеъриятидаги аҳвол, ундаги ранг-барангликни ўткир

бахслар, тортишувлар асосида тадқиқ ва талқин этилган ўзбек танқидчилигидаги дастлабки асарлардан бири саналади.

Адабиёт илмининг жанговар жабхаси саналувчи адабий танқид С.Мамажонов фаолиятининг муҳим қирраларидан бирини ташкил этади. Танқид вақтли матбуотнинг ўзи каби тезкорлик ва ҳозиржавобликни талаб қилади. Адабий жараёни муттасил ва тизимли кузатиб борган, унинг ҳақидаги изланишларини ҳеч қачон сусайтирмаган, астойдил тер тўкиб меҳнат қилган С.Мамажонов ҳам ҳозиржавоб мунаққилдир. Адабий ҳаёт оқимини кузатиб, унинг таракқиёт тамойилларини, ўзгариш, янгиланишларни тезда пайқай олиш, янги пайдо бўлаётган асарларни дарҳол ва кетма-кет таҳлил этиш, оммага шу хусусда дастлабки илмий-танқидий фикрни етказиш олимнинг етакчи фазилатидир.

Олим тадқиқотларида, айни вақтда, XX аср ўзбек адабиётининг муайян тарихи ҳам кузатилади. Бунга унинг кўп жилдлик ўзбек адабиёти тарихига бағишланган тадқиқотларидаги, 20-30-йиллардаги адабий жараён ўрганилган ишлар, иккинчи жаҳон уруши давридаги ўзбек адабиёти масалаларига бағишланган (1975) китоби далил бўла олади. Унинг уруш даври ўзбек адабиёти ҳақидаги иши ҳозирга қадар бу ҳақда яратилган асарлар орасида нисбатан тўла ва кенг тасаввур берувчи йирик тадқиқотдир. Олимнинг бу тадқиқоти ва У Ўлжабоевнинг уруш даври ўзбек адабиёти ҳақидаги ишлари ҳарбий маърузадаги адабиётимиз ҳақида атрофлича маълумот беради. "Шоир дунёси" ва "Улуғ Ватан уруши даврида ўзбек адабиёти" китоблари учун С. Мамажонов Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотига сазовор бўлди (1976).

Ўзбек адабиёти тарихини монографик ўрганишда С.Мамажоновнинг катта ҳиссаси бор. У кўп жилдли "Ўзбек совет адабиёти тарихи" (1971), Москвада нашр этилган "Ўзбек совет адабиёти тарихи" (1970), шунингдек, "Кўпмиллатли совет адабиёти тарихи" (1970) фундаментал тадқиқотларининг муаллифларидан биридир

Олимнинг ўзбек болалар адабиёти, адабиёт назарияси, адабиёт ва фольклорнинг ўзаро муносабати масалаларига бағишланган қатор ишлари мавжуд. "Болалар адабиётида замонавийлик ва маҳорат масаласи" номли салмоқли мақоласида бу соҳадаги эришилган ютуқлар таъкидланиши билан бирга, болалар поэзияси суҳт ривожланаётгани, мавзу ва муаммолар торлиги, майдакашлик унинг жиддий камчилиги экани кўрсатилди. Шунингдек, болалар драматургияси ҳам камбағал эканлиги, уларда болалар ҳаётига оид характерлар тўқнашувни кўрсатилмаётгани аниқ таҳлиллар асосида очиқ берилди. С.Мамажоновнинг мазкур мақоласи болалар учун ёзилаётган бадиий заиф, мазмунан саёз, ғоявий суҳт асарлар нашр этилишининг бироз бўлса-да, камайишига ва ўзбек болалар адабиёти танқидчилиги жонланишига, ўсмирлар адабиётни бўйича илмий тадқиқотлар олиб борилишига туртки бўлди.

Болалар адабиёти ҳақидаги изланишлари самараси сифатида муаллифнинг "Эзгу ният йўлида" (1978) китоби чоп этилди. Унда болалар адабиёти вакилларининг қатор адабий портретлари ҳам яратилди.

Ғафур Ғулом ижодининг теран тадқиқотчиси. С.Мамажонов илмий фаолиятининг салмоқли ва етакчи қисмини Ғ.Ғулом ҳаёти ва ижоди ҳақидаги мақолалар ва монографиялар ташкил қилади. Тўғри, С.Мамажоновга қадар ҳам Ғ. Ғулом ижоди ҳақидаги ишлар оз эмасди. Бу борада атоқли олим Ҳ.Ёқубов хизматларини эслашнинг ўзи kifоя. Аммо Ғафур Ғулом ижоди, босиб ўтган салкам ярим асрлик йўлни, унинг қаламига мансуб барча жанрдаги асарларни ўрганишда С.Мамажонов янги рух, янгича назарий ёндашувлар олиб кирди. Танқидчи ижодидаги, хусусан, Ғ.Ғулом ҳақидаги изланишларидаги айрим замонасозлик руҳини ҳам эътибордан соқит қилиб бўлмайди, албатта. Лекин бундан қатъий назар, унинг шоир шеърляти ва насри атрофлича ўрганилган "Шоир ва замонавийлик" ҳамда "Ғафур Ғулом прозаси" номли монографиялари ўз даврининг катта ютуғи бўлди. Танқидчи шоирнинг замон билан доимо ҳамнафас бўлишга интилганини, замон билан бирга улгайиб, бирга камол топиб борганини асарлари таҳлили орқали кўрсатиб берди. Шоир шеърлятининг ҳозиржавоблиги ва фаоллиги ҳам, миллийлиги ва умумжаҳонийлиги ҳам, ҳаққонийлиги ва оҳорлилиги ҳам наинки замонавийлик, айна вақтда, миллий орзу-умидлар билан ҳам боғлиқ эканини очиб берди. Муаллиф шоир шеърлятини ҳозиржавоблик ва бадийлик нуқтаи назаридан ўрганар экан, бу муаммолардаги узвий боғлиқлик масаласини ўзбек танқидчилигига олиб киришда О. Шарафиддинов тажрибаларини янада чуқурлаштирди. Шу зайдда ўзбек танқидида ҳозиржавоблик, ғоявийлик, бадийликдан иборат учлик бирикмаси таркиб топа борди. Буни тадқиқотчи шоирнинг қатор асарлари, жумладан, "Вақт", "Соғиниш", "Сен етим эмассан" каби машҳур шеърлари таҳлили асносида ишонарли исботлади.

Ўзбек танқидида шеърӣ асарлар тарихийлик ва замонавийликдаги яхлитлик нуқтаи назаридан кам ўрганилган эди. Олим Ғ.Ғулом поэзиясини шу муаммо асосида ўрганишга алоҳида эътибор берди. Унинг талқинича, тарихийлик фақат тарихий ўтмишни акс эттиришдангина иборат бўлмай, балки реалистик бадий ижоднинг илмий асоси ҳам бўлиб келган, шу куннинг ҳаётини ҳаққоний ва чуқур акс эттиришда ҳам муҳимдир. Бундай тамойилларнинг ўзбек танқидига олиб кирилиши муайян маънодаги янгилик эди. Замонавий воқеликни теран бадий акс эттириш чинакам ижодда онгли тарихийлик тамойили бўлишини ҳам тақозо этди.

"Шоир ва замонавийлик" монографиясида Ғ.Ғулом ижодидаги байналминаллик ғояларига кенг ўрин ажратилдики, бунда ҳам мунаққиднинг замон талаблари асосида фикр юритганини назардан кочирмаслик керак. Бироқ шоир ижодидаги миллийлик масаласига аҳамият берар экан, мунаққид Ғ.Ғуломнинг том маънодаги буюк шоир

эканини катор ўринларда кашф этишга муваффақ бўлади. Рус танкидчиси Белинскийнинг "Улуғ шоир учун юқори даражада миллий бўлишдан бошқа катта шараф йўқ, чунки бусиз у улуғ бўла олмайди" деган фикрларига таянган ҳолда шоир ижодини таҳлил этди. Қисқаси, ўзбек адабиётшунослиги ва танкидчилигида Фафур Фуломнинг салкам ярим асрлик шеърятти яхлит тизим ҳолатида монографик йўсинда илмий-назарий жиҳатдан илк бор шу тадқиқотда текширилди. Албатта, бугунги кун нуқтаи назаридан қараганда, ундаги баъзи қарашлар бирмунча эскирганини ҳам айтиб ўтиш ўринлидир.

Олимнинг "Фафур Фулом прозаси" номли китоби адиб насрий асарлари атрофлича тадқиқ этилиши билан қимматлидир. С.Мамажонов адиб насрини жанрларга бўлиб текширди. Тадқиқот композицияси ана шу тамойил асосига, яъни адиб насрини жанрларга бўлиб текшириш асосига қурилди. Адибнинг фелъетон, очерк ва публицистик асарлари алоҳида-алоҳида таҳлил қилинди. Тадқиқотчи таъкидлашича, Ғ.Фуломнинг журналистик фаоллиги уни фелъетончилик, публицистика ва очеркчиликдан ҳикоянависликка олиб келди. Шу тариқа муаллиф адиб ҳикояларини текширишга алоҳида эътибор берди.

Адиб ҳикояларини сатирик, юмористик ва лиро-драматик турларга бўлар экан, уларнинг ҳар бирига ҳос хусусиятларни илмий-назарий жиҳатдан асослашга интилди. Ғ.Фуломнинг қиссалари ўрганилар экан, мунаққид поэтиканинг етакчи муаммолари сюжет, характер, композиция, нутқ турлари, бадий тил масалаларини марказга қўяди.

Танкидчи Ғ.Фулом ижоди ҳақида кўп йиллардан бери олиб борган илмий-тадқиқот ишлари асосида "Фафур Фулом маҳорати" мавзунда докторлик диссертациясини ёқлади (1968). Бу борадаги ишларини давом эттириб, "Услуб жиҳолари" номли китобини нашр эттирди (1972). Бу асарда Ғ.Фуломнинг поэтик мероси бир-бирларига боғлиқ уч масала атрофида текширилди. Улардан бири – шоирга таъсир кўрсатган омиллар; иккинчиси – шоирнинг ўзига ҳос услуби, маҳорати; учинчиси – Ғ.Фулом ижодининг бошқа қалам соҳибларига кўрсатган таъсири. Китобда Ғ.Фуломнинг илмий мероси – адабий-танқидий қарашлари шоир поэтик ижодига боғлиқ ҳолда таҳлил этилди. Шу тарзда серқирра ижодкор Ғ.Фулом ҳақида С.Мамажоновнинг илмий-тадқиқотларидан иборат учта монография вужудга келди. Улкан санъаткор Фафур Фулом ижоди ҳақида битилган бу ишлар адабиётшунослигимизда ўзига ҳос илмий трилогия намунасидир.

Мунаққид ва адабий жараён. С.Мамажонов ижодий фаоллигида ўзбек шеърятини атрофлича тадқиқ этиш марказий ўринлардан бирини ташкил қилади. Юзлаб тақриз ва мақолаларидан ташқари "Шеърят баҳсида" китоби каби "Рағзлар ва оҳанглар" (1978) китоби ҳам поэзия масалалари ва поэтик асарлар таҳлилига бағишланди. "Лирик олам, эпик қўлам" (1979) номли йирик монографиясида тадқиқотчи Х. Олимжон

лирик маҳорати ва Шароф Рашидов эпик оламини кенг тарзда очиб берилди.

С.Мамажонов кенг қамровли мунаққиддир. У ўзбек адабиётидаги деярли барча адабий жанрлар ривожланиш жараёнини кузатиб борди ва улар ҳақида чуқур илмий таҳлилларга бой адабий-танқидий мақолалар ёзди. Танқидчи ўзбек шеърини намуналарини нашр эттиришда қатор ишларни амалга оширди. Н.Қобулов билан ҳамкорликда ижоди узоқ йиллар ўрганилмай келган ва ҳатто қарийб унутилаётган Боту меросини топиб, тўплаб, нашр эттирди. Бу иш адабиёт ва илм ахлини ниҳоятда қувонтиргани маълум. У 20-йиллар адабиётида муҳим ўрин тутган Боту, Элбек каби ижодкорларнинг илк ижодий портретларини яратган эди. Улар сафига мустақиллик даврида Чўлпон ҳақидаги портрет ҳам келиб кўшилди.

С.Мамажонов адабий танқид жанрларининг шаклланиши ва ривожланишига ҳам самарали ҳисса қўшди. Унинг Миртемир билан мулоқотини ёзувчи ва танқидчи сўхбати ўзбек танқидидаги ("Ўзбекистон маданияти", 1980 йил, 2-5 сентябрь) бу жанрнинг ёрқин намуналаридан биридир. Камтар ва бағрикенг, ишчан олим ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида фаол хизмат қилиб келаётган ўнлаб шогирдларнинг устозидир.

Н.ХУДОЙБЕРГАНОВ (1938). Бадий ижоддаги дабдабозлик, юзхотирчилик, офаринбозлик, истеъдодсизлик, шошқалокликка қарши курашиш таникли танқидчи Н.Худойберганов ижодининг етакчи хусусиятидир. Унинг адабий-танқидий мақолаларида талабчанлик ва муаллиф билан баҳсга киришиш ҳукмронлик қилади. Мунаққид мақола ва тадқиқотларида талантларни кидиради, уларни кашф этишга интилади, истеъдодни ҳимоя қилади, аксар ҳолларда истеъдодларга ўз талабларини қўяди, бўш ва саёз асарларни аёвсиз танқид қилади.

Н.Худойберганов 1938 йилда Қорақалпоғистоннинг Амударё туманида туғилди. ТошДУда ўқиди, аспирантурада таҳсил олди. Номзодлик диссертациясини ёқлагандан кейин тез орада адабий жамоатчилик назарига тушди. Узоқ йиллик изланишлари натижаси ўлароқ "Ҳаёт ҳақиқати ва бадий образ" мавзуйда докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Ўзи таҳсил олган билим даргоҳида талабаларга сабоқ берди. ЎзФА Тил ва адабиёт институтида етакчи мутахассислардан бири сифатида илмий тадқиқот ишларини олиб борди.

Олим республика матбуотидагина эмас, ундан ташқаридаги "Литературная газета", "Дружба народов", "Вопросы литературы", "Литературное обозрение" сингари кенг тарқалган газета-журналларда ҳам деярли ўттиз йил мобайнида тақриз, мақолалари билан фаол иштирок этиб, ўзбек адабиётини қардош элларга тарғиб этди.

Олим аксар адабий-танкидий мақолаларида ўзига ва китобхонларга мурожаат этишни хуш кўради ва мақола давомида уларга ўзи жавоб излайди, топганларини китобхонларга хавола қилади. Мунаққиднинг “Кашфиётлар йўлида”(1972), “Чўккилар чорлайди” (1975), “Сўз курашга чорлайди” (1978), “Сени ўйлайман, замондош”, “Ўз дунёси, ўз қиёфаси”, “Ҳақиқат ёғдулари”, “Парвоз давом этади”(1980), “Виждон даъвати”(1981) “Ишонч” каби адабий-танкидий китоблари XX асрнинг 60-80-йиллар мобайнидаги адабий жараёни атрофлича камраб олиши билан ажралиб туради.

Танкидчи “Курашчанлик ҳақиқатда” мақоласида қаҳрамонларнинг ҳаётсеварлик ва ўз мақсадларига интилиш руҳи адабиётимизда қай даражада акс эттирилган, унинг манбаи нимада деган саволга жавоб излайди, айти вақтда, саволга ҳамма вақт ҳам исталган жавобни топиш осон эмаслигини адолат билан қайд этади. Н.Худойберганов айрим танкидчиларнинг бадиий адабиётда курашчанлик фақат ижобий қаҳрамон характерида акс этади деган фикри бир ёқламадир, деган хулосага келади. Салбий типлар ҳам курашчанлик руҳини ифодалашга хизмат қилишини таъкидлайди. Табиатида иллатлар мужассамлашган кишилар қиёфасини очиб ташланишида ҳам курашчанлик руҳи акс этишини катор асарлардаги қаҳрамонлар образини таҳлил этиш асосида далиллайди.

Н.Худойберганов ўз сўзига эга, катъиятли ва кескин ҳукм чиқара оладиган танкидчилар сирасига қиради. У мақола ва тадқиқотларида О.Ёқубов ижодини, унинг, айниқса, “Улуғбек хазинаси”, “Диёнат”, “Кўҳна дунё” романларини кенг ва атрофлича таҳлил қилди. Мунаққиднинг “Ҳаёт қаноти, истеъдод қаноти”, “Икки ҳаёт ва икки ўлим” каби адабий мақолаларида адиб асарларидаги муайян сабабларга кўра янглишган, характерида турли камчиликлар мавжуд—мураккаб қаҳрамонлар қиёфаси талқинига бағишланди.

Н.Худойбергановнинг катор мақола, тадқиқотлари бадиий асарлардаги, адабий танкиддаги саёзликларни, юзакиликни ўз вақтида ва кескин танкид қилишга қаратилди. Айрим мақола ва тадқиқотларида эса баъзи асарларнинг бадиий жиҳатдан паст даражада эканлигини муросасизлик билан очиб ташлади. Бирок унинг ўзи ҳам шу муаммоларнинг идрок этилиши нуктаи назаридан айрим касбдошлари томонидан кескин танкидга ҳам учради.

Танкидчиликда битта асар ҳақида турлича қарашларнинг ифодаланиши, бахс-мунозараларнинг туғилиши адабий-танкидий тафаккур ривожига муҳимлиги шубҳасиз. Фақат бу ҳолда баҳслашувчи томонларнинг иккисига ҳам ҳолис қараш жоиз: кўпчилик томонидан қабул қилинмаган фикр ҳар вақт ҳам ҳато бўлавермаслиги мумкинлигини ёдда тутиш зарур. П.Қодировнинг «Мерос» киссаси адабий танкидчиликда ижобий баҳоланди. Жумладан, Н.Худойберганов ҳам киссани, умуман, ижобий баҳолагани ҳолда ўз даври учун муҳим масалани ўртага ташлади:

«Фидойиликнинг ҳам чек-чегараси бор. Пиримкул Қодировнинг қахрамони Отажонов Ёлкин нима учун ўзини гоҳ ўтга, гоҳ сувга уради, гоҳ ёнади, гоҳ куяди. Яна шуниси борки, эҳтиёж йўқ пайтида ҳам ёнади, куяди, эзилади, меҳнат оғирлигидан эзилади, бироқ мана шу эзилишдан, куйиш-ёнишдан роҳатланаётгандай туюлади, мана шу эзилиш, куйиш-ёнишгина чинакам пахтакорнинг бахти-саодати демокчи бўладики, бунга хайрихолик билдиргингиз келмайди»⁹⁶. Танкидчининг бу гаплари «пахта учун кураш» йўлида уни етиштирувчи «олтин қўллар»нинг том маънода жигари эзилаётган, пахта компаниясини салкам фронт шаронтига тенглаштириб қўйилган бир пайтда айтилган. Бунақа гаплар 80-йиллар охирига борибгина ошқора ва баралла айтиладиган бўлгани эътиборга олинса, мунаққиднинг журъатига таҳсин айтиш, бу гаплар остидаги ҳақиқатни чуқурроқ ўйлаб кўриш зарур бўларди. Бироқ, танкид бу фикрни қабул қилмади: О.Абдуллаев «Танкидчиликда нур ва соялар» номли мақоласида Н.Худойберганов «даъвоси ўринсиз» деб ёзди.

Илгарирок Н. Худойбергановнинг «Олтин девор» комедиясини баҳолашида ҳам шунга ўхшаш ҳол кузатилишини Л. Қаюмов кўрсатиб ўтади⁹⁷. Л.Қаюмов давр танкидидаги ҳолат ҳақида тўхталиб, унда асарни ҳолис баҳолашга интилувчи «одил танкидчилар», мадҳиябозликни ўзига касб қилиб олган «ғайри танкидчилар» ҳамда асардан асосли-асоссиё камчилик кидирувчи «ўта танкидчилар» борлигини таъкидлайди. О.Шарафиддинов эса «Сўнгги пайтларда айрим мунаққидлар танкиднинг вазифасини торайтириб қўймоқдалар, «мадҳиябозлик» ва «талабчанлик» деган тушунчаларни бир томонлама талкин қилмоқдалар»⁹⁸, деб ёзади. Мунаққид «танкидчи ҳар бир асарни, албатта, танкид қилиши, унинг камчиликларини очиб бериши керак» деган ақида билан ишлаш тўғри эмаслигини таъкидлайди. Ҳақиқатан ҳам «ўта танкидчилик» аслида «ғайри танкидчилик»нинг тесқари томони, ҳолос, у танкидда авж ола бошлаган мадҳиябозликка қарши юзага келди.

Бу камчиликлардан қатъий назар, Н.Худойберганов ишларидаги кескин талабчанлик XX асрнинг сўнгги чорагидаги адабий жараёни, шоир, адиб, танкидчиларни ҳаётийлик, ҳаққонийлик ва бадийлик масалаларида ҳушёр бўлишга даъват этиши билан эътиборлидир. Хусусан, «Бадий кашфиёт талаби билан» мақоласида Зулфия, Ҳ.Ғулом, А.Мухтор, Миртемир шърлари таҳлил этилган, талабчанлик, кўрсатилган ютуқ ва камчиликлар ёшлар ижодига ўз таъсирини кўрсатмай қолмади.

Н.Худойберганов барча мақола ва тадқиқотларида шоир, адиб ва ҳамкасбларини мунозарга чорлайди. Шу маънода «Кашфиётлар йўлида» китобига «Адабий мавзуларда муҳокама, мунозара ва мулоҳазалар» деган таглавха қўйилиши бежиз эмас. Ўзгаларни мунозарага чорлар экан, аини

⁹⁶ Худойберганов Н. Сўз курашга чорлайди. - Т., 1978, - Б.59-60.

⁹⁷ Қаюмов Л. Аср ва наср. - Т., 1975, - Б.251.

⁹⁸ Шарафиддинов О.Ғўзаллик излаб Т., 1985, - Б. 179.

вақтда, унинг ўз фикрларида ҳам мунозарали нукталар бўлиши табиийдир. Шу маънода А.Мухторнинг “Чинор” романи, Саид Аҳмаднинг “Келинлар кўзголони” ҳамда Э.Воҳидовнинг газаллари муносабати билан мунаққид айтган танкидий фикрлар ўз вақтидаёқ кескин баҳслар уйғотди. Вақт, замон шоир ва ёзувчиларнинг нотўғри йўл тутмаганларини тасдиқлади.

Н.Худойберганов А.Орипов ижодини атролича таҳлил этишга ҳаракат қилган мунаққидлардан биридир. Аксар мунаққидлар шоир асарларининг гоёвий-бадий йўналиши, тафаккурн кенглиги, маҳорати масалаларига эътиборни кучайтирган бир замонда Н.Худойберганов шоир ижодидаги, айниқса, поэтик далиллаш масаласига аҳамият берди. Ўзгалардан фарқли ўларок А.Орипов ижодига баҳо беришда кўпроқ танкидий руҳда бўлди. У шоир шеърларидаги ютуқларни юқори баҳолаб, кўқларга кўтариш эмас, камчиликларидан қутулишга даъват этиб, шоир кадрияти учун курашиш принципида бўлди. Масалан, “Ўйларим” шеърдаги лирик қаҳрамоннинг исёнлари, тугёнлари, ҳаяжонлари тасвиридаги ўзига хосликни юқори баҳолагани ҳолда “Жавоб” шеъри бир мунча умумийроқ бўлиб қолганини, унда аниқ шеърий мазмун чуқур ёритилмаганлигига эътиборни қаратади.

Ҳар бир бадий асар, ҳар бир шеър, яратилаётган деярли ҳар бир қаҳрамондан бадий кашфиёт талаб қилишдек “хукм” фармон қарашлар бўй кўрсатиб турса-да, Н.Худойбергановнинг адабий-танкидий мақолалари ўзбек танкидчилигида жанговарлик руҳининг кучаювида муҳим аҳамиятга эгадир. “Сўз курашга чорлайди” деган адабий-танкидий мақолалар тўплами бунга яна бир қарра далил бўла олади. Н.Худойбергановнинг талабчанлиги нафақат шоир, ёзувчи ижодига бағишланган мақолаларни, балки танкидчи ижодига баҳо берилган талқикотларида ҳам кўринади. Масалан, “Ҳақиқат ёғдулари” китобига киритилган “Танкидчи жасорати”(1985) мақоласи М.Қўшжонов ижодига бағишланган. “Маълум маънода ўзбек танкидчилигида адабий бадий ҳодисаларни “қаҳҳорона баҳолаш” ва талқин қилиш анъаналарини” давом эттираётган М.Қўшжоновнинг адабиётшуносликда тутган ўрнини ҳолис белгилайди, шу билан бирга баъзи камчиликларини ҳам очик-ойдин кўрсатади.

Мунаққиднинг “Ўз дунёси, ўз киёфаси” (1986) деб номланган китоби адабий танкидий мақолалар, баҳс ва мунозаралардан ташкил топган. “Ёзувчи, мунаққид ва китобхон” мақоласида ижодкор, танкидчи ва китобхон муносабатларида юқсак талабчанлик, ҳалоллик, адолат ўрнига баъзан офаринбозлик ҳукмронлик қилаётганлигига эътибор қаратилади. Ҳ.Абдусаматовнинг “Ҳаёт кўшиғи” китобидаги бир қатор ўринларда мадҳиябозликка йўл қўйилганлиги танкид қилинади. Уйғуннинг баъзи драматик асарлари “конфликтеизлик” назарияси таъсирида ёзилганлиги кўрсатилади.

“Ишонч” (1988) китоби ҳам “адабий-танкидий мулоҳазалар, баҳслар, кузатишлар, қайдлар”дан иборат. Сўзбошида: ”Ҳа, адабий жараёни чуқур

тадқиқ этиб, ҳаёт ҳақиқатининг бадий ҳақиқатга айлангани ёки айланмаганини мардонатор кўрсатишга киришилмоқда, лекин ҳар қандай шароитда ҳам менда ижтимоий адолат, илмий эстетик адолат, бадий адолат галабасига ишонч йўқолган эмас”, деб ёзган мунаққид бутун китобда шу нуқтаи назарга амал қилишни ўз бурчи деб ҳисоблайди. Унинг ҳаётга, ижодга, истеъдодга бадий адабиёт тараққиётига меҳр билан суғорилган мақолаларининг кўпчилиги ҳозирги наср ва танқидчилик таҳлилига қаратилган ва ўша ишонч руҳи билан суғорилган.

Олим А.Расулов билан ҳамкорликда “Ўзбек совет адабий танқидчилиги” (1990) олий ўқув юртлари филология факультетлари талабалари учун дарслик ҳам яратди. Н.Худойберганов истиклол даврида ҳам илмий мақолалар ёзди, китоблари нашр этилди. Масалан, “Дилу тил сеҳри” (2002) рисоласидан олимнинг ўзи таъкидлаганидек, “ҳозирги, яқин ва бирмунча узок ўтмишдаги адабий-бадий, илмий-ижодий жараёни истиклол талабларига мувофиқ ёритишга қаратилган муайян кузатишлар, мулоҳазалар ва баҳслар” ўрин олган.

ИБРОҲИМ ҒАФУРОВ (1937). Олимнинг ҳаёт йўли ҳақида. И.Ғафуров бадий асарни таҳлил этиш билан кифояланиб қолмай, кўпинча шу таҳлил этаётган асари таъсирида туғилган ҳис ва кечинмалари билан ўртоқлашадиган ва шулар орқали фикр юритаётган асар ёхуд ёзувчи ижоди ҳақида тасаввур беришга интиладиган, мантикий тафаккурни бадий фикрлаш йўсинига бўйсундирадиган, бадий асарни ўрганиш, талқин этиш баҳонасида аксар ҳолларда ўзининг руҳий оламини намоён этувчи ўзига хос услубли мунаққидлардан биридир. Бошқача айтганда, бундай адабиётчилар илмда нафосатга бой танқидчи деб аталади.

И.Ғафуров адабий жараёнга нозик дидли, шоир қалбли мунаққид сўзи билан кириб келди. Дастлабки танқидий мақолалари биланок ўзига хос услубини яққол намоён эта олди. Бу услуб асосини таҳлил этилаётган, сўз юритилаётган асарга бениҳоя катта эҳтирос билан ёндашув ташкил этади. Танқидчи, таржимон, публицист, адиб йигирма беш ёшлари атрофидаёқ ўзининг дастлабки “Гўзалликнинг олмос кирралари” (1963) номли китобини эълон қилди ва мана, деярли ярим асрки, шу китоби сарлавҳасига жо бўлган ижодий принципга оғишмай амал қилиб келмоқда. Бу ёшда дастлабки китобини эълон қилиш ўзбек танқидидаги ноёб ходисадир. Ундаги мақолаларнинг гўзаллиги, жозибаторлиги кенг китобхонлар оммаси, мутахассислар, каттадан кичик шоир ёзувчилар эътиборини бирдан қозона олгани эса шу китоб босилган даврдан бошлаб, ўзбек танқидчилигига янги типдаги мунаққидлар кириб келганини кўрсатади ва, айни вақтда, ўзбек танқидчилиги ўзининг янги сиа тоскичига ўтди, дейишга асос беради. Иброҳим Ғафуров қаламига мансуб “Жозибат” (1970), “Ёнар сўз” (1973), “Ям-яшил дарахт” (1976), “Юрак -

аланга” (1980), “Ўттиз йил изхори” (1987), “Илтижо” (1991), “Дил эркинлиги” (1998), “Хаё-халоскор” (2006), “Мангу латофат” (2008) номли китоблар – мазмундор, ўзига хос илмий-бадий ва рухий оламдир. Бу номларнинг бирортаси ўз-ўзидан, тасодифан пайдо бўлган эмас. Улар муаллифнинг шуури, маънавияти, ҳаётий ва адабий-эстетик тамойиллари самараларидир. Жозибали номлар (китобда уларга мос ва мутаносиб маъно ҳам бор)нинг ўзиёқ ўқувчи диққатини ўзига тортади, уни ўқишга, таҳлил этилаётган асарлардан аввал хабардор эса-да, яна такрор мутолаа қилишга ундайди.

“Ёнар сўз” китоби учун И.Ғафуров Ўзбекистон Ёшлари мукофотиغا сазовор бўлди (1973).

И.Ғафуровнинг бадий ижодга, таржима ва танқидга кизиқиши, меҳри ёнма-ён, мувозиъ кечди. Қатор ҳикоя ва мансуралар эълон қилди, Ойбек, Ғ.Ғулум ва Зулфия тўғрисидаги хужжатли фильмлар сценарийсини ёзди.

И.Ғафуров каламининг кучи ва имкониятлари, айниқса, адабий танқид соҳасида кенг ва ёрқин намоён бўлади. Бадий асар қаҳрамонларининг рухий дунёсини очиш, унинг замирида, айни вақтда, ёзувчи рухий оламининг нозик нукталарини кашф этиш, ҳамда шулар уйғунлигига муносабатда ўзининг – танқидчининг ҳам маънавий дунёси тебранишларидан бохабар этиш борасида И.Ғафуров мақолалари бу йўналишдаги катта миқёсдаги танқид намуналари билан бир сафда тура олади ва ҳозирги ўзбек танқидчилигининг гўзал катламларини ташкил этади. Бугунги ўзбек танқидини унинг ишларисиз тасаввур этиш қийин. “Истеъдоднинг олмос қирралари”дан то “Шеърят изланиш демакдир” деган монографиясигача эълон қилинган китоблари ўн биттани ташкил этади, деб ёзган эди мунаққид С.Мамажонов бундан деярли йигирма беш йил аввал. Олим ундан кейин ҳам ўнга яқин китоб эълон қилди. Уларнинг аксари шу кун адабий жараёнига бағишланган. Унинг “Усмон Носир”, “Ўрток шоир” (М.Шайхзода), “Прозанинг шоири” (Саид Аҳмад) каби асарлари адабий портрет жанрида ҳам маҳорат билан қалам тебратишини кўрсади. Муаллифнинг аксар илмий мақола, китобларида публицистик ва рухий интонацион оҳанг кучлилик қилгучи эди. “Шеърят изланиш демакдир” номли монография эса муаллифнинг академик таҳлил йўлидаги самарали изланиши натижасидир.

И.Ғафуров қаламига хос яна бир жиҳат – унинг жаҳон адабиёти юксаклигидан туриб фикрлашида кўринади. У наинки ўзбек адиблари, манаман деган жаҳон адабиётининг буюклари ижоди ҳақида ҳам фикр юритади. Шундай фикрлайдики, бу адиблар табиати ва асарлари ҳақида шу вақтгача жаҳон танқидчилигида айтилмаган гапларни топиб айта олади. Ҳатто, қалб эҳтиёжидан келиб чиқиб, масалан, Нитше ва Достоевский каби даҳо файласуф ва адиблар билан баҳсга киришади, илгари сураётган қарашлари ва фикрларига сизни ишонтира олади. У айрим ижодкорлар ҳақида мақола ёзибгина қолмай, жаҳон адабиётининг

тараккиёт йўллари, Шарку Фарб адабий алоқалари, ўзаро таъсир, типология масалалари хусусида ҳам қимматли мулоҳазаларини ўртага ташлади. Бу мулоҳазалар сизни ҳам шу маслалар ҳақида чуқур мулоҳаза юритишга мажбур этади, қалбингизни, шуурингизни бойитади. Бу борада ҳассос адиб сифатида ҳам, зукко олим мақомида ҳам намоён бўлди. И. Фафуров киёсий таҳлил воситасида, гарчи даҳо адибларнинг ҳар бири ўзига алоҳида олам бўлса-да, уларни бирлаштириб турувчи жиҳатлар кўпроқ эканини аниқлашга алоҳида эътибор беради.

Шеършунос мунаққид ва адабий жараён. «Ёнар сўз» китобиёқ И.Фафуровнинг фикр доираси кенг эканини кўрсатди. Бу китоб сим-сим билан очилгувчи олам ичкарасидаги шеърят отлик жавоҳирлар дунёси сир-асорини нозик ҳис этиб, теран англай билувчи мунаққид пайдо бўлганини далиллайди.

Ҳаёт ва адабиёт, табиатнинг камалак ранглари, инсон руҳий дунёсининг нозик тебранишлари ҳақидаги кузатувларнинг ўзаро уйғунлигидан туғилувчи фалсафий мушоҳада, таҳлилни нафосат кўзгуси орқали ўтказиш, фикрни ёниб, куйиб, тўлқинланиб, эхтироснинг оловли нашидасига ўраб бериш, айниқса, И.Фафуров мақолалари жозибасини таъминловчи сифат белгиларидир. Мана шу белгилар танқидчининг кейинги ижодида ҳам яққолроқ, ёркинроқ намоён бўлиб борганини кузатиш мумкин.

“Тонг туккан шеърят” мақоласининг каттагина қисми, “Икки шоир билан суҳбат”, “Сўқмоқларда” каби мақолалари ёшлар ижодини таҳлил этишга бағишланган. “Ёнар сўз”, “Жозибат”, “Ям-яшил дарахт” сингари китобларининг асосий қисми ёшлар ижодини таҳлил этишга қаратилганлиги билан ажралиб туради. Шу маънода И.Фафуров мақолаларини эхтиёж самараларидир дейиш мумкин. У гўзал асарларга қалби нечоғлик очик, меҳри саҳий бўлса, бўш асарларга қаҳри ҳам шунчалик каттик. Лекин услубига содиқ танқидчи қаҳрини ҳам майин пардаларга ўраб беради. Шу сабабли, унинг қаҳрида нафрат эмас, тарбия, санъаткорга қайғуриш туйғулари ётади.

Унинг “Тонг туккан шеърят”, “Шеърнинг қалбидаги қаҳрамон”, “Лукма”, “Икки шоир билан суҳбат”, “Сўқмоқларда”, “Шеърятга садоқат” мақолаларини айтаммизми; улуғ даҳоларга бағишланган портрет-мақола типигаги “Алиғъери Данте”, “Ҳақиқат куйчиси” (Некрасов ҳақида), “Олижаноб дўстимиз” (Хемингуэй ҳақида) мақолаларига назар ташлайммизми; ҳозирги давр ўзбек насрига бағишланган “Севги қиссалари”, Миртемир, Зулфия, Шайхзода ҳақидаги мақола, тақризларни оламизми— деярли барчаси бир-бирини такрорламайдиган шакл асосига қурилган.

Танқидчи бир хилликдан, кўнгилга теккан, зериктирувчи, баёнчиликдан қочади. Бу И.Фафуровни бошқа ҳамкасбларидан фарклантириб турувчи энг муҳим фазилатларидан биридир. У асосий диққат-эътиборини, ўқиган асарининг ҳосиласи сифатида туғилган ўй-

кечинмаларини, коникиш ёки коникмасликларини, уларнинг сабаб ва омилларини ҳиссиёт билан тасвирлашга (айтиш ёки баён қилиш эмас) қаратади. Мақола шаклидаги ўзига хослик, янгилик унинг таъсир кучини янада жонлантиради. Шу маънода "Икки шоир билан суҳбат", "Алигъери Данте", "Бир қиссанинг икки палласи" мақолаларини уларнинг шакли, тузилиши жиҳатидан кузатиш мароқлидир. Юқорида айтилганидек, биринчисининг ўзи икки қисмдан иборат бўлиб, уларда ёш шоирлардан Т.Низомнинг "Сенинг эртақларинг" ва О.Матжоннинг "Очик деразалар" номли тўпламлари ҳақида фикр юритилади. Танқидчи биринчи шоир тўплами ҳақидаги фикрларини очик хат шаклида тақдим этади. Бу ҳол танқидчига ўз фикрларини, эхтиросини, юрагидаги бор гапни тўкиб солиш имкониятини яратади. Аслида, бу танқидчининг нафақат тўплам муаллифи, балки уни ўқиган минглаб шеърхонлар билан ҳам суҳбатидир. Шу туркумнинг иккинчи қисми навбатдаги бир тўплам ҳақидаги ўйлар асосига қурилганки, энди у ўқувчидаги янгича қабул қилиш шаклларини ишга солади, натижада, китобхон танқидчининг чуқур ўйларига, ҳаёлларига, идеалларига, севинчларига, диди ва талабига шерик бўлади, уларни ўзига ҳам қисман юктиради. Танқидчи шу тарика китобдан китобга, мақоладан мақолага ўсиб борди, фикри теранлашиб, бадий асар ҳақида ўзига хос овоз билан мушоҳада юрита бошлади.

"Шеърят – изланиш демак" рисоласини шеърят ҳақидаги И.Ғафуровнинг ўйлари, кузатишларининг квинтэссенцияси, дастур сифатидаги тажассуми дейиш мумкин. Мунаққид адабиёт даргоҳига кирибдики, шеърят сەҳрини англашга интилади. У шеърят дардида одамлар, шоирлар, оламнинг бой тарихига шўнғийди, жаҳон поэзиясини узлуксиз ўрганади. Излай-излай танқидчи шундай таянч нуқтани топгандек бўладики, бунда узок тарих ҳам, ҳозирги шеърят манзаралари ҳам, эртанги поэзия латофатлари ҳам кўзга аниқ ташлангандек бўлади.

И.Ғафуров ўзбек шеърятини илмий биографиясига назар ташлар экан, баъзан бадий қуввати енгилроқ, жўнроқ, аммо жараён ва давр учун характерли бўлган асарларни ҳам таҳлилга тортади. Бундай асарлар таҳлилида танқидчи ижодига хос эхтирос сусаяди, илмий манتيқ тақозосига кўра қалам тебратаётгани сезилиб қолади. Шу билан бирга танқидчи ижодида баъзан айрим камчиликлар ҳам кўзга ташланиб қолади. Чунончи, аксар мақолаларида бадий асарларни куйиб-ёниб таҳлил қилади, шу муносабат билан ҳаёт ва адабиёт ҳақидаги ўз карашларини изҳор этади. Ўзининг орзу-истаклари, фикр ва карашлари билан ўртоқлашади. Лекин танқидчи таҳлил этаётган асар баъзан мунаққиднинг керагидан ортик даражадаги хис-ҳаяжонлари, лирик чекиннишлари соясида қолиб кетади. Лирик чекиннишларнинг ўта кўплиги И.Ғафуров услуби ва мақолаларидаги заиф нуқталардан бири бўлса ажаб эмас. Бу масалада меъёр сақланиши унинг мақолаларини гўзал қилади.

“Юрак–аланга” китобига кирган «Шеърга сочилган юлдузлар» маколasi ўн тўққиз жилдлик Ойбек асарларининг дастлабки икки китобига бағишланган. Унда танқидчи салкам эллик йил мобайнида яратилган Ойбек шеърларига, ўзининг “ лирик” услубида назар ташлайди ва улар таъсирида туғилган ўзининг эстетик туйғуларини коғозга туширади. Бундай фазилатлар И. Ғафуровнинг Шайхзода, Зулфия, Ҳамид Ғулом, Саида Зуннунова ҳақидаги мақолаларига ҳам “лирик” илмий теранлик ва чинакам жозиба бахш этади.

Мунаққид, айниқса, Эркин Воҳидов ғазаллари ва шоир маҳорати таҳлилида ўзи ҳам бамисоли мунаққидлар шоири даражасига кўтарилади. Ҳамза, А.Қодирий, Ғафур Ғулом, Ойбек, А.Қаҳҳор, М.Шайхзода каби ёзувчилар ҳақидаги мақолаларида эса бу санъаткорлар табиати ва асарлари кадриятини ташқаридан туриб кузатиш эмас, уларни “ичдан ёритиш”, шу ёруғлик нурларида улардан таъсирланиш натижасида туғилган ўз хиссиётларини ҳам гавдалантира билиш маҳоратини кўрсатади.

Э.Воҳидов, А.Орипов, Н.Аминов, О.Матжонларнинг илк парвозини муҳаббат билан қарши олувчи тақриз, мақолалар эълон қилди. Улар ижодини узлуксиз ва мунтазам равишда ҳозиргача кузатиб келди. Янгидан-янги авлод вакиллари тўғрисида ҳам доимо куюниб, кайғуриб калам тебратаётган мунаққидлардан бири И.Ғафуровдир. Р.Парфи, Х.Султонов, О.Ҳожиева, Э.Аъзам, Тоғай Мурод, Шавкат Раҳмон, Мурод Муҳаммад Дўст, Ҳ.Худойбердиева, У.Азимов, Х.Даврон каби меҳр-муҳаббатини қозонган шоир ва ёзувчилар, бошқа йирик мунаққидлар қатори, айниқса, И. Ғафуровнинг қалб кўри таъсирида ўсиб улғайдилар, вояга етдилар. Мунаққид бу ижодкорлар асарларини таҳлил этиш, баҳолаш асносида замонавий ўзбек адабиётининг ютуқлари, тамойиллари, қусурлари, етишмовчиликлари тўғрисидаги ишончли мулоҳазаларни ўртага ташлайди, китобхонлар диди чархланишига кўмаклашади.

Сўнги босқичда у Алишер Навоийнинг “Ҳамса”си тўғрисида қатор мақолалар эълон қилди, ундаги асарлар ва қаҳрамонларга ҳозирги замоннинг адабий-бадий эҳтиёжларидан келиб чиқиб, улардан бошқа мутахассислар шу вақтгача илғамаган янги -янги қирраларини кашф этди. Кўп йиллар мобайнида Алишер Навоий ижодининг фалсафий асоси бўлган тасаввуф инкор қилиб келинган. “Ҳамса” дostonлари синфийлик нуқтаи назаридан таҳлил этилиб, ижтимоий гоё, сюжет-образ чизиғи таҳлилидан нари ўтилмаган бир пайтда “И.Ғафуров тасаввуф таълимотини махсус ўрганмаган бўлса-да, аммо савки табиий амри билан Алишер Навоий ижодини шўро навоийшунослари йўлидан бориб тушуниб етиш мумкин эмаслигини исботлади. Олимнинг “Ўттиз йил изхори” китобига кирган “Ишк шиддатининг поғоналари”, “Тафаккур ва хиссиётнинг олий нуқталари”, “Дунё кезувчиларнинг доноликлари” каби мақолалари шундан далолат беради. Шу тарика И.Ғафуров Алишер Навоий ижодининг мислсиз аҳамияти, қудратини теран таҳлил этди ва сўфиёна талқинга ҳам

яқинлашиб борди”⁹⁹. Энг муҳимн, олимнинг “Ишқ шиддатининг погоналари” мақоласида буюк шоир ижодини бугунги кун ўқувчисига етказишнинг янги усуллари ҳақидаги мулоҳазалар ўртага ташланиши билан қимматлидир. Мунаққиднинг талқин ва таҳлиллари ўқувчини Навоийга янада яқинлаштиришга хизмат қилиши жиҳатидан аҳамиятга лойиқдир.

Унинг Саид Аҳмад ижодига бағишланган “Прозанинг шоири” китоби адиб асарларини таҳлил ва талқин этишининг юксак намуналаридан бири ҳисобланади. Миркарим Осим ижоди ҳақида иккита мақола ёзди: “Жозиба”га киритилган “Тарих тўлкинлари”да адибнинг тарихий асарларига тўхталса, “Ўттиз йил изҳори”даги “Иўқлов” хотира-мақоласида адибни яхшилик билан эслайди. “Назоқат” хотира-мақоласида С.Зуннунова ижодига кенгрок тўхталиб, асарлари моҳиятини очиб берди.

Танқидчи ижодида адабий портретлар ҳам талайгина. Миртемир ижодига бағишланган портрет мақолада шоир ижодига назар ташлаш орқали унинг руҳий дунёси очилади, қисматидаги мураккаблик ва зиддиятларнинг омиллар кўрсатилади.

“Максуд Шайхзода” адабий портретида эса шоир ва том маънодаги “шайхона” сиймода тажассум топган, драматик ва поэтик асарларда намён бўлган фалсафий тафаккур йўсинлари очилади. Адабий портрет “Сахий шеърият”, “Айрим саналар”, “Вокелик ва шеър”, “Машриқдан Мағрибга”, “Гинчлик амр этади”, “Достон шоирнинг романидир”, “Шайхзода тарих варақлайди”, “Оламнинг хуснига мадҳия” каби қатор бўлимлардан ташкил топган. Ана шунинг ўзиёқ танқидчининг санъаткор ижодидаги ҳар бир қирра ва босқични алоҳида-алоҳида умумлаштириб, тадқиқ этишни ўз олдига вазифа қилиб қўйганини кўрсатади.

Лекин Р.Бобожон ва Шукрулло ижодига бағишланган “Шеъриятга садоқат” ва “Шукрулло ҳақида этюд” мақолаларида танқидий руҳ бирмунча суст кўринади. Тўғри, уларнинг бири санъаткор ижодига бағишланган кичик портрет, иккинчиси, ихчам этюд бўлиб, улар санъаткор бутун ижодини таҳлил этишга даъво қилмайди, албатта. Бироқ ижодининг айрим босқичларида бадий маҳоратдаги айрим камчиликлар рўй-рост кўрсатилганда, кейинги босқичлардаги тадрижини илғаш ва кўрсатишга кенгрок имконият очилган бўларди.

Танқидчининг адабий мактублари. И.Ғафуров ижодида адабий танқидчиликнинг турли жанр ва ранг-баранг шаклларидаги асарлар учрайди. Обзор мақола, портрет-мақола, хотира -мақола, тақриз, мактуб, адабий ўйлар, бадиа, муаммоли мақола, ижодий портрет каби жанрларда ёзилган тадқиқотлар кейинги салкам ярим асрлик ўзбек танқидчилиги тараққиётида муҳим роль ўйнайди.

И.Ғафуровнинг “Адабий қахрамонларга хатлар”и ўзбек

⁹⁹ Комилов Н.Безор қалб. Китобда Дил эркинлиги.Т., 1998. - Б. 6

танқидчилигидаги тамомила янги кўринишдаги асардир. Муаллиф адабий ўйларини – Ў.Умарбековнинг «Севгим, севгилим», «Одам бўлиш кийин», «Ёз ёмғири» асарларининг асосий образлари ҳақидаги мулоҳазаларини – шу асарлар бош қахрамонларининг ўзлари Ойпопук, Гулчехра ва Мунисга йўлланган мактублар шаклида баён қилади. Учала қахрамон ҳам асар ниҳоясида оламдан ўтадилар. Танқидчи ана шу қахрамонларга хат ёзади. Улар билан ва улар воситасида ёзувчи билан, ва ҳатто, кези келганда, шу асар ҳақида фикр билдирган танқидчилар билан баҳс юритади. Ў.Умарбековнинг «Одам бўлиш кийин», «Севгим, севгилим», «Ёз ёмғири» кассаларидаги Гулчехра, Ойпопук ва Мунисхонга ёзган танқидчи мактублари шакл жиҳатидан ҳам, мазмун жиҳатидан ҳам ўзбек танқидидаги янги ҳодисадир. Тўғри, бу шаклнинг жаҳон адабиётидаги айрим намуналари мавжуд. Масалан, Монтескьёнинг “Форс мактублари” асари ана шундай тарзда ёзилган. Мактубларда қахрамонларнинг тутган йўллари, феъл-атворлари, хатти-ҳаракатларига, ёзувчи маҳорати масаласига муносабат билдириш орқали баҳо беришга ҳаракат қилинади.

Мунаққид ўз калбида туғилган ҳис-ҳаяжонни китобхон билан баҳам кўради. Шу боис мактубларда мунаққиднинг ҳассос қалби ҳам ёрқин кўринади: у қахрамонлар тақдири учун худди улар билан асар доирасида ёнма-ён ҳаракат қилаётган ёндаш қахрамонлардек, қайғуради, уларнинг муваффақиятидан қувонади, улар қалбидаги кечинмаларни аниқ ва тиник ҳис этади. Шу маънода унинг сўзлари самимийлиги, табиийлиги, инсонни тушуна олиш қувватига эгалиги билан кадрлидир. Бу мактублар, биринчидан, Ў.Умарбеков қахрамонларининг ўзига хос фазилатларини очиб бериш жиҳатидан муҳимдир. Иккинчидан, улар кенг китобхонлар оmmasига ҳозир ҳам асар ва унинг қахрамонлари хатти-ҳаракатини чуқурроқ идрок қилишга ва тегишли хулосалар чикришга ёрдам беради. Ў.Умарбеков қахрамонлари бадиий тақдири улар учун ибрат, сабоқ, армон бўлиб қолишида катта ўрин эгаллайди. Учунчидан, унинг шаклидаёқ китобхонга фаол таъсир кучи яширинган. Китобхон мактубни бамисоли ҳикоядек ўқиб қўйганини сезмай қолади.

И.Ғафуров ижодининг яна бир кирраси таржимонликда намоён бўлади. Ундаги баркамол истеъдод факат ўзбек адабиёти гўзалликларини кашф этишгина эмас, жаҳон адабиётининг сара намуналарини таржима ва тарғиб этишда ҳам намоён бўлди. Ф. Достоевский, Ф.Нитше, Ч.Айтматов, Э.Хемингуэй, Ж.Жойс, Г.Маркес каби буюк адибларнинг асарларини катта маҳорат билан ўзбек тилига ўғирди.

И.Ғафуров, шунингдек, ўзбек адабиётини адабий-маданий-маънавий мавзулардаги қатор эсселар билан бойитди. У, айниқса, эссе жанрида баракали қалам тебратаётган адиб ва танқидчидир. Ўзи таъкидлаганидек, Тургенев, Борхес, Монтен, Фитрат ҳамда хинд, хитой, япон файласуфларининг асарлари таъсирида кучли нутқ окимига асосланган мансуралар яратди.

Юксак маърифий завқ-шавк сўзда туғилади, сўзда кад ростлайди, сўзда яшайди. Баъзан И.Ғафуров муайян асарни таҳлил-талқин этиш учун эмас, биринчи навбатда, ўша асар баҳонасида, ўз туйғулари пўртанасини тўкиб солиш учун унга мурожаат қилаётгандай туюлади. Шу боис деярли барча мақолаларида муаллиф “мен”и бўртиб кўзга ташланади, унинг бой дунёкараши, унинг кўнгил нозиклари таҳлил этилаётган объектдан устун мавқега кўтарилаётгандек таассурот қолдиради. Салкам элик йилдан буён ўз йўналиши ва қатъиятини йўкотмаган бу услубнинг боиси, ниҳоят, “Ҳаё-халоскор” китобидан жой олган “Таржимаи ҳол чизгиси”да очилгандек бўлди: “Эссеистикани жуда ҳам севаман. Адабий танқидни эссе жанрига яқинлаштириш, икки жанрни омухталаштириш учун кўп йиллардан бери уринаман”.

“Ҳаё – халоскор” китоби шакли шамойили, мазмун- мундарижаси билан адиб ва мунаққид И.Ғафуров сиймоси ва ижодий оламига бир жонли кўзгудир. Ундаги “Достоевский билан тунги суҳбат”, “Нитше шиддати”, “Панчатангра қандай китоб?”, “Колумбиялик ношир” (Ғабриэл Ғарсиа Маркес ҳақида) каби мақолалар бугунги ўзбек танқидчилигининг жаҳон мунаққидлари билан бўйлаша оладиган намуналаридир. Тўшамдаги “Ҳозир Навоийни ким ўқийди?”, “Навоий ва Нилуфар”, “Қоинот, кўхна равоқ ва Навоий” каби мақолалар бугунги ўқувчи қалбида адабиётга муҳаббат туйғуларини янада нурлантириши баробарида, ҳазрат Навоийни бугунга янада яқинлаштиради.

Бу китоб ўқувчига бетакрор руҳият, кўнгил байрамларини тухфа этади. Бир вақтлар Достоевский “Гўзаллик олами куткаради” деган эди. Бугун ўзбек олими, адиби: “Ҳаё – халоскор” демоқда. Бу фикрнинг маъно-моҳияти юқоридаги фикрдан оз эмас, бу ҳам аввалгиси каби жаҳон адабиёти, эстетикаси, хрестоматияларидан ўрин эгаллашга арзигулик эканидан ташқари, ундаги адабиётимизда ана шундай фикрларни айта олувчи тафаккур эгалари борлигини эътироф этиш жиҳатидан ҳам қимматлидир. Мунаққид бугунги миллий маънавиятимизнинг ёник сўзли вакиллари билан бири сифатида истиқлолнинг фидойи фарзандлари қаторида самарали меҳнат қилмоқда.

Таянч тушунчалар: поэтика, маҳорат, бадий яхлитлик, адабий таъсир, ижодкорнинг руҳий олами, лирик олам, эпик кўлам, шоир дунёси, бадий услуб, ижодий индивидуаллик, болалар адабиёти танқидчиси, бадий адабиёт ва фольклор муносабати; кескин танқид, танқидчи жасорати, кашфиёт асар, баҳслар, қайдлар, “эҳтиросли таҳлил”, “бади”; кўнгил нозиклиги, танқидчи зукколиги, “Ям-яшил дарахт”, ёнар сўз, таржима, киносценарий, этюд, шоир шахсияти, мансуралар, Монтен, Борхес.

Мавзунни мустахкамлаш учун саволлар :

1. Адабий танқидчиликдаги индивидуал услуб ва мунаққид маҳорати тушунчасини изоҳланг.
2. С.Мамажоновнинг ҳаёт йўли ва адабиёт илмига кириб келиши ҳақида гапиринг.
3. Олимнинг Фафур Ғулом ижодини ўрганишга қўшган ҳиссаси нималардан иборат?
4. Ғ.Ғулом ижодига бағишланган ўзига хос трилогиянинг аҳамияти нималарда кўринади?
5. С.Мамажоновнинг адабий жараёнга муносабати қандай бўлган?
7. Олимнинг услуб ҳақидаги қарашларининг моҳияти нимада?
8. Н.Худойбергеновнинг ҳаёт йўли ҳақида гапиринг
9. Олимнинг адабий жараёндаги баҳсларга муносабати қандай эди?
10. Танқидчи “Сўз курашга чорлайди” тадқиқоти ҳақида гапиринг.
11. Олим чинакам кашфиёт деб нимани назарда тутди?
12. Мунаққид адабий жараёндаги камчиликларга муносабати қандай бўлган?
13. Олим адабий танқид ҳақидаги қарашларининг моҳияти нимада?
14. И.Ғафуровнинг ҳаёт йўли ҳақида гапиринг
15. Олимнинг шеърятга муносабати қандай эди?
16. Танқидчининг “Ёнар сўз” тадқиқоти ҳақида гапиринг.
17. Олим Зулфия ижодига бағишлаб қандай асарлар ёзди?
18. Мунаққиднинг мактублари кимга бағишланган?
19. Олим таржималари ҳақида гапиринг.

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

I. С.Мамажонов асарлари:

1. Шоир ва замонавийлик. Т., 1962.
2. Уйғун. Т., 1965.
3. Фафур Ғулом прозаси. Т.: Фан. 1966.
4. Услуб жилолари. Т.: Адабиёт ва санъат. 1972.
5. Ғайратий. Т.: Адабиёт ва санъат. 1974.
6. Шоир дунёси. Т.: Адабиёт ва санъат. 1974.
7. Шеърят баҳсида. Т., 1970.
8. Улуғ Ватан уруши даврида ўзбек адабиёти. Т., 1975.
9. Эзгу ният йўлида. Т.: Ёш гвардия. 1978.
10. Ранглар ва оҳанглар. Т.: Адабиёт ва санъат. 1978.
11. Лирик олам, эпик кўлам. Т.: Адабиёт ва санъат. 1979.
12. Сайланма. Т.: Адабиёт ва санъат. 1981.
13. Теранлик. Т.: Адабиёт ва санъат. 1987.

II. Танқидчи ҳақида:

14. Қулжонов А. Илм ва ижод оламида. Т.: Адабиёт ва санъат. 1980.

15. Ҳайитметов А. Олимов С. Салоҳиддин Мамажонов // "Ўзбек тили ва адабиёти", 1981, № 6, 68-69-б.

16. Солижонов Й. Олимнинг олами. Т., 2002.

И. Н. Худойбергановнинг асосий асарлари:

1. Кашфиётлар йўлида. Т., 1972.

2. Эҳтирос тўлкинлари. Т., 1975.

3. Чўққилар чорлайди. Т.: Адабиёт ва санъат. 1975.

4. Сўз курашга чорлайди. Т.: Адабиёт ва санъат, 1976.

5. Ўз дунёси, ўз кифоаси. Т.: Адабиёт ва санъат. 1985.

6. Ишонч. Т.: Адабиёт ва санъат. 1988, - 247 б.

7. Н. Дилу тил сеҳри. Т.: "Ёзувчи", 2002.

II. Танқидчи ҳақида:

8. Қулжонов А. Илм ва ижод оламида. Т.: Адабиёт ва санъат. 1980.

И. И. Ғафуровнинг асосий асарлари:

1. Ўртоқ шоир. Т., 1975.

2. Ям- яшил дарахт. Т., 1976.

3. Юрак – аланга. Т.: Адабиёт ва санъат. 1980.

4. Ўттиз йил изҳори. Т.: Адабиёт ва санъат, 1987.

5. Илтижо. Т.: Адабиёт ва санъат. 1991.

6. Дил эркинлиги. Т.: Адабиёт ва санъат. 1998, -247 б.

7. Ҳаё-халоскор. Т., 2006.

8. Мангу латофат. Т., 2008.

II. Танқидчи ҳақида:

9. Йўлдошев Б. Адабий жараён, танқидчи услуби ва маҳорат муаммолари. Т.: Фан. 2002. - Б. 69- 77.

10. Комилов Н. Бедор қалб / Ғафуров И. Дил эркинлиги. Т.: Маънавият, 1998. - Б. 3- 8.

11. Мамажонов С. Бадиий тафаккур кирралари / Ғафуров И. Ўттиз йил изҳори. Т.: Адабиёт ва санъат. 1987. - Б. 3-6.

12. Дўстмуҳаммад Хуршид. Сўз –халоскор // Шарқ юлдузи, 2007, № 1.- Б. 14.

13. Расулов .Услуб латофати / Ўзбекистон ёшлари мукофоти лауреатлари. Т.: Ёш гвардия. 1977, 122-125 б.

14. Расулов А. Бетакрор ўзлик. Т.: Мумтоз сўз. 2009, 246-261 б.

УЧИНЧИ БЎЛИМ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТАЊҚИДЧИЛИГИ (XX асрнинг 90-йиллари ва XXI аср бошлари)

Режа:

1. Адабий танқид янги босқичда.
2. Адабий танқиддаги янгиланиш тамойиллари ва омиллари.
3. Истиклол даврида адабий танқид методологиясининг янгиланиш тамойиллари
4. Танқид ва адабий жараёндаги изланишлар.

Адабий танқид янги босқичда. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг барча соҳаларда эркин ривожланиш бошланди. Бу ҳол илм-фан, адабиёт ва санъат тараққиётида ҳам ўз ифодасини топди. Шўро даври исканжасидан ва сиёсатлашган мафкура тазйикидан қутулган бадий тафаккур эркин ижод йўлига ўтди. Адабий танқид бадий асарларга миллий ғоя ва умумбашарий мезонлар асосида баҳо бера бошлади. Айни вақтда, ана шундай йўналишларда янги асарлар яратилишига таъсир кўрсатишни асосий мақсад қилиб қўйди.

Истиклол даврига келиб, баҳолаш мезонларида жиддий ўзгаришлар ва янгиланишлар рўй бера бошлади. Мумтоз адабиётимиз муаммолари ва сиймолари ижодини ўрганишда, шўро босқичи адабиёти намуналарини қайта баҳолаш ҳамда катагон этилган адибларга муносабатда тамомила янги тамойиллар юзага келди. Уларга миллий истиклол ғоялари ва умумбашарий мезонлар асос қилиб олинди. Улуғ мутафаккир Алишер Навоийнинг қутлуғ 550 йиллигини нишонлаш Мустақил Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ва адабий-маданий ҳаётидаги Истиклол ғоялари асосида амалга оширилган дастлабки буюк тадбирлардан бири бўлди.

Президентимиз И.Каримов томонидан Алишер Навоий асарларини ёш авлод руҳиятига янада чуқурроқ сингдириш, чуқур ва ҳар томонлама тадқиқ-тарғиб этиш зарурлигига, деярли давлат сиёсати даражасида эътибор қаратилди. Навоий асарларининг 20 жилддан иборат тўлиқ куллийети чоп этилиши, 5 жилддан иборат ўзбек тилининг изохли луғати босилиб чиқиши муҳим воқеа бўлди. Ўзбек тилига Давлат тили мақоми берилиши ҳақидаги – янги, тўлдирилиб янада бойитилган Қонуннинг қабул қилиниши ўзбек халқи гурурига гурур қўшди.

Мустақиллик йилларида Фитрат, Чўлпон, А.Қодирий, Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Элбек, Боту, Усмон Носир ҳаёти ва ижодини асл, тарихий жиҳатдан ҳаққоний кўринишда тадқиқ этиш адабиётшунослик ва танқиднинг долзарб масалаларига айланди.

Ҳ.Ҳ.Ниёзий, Ғ.Ғулом, Ойбек, Ҳ.Олимжон, А.Қаҳҳор каби санъаткорлар асарларини қайта ва ҳолис баҳолашга ўтилди.

Мустақиллик йилларида тарихий-биографик тадқиқотлар яратишга эътибор кучайди. М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, Н.Каримов, Э.Каримов, У.Норматов, Б.Қосимов, А.Алиев, Ш.Турдиев, А.Жалолов, И.Ҳаққулов сингари адабиётшунослар XX аср ёзувчилари ҳақида қатор сермазмун тадқиқотлар яратдилар. Уларнинг сафига Б.Каримов, Н.Жабборов, Д.Қуроноқ, У.Ҳамдам, С.Мелиев, Ш.Ризаев каби авлод вакиллари ўзларининг янги-янги салмоқли изланишлари билан келиб қўшилдилар.

Б.Қосимов, Ш.Юсупов, У.Долимов, Ш.Ризаев, С.Аҳмедов қаламига мансуб “Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти” ҳамда Н.Каримовнинг “XX аср ўзбек адабиёти манзаралари” номли китоблар бу даврнинг катта ютуқлари сифатида эътироф этилди. Бу йилларда адиб, адабиёт замондошлар хотирасида, замондошлар нигоҳида руқни остида қатор китоблар туркуми босилиб чиқди. Қатор китобларда Ғ.Каримов, С.Долимов, Н.Маллаев, Ш.Ш.С.муҳаммедов сингари устозларнинг ўлмас сиймолари ёритилди.

Адабий танқидда интеллектуал мушоҳада ортди, баландпарвозлик, мадҳиябозлик йўқолиб бормоқда. Фикрни далиллаш, ишонтириш санъатига, китобхонда гўзаллик туйғусини тарбиялаш масалаларида жиддий силжишлар рўй бера бошлади.

Танқидда А.Расулов, Б.Саримсоқов, Б.Каримов, Ҳ.Болтабоев, У.Ҳамдамов, У. Жўрақулов ва бошқаларнинг асарлари мисолида жаҳон адабиётшунослиги тажрибалари, мезонлари, услубий йўналишлари кучайди. Айни вақтда П.Мирзааҳмедова, М.Шарафиддинова, А.Қосимов, М.Холбеков тадқиқотлари мисолида ўзбек адабиётини жаҳон адабиёти контекстида ўрганиш тамойиллари юзага келди.

Шарқда, ўзимизда Ўрта асрлардаёқ тафсиллар мисолида намоён бўлиб, XIX асрда Европада тушунтириш, талқин санъатининг янги кўриниши - “герменевтика” деб аталган тадқиқ йўналиши XX аср охири XXI аср аввалида адабий ёдгорликларни, умуман, бадиий асарнинг туб маъносини талқин этишнинг янги методи – усули сифатида намоён бўла бошлади. Герменевтиканинг айрим йўналишлари Форобий шарҳларидан тортиб, XIX асргача Ўзбекистонда давом этиб келган бедилхонлик ва машрабхонликларда, хусусан, “Мабдан нур” ҳамда Малёҳо Самарқандийнинг “Музаққирул асҳоб” ва Исҳоқ Боғистонийнинг “Тазкираи Қаландарон” каби асарларида маълум маънода мавжуд бўлган анъаналар янги босқичда Оврупо мезонлари асосида илмий тус олди. Бу даврга келиб, шунингдек, ўзбек танқиди ва адабиётшунослигига М. Бахтин илмий-назарий қарашларининг сезиларли таъсирини кузатиш мумкин.

Мустақиллик туфайли, айниқса, хур ва эркин фикрлаш имконияти яратилди. Умуман, кенг китобхонлар оммаси, хусусан, барқамол авлодни фикр қуллигидан озод этишга ҳаракат, мустақил фикрлай оладиган

кишиларни тарбиялаш адабий танкиднинг ҳам етакчи масаласига айланди. Бу матлаб тарбия жараёнига ҳам кириб келди ва ўқитишнинг авторитар методидан шахсга қаратилган усулига ўтилди. Маънавият масалаларига Давлат миқёсидаги эътибор, адабий танкид муаммоларига ҳам шу нуқтаи назардан қарашни тақозо этди. Нашриёт масалаларидаги бошқарув тизимининг давлат монополиясидан чиқиб, ранг-баранглашуви адабий-танкидий ва адабиётшунослик ишларининг чоп этилишини жадаллаштириш билан бир қаторда, уларнинг йўналишидаги турли хилликка таъсир этди. Бу йўналишда “Маънавият” ва “Мерос” нашриётлари фаоллик кўрсатдилар.

Адабий танкид табиати, авваламбор, бадиий асар ва ҳаётга суянади. Гоя, ижтимоий, вазифалар ҳам ана шуларнинг замиридан келиб чиқади ва уларга боғлиқ ҳолда тараққий этади. Бироқ бу дегани адабий танкид доимо ҳаёт ва адабиётнинг ортидан эргашиб юради, дегани эмас. У ҳаёт ва адабиётни ўрганиш, таҳлил этиш баробарида, ўз изланиш натижасидаги фикр, натижа, ҳулоса, таклифлар билан ҳаёт ва адабиётдан бирмунча олдинда юриши мумкингина эмас, лозимдир. Бу адабий танкиднинг моҳиятига хос бўлган хусусиятлардан биридир. Истиклол даврига келиб, адабий танкид эришаётган ютуқлар ва камчиликлар, ўзида ана шу хусусиятни нечоғлик акс эттираётганлигига қараб ҳам белгиланади.

Шўро даврида ҳоким мафқуранинг асосий тарғиботчиларидан бирига айланган адабий танкид ўзининг асл илмий-эстетик вазифасини бажаришга, концепция ва мезонларни янгидан қуришга киришди. Натижада таназзулга юз тутган марксча-ленинча методология ўрнига бадиий асарни таҳлил ва талқин этишда хурфикрлиликка асосланган холис илмий методологик тамойиллар вужудга кела бошлади. Бу тамойилларга кўра, энди бадиий асарга инсоннинг ижтимоий фаолиятини акс эттирувчи воситагина деб эмас, балки, биринчи навбатда, ўзига хос дунёқараш ва қалб эгаси бўлган *индивиду*ни поэтик кашф қилувчи санъат ҳодисаси сифатида қараш ўринлаша борди. Шу тарика адабий танкид инсонни бадиий кашф этиш ва тасвирлаш йўллари ҳамда усулларининг ўзига хосликларини ўрганувчи соҳа бўлиши лозимлиги идрок этилди ва бадиий адабиётга, асосан, санъаткорлик нуқтаи назаридан ёндашиш тамойил янги босқичга ўтди.

Истиклол даври танкидидаги янгиланиш тамойиллари кенг қамровли бўлиб, унда янгиланаётган методологик асосларни чуқур англаш, адабий танкид тафаккуридаги янгиланиш жараёнлари ва омилларини ўрганиш, маданий меросни, хусусан, XX аср ўзбек адабиётини қайта баҳолаш юзасидан адабий жараёнда кечган ва кечаётган изланишларни турли ёндашув ва усуллар асосида янгича ўрганишни касб этиш, масалага миллий кадриятлар нуқтаи назаридан ёндашиш тамойилларини ўзлаштириш, айна чоғда, адабий жараёндаги хилма-хил шакл ва услуб

изланишларини бадийликнинг янгича мезонлари асосида тадқиқ этиш бош масалага айланди.

Адабий танкидаги янгиланиш тамойиллари ва омиллари. Маълумки, ҳар қандай соҳада янгиланиш содир бўлиши учун бир неча муҳим омиллар асос вазифасини ўтайди ва бу омилларсиз соҳада янги йўналишлар юзага келмайди. Адабий танкид тафаккурига хос янгиланиш, янгича таҳлил тамойилларининг пайдо бўла бошлаши ва шаклланишига хизмат қиладиган омиллар нималардан иборат, улар адабий жараёнга қачон ва қай тарзда таъсир кўрсатади, деган саволларга турли даврларда турлича изоҳлар берилган.

Адабий танкид концепциясини янгилайдиган, янгича қарашлар, тенденциялар, йўналишлар, таҳлил принципларининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этувчи омиллар иккита бўлиб, улар асосан, ички ва ташқи моҳиятдан келиб чиқади.

Ички омил деганда, энг аввало, янгича танкид тафаккурини юзага келтирувчи унинг ўз ички табиатидаги хос хусусиятлар, бинобарин қонуниятлар назарда тутилади. Бу қонуниятлар юзга чиқишида алоҳида истъдод соҳиби бўлиши даркор; танкидчи “мен”ининг роли бекиёсдр. Бу омил бадий адабиётнинг ҳам ички қонуниятлари билан мустақкам алоқадорликда кечади ва зоҳир бўлади.

Адабий танкида концепциянинг янгиланиши мунаққид дунёқарашдаги янгиланиш билан узвий боғлиқ жараёндир. Дунёқараш янгиланмай туриб илм-фанда янгиланиш бўлиши мушкул. Бу, айниқса, ижтимоий фанларда яққол намоён бўлади. Шу боис, дунёқарашнинг янгиланиши ҳам ижтимоий, ҳам маънавий омилларга бирдек боғлиқдир. Ижтимоий ҳаётда юз бераётган ўзгаришлар жамият маънавиятида акс этади. Айни чоғда, маънавий олам ҳам ижтимоий борликнинг шаклу шамойилини белгилловчи муҳим омиллардан саналади. Бу икки тушунчани бир-бирдан айри ҳолда қараш масалани жўнлаштиришга олиб келади. Зеро, Президентимиз И.Каримов таъкидлаганидек, *«Инсонга хос орзу-интилишларни рўёбга чиқариши, унинг онгли ҳаёт кечирishi учун зарур бўлган моддий ва маънавий оламни бамисоли парвоз қилаётган қўшнинг икки қанотига қиёсласак, ўйлайманки, ўринли бўлади.*

Қачонки ана шу икки муҳим омил ўзаро уйғунлашса, том маънодаги қўш қанотга айланса, шундагина инсон, давлат ва жамият ҳаётида ўсми-ўзгариши, юксалиши жараёнлари содир бўлади»¹⁰⁰. Дарҳақиқат, адабий танкид тафаккуридаги янгиланиш ва ўсиш ўзгаришларда ҳам, энг аввало, ички омил – мунаққид «мен»и, шахсияти, дунёқарашини, интуицияси, тафаккур тарзи ва истъдоди ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Адабий-танкидий қарашларни янгилайдиган ташқи омиллар эса адабий жараён ва ижтимоий ҳаётдан ташкил топгандир.

¹⁰⁰ Каримов И. Юксак маънавият - енгилмас куч. - Тошкент: Маънавият. 2008. - Б. 67.

Маълумки, ҳар бир бадий асар аник шахс – ижодкор томонидан яратилади. Чинакам истеъдодлар томонидан яратилган бадий етук асарлар поэтик тафаккурни у ёки бу жиҳатдан янгилайди, адабий ҳаётда янги тамойиллар, оқимлар ва йўналишларнинг вужудга келишига замин ҳозирлайди. Бинобарин, уни англаш, идрок этиш ва талқинда танқидчиликдан ўзидаги янгиликларга мутаносиб янгиланишни талаб этади. Айни чоғда, ижтимоий тафаккур тараққиётига ҳам таъсир кўрсатади.

Ижтимоий ҳаётдаги янгиланиш кенг тушунча бўлиб, бу жараён жамиятдаги барча ўзгаришларни ўз ичига камраб олади. Яъни иқтисодий-сиёсий, маданий-маърифий ўзгаришлар ижтимоий ҳаёт тарзининг янгиланишини билдиради. Мана шу жараёнларда адабий танқид концепциясининг янгиланиши, энг аввало, янгича танқид тафаккурининг пайдо бўлиши билан боғлиқ тарзда кечди. “Янгича танқид тафаккури “ тушунчаси кенг камровли бўлиб, мазкур соҳа, бир томондан, фалсафий, ижтимоий, мафкуравий, бадий-эстетик қонуниятлар билан алоқадор бўлса, бошқа тарафдан, адабиётшунослик илми принциплари, талаб ва мезонлари асосида ўз фаолиятини янгилаш йўлидан боради.

Юқорида кўриб ўтилган қарашларнинг мағзини реалистик дунёқараш ташкил этишини пайкаш қийин эмас. Бироқ, таъкидлаш жоизки, сўнги давр танқидчилиги фақат шу мазмундаги концепция асосида шаклланиши мумкин эмас эди. Ижод жараёнида турфа хил қарашларнинг юзага келаётгани эса, танқид тараққиётининг асосий гаровидир. Шу боис, У.Ҳамдамовнинг ўзида тасаввуф фалсафасининг мағзини мужассамлаштирган «Инсониятнинг тарих давомида топган энг катта мантиғи бу – Худога эътиқод!»¹⁰¹, Ҳ.Каримовнинг экзистенциализм таълимоти қарашларидан келиб чиқиб, «...модернизмнинг объекти реал воқелик эмас, субъект, ижодкорнинг тасаввуридаги воқеликнинг талқинидир»¹⁰², деган хулосаларига ҳечам ажабланмаймиз. Зотан, сўнги давр танқидчилигига хос хусусиятларга айланиб бораётган бундай қарашлар адабий танқиднинг талқин кўлами, баҳолаш доираси кенгайиб бораётганини кўрсатади. Зеро, муайян бадий асарлар ҳамда улардаги бадий-эстетик, ижтимоий-ғоявий оңцепциялар замирида белгилловчи фалсафий таълимот ётибди. Адабиёт илми олдидаги долзарб вазифалардан бири ҳам мавжуд турли-туман қарашларнинг энг характерлиларини синтезлаштириб, бадииятнинг умумий қонуниятлари ва эстетик тамойилларини белгилаш, шу асосда адабий танқид методологиясининг хурфиқрилиқка асосланган концепцияларини яратишдан иборатдир.

Истиклолнинг илк йилларида (1993) Президент И.Каримовнинг бир гуруҳ ижодкорлар билан учрашуви бўлди. Учрашувда биринчи марта истиклол даври ўзбек адабиётининг методологик асосини демократик

¹⁰¹ Ҳамдамов У. Янгиланиш эҳтиёжи. –Т.: Фан. – Б. 38.

¹⁰² Каримов Ҳ. Поэзия - ўз-ўзича воқелиқдир // ЎзАС. – Т.. 2006. – 24 март.

тамойилларга асосланган, умуминсоний ва миллий кадриятларни ўзида мужассамлаштирган мустақиллик мафқураси ташкил этиши лозимлиги айтилди. Яратилажак мафқура қандай бўлиши лозим, деган масала ҳам кизгин муҳокама этилди. Мазкур масала юзасидан «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг мустақиллигимизнинг икки йиллиги арафасида ташкил этган «Истиклол ва адабиёт»¹⁰³ мавзусидаги давра суҳбатига характерли фикрлар ўртага ташланди.

Суҳбатда иштирок этган О.Ёқубов, А.Орипов, О.Шарафиддинов, Т.Малик, Т.Қаххор ва Х.Дўсмўхаммад яратилажак мафқуранинг ўзига хос жиҳатлари ҳақида фикр-мулоҳазаларини баён этишди. Мустақиллик мафқураси синфийлик ва партиявийликдан холи, халқимизнинг азалий орзулари, турмуш тарзи, урф-одатлари, анъаналари билан чамбарчас боғланган миллий мафқура бўлиши лозимлиги таъкидланди. Жумладан, О.Ёқубов мустақиллик даври ижодкорининг асосий вазифаларидан бири «миллатимиз учун, она юртимиз учун, фарзандларимиз бахт-саодати учун бутун иқтидорини бағишлашдан иборат бўлмоғи керак», деб ҳисобласа, А.Орипов «мафқура» сўзининг замирида маълум фикр ётишини ва адабиётдаги мафқурани ифодалайдиган мазкур фикр соғлом бўлиши лозимлигини таъкидлади. О.Шарафиддинов ва Т.Малик адабиётнинг вазифаси ҳақида сўз юритиб, адабиёт мустақилликни мустаҳкамлаш, мустақиллик мафқурасини яратиш йўлида миллат онгини тарбиялаши, унинг маънавий дунёсини янгилаш йўлида хизмат қилиши зарур, деган фикрни ўртага ташлашди. Т.Қаххор аслида адабиётдаги мафқура миллий замин билан боғлиқлигини, энг қадимги ёзма ёдгорликларда ҳам миллат ва давлат, ватан тушунчалари зикр этилгани ҳақида гапириб, «Бугунги адабиёт ўша эски тамал тошлар устида турар экан, демакки, бугунги миллий мафқура ҳам боболаримиз қурган давлатлардаги мафқура тажрибаларига таянмоғи табиийдир», деган хулосага келади.

Дарҳақиқат, адабиётдагина эмас, балки жамиятнинг барча жабҳаларида ҳам, хусусан, давлатчиликни барпо этишда ҳам мафқура муҳим роль ўйнашини кейинги ўн йиллик тарих исботлади. Ш.Холмирзаев ўзининг «Адабиёт ўладими?» мақоласида илгари сурган мафқура борасидаги дастлабки карашларидан воз кечиб, «Жамиятнинг мақсади, яъни мафқура бобида ўйлар» номли эссесида («Тафаккур», 1999 йил, № 1-2) миллий мафқуранинг яратилаётганлигини ва у умуминсоний кадриятларни ҳам ўзида мужассамлаштира олганини ифтихор билан эътироф этади.

Хуллас, юқоридаги кузатишлардан шундай тўхтамга келиш мумкин: истиклол даври танқидчилиги ўзининг методологик асосларини синфийлик ва партиявийликка асосланган шўро даври танқидчилигидан тубдан фарқ қилувчи принциплар асосида янгилай бошлади. Бу янгиланиш, энг аввало,

¹⁰³ Истиклол ва адабиёт // ЎзАС. - Т., 1993. - 6 август.

танкидчи дунёқараши ва илмий концепциясидаги ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда намоён бўлди. Бу жараёнда диалектик ёндашувдан ташқари гносеологик, онтологик, синергетик ёндашувлар ҳам амал қила бошлаганлигини кузатиш мумкин. Бадий асарни тайёр назарий қолиплар воситасида эмас, балки матн моҳиятидан келиб чиқиб талқин этиш устувор йўналишга айланиб бормоқда.

Истиклол даврида чоп этилган кўплаб мақолаларда мазкур карашларнинг давом эттирилгани, янада чуқурлаштирилгани ва ривожлантирилгани мазкур методологик ёндашув тўғри белгиланганлигидан далолат беради. Жумладан, проф. Т.Мирзаев адабиётшунослик илми олдида турган асосий вазифалар, ЎзР ФА ва Тил ва адабиёт институтида амалга оширилаётган илмий ишлар ҳақидаги суҳбатда асосий эътиборни янги мезонлар қандай бўлиши лозимлигига қаратади. «Янги мезонлар қандай бўлмоғи керак (ЎзАС, 1995. – 3 март) сарлавҳаси билан чоп этилган ушбу суҳбатда ҳозирда «адабиётшуносликда соф назарий ва методологик муаммоларга катта эътибор берилаётганлиги, адабиёт тарихини бўлақламай, унга яхлит адабий-тарихий жараён сифатида баҳо бериш тамойили кучаётгани, санъаткорлар ижодини таҳлил ва ташвиқ қилишда ҳолислик ва ҳақиқат мезонларининг биринчи ўринларга чиқаётганлиги, адабиёт ва ижтимоий ҳаёт масалаларини ўрганишга, миллий заминга эътибор ошганлиги» қувонарли ҳол сифатида эътироф этилади.

Олим адабиёт илмида юзага келаётган хурфикрликни, фикрий мутеликдан ҳалос бўлиб борилаётганлигини мамнуният билан қайд этар экан, бошқа бир хавфдан ҳам огохлантиради: «Фикр эркинлиги – оғзига келганини айтиш, майда-чуйда шахсий манфаатларни кўзлаб, бир-бирини таҳқирлаш, миллат ва юрт ташвишлари бир ёнда қолиб, маълум гуруҳ ғаразларини ёқлаш дегани эмас. Фикр эркинлиги, энг аввало, айтиладиган ҳар бир сўз, ҳар бир фикр учун масъулият ва жавобгарликдир». Олим фикрича, сўнгги даврларда адабий танкид бундай камчиликлардан қутилиб, чинакам хурфикрликка эришмоқда.

У.Норматовнинг «Ҳақиқат тақозоси» мақоласида ҳам методологик янгилинишлар жараёнидаги зиддиятли ҳолатлар ҳақида фикр юритилади. Муаллиф шўро даврида «адабиёт тарихига, адабий ҳодисаларга, асарларга ягона, мажбурий марксча-ленинча йўл-йўриқлар билан ёндашиш»да синфийлик ва партиявийлик мезонлари устунлик қилганини таъкидлар экан, энди янгиланаётган танкид тафаккури қандай мезонларга таяниши зарур, деган масалага эътиборни қаратади.

Мустикаллиқнинг дастлабки пайтларидаёқ адабиёт аввал қандай эдию, энди янги типдаги адабиёт қандай бўлиши лозим, деган масала кун тартибининг асосий муаммосига айланди. Бунда асосий эътибор адабиётнинг ижтимоийлиги, мафкура билан муносабати, оммавийлиги ва тарбиявийлиги, бадий-эстетик тамойиллари масаласига қаратилди.

Жумладан, Қ.Йўлдошевнинг «Ёник сўз»¹⁰⁴ китобида жамланган кўпгина мақолаларнинг асосий мавзусини юқорида қайд этилган масалалар ташкил этади.

Қ.Йўлдошев ХХ аср ўзбек адабиётининг етакчи хусусиятларини, ижтимоийлашувининг моҳиятини, сабаб ва оқибатларини теран талқинлар асосида кўрсатиб беради. Унинг фикрича, мумтоз адабиёт хос одамларга аталиб, уларни қахрамон сифатида тасвирлаган бўлса, кейинги давр адабиёти ўз «эстетик аршидан тирикчилик заминига тушиб» ижтимоий ҳаётни ва турмуш ташвишларига кўмилган оддий одамларни, уларнинг кундалик ўй-хаёлларини тасвирлай бошлаган адабиётга айлана борган¹⁰⁵. Шунга кўра, адабиётнинг вазифаси ҳам ўзгара бошлаган. Яъни адабиёт ўзининг соф санъатлигидан чекиниб, ижтимоий муаммоларни кўтариб чиқадиган, ташвиқот қиладиган ижтимоий-эстетик ҳодисага айланган. Шу боис, унда халқчиллик кучайди, тили жонли халқ тилига яқинлашди, жанр имкониятлари кенгайди. Олимнинг хулосаларига кўра, бу ўзгаришлар бошданок ижтимоийлашган Ғарб адабиёти таъсирида юзага келди ва айниқса, шўро даври адабиётида авж нуктага кўтарилди. Оқибатда адабиёт нафақат ижтимоий мазмун касб этди, айнаи чоғда, ҳоким мафкура ғояларига хизмат қилиб, ҳукм-хулосалар чиқариб, қарорлар қабул қилувчи давлат ишига айлантирилди. Адабиётда инсоннинг ўзи эмас, унинг фаолияти тасвири етакчилик қила бошлади.

Адабиётшунос Д. Қуроноф муаммоларга муносабат билдираркан, уларни узил-кесил ечим ва аниқ-тиник ҳукм-хулосалар чиқаришнинг имкони бўлмаган тушунчалар сирасига киритади. У Чўлпоннинг «Адабиёт надур» деган мангу саволини ўртага қўяркан, мазкур саволга турли даврларда турлича жавоблар берилганлигини, бироқ бугунги кунда ҳам ушбу савол кун тартибидаги асосий масала бўлиб қолаётганлигини таъкидлайди ва уларга ўз муносабатини Абдулла Қаҳхорнинг «Ўғри», Ойбекнинг «Наъматак» асарлари таҳлили орқали билдиради. Олим адабиётнинг ўзига хос табиатини ижод жараёни билан боғлаб талқин этади. Билишга эҳтиёжини ижодга олиб боровчи йўл сифатида таъкидлайди ва бу эҳтиёж билишга қаратилганлиги боис, ижтимоийликка дахлдор, деган хулосага келади. Асарни яратилиши, яъни генетик жиҳатига кўра ижтимоий ҳодиса, деб баҳолаган мунаққид фикрича, бадий асарда ижтимоийлик билан шахсийлик уйғун ҳолда кечади, фақат уларнинг даражаси, нисбати турли асарларда турлича намоён бўлади. Мунаққид адабиётдаги юзаки, яланғоч талқин этилган ижтимоийликка қарши, бироқ айнаи пайтда бадий асарлардаги том маънодаги ижтимоийликни инкор этувчиларнинг фикрига ҳам қўшилмайди.

У.Ҳамдамовнинг “Бадий тафаккур тадрижи” номли китобида ушбу масалалар юзасидан эътиборга молик фикрлар ўртага ташланади. Чунончи,

¹⁰⁴ Йўлдошев Қ. Ёник сўз - Т.: Янги аср авлоди. 2007.

¹⁰⁵ Уша манба. - Б. 30.

У.Ҳамдамов XX аср адабиётини, Қ.Йўлдошевдан фаркли ўларок, ижтимоий ва медитатив асарларга ажратади. Бунда ижтимоийликнинг вужудга келишига асос бўлган бир қанча омиллар, жумладан, ички ва ташқи омилларни шарҳлар экан, бадий ижодда ижтимоий, бадий ва руҳий ҳолатлар бир бутунлик касб этсагина, чинакам адабиёт юзага келади, деган хулосани илгари суради.

Ушбу кузатувлардан маълум бўлаётирки, адабий танқид бадий асар ва унинг ўзига хослиги ҳақида фикрлаганда ижтимоийликни ҳам, бадийликни ҳам бир бутун ҳолда талқин этишга ҳаракат қила бошлади. Айни ҳақиқат адабиётнинг ўзига хослигини тўғри талқин этишга асос бўлувчи методологик тамойилларнинг юзага келаётганлигидан далолат беради.

Адабий танқид концепциясининг янгилиниши кўпга ғоят муҳим масалаларнинг ҳал этилиши билан характерлидир. Жумладан, шўро даврида ҳукм сурган концепциянинг асл моҳиятини англаб олиш, унинг асосий жиҳатларини тўғри тафтиш қилиш, қолаверса, адабиётнинг, бадий асар концепциясининг янгилиниши зарурлиги, адабий танқиднинг эски методологиядан фаркли янги методологик асосини яратиш ва ҳ.к. Адабиётшунос олим ва адиб Х.Дўстмуҳаммад «Концепцияни янгилаш учун...» мақоласида бу ишни аввало «...ҳаётни бадий идрок этиш борасидаги шаклланган кадрятларимизни очик-ойдин тафтиш қилишдан, ёзувчилармиз концепцияларини ўрганишдан бошлаш керак», деган талабдан келиб чиқиб, Қодирийнинг «Ўткан кунлар», «Обид кетмон», Ойбекнинг «Қутлуғ қон» асарларидаги етакчи концепцияларни замонавий, янги қарашлар, янги мезонлар асосида аниқлашга ҳаракат қилди (ЎзАС, 1990, 16 февраль).

Х.Дўстмуҳаммад назарда тутган шўро даври адабиёти, хусусан, ўша даврда ижод қилган ёзувчилар концепциясини қай тарзда тафтиш қилган, баҳолаган маъқул? Уларнинг қайси жиҳатларидан воз кечиб, қайси жиҳатларини адабий жараёнга хизмат қилдириш лозим? «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигида уюштирилган «Тавбадан тозаришгача...»¹⁰⁶ сарлавҳали давра суҳбатида юқоридаги сингари саволларга жавоб топишга ҳаракат қилинган. Давра суҳбатида иштирок этган адиб ва олимлар О. Ёқубов, М. Қўшқонов, Шукрулло ва Тохир Малик шахсга сиғиниш даври иллатларининг ҳаётга ва адабиётга етказган салбий оқибатлари, А.Қодирий, Чўлпон, Фитрат, У.Носир каби улуг истеъдод соҳибларини ҳам мустабид тузум аямаганини айтишган. Уларнинг ҳаёти ва ижодига оид барча маълумотлар, материалларни ўрганиш ва халққа рўй-рост етказиш зарурлигини таъкидлашган. Шунингдек, суҳбатда иштирок этган Б.Қосимов ва У.Қўчқор эътиборни

¹⁰⁶ «Тавбадан тозаришгача...» // ЎзАС. - Т., 1990. - 13 март.

тоталитар тузумни юзага келтирган омилларнинг туб моҳиятини очиб ташлаш лозимлигига қаратишган.

Дарвоқе, давра суҳбатининг «Тавбадан тозаришгача...» деб номланганида ҳам ўзига хос рамзий маъно бор. Зеро, етмиш йил давомида кўплаб бегуноҳ инсонларнинг, биринчи галда, ижодкор, зиёли, олим ва давлат арбобларининг катағонга дучор бўлишида воситачилик қилиб, билиб-билмай мустабид тузум тегирмонига сув қуйганлар ҳам бўлдики, эндиликда улар ўша гуноҳлари учун тавба-тазарру қилишлари лозим, деган фикр давра суҳбатида дадил айтилди. «Энг улуғ иш – ўтмиш хатоларидан буткул воз кечишимиз, шунинг бараварида тавба-тазарру қилиш ҳали ўз юксак мақомида адо этилганича йўқ. Ҳолбуки, тозаришнинг, покланишнинг муборак йўли тавбадан бошланади. Албатта, у ғоят машаққатли, лекин келажак ҳаётни – тоза ҳаётни усиз тасаввур қилиб бўлмайди» (И.Ғафуров). Мустақиллик арафасида айтила бошланган бундай фикрлар янгича дунёқараш, янгича концепциянинг илк куртаклари эди. Бу куртаклар мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ ғунчалаб, адабиёт ва санъат, адабий танқиддаги янгиланаётган концепциянинг етакчи тамойилларини белгилашда муҳим роль ўйнади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, юқорида кузатилганидек, ёзувчи ва шоирлар, адабиётшуносу танқидчиларнинг илғор қисми мустақилликкача бўлган даврдаёқ янги типдаги адабиётнинг ўзига хос шакл-шамойили ҳақида фикр юрита бошлаган экан, бу ҳол уларнинг янги даврга ҳам руҳий-психологик жиҳатдан, ҳам аклий-амалий томондан маълум тайёргарлик босқичини ўтаганини билдиради. Шунинг учун ҳам истиқлолнинг дастлабки пайтларидаёқ «Истиқлол адабиёти қандай бўлиши керак?», «Янги адабиётнинг асосий мезонлари нимадан иборат?», «У кимни ва нимани тадқиқ этади, кимга ва нимага хизмат қилади, қай йўллардан юриб, қай манзиллар сари боради?» қабилидаги кўплаб саволлар кун тартибига кўйилди.

Истиқлол даври танқидида адабий танқид методологиясининг янгиланиш тамойиллари. Истиқлол даври танқидига хос янгиланиш тамойилларидан яна бири ХХ аср ўзбек адабиёти ва унинг намоёндалари ижодининг қайта баҳоланганида кузатилади.

90-йиллар танқиди ижодкор жадидлар ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш асносида, наинки уларнинг асарларидаги хосликлар, балки умуман, жадидчилик ҳаракати, унинг концепцияси ҳақида ҳам муҳим-муҳим янги ҳулосаларга келдилар. Натижада, бу давр адабий ҳаётининг ҳаққоний тарихий лавҳалари билан бир каторда давр ижтимоий ҳодисаларининг тарихини тиклаш бўйича ҳам муҳим ишлар амалга оширилди. Ватанимиз тарихининг аср бошидаги қоронғу саҳифаларини ёритиш ҳолис илмий баҳолар билан тўлдирилди. Умумбашарий мезон ва концепцияга асослана бошлаган адабий танқиднинг ушбу босқичи бекиёс илмий ва амалий ахамиятга эгадир. Чунки, биринчидан, бу босқичда аср бошидаги адабий

муҳит ҳақида тарихий ҳақиқатни тиклаш, шу тарика адабиётимизнинг янги тарихи яратилишига асос солинди. Иккинчидан, катагон сиёсати қурбонига бўлган ва узок йиллар мобайнида ноҳақ айбланиб келган ижодкорлар мероси халққа қайтарилди.

Бу ҳол истиклол даври ўзбек танқиди дастлабки босқичидаёқ миллий уйғониш (жадид) даври адабиётига муносабатда туб янгича ёндашув ва тамойилларни наинки бошлаш, балки мустаҳкамлаш йўлида турганини кўрсатади. Бу нималарда кўринади? Биринчидан, истиклол шарофати туфайли миллий уйғониш (жадид) адабиёти намояндалари ҳаёти ва ижодига олдиндан тайёр қолиплар асосида эмас, балки янги шаклланаётган миллий мафкура, Ватан ва халқ, миллат манфаатлари нуқтаи назаридан ёндашилди. Иккинчидан, илгари тилга олиш хавfli ҳисобланган жадид адиблари асарларини, умуман, ёхуд алоҳида-алоҳида эмас, уларнинг ҳар бирининг ижод намуналари ва, умуман, жадид адабиётини комплекс ўрганила бошланди. Учинчидан, энг муҳими, XX аср бошидаги жадидчилик ҳаракатига илк бор тўғри методологик ёндашув юзага келди.

Маълумки, собиқ шўро даврида жадидчилик фақат буржуа ҳаракати сифатида тилга олинар, маърифатпарвар адиблар ижоди фақат қисман ўрганилган, уларнинг айрим асарлари ва фаолиятлари нотўғри талкин этилганди. Ваҳоланки, миллий уйғониш (жадид) даври адабиётини ўрганишда бу даврда яратилган асарларни уларнинг муаллифлари дунёқараши, миллатпарварлиги, мислсиз жасоратга йўғрилган ҳаёти ва фаолиятдан айрича тадқиқ этиб бўлмасди. Истиклол даври адабий танқиди шу муҳим жиҳатларнинг уйғун талқинига киришди ва изланишлар ўзининг фундаментал натижаларини берди.

Шу жиҳатдан адабиётшунос олим **Бегали Қосимовнинг** (1942-2004) «Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик» номли кўламли, теран ва ҳар жиҳатдан илмий асосланган йирик тадқиқоти характерлидир. Айтиш жоизки, олимнинг шўро даври илмий фаолиятининг асосий йўналишларидан бири шу давр билан боғлангани ва бунинг ҳосиласи сифатида «Излай-излай топганим...» номли китобининг яратилганлиги ҳам мазкур тадқиқотнинг илмий аҳамиятини янада оширади. Мазкур тадқиқотнинг яна бир муҳим жиҳати шундаки, олим ўзигача ушбу мавзуда ёзилган ишларга ўзининг принципларидан келиб чиқиб ёндашади. Бу принципларда истиклол даври адабий тафаккурининг етакчи тамойиллари бўй кўрсатган. Яъни Б.Қосимов улкан ва ниҳоятда зиддиятли кечган XX аср бошидаги ижтимоий-сиёсий, маданий-адабий ҳаракатчиликни миллий истиклол мафкураси ғоялари асосида тадқиқ ва талкин этадики, бу тамойил, айни пайтда, ўзининг таҳлил принципларини шакллантираётган ўзбек адабий танқидчилиги фаолиятида жиддий янгиланишларга тўртки берди.

Бу жиҳатдан олимнинг Абдурауф Фитрат ҳаёти ва ижодига бағишланган тадқиқоти эътиборга молик. Тарихий давр, аниқ сана ва

воқеалар, бадий асарлар ғояси муфассал тадқиқ этилди, бу адабий портрет тарихий-адабий, биографик методда яратилган. Муаллиф мутафаккир адиб ва давлат арбоби Фитратнинг ҳаёти ва ижодини, конкрет асарлари, улар чоп этилган вақт, ўша вақтда рўй берган воқеалар фониди таҳлил этади.

Истиклол даври танкидининг диққат марказида Қодирий, Фитрат ва Чўлпон ижодлари тургани табиий ҳол эди. Миллий уйғониш даврининг етакчи намоёндалари бўлган бу улуг адиблар ҳаёти ва ижодига бағишланган кўплаб адабий-танқидий мақолалар пировард натижада ўзбек адабиётшунослигида қодирийшунослик, чўлпоншунослик, фитратшунослик каби янги йўналишларнинг тўла шаклланишига олиб келди. Сўнги давр танқидида бу ижодкорлар фаолиятига кенг ва чуқур ёндашилгани масаланинг моҳияти методологик жиҳатдан тўғри белгиланганидан далолат беради.

Шу боис, 90-йилларнинг бошларидаёқ Қодирий ҳаёти ва ижодига боғлиқ ҳақиқатларни тўла тиклаш, асарларини бадий-эстетик мезонлар, тамойиллар асосида қайта баҳолашга жиддий эътибор берилди бошланди. Бунда адабий танқид жаҳон адабиётшунослиги ва танқидчилигига ҳос илғор методологик тамойилларга таянди, хорижда шаклланган қодирийшунослик, фитратшунослик ва чўлпоншуносликнинг етакчи концепцияларни ўрганиш орқали эътиборли жиҳатларини ижодий ўзлаштириш йўлидан борди. Адабий танқид бу адиблар ижодини баҳолашда, айниқса, Қодирий асарлари тадқиқида мувофиқлик ва тўлдирувчанлик тамойилларига таянди. Бу хусусият, айниқса, шўро даври қодирийшунослигига ҳам ўз ҳиссаларини қўшиб келишган И.Султон, М.Қўшжонов, С.Мирвалиев, А.Алиев, У.Норматов сингари мунаққидлар ижодига хосдир. Натижада ёзувчи таржимаи ҳолининг шу пайтгача ошқор этилмаган қирралари янги далил ва маълумотлар билан тўлдирилди, илгари маълум бўлмаган далиллар, қўлёзмалар, ҳужжатлар, архив материаллари илмий муомалага киритилиб, муайян ҳулосалар чиқарилди. Илгари ўрганилган манба ва талқинлар қайта таҳлилдан ўтказилди. Натижада, адабий танқидда бу давр адабиётига системали ёндашувнинг сифат жиҳатдан янгиланган намуналари яратилди.

Кейинги давр танқидида адабий ҳодисаларга тарихийлик принциплари асосида ёндашувнинг кучайгани янги адабий танқид методологиясининг муҳим тамойилларидан бири – киёсий-тарихий метод шаклланаётганидан далолат беради. Бу борада кенг ўқувчилар оммасига ошқор этилган материалларни янгича нуқтан назар ва янгича концепция билан тадқиқ ҳамда таҳлил этишга ҳаракат қилингани муҳим аҳамиятга эга. Шу маънода, айниқса, Н.Каримов, Ҳ. Болтабоев, Ш. Ризаев, Н. Боқий сингари мунаққидларнинг кузатишлари характерлидир.

Адабий танқиднинг иккинчи муҳим тамойилларидан яна бирини, шубҳасиз, энг аввало, ижодкор дунёқараши, поэтик олами ва воқеликни

бадий-эстетик кашф қилиш жараёни – асарларни таҳлил ва талқин қилишда янгича мезон ва методологик тамойилларга асосланиш ташкил қилади. Бу борада, айниқса, Қодирий, Фитрат, Чўлпон ижодларига муносабат характерлидир.

Баходир Каримовнинг «XX аср ўзбек адабиётшунослигида талқин муаммоси (қодирийшунослик мисолида)» мавзусидаги докторлик иши ва шу илмий тадқиқотга асос бўлган «Абдулла Қодирий» номли монографиясида адиб ижодининг ўзбек ва хориж адабиётшунослиги ҳамда танқидчилигида қандай талқин этилганлиги ҳар томонлама очиб берилган. Бинобарин, истиқлол даврига келиб, Қодирий ижодини таҳлил қилишда қандай методологик тамойилларга таянила бошланди, адиб ижодий маҳоратининг қайси қирраларига эътибор қаратилди, деган масала жуда муҳимдир. Шу нуқтаи назардан кейинги йилларда чоп этилган мақолалар, тадқиқотлар ва баҳс-мунозараларни кўздан кечирсак, уларда ёзувчи биографиясининг янги қирраларини очишдан ташқари, адиб поэтик оламининг талқинида ҳам умумбашарий мезонларга таянила бошлаганини кузатамиз. Аввало шуни таъкидлаш керакки, истиқлол даври танқидчилигида Қодирий ижодий маҳоратига бағишланган бир қанча мақолалар ва тадқиқотлар юзага келди. Уларнинг айримлари фундаментал характерда бўлиб, ёзувчи ҳаёти ва ижодини яхлит ҳолда ўрганишга бағишланган очерклар ва монографиялар бўлса, айримлари ижодкор поэтик оламининг муайян қирраларини ёритган тадқиқотлардир. Жумладан, М.Қўшжонов, С.Аҳмад, А.Муродхон, Х.Лутфиддинова, Б.Каримнинг китоблари ҳамда «Адабиёт, бадияят, абадият»¹⁰⁷ номли мақолалар тўпламида адиб поэтик олами тадқиқ этилса, У.Норматов, А.Алиев, С.Мирвалиев тадқиқотларида адибнинг ҳаёти ва ижоди батафсил ёритилган. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, истиқлол йилларида Қодирий ижодини янгича тафаккур тарзи, янгича методологик тамойиллар асосида талқин этиш шўро даври қодирийшунослигининг шаклланишига катта ҳисса қўшган атоқли мунаққидлар фаолиятига ҳам хос хусусиятдир. Улар мустақилликнинг илк йилларидаёқ ўз дунёқарашларини қайта кура олган, аввалги айрим мафкуравий қарашларидан воз кеча олган олимлардир. Уларнинг тадқиқотларида шўро даври қодирийшунослигига хос сиёсий-мафкуравий ёндашувдан батамом воз кечишга интилишни ҳам, ёзувчи поэтик оламини бадийлик, миллий ўзликни англаш ва қадриятлар, халқ ва ватан манфаатлари билан боғлиқ ҳолда ёндашишга уринишни ҳам кузатиш мумкин. Бу эса, истиқлол даври қодирийшунослиги концепциясининг етакчи хусусиятларидандир. М.Қўшжонов, А.Алиев, С.Мирвалиев, У.Норматов, Б.Каримов ва бошқа мунаққидларнинг кузатишларида шу хусусиятга амин бўламиз.

¹⁰⁷ Адабиёт, бадияят, абадият. Хотиралар, бадиалар, мақолалар. –Т., 2004.

Таъкидлаш жоизки, истиклол даврида кодирийшунослик, фитратшунослик ва чўлпоншуносликнинг мукаммал намуналарида, шўро давридагидан фаркли равишда, факат ижтимоий тахлилга эмас, балки эстетик талкинга кўпрок эътибор қаратилди. Улар ижодига ёндашишда бадий-эстетик қонуниятларга таяниш етакчилик қила бошлади. Муайян асарда ижодкорнинг маҳорати, аввало, рухият тасвирлари қай даражада ҳаққоний акс этган, деган масала устуворлик килди. Шу боис, миллий уйғониш даври адабиёти намояндалари ижодига бағишланган кузатишларида ижодий меросни миллий кадриятларимизнинг гўзал намуналари сифатида эъозлаш, асраб-авайлаб халққа етказиш устувор вазифага айланди. Хусусан, М.Кўшжоновнинг «Ўзбекнинг ўзлиги» китоби ана шу хусусияти билан қимматлидир. Унда Қодирий романлари эзгу кадриятлар, ўзбекона урф-одатлар ва миллий рухият нуктаи назаридан талкин этилади. Мунаққиднинг ютуғи шундаки, у асар қаҳрамонлари Отабек ва Кумуш қалбида кечган туғёнларни, рухий ҳолатларни роман сюжети ва композициясидан ажратмай, яхлит ҳолда тахлил қилишга эриша олган.

У.Норматовнинг «Қодирий боғи» номли китоби ёзувчи ижодига системали ёндашувнинг ўзига хос намуналаридан биридир. Мунаққид китобда ижодкор асарларини тахлилга тортар экан, асосий эътиборни бир бутун ходисага – ижодий бутунлик, ғоявий-эстетик мақсад, дунёқараш ва эстетик идеал каби масалалар билан боғлаб ўрганadi. Олим Қодирий ижодига бағишланган кейинги изланишларида, айниқса, “Ўткан кунлар хайрати”, “Тафаккур ёғдуси” ва “Қодирий мўъжизаси” каби китобларида адиб маҳоратининг янғидан янги кирраларини очади.

А.Алиев “Истиклол ва адабий мерос”, “Маънавият, кадрият ва бадийият” номли ҳар иккала китобида ҳам А.Қодирий ижодига юксак баҳо беради, унинг XX аср ўзбек адабиётида реалистик романчиликни бошлаб берганини таъкидлайди. Адиб ижодини тахлил ва талкин этишда мунаққид унинг адабий-эстетик қарашларидаги етакчи тамойилларга, ҳаққонийлик, миллийлик, тилдан фойдаланиш маҳорати сингари мезонларга урғу беради.

А.Қодирийнинг ҳаёти ва ижоди тадқиқига бағишланган С.Мирвалиевнинг «Абдулла Қодирий» номли монографияси ҳам кодирийшуносликдаги эътиборли ишлардан бўлди. Тадқиқотда муаллиф шўро даври адабиётшунослигига хос қарашлар «жанг»ини четлаб ўтиб, асосан матн билан иш кўришга астойдил ҳаракат қилганини кузатиш мумкин.

Бу давр танқидидаги янғиланиш тамойилларидан яна бири миллий уйғониш адабиёти нимояндалари ижодини ўрганиш ва қайта баҳолашда хориж жадишшуносларининг изланишларига эътиборнинг кучайганлигида кўринади. Мустақиллик даврига келиб ўзбек мунаққидлари шўро даврида фаолият юритган ҳамкасбларидан фаркли равишда, чет эллик олимларни

Ўзларига рақиб эмас, балки ҳамкор, деб билиб, уларнинг тадқиқотларига ҳам ҳолислик ва илмийлик билан ёндаша бошладилар. Жумладан, Б.Каримов, Ҳ.Болтабоев, З.Мирзаева каби олимлар хориж адабиётшуносларининг Қодирий, Фитрат, Чўлпон ва Бехбудийлар ижодига оид тадқиқотларини ўргандилар.

Истиклол арафалари ва Мустақиллик даврига келиб жадид адабиётининг йирик намояндаси Фитрат ижодини ўрганишга ишига Б.Қосимов, Э.Каримов, Н.Каримов, Ш.Турдиев, С.Аҳмедов сингари таникли олимлар ҳамда улар сафига келиб қўшилган Ҳ.Болтабоев, У.Жўрақулов, Ш.Ризаев, И.Ғаниев, Г.Раҳимова каби кўплаб янги авлод вакиллари муносиб ҳисса қўшдилар. Бу борада, айниқса, Ҳ.Болтабоевнинг “Абдурауф Фитрат – адабиётшунос” (1996), “Фитрат ва жадидчилик” (2007) тадқиқотларини таъкидлаб ўтиш жоиздир.

Истиклол даврида фитратшунослик янги босқичга кўтарилди. Ушбу йўналишда докторлик ва номзодлик тадқиқотлари яратилди, мақола ва рисолалар чоп этилди, ёш фитратшунос олимлар етишиб чиқди. Энг муҳими, Фитрат ижодини ўрганишда ҳолислик, теранлик, матн билан ишлаш етакчи принципга айланди. Қолаверса, адиб ижоди хориждаги фитратшунослик билан қиёсий аспектда ўрганила бошландики, бу янги давр танқидчилигининг муҳим ютуқларидан биридир.

Умуман, бу даврнинг янгича методологик тамойилларни ўзида мужассамлаштиришга интилаётган, ўз илмий тафаккурини қайта кураётган адабий танқид олдида нафақат Қодирий, Фитрат ёки Чўлпон ижоди ҳақида маълумотлар бериш, балки уларнинг таржимаи ҳоли, қатағон қурбонига айланганининг туб сабаблари, қолаверса, уларнинг бутун ижодий меросидан кенг китобхонлар оммасини хабардор қилиш вазифаси ҳам туради. Зотан, истиқлолга эришиб, ўз дунёқарашини қайта кураётган халқ ўзининг озодлиги йўлида фидойилик намунасини кўрсатган ижодкорлар ҳаёти ва ижодий мероси ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлмоғи лозим эди. Адабий танқиднинг бу йиллардаги мишлий уйғониш даври адабиёти намояндалари, хусусан, Чўлпон ижодига доир фаолиятида аксиологик, тарихий-биографик методлар етакчилик қилганини кўришимиз мумкин.

Истиклол арафаларида Чўлпон ҳақида ижобий фикрлар билдириш бошланиб кетган эса-да, 80-йиллар охиригача у ҳақда эҳтиёткорлик билан мулоҳаза юритиш давом этди. Мустақиллик даврида эса Чўлпон ижодини тадқиқ этиш ўзининг том маънодаги янги босқичига кўтарилди. Юзлаб мақолалар, ўнлаб китоблар чоп этилди. Уларда улуг шоир ижодий меросига, асосан, умуминсоний кадриятлар асосида ёндашув етакчилик қилганлигини кўриш мумкин. Бу борада таникли олимлар О.Шарафиддинов, С.Мамажонов, Н.Каримов, Э.Каримов, Ш.Турдиев, У.Норматов, А.Алиев, И.Ҳаққулов, Б.Дўстқораяв, С.Аҳмад билан бир қаторда Д.Қурононов, Б.Каримов, Б.Рўзимухаммад, З.Эшонова, Н.Йўлдошев, У.Султон каби ёш адабиётшунослар ҳам фаоллик кўрсатдилар.

Мустақиллик арафаларида Чўлпон шеърлари жамланган «Баҳорни соғиндим» (нашрга тайёрловчи – И.Ҳаккулов) тўпламининг чоп этилгани ҳам унинг ижоди ҳақида ўқувчиларда муайян тасаввурларни шакллантирди.

Чўлпонга замондош Лазиз Азизоданинг «Чўлпон ким эди» мақоласида шоирнинг дунёкараши, шахсияти, ижоди ҳақида фикр юритилади. Сирожиддин Аҳмад томонидан нашрга тайёрланган Заки Валидий Тўғоннинг «Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон)» сарлавҳали мақоласида Чўлпонни шоир сифатида бирдан порлаган улкан истеъдол соҳиби эканлиги ёритилади.

Н.Каримовнинг «Чўлпон учун кишан», М.Каршибоевнинг «Мухит эркидаги туткинлик» мақолаларида шўроларнинг шоирга кўрсатган зуғумлари очилиши характерлидир.

Бу давр танкиди халқни фақат Чўлпон биографияси, унинг тақдири билан таништирибгина қолмай, айна пайтда, адиб асарлари тахлили, тарғиб-ташвиқини ҳам эътибордан соқит қилмади. 1992 йилда тадқиқотчи Н.Йўлдошев томонидан «Чўлпон ҳаёти ва ижодий библиографияси», Ш.Турдиев нашрга тайёрлаган «Чўлпоннинг адабий танкидий мақолаларидан намуналар» эълон қилиниши, «Баҳорни соғиндим»¹⁰⁸, 1991 йилда «Яна олдим созимни»¹⁰⁹ каби тўпламларнинг чоп этилиши, халқни Чўлпон ижоди билан таништиришга жиддий киришилганидан, ўз навбатида, адиб асарларига кизикиш ортиб бораётганидан далолат беради. Қисқа фурсатда Чўлпоннинг икки жилдлик асарлари, «Адабиёт надир» номли адабий-бадий мақолалар тўплами нашр этилди. 80-йилларнинг охири, 90-йилларнинг аввалида бошланган чўлпоншунослик кизгин илмий тадқиқот соҳаларидан бирига айланди. Тез орада О.Шарафиддинов ва Н.Каримовнинг «Чўлпон» номли тадқиқотлари, «Чўлпон дунёси» номли мақолалар тўплами, «Чўлпонни англаш», «Рухий дунё талқини» каби рисоалар чоп этилди. Матбуотда кўплаб мақолалар эълон қилинди. Жумладан, О.Шарафиддиновнинг ўнлаб мақолалари ўша даврдаги адабий муҳитда алоҳида салмоқ касб этиб, танкид тафакқурини янгилашга катта ҳисса бўлиб қўшилди.

Чўлпоннинг дунёкараши ва ижодининг ғоявий мотивини белгилашда унинг миллатпарварлиги нуктаи назаридан келиб чиқиб, асарларини талқин қилиш адабий танкид методологиясининг янгиланаётганлигидан далолат берди. Чўлпон ҳаётини, унинг ижтимоий фаолиятини, ижоди, айниқса, асарларининг ғоявий мотивлари билан боғлиқ ҳолда талқин этиш бу давр танкидчилигининг муҳим хусусиятларидан биридир. Шу ўринда

¹⁰⁸ Чўлпон. Баҳорни соғиндим. (Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: Иброҳим Ҳаккул). – Т.: Юлдузча. 1988.

¹⁰⁹ Чўлпон. Яна олдим созимни. (Тўловчи Н.Каримов, Ш.Турдиев, масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи О.Шарафиддинов). Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1991.

Н.Каримовнинг “Чўлпон” маърифий романининг (2003) ахмиятини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Истиклол даврида чўлпоншуносликнинг янги йўналиши таркиб топди. Чўлпон ва танкид, Чўлпон ва Ҳамза, Чўлпон ва Фитрат, Гаспиринский ва Чўлпон, Чўлпон ва театр, Чўлпон– таржимон, Чўлпон ва матбуот каби йўналишлар бўйича турли хил анжуманлар ўтказилди. Мақолалар, хотиралар чоп этилди. Чўлпон ва Ҳамза ҳаётда аслида бир-бири билан якин бўлганлари аниқланди. Шу маънода уларнинг ижодини қиёслаб ўрганиш ҳам табиийдир. Бирок шундай ҳоллар ҳам бўлдики, шўро даврида уларни бир-бирига ашаддий, ғоявий душман сифатида талқин этган айрим мунаққидлар, Истиклол даврига келиб, бу фикрнинг энди аксини айтувчи мақолалар ҳам эълон қилдилар. Юқорида эътироф этилганидек, Чўлпон ижодини бошқа замондош санъаткорлар, зиёлилар билан чоғиштириб ўрганиш қиёсий адабиётшунослик ривожланишига муносиб хисса бўлиб кўшилди.

Умуман олганда, бу давр танкидида Чўлпон дунёқараши, ижодининг ғоявий мотивини белгилашда, бир томондан, унинг ижодига тарихийлик тамойиллари асосида ёндашилганини кузатсак, иккинчи томондан, ижтимоий таҳлил билан эстетик таҳлилнинг уйғунлашган ҳолдаги талқини, ижтимоий-эстетик таҳлил адиб ижодини баҳолашдаги етакчи методга айланганлигини кўрамыз.

Хулоса қилиб айтганда, истиқлол даври танкидида Миллий уйғониш даври (жадид) адабиёти намояндаларининг ҳаёти ва ижодини ҳар томонлама таҳлил ва талқин этиш етакчи йўналишлардан бирига айланди. Адабий танкид Бехбудий, Авлоний, айникса, Фитрат, Қодирий ва Чўлпон сингари миллий уйғониш (жадид) адабиёти намояндалари ижодини қайта баҳолаб, янги талқин этди.

Танқидчиликда шўро даври адабиётини қайта баҳолаш. Истиклол даври танкидида пайдо бўлган янги тамойиллардан бирини шўро даври адабиётини қайта баҳолаш ташкил этади. Биз энди ХХ аср адабиётининг тўнтарувгача бўлган қисмини мумтоз адабиёт, ундан кейинги даврни шўро адабиётига бўлиб эмас, ХХ аср адабиётидаги яхлит жараён сифатида ўрганамиз. Шўрогача, ундан кейинги ҳамда Мустақиллик даври адабиёти шартли равишда улардаги намуналарнинг ўзига хосликлари ва асосларидан келиб чиқиб, турли босқичлар сифатида эътироф этилади. Бугунги кундаги даража ва дунёқараш асосида назар ташлаганда, бу давр шўро босқичи ўзбек адабиётининг катта ютуқлари ҳам, улкан фожеалари ҳам яққол намоён бўлади. Кейинги йиллар танкидий тафаккурида кўп баҳс-мунозаралар бўлди. Вақт ўтиши билан эхтиросли айрим ҳолатлар барҳам топиб, босиклик, илмийлик, ҳолислик билан шўро даври ўзбек адабиёти ютуқлари-ю, фожеали нукталарига адабий танқидчиликда бир қадар ойдинлик киритилди.

Аввало шуни таъкидлаш керакки, шўро даври адабиёти ўзининг ижодий принципларини шакллантирган ва уларни ижод жараёнига татбиқ этган ҳамда бу принциплар шўро мафкураси ғояларига ҳамоҳанг эди. Истиклол даври адабий танкидида дастлаб мафкуранинг адабиётдаги ўрни масаласига қарашлар турли-туман бўлганини, умуман, «адабиётда мафкура», деган тушунчага салбий муносабат шаклланишга улгургани ҳамда шўро мафкурасининг адабиётга етказган зарарли оқибатлари таъсири билан изоҳлаш лозим бўлади. Бироқ, шуни унутмаслик керакки, ҳар қандай мафкуранинг етакчи тамойиллари назарийетчилар томонидан ишлаб чиқилса-да, унинг амалиётдаги кўриниши узок вақт давомида муайян соҳалар фаолиятида шаклланиб, ҳаётга татбиқ этила боради.

Шу маънода Мустақиллик даври танкиди, бир томондан, зўравонлик асосига қурилган шўровий мафкурани инкор этгани ҳолда, умумбашарий мезонларга уйкаш Миллий истиклол мафкурасини шакллантириб, мустаҳкамлаб борди. Шу боис истиклол даври танкидчилигида шўро адабиётини қайта баҳолаш етакчи масалалардан бирига айланди. Бу давр танкидида шўро даври адабиётига муносабат бир хилда бўлгани йўқ. Бу масала мунозараларга бой, эхтиросли, кескин, қарама-қарши фикрлар майдонига айланди. Бир томондан, шўро даври ижодкорлари асарларини эҳтиёткорлик билан янгича мезонлар, янгича методологик тамойиллар асосида баҳолашга интилиш кўзга ташланса, бошқа тарафдан, уларни баъзан бирварақайига ва салкам ёппасига инкор этиш тенденцияси ҳам бўй кўрсатди. Дастлаб адабий танкиднинг шўро даври адабиётига муносабатида синергетик йўналиш устуворлик қилди. Тасдиқ билан инкор, мувозанат билан мувозанатсизлик, бутун билан тартибсизлик (хаос) бу давр танкидига хос хусусиятдир.

Ҳ.Ҳ.Ниёзийга муносабатда-ку, масала бир қадар аниқ эди. Шўро сиёсати ўта улуғланган асарлар “қийналмай” ўзининг “янги” баҳосини топди. Миллий руҳдаги асарларга эътибор қучайди. Ғ.Ғулом ижодига ҳам тахминан шу нуқтан назар қарор топди. Ҳ.Олимжонга муносабатда унинг Фиграт ижодига нисбатан тугган йўли ҳамда “Бахтлар водийси”, “Нима бизга Америка” кабилидаги шеърларга таяниб туриб, айни вақтда, ғўзал ва ажойиб лирик шеърларини инкор этолмай, бир муддат иккиланиш, талмовсирашлар кўзга ташланди. Лекин, Ойбек ва А.Қаҳҳор ижодига келганда, айрим мунаққидлар уларнинг баъзи асарларидаги “қизил” йўналишни чўкиб-чўкиб олса-да, улар ижодига чуқурлик, салобат, миллийлиги ҳамда ўзига хос маҳорат танкидни улар олдида бирмунча ўйланиб, тараддуланиб қолишга мажбур этди. Аста-секин бошланган босиқ тадқиқ ва таҳлил кўп ўтмай улар ижодига муносабати янги изчил йўлга солиб юборилди. Шунинг учун адабий танкид бу ижодкорлар орасида, айниқса, Ойбек ва Абдулла Қаҳҳорнинг адабий меросига жиддий эътибор қаратди. Бошқа жиҳатдан, Ойбек шўро даврида кўп жабр кўрган, тазйикка учраб азоб чекканди. Абдулла Қаҳҳор ҳам деярли бутун ижоди

давомида шўроларнинг бошқарув тизимидан дакки еб келган, “Тобутдан товуш” сингари асарлари туфайли эса дашномга ҳам учраган эди. Янги танкидчиликнинг уларга муносабатида бу омиллар ҳам беиз кетмади, албатта.

Бу давр танкидида Ойбек шахсияти ва ижодига жонкуярлик кўрсатган, бу ҳақда кўп ва ҳўп ёзган мунаккид Н. Каримов бўлди. Олимнинг мақолаларида адиб ҳаёти ва ижодининг ҳали очилмаган кирралари янгича мезонлар асосида талкин этилди. Таъкидлаш жоизки, шўро салтанати адабиётимиз бошига солган қора кунлар, қатағон сиёсати жабр-ситамларининг архив материаллар асосида кенг жамоатчиликка маълум қилинишида, илмий муомалага киритилишида Н.Каримовнинг хизматлари каттадир. Хусусан, унинг “Ойбек: тош экан бошим” (Фан ва турмуш. 1992. – № 5,6,7,8,9,10.) номли туркум мақоласи шу жиҳатдан характерлидир. Унда мунаккид Ойбек ҳаётининг номаълум ёки тўла ёритилмаган саҳифаларини қайта жонлантиради. Тарихий-биографик ёндашувнинг яхши намунаси бўлган бу мақолада Ойбек шахсиятига, ижодига 30-50-йилларда қўйилган айбловлар, тухматларнинг илдизлари, зарарли оқибатлари очиб берилади. Ўзбек адабиётининг жаллодларидан бири бўлган, Ёзувчилар уюшмасида ишлаган В.Милчаков ва унинг атрофига тўпланган маҳаллий хушомадгўйларнинг кабиҳ кирдикорлари фош этилади.

Умунан олганда, Н. Каримовнинг бу даврда яратган деярли ҳар бир мақоласида янги фикр илгари сурилади. Олим, аввало, асарнинг яратилиши ижодкор ҳаётидаги бирор-бир ҳаётий факт билан боғлиқликка эътиборни қаратади. Бундай ёндашув ижодкор фаолиятининг очилмаган саҳифаларини ёритишга хизмат қилади. Унинг «Ойбек ва жадидчилик», «Ойбек номли чўкки» мақолаларида ҳам шу йўналиш давом эттирилади.

Бу даврда Ойбек ижодига оид кўплаб мақолалар чоп этилди. Шулардан бири .Шарафиддиновнинг “Миллатни уйғотган адиб” (Ўз АС, 2004.– 05.11.) номли мақоласида Ойбек ижодига хос миллатпарварлик фазилатлари теран талкин этилади. Мунаккид адибни миллатни уйғотган ижодкор сифатида қайта кашф этади. «Қутлуг қон», «Навоий» романлари, «Наъматак» каби шеърлари таҳлили асосида ўз қарашларини далиллайди. У Ойбек даҳосининг буюклиги, миллатпарварлиги фақат ижодиди эмас, балки шўро салтанати ҳукм сурган кийин бир даврларда Чўлпон ва Қодирий ижодига бўлган чексиз ҳурмати, теран илмий кузатишлари, «Тирик сатрлар»га иккиланмай ёзилган ижобий тақризларида ҳам намоён бўлишини фахр билан ёзади.

Истиклол йилларида Ойбек шеърятини янгича нуқтаи назардан тадқиқ этган И.Ҳаққулов, У.Ҳамдам, А.Сабридинов каби олимларнинг ишлари ҳам эътиборга лойиклигини айтиб ўтиш лозим.

Танкид ва адабий жараёндаги изланишлар. Истиклол арафалари ва тўксонинчи йиллар бошларидаги мақолаларда, Фафур Фулом шеърятдаги

замонасозлик, шахсга сиғиниш иллатларининг акс этиши, шунингдек, унинг Абдулла Қодирий ва Мақсуд Шайхзодага муносабати ҳақида турли хил фикрлар баён этилди. Бу хил қарашлар аста-секин барҳам топиб, Ғафур Ғулом ижодини холис, ҳаққоний қайта баҳолаш бошланди. Унинг ижодига ёндашувда халқимизга хос бағрикенглик, тарихийлик тамойилига асосланиш мезонлари устувор мавқе эгаллаб борди. У ҳақдаги мақола, хотира ва тадқиқотларда шоир ҳаёти ва ижодига системали ёндашув фазилатлари сезилди. Поэтик маҳорат, шоир истеъдоди, ижодий психология ва таржимаи ҳоли билан ўзаро бутунликда талкин этила бошланди.

Ўзбекистон Қаҳрамони А. Ориповнинг «Ўзбекнинг ўз шоири» мақоласида шўро даврининг маккор сиёсати ва ҳоким мафқуранинг адабиётга етказган зугуми, ўзбек ижодкорлари кадр-кимматининг топталиши, ижод эркинлигининг бўғилиши оқибатида кўплаб шоирлар замонасозлик руҳида асарлар битишга мажбур бўлганликлари таъкидланади. Ғ. Ғулом ижодига ана шундай умуминсоний мезон билан назар ташлаб, энг аввало, шоирнинг жуда катта истеъдод соҳиби сифатида ҳоким мафқура тазйикларига қарамасдан ўлмас асарлар яратгани, унинг ижод намуналари ўткинчи майда туйғулар билан эмас, балки қадим Шарқ шеърисига хос бўлган фалсафийлик, кенг қамровлилик, донолик билан нурланиб тургани шеърини ва насрий асарлари мисолида кўрсатилади. Мақолада илгари сурилган концепция, яъни энг аввало, Шарқ, ислом фалсафасига хос бўлган инсонийлик, қадриятларни асраб-авайлаш туйғуси бошқа мақолаларда ҳам ўз аксини топа бошлади.

У. Норматов «Шум бола» «Мафқуравий-сиёсий тазйик шароитида руҳ эркинлиги»¹¹⁰ номли мақоласида қиссани таҳлил қилар экан, уни шўро даврида яратилган бўлишига қарамасдан давр сиёсати ва мафқурасидан батамом холи бўлган ўзбек турмуш тарзининг турли қатламларини ҳаққоний ёритиб бера олган асар сифатида баҳолайди.

Бу даврда Б.Назаровнинг «Ғафур Ғулом олами» (2003), Н.Каримовнинг «Ғафур Ғулом ижодиёти» (2003), Т. Матёкубованин «Ғафур Ғулом бадиияти» (2006) номли йирик тадқиқотлар ҳам яратилди.

Б.Назаров Ғафур Ғулом ижодига баҳо беришда сўнги давр танқидчилигида иккита йўналиш кўзга ташланаётганлигини таъкидлайди. «Биринчи унинг шўровий қарашларига ҳамон урғу берилиб танқид қилинса, иккинчисидан, шоирнинг мафқуравий жиҳатлари ҳаспўшланиб, уни кимлардандир химоя қилиш истаги сезилади»¹¹¹. Мунаққид фикрича, ҳар иккала йўналишдаги қарашларда ҳам камчиликлар бор. Негаки, Ғ.Ғулом ижодига замонасозлик мотивларининг мавжудлигини бугунги кунда ҳеч ким инкор қилаётгани йўқ. Бу хусусият Ғ. Ғулом ижодигагина эмас, умуман, шўро даври адабиётига хос қусур бўлиб, унинг асосий сабаби

¹¹⁰ Норматов У. Ижод сеҳри. – Т.: Шарқ, 2007. – Б.145.

¹¹¹ Назаров Б. Ғафур Ғулом олами. –Т.: Фан, 2003. – Б.5.

давр, замон ва тузум билан изоҳланади. Муаллиф талқинича, иккинчи йўналишдаги қарашнинг қусурли жойи шундаки, Ғафур Ғулом ижоди ўзини оклашга, кимлардандир ҳимоя қилишга муҳтож эмас. Унинг ижодида ўзини-ўзи ҳимоя қиладиган, нафақат ХХI асрда, балки кейинги асрларда ҳам яшаб қолишга лойиқ бадий мукамал асарлар кўплаб топилди.

Мунаққид шу нуқтаи назардан нафақат бадий мукамал ҳисобланган «Соғиниш», «Вакт», «Шум бола», «Менинг ўғригина болам» типидagi асарларига, балки хали танқид деярли эътибор бермаган ва Ғафур Ғулом феноменига хос яширин дардларни ифодалаган асарларини топиб таҳлил қиладигани, бу таҳлил ўзининг ҳолислигидан ташқари, талқиннинг қутилмаган натижалари билан ҳам аҳамият касб этади. Агар эътибор берилса, олим адабиётшунослик ва адабий танқиднинг янғидан вужудга келаётган методологик тамойилларидан бири – талқинда бадий асар матни қаърига яширинган поэтик маъно – мазмунни топишга ундаётганини сезиш мумкин.

Сўнги давр танқидида Абдулла Қаҳҳор ижодини қайта баҳолашга ҳам катта аҳамият берилди. Бу даврда Қаҳҳор ҳақида кўплаб мақола ва рисолалар чоп этилди. 80-йилларнинг охириларидан бошлаб Қаҳҳор ҳақида зиддиятли қарашлар вужудга кела бошлади. «Кутлуг кон» романи сингари «Сароб», «Синчалак», «Ўғри», «Даҳшат» каби асарлари талқини баҳсли кечди.

«Ёш куч» журналининг «Ҳозирги ўзбек адабиётида энг маъқул учта асарни санаб ўтсангиз», деган анкета саволига жавоб берар экан, яхши асарлар ўрнига ёқтирмаган асарларни санайман, дея Олим Отахонов Қаҳҳорнинг «Сароб» ва «Синчалак» асарларини тилга олди ва буни куйидагича изоҳлади: «Абдулла Қаҳҳор ҳар қанча истеъдодли бўлмасин замонасоз адиб эди; у аксар ҳолларда ўткинчи ақидалар, муваққат мезонлар, юқори доираларнинг кўрсатмаларида уқтириб ўтилган ҳақиқатларга таяниб ижод қилган ёзувчи эди; у жаҳидлар ҳаракатини ё тушунмаган, ёки мутлақо инкор этган»¹¹². О.Отахонов ушбу мезон асосида «Сароб», «Синчалак»да воқеликка коммунистик мафкура кўзойнаги билан қаралган, деган фикрни илгари суради. Бу нуқтаи назар жиддий баҳс-мунозара уйғотди, гоҳ кескин эътирозга сабаб бўлди, гоҳ қўллаб қувватланди. Жумладан, А. Жабборовнинг «Ўз даврининг машҳур асари»¹¹³ номли мақоласида «Синчалак» кассаси замонасозлик мотивлари билан суғорилган асар эканлиги таъкидланди.

С.Мелиев, Ҳ.Каримов, А.Улуғов каби мунаққидларнинг айрим чиқишларида ёзувчининг «Сароб», «Синчалак», «Ўғри», «Даҳшат» каби асарларида шўро даврига хизмат қилувчи гоё етакчилик қилиши айтилди. Аксинча, О.Шарафиддинов, У.Норматов, Б.Назаров, А.Расулов,

¹¹² Отахонов О. Мутлола // Ёш куч. – Т., 1989. – № 9. – Б.14.

¹¹³ Жаббор А. Ўз даврининг машҳур асари // Ёшлик. Т. 1990. – №11.

И.Ҳаққулов, Д.Қуронов кузатишларида Абдулла Қаҳҳор ижоди янгича нуктаи назар, янгича методологик тамойиллар асосида баҳолашга ҳаракат қилинди. Бу қарашларнинг бирини мутлак ҳақ, иккинчисини мутлак ноҳақ, деб хулоса чиқариш методологик жиҳатдан нотўғри бўлар эди.

С.Мелиев, Ҳ.Каримовларнинг «Ўғри», «Дахшат» ҳикоялари ҳақидаги танкидий характердаги мақолалари ва уларга жавобан ёзилган Д.Қуронов, С.Содик мақолаларидаги етакчи нуктага назар ташлаётлик.

С.Мелиев ва Ҳ.Каримовда Қаҳҳорнинг ўтмиш мавзусида ёзилган асарларида воқелик шўро даври тоталитар тузуми ғоялари нуктаи назаридан ёритилади, шу боис сохта ғояга асосланганлиги учун бу асарлар юксак бадиийлик намуналари бўлолмайди, деган хулоса чиқарилади. С.Содик ва Д.Қуронов кузатишларида ҳам асарлар давр билан, давр ғоялари билан боғлаб талқин этилади. Бу ҳол ўз-ўзидан баҳс-мунозараларда кўпроқ эътибор ғоябозликка қаратилгани, яъни Қаҳҳор ўтмиш мавзусидаги асарларида шўро ғояларини тарғиб қилганми ёки аксинча, фош этганми, деган масала етакчилик қилганлигини кўрсатади. Ваҳоланки, С.Мелиев ва Ҳ.Каримов мақолаларида адабиётнинг асосий ядросини ташкил этувчи инсонийлик (уни С. Мели мақоласида меҳр, Ҳ. Каримов эса ўзбекона урф-одатлар ва мусулмон оламига хос яшаш принциплари шаклида талқин этади) тамойиллари ҳақида гап кетадими, уни муайян давр ғоясига боғламасдан матннинг ўзидан келиб чиқиб талқин этилганда асл моҳият ойдинлашган бўлар эди. Ваҳоланки, мазкур танкидий қарашларга ва уларнинг оппонентлари томонидан берилган жавобларга ҳам давр ғояси деган тушунча халакит берганлигини кўрамиз. Бироқ, айни чоғда, шуни таъкидлаш лозимки, мазкур баҳс-мунозаралар Қаҳҳор ижодини англашга, унинг эстетик тамойилларини тушунишга хизмат қилди. Мазкур баҳслар шу жиҳати билан характерлидир.

Ҳ.Олимжон ҳақидаги баҳсларда ҳам шундай хусусиятни кўриш мумкин. Жумладан, Д.Қуронов «Ҳамид Олимжонни биламизми?» номли мақоласида шоирнинг «Муқанна» драмасини таҳлилга тортар экан, асосий эътиборни ижодкор дунёқараши ва концепциясига қаратади. Бунда Ҳ.Олимжоннинг 30-йиллар ижодидаги асосий концепция давр руҳи билан чамбарчас боғланган ва шўро ғояларига хизмат қилган бўлса, «Муқанна» драмаси истиклол ғоялари билан суғорилган, деган фикрни асослашга ҳаракат қилади. Мунаққид ўз қарашларини Гулойим, Оташ образлари талқини орқали кўрсатади.

Адабиётшунос Н.Каримов Д.Қуронов мақоласига жавоб хатини «Ҳамид Олимжонни биласизми?» деб номлади. Унда Д.Қуронов мақоласидаги асосий қарашлар инкор этилиб, Ҳ.Олимжон ва унга замондош санъаткорлар ижоди давр билан, социалистик тузум ғоялари билан изчил боғланганлиги таъкидланди ва, нафақат «Муқанна», балки шу даврда яратилган Уйғун ва И.Султоннинг «Алишер Навоий» драмасидан олинган парчалар билан фикрини асослашга ҳаракат қилди.

Филология фанлари доктори Ғ.Мўминов ҳам мақолаларидан бирида Н.Каримов фикрларини тўғри деб топди ва Ҳ.Олимжоннинг “Муқанна” асарида яширин равишда шўро истибдодига қарши фикрлар илгари сурилган қарашни нотўғри деб топди.

Д.Қуронов мақоласида ҳам асосий эътибор бадий асарда ифодаланаётган ғояни очишга қаратилди ва унга жавобан айтилган фикрларда ҳам асосий урғу ғоявий мақсадга қаратилди. Бу ҳол адабий танқид методологиясидаги ёндашувлар изланиш жараёнида эканлигидан далолат беради. Қаҳҳор ёки Ҳ.Олимжон ҳар қанча катта истеъдод соҳиби бўлмасин, ўзига ҳар қанча талабчан ёки қатъиятли бўлмасин, барибир ижодкор сифатидаги ожизликларини, ижодларида баланд-паст эврилишлар мавжудлигини инкор этиб бўлмайди. Фикримизнинг тасдиғини мунаққид Ҳ. Умунов ёзади: “Бугун биз Ҳамид Олимжон билган ҳақиқатларнинг маъзи пуч бўлганини, тоталитар тузум ўзига ғов бўлганларни аёвсиз махв этганини, халқ бошига кўплаб қирғинларни солганини биламиз. У пайтлар эса, шоир биз билган ҳақиқатларни ҳаёлига ҳам келтирмаган, социалистик жамиятни бахт ва саодатга элтувчи ягона жамият деб тушунган, социалистик Ватанга ўзлигини бахшида қилган, “совет шоириман”, дея фахр-туйғуга тўлиб яшаётган йигит эди”¹¹⁴. Биз шу боис ҳам мазкур ўринда Қаҳҳор ёки Ҳ.Олимжон ижодига оид зиддиятли қарашларнинг, муҳолифатларнинг юқоридагидек тортишув, баҳсларга ҳакам сифатида эмас, балки янги босқич танқидчилик шаклланиши тадрижий тақомилидаги, методологик тамойилларнинг изланиши сифатида қаралиши тўғри бўлади.

Шу ўринда бир муаммони назардан қочирмаслик керак бўлади. Истиклол босқичи ўзбек танқидида шўро давридаги атоқли адилларимиз ижоди тадқиқ этилар ва қайта баҳоланар экан, уларнинг асарлари тағ замирига зимдан яширилган истиқлол ғояларини ёки ҳеч бўлмаганда, шўро истибдодини фош этиш мақсадида аниқлашга интилиш тамойили кўринди. Бундай асарлар мавжуд бўлгани шубҳасиз. Уларни ниҳоятда эҳтиёткорлик билан белгилаш ва юзага чиқариш танқидчилик ва адабиётшуносликнинг муҳим вазифалари сирасига қиради, албатта.

Бироқ масаланинг бошқа бир томони ҳам бор. Бундан мақсад ҳар бир асарга муносабатда зўрма-зўракилик ва сунъийлик билан амалга оширилмаслиги лозим. Ният нечоғлик яхши бўлмасин, бундай сунъийлик бадий асарни нотўғри баҳолашга олиб келиши мумкин. Танқид ва адабиётшуносликдаги гипотетик усул ўзининг аниқ ва изчил таянч нуқталарига эга бўлгандагина оқлайди, акс ҳолда, асар баҳсида юзаки таҳминчиликни олиб келадики, у наинки бундай фикрни илгари сураётган мунаққид, балки, умуман, танқидчиликка ҳурматни сусайтиришга олиб

¹¹⁴ Умунов Ҳ. Эҳтиёж тафти // Сайланма. Бешинчи жилд. –Самарқанд. 2011. –Б.27.

келиши мумкин. Кўринадик, бу муаммо танкидчиликнинг ахлокий жиҳатларига ҳам тааллуқлидир.

А.Қаххор ижодига янги замон муносабатлари ҳақида гап борар экан, **Р.Кўчқоровнинг** адиб ҳақидаги туркум мақолалари ва «Мен билан мунозара қилсангиз...» номли рисоласига назар ташлаш ўринлидир. **Р.Кўчқоров** 80- йиллар охири – 90- йиллар бошларида Қаххор ижоди ҳақида, айниқса, романларига турли даврда танкиднинг муносабати, ёзувчи томонидан амалга оширилган таҳрирлар ҳақида қизиқарли ва қатор гўзал изланишларни амалга оширди. Шу жиҳатдан унинг «Кўш роман ва айрича қарашлар», «Саробнинг пайдо бўлиши» каби мақолалари характерлидир.

Мунаққид «Уч сароб» номли мақоласида «Сароб романининг қайта ишланишига адабий танкиднинг нотўғри баҳолари сабаб бўлган, деган хулосага келган эди. Бу фикрлар қай даражада ҳақиқатга яқин? Наҳотки Қаххордек ўз фикрини кўп ҳам ўзгартиравермайдиган ёзувчи танкидчиларнинг фикрига қараб асарларини қайта ишлайверса?... Бу каби саволлар, ёш олимни тинч қўймади ва у илмий изланишларини давом эттирди, ушбу саволларнинг жавобини топишга ҳаракат қилади. Изланишлари натижаси ўларок, «Саробнинг пайдо бўлиши» номли мақола, унинг кенгайтирилиши, ривожлантирилиши асосида «Мен билан мунозара қилсангиз...» номли рисоласи яратилди. Муаллиф далилларга ҳолис ёндашиб, асосий мақсадини қуйидагича ифодалайди: «Тушуниш». Дарвоқе, бу тушунча истиқлол даври танкидчилигининг бош масаласидир. Барча методологик йўналишларнинг асосидан қизил нп бўлиб ўтадиган тушунча бу – тушунишдир.

Р.Кўчқоров «Сароб» ва «Кўшчинор»нинг қайта ишланган вариантлари ҳақида фикр юритар экан, олдинги қарашларидан воз кечишининг асосий сабабини қуйидагича изоҳлайди: «Аввало, бу мақолада ҳам «Сароб» романининг ёзилиш сабаблари очилмай қолган, фақат унинг қайта ишланиш жараёнига эътибор берилган эди. Бунда ҳам роман танкидининг кўлами асл моҳиятни кўз олдимиздан тўсган, бизни бир ёқлама ёндашув йўлига бошлаган, натижада, ҳар бир ўзгариш ва таҳрир сабабини нотўғри танкиддан излашга ўтган эканман. Ҳолбуки, мантикли бир савол бизни доимо сергаклантирмоғи керак эди: агар ўзгаришлар сабаби фақат қатағон йилларининг танкиди бўлса, нега А.Қаххор «Сароб»ни ўша йиллариёқ қайта ёзишга мажбур этилмади? Нима учун фақат 1957 йилда чиққан романининг иккинчи нашрига ўзгартиришлар киритди? Бу пайтда қатағон деярли тугаган эди-ку?

Биз бу ва бундан бошқа яна ўнлаб саволларни энди ўзимизга бериб кўрмоғимиз, уларга ҳолис жавоб изламоғимиз керак. Давр ҳақидаги, ёзувчи ва унинг асарлари тўғрисидаги ҳақиқат, нечоғли аччиқ бўлмасин,

очик айтилмоғи, илмий таҳлилга тортилмоғи лозим, акс ҳолда, чала ҳақиқатлар занжири бизни келажакдан бенасиб қилади»¹¹⁵.

Деярли бутун умри давомида А.Қаҳҳор ўз ижодига танкидчиликнинг муҳолифотли, зиддиятли карашларини кўрди, ҳис қилди, курашди. Ана шу ҳолатларнинг ўзиёқ, Р.Кўчқоровнинг Қаҳҳор ҳақидаги изланишлари кераккина эмас, зарурат бўлгани кўринади.

Баҳс-мунозаралар асосида Қаҳҳор ижодини тўғри тушуниш ва теран англаш истаги ётади. А.Қаҳҳор хушёр дунёкараш соҳиби ва ўткир интуитив ёзувчи сифатида замонасидаги сиёсий-ижтимоий ўзгаришларни нозик ҳис қилди ва асарлари моҳиятига буни моҳирлик билан сингдириб юборди. Шу боис, А. Қаҳҳор ижоди ҳақида зиддиятли карашларнинг вужудга келишини табиий бир ҳол сифатида қабул қилиш керак. Шунга кўра, адабиётшунослик ва адабий танкид олдида атоқли адиб меросини бугунги кун талаблари асосида ёритиш, биринчи навбатда, унинг ҳаёти ва ижодий биографиясини тўғри – қандай бўлса шундай – ҳолисона талқин этиш масаласи туради. У.Норматов «Қаҳҳорни англаш машаккати» номли тадқиқотининг бошида айна ана шу омилга жиддий эътибор қаратган. Олим шўро давридаги талқинларга зид тарзда А.Қаҳҳор биографиясида «очик қолган» нукталарга ойдинлик киритади. Бунда у адибнинг оилавий муҳити, ўқувчилик даври, ёзувчи сифатида шаклланган йиллари, ўта зиддиятли 30-йиллардаги, кейинги комфирқа ҳукмронлиги давридаги мураккаб, аммо мардона фаолиятини аниқ далил-рақамлар, тарихий воқеалар фониде ёритади. А.Қаҳҳор қаҳрамонлари фожиясини олим улар характеридаги фаол онг, мустақиллик етишмагани оқибати, деб қарайди. Бундай талқинлар, шубҳасиз, қаҳҳоршуносликдаги янгилик сифатида эътиборга молик ва айна дамда, атоқли адиб ижодий меросига умуминсоний кадрятлар нуктаи назаридан туриб қарашга туртки берди.

Шу маънода танкидчиликда кўриниш берган Қаҳҳорнинг «Ўғри», «Бемор» каби ҳикояларида шўровий ғоялар илгари сурилди, деб эмас, ҳар қандай жамиятда рўй бериши мумкин бўлган ҳаёт ҳақиқати акс эттирилди, «Сароб»да миллатчилик фош этилиб, шўро мафкураси тегирмонига сув кўйилди, деб эмас, муайян худбинлик фожияси ёритилиб, жамиятнинг муайян босқичида фожеага учраган кучлар ва уларга зуғум ўтказган ҳукмрон истибдод акс эттирилди; «Синчалак»да эса жамиятга ҳукмрон коммунистик мафкурагина эмас, унинг зўравонлик асосига қурилган ҳаракатлари ва ана шундай шароитларда яшашга, ишлашга интилган ва мажбур бўлганларнинг зиддиятларга бой турмушлари акс эттирилди деб қарамок тўғри бўлади.

О. Шарафиддиновнинг «Бир нутқ тарихи»¹¹⁶, «Чинорлардан бири эди...» (ЎзАС, 1995, 15.09.), И.Ҳаққуловнинг «Абдулла Қаҳҳор жасорати»¹¹⁷

¹¹⁵ Кўчқор Р. Мен билан мунозара қилсангиз. – Т.: Маънавият, 1998. – Б. 68.

¹¹⁶ Шарафиддинов О. Ижодни англаш баҳти. –Т.: Шарқ, 2004. – Б.292-304.

¹¹⁷ Ҳаққул И. Абдулла Қаҳҳор жасорати // Тафаккур. –Т.: 2004. – №2. – Б.28-42.

каби мақола ва эсселарида адиб ижоди билан бир қаторда табиатидаги нозик жиҳатларга ҳам алоҳида эътибор берилди. Жумладан, «Бир нутқ тарихи» мақоласида Абдулла Қаҳҳорнинг 1956 йили Ёзувчилар уюшмасининг III Пленумида сўзлаган нутқи ва бу нутқ таъсирида адабий жараёнда юзага келган жонланиш, атоқли адибнинг улкан жасорат билан адабий муҳитни соғломлаштиришга қўшган хиссаси ёритилади. Муҳими, мақолада А.Қаҳҳор В.Милчаков кирдикорларини фош этибгина қолмай, балки шу орқали шўро тузумининг катағон сиёсати ва комфирканинг зулмкор мафкуравий ғоялари моҳиятини теран англаган ва янги шароитда дадиллик билан очиб ташлаган жасоратли шахс сифатида талқин этилди.

И.Ҳаққуловнинг А. Қаҳҳор ҳақидаги асарини ўзига хос гўзал бадиа, дейиш мумкин. И.Ҳаққулов Абдулла Қаҳҳорнинг инсоний хислатлари, курашчанлиги, ижодий маҳорати ҳақида фикр юритар экан, бу жиҳатларни бугунги адабиёт муаммолари, унинг ўзига хос хусусиятлари-ю, замонга қараб турланиб турувчи айрим тоифалар қисмати билан боғлаб талқин этади. Шундай бир турланишлар пайтида Абдулла Қаҳҳор шахсияти, унинг мустаҳкам эътиқоди, эстетик идеали ва ижодий принциплари ўзлигини ёрқин намоён этиб турганини таъкидлайди.

Юкоридаги кузатишлардан аён бўлаётирки, XX аср ўзбек реалистик адабиётининг илғор намуналари, гарчи етмиш йилдан зиёдрок даврини ўз ҳукмронлигига олган тоталитар тузум таъинлари остида яратилган бўлса-да, бу ҳолат унинг мавжуд куч-қудратини инкор этолмайди. Бу адабиёт халқимиз кечмиши, руҳияти, маънавияти, бахтию омадсиз қисматининг ўзига хос бадий кўзгусидир. Шу боис, истиқлол даври танқидчилиги шўро даври ўзбек адабиётини янгиланаётган илмий концепция ва эстетик тамойиллар асосида қайта баҳолашидаги мураккабликлар, зиддиятлар табиий ҳол сифатида баҳоланишни талаб этади.

Адабий танқидда модернизм масалалари. Истиқлол даври танқидининг муҳим жиҳатларидан бири унинг адабий жараён билан узвий боғланишида кўзга ташланади. Адабий жараёндаги ҳар қандай янгилашни, бадий изланишлар, янгича бадий-эстетик воқеа-ҳодисалар илмий тафаккурда у ёки бу тарзда акс-садо бериб, ўз ифодасини топа бошлади. Бадий тафаккурдаги эврилишу янгилашнилар адабиёт илми олдига янги-янги илмий ғояларнинг қўйилишига, янги-янги истилоҳ ва тушунчаларнинг истеъмолга киритилишига, мутахассислар орасида оммалашувига олиб келди. Шу боис, истиқлол даври танқидчилигида «онг оқими», «модернизм», «постмодернизм», «абсурдизм», «фрейдизм», «экзистенциализм» сингари истилоҳларнинг фаол қўлланила бошлаши танқид илми методологик тамойилларининг муҳим жиҳатларидан бири ҳисобланади.

Бугунги кунда истиқлол даври танқидига кўпгина тушунча ва тамойилларнинг кириб келишини ҳамда уларнинг қўлланишини кузатиш, шу асосда унинг методологик такомилни кўрсатиш ғоят муҳим

вазифадир. Бу жиҳатдан адабий танкиддаги «модернизм» тушунчаси талқини характерлидир.

«Модернизм» атамаси замонавий ўзбек адабий танкидчилигида қўллана бошлаганига кўп бўлгани йўқ. Аслида, бу тушунча бир асрдан ортиқ вақт мобайнида жаҳон адабиётшунослиги ва санъатшунослигида фаол ишлатилиб келинаётир ҳамда унинг турли-туман талқинлари, шарҳ ва изоҳлари мавжуд. Бирок мустақилликкача бўлган ўзбек танкидчилигида модернизмга муносабат билдириб ёзилган мақола ёки бу оқимни тадқиқ этган илмий ишлар учрамайди. Албатта, ушбу ҳолатнинг туб сабаблари бор. Истиклолгача бўлган ўзбек танкидчилигида «руҳсат этилмаган мавзулар»га ёндашиш ҳолати деярли кузатилмайди. Чунончи, шўро даври рус адабиётшунослигида дастлаб кескин танқид этилган «модернизм» атамасига кейинчалик бир қадар бағрикенглик билан ёндашилди, яъни бу тушунчани холис эътироф этишга, шарҳлашга мойиллик пайдо бўлди. Ҳатто айрим тадқиқотларда «модернизм» ва модернчи ғарб ёзувчиларини ашаддий марксчи-ленинчи адабиётшунослар хуружидан химоя қилишга уринишлар кузатилди. Бу ўринда биз рус, украин ва бошқа халқлар адабиётларда амалга оширилган тадқиқотларни, хусусан, В.Днепров, Т.Мотилева, Д.В.Затонский, Б.Л.Сучков, Д.Урнов¹¹⁸ сингари таникли адабиётшуносларнинг ишларидаги модернизмга, ғарблик модернчи адибларга муносабатларни назарда тутмоқдамиз. Бу сингари адабий-танкидий тадқиқотларда, албатта, марксча-ленинча адабиётшунослик методологияси етакчилик қилди. «Модернизм» биринчи галда «чириб бораётган «империализм»нинг тушқун, инкирозга юз тутган» ҳаёт тарзини оқлаш мақсадида олдинга сурилган, буржуа адабиёти ва санъатида туб янгиланиш юз бераётганини даъво қилиб чиқаётганларнинг иддаоси сифатида талқин этилди. Бирок, айни пайтда, ўша адабиётшуносларнинг ишларида бир томондан «модернизм»ни кескин рад этиш баробарида у ҳақда айрим изоҳлар, конкрет асарлар ва адиблар ижодининг нисбатан холисроқ таҳлиллари ҳам мавжуд эди. Жумладан, В.Д.Днепровнинг «Черты романа XX века» китобидаги А.Камю, Ф.Кафка ёки М.Пруст асарлари, ижодига доир, Б.Л.Сучковнинг «Лики времени» китобидаги (1-жилд) «Франц Кафка», «Роман и миф» боблари фикримизга далил бўла олади.

Назаримизда, шўро даврида «модернизм»га бўлган муносабатнинг, гарчи умумий тарзда бўлса-да, аниқ таърифини «Улисс» романи муаллифи Жеймс Жойс ҳақидаги шу асарни рус тилига таржима қилган мутаржимлардан бири С.С.Хоружийнинг куйидаги эътирофида кўрамиз: «Жойснинг Иттифокдаги тарихи (ижодий тарихи – Қ.Қ.) ўта хилма-хил уч

¹¹⁸ Днепров В. Черты романа XX века. - М.-Л.: Советский писатель. 1965; Мотилева Т. Зарубежный роман сегодня. - М.: Советский писатель. 1966; Затонский Д. В. Франц Кафка и проблемы модернизма. - М.: Высшая школа, 1965; Сучков Б. Лики времени. 1-2 том. - М.: Художественная литература, 1976; Урнов Д. Портрет Дж. Джойса - писателя и «пророка». // Знания. - М, 1965. - № 4.

даврга бўлинади: йигирманчи йиллар – тортишув даври; бу даврда китобхонларга айрим бир дастлабки хабарлар берилади; ўттизинчи йиллар мафкуравий давр; бу даврда Жойс пролетар судига тортилади ва унга жиноий ҳукм эълон қилинади; олтмишинчи йиллардан токи тоталитаризм кулагунча бўлган давр – бюрократик давр; бу даврда Жойс «совет маданияти» департаментида лозим кўрилган даражада ҳисобда турди ва кимга лозим кўрилган бўлса, у ҳақида ўша ёзди, албатта, нима ёзиш кераклиги лозим кўрилган бўлса»¹¹⁹. Машхур таржимоннинг ушбу эътирофи нафақат Ж.Жойсга, балки умуман модернизм адабиётига собик совет тузуми мафкурасининг ўта расмий ва кескин таъқиққа асосланган салбий муносабатини ифодалайди. Ушбу нуқтаи назар ҳам шўро даврида «модернизм» масаласи қай даражада танқидчилар учун қалтис мавзуга айлантирилганини тасдиқлайди.

Биз мазкур ўринда «модернизм» тушунчаси, умуман, модернизм адабиётига собик шўро даври рус адабиётшунослигида билдирилган муносабатларга эътибор қаратганимизнинг боиси шундаки, истиклол даври ўзбек танқидчилигида билдирилган илк муносабатлар учун айнан ўша тадқиқотлар муайян маънода «манба» вазифасини ўтаган. Гарчи тадқиқотлардаги марксча-ленинча нуқтаи назардан туриб билдирилган фикр-мулоҳазалар тўғри маънода «тушириб қолдирилиб», нисбатан ҳолис ёндашувлар, яъни маълумотлар, изоҳ ва шарҳлардан фойдаланилган бўлса-да, барибир ўша манбаларга таянилганини инкор этиб бўлмайди.

Дарҳақиқат, айти шу инерциянинг, муайян маънода, бугун ҳам адабий жараёнда баъзан бўй кўрсатиб тургани сир эмас. Ҳ.Болтабоевнинг адабиётшунос У. Норматов билан суҳбатида таъкидлаган ушбу сўзларни фикримизни тасдиқлайди: «Модерн» истилоҳи, мана, 110 йилдан бери ўз аҳамиятини йўқотмагани ҳаммага кундай аён. Бу ҳолатни кўриб туриб билмаслик нафақат адабиёт назариясини, балки янги ва гўзал асарлар яратилишидек адабий жараён амалиётининг ҳам торайишига олиб келиши мумкин. Ўзининг ажойиб асарлари билан соҳреализм инверциясини рад этган устоз адилларнинг модерн адабиётни хушламаслиги ҳақидаги ёзувларини ижоддаги самимият белгиси деб ҳисоблаб бўлмайди»¹²⁰.

Шубҳасиз, истиклол берган имконият ўзбек танқидчилиги йўлини очиб қўйди, эндиликда жаҳон адабий жараёнига уйғунлашув эмин-эркин амалга оша бошлади. Ҳ.Болтабоев тўғри таъкидлаганидек, «110 йилдан бери ўз аҳамиятини йўқотмаган» модернизм адабиётини, кенг маънода, XIX аср охири ва XX аср давомида жаҳон адабиёти сахнасида кечган бадий жараёнларни тушуниш ва тушунтиришга урниш ўзбек адабий танқидчилигининг долзарб мавзуларидан бирига айланди. Бошқа томондан бу вазифага киришишни адабий жараёнда юзага келган янги услубдаги

¹¹⁹ Хоружий С.С. «Улисс» в русском зеркале//Джемс Джойс. М.: Знаменитая Книга. 1994. Т.3. - С 567

¹²⁰ Норматов У., Болтабоев Ҳ. Янги назарий тамойиллар // Жаҳон адабиёти - Т.: 2008. №3 - Б.154.

турли жанрларга мансуб асарлар талқини ва тадқиқи ҳам тақазо эта бошлади.

Чунончи, адабиётшунос У.Норматов истиклолнинг илк йилларида эълон қилган «Умидбахш тамойиллар» сарлавхали мақоласида ўзбек адабиётида кечаётган янгиланиш ва ўзгаришларга эътибор қаратади. Мустиқилликнинг илк даври танқидчилиги учун характерли бўлган ушбу мақолада бир неча эътиборталаб нуқталар мавжуд. Чунончи, танқидчи шахсни фақат ижтимоий муносабатлар махсули сифатида тасвирламайдиган, балки илоҳий, табиий, сирли-сеҳрли мавжудот тарзида кўрсатувчи асарлар яратилаётганини таъкидларкан, айти шу нуқтада танқиднинг марксча-ленинча эстетик асослари инкор этилаётганини ва бу ижобий ҳол эканини айтиш жоиз. Зотан, «инсон–ижтимоий муносабатлар мажмуи», деган марксча сохта гоёнинг, адабиётни умумпролетар машинасининг бир винтчаси сифатида талқин этган ленинча мафқуранинг асосий тамойиллари ўз таъсирини буткул йўқотгани, ўзбек танқидчилиги янги ўзгаришлар, янгиланишлар палласига кириб келаётгани бу каби мақолаларнинг етакчи пафосини ташкил этган. Шунингдек, «экзистенциализм», «абсурд» сингари модернизм адабиёти оқимларига холис муносабат танқидчиликдаги изланишлар умумжаҳон адабий жараёни билан уйғунлашаётганидан далолат беради.

Истиклол даври танқиди такомил тадрижини кузатганда, дастлаб умумий талқинларга асосланилган мақолалардан ташқари, модернизм адабиётининг оқимлари, адабий-бадиий усуллари, восита ва услублари билан боғлиқ айрим тушунчаларига изох беришга интилишлар ҳам кузатилади. Хусусан, тадқиқотчи Т. Жўраевнинг «Онг оқими ва тасвирийлик» мавзуидаги тадқиқотида модернизмнинг туб адабий усули – «онг оқими»нинг мазмун-моҳияти таҳлиliga эътибор қаратилган.

Мазкур тадқиқотда ўтган асрнинг 80-йиллари ўзбек насрида юзага келган айрим янгиланишлар, хусусан, М.Мухаммад Дўст, Ғ.Ҳотамов, О.Отахон сингари ёзувчиларнинг «Лоззор», «Азал ва абад», «Адоксиз кўчалар» сингари асарларида модернизм адабиётига хос «онг оқими» услубининг намоён бўлиши тадқиқ этилади.

Бугунга келиб модернизм адабиёти намуналари, хусусан, Ж.Жойс асарлари она тилимизга таржима қилиниб, ўзбек китобхонига етказилаётган бир пайтда «онг оқими» сингари атамаларни имкон қадар теранроқ шарҳлаб бериш лозим. Чунки «Улисс» каби ўта мураккаб асарлар ўқувчилардан XX аср ғарб адабиётида пайдо бўлган ҳам шаклан, ҳам мазмунан янгича изланишлар, адабий тажрибалар моҳиятидан пухта хабардор бўлишни тақазо этадики, бу ўзбек танқидчилиги олдида турган долзарб вазифалар сирасидандир.

Т.Жўраев тадқиқотида «ички монолог» ва «онг оқими» тушунчалари деярли бир хил маънода келади. Ваҳоланки, классик реализмда, хусусан, Л.Толстой ижодида ўзининг имкониятини тўла намоён этган «ички

монолог» усули «онг оқимидан» тамоман фарқ қилади. Масалан, буни биз, Жеймс Жойснинг «Навкирон санъаткорнинг сийрати»¹²¹ романи қахрамони Стивен Дедалус образида кузатишимиз мумкин.

«Онг оқими» тушунчасига ўзбек танқидчилигидаги кейинги чиқишларда бир қадар ойдинлик киритилди. Танқидчи А.Отабой «Онг оқими» сарлавҳали мақола ёзди. А.Отабой реалистик адабиётдаги «ички монолог»дан фарқли ўлароқ модернистик адабиётдаги «онг оқими»нинг етакчи хусусиятини адабий қахрамонларнинг фикрлаш тарзидаги ўзига хосликда, деб билади.

Аксарият тадқиқотларда Ж.Жойснинг «Улисс» романи якуний қисмидаги, қарийб уч босма табакдан иборат, бирор-бир тиниш белгиларсиз келадиган ёш жувон Мэрион Булумнинг интим ўй-хаёллари оқими «онг оқими»нинг классик намунаси сифатида таҳлил этилади. Модернизмга хос бу адабий усулнинг ахамияти одам зотига хос иллатларни унинг онг остида кечадиган жараёнларни ишонарли тарзда ифодалаш, муаллифнинг «иштирокисиз», ташқи таъсирлардан холи тарзда тасвирлашда экани айтилиб, мохиятан эса, инсоний хис-туйғуларни инстинктларнинг натижаси, оқибати сифатида кўрсатишдан иборатлиги таъкидланади¹²².

Демак, бундай қарашлардан келиб чиқадиган ҳулоса шуки, «онг оқими» тушунчаси ҳам шубҳасиз, муайян ғояни, мақсадни, муаллифнинг оламга, одамга, унинг мохиятига бўлган тушқун муносабатини ифодалайди. Ўзбек танқидчилигида ушбу ва, умуман, модернизм адабиётига доир атамалар, тушунчалар ҳали теран тадқиқ этилмагани боис, бу каби тўла-тўқис шарҳланмаган талқинлар ҳам учрайди.

90-йиллар танқидчилигида «модернизм» тушунчасини англаш ва унинг ўзбек насри ва шеърлятидаги кўринишларига муносабат қатъийлаша борди. Бу пайтга келиб, биз юқорида кузатган, «онг оқими» атамаси атрофида кейинчалик баҳс-мунозара деярли юритилмади ва асосий эътибор «модернизм» атамаси талқинлари, мазмун-мохияти мавзусида кечди. Бу масаладаги дастлабки чиқишлардан бўлган «Модернизмни қандай тушунамиз» (ЎЗАС, 1995, 6.10.) сарлавҳали мақола адабий жамоатчиликда катта қизиқиш уйғотди. Унга муносабат билдириб ёзилган «акс-садо»ларда модернизмнинг ғоявий-эстетик тамойиллари, бу йўналишда ўзбек адабиётидаги илк изланишлар тилга олинди. Б.Рўзимухаммад ўзининг «модернизмни қандай тушуниши»ни баён этаркан¹²³, XX аср ғарб шоирлари ўз шеърларида анъанавий тасвир усуллари ўрнига кино санъати, тасвирий ва ҳайкалтарошлик санъатларига хос воситалардан унумли фойдаланишганини таъкидлаб, бундан кузатилган «Мақсад Сўзни кўриш ва кўрсатиш» эканини тўғри

¹²¹ Жойс Ж. Навкирон санъаткорнинг сийрати // Жаҳон адабиёти. - Т., 2007 - № 3-4

¹²² Бу ҳақда қаранг: Жўраев Т. Онг оқими ва модерн. - Т., 2008.

¹²³ Рўзимухаммад Б // ЎЗАС. - Т., 1996. - 2 феврал.

бўлмайди, магарки, XX аср гарб санъатида нималар рўй бераётганини билмокчи бўлсанг. Зеро, ушбу термин билан аниқлик киритилган воқеа мавжуддир...»¹²⁴.

«Модернизм» атамасига оид бу каби талкинлар ўз вақтида модернизм адабиёти ва санъатини тушунишга, унинг «замонавий», «янги» адабиётдан, санъатдан фарқли жиҳатларини англаб етишга имконият яратган эди. 90-йиллар охири – XXI асрнинг илк йилларида ўзбек адабий танқидчилигида ушбу атама борасида гарчи алоҳида тадқиқотлар амалга оширилмаган бўлса-да, умуман, модернизм адабиёти, унинг ғоявий-эстетик хусусиятлари, ўзбек адабиётидаги айрим намуналари атрофида фикр алмашувлар, баъзан баҳс-мунозаралар бўлиб ўтди. Шу муносабат билан айтиш лозимки, «модернизм» тушунчасининг бу тарзда танқидчилик кун тартибига қўйилишига, биринчидан, жаҳон адабий жараёнига кизиқишдан бўлса, иккинчидан ва асосий сабаб адабиётимизда турли жанрларда янгича йўналиш ва услубларда яратилаётган асарлар таҳлили ва талқини зарурати эди. Бу заруратни адабиётшунос олим Абдуғафур Расулов шундай изоҳлайди: «Бизнинг адабиётимизда 80-йиллардан бошлаб «очик матнли» мураккаб асарлар яратила бошланди. Мен бу ўринда Мурод Мухаммад Дўст, Тоғай Мурод, Хуршид Дўстмуҳаммад, Назар Эшонкул насрини, Рауф Парфи, Йўлдош Эшбек, Чўлпон Эргаш, А.Кутбиддин, Фахриёр назмини назарда тутяпман. Лекин ҳозирги ўзбек танқидчилигида бундай асарлар талқини Н.Раҳимжонов, Б.Акрамов, Қ.Йўлдошев, А.Отабой; Б.Рўзимухаммад, У.Ҳамдамовларнинг айрим мақолаларида кўзга ташланаяпти, холос»¹²⁵.

Замонавий ўзбек насри, хусусан, ёшлар прозаси муаммоларига бағишланган дастлабки мунозарага атоқли адиб Шукур Холмирзаевнинг «Кечирасиз, жаноб Карпентер, вақтим зикрок» (ЎЗАС, 2000, 27.07.) сарлавхали мақоласи туртки берди. Унда бугунги насримиздаги етакчи анъанавий реалистик услуб билан бирга модерн услубида ҳам асарлар яратилаётгани кайд этилади. Муаллиф ёш ёзувчиларнинг кисса ва ҳикояларига эътиборни қаратади. Реалистик услуб имкониятларини юкори баҳолаган ҳолда, «модерн» услубида яратилаётган асарларга ҳам ҳолис баҳо беришга ҳаракат қилади. Жумладан, у ёзувчи Ш.Ҳамроевнинг кисса ва ҳикоялари ҳақида гапириб, улар «...менинг реалистик усулимдан минг чақирим нарида, кўпроқ хаёлга, хаёлнинг ҳам пинҳоний ўйинларига қурилган ва дафъатан кишига беўхшов бўлиб туйилса-да, сиз унга ишонасиз», – деб ёзади.

Ш.Холмирзаевнинг катта баҳс-мунозарага туртки берган мақоласи адабий танқид олдида бир талай долзарб масалаларни қўйди. Ёшлар насридаги «ғалати» тажрибаларнинг илдизлари қаерда; насридаги янгиланишларда адабий таъсир, тақлиднинг қанчалик «хизмати» бор; янги

¹²⁴ Затонский Д. В наше время // Книга о зарубежных литературах XX века. М. Сов. писатель, 1979 - С. 51.

¹²⁵ Расулов А. Танқид талқин баҳолаш. – Т.: Фан, 2006. – Б. 109.

наср намуналарига қандай мезонлардан келиб чиқиб ёндашмоқ лозим; модерн услубдаги асарларда усул, тил масалаларига янгича ёндашишнинг йўллари қандай; ушбу йўналишдаги асарлар миллий воқеликка қанчалик мос ёки бу асарлар модернизмга хос универсаллик билан уйғунми ва хоказо.

Хуллас, бу баҳс мақоладан кейин бир қанча чиқишлар бўлди. Жумладан, ёш носирлар иштирокидаги «Ёшлар насри ўз йўлидан боради» (ЎзАС, 2000, 4.08.) сарлавҳаси остида берилган «Давра суҳбати»да, Б.Рўзимухаммаднинг «Ҳаёт тажрибалари ва ҳаёл чиғириклари» (ЎзАС, 2000, 11.08.), С.Мелининг «Асл адабиёт–эзуликка хизмат» («ЎзАС, 2000, 18.08.), Ҳ.Карвонлининг «Икки йўл синтези» («ЎзАС, 2000, 11.08.), У.Жўрақуловнинг «Асл адабиётнинг нашъу-намози» («ЎзАС, 2000, 27.10.) ҳамда У.Ҳамдамнинг «Турфа ранглар уйғунлиги» («ЎзАС, 2000, 29.09.) мақолаларида «модернизм» атамаси, модерн адабиёти ва унинг ўзбек адабиётида кўринаётган айрим намуналари атрофида мунозарали, турли хил фикр-мулоҳазалар ўртага ташланди. Гарчи бу чиқишларда «модернизм»нинг пайдо бўлиши, унинг туб моҳияти, модернизм адабиётининг етакчи фалсафий асослари, ғоявий-бадий концепцияси, услублари ва тасвир воситалари ҳақида теран таҳлилга асосланган хулосалар айтилмаган бўлса-да, улардаги адабий жараёндаги янгиланиш, ўзгаришга хайрихоҳлик ва, айни пайтда, танқидий қарашлар, жаҳон адабиёти тажрибаларига ҳавас ва уларни тушунишга уриниш адабий танқидчиликдаги ўзига хос ижобий тенденция сифатида эътиборга молик.

Бу каби эътирофлар модерн адабиётига хос хусусиятларни кўрсатишдан кўра, бу адабиётни ҳимоя қилишдек таассурот қолдиради ва айни ўринларда уни реалистик адабиётдан устун, деган фикр уйғотади. Б.Рўзимухаммад модерн адабиёти намуналарини реалистик адабиёт мезонлари билан баҳолаб бўлмаслигини тўғри таъкидлайди. Бироқ, ўзи танқиддан ҳимоя этаётган модерн адабиётининг тил, тасвир, бадий воситалар билан қай даражада уйғунлигини ва бу уйғунликдаги модерн адабиётга хос мутлақо янгича бадий талқинлар моҳиятини очиб кўрсатмайди. Ваҳоланки, Ш.Холмирзаев ўз мақоласида модерн адабиётининг айни шу хусусиятларига ишора қилган эди: «...руҳ йўлидаги адибларимизда ТИЛ чаток. Тўғри, улардаги мазмуннинг ўзи мураккаб ва алоҳида тасвир воситаларини, янгича жумла қурилишларини, мавҳумиятни бордек кўрсатиш учун шунга мувофиқ тил лозим. Аммо барибир... улар тил йўриғида оксашлари устига, жиддий ишламаётирлар ҳам. Ишонмасангиз – ихтиёр ўзингизда, у модерни муаллифлар кўпинча тиниш белгиларини ҳам ўз ўрнида ишлатмайдилар... Бу борада реалистик йўлдаги адибларнинг ютуғи кўп. Балки бу борада тилимизга роса ишлов берилганидадир...».

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, ўзбек адабий танқидчилиги учун модернизм адабиёти поэтикаси мутлақо янги, тадқиқотчиларини кутиб

турган долзарб мавзудир. Ушбу мавзу тадқиқ қилинмагани, бу борада модерн адабиёти намуналари борасида етарли маълумотларга эга бўлинмагани боис, юқоридаги муаллифларнинг ўзаро баҳсларида улар мунозарага киришаётган муаммолар моҳияти очилмай қолган. Зеро, модерн адабиётининг ўзига хослиги, асосан, бу йўналишдаги асарлар матни, тили, услуби билан жуда ҳам боғлиқдир.

С.С.Хоружий ёзади: «Модернизм... бу услубга беҳад ишонч, услубга сўғиниш, услубнинг мистикаси ва мифологияси»¹²⁶.

Таъқидлаш жоизки, «модернизм» тушунчасига, умуман, модернизм йўналишидаги адабиётга, ниҳоят, жаҳон адабиётида бу оқим пайдо бўлганидан кейин бир асрдан кўпроқ вақт ўтиб, ўзбек танқидчилиги ошқора эътибор қаратаётганининг ўзи ижобий ҳол. Ваҳоланки, «Шўро адабий сиёсати модернизмни хушламай қарши олишига қарамай, рус ва бошқа миллий адабиётлар, жумладан, ўзбек адабиётида 20-йиллардаёқ бу тамойил бўй кўрсата бошлади, бир оз нўноклик билан уч берган футуризм даврининг суръатини яратувчилик меҳнатини олқишлаш тарзида социалистик ғояларга уйғунлашган ҳолда хийла кенг тарқалди. Чуқур миллий илдизга – тасаввуф фалсафасига бориб такаладиган «рамзчилик» замонавий символизм тажрибалари билан туташган ҳолда эрк-озодлик туйғу-ғояларини ифодаловчи жиддий адабий тамойилга айланди, Чўлпон, Фитрат, Элбек, Боту, Ойбек шеърини бунинг ёркин далили. Илм-фанда, масалан, Фитрат, Абдурахмон Саъдий асарларида модернистик истилоҳлар ва уларнинг шарҳ талқинлари майдонга келди»¹²⁷.

У.Норматовнинг ушбу эътирофидан яққол кўриниб турибдики, «модернизм» атамаси ўзбек адабиётшунослиги, бадий адабиётимиз тарихида янги ҳодиса эмас. Фақат ўтган асрнинг 20-йилларидан кейин бу атамани тилга олиш, мазкур оқимга муносабат билдириш чеклаб қўйилди. Бирок, модернизм тажрибаларидан ўрганиш яқин ўтмишда, хусусан, 70-йилларда яна жонланди¹²⁸. Эндиликда истиклол туфайли бадий ижодда ҳам, адабий танқидда ҳам ушбу оқимнинг моҳияти, шакли, фалсафаси, бадий хусусиятларига қизиқиш қайта жонланиб, изчил изланишлар, баҳс-мунозаралар давом этаётир. Қизғин кечган бу баҳс давомида танқидчи ва ижодкорлар асосан икки гуруҳга бўлинишганини, айрим мунаққидлар модерн адабиётни ёқлаб, хиноя қилиб чиқишган бўлса, бошқалари эса реализм тарафдорлари сифатида модернизм оқимининг миллий маданиятимиз, адабий анъаналаримизга ёт ҳодиса эканини эътироф этишди. Шунингдек, бу икки йўналишга хос етакчи хусусиятларни умумлаштириб, модернизм адабиётига хос айрим жиҳатларнинг ижобий таъсирини ёқлаб чиққанлар ҳам бўлди. Бу жиҳат газетада эълон қилинган «Ёшлар насри ўз йўлидан боради» (ЎЗАС, 2000, 4.08.) сарлавҳали давра

¹²⁶ Хоружий С.С. «Улисс» в русском зеркале // Жойс Ж. «Улисс». М. Знаменитая книга, 1994. Т.3 -С. 405.

¹²⁷ Норматов У., Болтабоев Х. Янги назарий тамойиллар // Жаҳон адабиёти. - Т. 2008. № 3. - Б. 155.

¹²⁸ Ўша манба. - Б. 155.

сухбатида кисман намоён бўлди. Сухбат иштирокчилари Н. Эшонкул, И. Султон, Ш.Бўтаев, С.Вафо сингари ижодкорлар бугунги ўзбек насри истикболи, унда кечаётган янгиланиш тамойиллари ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини билдирдилар.

Юқоридаги келтирилган таъриф ва талқинлардан, умуман, «модернизм» тушунчасига ва модернизм адабиёти таҳлилига бағишланган тадқиқотлардан шундай тўғри хулосага келиш мумкин: «модернизм жўн ходиса эмас...»(О.Шарафиддинов).Зеро,жаҳон адабиётида бу йўналишнинг пайдо бўлиши, мунаққидлар ҳақли равишда таъкидлаганидек, XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида Ғарбда юзага келган глобал маънавий инқироз билан боғлиқ. Қолаверса, реализм методига ўз имкониятларини ҳар жиҳатдан ишлатиб бўлган, деган субъектив караш оқибатида янгича услуб ва воситалар орқалигина янги дунёвий ходисаларнинг ҳаққоний бадиий талқинини бериш мумкин, деб ҳисоблаш модернизмни пайдо қилган асосий омиллардир. Ушбу ташки ва ички омилларни ҳисобга олмай туриб модернизмни даб-дурустдан инкор этиш мумкин эмас.

Ишонч билан айтиш мумкинки, модернизм ходисасига ўзбек танқидчилигида, дастлабки уринишлардаёқ, тушуниб ёндашиш, тушунишга интилиш аниқ сезилиб туради. Жумладан, адабиётшунос С. Мели ўз мақоласида модернизмнинг пайдо бўлган даври ва манбалари, унинг юзага келишига туртки бўлган омиллар – ижтимоий-сиёсий воқеалар ҳақида маълумот бериб, бу адабий ходиса XIX аср охири – XX аср бошларида Ғарб дунёсида рўй берган маънавий инқирознинг адабиёт ва санъатдаги акс-садоси, дейди. У “Орзу имкондан катта” («ЎзАС, 2003, 3.01.), сарлавҳали сухбатида ҳам “модернизм” атамасининг луғавий маъносини тўғри шарҳлайди ҳамда “Ўзига хос янги (ўз пайти учун, албатта) бадиий тасвир усуллари билан бошқа ижодий методлардан фаркланадиган адабий оқим” эканини таъкидлайди. Айни пайтда олим олдинги карашларини янада аниқлаштириб, модернизм адабиётига “аллақачон эскирган (модернизм бўлмаётган) ва бадиий йўл, метод сифатида бадиият тарихида бор-йўғи бир тажриба экан”ини, “Модернизм-таназул маҳсули” ва шу боис, “бундай усулда ёзилган асарларга махлиё бўлиш” “жиддий илмга ёт”, деган карашларини яна бир бор такрорлайди.

Албатта, С.Мелининг ушбу хулосаларида баҳсли нукталар ҳам йўқ эмас. Бирок масалага илмий ёндашув С.Мели мақоласининг асосий хусусияти эканлигини таъкидлаш лозим.

«Турфа ранглар уйғунлиги», мақоласида У.Ҳамдам бадиий методлар моҳиятини очишга ҳаракат қиларкан, реализмнинг моҳияти ҳаётни ҳаққоний акс эттириш бўлса, модернизм инсон ички дунёсини янгича йўлларда тасвирлашдир, шу боис, ҳар иккала йўналиш ҳам ижодда бирдек аҳамиятли ва ҳеч қачон эскирмайди, дейди. Муаллиф яна бир масалага эътиборни қаратади: қайси «изм»га мансублигидан қатъи назар, бадиий асар замирида ҳаёт моҳияти ётмас экан, у чинакам бадиият намунаси

бўлолмайди. Мақолада Сувон Мели фикрларига аниқлик киритиб, модернизм инсон ботинини кашф қилар экан, ҳеч қачон эскирмайди, деган хулоса айтилади: «Демак, «модернизм эскирди», деганда адабиётшунос С.Мели ХХ аср мобайнида Ғарбда жамиятнинг турлича кайфиятларини ифода қилган модернизмнинг қисмларини – экспрессионизм, дадаизм, сюрреализм, кубизм, абстракционизм ва хоказоларнинг ортик етакчи оқимлар эмаслигини назарда тутган десак, ҳар ҳолда ҳақиқатга тўғри келади» (ЎзАС, 2000, 29.09.).

Мунозара иштирокчилари ғарб модернизмга хос хусусиятларни бус-бутинича бугунги ўзбек насрига қўллаш жоизми, деган масалани ҳам ўртага ташлашган. У.Жўрақулов бугунги ўзбек насрида, умуман олганда эса, ўзбек ёзувчиларининг модернистик йўналишдаги асарларида ғарб модернизмга хос тушкунлик, умидсизлик кайфиятлари йўқ, деб ҳисоблайди ва бу фикрини Ш. Ҳамронинг «Қора кун», И. Султоннинг «Манзил» асарлари таҳлили билан асослайди. Шунингдек, у Ш.Холмирзаевнинг ёшлар насрида «тил чаток»лиги масаласида айтган танқидий мулоҳазаларига эътироз билдиради: «Хурматли ёзувчиларимизнинг тиниш белгилари борасидаги фикри ҳам баҳсталаб. Фақат руҳий ҳолатларни ифода этувчи адабиётнинг мавжудлиги рост бўлса, бу фикр ҳатто ўзини оқламайди. Чунки руҳий ҳолат моддий дунёда, яъни зоҳирда эмас, ботинда кечади ва ҳеч ким, ўта аниқ фикрлаётганда ҳам бу жараёнда тиниш белгиларга эҳтиёж сезмайди» (ЎзАС, 2000, 27.10.).

Албатта, «модернизм» атамасига муносабат мунозара иштирокчилари диққат марказида бўлди. Жумладан, Б.Рўзимухаммаднинг «Постмодернизмни нима деймиз? Ёхуд тақлидми-таъсирланиш» мақоласида Б. Саримсоқов билан мунозарага киришиб, шундай ёзди: «Хўп майли. «Модернизм»ни «янги адабиёт» дейлик. Унда постмодернизмни нима деймиз? «янги адабиёт ўрнига келган мутлақо ўзгача адабиёт» деймизми? Чўзилиб кетмайдими? Шеърятимизда постмодернизм ҳам қуртак ёзмокда» (ЎзАС, 2004, 27.02.). Кўриниб турибдики, Б.Рўзимухаммад ҳар бир терминни фақат луғавий маъносида эмас, балки моҳиятни очувчи маъно-мазмун билан яхлит қабул қилиш тарафдори. Айни чоғда, муаллиф адабий таъсир масаласига ҳам жиддий эътибор қаратиб, бугунги ўзбек ижодкорлари жаҳон модерн адабиётидан таъсирланса, бунга фақат ижобий ҳодиса сифатида ёндашиш лозимлигини таъкидлайди. О.Шарафиддиновнинг «Модернизм жўн ҳодиса эмас...» (ЎзАС, 2002, 7.06.) сарлавхали суҳбати, айтиш мумкинки, модернизм адабиётига бағишланган мазкур баҳснинг биринчи босқичига ўзига хос яқун ясади.

Мунаққид узок йиллар шўро мафкураси адабиётда кўпрангликликни тан олмай, фақат социалистик реализм қолипида асар яратиш талабини кўйиб келгани боис, адабиётимиз турли хил поэтик изланишлардан бебаҳра қолди. Шу тўғрисида бугунги кунда кечаётган бундай изланишлар

жараёнига бағрикенглик билан қараш керак. Аммо мунаққид фикрича, «...изланишлар бобида эҳтиёт бўлмоқ керак, негаки, янги нарса ҳамма вақт ҳам янгилиги учунгина яхши бўлавермайди, шунингдек, эски нарсани фақат эскилиги учун «пуф сассик»қа чиқариш мумкин эмас»¹²⁹. Олим таъкидлашича, баъзан киноя, баъзан кесатиқ билан тилга олинаётган реализм ҳали унча эскириб қолгани йўқ. Ҳали ўзбек адабиётида унинг очилмаган имкониятлари кўп. Демак, «модернизм» тушунчаси талқини адабий танқиднинг муҳим илмий концепцияларидан бирига айланади. Модернизм ҳақидаги баҳснинг биз шартли равишда белгилаётган биринчи тўлкини шундан далолат беради.

Адабий танқиднинг кейинги фаолиятида мазкур баҳс-мунозаралар доираси кенгайиб, модернизм йўналишига мансуб оқимларнинг фалсафий, ижтимоий, эстетик моҳиятини талқин этишга қаратила бошланди. Шубҳасиз, ушбу мавзудаги дастлабки чиқишлар айрим камчиликлардан, яъни модернизм оқимларига юзаки таърифлар беришдан, ўзбек адабиётида яратилган айрим асарларни ана шу оқимларга зўрма-зўраки боғлашга уринишлардан холи бўлмаган эса-да, моҳиятан айна шу ҳаракатлар танқидчилик тамойилларида зимдан янгилиниш жараёни бошланганини кўрсатади.

Истиклол туфайли қўлга киритилган ижод эркинлиги ўзбек адабиёти-ни жаҳон адабиётида кечган ва кечаётган жараёнларга уйғунлашиш имконини яратди. Мустақилликнинг илк босқичида яратилган асарларни адабий танқид жаҳон адабиёти контекстида тадқиқ қилишга киришилди.

Жаҳон адабиётшунослигида «абсурд адабиёт», «абсурд санъат», «абсурд қахрамон» тушунчалари ўтган асрнинг 40-йилларининг бошида француз адиби А.Камюнинг «Бегона» романи яратилиши билан юзага келган. Француз адиби ва адабиётшуноси, файласуф Ж.П.Сартрнинг «Бегона» романи муносабати билан ёзган ««Бегона»ни тушунтириш» сарлавҳали мақоласи «экзистенциализм манифести», дея таърифланди, француз адабиётида экзистенциализм мавқеининг мустақамланишига хизмат қилди. 50-йилларда Францияда пайдо бўлган янги театр йўналиши эса абсурд санъати, дея ном олди. Абсурд драматургиясига оид пьесалар ғарбдаги кўплаб мамлакатлар сахналарида намойиш этилди.

А.Камюнинг «Бегона» романи қахрамони ҳақида сўз юритиб Ж.П.Сартр шундай ёзади: «Унинг қахрамони яхши ҳам, ёмон ҳам эмас, маънавияти бой ҳам эмас, маънавиятсиз ҳам эмас. У ҳақида бундай тушунчаларга таяниб муҳокама юритиб бўлмайди: у мутлақо бошқа бир зотга мансубки, бунга ёзувчи абсурд сўзи билан аниқлик киритади. Бирок бу ибора жаноб Камюнинг қалами остида бутунлай бошқа-бошқа икки хил маъно касб этган: абсурд – айна пайтда нарса-ходисаларнинг айрим одамлар аниқ англаган моҳияти»¹³⁰.

¹²⁹ Шарафиддинов О. Модернизм жўн ходиса эмас // ЎзАС. – Т., 2002. – 7 июнь.

¹³⁰ Сартр Ж.П. Называт вещи своими именами. –М.: Прогресс. 1986. –С.92.

Юкоридаги фикр-мулохазалар, келтирилган айрим иктибосларни умумлаштириб айтиш жоизки, «модернизм – жўн ходиса эмас...» (Озод Шарафиддинов), деган ҳақиқатга канчалик ишонсак, модернизмнинг бир окими сифатида кўриладиган абсурд адабиётга ҳам рўй берган, мавжуд эстетик-бадий ходиса сифатида қарамоқ лозим. Тушқун дунёкарашни акс эттирган концепцияга асосланган абсурд асарлар азалдан ғарб адабиёти ва санъатида, фалсафасида мавжуд бўлган эзгин кайфиятдаги қахрамонлар ҳолатлари, умидсиз ўй-хаёлларини ХХ асрга келиб реаллаштирди.

Чунончи, биз А.Камюнинг «Бегона» романи борасида Ж.П.Сартр билдирган фикрларда кузатганимиздек, абсурд оқимга мансуб асарда муаллиф бирор-бир тарихий шароит, вазият оқибатида эмас, балки инсон қисмати азалдан чорасиз, одамнинг ўзи ўлимга маҳкум ва бу ҳақиқатлар қаршисида у ожиз, деган принципга асосланганини кузатамиз. «Бегона» қахрамони Мерсоннинг чорасизлиги унинг мутлақо озодлигида – жамиятга, динга, ўзига ва бошқаларга нисбатан ҳеч қандай масъулиятга эга эмаслигида. Айни шу принцип асар услубини ҳам белгилайди. Умуман, реалистик методдан услубан буткул фарқ қиладиган абсурд адабиёти намуналари тарихий конкретликдан, ҳаётий реал мантликдан холи. Улардаги воқеа-ходисалар бирор-бир давр билан боғланмайди.

У.Норматовнинг «Умидбахш тамойиллар» сарлавхали мақоласида 90-йиллар бошидаги ўзбек насрида етакчилик қилган тенденциялар ҳақида сўз юритилиб, анъанавий реалистик асарлар билан бир қаторда, инсон руҳиятини янгича услублар воситасида бадний тадқиқ этишга, инсонни ижтимоий тип сифатида эмас, балки ўзига хос сирпи-синоатли мавжудод сифатида талқин этишга эътиборнинг кучайганлиги таъкидланади.

У.Норматов абсурд қахрамон ҳақида сўз юритаркан, унга хос хусусиятларни куйидагича таърифлайди: «Абсурд адабиёти назариячиларининг фикрича, абсурд воқеалик абсурд инсонни ва абсурд ижодни етиштиради, шунга кўра абсурд асари биринчи навбатда, негатив характер касб этади. Абсурд адабиётнинг яна бир муҳим хусусияти шундаки, унда ақл-идрок, ўз бисоти, ҳаётини шафқатсизларча танқидий идрок этиш, тафтиш қилиш устувор, шунинг учун ҳам унда фожиавийлик кучли. Инсон зоти ўзининг ҳақиқий аҳволини идрок этмаса, ҳеч қандай фожа йўқ. Инсон ўз меҳнатининг маънисизлигини, аҳвол-ҳолати ва ҳаёти абсурддан иборат эканини англаб етган дақиқалардан кейингина чинакам фожа бошланади. 80-йиллар охири – 90-йиллар бошларидаги вазият бизда абсурд адабиётнинг, абсурд инсон образининг тугилиши учун замин тайёрлади»¹³¹.

Экзистенция («*exsistentia*»)- мавжудлик абсурд асар замирида ҳақиқат маъносида келади. Инсоннинг мавжудлиги – экзистенцияси, абсурд асарда, унга қайсидир йўсинда таъсир ўтказиши мумкин бўлган ташки омилларни,

¹³¹ Норматов У. Умидбахш тамойиллар // Шарк юлдузи - Т. 1993. - № 10-11. - Б. 182.

дейлик ғоялар, панду насихатларни, йўл-йўриklarни тан олмайди. Яъни абсурд асар қахрамони буларнинг ҳаммасидан холи – у тамоман «озод». Абсурд қахрамон фожнаси унинг ўзид ва буни унинг саъй-ҳаракати, фикр-ўйи, ўзининггина экзистенцияси–мавжудлиги белгилайди. Бундай қахрамон учун ҳаётда маъни йўк, яшашнинг ўзи арзимас бир машғулотдир. Айни пайтда эса, у нимагадир умид боғламайди ва умидсизликка берилмайди, у шунчаки мавжуд, холос. Қолаверса, абсурд асарнинг структураси, бадий-эстетик принциплари ҳам реалистик асарлардан буткул фаркланади. Масалан, С.Беккетнинг «Годони кутиш» асари сюжети ўта оддий: икки дайди кишлоқ йўлида Годони кутиб ўтиришади. Годонинг кимлиги ҳам, келиши, ё келмаслиги ҳам номаълум. Кутиш жараёнида бўлиб ўтган гап-сўзлар, ҳаракатсизликлар ҳам на бир мақсад ва на бир мантикка бўйсунмади. Пьеса охирида персонажлар кетишга шайланишади, бироқ жойларидан кимирлашмайди.

Бир сўз билан айтганда, абсурд асар матнидан курилишигача, вазият, ҳолат ифодасидан яқунигача абсурдга бўйсундирилган бўлади. Бундай асарларда реал ҳаётдан айрим деталлар, иборалар ишлатилса-да, асосан, реалистик тасвир услубидан тамоман фаркли тасвир устунлик қилади.

У.Норматов «Ўтмишдан эртақлар» ва абсурд» (ЎЗАС, 2000, 14.07.) мақоласида А.Қаҳҳорнинг «Сароб» романи, асар бош қахрамони Саидий образи экзистенциализм фалсафасига асосланган адабий принциплар асосида яратилган, деган фикрни илгари суради. «Сароб» романида, хусусан, бош қахрамон Саидий руҳиятидаги маънавият инкироз тасвирида экзистенциализм фалсафасига асосланган адабий принциплар мавжудлиги»ни мунаққид асар қахрамонининг айрим ўринлардаги «ижтимоий-тарихий шароит, сиёсат, мафкурага бўйсунмайдиган онг-идрокдан ташқаридаги англаб етилмаган ҳолатларнинг зуҳури тарзида» берилганида кўради.

Абсурдни бир томонлама, яъни фақат воқеликка, аниқроғи, мустамлакачи шўро даври воқелигига боғлаб талқин этиш нотўғри. Аёнки, абсурд, энг аввало, инсон субъекти билан, унинг дунёқараши, фикрлаш тарзи, мавжудлиги билан боғлиқ ҳодисадир. Фикрлайдиган инсон борки, ҳаётда яшашдан маъни излайди. Яшашда маъно йўк, «ҳаёт бемаъни», деган хулоса эса абсурддир. Абсурд хулосага келган одамнинг боши берк кўчага кириб қолган кишидан фарқи йўк, у чорасиз. Бошдан оёқ ана шу концепция сингдирилган асарлар абсурд асарлардир. Аксинча, ҳаётдан маъно-мазмун топиб яшаганлар учун тириклик ҳеч қачон абсурд бўлмайди.

Адабиётдаги абсурдни ҳам шундай тушуниш керак. Асарнинг бутун моҳиятидан сизиб чиқадиган маъно унинг абсурд ёки абсурд эмаслигини белгилайди. Абсурд универсал ҳодиса эмас. У алоҳида олинган шахс қисмати, фожияси ёки унинг бадий асардаги анъанасига эга бўлмаган поэтик кашфиётдир. Уни бутун инсоният ҳаётига тааллуқли концепцияга

айлангириб бўлмаганидек, бадийатга дахлдор ходиса сифатида инкор этиш ҳам мумкин эмас. У.Норматовнинг юкорида тилга олинган мақолалари ўз вақтида адабий жараёнда кизгин мунозарага сабаб бўлди. Чунончи, Б. Саримсоков «Абсурд маънисизликдир» (ЎзАС, 2002, 28.07.) сарлавҳали мақоласида масаланинг икки жиҳатиغا эътиборни тортади: «Биринчиси, ўзбек бадий тафаккур тарзида У.Норматов ургу бераётган абсурд каби тушунчалар азалдан бормиди ёки энди пайдо бўлдимми... Иккинчиси, ғайриилмий талкинлар китобхонни, айниқса, адабиётшуносликдан таълим олаётган талабалар, тадқиқот олиб бораётган магистрант ҳамда аспирантлар онгида чалкаш тасаввур колдирмаслик таъвиши».

Б.Саримсоков «абсурд» тушунчасининг маъносидан («маънисизлик») келиб чиқиб, У.Норматовнинг А.Қаххор «халқ ҳаётидаги айни шу маънисиз – абсурд ҳаётни кашф этиб» бергани ҳақидаги фикрни рад этади: «Биз ўтмишимизни абсурд дея олмаймиз. Айни шу оғир ҳаёт бағрида ажодларимиз яшади, ёруғ келажак учун интилди, курашди, демак, яхшими-ёмонми ўтмишимизда маъно бор».

Б.Саримсоков абсурд тушунчаси Қаххор ижодига мутлақо ёт эканини тўғри таъкидлаган ҳолда, мақоласида «абсурднависелик», «маънисиз адабиёт», «субутсиз экзистенциализм» каби ибораларни ишлатади. Бир ўринда олим шундай ёзади: «А.Қаххорни социализмдан айириб олиш учун уни бир ботқоқдан олиб, иккинчисига ташлаш шартми?!». Олимнинг мулоҳазалари унинг абсурд адабиёти, экзистенциализмга муносабатини аниқ ифода этади. Албатта, бу карашда ёт, душман мафкурага қарашга ўхшаш муносабат мавжуд. Б.Саримсоков ана шу муносабат асосида абсурд фалсафаси, абсурд адабиётини соцреализм каби ботқоққа қиёслайди. Бу қиёс абсурд адабиётнинг туб моҳияти ҳақидаги таҳлилий баҳо ёки таъриф эмас. Албатта, мақолада акс этганидек, бундай «олдиндан тайёр позициядан» туриб абсурд адабиётига холис ёндашиш, унинг моҳиятини объектив таҳлил қилиш қийин. Зеро, аввал-бошданок мақола «Абсурд маънисизликдир», дея номланган, яъни бу «маънисизлик маънисизликдир» деганидир. Олим абсурд адабиётини, бошқача айтганда, инсоннинг ҳаётда мавжудлигининг, яшашнинг маънисизлиги ҳақидаги адабиётни маънисизлик адабиёти тарзида талкин этади

Абсурд адабиётини тушуниш ва талкин этиш масаласида бўлиб ўтган баҳс, ҳар иккала олимнинг чиқишларида ҳам муайян хулоса, ўзига хос карашлар теран ифодасини топган. Айни пайтда, бу икки мунаққид эгаллаган икки хил позиция модернизм адабиёти таҳлили ва талқинига ўзбек танқидчилигидаги икки хил ёндашувни ўзида акс эттиради. Бу ёндашувларнинг бирида модернизмга, хусусан, абсурд адабиётига беҳад ҳавас ва хайрат акс этса, иккинчи ёндашувда, умуман, абсурд адабиётини экзистенциализм фалсафаси билан бирга қўшиб рад этишга мойиллик аниқ сезилади. Аслини олганда, бу – танқиддаги кизгин, жонли жараён. Ўзининг камчиликлари ва айрим натижалари билан бу жараён ўзбек

танкидчилигида янги методологик тамойилларнинг шаклланишига муайян таъсир кўрсатаётир. Мухими, ўзбек танкидчилиги жаҳон адабий ходисаларини баҳолай олиш даражасига кўтарилиб бораётир, уларни таҳлил этаётир, муайян хулосалар чиқараётир ва пировард натижада, ўзининг таҳлил ва талкин принципларини аниқлаб бораётир*.

Танкидда холислик ва вазминлик билан, илмий таҳлилга асосланган, айнан модернизм адабиёти, хусусан, абсурд адабиёти тадқиқида доир баъзи жиддий умумлашма ишлар юзага келаётир. Адабиётшунос У.Жўракуловнинг бадият ва назария масалаларига бағишланган «Худудсиз жилва» тадқиқоти шулар жумласидандир.

Абсурд фалсафаси ва адабиётини муаллиф «инсон дунёсига хос худудсиз жилванинг бир шуъласи»¹³², дея гоят чиройли тарзда образли таърифлайди. Жилванинг шуъласи ва унинг худудсизлиги инсон дунёсига не қадар хослигини У.Жўракулов қисқа, аммо теран мантиққа асосланган мулоҳазаларда очиб беради. Рисолада биз абсурд ниманинг оқибати экани, уни пайдо қиладиган омиллар, абсурднинг моҳияти, бардавомлиги, бошқача айтганда, инсон ботинидаги «умри», Европа фалсафий-бадий тафаккурида бадий ходисага айланган абсурд адабиёти асосида ётган принциплар абсурд асарларнинг қайси хусусиятларида намоён бўлиши, умуман, мазкур тушунча билан боғлиқ умумий маълумотларнинг аниқ, илмий теран талқинини кузатамиз.

Абсурд адабиётнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида ёзар экан, мунаққид бу адабиётнинг машхур намояндалари А.Камю, С.Беккет асарлари таҳлилидан келиб чиқиб фикр юритади ва уларнинг энг муҳим ўзига хос хусусиятларини умумлаштириб аниқ кўрсатади. Демак, абсурд инсоният ҳаёти, тараққиёт учун хос фалсафа бўла олмаганидек, универсал ижтимоий ҳодисага ҳам айлана олмайди.

Дарҳақиқат, «модернизм», «постмодернизм», «абсурд», «экзистенциализм» каби тушунчалар ҳақида жаҳон адабиётшунослиги микёсида фикр юритиш, ўз карашларини, илмий хулосаларини ғарблик етук мутахассислар эришган натижа-андозалар билан асослаш, зарур ўринда, улар билан ҳатто баҳслаша билиш ва шу аснода ўзбек адабиётида бўй кўрсатаётган янги услублар ҳақида фикр юритиш адабий танкид методологиясининг муҳим хусусиятларидан бирига айланиб бормоқда.*

*Бир вақтлар дарслик мақсадида ёзилган ишда баҳсли ўринлар бўлмаслиги керак, унда фақат қабул қилинган, тан олинган, тасдиғини топиб бўлган карашларгина илғари сурилиши мумкин деб қаралувчи эди. Ҳозир ҳам шу нуқтаи назарда турувчи мутахассислар йўқ эмас. Ушбу дарслик муаллифлари бирмунча бошқачароқ нуқтан назарда турдиллар. Уларнинг фикрича, дарсликда ҳам баҳсли, мунозарали фикрлар айтилиши мумкин. Ҳатто бир дарслик доирасида плюралистик карашлар ҳам бўлиши мумкин деб тушунадилар. Бундай ҳолат талабаларда мустақил мушоҳада малакасини уйғотишга туртки беради. Бу масала хусусидаги карашларнинг қайси бири тўғри эканини аниқлаш учун муайян ижодий жараён ўрганишга даъват этади деб ҳисоблайдилар. Дарсликда қатор баҳсли муаммолар ўртага ташланиб, уларга турлича муносабатлар билдирилиб, баъзилари ҳатто очик қолдирилиши, баъзан бир масала ҳақида икки хил фикр айтилиши сабаби ана шу нуқтаи назар билан излланади (Муаллифлар).

¹³² Жўракул У. Худудсиз жилва –Т.: Фан. 2006. – Б.8.

Ёзувчи П. Қодиров модернизм мавзуга бағишланган чикишларга ўз муносабатини билдириб, «Маънавият, модернизм ва абсурд» (ЎЗАС, 2004, 26.04.) сарлавҳали мақоласида бугунги адабий жараёндаги ижодий изланишлар, хусусан, модернистик йўналишда ёзилган асарларга танқидчиликнинг ёндашуви, ижодий таъсир, абсурд асарлар ва унинг адабиётдаги кўринишлари қандай самара бераётгани каби масалаларни маънавият билан боғлаб талқин этишга ҳаракат қилган.

П.Қодиров Жойс асарларини тушқунлик ва нигилизмда айблар экан, унга, умуман модернизм ва абсурдга постмодернизмни қарши қўяди ва У. Ҳамдамовнинг «Мувозанат», Х. Дўстмуҳаммаднинг «Бозор» романларини инсон маънавиятини улугловчи асарлар сифатида баҳолайди: «...тушқунликка тушган ва нигилизмга берилган анъанавий модернизмнинг ўрнига келаётган ва жаҳон бўйлаб тан олинаётган бағрикенг, маънавияти бор постмодернизмга нисбатан хайрихоҳ бўлишимиз керак, деб ўйлайман». «Бозор» романини мисол келтиради, лекин, афсуски, мақола муаллифи «бағрикенг, маънавияти бор постмодернизм» ҳақида мулоҳазалари етарли даражада ривожлантирилмади, чуқурлаштирилмади. Агар П.Қодиров Х.Дўстмуҳаммад романини постмодерн адабиётининг намунаси деб қараётган бўлса, у ҳолда мазкур асар қайси жиҳатларига кўра постмодерн окимига мансублигини очса ўринли бўлур эди.

П.Қодировнинг абсурд борасидаги қарашлари ҳам жуда кўп саволларни туғдиради. Шу боис бу баҳс танқидчилик эътиборидан четда қолмади. Профессор К. Йўлдошевнинг «Ўзбек модерн адабиёти: илдизлар, принциплар ва хусусиятлар»¹³³ мақоласида ўзбек модерн адабиётининг етакчи хусусиятлари камраб олинган. Мақолада модерн адабиётининг пайдо бўлиш омилларини, энг аввало, дунёқараш билан, тафаккур ва руҳдаги янгиланиш билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этилади. Муаллиф фикрича, модерн адабиёт инсон диди ва қарашларининг ўзгариши бўлган фалсафий-эстетик ҳодиса сифатида юзага келади. Қ.Йўлдошев П.Қодиров фикрларини янги фалсафий-эстетик қарашларнинг эскича қолиплар асосида баҳолашга уринилиши, деб таърифлади. Ж.Жойснинг «Улисс» романи билан ёш ёзувчи Т.Рустамовнинг «Қапалақлар ўйини» романини киёсий таҳлил қилиб, ёш адибнинг Жойс таъсирида антигуманизмга эргашгани ҳақидаги П.Қодиров қарашларига танқидий муносабатини очик-ойдин баён этди.

Мақолада Қ.Йўлдошев* абсурд адабиётга ҳам алоҳида тўхталиб, унинг характерли хусусиятларини тавсифлаб, жумладан, қисматни тан оладиган мусулмон аҳлида абсурд ҳолат, туйғу бўлмаслигини айтади. Айни пайтда, Қ.Йўлдошев мақоласида ҳам бахсталаб ўринлар, мантиқан

* Қозокбой Йўлдошев (1949) педагогика фанлари доктори, профессор. Ҳозирги танқидчиликнинг ўта фаол намоянчаси. "Ёник сўз" тўплами, 100 яқин мақола муаллифи. Модернизм, постмодернизм адабиёти, намояндалари ижоди йўналишларини яхши билади.

¹³³ Йўлдошев Қ. Ўзбек модерн адабиёти: илдизлар, принциплар ва хусусиятлар // Филология масалалари. ... Т., 2004. – №2-3.

зид фикрлар кузатилади. Бундай ҳолни биз мунаққиднинг адабиётнинг оммавий бўлмаслиги сабаби унинг хос одамларга мўлжаллаб ёзилиши билан изоҳланишида, модерн ва абсурд адабиётига берилган таъриф ва шарҳларида кўрамиз. Бундай қараш ҳам эътироз туғдириши табиий. Чунки бундай нуқтаи назар адабиётни иккига – алоҳида шахслар адабиёти ва оммага мўлжалланган адабиётга ажратишга олиб келади. Бу эса, бадийлик талабларига зид, чунки бадий асар қандай йўсинда ёзилмасин, қайси оқимга мансуб бўлмасин, барибир бадийликнинг умумий қонуниятларидан ташқарида яратилмайди. Алоҳида шахслар учун алоҳида асарлар ёзиш ва унинг алоҳида бадийлик мезонларини яратиш – бадий адабиёт моҳиятига зиддир. Иккинчидан, мунаққид бу ўринда ижод психологияси, бадий асарнинг яратилиш жараёни ҳақида бирёклама тасаввур бераётир. Бадийят психологиясидан маълумки, ижодкор асарини фақат муайян савиядаги китобхонни назарда тутиб, фақат унга мўлжаллаб яратмайди. Тўғри, дейлик Алишер Навоий ўз ғазалларини юксак дидли ва ҳатто, зурафо шеърхонларни мўлжаллаб ёзган бўлиши мумкин. Лекин бу Навоий ғазаллари кенг китобхонлар оммасига ҳам мўлжалланганини инкор этмайди. Ёки, Булгаковнинг “Уста ва Маргарита”сини савиясини жўн китобхон чуқур идрок этолмаслиги мумкин, лекин бу асарнинг фақат юқори савияли китобхонга ёзилган дегани эмас. Роман услубига адибнинг шўронинг истибоддод зуғумига қарши ғояларни яшириб ифодалашни белгиллаган.

Бадий асар – илҳом ва ижод маҳсули. Агар у алоҳида шахсга ёки тоифага мўлжалланар экан, ижодий жараёнга фақат ақл бошқаруви устунлик қилган бўлади, бундай асар эса чинакам бадийят намунасига айлана олмай қолади. Чинакам бадий асар ўз китобхонни ўзи топади. У битта китобхонга эга бўладими, ўнта, юзта, миллионлаб китобхонни ўзига жалб этадими, бу асарни яратган ёзувчининг ихтиёрида эмас. Зеро, яратилган асар ўз умрини ўзи яшайди. Модомики, масалага шу нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, бугунги модерн адабиётнинг ютук ва камчиликлари яққол намоён бўлиб қолади.

Қ.Йўлдошев модернизм ва абсурд муносабатлари ҳақида тўхталиб, шундай ёзади: «Шуни таъкидлаб айтиш керакки, абсурдни модернизмга қарши қўйиб бўлмайди. Модернизм оғоч бўлса, абсурд – унинг меваси. Мевани дарахтга қарши қўйиш керак эмас»¹³⁴. Лекин, кизиги шундаки, мунаққид айни шу мақолада ўзбек модерн адабиёти бор, ўзбек абсурд адабиётни эса йўқ, деган фикрни айтади. «Модернизмнинг ўзбеккона кўриниши бўлиши мумкин. Лекин абсурднинг ўзбекчаси бўлмайди». Ўзи айтганидек, модерн – дарахт, абсурд унинг меваси бўлса-ю, қандай қилиб ўзбек адабиётида улардан биттаси бор-у, иккинчиси йўқ, дейиш мумкин?

¹³⁴ Йўлдошев Қ. Ўзбек модерн адабиёти: илдишлар, принциплар ва хусусиятлар // Филология масалалари. - Т., 2004. - № 2-3. - Б. 8.

Маколадаги бу каби айрим фикрлар асосланмай айтилгани боис, изоҳталаб бўлиб қолган.

Модернизм санъати ва адабиётига психоанализнинг таъсири ва аини пайтда, психоаналитикларнинг нафақат модернистик асарлар, балки, умуман, бадий асарларни ўз тадқиқотларида муайян илмий хулосаларини далилаш учун аниқ аргументлар сифатида келтирганлари ушбу соҳаларнинг ўзаро боғлиқлигидан ва бири иккинчисига узвий алоқадорлигидан далолат беради. Бу жиҳатларга У. Жўрақуловнинг «Миф ва ижодий жараён», «Психоанализ ва бадий ижод»¹³⁵ мақолаларида эътибор берилган.

Таъкидлаш жоизки, психоанализ ва бадий ижод жараёнининг боғлиқлиги масалалари адабий танқидчиликда нисбатан янги йўналиш ҳисобланади. У. Жўрақулов миф ва ижод синтези масаласига ойдинлик киритишни мифологиянинг марказий нуқтаси – хаос ва космос тушунчаларининг талқинидан бошлайди. Мазкур тушунчаларга аниқ, лўнда таъриф бергач, муаллиф «ижодий жараён»нинг моҳиятига тўхталади. «Хаос ва космос» тушунчалари шарҳи орқали модернизм оқимиغا хос хусусиятлар ҳақида фикр юритаркан, муаллиф шундай ёзади: «Юқорида модернизм адабиётини сўз бўронига мутлақ эрк беришга уринувчи оқим, дея таърифладик. Энди ушбу таърифни янада ривожлантириб, модернизм хаотик сўз оламини айнан акс эттиришга жаҳд қилган оқим, дейишдан қўрқмаймиз»¹³⁶. Бизнингча, модернизм, сўз оламини айнан акс эттириш эмас, балки аксинча, сўз воситасида хаокосмик олам яратиш жараёнидир. Бу ўринда хаотик тушунчасини сўзга нисбатан ишлатиш тўғри эмас, назаримда.

«Айримлар ўзларича Оламни ҳали Апокалипсислар охирига етмаган, Космос сифатига кириб улгурмаган, яъни ҳали қандайдир ўзгача тартиблар бўйича мавжуд бўлиб турган макон деб, бошқалар эса ҳеч қандай қоидалар амал қилмайдиган Хаос кўринишида тасаввур этишга мойил. Модернизмнинг, гоҳида, ўзининг Жаннат ҳақидаги тасаввурини беришга уринганида, «космик» бўлиб кўринишини, гоҳида ўзи яратган Утопияси барбод бўла бошлаганда эса «хаотик» бўлишини таъкидларкан, «Посмодернистик дунёқараш бир пайтнинг ўзида ҳам «космик», ҳам «хаотик». Жеймс Жойс бу борада ҳатто «хаокосмос» деган ғалати сўз ўйлаб топган. Бу сўз олам қурилишини қандайдир абсурд сифатда ифодалайди»¹³⁷, дейди Д.В.Затонский.

У. Жўрақулов «Психоанализ ва бадий ижод» мақоласида психоанализ асосчиси З.Фрейднинг ўзгача бўлган психологияга доир илмий қарашларни ривожлантиргани, онг ости психологиясини кашф этганини

¹³⁵ Қаранг: Жўрақулов У. Худудсиз жилва. – Т.: Фан, 2006.

¹³⁶ Жўрақулов У. Ўша манба. – Б. 31.

¹³⁷ Затонский Д.В. Модернизм и постмодернизм. – М.: Фолио-Аст, 2000. – С. 253.

таъкидлаб, психоанализнинг моҳияти, унга доир махсус истилоҳлар мазмуни ҳақида батафсил тўхталади.

Психоанализ санъат, адабиёт ва эстетика билан узвий алоқадаги илмий йўналиш сифатида XX асрда ўзининг тўла шаклланиш босқичига эришди. У.Жўрақулов тўғри таъкидлаганидек, «психоанализ адабиёт-шуносликнинг бир тадқиқ усули ўлароқ, унинг таркибий қисмига айланади». Бунинг ўзбек адабиётшунослигидаги тасдиғи юқорида тилга олинган мақолалардир. Уларда гарчи мазкур тадқиқот усулининг пайдо бўлишига туртки берган назарий манбалар, уларнинг моҳияти, самаралари ҳақида умумий тарздагина маълумот берилса-да, бу усулда ўзбек адабиёти намуналарини тадқиқ этилмаган бўлса-да, улар бу йўналишдаги назарий қарашларнинг ўзбек адабиётшунослигига олиб кирилиши сифатида эътиборга лойиқдир.

Шоир Б.Рўзимухаммаднинг кейинги йилларда бу бора қатор мақолалар эълон қилгани унинг адабий жараёнда фаоллигини кўрсатади. “Декадентликнинг илдизи қаерда”, “Назарияга бефарқ қарамаяпмизми?”, “Макон муаммоси” каби мақолалари модернизм моҳиятини чуқур тушуниб, маълум хулосалар чиқара билиши билан муҳимдир.

Юқоридаги кузатишларни умумлаштириб, шундай хулоса қилиш мумкин: бугунги кун танқидчилиги модерн адабиётга муносабатда ўзининг янги таҳлил ва тамойилларини шакллантириб бормоқда. Эътиборли жиҳати шундаки, мазкур жараён силлиқ кечаётгани йўқ: мутлақо бир-бирига қарама-қарши фикрлар, баҳс-мунозаралар, изланишлар натижаси ҳозирги танқидчиликнинг методологик асослари такомиллашиб бораётганлигини яққол кўрсатиб турибди.

Зеро, модернизм адабиёти – мураккаб санъат. У оддий китобхонга жуда қатта масъулият юклайди. Чунончи, «модернизм» атамасининг мазмунидан тортиб унинг илдизлари, тадрижи, бу санъатнинг реалистик адабиётдан фарқли жиҳатлари, фалсафий асослари, юксак намуналари ва бошқа кўплаб хусусиятларини билмай туриб, модерн асардан баҳра олиб бўлмайди. Шу боис ҳам, адабий танқид адабий жараёндаги янгиликларни таҳлил қилар экан, янгича йўналишда яратилаётган бадий адабиёт намуналари адабий ҳаётга ўзининг янгича концепция ва эстетик принципларини олиб қираётганлигини асослашга ҳаракат қилмоқда. Мазкур жараёни кузатганда унинг жаҳон ва рус адабиётшунослигидаги изланиш ва йўналишлар билан муштарак жиҳатлари борлигини кузатиш мумкин. Бу ҳол ғоят табиий эканини таъкидлаш зарур.

Мустақиллик йилларида бадий асарни янгича тамойиллар асосида баҳолаш, таҳлил ва таҳлил этиш тамойили кучайди. Ҳ.Болтабоевнинг “Наср ва услуб” (1992), Й.Солижоновнинг “Нутқ ва услуб” (2002), Ш.Субхоннинг “Шеърят иклими” (2005), “Ҳақиқатнинг синчков кўзлари” (2009), У.Ҳамдамнинг “Янгиликлар эҳтиёжи” (2006) каби тадқиқотларида

буни ёркин кўриш мумкин. Зеро, ўзбек адабий танкиди шўро даври мафкуриси тазйикларидан кутилиб энди-энди жаҳонга юз тутмоқда.

Таянч сўзлар: тамойил, кайта баҳолаш, янгича илмий-эстетик тафаккур, системали ёндашув, таҳлил ва талкин, герменевтика, синергетика, структурализм, тарихий-биографик ёндашув, тарихий-маданий ёндашув, модернизм, абсурд, эксизтенциализм.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Истиклол даври адабий танкидчилигининг ўзига хос хусусиятларини кўрсатинг.
2. Истиклол даври танкидчилиги Чўлпон, Фитрат ижодига қандай муносабатда бўлди?
3. Бу давр танкиди модернизм масаласига қандай қаради?
4. Истиклол даврида кодирийшунослик соҳасида қандай ўзгаришлар рўй берди?
5. Адабий танкид тарихий асарларга қандай муносабатда бўлди?
6. Бу даврнинг етакчи мунаққидлари ҳақида гапиринг.
7. Шўро даври адабий меросига муносабат қандай кечди?

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

- 1.Белинский В.Г Адабий орзулар.Т., 1987.78-б.
- 2.Борев Ю.Эстетика.М.,1975. —С. 380.
- 3.Барт Ролан. .Что такое критика? Избранные работы. Семиотика. Поэтика. М.: Прогресс.1989.- С.269.
- 4.Каримов Баходир. XX аср ўзбек адабиётшунослигида талкин муаммоси. ДДА. Т., 2002, 11-б.
- 5.Каримов Н.Маънавий бойликка эҳтиёж. -// "Жаҳон адабиёти",1998, № 1,-Б.14.
6. Олимов М.Ҳозирги ўзбек адабиётида лафос муаммоси.Т.,1994.
7. Орипов А.Танланган асарлар.4 жилдлик 1-жилд. Т.: Адабиёт ва санъат. 2000. —Б. 9.
- 8.Расулов А. Илми гарибани кўмсаб .. Т.Маънавият, 1998.
9. Шарафиддинов О.Адабиёт мангу яшайди // "Жаҳон адабиёти",1998,1-сон, -Б.4.
10. Хисао Куматсу.Чигатой гурунги // ЎзАС.1999.21 октябрь.
- 11.Қосимов Б. Олам ичра олам бўлмоқ// "Жаҳон адабиёти", 1998, № 1, -Б. 12.
- 12.Қозокбой Йўлдош. Кашф этиш эҳтиёжи//"Ёшлик".1990,№ 9, -Б. 34.
13. Ҳамдам У. Янгиланиш эҳтиёжи.Т., 2006.

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ

(1929-2005)

РЕЖА:

1. Озод Шарафиддинов адабий - танкидий фаолияти ва унинг ўрганилиши ҳақида.
2. Шеърнинг зукко танкидчиси.
3. Адабий портрет жанри ривожда мунаққиднинг ўрни.
4. Чўлпон ижодининг тадқиқотчиси ва жонкуяр тарғиботчиси
5. Моҳир каххоршунос олим.

Озод Шарафиддинов ҳаёти ва ижодининг ўрганилиши ҳақида. XX аср ўрталаридан ўзбек танкидчилигига М.Кўшжонов, С.Мамажонов, Л.Қаюмов, Н.Шукуров, Н.Каримов, У.Норматовлар авлоди кириб келди. Озод Шарафиддинов дастлабки такриз, мақолалари биланок улар сафининг пешқадамларидан бири эканини кўрсатди. Бу янги авлод вакиллари И.Султон, Ҳ.Ёқубов каби тажрибали авлод намояндalари билан елкама-елка туриб, давр адабий-танкидий муаммоларини ечиш жараёнида улғайиб борди.

Мунаққиднинг адабий-танкидий карашлари, ўзбек танкидчилигига тутган ўрни атрофлича ёритилган дастлабки ишлардан бири А.Расуловнинг "Озод Шарафиддинов" номли (1980) адабий портрети бўлди. 2000 йилда "Истеъдод ва эътикод" номли янги адабий портретини эълон қилди. Унда жонкуяр танкидчи, хассос шеършунос ижодий кифолати умумлаштириб берилган. Бундан ташқари О.Шарафиддинов ҳақида П.Қодиров, У.Норматов, О.Тоғаев, Б.Назаров, И.Ғафуров, М.Шарафиддинова, Т.Йўлдошев каби танкидчиларнинг мазмундор мақолаларини эслатиб ўтиш ўринли.

О.Шарафиддинов 1929 йили Қўқон яқинидаги Охунқайнард хизматчи оиласида туғилди. Болалигидан Тошкентда яшади. Зийрак ва қобилиятли Озод 14-ўрта мактабни олтин медал билан тугатди. Ўрта Осиё давлат университетининг филология факультетида ўқиди (1946-1951). М.Горький номидаги Жаҳон адабиёти институти аспирантурасида таҳсил олди (1954). Ўзбек поэмалари устида кунг билан ижодий иш олиб бориб, "Ҳозирги ўзбек совет поэмалари" деган мавзуда номзодлик диссертациясини (1955) химоя қилди. XX срининг 90-йилларига қадар ўзи таҳсил олган-Тошкент давлат университети (ҳозирги ЎзМУ) филология факультетининг ўзбек адабиёти кафедрасида ишлади. Сўнг "Шарк" матбаа концерни ҳамда "Тафаккур" журналининг ташкилотчи ва етакчиларидан бири сифатида фаолият кўрсатди. Сўнгра 1997 йилда ташкил этилган "Жаҳон адабиёти" журналининг бош муҳаррири лавозимига тайинланди.

1970 йили "История узбекской советской литературы" номли йирик асар учун бир гуруҳ адабиётшунос олимлар катори О. Шарафиддинов ҳам

Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотига сазовор бўлди. Мустақиллик йилларида олимнинг серкирра ва қизгин фаолияти муносиб тақдирланди. Хукуматимизнинг қатор орден ва медалларига лойиқ топилди. 2002 йилда эса Ўзбекистон Қаҳрамони юксак унвонига сазовор бўлди.

О.Шарафиддиновни адабий жамоатчиликка танитган жиддий ва салмоқли иши "Лирика ҳақида мулоҳазалар" мақоласидир. Мақола лирика ҳақида 50-йилларнинг иккинчи ярмидаги мунозарада ялт этиб кўзга ташланди. 50-йилларнинг бошларида авж олган "конфликтеpsilonлик назарияси" келтирган оқибатларни лирик шеърлар мисолида ишонарли ва таъсирли таҳлил этган О.Шарафиддинов тимсолида янги типдаги ўзбек танқидчиси шаклланиб келаётгани кўринди.

Танқидчиликдаги айрим бирёкламаликлар туфайли М.Шайхзода ва Миртемирдек улкан шоирлар ижоди чуқур, ҳаққоний баҳосини олмай келаётган эди. Мунаққид навбатдаги ишларини шу икки улкан шоир ижодига бағишлади. М.Шайхзода ва Миртемирнинг О.Шарафиддинов томонидан яратилган адабий портретлари бу жанрнинг ўзбек танқидчилигидаги гўзал намуналари қаторида туради.

Танқидчи ижоди 60-70-йилларда сермахсул бўлди. У давр адабиёти ва танқидидаги ютук ва камчиликларни таҳлил қилиб, умумлашғириб, илмий-биографик монографиялари, адабий портретлари, муаммоли мақолалари билан адабий танқид кўламини кенгайтди. Тарихийлик ва замонавийлик муаммолари устида жиддий ва ранг-баранг изланишлар олиб борди. Давр зугумига қарамай, А.Қодирий, Чўлпон, Фитрат ижоди ҳақида ўқтин-ўқтин ижобий фикрлар айтишга уринди. А.Қаҳҳорга ноҳақ муносабатлар яна бош кўтарганда жасорат билан уни химоя қилишга киришди, меросга бирёклама қарашларга қарши кураш олиб борди.

О.Шарафиддинов танқидчиликка поэзия "йўлакча"сидан қириб келди, адабий жараёнда етук мунаққид, мохир портретнавис, адабий танқид муаммоларини изчил ёритиб берувчи олим ҳамда мохир таржимон сифатида танилди. Озод Шарафиддиновнинг адабий танқид ривожига кўшган энг муҳим хиссаси-поэзиядаги балийлик ва замонавийлик масалаларини дадил кўтариб чиқишида, бу муаммоларни янгича илмий-назарий фикрлар ва қарашлар билан бойитишда намоён бўлди. У санъаткор ҳар қанча ижодий муаммоларни кўтармасин ва ёритмасин, асар чинакам бадийликдан маҳрум бўлса, у таъсир кучига эга бўлолмайди деган қарашда муқим турди.

Шеърятнинг зукко танқидчиси. Шаҳса сиғиниш исқанжасидан озод бўла бошлаган ўзбек шеърятни, насри ва драматургиясида 50- йиллар охири ва 60- йиллар аввалида жиддий силжишлар, ўзгаришлар рўй берди. Танқид ҳам ана шу жараёни таҳлил қилишга ўтди. Ижодкорлар олдига янги-янги талаблар қўйди. Айниқса, шеърятда ҳаётга қизгин муносабат билдирилиб, замонавий рух чуқурлаша борди.

Ўзбек назмида юз бераётган бундай ижодий ўзгаришлар Озод Шарафиддиновнинг “Замон. Қалб. Поэзия” (1962) деб номланган илмий кашфиётларга бой, ўзбек шеърятининг кечаги куни ва бугундаги ютук, камчиликлар умумлаштирилган салмоқли китобида ўз ифодасини топди.

Китобдаги мақолаларида хатто Ғафур Ғулумдек авторитетларни асослаб танкид қилишга, Ҳ.Ғулум, А.Мухтор, Мирмуҳсин ижодида Ленин, партияни мадҳ этиш масалаларида нуксонларга йўл қўйилаётганини айтишга журъат қилди. Бу – давр танкидчилиги учун катта гап, муҳим ҳодиса эди*. Шу маънода бу тадқиқот фақат муаллиф ижодидагина эмас, шу давр ўзбек танкидчилигининг ҳам принципиал ютуқларидан бири бўлиб қолди. Танкидчи давр ўзбек шеърятининг характерли тамойилларини теран кўрсатди, уларни аниқ асарлар таҳлили мисолида исбот қилди.

Замонавийлик фақат мавзу ёки муаммогина эмас, ана шуларни ёритувчи бадийликдадир, шу маънода замонавийлик асоси бадийликда ётади, деган қараш О.Шарафиддиновнинггина эмас, умуман, ўзбек танкидчилигининг жиддий ютуқларидан бири эди. Китобдаги мақолаларда, шунингдек, поэзиямиздаги лирик қаҳрамон маънавий олами теранлашиб бораётгани даврнинг муҳим муаммоларини кучли эмоционал шаклда акс эттириш чуқурлашаётганлиги, баёнчиликка нисбатан лиризмнинг чуқурлашиб бораётгани кўрсатилди.

Олимнинг навбатдаги “Адабий этюдлар” (1968) номли китобидан жой олган мақолаларда А.Қаҳҳор, Зулфия, М.Бобоев, П.Қодиров асарлари таҳлил қилинди. “Қалбимизга яқин шоира” мақоласида Зулфиянинг гўзал ва нафис ижодий портрети яратилди. “Шоирнинг йўли” мақоласида М.Бобоев ижоди ҳақида баҳс юритилган. Бу камтар ва заҳматқаш калам соҳиби ҳақида, умуман, ўзбек танкидчилигида шу вақтгача яратилган эътиборли ишлардан бири бўлиб келмоқда.

О.Шарафиддинов ижодида нафақат шеърят, балки наср ва адабий танкид муаммоларига ҳам эътибор қаратадики, буни унинг “Гўзаллик излаб” китобида кўриш мумкин. Мунаққид мақолалари завқ-шавқ билан ўқилади, доим танқидчининг “мен”и ва услуби кўзга яққол ташланиб туради. Наср ва адабий танкид муаммолари бирдек ўрганилиши ҳам мазкур китобда ёрқин намоён бўлган. Унда, айниқса, 70-йилларда адабиётга кириб келган Усмон Азим, Шавкат Раҳмон, Муҳаммад Раҳмон, Хуршид Даврон каби қатор ёш шоирлар ижодининг атрофлича таҳлил

* Айрим бир мақола, тадқиқот, ёхуд монография хусусида дарсликнинг ҳам обзор характердаги қисмда ҳам мунаққид адабий портретига доир қисмларда мулоҳаза юритилиши такрор ёки қайтарик белгиси эмас. Дарслик муаллифлари томонидан атайин шундай йўл танлангани сабаби: 1) таҳлилга тортилаётган ишнинг адабий-танқидий жараёндаги ўрнини белгилаш; 2) унинг мунаққид ижодий фаолиятидаги аҳамиятини кўрсатиш; 3) муаллиф ва талабалар томонидан бу ишларнинг ўзлаштирилишида мустақил мушоҳадаларни уйғотиш ҳамда уларни қайта қайта назардан ўтказиш орқали тасаввур ва тафаккурдаги ўрнини мустаҳкамлаш назарда тутилади (муаллифлар).

этилиши жихатидан ҳам кимматлидир. Усмон Азим авлодларига мансуб катор ижодкорлар хусусидаги карашлар адабий ҳаётда ўз исботини топди.

О.Шарафиддинов адабий танкид ва унинг муаммолари ҳақида астойдил қайгурган олимлардан биридир. Хусусан, унинг "Талант халк мулки"(1979) деб номланган китобида мунаққиднинг ёшлар ижоди ҳақидаги бир катор адабий-танкидий мақолалари, шеърят ривожига бағишланган тадқиқотлари ўрин олган. "Танкидчилик касби ҳақида" мақоласида мунаққид учун зарур бўлган уч хислатга алоҳида эътибор беради. "Буларнинг биринчиси-адабиётдаги гўзалликни, гоъвий ва бадиий бойликни ҳис қила билишдир. Бошқача қилиб айтганда, танкидчи бўлишни истаган одамда, биринчи навбатда, эстетик туйғу бениҳоя ўткир бўлиши лозим, у санъат гўзаллигини нозик ҳис қила билиши, бадиий адабиётдан чинакамига завқлана олиши шарт"¹³⁸.

Иккинчи фазилат сифатида олим фикрлаш қобилияти ва ундаги узвийликни кўрсатади. Танкидчи ўқиган нарсаларини чуқур идрок этиши ва таҳлил қила билиши, асардagi воқеа ва ҳодисаларни, характерларни ҳаёт ҳодисалари, ҳаётдаги жонли одамлар билан таққослай билиши, бу таққослардан ҳам адабиёт, ҳам жамият учун зарур, фойдали хулосалар, умумлашмалар чиқара олиши керак.

Танкидчилик талантининг учинчи зарур фазилати сўз санъатига эҳтиросли, оташин муҳаббатдир, дейди у. Унинг фикрича, адабиётни бутун вужуди билан севган, унга сидқидилдан фидойи кишигина ҳақиқий танкидчи ҳисобланади. О.Шарафиддинов ўзи кўйган ана шу талабларга бутун умри давомида амал қилишга интилди.

Озод Шарафиддинов мақола ва тақризлари, ўзининг, айниқса, талабчанлиги, принципаллиги билан ажралиб туради. Унинг И.Раҳим қаламига мансуб Собир Раҳимов ҳақидаги романи, Ў.Умарбековнинг "Дамир Усмоновнинг икки баҳори" қиссаси тўғрисидаги, шунингдек, Б.Бойқобиловнинг "Ўзбекнома" асарига бағишланган "Мағзи пуч сўзлардан бир тош нари қоч" номли тақризлари бадиийлик масаласида муаллифлар йўл кўйган камчиликлар, аямай, кескин фош этилди. Бу тақризлар адабий жараёнга, ёзувчилар ва танкидчиларга фаол таъсир кўрсатиш кучи билан XX аср сўнгги чорагидаги ўзбек танкидида принципаил аҳамиятга эга бўлди.

Адабий портрет жанри ривожига мунаққиднинг ўрни. Танкидчи кўп йиллик ижоди мобайнида Ғ.Ғулом, Ойбек, К.Яшин, С.Айний, А.Қаҳҳор, А. Мухтор, О.Ёқубов, Ў.Ҳошимов, А.Ориповларнинг ижодий портретларини яратди. Бу йўналишдаги тадқиқотлар "Истеъдод жилолари" (1976) китобида ўз ифодасини топди.

О.Шарафиддинов ўз фикрига қатъий ишонувчи мунаққид ҳисобланади. Шу боис кези келганда, у қатта шухрат эгаси бўлган

¹³⁸ Шарафиддинов О. Талант халк мулки. Т.: Ёш гвардия. 1979. - Б. 174.

ижодкорларнинг у ёки бу асари, фикрига ўзининг танқидий муносабатини билдиришдан чўчимайди. Масалан, Ғ.Ғулумнинг "Эгалари эгаллаганда" достони бадиий жиҳатдан бўш эканини дадил айтади. Ёки С.Айнийнинг дастлабки ижод намуналарини таҳлил қиларкан, унинг назмдаги камчиликларини рўйи-рост кўрсатиб, уларнинг омилларини аниқлайди.

Шу билан бирга О.Шарафиддиновнинг С.Айний ҳақидаги адабий портретида айрим камчиликлар ҳам кўзга ташланади. Тўғри, мақоланинг "Улкан ҳаётнинг илк саҳифалари" деб номланишидаёқ кўриниб турганидек, С.Айний ижодининг дастлабки намуналарини таҳлил этишга бағишланган. Адибнинг кейинги босқич ижодини ўрганиш мақсад қилиб қўйилмаган. Бундай мақсадни кўзласа, мунаққид бошқача ёки бошқа мақола ёзган бўлар эди, албатта. Лекин шунга қарамай, мақола адабий портрет хусусиятини касб этиши учун, у мухтасар равишда бўлса ҳам, сикик обзор характерида бўлса ҳам, адибнинг яхлит ижодиёти ҳақида тасаввур бергани назаримизда ўринли бўлар эди. Ҳозирги ҳолатда ҳам,

ўқувчида адабий портрет ниҳоясига етказилмагандек таассурот қолдиради. Ойбек ҳақидаги адабий портретда эса унинг поэтик маҳорати ва адабий-танқидий маҳорати таҳлил қилингани ҳолда адибнинг насрий маҳорати бир мунча эътибордан четда қолади. Ҳолбуки, адабий портрет жанри ижодкор маънавий, ижодий, рухий кифасини бирбутунликда яратишни талаб қилади. Буни мунаққид билмайди эмас, лекин мақолада бу муаммоларнинг у ёки бу қиррасини ёритиш билангина чекланади.

О.Шарафиддинов танқидчиликнинг тарихий-биографик йўналиши ривожига ҳам муносиб улуш қўшди. Бу хислат, унинг, айниқса, "Яловбардорлар" китобига қирган мақолаларида бўртиб кўринади. Китобдаги машҳур ёзувчилар ҳаёти ва ижодига бағишланган мақолаларда баъзан даврининг сиёсий ва мафкуравий руҳи сезилиб турса-да, адибларнинг умумжаҳон маданий-адабий тараққиётига қўшган ҳиссаларини ёритилиши жиҳатидан қимматлидир.

Мунаққид китобда турли миллатга мансуб ёзувчилар ижодини тадқиқ этар экан, уларнинг, энг аввало, миллий кифасини ҳамда миллий характер яратиш маҳоратига алоҳида эътибор беради. "Яловбардорлар" китобидаги социалистик реализм билан алоқадорликда айтилган айрим мулоҳазалар эскирган бўлишига қарамай, бадиий асарнинг гўзаллик ва маънавият билан алоқадор фазилатларини чуқур хис қилиши жиҳатидан ўзбек танқидчисининг юксак иқтидори ва бой маънавий оламини кўрсата билиши, шунингдек, ўқувчиларга маҳорат сирларини тушунтириб бера олиши билан ўз аҳамиятини йўқотмай келмоқда.

Чўлпон ижоди тадқиқотчиси ва жонқуяр тарғиботчиси. О.Шарафиддинов 60-70-йиллардаёқ Чўлпон ва Фитрат ижоди ҳақида гоҳ пинҳон, гоҳ ошкор ўз фикрларини айта бошлаган мунаққиддир. Бу йўналишда у матбуотда фикрларини очик айтиш имкониятига эга бўлмади, лекин талабаларга ўқиган маърузаларида фикрини очик

айтишдан ўзини тиёлмади. Бунинг учун расмий доиралардан кўп бор дакки ҳам эшитди. Ёшлар дунёкарашида Чўлпон ҳақида тасаввур шаклланишига ва ривож топишида жонбозлик кўрсатиб, бу борада зимдан илмий тадқиқот ишларига тайёргарлик кўриб борди.

Чўлпон сингари қатагон бўлган шоирлар ижодидаги қатор намуналардан ташкил топган "Тирик сағрлар" тўплами тайёрланишига О.Шарафиддинов бош-қош бўлди. Худди шу даврда ўзбек адабиётининг фидойилари Э.А.Каримов ва Н.Каримовлар "Ўзбек тили ва адабиёти масалалари" журналида Чўлпоннинг айрим шеърлари ва мақолаларидан намуналарни ёритишга журъат этадилар. Ҳар қалай, бу уринишлар 90-йиллар остонасидаги қарашларнинг уйғонишига замин бўлди. XX асрнинг 80-йиллар охирида матбуотда Чўлпон ҳақида қатор мақолалар эълон қилинди.

О.Шарафиддиновнинг "Чўлпон" номи (1991) асари улуғ санъаткор ҳақидаги биринчи, хайрихоҳлик билан ёзилган илмий-таҳлилий, айтилиши вақтда оммавий тадқиқот асар эди. Китоб лўнда-лўнда беш бобдан - ҳаёти ва ижод йўли, шеърляти таҳлили, насрининг талқини, адабий-танқидий фаолиятига муносабат, таржимонлик маҳоратига бир назардан иборат. Китобнинг биринчи боби асосида кейинроқ танқидчи "Чўлпонни англаш" номи теран ва мазмунли асар яратди.

Муаллиф Чўлпон ҳақида 20-йиллардан шу кунгача ким, қаерда нима деганини яхши билади, ҳатто хорижий чўлпоншунослик тарихи ҳақида ҳам маълумот беради. Элининг асл ўғлони, буюк фарзанди Чўлпонни асраб-авайлай олмаган, муҳими, унинг шаъни-қадри учун курашмаган замондошларидан хафа бўлиб кетишини ҳам яширмайди. У Чўлпонни қанча ўқиса, англаса, инсон эрки, руҳнинг озодлигини шунча аниқ ҳис қилади, аксинча, шўро ҳукумати моҳиятини ўқишга қанча интилса, эрксизлик, тутқунлик қонун-қоидаларини аниқ-равшан идрок этади. Демак, Чўлпон ижодининг моҳияти шўро тузуми асосларига зид эди. Инсоннинг эркин руҳини тасвирловчи асарга тоталитар тузумда ўрин бўлиши қийин. "Чўлпонни англаш" рисоласининг туб моҳияти мана шунда.

"Кеча ва кундуз" романи О.Шарафиддинов сўзбошиси билан чоп этилди. Унинг раҳбарлигида Чўлпоннинг аввал бир жилдлик, сўнг уч жилдлик асарлари нашрга тайёрланди. "Адабиёт надур" тўплами босилиб чиқди. Чўлпон адабий меросига оид ўнлаб мақолалар, иккита рисола яратилди. Чўлпонга интилиш, ҳатто, айтиш мумкинки, О.Шарафиддиновнинг шахс сифатида қамол топишига таъсир кўрсатди, истеъдодини тарбиялади, аниқ мақсадга йўналтирди. Унинг "Шеър кўп, шоир-чи?", "Ҳаётгиллик жозибаси, схематизм инерцияси", "Ҳақиқатга садокат" мақолалари Чўлпон руҳида ёзилган. Олимнинг қатор шогирдлари чўлпоншуносликни ривожлантириб келмоқдаларки, бунда устознинг хизматлари улкан.

Мунаққиднинг Чўлпон 100 йиллиги муносабати билан Фанлар Академияси катта залида қилган маърузаси асосида "Халқ сўзи" газетасида "Чўлпон ҳаракатга чорлайди" мақоласи чоп этилди. Унда Чўлпон асарлари бизни эрк, озодлик, мустақилликни эъозлашга ўргатишига урғу берилди. Чўлпон ижодини тарғиб қилиш, унинг асарларини меҳр ва катта муҳаббат билан таҳлил ва талқин этиш мунаққид ижодининг етакчи йўналишларидан бири саналади.

Мохир қаҳҳоршунос олим. Қаҳҳоршунослик Ўзбекистонда адабиёт илмининг муҳим тармоқларидан бири даражасига кўтарилган. У ҳақда тадқиқотлар, монография ва диссертациялар яратилган. П.Қодиров, И.Боролина, Ҳ.Абдусаматов, М.Қўшжонов, В.Смирнова, У.Норматов, А.Расулов, С.Содиқов, И.Ғафуров, Р.Қўчқоров ҳамда бошқа ўнлаб тадқиқотчилар А.Қаҳҳор ижодини таҳлил қилдилар. Ҳар бир адабиётшунос адиб ижодининг муайян муаммолари ҳамда муайян адабий-танқидий жанр талаби асосида, ўз услуби йўналишида ўрганади, ёзувчининг адабиётдаги ўрнини белгилашга интилади. О. Шарафиддинов улар ичида ўз овози, ўз сўзи билан алоҳида ажралиб туради.

Олимнинг А.Қаҳҳор ҳақида яратган "Истеъдод жилолари" портрети илмий-бадиий талқини теранлиги билан диққатни тортади. Бир қарасангиз, танқидчи А.Қаҳҳор асарларининг яратилиш тарихи ҳақида, бир қарасангиз, адабиётда кулгунинг ўрни ҳақида, яна бир бобда истеъдоднинг намоён бўлиши, унинг кимга хизмат қилиши хусусида, бошқа бир ўринда ёзувчи меҳнати тўғрисида фикр юритади. У ёзувчи ижодидаги "жонли одамларни кўрсатиш" мақсадида "Ўғри" ҳикоясини "ич-ичига кириб" текширади. Бунда ёзувчига самимиятгина эмас, умуман, сўз санъатига, сўз жозибасига эҳтироми аниқ сезилиб туради.

Танқидчи адабий портрет жанрида ҳам масалага маълум бир муаммо асосида ёндаша олиш намунасини кўрсатди. Шу маънода портретда адабиётнинг халқ учун яшаши, жамиятга хизмат қилиши масаласи марказга қўйилади. Асарлардаги табиийлик, хусусан, ҳажвчи сифатидаги маҳорати кирралари очилади. Шунингдек, ёзувчи меҳнати, унинг асар устида чидам билан ишлаши масаласига айрича диққатини қаратади.

Мунаққиднинг "Абдулла Қаҳҳор"(1988) китоби чоп этилди. Бу асар ёзувчи ҳаёти ва ижоди ҳақидаги бадиий лавҳалардан иборат бўлиб, кўпроқ эссе жанрига мансуб, дейиш мумкин. Китобда ёзувчи таржимаи ҳоли, ота-онаси, оиласи, фарзандларига оид маълумотлар берилди. Ёзувчининг ҳаёт йўли, кизикишлари, табиати ҳақидаги кузатувлар кизикарли, содда тилда тасвирланган. "Сароб", "Қўшчинор" романларининг муҳокамалари ҳақида ўз даврининг янги маълумотлари ёзилган.

О. Шарафиддинов мустақиллик йилларида ҳам А.Қаҳҳор ҳақида ёзишдан тўхтамади. Адиб ижоди ва шахсининг янги-янги кирралари ҳақида ёзди. "Ижодни англаш бахти" (2004) китобига Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги этюдлар киритилган. Биринчиси "Чинорлардан бири..." (1995)да

адибни адабиётимизнинг кудратли, забардаст чинорларидан бири деб ҳисоблаган танқидчи асарлари, шахсиятининг нозик жиҳатлари ҳақида фикр юритади. “Бу уйнинг чироғи ҳамшиша ёник” (2003) этюди кўпроқ хотираларга асосланган. Бу этюдда олим ўзини А.Қаҳҳорнинг шоғирди дейишдан истиҳола қилишини ёзади. “Биз ҳар канча у одамга яқин бўлмайлик, лекин Абдулла Қаҳҳор истеъдоди жиҳатидан ҳам, ақл-заковат бобида ҳам, одамгарчилик масаласида ҳам биздан бир неча баробар юқори турар эдилар”¹³⁹. “Қалбида истиқлол ёлкини бор эди” (2002) қисмида адиб қалбидаги истиқлол ёлкини асарларида кўриниб туриши ҳақида фикр юритилади. Адибнинг Ўзбекистонни шоҳи сўзанага ўхшатгани, орзулари, ҳақиқатпарастлигини очиб беради. “Бир нутқ тарихи”да ўша даврдаги Мильчаков деган уюшма раисининг қиёфасини мардона туриб очиб берган адибнинг жасорати ёритилади. “Бир асар муҳокамаси” (1998)да “Синчалак” қиссасининг ёзилиши ва биринчи муҳокамаси атрофидаги бахслар, қанчалик қоралашларига қарамай, асарнинг адабиётимизнинг катта ютуғи бўлганлиги кўрсатиб берилади. “Кибриё опанинг холваси” (2002) деб номланган охириги этюд А.Қаҳҳор билан К.Қаҳҳорова ўртасидаги инсоний муносабатлар, рафиқасининг адиб ҳаёти ва ижодида тугган ўрни қизиқарли ва самимий тарзда ҳикоя қилиб берилади.

Озод Шарафиддинов кўп олиму адибларни кадрлар, ҳурмат қилар эди. Лекин Абдулла Қаҳҳор О.Шарафиддинов учун йўлчи юлдуз бўлди. У киши Абдулла Қаҳҳорга эргашар, ўшандай бўлишга интиларди. Устоз ижодида Абдулла Қаҳҳор, унинг асарларини, онласи, турмуш тарзи ҳақида ёзилган портрет, эссе, тақриз, тадқиқотлар кўп. Кўрнанадики, О.Шарафиддинов умрининг охириги дақиқаларигача А.Қаҳҳор, Ойбек сингари буюк сўз усталари ҳақида ёзишдан толмаган, ана шу жиҳатлари билан бугунги танқидчилигимизга намуна бўладиган мунаққид сифатида яшаб қолади.

Озод Шарафиддинов ўрта ва олий таълим муаммолари ҳақида қатор мақолалар ёзди. Дастур ва дарсликлар яратиш ишида фаол қатнашди. Ўзи ўқиган дорилфунунда бир неча ўн йиллар мобайнида талабаларга сабоқ берди. Моҳир таржимон сифатида ўзбек китобхонларига жаҳон адабиёти намуналарини тухфа этди. Истиқлол даврига келиб ёзган ўнлаб публицистик мақолаларида Мустақилликни янада мустаҳкамлашга даъват этиб, фидойий миллатпарварлик намунасини кўрсатди. Бу йўналишдаги қатор мақолаларида Президент И.А.Каримовнинг юртбоши сифатидаги ёрқин қиёфасини гавдалантирди. Унинг “Муқаддас бурч”, “Буюқларимиз бағримизга қайтди”, “Модернизм жўн ҳодиса эмас...”, “Ғаройиб ҳақиқатни кашф этдим”, “Истиқлол адабиёти энг илғор адабиётдир”, “Адабий танқид ва янги тафаккур”, “Истеъдод билан учрашиш байрами” каби мақолалари янги давр танқидчилигининг ибратли намуналари бўлиб қолди.

¹³⁹ Шарафиддинов О. Ижодини англаш бахти. Т. 1, 2004. - Б. 285.

“Эътикодими нега ўзгартирдим?” номли икромнома-мақоласи эса, XX аср охирида инсоният тарихида рўй берган улкан ўзгаришларнинг сабаб ва оқибатлари ҳақида теран тасаввур берувчи жаҳон публицистикасининг энг сара намуналари қаторида туради. Олимнинг Давлат мукофотиغا сазовор бўлган “Ижодни англаш бахти”, “Довондаги ўйлар” китоблари ўзбек танқидчилигининг юзини кўрсатувчи асарлардир.

Умуман, О.Шарафиддинов адабиётнинг бош вазиғаси: Олам, Қалб ва Ғўзалликни тасвирлаш деган азалий қадриятга содиқ қолди.

Президентимиз И.А.Каримов О.Шарафиддиновни ўзбек халқининг фидойи, миллатпарвар ва жасоратли фарзанди деб таърифлар экан, ундаги энг муҳим фазилатларни ниҳоятда аниқлик билан топиб айтган эди. Унинг Ўзбекистон Қаҳрамони юксак унвонига сазовор бўлгани эл, юрт, давлат ўзининг фидойи фарзандларига кўрсатаётган юксак эҳтироми намунасиридир.

О.Шарафиддинов ҳақидаги замондошларининг дил сўзларидан иборат тўплам “Матонат ва муҳаббат” деб номланган (1999). Мана шу икки сўзда О.Шарафиддиновнинг асосий ҳислатлари мужассам дейиш мумкин. Дарҳақиқат, Оллоҳ берган беназир истеъдод соҳиби бўлмиш бу одам Қодирий ибораси билан айтганда, “шахси бутун” зот, матонат, шижоат эғаси эди. Бу фикр “Озод Шарафиддинов замондошлари хотирасида” (2009) номли китобдаги деярли ҳар бир мақолада ўз ифодасини топди.

О.Шарафиддинов кейинги йилларда кўплаб хотира, эсселар яратди. Сўз санъати фидойилари, устозлар, қаламкаш дўстлар, шогирдлар, шунингдек, илм-фан, маърифат аҳли, жамоат арбоблари ҳақида ғўзал бадиалар битди. Уларда илмий тафаккур билан бадиий истеъдод сингишиб кетади.

Олимнинг янги босқичдаги ижтимоий, ижодий фаолияти нечоғли ранг-баранг бўлмасин, биринчи навбатда у мунаққид, адабиётшунос эди. Аввалги босқичлардаги каби унинг кейинги ўн беш йил давомида чоп этилган китоб, рисола, мақола, эссе ва адабий суҳбатлари янгиланаётган замонавий миллий адабий тафаккурнинг ёрқин намуналари бўлиб қолди. “Уларнинг кўпчилиги ҳасби ҳол характериға эға. Мустабид тузум асоратларидан дадил воз кечиб, XX аср ўзбек адабиёти тарихини янгича қайта идрок этиш, таҳлил ва талқин қилиш, қолаверса, умуман, бадиий ижодни, ижодкор шахсини, инсон зотини шўро даврида шаклланган андозалардан холи, умумбашарий мезонларда туриб, чин инсоний, илмий англаш О.Шарафиддиновнинг янги босқичдаги адабий-танқидий ишларига хос муҳим ҳислатлардир”¹⁴⁰. Жонкуяр мунаққид ижоди янги-янги авлодлар учун доимо маҳорат мактаби бўлиб қолади.

Таянч тушунчалар: шеърият танқиди, қахҳоршунослик, чўлпоншунослик, адабий портрет, портрет чизиклари, фидойинлик, талант халқ

¹⁴⁰ Норматов У. Ижод ва шижоат / Ижодни англаш бахти. Т.2006. 5 б.

мулки, танқидчи услуби, эссе-роман, портретнавис мунаққид, бадийлик мезони, жўшқин эҳтирос, бадиият, адабий тафаккур, ижодий жасорат.

Мавзунини мустахкамлаш учун саволлар :

1. О.Шарафиддинов адабий-танқидий қарашларининг ўрганилиши ҳақида нималарни биласиз?
2. Танқидчининг ўзига хос услуби нимада намоён бўлган?
3. Мунаққиднинг чўлпоншуносликка кўшган хиссаси ҳақида гапиринг.
4. "Замон.Қалб.Поэзия" китобининг аҳамияти нимада кўринади.
5. О.Шарафиддинов яратган адабий портретлар ва уларнинг ўзига хослиги нималарда кўринади?
6. Танқидчининг адабий танқидга оид қарашларини изоҳланг.
7. О.Шарафиддиновнинг А.Қаҳҳор ижодини ўрганишдаги хиссаси нималар билан белгиланади?
8. Мунаққиднинг модернизмга ҳақидаги маҳоласини шарҳланг.

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

I. Озод Шарафиддинов асарлари:

1. Замон.Қалб.Поэзия.Т.:Ўзбекистон Давлат бадий адабиёт нашриёти. 1962.
2. Адабий этюдлар. Т.: Фафур Фулом номидаги бадий адабёт нашриёти. 1968.
3. Яловбардорлар.Танқидий-биографик очерклар.Т.: Ёш гвардия,1974.
4. Истеъдод жилолари. Адабий портретлар.Т.:Адабиёт ва санъат. 1976.
5. Биринчи мўъжиза. Адабий-танқидий мақолалар. Т.: Адабиёт ва санъат.1979.
6. Талант – халқ мулки.Т.: Ёш гвардия, 1979.
7. Адабиёт – ҳаёт дарслиги. Т.: Адабиёт ва санъат. 1980.
8. Ҳаёт билан ҳамнафас.Т.: Ёш гвардия. 1983.
9. Гўзаллик излаб. Т.: Адабиёт ва санъат.1985.
10. Абдулла Қаҳҳор.Т.: "Ёш гвардия", 1988.
11. Ҳақиқатга садоқат. Т.: Адабиёт ва санъат.1989.
12. Чўлпон. Т.: Чўлпон, 1991.
13. Мустафо Чўқай,Чўлпон, Отажон Ҳошим.Истиклол фидойилари. Т.: Шарқ наш.-матбаа концерни. 1993.
- 14.Чўлпонни англаш.Т.: Ёзувчи. 1994.
15. Сардафтар саҳифалари.Т.: Ёзувчи, 1999.
16. Маънавий камолот йўлларида. Т.: Ёзувчи, 2001 .
17. Довондаги ўйлар. Т., 2006.
18. Ижодни англаш бахти. Т, 2006.

II. Озод Шарафиддинов хакида:

19. Расулов А. Озод Шарафиддинов. Т., 1980.
20. Расулов А. Истеъдод ва эътикод. Т., 2000.
21. Қодиров П. Умр ободлиги // "Гулистон", 1979, № 3. – Б. 22-23.
22. Кулжонов А. Илм ва ижод оламида. Т.: Адабиёт ва санъат. 1980.- Б. 62-76.
23. Расулов А. Бетакрор ўзлик. Т.: Мумтоз сўз. 2009.
24. Озод Шарафиддинов замондошлари хотирасида. Т., 2009.

НАИМ КАРИМОВ

(1932)

Режа:

1. Наим Каримовнинг ўзбек танкидчилигида тутган ўрни.
2. Ҳамид Олимжон ижодининг нозиктаъб тадқиқотчиси.
3. Ойбек ижоди олим талқинида.
4. Эссенавис маҳорати.
5. Танкидчининг адабий жараёнга муносабати.

Наим Каримовнинг ўзбек танкидида тутган ўрни. Ўзбек адабиётшунослиги ва танкидчилигида Республикада хизмат кўрсатган фан арбоби, Абу Райхон Беруний номидаги Давлат мукофоти совриндори, филология фанлари доктори, профессор Наим Каримовнинг мустаҳкам ўрни бор. Унинг бой ва ранг-баранг ижоди ХХ асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан ўзбек адабиёти ва адабий танкидчилиги таракқиётида муҳим аҳамият касб этади.

Адабий танкиддаги Матёкуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов, Салоҳиддин Мамажонов, Лазиз Қаюмов, Наим Каримовлар авлодининг бахти шундаки, улар ижодининг бошланиш ва шаклланиш даври жамиятда илик шабадалар эса бошлаган янгиланиш паллаларига тўғри келди. ХХ аср ўзбек танкиди ва адабиётшунослигида бўй кўрсатган янгиланишлар ҳам 50-йилларнинг охирлари 60-йилларнинг аввалида мана шу авлод ижодида ёрқинрок намоён бўлади.

Наим Каримов 1932 йилда Тошкент шаҳрида тугилди, ўрта маълумот олгач, САГУнинг ўзбек филологияси факультетида ўқиди. Сўнг университет хузуридаги аспирантурада таҳсил олди. "Ҳамид Олимжоннинг бадий маҳорати" мавзуида номзодлик диссертациясини ёклагач, Ўз Р ФА Тил ва Адабиёт институтига ишга ўтди. Шу илм масканида деярли олтинчи йилдан бери самарали меҳнат қилиб келмоқда.

Олим "ХХ аср ўзбек адабиёти таракқиётининг ўзига хос хусусиятлари ва миллий истиклол мафқураси" (1994) мавзусида докторлик диссертациясини ёклади. У "Ўзбекистон маърифатпарварлар жамияти" раиси, "Шаҳидлар хотираси" жамғармаси кенгаши ранси ҳамда "Қатагон

қурбонлари” хотираси музейи директори лавозимларида ҳам фидойилик билан меҳнат қилди. Ноҳақ катагон бўлганлар хотирасини тиклашда катагон даври адабиётини ўрганишда катта ғайрат кўрсатиб келмоқда.

XX аср адабиётимизнинг катор намуналари рус тилига таржима қилиниб, Ўзбекистондан ташқаридаги китобхонлар қўлига етиб боришида, маълум ишлар қилинган. М.Қўшонов, С.Мирзаев, Н. Худойберганов, П.Шермухаммедовларнинг собиқ марказ ва Тошкентда рус тилида чоп этилган айрим тадқиқотларини ҳисобга олмаганда, адабиётшунослик соҳасида бу фикрни айтиш қийин. Жумҳуриятимиздан ташқаридаги академик нашрларда эълон қилинган ишлар эса бармоқ билан санарли. Шу маънода, умуман ўзбек адабиёти, хусусан, айрим улкан адиблар ижодини таҳлил этиб, кенг миқёсдаги мутахассислар ва китобхонларга таништиришда Н.Каримов хизматларини таъкидлаш ўринли. Олимнинг ана шундай дастлабки тадқиқотларидан бири “Узбекская советская литература на современном этапе” –бундан салкам эллик йил аввал Москвада чоп этилган “История узбекской советской литературы» (1967) номли китобдан ўрин олган эди. Россия Фанлар академиясининг Жаҳон адабиёти институти тайёрлаган “История советской многонациональной литературы” кўпжилдигига бир гуруҳ олимлар томонидан ёзилган ўзбек адабиётига доир тадқиқотлар ўз даврида жиддий муваффақият сифатида баҳоланган эди. Бу тадқиқотнинг IV- ва V- жилдларидаги (1971, 1974) қисмларини ёзишда И.Султонов раҳбарлигидаги бир гуруҳ таникли олимлар қатори Н.Каримов ҳам иштирок этди.

Н.Каримов изланувчан ва юксак илмий-эстетик дид ҳамда қарашларга эга мунаққид. У ўзининг Чўлпон, Ҳамза, Ойбек, Ҳ.Олимжон, У.Носир, Шайхзода ижодига доир тадқиқотларида асарларини ўрганиш билан чекланмай, уларнинг ижодий лабораториясига ҳам чуқур кириб боради, ҳар бир санъаткорнинг хос услуб ва маҳорати йўналишларини илмий-эстетик, тарихий-маърифий жиҳатдан чуқур таҳлил этади. Шаклдаги гўзаллик билан композициядаги топқирлик, илмийликка зид бўлмаган эркин бадий таҳаййўл Н.Каримов тадқиқотларининг ўзига хослигини белгилайди, қизиқарли ўқилиши ва жозибасини таъминлайди.

Ҳамид Олимжон ижодининг нозиктаъб тадқиқотчиси. Шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида Ойбек, Шайхзода, Ғ.Каримов, С.Азимов, С.Мирвалиев, С.Мамажонов, Ҳ.Умунов каби адиб ва мунаққидлар қатор тадқиқот ҳамда мақолалар яратдилар.

Бу улкан шоир ижодини чуқур ва атрофлича ўрганган, унинг поэтик маҳорати сирларини очишга интиланган мунаққидлардан бири Н.Каримовдир. Тўғри, Н. Каримовнинг шўро даврида яратган мақолалари, тадқиқотларида барча адабиётшунослар сингари мафкурага, ҳжтимоий асосларга, тузумга, синфга ва шулардан сизиб чикувчи гоъвийлик муаммоларига алоҳида эътибор берилади. Лекин, бундан қатъий назар, ўтган асрнинг 70-90-йилларидаги аксар мақола, тадқиқотлар билан

киёсланса, Н.Каримов ишларида шоир асарларининг бадий жихатларини, эстетик кимматини, санъаткор маҳоратини ўрганиш асосий ўрин тутишини сезмаслик мумкин эмас. Умуман, адабиётшуносликка Н.Каримов Ҳамид Олимжон ижодиётининг тадқиқотчиси сифатида кириб келди. Олимнинг жиддий ишлари Ҳамид Олимжон ижодини ўрганишдан бошланди. Масалан, "Зайнаб ва Омон" достонини тадқиқ этаркан, асарнинг сиёсий-ижтимоий аҳамиятидан ташқари, ундаги бадий санъатларнинг ўрнини очишга интилади. Шоирнинг руҳиятдаги, табиат манзараларини чизишдаги санъаткорлигини таҳлил этади. Маҳоратни, поэтик услубни аниқлашда, олим наинки фикр, жумла, образ, сўз бойлиги ёки бўёқлари, балки мусикийлик, оҳанг, ритм, шеъринг нутқ унсурларидан тортиб, поэтик интонация, унинг тур ва хилларигача эътибор беради.

Танкидчи шеърнинг ички мусикасини тинглай олади, "нафис ундошлар", "куйдор унлилар" билан алмашилишидаги гўзалликни хис этади, "товуш товланишларини" кўра билади. Бу ҳар бир танкидчига ҳам насиб этавермайдиган хусусият. Бундай фазилат нафис ва нозиктаъб дидли танкидчигагина насиб этади. Баъзан ҳатто шоирнинг ўзи ҳам ўзидаги бу фазилатни сезмаслиги, бу ҳол табиатидаги ички онг оқими натижаси эканини пайқамай қолиши мумкин. Лекин нозиктаъб танкидчи буни сезади, англайди. Шоир табиатидаги бу сезимларнинг сеҳрларини очишга интилади. Бир вақтлар ҳассос шоир Э.Багрицкий "шеърнинг ҳар бир ҳарфи организмдаги хужайра янглиғ нафас олиши ва тебраниши зарур", деган эди. Танкидчи ўзбек шеърлятидаги намуналар асосида ана шу жонли жараёни кузатади, аниқ мисоллар асосида кўрсатади, қалбимизга шеърлятнинг гўзаллигини олиб киради. "Зайнаб ва Омон"да қуйидаги мисралар бор:

Ниятингга еткур, қулоқ сол,

Аламларинг кеткур, қулоқ сол.

Оддий китобхон бу мисраларни шунчаки ўқиб кетавериши мумкин. Уларни ҳар бир танкидчи ўз мақсадидан келиб чиқиб, турли йўналишда таҳлил этади. Н.Каримов эса поэзиядаги мусикавийлик нуктаи назаридан келиб чиқиб, ҳар бир ҳарф оҳанги замирига яширинган шоир маҳоратини қуйидагича талкин этади: "Л ҳарфининг майин жаранги асосига қурилган радиф ана шу мисралардаги оҳангдош ва қофиядош сўзлар билан уйғунлашиб, шеърнинг латиф мусикасини, қўшиқчанлигини юзага келтиради".

Олимнинг "Ҳамид Олимжоннинг поэтик маҳорати" (1964) монографиясида шоир шеърлятининг фалсафий-эстетик моҳияти, инсон ички дунёси ва хис-туйғуларини тасвирлаш маҳорати чуқур ёритилди. Ҳ.Олимжоннинг ҳаётга бўлган оташин муҳаббати, Ватан ва инсонга аталган энг эзгу туйғулари, бахт ҳақидаги фалсафий шеърларнинг таҳлили мисолида кўрсатилди.

XX асрдаги буюк шоир, ёзувчилар ҳаётини унинг аниқ асарлари ёзилиш сабаби, тарихи билан, муаллифнинг табиати, феъли, турмуш тарзи, оиласи, муҳити, давраси билан алоқдорликда, кенг ўқувчиларга мўлжаллаб яратилган асарлар, бундан, тахминан, йигирма беш йил аввал пайдо бўлди. Бу йўлни бошловчилардан бири Наим Каримовдир.

Бу китобга қадар Ҳ.Олимжон ҳақида кўплаб мақола, китоб, диссертациялар ёзилган. Бироқ уларнинг аксаридида шоир ҳаёти ва ижодидаги муайян қирраларгина ёритилган, холос. Н.Каримов асаридида эса, улуғ шоирнинг бутун ҳаёти ва ижодига яхлит назар ташланиб, улардаги энг муҳим нуқталар: боболарию болалигидан тортиб умрининг сўнгги дақиқаларигача кечган манзаралар давр билан мустаҳкам алоқадорликда сурурли бир ҳаёт йўли сифатида акс эттирилади. Китобда шоир ҳаёти ва ижодига дахлдор янги маълумотлар илк бор муомалага киритилади. Шуниси эътиборлики, муаллиф китобнинг кўпдан-кўп саҳифаларида ўз таҳайюлига, ҳаёлотига эрк беради, бу услуб, ўз навбатида, асарнинг бадиийлигини ошириб, уни яънада ўқишли, сеҳрли, қизиқарли қилади. Олим таҳайюлидан тўйинган шоир ҳаёти ва ижодига доир айрим маълумотларнинг ҳужжатли асоси бўлмаслиги мумкин, лекин уларга биз тўлиқ ишонамиз, чунки улар шоир турмуши, ижоди ва тақдирига доир шарт-шароитлар билан ажралмас уйғунликда зохир бўлади. Бу тарихий-биографик тадқиқотнинг муҳим ютуқларидан бири унда тарихий-маърифий йўналиш уйғунлигида Ҳ.Олимжон ҳаёти ва ижодининг бутун қирралари камраб олинганлигидадир.

Ойбек ижоди олим талқинида. Н.Каримов Бехбудий ва Ҳамзадан тортиб, Ҳ.Худойбердиева ва Усмон Азимгача бўлган кўплаб шоир ва адиблар ҳақида тадқиқотлар яратди, мақолалар ёзди. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун унинг биргина “XX аср адабиёти манзаралари” номли салмоқли китобига назар ташлашнинг ўзи кифоя. Ойбек шахси ва ижоди Н.Каримов учун том маънодаги сеҳрли маъво бўлиб қолди. XX асрнинг сўнгги чорагидан буён Ойбек ҳаёти ва ижодини тадқиқ ҳамда тарғиб этиш Н.Каримов ҳаётининг мазмуни бўлиб қолди. Чорак аср ичида Ойбек ҳақида эълон қилинган юзга яқин мақола, беш китоб, йигирма жилдлик нашрга бош-қош бўлиш бунинг далили бўла олади. Гап фақат мақола, китоб, бажарилган иш саногидидагина эмас, уларнинг салмоғида, моҳиятида, янгиллигида, янги замоннинг янги талабларига муносиб эканида.

Ҳақиқатан ҳам олим умрининг деярли ярмидан кўпи ёхуд мутахассис сифатидаги бутун фаолиятининг изчил ва систем даври бевосита Ойбек ҳаёти, ижодини ўрганиш, тарғиб этиш, буюк адиб хонадони муҳити билан чамбарчас алоқадордир. Ойбек вафотидан кейин бу хонадонда ўтган бирорта адабий, маданий, удумий тадбир йўқки, унга бу фидойи олим бош-қош бўлмаган бўлсин. Улуғ ёзувчи мероси жамланиб, изчил назардан ўтказилиб, вариантлари-ю, изоҳлари билан йигирма жилдлик академик нашр сифатида китобхонлар қўлига етиб боришида адибнинг рафикаси

мухтарам Зарифа ая Саидносированинг ҳамда мутахассис сифатида, бундай нашрнинг принципларини Ўзбекистонда биринчи бор ишлаб чиққан ва амалга оширган Н.Каримовнинг хизматлари жуда катта. Бу меҳнатлар эвазига у ҳақли равишда Абу Райҳон Беруний номидаги Республика Давлат мукофоти билан тақдирланди. Мамлакатимиз ҳаётида жиддий маданий ҳодисалар сифатида эътироф этилган Ғ.Ғуломнинг 12, Ҳ.Олимжоннинг 10, Ҳ.Ҳ. Ниёзийнинг 5 жилдлик мукамал асарлар тўпламлари ҳам унинг бевосита раҳбарлиги ва иштирокида нашр этилди.

Н.Каримов Ойбекнинг 20 жилдлик "Мукамал асарлар"ини нашрга тайёрлаш жараёнида адибнинг иш услубини, роман ёзишга тайёргарлик кўриши, образлар устида ишлаши, қаҳрамонлари прототиplarини, тарихий манбаларни кузатади. Таҳлил асосида улуғ Ойбекнинг заҳматкаш ёзувчилигини ёритиб беради. Адиб умр бўйи илм билан бадиий ижодни кўшиб олиб борганига эътибор қаратади.

Ойбек ҳаёти ва ижодини тинимсиз ўрганиш натижасида Н.Каримов "Ойбек"(1985), "Ойбек гулшанида қолган ғунчалар"(1985), "Ойбек ва Зарифа" (1990), "Илҳом чашмасининг ажиб мавжлари" (1982) сингари асарларини чоп эттирди. Бундан ташқари Зарифа Саидносирова ҳаётлигида чоп этишга улгурмаган "Ойбегим менинг" китобини муаллиф илтимосига кўра Наим Каримов ниҳоясига етказди. Нашрга тайёрлашдан ташқари, унга муҳаррирлик қилди. Опа хотиралари асосида шаклланган маълумотлар билан китобни жузъий равишда янада бойитди.

Н.Каримовнинг "Ажойиб кишилар ҳаёти " туркумидаги "Ойбек. Машҳур ўзбек адибининг ҳаёти ва ижодидан лавҳалар" асари 3.Саидносированинг ушбу "Ойбегим менинг" номли китоб билан биргаликда ойбекшунослик ва, айни вақтда, улуғ сиймоларимиз киёфасини наинки шу куннинг ўқувчиси, балки келгуси авлодларга барҳаёт етказишда, шубҳасиз, муҳим аҳамиятга эга. Бу ишлар қаторига танқидчининг "Тарих сўқмоқлари изимдан чўтир..", "Ойбек: Тош экан бу бошим..", "Икки дарға", "Ёзилмаган дурдона", "Ойбек ўғитлари", "Ойбекнинг сўнгги қўшиғи" сингари ўнлаб мақолаларини қўйсақ, Н.Каримовнинг ойбекшуносликка қўшиб келаётган улуши ҳақиқатан ҳам бекиёсдир. Асосийси, мунаққид мақолаларининг деярли ҳар бирида адиб ҳақида адабиётшуносликка номаълум бўлган янгиликларни олиб киришга интилади. Масалан, ёзувчининг ёзиб тугалланмаган "Бобур" номли достони ҳақидаги "Ойбекнинг сўнгги қўшиғи" ҳамда адибнинг "Қаҳқаҳаи хусн" номли пьесасига бағишланган "Ёзилмаган дурдона" мақолаларини дейсизми, "Ойбек гулшанида қолган ғунчалар" рисоласини оласизми – китобхонга янги-янги маълумотлар беради.

Наим Каримовнинг Ойбек ижодига муносабати буюк сиймоларимиз киёфасини китобхонларга, шу билан бирга келгуси авлодларга барҳаёт етказишда, шубҳасиз, катта аҳамиятга эгадир.

Эссенавис махорати. Н.Каримов меҳр-муҳаббат ва ихлос билан ҳаёт йўлини, ижодини тадқиқ этган шоирлардан бири Усмон Носирдир. У шоир ижодини ўрганиш билан бирга, адабиётимиз тарихига шоир ҳаёти, тақдирига ҳамда шу вақтгача номаълум бўлиб келган кўпдан-кўп маълумотларни олиб кирди. Танқидчи фидойи бир инсон сифатида ўз халқининг маданий меросини авлодларга етказишдек хайрли ишларни амалга ошириб, шоир сургун қилинган Кемерово, Бийсккача борди, у ҳақдаги ҳужжатлар билан танишди, архивларни ўрганди, шоирнинг замондошлари билан суҳбатлашиб, кўп маълумотларни қўлга киритди. Бу тинимсиз меҳнат натижаси ўларок "Истиклол фидойилари" туркумидаги "Усмон Носир. Ҳаётини лавҳалар. Ҳужжатлар. Ривоятлар" (1993), "Усмон Носирнинг сўнги кунлари" (1994) номли китоблар дунё юзини кўрди. Биринчисидан, Усмон Носирнинг Тошкентга кўчиб келгунгача (1935) кечган ҳаёти ва ижоди, иккинчисидан то умрининг охиригача кунларига яратган асарлари, умр йўли тадқиқ этилган. Олим шоир асарларининг яратилиш тарихига эътибор бериш билан бир каторда, уларнинг янги талқинини яратади. Бу талқин аксар ҳолларда даврнинг адабий, маданий, ижтимоий ҳодисалари билан мустаҳкам алоқадорликда бўлишдан ташқари, шоирнинг ўз табиати, ички дунёси, аъмоллар ва омиллар олами билан узвий боғланишда кечади.

Бу асарлар эссе жанрида яратилган, шунинг учун уларда эссенавис мунаққиднинг кенг имкониятлари бор бўй- бабини курсатган. Бизда ХХ асрнинг 90-йилларига қадар ўрганилаётган шоир-ёзувчининг фақат ижобий фазилати ҳақида гапириш мумкин деб тушунилган. Унинг табиатидаги ҳар бир оддий одамга хос айрим паст-баланд хусусиятларни ошқор этиш гўё «айб» саналарди. Жаҳоннинг илғор адабиётшунослиги эса бу йўлни аллақачон инкор этган ва ижодкор шахси табиатига оид барча, ҳатто энг нозик маълумотларни ҳам ўрни билан айтишни тўғри деб билади. Наим Каримов бизда Ҳ.Олимжон, Ойбек, У.Носир ҳақидаги асарлари билан ана шундай – ижодкор шахсга яхлит қараш тамойилини бошлаб берди. Масалан, Усмон Носирга инсон ва ижодкор сифатида қараб, унинг чапанинамо табиати ҳақидаги маълумотларни тақдим этади ва бу маълумотлар буюк шоирни ўқувчидан узоклаштирмайди, балки унга янада яқинроқ қилади.

Чўлпон танқидчи нигоҳида. Мустақиллик даврига келиб, чўлпоншуносликнинг жадал суръатлар билан қадам ташлашида Н.Каримовнинг ҳиссаси каттадир. Унинг "Истиклолни уйғотган шоир" (2000) китоби Чўлпон ҳаёти ва ижодининг кўпчилигига маълум бўлмаган қирраларини очишга қаратилди.

Н.Каримов эссе-роман жанри табиатига хос хусусиятларни Ҳ.Олимжон ва Ойбек ҳақидаги тадқиқотларида синаб кўрган эди. Бу йўналишдаги тажрибасини мустақиллик йилларида Чўлпон ҳақидаги йирик тадқиқотида янада чуқурлаштирди. Олимнинг Чўлпонга

багишланган мақолалари, рисоалари давлат архивларида йиллар мобайнидаги тинимсиз меҳнат, шоир замондошлари ва қариндош-уруғлари билан олиб борилган суҳбатлар ва бошқа турли йўналишдаги изланишлар – бу йирик асарнинг яратилишига замин бўлди.

Асарда илк бор шоир ҳаёти, ижоди ва муфассал қиёфаси яратилиб, у ҳақдаги ҳақиқат тўлдирилди ва ойдинлаштирилди. Уни ўқир экансиз, энг муҳими, кўз ўнгингизда миллатнинг чўнг ва нузли қояларидан бири – Чўлпоннинг кенг, мукамал образи намоён бўлади: Чўлпон–қалби хиссиётга тўла истеъдодли шоир ва адиб. Чўлпон – ўз давридан олдинга кетган танқидчи ва мохир таржимон. Чўлпон–ўз миллатининг бахти, келажаги учун ўзини фидо қилган миллатпарвар инсон. Чўлпон–ниҳоятда нозик қалб эгаси; кенг миқёсдаги шахслар билан қиёслана олувчи ва улар билан бир сафда туришга муносиб ўз даврининг улкан сиймоларидан бири. “Чўлпон” эссе-романи ёш авлоднинг эстетик тафаккурини ривожлантиришда уни ватанпарварлик ва миллатпарварлик руҳида тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга.

Мақсуд Шайхзода ҳақида янги эссе. Изланувчан олим М.Шайхзода ҳаёти ва ижодига бағишлаб янги эссе-романини эълон қилди (2010). Худди “Чўлпон” руҳида ёзилган бу салмоқли асар китобхонлар томонидан кизгин кутиб олинди.

Унда ҳам образли ифодалар, тасвирий воситалар ёрдамида шоирнинг ҳам нозик, ҳам виқорли қиёфасини чизади. Айни вақтда Шайхзода қиёфасини чизаётган муаллифнинг ҳаяжонлари кўпинча драматизмга тўлиқ эканлиги, энг муҳими қайнок қалби бу асарда ҳам кўриниб туради.

“Мақсуд Шайхзода” асари бошқа кўпдан-кўп фазилатлари қатори шоир ҳақидаги ҳақиқатларни ойдинлаштиришда ҳам муҳим ўрин тутади. Унда шоир ҳаёти ва ижоди тўғрисида нашр этилган деярли барча мақолалар-у, рисоалардаги далиллар, маълумотлар, кузатишлар, қарашлар ва талқинлар; хотиралар ўзаро қиёсланиб, сараси-сарага, пучаги пучакка ажратилиб, шахсий кузатувлар ва хулосалар умумлаштирилиб, шоир босиб ўтган йўлнинг кенг, муфассал манзараси яратилади. Муҳими, асарда китобхон кўзи олдида миллатпарвар шоир Мақсуд Шайхзоданинг ёрқин ва шу вақтгача яратилганлари ичида энг тўлақонли образи намоён бўлади.

Н.Каримов асарида шоир образи қуйидаги фазилатларда бўй кўрсатади: Мақсуд Шайхзода – қалби хиссиётга, армонга тўла лирик шоир, драматург; ўз давридан анча илгарилаб кета олган, келажакни ҳис эта билган мутафаккир; танқидчи, мумтоз адабиётнинг билимдони; миллат бахти учун қайғурган инсонпарвар; дўстга содиқ, хушфەъл ҳамсуҳбат; қалби тоза, юрт деб, мустақиллик деб ўзини фидо этган буюк шахсдир.

Асарда Н.Каримовнинг танқидий-биографик характердаги барча асарларига хос муштарак хусусият илмий ва образли тафаккурнинг ўзаро омукталиги, танқидчи қалбининг ижодкорга, санъат асарларига бўлган қучли муҳаббатга лиммо-лим юракнинг эҳтиросга тўлган ҳолда намоён

бўлишидир. Истеъдодли олим, зукко мунаққид Н.Каримовнинг эссе-романлари ёш авлоднинг эстетик тафаккурини ривожлантиришда, унинг бадиий савиясини оширишда муҳим роль ўйнайди.

Танкидчининг адабий жараёнга муносабати. Н.Каримов ўзбек адабиёти билан бир қаторда жaxon ва кардош халқлар адабиётининг буюк санъаткорлари ижодини ҳам тадқиқ этувчи, уларнинг ўзбек адабиёти вакиллари билан ижодий ришталарини ўрганувчи серкирра адабиётшунос. Унинг А.С.Пушкин, Шекспир, Мухтор Авезов, Габриэл Гарсиа Маркес, Чингиз Айтматов сингари даҳо санъаткорлар ҳақидаги рисола ва мақолалари шундай дейишга асос беради. Бу санъаткорлар ҳақида ёзилган ишлар, шунчаки юбилейлар ёхуд газета-журналлар буюртмасигина эмас, тадқиқотчининг қалб даъвати, ижодий қизиқишлари ҳамда жиддий изланишлари самараси сифатида майдонга келган. Масалан, Пушкиннинг Ойбекка кўрсатган таъсирини ўрганар экан, тадқиқотчи Ёзувчилар уюшмаси архивига мурожаат этиб, 1936 йилдаги ҳужжатлар билан танишади, Ойбекнинг “Чимён дафтари” туркумига кирган асарларидаги Пушкин таъсирининг илдизларини очишга алоҳида эътибор беради.

Пушкин ҳақидаги 80-йилларнинг аввалида пайдо бўлган “Теран ва тошқин дарё” мақоласидаги ғоя ривожлантирилиб, 1988 йилда нашр этилган “Пушкин ва ўзбек адабиёти” рисоласи даражасига кўтарилди.

Н.Каримов ижодиди “Адабий танкид ва адабий жараён”, “Ҳозирги ўзбек шеъриятида жанрлар таракқиёти”, “Шеърний шакллар ва услубий изланишлар” сингари айрим муаммоларни ёритишга бағишланган ҳамда адабиётнинг муайян босқичлари ва алоҳида даврлари умумлаштирилган ҳолда тадқиқ этилган ишлар ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Мухтасар айтилса, XX аср ўзбек адабиётининг таракқиёт тамойили ва бу тамойилни ўзида мужассам эта олган санъаткорлар ижодининг ўзига хослигини, бу хосликни белгиланган омиллари ўрганиш адабиётшунос Н.Каримов ижодининг етакчи хусусиятидир.

Истиклол даври Н.Каримовнинг янги-янги имкониятларини намоён этди. Унинг газета ва журналларда эълон қилинган туркум мақолаларида давр адабий-танкидий тафаккурининг янги, етакчи тамойиллари ўз ифодасини топди. Иккинчи томондан, улар янги босқичдаги ўзбек адабиётшунослиги тамойилларини ўзида ифода этди, учинчидан, бу тамойиллар ўзбек адабиётшунослиги янги методологияси шакллана бошлашида муҳим роль ўйнади. О.Шарафиддинов, М.Қўшжонов, А.Алиев, У.Норматов, Э.Каримов, Б.Қосимов каби олимларнинг янги типдаги мақолалари билан бирга Н.Каримовнинг бундай мақолалари мисолида ўзбек адабиётшунослиги бу даврга келиб, XX аср адабиётига муносабатда янги йўналиш ола бошлаганини кўрсатди.

Адабиёт илми янги босқичга ўта бошлаш палласида Н.Каримов Ҳ.Ҳ.Ниёзий ижодига адолат ва ҳақгўйлик билан муносабатда бўлишни бошлаб берганлардан бири бўлди. У Ҳамза ижоди ва айрим асарлари

ноўрин ва асоссиз кўқларга кўтарилганини дадиллик билан кўтариб чиқди. Ҳамзашуносликдаги мушакбозлик ҳодисасининг асосий сабабини шўро сиёсати ва мафкуравий мутеъликда деб билди. Олим ўз ҳаракатларини, айримлар талкин қилмоқчи бўлганидек, айбимизни ўзимиз очиш, ўзимизни ўзимиз ерга уриш эмас, аксинча, адабиётимиз ва адабиётшунослигимизнинг айрим муҳим масалаларидаги адолатни тиклаш, ҳақиқатни ўз ўрнига кўйиш, деб ҳисоблади. “Бой ила хизматчи” пьесасининг ижодий тақдири”, Ҳамзанинг “Қорасоч” операси ҳақидаги “Қорасоч ва Олтойхон”, “Ҳамза гражданин”, “Ҳамзани ким ўлдирган ёхуд Шохимардоннинг қора баҳори”, “Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий” сингари мақолаларида у Ҳамзани сохта, зўрма-зўраки, сунъий ёрлик ва ноҳақ, баландпарвоз мактовлар исқанжасидан кутқариб, шоирнинг адабиётимиздаги ҳақиқий ўрнини белгилашга, асарларининг асл баҳосини беришга интилди.

Н.Каримовнинг, наинки XX аср адабиётимиз тарихи, балки, шу кунги адабий жараён билан ҳам фаол шугулланиб келаётганини таъкидлаш зарур. Шукруллонинг “Кафансиз кўмилганлар” роман-хроникаси ва “Ўғрини қароқчи урди” комедияси ҳақидаги тақризлари, Э.Воҳидов ва А.Орипов билан мулоқотлари (“Шеърят- меҳр демақдир”, “Дунёда диёнат ҳали мавжуддир”), Ҳ.Худойбердиева ҳақидаги “Дунё кирмоқдадир шоир қалбига”, “Шунчаки ёзмоқ бу- шоирга ўлим” (А.Рашидов билан ҳамкорликда) номли мақолалари, ҳозирги ўзбек шеърятини ҳақида мушоҳада юритилган рисоласи, мустақиллик даврининг илк йиллари шеърятимизда рўй берган изланиш ва янгиланишлар таҳлил этилган “Миллий бадиий тафаккур” ва “Пишқирган дарё соҳилида” деб аталган мақолалар, шунингдек, Рауф Парфи, Усмон Азим шеърлари ҳақидаги “Тонг сирлари” сингари чиқишлари ҳарактадаги адабий жараённинг ютуқ ва камчиликлари ҳақида мухтасар тасаввур бера олади.

Истиклол арафаси ва мустақиллик даврига келиб, Н.Каримовнинг Бехбудий, А.Қодирӣ, Чўлпон, Фитрат, Ҳамза, У.Носир каби шоир, ёзувчилар ҳаёти ва ижоди ҳақида том маънодаги янги мақолалари, рисолаларидан ташқари, аср тонги ва 20-йиллардаги жадидчилик ҳаракати, жадид адабиётининг туғилиш, ривожланиш йўлларини ўрганиши натижаси ўларок, “XX аср бошларидаги тарихий вазият ва жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши” сингари тадқиқотлари майдонга келди. Бунинг учун муаллифга ойлаб, йиллаб Ўзбекистон Давлат архивида, Давлат Хавфсизлик Бошқармаси, Ёзувчилар уюшмаси архивларида, собиқ Иттифок худудида жойлашган қатор махфӣ архивларда ишлашга тўғри келди.

Олимнинг архивдаги изланишлари натижаси ўларок майдонга келаётган Абдулла Авлоний, Боту, Абдулла Алавий, Вадуд Махмуд, Раҳматулла Султонов, Саид афанди, Саидносир Миржалолов сингари 20-30-йиллар адабий муҳида фаол ўрин тутган зиёлилар ҳақидаги мақолалари адабиётимиз, маданиятимиз, истиқлолимиз учун кураш тарихидан янги-янги маълумотлар беради. Умуман, сўнгги ўн йил ичида

катагон курбонларининг номини абадийлаштириш йўлида олиб бораётган фидойи меҳнатлари, бу йўналишда эълон қилаётган юзлаб публицистик мақолалари, унинг раҳбарлигида тайёрланиб, чоп этилаётган шахидлар хотираси туркумидаги “Сургун” сингари китоблар бу олим ва жамоат арбобининг фаолияти хавас қиларли даражада жўшқин ҳамда серунум кечаётганидан далолат беради. Бу меҳнатга давлатимиз ва ҳукуватимиз муносиб эътибор бераётгани, айниқса, қувонарлидир. Н.Каримовнинг фан арбоби фахрий унвони ҳамда “Эл-юрт ҳурмати” ордени билан мукофотланиши мустақиллик даврида зиёлиларга кўрсатилаётган юксак эътиборнинг ёрқин далилидир.

Мустақилликнинг фан, таълим, тарбия мутахассислари олдига қўйган дастлабки муҳим вазифаларидан бири барча фанлар, айниқса, ижтимоий гуманитар йўналишлар бўйича янги замон, янги тузум, мустақил Ватан талабларига жавоб бера олувчи дарсликлар, қўлланмалар яратиш ва бу давлат аҳамиятига эга бўлган ниҳоятда муҳим вазифа эди. Бу борада алоҳида фаоллик кўрсатаётган Н.Каримов ва У.Норматовнинг 5-синф учун яратган дарслик-хрестоматиялари жамоатчилик томонидан илик кутиб олинди. Н.Каримовнинг ҳамкорликда 11-синфлар учун яратилган “XX аср ўзбек адабиёти” дарслиги қисқа муддат ичида уч марта нашр этилди. Ҳамкорликда 9-синф учун яратилган адабиёт дарслиги эса шу фан бўйича умумий ўрта таълимнинг Давлат таълим стандарти асосида ёзилган дастлабки яқунловчи китоби бўлди.

Университетлар ва педагогика институтлари талабалари учун ёзилган “XX аср ўзбек адабиёти тарихи” дарслигининг муаллифларидан бири ҳам Н.Каримовдир. Ўзбекистон Қаҳрамони О.Шарафиддинов, С.Мамажонов, У.Норматов, Б.Назаров ҳамкорлигида ёзилган бу дарслик (1999) мутахассислар томонидан юқори баҳоланди.

Буюк ўзбек шоири Ғафур Ғулом таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан Н.Каримовнинг янги рисоласи босилиб чиқди. “XX аср адабиёти манзаралари” (2009), “Мақсуд Шайхзода” (2010) каби тадқиқотлар олимнинг тинимсиз изланишлари самарасидир. Жонқуяр олим ўзининг мўътабар 80 ёшини янги-янги ижодий самаралар билан қарши олмакда.

Таянч тушунчалар: “Ажойиб кишилар ҳаёти” туркуми, тарихий-маърифий тадқиқотлар, Кемерово, Бийск, есениннамо табиат, танкидчи дунёси, эссе, маърифий-роман, тахаййул, адабий жараён.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар :

1. Наим Каримовнинг ҳаёт ва ижод йўли ҳақида нималар биласиз?
2. Олимнинг ижоди ўзбек танкидчилигида қандай ўрин тутди?
3. Олимнинг Ҳамид Олимжон ижодига муносабати қандай?
4. Н.Каримов ойбекшуносликка қандай ҳисса қўшди?
5. “Ажойиб кишилар ҳаёти” туркумидаги тадқиқотларнинг пайдо

бўлиши ва ривожланишида мунаққиднинг хизматлари нимада?

6. Танқидчи Усмон Носир ҳаёти ва ижодини қай йўсинда ўрганди?
7. Мунаққиднинг адабий жараён ва танқиднинг ривожига бағишланган қандай мақола ва тадқиқотларини биласиз?

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

I.Наим Каримов асарлари:

1. Ҳамид Олимжоннинг поэтик маҳорати.Т.: Фан,1964.
2. Ҳамид Олимжон. Т.: Адабиёт ва санъат.1978.
3. Ойбек.Т.: Адабиёт ва санъат .1979.
4. Пушкин ва ўзбек адабиёти.Т.: Фан,1979.
5. Урушдан кейинги даврдаги ўзбек совет адабиёти.Т.: Фан,1982.
6. Ойбек гулшанида қолган гунчалар.Т., 1985.
7. Ойбек ва Зарифа.Т., 1990.
8. Усмон Носир.Т.: Маънавият.1994.
9. Усмон Носирнинг сўнги кунлари.Т.: Маънавият.1995.
10. Истиклолни уйғотган шоир.Т.: Чўлпон.2000.
11. Чўлпон. Т., 2004.
12. XX аср манзаралари. Т.: Ўзбекистон, 2009.
13. Максуд Шайхзода. Т., 2010.

II. Наим Каримов ҳақида:

11. Мамажонов С. Теранлик. Т.: Адабиёт ва санъат.1987.
12. Назаров Б. Нозиктаъб адабиётшунос.// ЎТА, 2002, № 6. 3-9-б.
- 13.Сафаров О.,Йўлдошев Б.,Ахмедова Ш. Ўзбек адабий танқидчилиги тарихи. Бухоро. 2003.
14. Назаров Б., Ахмедова Ш. Миллатнинг хассос олими. Т.: Фан. 2011.

УМАРАЛИ НОРМАТОВ (1931). Танқидчининг ҳаёт йўли ҳақида. Ўзбек адабиётшунослари ва танқидчилари орасида филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Ҳамза номидаги Республика Давлат мукофоти совриндори Умарали Норматов ўз ўрни ва услубига эга хозиржавоб ижодкор, истеъдодли танқидчи сифатида машҳур. У ярим асрдан буён адабий жараёнга фаол катнашиб, китобхон дидини шакллантиришга, ўзбек адабий-танқидий тафаккури таракқиётига муносиб ҳисса қўшиб келмоқда.

Умарали Норматов 1931 йил 3 январда Фарғона вилоятидаги Рапкон кишлоғида дехкон оиласида дунёга келди. Болалиги сталинча катағон ва иккинчи жаҳон уруш йилларида кечди. Шу сабабли ўрта мактабни битириши бир муддат чўзилди. 1952 йилда 21 ёшда САГУнинг ўзбек филологияси факультетига ўқишга кирди. Ўрта мактабда она тили ва адабиётдан дарс берди, сўнг аспирантурада таҳсил олди. Таниқли

адабиётшунос О.Шарафиддиновга шогирд тушиди, унинг раҳбарлигида ўзбек ҳикоячилигининг бадий тараккиёти муаммоларини ўрганди. Ўзбек ҳикоячилигининг тараккиёт тамойиллари ҳақида номзодлик диссертациясини, кейинроқ докторлик диссертациясини ёқлади. Ҳозирги Миллий университетда ўқитувчиликдан профессорликкача бўлган илмий-педагогик йўлни босиб ўтди. Узоқ йиллар кафедрани бошқарди, ўзи ҳам устоз даражасига кўтарилиб, ўнлаб фан номзодлари ва докторларига раҳбарлик қилди. У адабий жараёнга таъсир кўрсата олувчи ҳозиржавоб мунаққид сифатида фаолият кўрсатиб келмоқда.

Миллий ғояни ривожлантириш, ёшларни Истиклол руҳида тарбиялаш, адабиёт ва танқидчилик равнақи йўлидаги ҳалол хизматлари учун У.Норматов “Меҳнат шухрати” ордени билан мукофотланди (2011).

Ўзбек насрининг моҳир тадқиқотчиси. Мунаққид ижоди “Ёш прозаикларнинг баъзи ютуқ ва камчиликлари” (1957) номли мақола билан бошланди. У.Норматов шеърят, наср, драматургия хусусида деярли бирдек қалам юритса-да, илмий-танқидий фаолиятида ўзбек насри масалаларини ўрганиш етакчилик қилади. Бу жиҳатдан “Жанр имкониятлари”, “Маҳорат сирлари” (М.Кўшжонов билан ҳамкорликда), “Насримиз уфқлари”, “Гўзаллик билан учрашув”, “Насримиз анъаналари”, “Саид Аҳмад”, “Шухрат”, “Талант тарбияси”, “Етуқлик”(1982), “Ақл ва қалб чироғи” (1983), “Давр туйғуси” (1987) сингари монография ва адабий портретлари ўзбек адабий танқиди тараккиётида муҳим из қолдирди. Хусусан, “Насримиз уфқлари” (1974) деган салмоқли монографиясида 60-70-йиллар ҳикоячилиги, қиссачилиги ва романчилиги масалаларининг муҳим қирралари тадқиқ қилинди. Жумладан, “Ҳикояда ҳаёт нафаси” мақоласида ҳикоячилигининг тараккиёт тарихига назар ташланади; ўзбек ҳикоянавислигида далиллаш санъати, муаллифнинг ички дунёси, янги қаҳрамон ва ҳикоядаги янгиланиш жараёнлари; умуман, жанрий такомил ҳақида муҳим илмий фикрлар, умумлашма хулосалар илгари сурилади. Айниқса, далиллаш санъати билан боғлиқ бадий маҳорат сирларини ўрганишга алоҳида эътибор берилди.

Шу мақсадда А.Қаҳҳор, Саид Аҳмад, О.Ёқубов, П.Қодиров, Ў.Ҳошимов, Ш.Холмирзаев каби адибларнинг ҳикояларини кенг таҳлил қилади, усул ва услубларни ўзаро киёслайди. У.Норматов ҳикоядаги драматик асос масаласига жиддий эътибор беради: “Ҳикоянинг муваффақияти кўп жиҳатдан драматик асосга боғлиқ, деб ёзади мунаққид.— Жанр ривождаги янгиланган ҳаётнинг зиддиятлар ифодасида ҳам намоён бўлаяпти. Маънавий ахлоқий масалаларга эътиборнинг ортиши интеллектуализмнинг чуқурлашиши, аналитик тасвирга мойилликнинг кучайиши оқибати бўлса керак, ҳозирги яратилаётган кўпчилик ҳикоялар характернинг руҳий драмаси асосига қурилган: тўғри, қатор ҳикояларда бир-бирига зид, қарама-қарши ғоялар, майллар, хилма-хил табиатли персонажлар тўқнашади, характер билан муҳит орасидаги зиддият баъзан

гоят кескинлашади, лекин муаллифларни ўша тўкнашувлар жараёни эмас, уларнинг оқибати, шу зиддиятлар туфайли қаҳромонлар ҳаётида, шахсиятида, руҳиятида юз берган драмалар кизиктиради”¹⁴¹. Бу фикрлар адабий жараёнда ўзбек хикоячилиги юксалишига салмоқли таъсир кўрсатди.

“Қалб инкилоби” (1986), “Қодирий боғи” (1996), “Ўткан кунлар хайрати” (1999) сингари тадқиқотлари замонавий ўзбек адабиётшунослигининг ютуқларидан бири деб эътироф этилди. Олим адабиётда пайдо бўлган янги адабий-эстетик тамойилларни аниқлаш, ҳозирги адабий жарённинг назарий муаммоларини тадқиқ этишга ҳам эътибор қаратди. “Умидбахш тамойиллар” (2000), “Тафаккур ёғдуси” (2002) китоблари, эълон қилинган юзлаб адабий-танқидий мақолларида айтиш шу муаммоларни тадқиқ этди.

Мунаққид “Ўзбек насри тамойилларини изчил таҳлил қилади, унинг тарққиёт хусусиятларини зукко олим нигоҳи билан кузатди. Бундай зоҳирий сифатларни асос билган шарҳчила Умарли акани “наср мунаққиди”, “эпик танқидчи” каби тамсиллар билан сийлайдилар. Бирок ёзганларини синчиклаб кузатган китобхон наср баробарида ўзбек назмининг устувор хусусиятларини сарафроз қилган, Чўлпондан Баҳром Рўзимухаммадгача XX асрнинг тиник шоир ва шоиралари ҳақида гўзал тақриз ва мақолалар яратган олим эканини яхши пайкайдилар”¹⁴². Ҳақиқатдан ҳам олим адабий танқиднинг барча жанрларида сермахсул ижод этди.

Адабий-танқидий суҳбат жанри ривожини йўлида. Умарали Норматов ўзбек танқидчилигининг жанровий ранг-баранглигини бойитиш йўлида астойдил изланишлар олиб боровчи пешқадам ижодкордир. У тақриз, адабий-танқидий мақола, адабий портрет, монографик тадқиқотлар каторида адабий суҳбат ва баҳс жанрларида ҳам кизгин ижод этаётир. Қолаверса, у, ҳозиржавоб ижодкор-танқидчи сифатида ўзбек танқидчилигига суҳбат шаклини (баъзан диалог дейилади) изчил равишда олиб кирди. Мунаққиднинг “Талант тарбияси” китоби истеъдодли ўзбек ёзувчилари билан ижод ва маҳорат сирлари ҳақида бевосита мулоқоти, баҳс-суҳбати негизига қурилган. Танқидчининг А.Мухтор, О.Ёкубов, П.Қодиров, Мирмуҳсин, Саид Аҳмад, Ҳ.Ғулом, Х.Тўхтабоев, Эркин Воҳидов, Ў.Ҳошимов, У.Ҳамдам, Ҳ.Болтабоев, Э.Очиловлар билан суҳбатларида ижодкор оламига, лабораториясига чуқур кириб борилади, улар калбидаги ижодий дардлар очилади, тажрибалар умумлаштирилади ва ўқувчилар учун ибратли хулосалар чиқарилади. Танқидчи ва ёзувчи баҳсида, санъаткорларнинг маънавий олами, бадний адабиётнинг ижтимоий бурчи, ҳаёт билан алоқаси каби муҳим муаммолар ёритилади.

¹⁴¹ Норматов У. Насримиз уфқлари. Т. 1974. - Б. 32.

¹⁴² Болтабоев Ҳ. Замон билан ҳамнафас // ЎТА. 2011. № 2. - Б. 6.

Суҳбатлар асосида юзага келган “Талант тарбияси” ўзбек танқидчилигида нашр этилган бадий маҳоратга доир китобларнинг биронтасига ҳам ўхшамайди: унда танқидчи ижод, маҳорат сирлари ҳақида бевосита ижодкорларнинг ўзлари–турли авлодга мансуб ёзувчилар билан суҳбат олиб боради. Айни пайтда, китобда ёш, истеъдодлар тарбияси, ижоди, умуман, ҳозирги адабий жараён билан боғлиқ муҳим масалалар таҳлил этилади. Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидов билан олиб борилган суҳбат мавзуси “талант тарбияси” ҳақида. Танқидчи суҳбатларининг аксариятини мана шу муаммолар бирлаштириб туради. Китобнинг мантиқан «Талант тарбияси» деб номланиши ҳам шундан.

Танқидчини, аввало, талант, истеъдод, уларни тарбиялаш, ҳозирги кунда талантли ижодкорларга муносабат каби масалалар кизиқтиради. Шунинг учун «бадий талант туғма бўлади, агар одамда бадий ижодкорлик хислатлари бўлмаса, уни тарбиялаш, ўқитиш йўли билан ҳосил этиш асло мумкин эмас. Бироқ шу туғма талантнинг, кишидаги истеъдод кирраларининг очил.шида теварак-атрофдагиларнинг, муҳит, шароитнинг роли жуда катта» эканлигини таъкидлар экан, танқидчини баъзида чинакам истеъдодларнинг очилмай қолиб кетиши, баъзида шунчаки ҳавас йўлига кириб кетиши, «ўртача» ижодкорларнинг кўпайиб бораётганлиги, булар эса адабиётнинг сифатига салбий таъсир кўрсатаётганлиги ташвишлантиради. Талантларга муносабат билдириш танқидчиликнинг вазифаси деб ҳисоблайди мунаққид.

Шундан кейин суҳбат композициясидаги ўзига ҳослик– танқидчининг лирик чекиниш қилиши унинг кизиқарли ва образли бўлишини таъминлаган: Ойбек билан Мақсуд Шайхзода классик шеърятимизни жуда чуқур билганлар. Умр бўйи уни тадқиқ ва тарғиб этганлар. Лекин Ойбек ва М.Шайхзода шеърятда мумтоз адабиёт анаъаналаридан кўра рус ва жаҳон реалистик шеърят тажрибаларига мойиллик кучлироқ. Бу хусусият Ғ.Ғулом шеърларида ҳам кўзга ташланади. Э.Воҳидовнинг бармоқдаги асарларида ҳам шундай. Бундан шундай хулоса келиб чиқади: аруз мумтоз шеърят анаъаналарини бевосита давом эттиришга ундаса, бармоқ ва сарбаст уларни ижодий реалистик асосда қайта ўзлаштиришга йўл очади. Шоир ҳам бу фикрни тасдиқлаб, ижодий ўрганиш, анаъаналарни давом эттириш хилма-хил кўринишда содир бўлишини, уларни бир қолипга солиш мумкин эмаслигини инкор этмайди.

Бундай суҳбатлар бадий адабиёт учун ҳам, адабий танқид учун ҳам ва, айниқса, ёшлар учун аниқ ва тиниқ маҳорат мактабидир. Бундай суҳбатлар шоирнинг ҳам, мунаққиднинг ҳам ижодий лабораториясига олиб қиради, уларнинг бадий олами сирларидан воқиф этади. Адабий суҳбатнинг шакли шамойилига келсак, унда турли хотиралардан мисол келтириш, фикр ва таҳаййулни эркин қўйиш унинг жонли ва кизиқарлигини таъминлайди; бу каби суҳбатлар адабиёт мухлисларни, бошловчи ижодкорлар учун илмий-маърифий жиҳатдан қимматлидир.

Юқорида тилга олинган суҳбатларнинг кўпчилиги 70-йиллар маҳсули, шу боис унда давлат, ҳукумат қарорлари, шўро мафқураси, партия кўрсатмалари билан боғлиқ фикрлар ҳам оз эмас. Лекин бизга суҳбатнинг бу жиҳатлари эмас, ундаги илмийлик, маърифийлик, бадийлик жиҳатлари қимматлидир.

“Ижодкорнинг дахлсиз дунёси” (2008) мунаққид севган ва кўп мурожаат қилган адабий суҳбатлардан ташкил топган. Аслида юқорида таъкидлаганимиздек, XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек танқидчилигида бу жанрнинг шаклланиши ва ривожини, етакчи жанрлардан бирига айланишида У.Норматовнинг хиссаси катта. Қаламқаш ҳамкасблари эътироф этганидек, миллий адабиётимиз ва адабиётшунослигимизда кейинги йил давомида ҳеч ким бунчалик кўп ва хўп суҳбат яратмаган.” Умарали Норматов адабий суҳбатларида давр адабий бадий тафакрурининг тақдорланмас белгилари акс этган. Бу суҳбатлар давр адабий ҳаёти, адиблар таржимаи холи, улар қарашларининг тақдорланмас қимматли хужжатларидир. Уларда адибларнинг ўзига хос қарашларигина эмас, танқидчи Умарали Норматовнинг принциплари, ахлоқи, ижодкор сифатидаги қизиқишлари акс этади¹⁴³. Бу суҳбатларда адабий жараён, ижодкорнинг дахлсиз дунёси, қатор машҳур асарларнинг ижодий тарихи, сир-синоати, бадий тақдорлари очилган. Шу билан бирга ҳақиқатан ҳам уларда фақат адибларнинг поэтик дунёси эмас, мунаққиднинг ўз дунёси, табиати, феъл-атвори, ижодкор сифатидаги қизиқишлари ҳам акс этган. Бинобарин, бу суҳбатлар давр адабий ҳаёти, таржимаи холи, жонли адабий тафаккурдаги товланишларнинг қимматли хужжатлари сифатида қадрлидир.

Мунаққид ва адабий жараён. “Умарали Норматовнинг адабий танқидчи сифатида муҳим фазилати унинг адабий жараёнга фаол аралашishiдир, ундаги янгилликлардан самимий қувониши ва адабиётимиз тараққиёти учун астойдил қайғуришидир”¹⁴⁴. Чиндан ҳам мунаққид янги асарнинг яратилиш жараёнини мутғасил ва тизимли равишда кузатиб боради. Мана деярли ярим асрдан буён ўзбек адабиётида оғизга тушган бирорта асар ёхуд адабий жараёнга кириб келган шоир, ёзувчи йўқки, У.Норматов улар ҳақида тақриз, мақола, китобларида у ёки бу даражада муносабат билдирмаган бўлсин, улар ҳақида ўзининг мустақил фикрларини айтмаган бўлсин. Эътиборли, янги асар босилиб чиққач, у биринчилардан бўлиб, фикр айтишга шошилади. Албатта, янги асар ҳақида биринчи сўз айтиш осон иш эмас. Биринчи сўзни китобхон қанчалик сабрсизлик билан кутса, муаллиф ҳам шунчалик интиқлик билан кутади.

Умарали Норматов ўнлаб янги асарлар ҳақида биринчи бўлиб фикр айтган танқидчилардан ҳисобланади. Буларда у ёзувчи қашфиётини теран илғаб олди ва эҳтирос билан ташвиқ этди, керак ўринларда танқидий

¹⁴³ Гафуров И. Муҳаббатли одамнинг ҳайратлари / Норматов У. Ижод селхри. Т., 2007. - Б. 11.

¹⁴⁴ Мамажонов С. Теранлик. Т., 1989. - Б. 112.

мулоҳазаларини билдирди. Х.Тўхтабоевнинг "Сарик девни миниб" асари пайдо бўлганда, у ёш ёзувчи ижодигина эмас, балки умуман ўзбек адабиётида муҳим ижобий ҳодиса эканлигини биринчилардан бўлиб дадил ва ишонч билан айтди. Ҳозир бу асар жаҳон халқларининг 26 тилига таржима қилингани ва шухрати тобора кенг ёйилаётгани танқидчининг илк фикрлари адолатли бўлганини тасдиқлади.

Мунаққиднинг яна бир фазилати-адабий жараёндаги янги тамойилларни сезиши ва улар ҳақида ҳам биринчи бўлиб мулоҳаза юритишга ошиқишидир. Бутун бир жараёни кузатиб, ўрганиб, уни бор бўйи билан талқин қилиш осон эмас. У.Норматов замонавий ўзбек адабиётини ўрганганда унга жаҳон адабиётининг тараккиёт тамойиллари мезони билан ёндошишга ҳаракат қилади. "Тўғри, баъзан у рус адабиётидаги баъзи тенденцияларни ўзбек адабиётидан зўрама-зўракилик билан қидириб топишга ва шундай қилиб, сунъийликка йўл қўяди", дейди С.Мамажонов юқорида эслатилган китобида. Лекин буларни яхши ният йўлидаги изланишдан келиб чиққан таъсирланиш деб ҳам баҳолаш мумкин.

У.Норматовнинг изланувчанлиги адабиётнинг янги-янги муаммоларини дадил кўтариб чиқишида ва бу уларни қизикарли таҳлил қилиш йўллари, усулларини топишга интилишида кўринади. Ёзувчилар, илмий жамоатчилик, адабиёт ихлосмандлари орасида олимнинг маколалари катта нуфузга эга. Буни тубандаги эътирофлар тасдиқлайди: "У ҳозиржавоб мунаққид. Бирор адабий фактни назаридан тушириб қолдирмаслик учун ҳаракат қилади. У меҳнатқаш, фикрлари бакувват, аксарият пайтларда асосли. Ифодада эса фикрлари жонли"¹⁴⁵. М.Қўшжонов, айни вақтда, У.Норматов ишларида баъзан адабиётшунослиқда бор фикрларни такрорлашга йўл қўйилади деб танқид қилади. Бундай камчиликлар унинг кейинги тадқиқотларида барҳам топди.

У.Норматов ҳамиша бадиий адабиёт ва адабий танқидчиликнинг юксак савияси учун кураш олиб борди, наср, шеърят ва драматургиядаги энг муҳим тамойилларни ўз вақтида илғай ола билиб, ўртамиёна асарларни рўй-рост танқид қилди. Унинг "Ўзаллик билан учрашув"(1976) асари фикримизга ёрқин далил бўла олади.

XX асрнинг 80-йилларида метод ва ҳозирги адабий жараён муаммоларини илмий ва қўламли тарзда тадқиқ этишга интилиш кучайди. Мунаққиднинг "Етуклик" ва "Қалб инкилоби" китоблари ана шу талаблар асосида дунёга келди.

"Етуклик" китоби О.Шарафиддиновнинг "Умарали Норматов ҳақида билганларимдан бир шингил" сарлавҳали сўзбошиси билан очилади. Унда мунаққид фаолиятига ҳос ҳозиржавоблик, санъатқор шахсини ҳурматлаш, илмий чуқурлик каби фазилатлар самимият билан кўрсатилади.

¹⁴⁵ Қўшжонов М. Қалб ва киефа. Т., 1978. - Б. 63.

Китобдаги мақолалар жанр хусусиятларига кўра уч катта бўлимга жойлаштирилган. Биринчи бўлимга ҳозирги адабий жараённинг етакчи тамойиллари ҳақидаги муаммоли мақолалар киритилган, иккинчи бўлимни алоҳида асарлар ёки айрим ёзувчилар ижодини таҳлил қилишга бағишланган мақолалар ташкил этади; учинчи бўлим эса, муаллифнинг ўзбек ёзувчилари билан қилган адабий суҳбатларидан иборат.

Юқоридаги ҳар иккала китобдаги мақолалар ўзбек танкидида ғоявий-фалсафий теранлик ортаётгани, янгиликка, умумлашмалар яратишга интилиш кучаяётгани, жанрлар доираси кенгаяётгани, услублар ранг-баранглашаётгани ҳамда мунаққидларнинг ихтисослик савияси, маҳорати юксалиб бораётгани ҳақида яққол тасаввур беради.

У.Норматовнинг мунаққидлик маҳорати такомиллашиб бораётгани "Қалб инқилоби" китобида бўртиб кўринади. Чуқур рамзий маънога эга бу китоб республикамизнинг Ҳамза номидаги Давлат мукофоти билан тақдирланди (1989).

У. Норматовнинг Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор ижодлари ҳақидаги тадқиқотлари, мақолалари адабий жараёнда ўзига хос ўрин тутди. Чунончи, А.Қодирийнинг "Обид кетмон" асари ҳақидаги "Орттирмай ва камитмай" деган мақоласи 90-йиллар ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида ҳам, қодирийшунослиқда ҳам бадиий асарга янгича ёндашув намунаси бўлди. "Ўтган кунлар" хайрати" деб номланган қўлланма умумтаълим мактаблари адабиёт ўқитувчилари ва юқори синф ўқувчиларига мўлжалланган бўлиб, унда ўзбек адабиёти дастури ва дарслигидаги Абдулла Қодирийга оид, айниқса, адибнинг шох асари "Ўткан кунлар" романи, унинг ижодий тарихи, янги ўзбек адабиёти ривожига ўрни ҳақидаги маълумотлар анча янгилади. Бу рисоланинг аҳамияти шундаки, унда А.Қодирий ижодига мунаққидлик мафқураси нуқтаи назардан баҳо берилади. Асар ва унинг қаҳрамонлари ҳақидаги янги таҳлиллар ўқувчиларни Қодирий романларини қайтадан ўқишга чорлади. Олим "Ўткан кунлар" романи билан ўзбек адабиётининг образлар, характерлар силсиласида янги давр бошланганлигини ҳазрат Навоийнинг ижодий жасорати билан қиёслади. Китобнинг "Қисмат ва жасорат", "Отага таъзим" бўлимларидаги изланишлар қаҳрамонлар таҳлинини янги босқичга кўтарилаётганидан дарак беради. Олимнинг А.Қодирий ҳақидаги изланишларини умумлаштирган "Қодирий мўъжизаси" китоби истиклол даври ўзбек адабиётшунослиги ва қодирийшунослигини бойитишда муҳим роль ўйнади.

У.Норматов мунаққидлик даври адабий жараёнини муттасил ва синчковлик билан кузатиб, салмоқли тадқиқотларини эълон қилди. "Умидбахш тамойиллар" деб номланган рисолада, "Ижод сеҳри" китобида буни яққол кўриш мумкин.

"Университет сабоқлари ва илҳомлари" деб номланган мақола (2007) А.Қаҳҳор таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан ёзилган. Унда

адибнинг шахс ва ижодкор сифатида шаклланишида ҳаётий маънавий омиллар каторида у таълим олган муҳит, устозлар таъсирининг ўрнига эътибор қаратилади. “Устоз ибрати” рисоласи, “Қаҳҳорни англаш машаққати” китоби ёзувчи ижоди, шахси, шижоати, асарларининг ижодий тарихи, баҳсларга сабабчи бўлган асарлари ҳақидаги янгича қарашлар, мушоҳадаларга ундовчи хулосаларга бойлиги билан эътиборни тортади. Айни пайтда, бу китоб шогирднинг устозга чинакам эътироми ҳамдир.

Истиқлол мутахассислар олдида барча фанлар, хусусан, ижтимоий-гуманитар йўналишлар бўйича янги тузум талабларига жавоб бера оладиган дарслик, қўлланмалар яратишдек муҳим соҳада ҳам У. Норматов фаоллигини намойиш этди. У Н.Каримов ва Б.Назаровлар билан ҳаммуаллифликда 11-синф учун “XX аср ўзбек адабиёти” дарслигини яратди. Унда миллий уйғониш даврининг буюк намояндлари ижоди мустақиллик ғоялари руҳида талкин этилди. 9-синф учун яратилган адабиёт дарслигининг муаллифларидан бири ҳам У.Норматовдир. Университетлар ва педагогика институтлари талабалари учун ёзилган “XX аср ўзбек адабиёти тарихи” дарслиги ҳам О.Шарафиддинов, Н.Каримов, С.Мамажонов, Б.Назаров ва У.Норматов ҳамкорлигида яратилди.

Олимнинг, айниқса, янги руҳдаги адабиёт ва унинг ривожини, модернизм ҳақидаги мақолалари ёш танқидчиларга ўрнак бўларлидир. Масалан, адабиётшунос Э.Очилов билан бўлган илмий-адабий мулоқоти “Танқид, мунаққид ва ҳозирги адабий жараён” (2004) деб номланган. Унда ҳозирги адабий жараён ва ундаги муҳим ўзгаришлар очилади. Адабиётдаги модерн ҳодисаси, шеърят, адабий танқиднинг ўзаро муносабати, уларнинг ҳозирги жараёндаги аҳволи ҳақидаги ҳар иккала мунаққид фикрлари жамоатчиликнинг эътиборига тушди.

Ҳ.Болтабоевнинг (“Жаҳон адабиёти”, 2008, март) У.Норматов билан қилган “Янги назарий тамойиллар” деб номланган суҳбатига адабиётдаги янгилинишлар, адабиётшуносликка турли оқим ва методларнинг кириб келиши, уларнинг ижобий томонлари ҳақида қимматли фикрлар ўртага ташланади. У.Норматов “постмодернизм”, “синергетика” каби ҳодисаларга ҳам ўз муносабатини билдиради. “Президентимиз ташаббуси билан ҳозир бизда бутун мамлакатни, жамиятни модернизациялаш жараёни кетаётган, бу борада ҳам жаҳон андазаларига мос келадиган даражага кўтарилиш вазифаси қўйилган экан, адабиётшунослар бу қутлуг ҳаракатдан четда туролмайди”, деб таъкидлайди. Модернизм, постмодернизм, абсурд ҳақидаги У.Норматовнинг айрим қарашлари баҳсларга ҳам учради, баъзан қарашлари танқид қилинди.

Олим сўнгги йилларда янада фаоллашди. 2006 йил Э.Воҳидов ижоди ҳақида “Қўнғилларга кўчган шеърят” номли чиройли рисола эълон қилди. “Ижод сеҳри” (2007), “Уфқларнинг чин ошиғи” (2008), “Ижодкорнинг дахлсиз дунёси” (2009), “Нафосат гурунглари” (2010), “Қодирий мўъжизаси” (2010) китобларини чоп эттирди. -

“Ижод сеҳри”да адабий жараёни эстетик талкин этишнинг норматовча йўлини кузатиш мумкин. Ундаги мақолаларда жараён ва асарларга баҳо беришда мунаққид пафоси, айникса, ловиллаб туради. “Уфқларнинг чин ошиғи” китоби эса Ўзбекистон Қаҳрамони Саид Аҳмад ҳаёти ва ижоди талқинига бағишланди. Мунаққид узоқ йиллар мобайнида адиб ҳақида кўплаб такриз, мақола, адабий портрет ва бошқа жанрдаги асарлар яратди. Мазкур китоб ана шу изланишлар умумлашмаси сифатида адиб ижодини яхлит ўрганишга катта ёрдам беради.

Олим Ўзбекистон Республикаси Халқ маорини аълочиси (1992), “ТошДУ моҳир педагоги” унвони (1998) соҳиби сифатида юртимизда илмий салоҳиятни оширишда тинмай изланиб келмоқда.

Таянч тушунчалар: романтизм тамойиллари, наср таракқиёти, гўзаллик билан учрашув, ҳикояда ҳаёт нафаси, изланувчан ва фаол мунаққид, насримиз уфқлари, талант тарбияси, роман ва замон, киссалар поэтикаси, адабий ҳамкорлик, модернизм, миллий мустақиллик тафаккури.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар :

1. У.Норматов ҳаёти ва ижод йўли ҳақида нималар биласиз?
2. Мунаққиднинг ўзбек насрини ривожлантиришдаги хизматлари ҳақида гапиринг.
3. “Насримиз уфқлари” асарининг ўзига хослиги нимада?
4. Мунаққиднинг адабий портретлари ҳақида сўзланг.
5. Танқидчининг А.Қодирий ва А.Қаҳҳор ижодига оид янгича кузатишлари нималарда намоён бўлган?
6. Олимнинг ўзбек адабий танқиди табиатиغا оид адқикотлари ҳақида сўзланг.

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

Умарали Норматов асарлари:

1. Насримиз уфқлари. Т.: “Ёш гвардия”. 1974.
2. Гўзаллик билан учрашув. Т.: Адабиёт ва санъат. 1978.
3. Маҳорат сирлари. (М.Кўшжонов билан ҳамкорликда). Т., 1972.
4. Насримиз анъаналари. Т.: Адабиёт ва санъат. 1979.
5. Саид Аҳмад (адабий портрет). Т., 1979.
6. Талант тарбияси. Т., Адабиёт ва санъат. 1981.-
7. Етуклик. Т., Адабиёт ва санъат. 1983.
8. Кўнгилларга кўчган шеърят. Т., 2006.
9. Ижод сеҳри. Т., 2007.
10. Уфқларнинг чин ошиғи. Т., 2008.
11. Ижодкорнинг дахлсиз дунёси. Т., 2009.
12. Нафосат гурунглари. Т., 2010.
13. Қодирий мўъжизаси. Т., 2010.

Унинг хақида:

14. Қўшжонов М. Қалб ва киёфа. Т.: Адабиёт ва санъат. 1978.
15. Мамажонов С. Теранлик. Т.: Адабиёт ва санъат. 1987.
16. Санжар Сиддик. Умарали Норматов. Т., 1990.
17. Болтабоев Ҳ. Замон билан ҳамнафас // ЎТА, 2011, № 2. 3-9-б.

БАХТИЁР НАЗАРОВ 1945 йил 17 сентябрда Тошкентда туғилган олим дорилфунуннинг (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) филология факультетини тугатиб, 1966 йилдан Юкори Чирчиқ туманида ўқитувчилик қилди. Ўзбек энциклопедияси тахририятида илмий муҳаррир бўлиб ишлади. 1969-1972 йилларда Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт институти аспирантурасида таҳсил олди. Шундан бери унинг бутун фаолияти шу институтда кечмоқда. У бу ерда кичик илмий ходим, катта илмий ходим, илмий котиб, институт директори лавозимларида самарали фаолият кўрсатди. Ҳозир мазкур институт Адабий алоқалар ва Адабиёт назарияси бўлими мудиридир. Маълум муддат Ўзбекистон Республикаси Президенти Давлат масалаҳатчиси (1990-1992), Олий ва ўрта махсус таълим вазирининг биринчи ўринбосари (1992-1994), ЎзР ФАнинг вице президенти (2000- 2001) каби юксак лавозимларда ишлади.

Б.Назаров меҳнатлари Ойбек адабий-танкидий қарашлари тадқиқ этилган номзодлик (1972), ўзбек адабий танкиди методологияси муаммолари ўрганилган докторлик (1984) диссертациялари химоя қилинишида, профессор (1994) илмий унвони берилишида, Ўзбекистон Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси (1989), хақикий аъзоси (2000) этиб сайланишида эътиборини топди.

Б.Назаров илмий қизиқишлари ҳозирги адабий жараён, XX аср ўзбек адабиёти тарихи, назарияси, адабий танкид масалаларига қаратилган. Унинг “Бу сеҳрли дунё”, “Ҳаётийлик–безавол мезон”, “Ўзбек танкидчилиги. Ғоявийлик. Метод. Қахрамон” сингари ўнга яқин монография ва рисоаларида, танкид тарихига доир ишларида Бехбудий, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Ойбек, Фафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор эстетик қарашлари бадний ижод, адабий танкид ва адабий жараённинг чамбарчас алоқадорлигида, қозок, қирғиз, татар, озарбайжон адабиётлари билан қиёсий ўрганилди. У икки жилдлик “Ўзбек адабий танкиди тарихи”, уч жилдлик “Адабий турлар ва жанрлар” каби тадқиқотлар, 20 жилдлик Ойбек “Мукамал асарлар тўплами”ни тайёрлашда фаол иштирок этди.

Б.Назаров мамлакатимиз илмий ҳаётидаги долзарб масалалар ечимида фаол иштирок этишга интилади. У ўзбек тилига давлат тили мақоми бериш хусусидаги қонун лойиҳасини тайёрлашда фаол қатнашди. Фитрат ва Чўлпон ижоди юзасидан хулоса тайёрлаш комиссиясига раҳбарлик қилди. Америка Қўшма Штатлари Индиана университетида маълум муддат дарс

берди. АКШ (1987, 1990, 2003), Германия (1975, 1988, 1990), Туркия (1992, 1993, 1994), Норвегия каби катор хорижий мамлакатлардаги илмий анжуманларда қатнашди. Мақолалари АКШ, Польша, Белоруссия, Қозоғистон, Россия илмий нашрларида чоп этилган.

Мустақиллик йилларида Амир Темур, Хоразмий, Фаргоний, Мотуридий, Жалолиддин Мангуберди, “Алпомиш”, Бухоро ва Хива шаҳарлари юбилейларига бағишланган халқаро анжуманларнинг ташкилий тадбирларида фаол иштирок этди. Унинг бу хизматлари Халқаро Олтойшунослик конференцияси (РІАК)нинг комиссия аъзоси, Туркиядаги Турк тили Қурумнинг мухбир аъзоси этиб сайланишига олиб келди.

Б.Назаров илмий ташкилий фаолиятини жамоатчилик ишлари билан қўшиб олиб боради. Ўз Р ФА Тил ва Адабиёт институти ҳамда Ўзбекистон Миллий университети қошидаги адабиётшунослик бўйича ихтисослашган кенгаш раиси ва аъзоси, ЎзР ФА қошидаги адабиётшунослик бўйича Республика илмий мувофиқлаштирувчи кенгаш раиси, Шарқшунослар ассоциацияси президиуми аъзоси, “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали бош муҳаррири ва таҳририят аъзоси, “Советская тюркология” журнали таҳрир хайъати аъзоси, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси, адабиётшунослик ва танқид кенгаши раиси сифатида турли йилларда ўз зиммасига юклатилган вазифаларни ҳалол ва виждонан бажариб келди ҳамда бажармоқда. Унинг илмий раҳбарлигида 6 фан доктори, 20 яқин фан номзоди тайёрланди.

Адабий танқид табиатининг тадқиқотчиси. Мунаққид тажрибалари шаклланишида унинг ўзи томонидан маълум бир қисмлари ўзбек тилига ўгирилиб чоп этилган Л.Н.Толстой каламига мансуб “Санъатнинг моҳияти тўғрисида” мақоласи, Н.Г.Чернишевскийнинг “Санъатнинг воқеликка эстетик муносабати” номли тадқиқоти, Г.Э.Лессингнинг “Лаоокон ёхуд тасвирий санъат ила шеърининг ҳадлари ҳақида” асари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Илмда энди оёққа туриб келаётган адабиётшунос бу ишлардан бадий ижоднинг назарий ва амалий муаммолари аро боғланиш сирларини аниқлаш маҳоратини ўрганишга ҳаракат қилди.

Олим ижодида ўзбек адабий танқиди тарихи, унинг тугилиши ва шаклланиши, адабий-танқидий жараён, танқиднинг ўзига хос тараққиёт йўлини тадқиқ этиш етакчи ўринини эгаллайди. Бу йўналишда “Ўзбек адабий танқидчилиги: ғоявийлик, метод, қахрамон” (1979), “Иккинчи жаҳон уруши даври ўзбек танқидчилиги” каби салмоқли илмий тадқиқотлар яратди.

Олим адабиётшуносликка Ойбек адабий- танқидий ва эстетик қарашларини ўрганиш билан кириб келди. Дастлаб “Бадий асарда пейзаж” (1967), “Ўтмишимиз кўзгуси”(1968), “Ўткан кунлар немис тилида” (1969) сингари тақриз ва мақолалари билан кўринган ёш адабиётшунос 1969 йилдан эътиборан Ойбек ҳақида “Ойбек сиймоси”, “Ойбек эстетик қарашларининг шаклланишига доир”, “Ойбекнинг

унутилган бир маколаси” каби бир туркум маколалар эълон килди. Уларда адибнинг амалий ижодидан чиқарган илмий хулосалари ҳамда назарий қарашларининг ўз бадиий ижодига кўрсатган таъсири ўрганилди. Бу изланишлар натижаси ўларок “Бу сеҳрли дунё” (1980) китоби юзага келди.

Б. Назаров танқидчи маҳорати муаммоларини тадқиқ этишга эътибор қаратади. Ўзбек танқидчилигида сифат ўзгаришлари рўй бераётгани, танқид адабий жараёнга фаол таъсир кўрсатишга интилиши, шу билан бирга танқидчи маҳоратининг ўсиб бориши яққол кўзга ташланаётгани, адабий танқид жанрларида ранг-баранглик сезилаётгани атрофлича таҳлил қилинди. Бу йўналишда унинг “Адабиётшунослигимиз ва танқидчилигимиз янги босқичда”, “Бадиий асар калби ва танқидчи дунёси”, “Ёш танқидчиларни тарбиялаш муаммолари” сингари маколалари майдонга келди. “Олим маданияти” (1977) рисоласи танқидчининг фикрлаш маданиятига бағишланган. “Навқирон шеърят”, “Танқид ва шеърят” “Акс-садо тўлкинлари”, “Қорачикка синган чехралар” каби тақриз ва маколаларида А.Орилов, Р.Парфи, Ҳ.Худойбердиева, С.Барноев каби шоирлар ижоди таҳлил этилди. “Ҳаётийлик-безавол мезон” (1985) китобида бадиийликнинг ҳаётийлик билан алоқадорликлари муаммоларини ўрганишга қаратилди.

Олим танқидчи маҳорати, услубини ўрганар экан, И.Султон ва Ҳ.Ёқубов, М.Кўшжонов ва О.Шарафиддинов, С.Мамажонов ва Л.Қаюмов, Н.Худойберганов ва У.Норматов, И.Ғафуров ва П. Шермухаммедов маколаларини ўзаро қиёслади, услуб жиҳатдан уларни бир-бирдан ажратиш қийин эмаслигини кўрсатади. М.Кўшжонов ижодидида шакл ва мазмун бирлиги, О.Шарафиддинов маколаларида эстетик таҳлил, Л.Қаюмов ишларида асарнинг ҳаётий асослари, С.Мамажонов тадқиқотларида поэтик маҳорат масалаларига алоҳида эътибор берилишини кўрсатди.

Истиклол арафасида Б.Назаровнинг Махмудхўжа Бехбудий, Фитрат ва Чўлпон ижоди ҳақида янги маколалари майдонга келди. Уларда мунаққид катагон қурбонлари ижодини ўрганишнинг янги усуллари, асарлар баҳоланишидаги янги мезонлар тўғрисидаги мулоҳазаларини ўртага ташлади. Олимнинг “Мухтор Авезовнинг жаҳон адабиётида тутган ўрни”, “Чингиз Айтматов”, “Марказий Осиё халқлари адабиёти тараккиётида Тўлепберган Қайипбергенов ижодининг аҳамияти”, “Қорақалпоқ шеърятининг шаклланиш ва тараккиёт жараёнлари”, “Махтумқулининг замонавийлиги” маколаларида қардош халқлар адабиётининг долзарб масалалари ва уларнинг ўзбек адабиёти билан уйғунлик жиҳатлари тадқиқ этилди.

Истиклол талабларига жавоб бера оладиган дарсликлар яратиш соҳасида ҳам Б.Назаров фаоллик кўрсатди. Н.Каримов, У.Норматов, Б.Назаров ҳаммуаллифлигида II-синф учун яратилган “XX аср ўзбек адабиёти” дарслиги янги замонда Ўзбекистонда адабиёт фанига оид

дастлабки дарсликлардан бири бўлиб қолди. Бир гуруҳ олимлар томонидан 9-синф учун яратилган адабиёт дарслигининг муаллифларидан бири ҳам Б.Назаровдир.

Танкидчи услуби ҳақидаги мушоҳадалар. Олимнинг "Ўзбек адабий танкидчилиги. Ғоявийлик. Метод. Қаҳрамон" (1979) деб номланган йирик монографик тадқиқотида шўро давридаги қарашлар, айрим назарий чекланишлар, муаммо ва бадий асарга мақуравий ёндашувлар сезилиб туради; лекин соғлом дунёқараш асосидаги изланишларда ўзбек адабий танкидининг шаклланиши, таракқиёти ғоявийлик, қаҳрамон, ижодий метод масалаларини ўрганиш аспектида текширилади. Ўзбек адабий танкидининг ривожланиш йўллари, унинг муҳим муаммолари яхлит ва умумлашган ҳолда тадқиқ этилиши жиҳатидан мазкур тадқиқот моҳият эътибори билан адабиётшунослик тарихидаги ўз ўрнига эга тадқиқотлардан биридир.

Б.Назаров ўз ижодида адабий портрет жанрига ҳам диққатини қаратди. Адабий портрет назарияси ҳақидаги мулоҳазаларини тўлдириб, ёзувчи ва танкидчилар ҳақида адабий портретлар яратди.

Олимнинг "Олимнинг маданияти" адабий портрети ҳам самимий ва қизиқарли услубда ёзилганлигидан ташқари мунаққид ижодининг таҳлили шахсияти билан боғлаб тадқиқ этилганлиги жиҳатидан китобхон диққатини жалб этади. Олим Ҳ.Ёқубов ижодига ҳос босиқлик, изчил мантқиққа суяниш, принципиаллик, чуқур самимиятнинг сирини унинг шахсиятидан излайди. Ҳ. Ёқубовни инсон ва олим сифатидаги кийёфасини тасвирлар экан, ҳикоянависнинг содда, раво услубига ўхшаш баён услубидан фойдаланади. Натижада кўз олдимизда ўзбек олимлари қарвонбошиларидан бирининг ёркин ва сидқидилдан қизилган образи яратилади. Умуман, иккала асарда ҳам танкидчининг бир бутун тўлиқ кийёфасини яратишга ҳаракат қилинганки, шу жиҳатдан улар адабий портрет жанри талабларига жавоб беради.

"Шеърлари – оқ тўшли қалдирғоч", "Меҳр мавжлари", "Олмалар бесабаб тўқилмайди", "Шукроналик" номли мақола ва тақризларида Ўзбекистон халқ шоири Шукрулло ижодининг нозик қирралари, поэтик образ яратиш санъати таҳлил этилди. "Меҳр қуйчиси" деб номланган ижодий портретида эса шоир ижоди яхлит ҳолда тадқиқ этилди. Ижодий портрет ўзига ҳос қириш сўзлари билан бошланадики, улар биринчидан, образлилиги билан китобхон диққатини ўзига тортади. Иккинчидан, шоир Шукрулло ижодига қизиқишни оширади. Самимият, беоромлик, ўзгалар дардига бефарқ, лоқайд қарай олмаслик, таниган ва танимаган замондошининг ҳасрату қувончларини чуқур ҳис қила билиш шахс сифатидаги Шукруллонинг табиатидан ижодкор сифатидаги Шукрулло асарларига нур бўлиб ўтишини олим эҳтиром билан ёзади. Умуман олганда, асарда шоир ижодига, асарлари ва шахсига қатта ҳурмат билан қараш туйғуси ижодий портретнинг бош моҳиятини ташкил этган. Ижодий портретнинг аҳамияти шундаки, унда шоир Шукруллонинг ижоди билан

Ўқувчи чуқур танишиш имконига эга бўлади. Асарнинг ёзилиши услуби китобхонни ўзига торта олади. Бу истёвдодли олимнинг ижодий портрет яратиш маҳоратини ёрқин намоён эта олган тадқиқотлардан биридир.

Мунаққид ва адабий жараён. Танқидчи Б.Назаров адабий жараённи муттасил кузатиб боришга ҳаракат қилади. Бу йўналишдаги дастлабки изланишлари Рауф Парфи ижодига бағишланди. 60-йиллар охирида унинг “Акс-садо” тўпламига тақриз ёзди. Шоирнинг “Сабр дарахти” тўплами ҳақидаги мулоҳазалари кўпчилик эътиборини тортди

Б.Назаровнинг адабий жараён билан алоқадор тадқиқотлари, бир жиҳатдан, жараёндаги асосий тамойилларни очади, иккинчи томондан, шу тамойилни шакллантиришга хисса қўшаётган ижодкор асарлари талқин этилади, учинчидан, аниқ ёзувчи ёки танқидчининг бу жараёндаги ижоди муайян даражада умумлаштирилади. Хусусан, “XX аср ўзбек адабиётида Эркин Воҳидов ижодининг ўрни ва аҳамияти”, “Озод Шарафиддинов ижоди ва ҳозирги ўзбек танқидчилигининг илмий- назарий масалалари”, “XX асрда Ойбек ижоди ўрганилишининг методологик муаммолари” ҳамда “Ғафур Ғулом ва XX аср” сингари мақолалар ана шундай характерга эга. Бу мақолалар адабий жараён масалалари билан мустаҳкам боғланса-да, уларнинг ҳар бири, айни вақтда, муайян бир муаммо атрофида уйғунлашади. Масалан, юқоридаги мақолаларнинг биринчисида Э.Воҳидов асарлари туфайли ўзбек адабиёти, хусусан, шеърлятида пайдо бўлган янгиликлар кўрсатилса, иккинчисида, О.Шарафиддинов тадқиқотларининг аҳамияти, ундаги илғор анъаналар ҳамда ўзбек танқидчилигининг илмий-назарий аҳволи таҳлил этилади. Учинчи мақола эса, Ойбек ижодига муносабат орқали янгиланаётган ўзбек танқидининг методологик муаммолари тадқиқ этилади ва, ниҳоят, тўртинчи мақолада наинки XX асрнинг Ғ.Ғулом ижодига, балки буюк ўзбек шоири Ғ.Ғуломнинг XX аср жаҳон адабиёти, жаҳон маданияти ва тафаккурига ўтказган таъсирини кўрсатишга ҳаракат қилинди.

Кези келганда, олимнинг давра суҳбатлари иштирокчиси сифатида матбуотда эълон қилинган мақолалари ҳақида икки оғиз тўхтаб ўтиш ўринли бўлар эди. Бу борада унинг “Замонавийлик ва маҳорат”, “Танқид маданияти: холислик, дадиллик, теранлик”, “Танқид ва шеърлят”, “Бадиий асар қалби ва танқидчи дунёси” каби муаммоларга бағишлаб ўтказилган давра суҳбатлари, уларнинг самаралари сифатида матбуотда эълон қилинган материаллар аниқ масалаларини кўтариб чиқиши, жараёндаги ютуқ ва камчиликларнинг ёрқин кўрсатилиши билан эътиборни тортади. Бу хусусият мунаққид фаолиятининг бошланишидан тортиб, шу кунларгача давом этиб келаётганини таъкидлаш ўринлидир. Хусусан, “Мустақиллик даври насри: таҳлил ва талқинлар”, “Мустақиллик даври шеърляти: таҳлил ва талқинлар” мавзuida бўлиб ўтган суҳбатларни (2005) ҳамда улар асосида эълон қилинган материаллар унинг адабий жараёнга фаол муносабат билдиришга интилиб келаётганини кўрсатади.

Олимнинг бу йўналишдаги П.Қодировнинг “Ақромжоннинг сагузаштлари” китоби ҳақидаги “Ранг-баранглик”, “Шу куннинг бадий кўзгуси” ва “Давр билан ҳамнафас” (О.Ёкубов ижоди ҳақида), “Халқ меҳрини қозонган адиб” (Ў.Ҳошимов ҳақида), “Кўнгил ёруғлиги” (С.Сиёев ҳақида), “Адаш Карвон изтироблари” (Х.Султон) сўзбоши, тақриз ва мақолалар; А.Орипов билан суҳбати самараси сифатида эълон қилинган. “Севинч – дардим, бари–Ватаним” деб номланган материал Б.Назаровнинг адабий жараёни наинки қузатиб, балки унинг ичида туриб фаолият кўрсатаётганини яна бир қарра тасдиқлайди.

Б.Назаров–ижодий уфқи мунаққид. Унинг илмий диапозони фақат ўзбек мунаққидлари ва адиблари ижоди билангина чегараланиб қолмай, муайян даражада жаҳон адабий танқидчилари ва санъаткорлари ижодига мурожаат этиши билан ҳам ажралиб туради. Олимнинг Софокл ижодига, Шекспир асарларига, “Қутадғу билиг”нинг жаҳон эстетик тафаккури ривожига тўғриван ўрнига бағишланган мақолалари ўзбек танқидий тафаккури кенгликларидан маълум даражада дарак беради.

Б.Назаровнинг XX аср иккинчи ярмидан ҳозиргача бўлган ўзбек танқидчилари босиб ўтган йўлни чуқур тадқиқ этган илмий–назарий изланишларнинг танқид таракқиётидаги ўрни ва аҳамияти салмоқлидир. Бундан йигирма йил аввал Словакия Фанлар академияси ҳамда унинг машҳур аъзоларидан бири Дюрин билан ҳамкорликда; АҚШдаги Индиана университети проф. Денис Шинар билан ҳамкорликда словак ва инглиз тилларида бу мамлакат олимлари билан ўзбек адабиётшунослари ҳамкорлигида тадқиқотлари чоп этилишига Б.Назаровнинг бош–қош бўлгани, ҳар иккала тўпламда ўз мақолалари билан иштирок этгани унинг киёфасига яна бир қизғи бўла олади.

Муस्ताқиллик йилларида Б.Назаров янги даврнинг янги методологик мезонлари муаммосига доир туркум тадқиқотлар эълон қилди. Олим бу ишларида ўзбек адабиёти намуналарига умумбашарий мезонлар ва Муस्ताқиллик ғояси асосида янгича ёндашув намуналарини кўрсатди. Бундай ишлар орасида “Ғафур Ғулом олами” (2004) монографияси алоҳида ўрин тутди. 2003 йилда Ғ.Ғулом таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан танқидчининг “XX аср ва Ғафур Ғулом” мақоласи нашр этилган ва унда ҳақли равишда шоир шеърятининг бугунги кундаги ўрни илмий асосланган эди.

“Ғафур Ғулом олами” тадқиқотида шоирнинг нафақат шеърятини, балки халқчил насри, ҳажви зукко олим нигоҳидан янгича мафкура нуқтаи назаридан ўтказилади.

Етмиш беш йилдирки, ўзбек адабиётшунослиги ва танқиди Ғафур Ғулом ҳаёти ва ижоди ҳақида узлуксиз илмий изланишлар олиб боради. Шоир ижоди туркий халқлар, собиқ шўро таркибидаги юртлар, ўзга эллар адабиётшунослигида ўрганилди. Дарвоқе, Ғафур Ғулом ҳақида илк мақолани француз адиби Пол Вайян Кутюрёе (1931), сал кейинрок Анри

Барбюс ёзган (1935) эди. Ўзбек адабиётшунослиги, танкидида сонга қўшилган олим, мунаққид борки, Ғафур Ғулом ҳақида ўз гапини айтган. Масалан, Ғафур Ғулом ижодининг нозикфаҳм тадқиқотчиси С.Мамажонов илмий фаолиятининг энг катта қисмини академик шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида ёзган ўнлаб мақолалари ва монографик китоблари ташкил қилади. Тўғри, С.Мамажонов ишларига қадар Ғ. Ғулом ижоди ҳақида ўнлаб мақолалар, адабий-танкидий очерк ва монографиялар босилган. Бу борада атоқли олим Ҳ.Ёкубовнинг қатор ишларини эслашнинг ўзи кифоя. Адабиётшунослар Ҳ.Ёкубовдан кейин бу соҳада салмоқли ва ҳаммага маъқул келадиган иш қилиш қийинлигини қайта-қайта таъкидлашган. Аммо олим Ғафур Ғулом ижодини ўрганиш ва кенг тадқиқ этишга киришар экан, шоир ижодининг ҳали ўрганилмаган нуқталаридан келиб чиқиб иш кўришга интиди. Шоир ижоди ҳақида қатор ана шундай илмий бақувват, етук тадқиқотлар яратилган бўлса-да, адабиётшуносликда Б. Назаров Ғафур Ғулом ижоди, унинг бадний олами ҳақида ўзининг оҳорли сўзини айта олди. “Ғафур Ғулом олами” китобидаги концепция, талқин, таҳлил, баҳолашда ўзига хослик бор. Бу янги тадқиқоти билан Ғафур Ғулом бадний оламининг бир қанча бетакрор фазилатларини намоён эта олди.

“Олам ичра олам. Бу машҳур сўзларни эслашимга академик Бахтиёр Назаровнинг “Ғафур Ғулом олами” номли янги китоби сабаб бўлди, деб ёзади С.Содик. –Китобда муаллиф Ғафур Ғулом ижодини, шоир руҳияти, шахсиятини мутлақо бўялмаган, ялтиратилмаган шаклда очиб беришга интилган. Мавзунини тўлиқ ва яхлит қамраб олмақ учун танкидчи шоирнинг ҳаёт ҳамда ижод йўлини, шеърини, дostonчилиги, насри, адабиётшунослигию муаррихлигини ўзаро боғлиқликда ёритишга ҳаракат қилган”¹⁴⁶. Б.Назаров асарининг янгилиги шундаки, унда Ғафур Ғулом оламининг юқорида санаб ўтилган деярли барча қирралари юзасидан аввалгилардан фарқли кузатишлар, фикр мулоҳазалар ва умумлашмалар илгари сурилган.

Мустақиллик даврида яратилган мақолалари олимнинг илмий диапозони янада кенгайганини кўрсатади. “Руҳиятни шакллантириш воситаси” (2002), “XX асрда Ойбекни ўрганиш ўзи бир илм” (2005), Абдулла Қаҳҳор бадний ҳақиқати” (2007), “Танкидчи шахси ва ижодий ўзига хослик” (2008), “Ҳамид Олимжон ижоди ва ўзбек танкидчилиги методологиясининг баъзи масалалари” (2009) каби илмий тадқиқотлар фикримизга далил бўла олади. Ёинки, “Истиқлол даври ўзбек шеъринининг манзаралари” деб номланган обзор мақоласида (2005) истиқлол даври адабиётининг баъзи қирраларига, хусусан, шеъринида кечган жараёнларга, унинг айрим манзараларига назар ташлайди. Ўзбекистон халқ шоири Муҳаммад Юсуфнинг “ниҳоятда гўзал ва улғувор”

¹⁴⁶ Санжар Содик. Олам ичра олам // ЎзАС. 2004. 16 июль.

“Ватаним” шеърини таҳлил қилар экан, шундай ёзади: “ Бу шеърнинг кўтаринки, теран маъно ва ғоясидан ташқари, образларидаги топқирлик кашфиёт даражасидадир десак, муболаға бўлмас:

Ғичир-ғичир тишимдаги

Сўлигимсан, Ватаним...

Жаҳон шеъриятида Ватаннинг сўлиққа қиёс қилиниши учрамаса кераг-ов. Мазкур образ шеърнинг бутун структурасида бамисоли узукка кўз қўйгандек бўлиб тушади...”. Олимнинг талқинлари, шеърдан чиқарган хулосалари унинг иктидорли шеършунос эканлигини яна бир бор кўрсатади.

Истиклол олимга янги-янги имкониятлар бахш этди. У танikli адабиётшунослар ҳақида салмокли портрет-мақолалар ярата бошлади. 2002 йилда яратилган “Нозиктаъб адабиётшунос” портрет-мақоласида атокли олим Наим Каримовнинг ҳаёти ва ижоди тадқиқ этилган бўлса, “Танқидчининг руҳий дунёси”да (2004) истеъдодли олим Н.Раҳимжонов портретига чизгилар беради. “Атокли адабиётшунос ва фан ташкилотчиси” мақоласида йирик олим М.К.Нурмуҳаммедов сиймоси гавдалантирилди. “Танқидчи шахси ва ижодий ўзига хослик” (2008) портрет-мақоласи М.Қўшжоновнинг олим ва инсон сифатидаги ёркин қиёфаси акс эттирилган.

Олим бугунги кунда ҳам ҳормай-толма й изланишлар олиб бормоқда.

АБДУҒАФУР РАСУЛОВ (1937). Тошкент шаҳрида туғилган олим САГУ (ҳозирги ЎЗМУ)нинг филология факультетида ўқиди (1954-1959), ўзи таҳсил олган факультет аспирантурасида таҳсил олди (1961-1964). “Ҳозирги ўзбек кинесаларида ёшлар характери” мавзуида номзодлик диссертациясини химоя қилди (1966). Олим юзлаб мақола, тақриз ва ўнлаб китоблари билан танқидчилар орасида ўзига хос ўрин эгаллайди. “Янги замон- янги қаҳрамон”, “Ўзбек прозаси камоли”, “Олим ва таржимон”(О. Шарафиддинов билан ҳаммуаллифликда), “Илми ғарибани кўмсаб”, “Истеъдод ва эътикод”, “Ардокли адиб”, “Шарафли Шарафиддиновлар”, “Бетакрор ўзлик” ва бошқа китоблари ана шундай изланишлар маҳсулидир. “Ҳозирги ўзбек танқидчилигида талқин ва таҳлил муаммоси” (2002) мавзуида филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертация химоя қилган олим “Ўзбекистон республикасида хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси” (2003), “Ўзбекистон республикаси фан арбоби” (2007) унвонига сазовор бўлди. 2004 йилдан ЎЗМУ ўзбек филологияси факультети “Жаҳон адабиёти ва назария” кафедрасининг профессори сифатида талабаларга сабоқ бериб келмоқда.

А.Расулов синчков танқидчидир. Синчковлик, ҳар бир нарсага эътибор билан қараш унинг табиий, туғма хусусиятларидан ҳисобланади. Синчковлик, адабий ҳодисаларга теран эътибор билан қараш, тушуниш,

таҳлил килиш, доим ижодий жараёнлар ичида бўлиш-адабий танқидчининг етакчи хусусиятларидан.

Мунаққид каламини тақризда синаб кўриши, кайраши маълум, А.Расулов ҳам тақриз жанрида фаол ижод килиб, истеъдодларнинг биринчи китобларига тақризлар ёзиб, уларни катта ижодга йўллади. Олим дастлабки тақриزلардан тортиб, 70 ёш бўсағасида ёзганларигача, танқидчиликнинг мана шу ихчам жанрида катта меҳнат қилди, юзлаб гўзал тақризлар яратди. Тақриз қай йўсинда ёзилмасин, қандай мақсадни илгари сурмасин, ундан мурод асарни тушуниш, баҳолаш, тушунганларини китобхонлар оммасига етказиш эканини мунаққид яхши англайди ва ҳар бир тақризни ёзаётганда бадий матнга ана шу азалий ва порлоқ талаб билан ёндашади. У асарни дастлаб ўқиш, уқиш, тушуниш, ўзлаштириш, бадий идрок этиш лозимлигини илмий ижодий жараён сифатида қабул қилади ва бу жараёнда ўзини ҳам китобхон, ҳам мутахассис деб билади. Асарнинг ёзилишидан то унинг китобхонлар томонидан қабул қилинишигача бўлган босқич-танқидчининг бу жараёндаги долзарб фаолияти қандай натижаларга олиб келиши мумкинлигини у олимона англайди. Кўринадики, тақризнавислик мунаққиддан ҳиссий тайёргарлик, адабий фаҳмлилик ва ифода салоҳияти талаб қиладиган илмий ижодий жараёндир.”Абдуғафур Расуловнинг ихчам тақриzlари асарни оммага танитибгина қўймай, унинг катида ётган пинҳоний маъноларни имкон қадар очишга йўналтирилган бўлади”¹⁴⁷. Ҳақиқатан, тақриз ёзиш учун истеъдод, синчковлик ва билим зарур. Олимнинг тақриzlари шунинг учун ҳам ўқишли, у тавсия этаётган асарни китобхон дарҳол топиш ўқишга киришади. Асарни чуқурроқ тушунишида танқидчи тақриzlари йўлбошчилик қилади десак адашмаймиз. Шу билан бирга, тақриз қилинаётган асарни ёзган адибнинг ёки шоирнинг аввалги асарларини яхши биладиган мунаққидгина унинг янги асари шу адиб ижодида қандай ўрин тутишини белгилай олади. Уни адабий жараёндаги шу хилдаги бошқа асарлар билан киёслагандагина асарнинг миллий адабиётимиздаги ўрнини кўрсатиб бериш имкони туғилади. А.Расулов ана шу имкониятларнинг мохир устаси экани унинг деярли ҳар бир тақриздан яққол сезилиб туради.

Танқид назарияси соҳасидаги тадқиқотлар. Олимнинг “Танқидчилик уфклари” (1989) номли адабий-танқидий мақолалар тўпламида XX асрнинг 70-йилларида фаолият юритган мунаққидлар ҳамда танқидчилик назарияси ҳақидаги атрофлича қарашлар эътиборни тортади. У адабий танқид муаммоларини адабиётшунослик, бадий ижод, фалсафа, эстетика билан мустаҳкам алоқадорликда текширади ва тафаккур йўсинига кўра унинг ўзига хос мустақил ҳислатларини очиб беради.

¹⁴⁷ Болтабоев Ҳ. Танқиднинг тадқиқий йўли / Адабиётга салокат. Т., 2007. - Б. 35

А.Расуловнинг “Илми ғарибани кўмсаб...” номли мўъжазгина рисоласи ўзбек адабиётшунослигида ҳали ўрганилмаган муаммоларни, айниқса, мумтоз адабиётшуносликдаги танқидий тафаккурнинг хосликларини, талқин масаласидаги мумтоз назокатларни ўрғашнишга қаратилган. Илми ғариба китобхонни ҳайратга солиш даражасида тасвирлаш санъатини тушуниш, ҳис қилиш илмидир. Шарқ мутафаккирлари сўз санъатида ифодаланган ички маънолар тизимига алоҳида эътибор берганлар. Бир байт қатларига бир қанча маъно ва лафзий санъатларни сингдириб юборганлар. Бундай гўзал ифодаларни тушуниш учун ўзбек мумтоз адабиётшунослигидаги илми қофия, илми бадеъ, илми шарҳ каби илми ғариба мадрасаларда махсус илм сифатида ўргатилган. Афсуски, шўролар даврида “санъат санъат учун” ғоясига қарши кураш, халқчиллик никоби остида бундай гўзал санъатлар унутилаёзди, ноёб бадий сўз жўнлаштирилди, сийқалаштирилди. А.Расулов ҳозирги танқидчиликни мумтоз адабиётда қатга эътиборда бўлган “илми ғариба”, “илми дарк” билан боғлайди. Ғарбдаги герменевтика, аксиология тахлили мумтоз шарқ адабиётшунослигидаги тафсир, шарҳ илми билан яқин жиҳатларини асосли тадқиқ этади. Бу китобга атоқли ўзбек адиби П.Қодиоровнинг юқори баҳо бергани бежиз эмас. Асарнинг аҳамияти шундаки, муаллиф мумтоз танқидчилигимиз қаърига чуқур қира олган, ўтмишнинг Рабғузий, Сайфи Саройи, Алишер Навоий. Воиз Кошифий, Атоуллох Хусайний каби улуғ ижодкорлари танқидий қарашларини ўзига хос тадқиқ этган ва ҳозирги замон адабий танқидчилиги билан боғлаган.

Олим “Танқид, таҳлил, баҳолаш” деб номланган монографиясида ўзбек танқиди босиб ўтган йўлни теран таҳлил қилди. Танқиднинг талқин ва тушуниш билан боғлиқ кенг соҳаларини жаҳон танқидшунослигининг бугунги даражасидан келиб чиқиб ёритди. Аксиология, семиотика, интерпретация, структурализм, баҳолаш, модерн адабиёти тўғрисида кузатишларни ўзбек танқидчилигига олиб кирди. Танқид ҳам энди ўз эътиқодлари, тушунчалари, қарашларини ўзгартириши, янгилashi, дунёда кезаётган ғоялар билан ҳамоҳанг бўлиши зарур, деган фикрни илгари суради мунаққид.

А.Расулов адабий-бадий танқиддаги баҳолаш табиати ва фазилатини унинг бош вазифаси деб тушунади, лекин баҳолаш мадҳиябозликка айланмаслиги лозимлигини тўғри таъкидлайди. Унинг баҳолаш фақат матн юзасидан эмас, бадий асарнинг бутун борлигидан келиб чиқиши, яъни баҳолашда асардан ташқари, ёзувчи шахсияти, бутун ижод йўли ва адабий жараён яхлитлиги ҳам ҳисобга олиниши лозимлиги ҳақидаги фикрлари, айниқса, эътиборлидир. Олимнинг ушбу тадқиқоти сўнгги давр ўзбек адабиётшунослигининг жиддий ютуқларидан бири сифатида баҳоланишга лойиқдир. Унда илгари сурилган илмий-назарий хулосалар, долзарб муаммолар ўзбек адабиёт назарияси ва адабий танқиднинг методологик асосларини мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этади.

Адабий портрет устаси. XX асрнинг 80-90-йилларида адабий портретнавислик ривожини бирмунча сустлашти. Бу даврда ёши элликлар атрофидаги ижодкорлар у ёқда турсин, 60-70 ёшга борган, салмоқли асарлар ёзиб, адабиётда ўз ўрнига эга ижодкорлар ҳақида, уларнинг ҳаёти ва ижодини умумлаштирувчи танқидий-биографик асарлар ёзишга эътибор қамайди. Масалан, машҳур шоир А.Орипов ҳақида факатгина 2000 йилгагина келиб, М.Қўшжонов ва С.Мелиларнинг адабий портрети яратилди. Э.Воҳидов, Ш.Холмирзаев, Рауф Парфи, Жамол Камол, Ў.Ҳошимов ва ҳ.к адиблар ҳақида афсуски салмоқли адабий портретлар ханузгача яратилмай келаётир. Ҳолбуки, танқидий-биографик йўналишда асарлар яратиш вақти аллақачон етиб келган.

Бу кемтикликни тўлдириш ҳаракати бошланиб, жанрнинг кейинги тараққиёти унинг ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатидан мукамаллик сари интилаётганини танқидчи А.Расуловнинг тадқиқотларида кўриш мумкин. Уларда аввал кузатилган баъзи нуқсонлар такрорланмайди, жонли хотиралардан унумли фойдаланиш, объект – адиб ёки танқидчининг ўз иқроллари–барчаси жамланиб, тирик инсоннинг яхлит образи яратилади. Натижада адиб сиймосидаги индивидуаллик, бой маънавий қиёфаси билан ўқувчи калбида маҳкам ўрнашади.

“Истеъдод ва эътиқод” асарида адабиётшунос О.Шарафиддиновнинг яхлит портретини яратиш асосий мақсад қилиб олинган. Аслида “Озод Шарафиддинов” портрети 1980 йилда ёзилган, унда мунаққиднинг илмий-иҷодий қиёфасини яратишга ургу берилган эди. Орадан йигирма йил ўтиб, 2000 йилда яратилган бу адабий портрет олдингисидан моҳияти, мазмуни, олим қиёфасини тўлиқ, ҳар тарафлама қизиш хусусиятининг устунлиги билан ажралиб туради.

Адабий портрет, эркин, содда ва раво бир услубда ёзилганлиги билан диққатни тортади. Унда наинки қиёфаси қизиляётган мунаққиднинг, балки айни вақтда у ҳақда мулоҳаза юритаётган муаллифнинг ҳам қиёфаси гавдаланиб туради, фикр тараққиётида умумийликдан хусусийликка қараб бориш устувор. Адабий портрет қисмларининг номланишидаёқ масала моҳияти очила боради. Устоз яшаган ва шакланган адабий муҳит ҳақида сўз борар экан, олимнинг ўз хотираларидан унумли фойдаланиш асарни янада жозибали қилади. Композицияда ҳам ўзига хосликка интилиш сезилади: болалиқ, оила ҳақида, бошқа портретларда кузатилганидек, асар бошида эмас, учинчи қисмда фикр юритилади.

Ў.Ҳошимовга бағишланган “Ардоқли адиб” адабий портрети эса табиат тасвиридан кейин адибнинг шажараси тарихига саёҳат билан бошланади. Кўпчилик адабий портретларда бошда таржиман ҳол баъзан жуда қисқа берилади, баъзисидан эса хотиралардан кейин таржиман ҳол берилади, сўнг ижод таҳлилига ўтилади, таржиман ҳолга умуман қайтилмайди. Бу усул асарнинг ёркин, тўлақонли чиқишига тўсқинлик қилади. Шу ўринда бошқа адабий портретларда кузатилмайдиган яна бир

хусусиятга эътибор бериш ўринли: танкидчи портрети яратилаётган санъаткор ҳаёти ҳақидаги тафсилотларни эътибордан қочирмайди, бизда кўпда ошқора қилавериш урф бўлмаган, жaxon адабиётшунослигида эса, аксинча адабий портретлар яратишда ана шундай камёб воқеа-ҳодиса, далилларга реал кўз билан қараш, “майда-чуйда” тафсилотларгача эътибор бериш мавжуд. А.Расулов ана шундай аънаналарни ўзбек танкидчилигига олиб киришга интилди. Бундай ёндашув шахснинг турли қирраларини туташтириб, яхлитлик сари йўналтиради. Масалан, адиб отаси билан алоқадор лавҳалар жонли тарзда берилди. Уларнинг жонли ва табиий чиқишига омил бўлган яна бир хусусият – портретнавис ўз кўзи билан кўрган, шохиди бўлган воқеаларга ҳам ўрин ажратади. Мунаққид оиласи, фарзандлари ҳақида танкидчи илмий усулда эмас, ровийлик йўлидан бориб, эркин мулоҳаза юритади. “Истеъдод в эътиқод” асариди А.Расулов устоз олим киёфасини яратиш жараёнида, унинг ижоди ҳақида юкори пафос, эҳтирос билан сўзласа-да, мунаққид ижодидаги баъзи қусур, етишмовчиликларни ҳам кўрсатиб ўтади. О.Шарафиддинов инсон ва олим сифатида бирдек ҳақгўй, ҳақиқат учун толмас курашчи, гўзалликни севадиган зукко мунаққид, оилапарвар шахс эди. Адабий портретда олимнинг илмий, ижодий, маънавий жиҳатдан яхлит киёфаси ёркин тасвирланади ва бу тасвир ўқувчида олимнинг шахси ҳақида аниқ, яхлит тасаввур уйғотади.

Адабий портретни ўқишли қилган фазилатлардан бири муаллифнинг портрети тасвирланаётган шахсни яхши билиши, яқиндан таниши, у билан кўп йиллар бирга бўлганлигидир. Шу боис бундай хусусиятга эга портретларнинг аксарияти самимий ва жонли чиқади. Тилга олганимиз иккала портретда ҳам худди шу хусусият устувор. Уларда эссега хос хусусиятлар ҳам йўқ эмас. “Ардокли адиб”да буни портретнавис ўзи эътироф этади. Шу тарика танкидчи адиб ҳаёт йўлини чуқур таҳлил қилар экан, асарларидан шахсини, шахсидан асарлари моҳиятини излайди.

Танкидчи жанр талабларидан келиб чиқиб, ўз портретларида халқ эътиборига тушган шахсларнинг баркамол образини, шу билан бирга махсус, ички тартибга эга адабий портретнинг ёркин намуналарини ярата олди. Портретнавислик бевосита далиллар билан боғлиқ. Портрет жанрининг ўзига хослиги шахс олами, рухий дунёси ва киёфасини бир махражда мужассам эта билишда. Портретнависнинг вазифаси қахрамон ҳаётида бир марта кечган ҳодисани айтиб бериш ёки ўзи шохиди бўлган воқеани таъкидлашгина эмас, балки улар воситаси ва ёрдамида тасвирланаётган шахснинг эътиборга лойиқ қирраларини товлантириб, аниқ киёфасини қизишдан иборат. Масалан, “Ардокли адиб”да ёзувчи характеридаги соддалик, самимийлик, табиийликни кўрсатиш учун мунаққид адибнинг қиз чиқариши маросимидаги лавҳаларгача тасвирга киритади ва назаримизда тўғри қилади.

Кўринадики, танкидчи жанр талабларини чуқур тушунган ҳолда ўз портретларида ўзбек олими, мунаққиди ва халқ севган ёзувчининг баркамол образларини ярата олган, айгиш мумкинки, танкидчи махсус, ички тартибга эга бўлган ўзига хос жанрнинг ёрқин намуналарини яратди.

А.Расулов мустақиллик даври адабий танкидининг фаолларидан бири сифатида ўз тадқиқотларида Абдулла Қаҳҳор ижодига кўп тўхталди. Унинг “Бадийлик–безавол янгиллик” (2007) китобидан “Абдулла Қаҳҳор ва ёшлар” деб номланган икки қисмдан иборат тадқиқот ўрин олган бўлиб, унда ёзувчи асарларида ёшлар образи ҳамда устоз ва шоғирдлар ҳақида сўз юритилди. Мунаққид ёзувчи асарларидаги ёшлар образи ҳақида гапирар экан, аввало адиб ҳақидаги хотираларни келтиради ва унинг ёшларга муносабати ҳақида фикр юритади.

Олимнинг “Бетакор ўзлик” китобига ҳам адиб ҳақидаги янги қарашлардан иборат бўлган мақолалар киритилган. “Абдулла Қаҳҳор университети”да адибнинг сўз зарғари сифатида ўнларча бетакор, ўз моҳиятига эга тимсолларни “ратганлиги ҳақида гапирар экан, олим уларни: “Абдулла Қаҳҳор яратган характер, тимсол, увқ қиёфаларни руҳимиздаги саралагич воситасида гуруҳлаштирамиз”, - деб янгича таснифлайди. “Сароб”ни “саралар санъатидаги роман” дея баҳолайди, қайсидир маънода “мозаика санъатини” ёлга солиши, ҳозирги ёшларнинг асарга муносабати ҳақида фикр юритади: “...янги авлод китобхони билан “Сароб”даги эстетик ровий аро контакт-муносабат бошланди. “Сароб”даги ровий, яширин китобхон, эстетик ўқувчи ўз функциясини, албатта, бажаради”. Бу мулоҳазалар ўқувчида романга нисбатан қизиқиш уйғотишига ишонамиз. В.Белинский ижодида туркум (цикл) мақолалар кўп учрайди. Бундай мақолаларда изчиллик, маълум бир гоёни ривожлантириб бориш хусусияти устувор бўлади. А.Расулов ижодида ҳам ана шундай туркум мақолалар яратиш анъанаси истиклол йилларида кучайди.

ИБРОҲИМ ҲАҚҚУЛОВ (1949). Ўзбек адабиётшунослиги ва танкиди ривожига муносиб улуш кўшиб, сермахсул ижод этиб, кўплаб монографик тадқиқотлар, илмий-танкидий асарлар, китоблар, мақолалар яратаётган Иброҳим Ҳаққулов филология фанлари доктори, профессор сифатида самарали ижод этиб келмоқда. Иброҳим Чориевич Ҳаққулов 1949 йилда Бухоро вилояти Шофиркон туманидаги Талижа қишлоғида, зиёли хонадонда туғилган. Унинг адабиётга қизиқиши оила муҳитидан бошланган, бувисидан Навоий, Сўфи Оллоёр газаллари, Яссавий хикматларини эшитиб улғайган олим ўрта мактабда ҳам аъло баҳолар билан ўқиди. 1970 йилда Бухоро Давлат педагогика институти филология факультетини тугатган олим ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси

Фанлар Академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва Адабиёт институтида бўлим бошлиғи бўлиб ишлаб келмоқда.

Олимнинг “Ўзбек адабиётида рубоий”, “Увайсий шеърляти”, “Бадий сўз шукухи”, “Занжирбанд шер қошида”, “Шеърлят–рухий муносабат”, “Тасаввуф ва шеърлят”, “Абадият фарзандлари”, “Ирфон ва идрок”, “Тасаввуф сабоклари”, “Аҳмад Яссавий”, “Ким нимага таянади?” “Эътикод ва ижод”, “Навоийга қайтиш”, “Такдир ва тафаккур”, “Мерос ва мохият” каби йигирмага яқин китоблари чоп этилган. 1997 йилда олим Халқаро Аҳмад Яссавий мукофоти билан тақдирланган.

Олим мумтоз адабиёт тарихи, тасаввуф шеърляти, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий ижодига бағишланган тадқиқотлари орқали йирик ва зукко адабиётшунос сифатида танилди. Адабиётшунослик ва адабий танқидчилик фаолиятининг энг муҳим фазилатларидан бири–унинг тадқиқотларида мумтоз адабиёт вакиллари ижоди ва ҳозирги замонавий адабиётнинг маънавиятимиз тараққиётидаги ўрни ўрганилади, умумлаштирилиб, илмий хулосалар чиқарилишидир. Олимнинг, айниқса, ўзбек шеърляти тараққиёти ҳақидаги, унинг етакчи тамойиллари хусусидаги умумлаштирувчи илмий-назарий фикрлари адабиёт илми тараққиётида муҳим ўрин тутди.

Адабий танқид ҳар бир танқидчининг ўзи кизикадиган соҳаси бўлиши билан ажралиб турди. Масалан, Ҳ.Ёқубов Ойбек ижоди, Л. Қаюмов Ҳамза ҳаёти ва ижоди, Иззат Султон реализм масалалари, М.Қўшжонов наср, Ҳ. Абдусаматов ҳажвиёт, Комил Яшин ижоднинг умумий масалалари ва драматургия муаммолари, С. Мамажонов шеърлят, Ғафур Ғулом ижоди, У. Норматов ҳикоя ва роман, О.Шарафиддинов ва И.Ғафуров шеърлятда маҳорат масалалари билан кўпроқ шуғулландилар ва ҳоказо. Ҳар бир йирик танқидчи ўзи танлаган соҳанинг етуқ мутахассиси бўлиб қолди. Шу нуқтаи назардан қараганда, И.Ҳаққулов мумтоз адабиёт тарихининг, тасаввуф илмининг билимдон, яссавийшуносдир. Олимнинг аксарият тадқиқотлари шу мавзуда. Шу билан бирга у ҳозирги адабий жараённинг сергақ кузатувчиси, Чўлпон, Ойбек ва А.Қаҳҳор ҳақида чўлпоншунос, ойбекшунос ва қаҳҳоршунос олимлар орасида ўз сўзини айта оладиган танқидчилардан ҳисобланади.

И.Ҳаққулов Чўлпон ижоди билан алоҳида шуғулланмаган бўлса-да, мустақиллик йилларида ўзбек олимларидан биринчилардан бўлиб, шоирнинг шеърларини тўплаб, “Баҳорни соғиндим” (1988) номи билан чоп эттирди. Чўлпон ижоди ҳақидаги баҳсу мунозарларга фаол иштирок этиб, айрим мақолалари билан чўлпоншуносликни бойитишга хизмат қилди. Унинг мақолалари ўзининг салмоғи, мазмун мохияти, қўйилган муаммонинг ечилиши ва аҳамияти билан китобхон диққатини тортади. “Қутулиш юлдузи йўқликка кирмас” деб номланган мақола Чўлпонинг “Балживон” шеъри таҳлили ва талқинига бағишланган.

Бу йирик мақолага Чўлпоннинг “Кет. йўқол, кўзимдан ҳақиқат, йўқол...” мисралари эпиграф қилиб олинган. “Чўлпоннинг дин ва миллат хуррияти йўлида жиходга киришган ватанпарварлар ҳаракатига катта умид боғлаганлигини исботловчи энг характерли далилларидан бири “Балживон” номи шەъри ҳисобланади” деб ёзган мунаққид бу шەър шоирнинг ҳеч қайси тўпламига кирмаганлиги, бизнинг матбуотимизда ҳам ҳеч қачон чоп этилмаганлиги, ўзбек адабиётшунослигида унинг номи деярли тилга олинмай келинганлигини таъкидлайди. Бунинг устига танқидчи Чўлпоннинг “Гўзал Туркистон”, “Гўзал Фарғона” каби шەърлари сингари яратилган куниданок кўлдан-кўлга ўтиб, “турку каби” севиб ўқилган, ўзбек шەърини тарихида мазмун-моҳияти, маслак муросасизлиги жиҳатидан “Балживон”га ўхшаш ёки яқин келадиган иккинчи бир шەър ёзилмаган. Шунинг учун ҳам “Балживон” Анвар Пошонинг жасур сиймосини гавдалантирувчи сўздан яралган шەърини бир хайкал деса асло муболага бўлмади, деб ҳисоблайди.

Танқидчи “Энг сўнги умидин қонга бўяган, Оҳ, қандай хайрсиз замонлар келган! “деб ўз шەърда фарёд қилган Чўлпоннинг интиқом ва огир ҳарорат туйғусини англаган ҳолда қалам тебратди шу боис мазкур мақола чўлпоншуносликда айрича саҳифа оча олган, Чўлпон ижодининг муҳим қиррасини ёритиб берган тадқиқот сифатида катта аҳамиятга эга

И.Ҳаққул адабий суҳбат ва обзор мақола жанрларининг етук намуналарини яратиб, бадиий асар, айниқса, шەърини асарларнинг нозик таҳлилчисига айланганини таниқли адабиётшунос, Ўзбекистон Қаҳрамони Озод Шарафиддиновнинг унга йўллаган очик мактубидаги қуйидаги эътироф ҳам яққол тасдиқлайди.

“Авалло шуни айтмоғим керакки, мен биринчи қадамларингизданок ижодингизни жуда катта қизиқиш билан кузатиб келаман. Мени мақоаларингиз ва китобларингиздаги теранлик, мулоҳазалар ҳамда ҳулосаларнинг чуқур билимга асосланганлиги, ҳар бир саҳифадан барқ уриб турадиган самимият ўзига жалб қиларди. Айниқса, Алишер Навоий ҳақидаги тадқиқотларингиз, унинг бир қатор ғазалларига берган таҳлилларингиз, тасаввуф борасидаги изланишларингиз сизни адабиётшунослигимиз соҳасида олдинги ўринлардан бирига олиб чиқди. Сиз халқимиз ўртасида мумтоз адабиётимизнинг етук ва барқамол тадқиқотчиси ҳамда тарғиботчиси сифатида танилдингиз”¹⁴⁸.

Ҳақиқатан ҳам бугунги кунда ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқиди Иброҳим Ҳаққул сиймосида у ёхуд бу адабий ҳодисани умуминсоний қадрият сифатида умумжаҳоний фалсафий-эстетик мезонларда таҳлил қила оладиган ёрқин истеъдод вояга етганлигидан фахрлана олади. Шу муносабат билан яна О.Шарафиддиновнинг Иброҳим Ҳаққулга йўллаган хатида таъкидланган икки нуқтага эътиборни

¹⁴⁸ Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. Г. 2006

каратишга тўғри келади: Биринчиси – “мутахассисларимизнинг интеллектуал даражасини кўтариш” ва иккинчиси – “истиклол адабиётшунослигини яратиш ва ривожлантириш учун...ижод эркинлиги, тафаккур эркинлиги”га эришмоқ шарт. Шу мантикдан Иброҳим Ҳаққул ижодий киёфасига назар солинса, ҳар иккала шарт ҳам ўзаро уйғунлашган ҳолда унинг ижодкорлик истеъдоди ва салоҳияти асосларини белгилаб келаётганлигига қаноат ҳосил қилиш мумкин. Бунда И.Ҳаққулнинг илмий жасоратига асосланган эркин фикрлай олиш истеъдоди жилоланиб турибди.

Айни чоқда, унинг Жамол Камол форс-тожик тилидан муваффақият билан ўзбекчага ўгирган Мавлоно Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи маънавий”сига ёзган сўнг сўзи, бир қанча сўзбошилари, мумтоз адабиёт тарихига бағишланган мақолалари, шунингдек, “Навоийга қайтиш”, “Тақдир ва тафаккур”, “Эътиқод ва ижод”, “Абдулла Қаҳҳор жасорати” каби қатор китоблари баланд дид ва теран тафаккур билан ёзилган. Бу силсилага унинг “Аҳмад калла”, “Устод”, “Ойбек шахсияти ва шеърятига доир” сингари ўнлаб мақолаларини ҳам киритмоқ лозим. Улар бетакрор мушоҳадаларга бойлиги билан наинки ўзбек адабиётшунослиги ва танқидида, айни замонда хориждаги адабиётшуносликдаги эстетик қарашлардан қолишмайдиган мулоҳаза ва муҳокамаларга тўйинтирилганлиги билан ҳам диққатни тортиб туради. Уларда И.Ҳаққулнинг фикрлаш тарзи ва баён этиш услуби ҳам ўзгача, эркин мантикий тафаккурга асосланган, мушоҳадаларни аниқ ва тиник ифодалашга бўйсундирилган. И.Ҳаққулнинг адабиётшунос ва танқидчи сифатидаги ижодига ҳос бу хусусиятларни устоз О.Шарафиддинов ўз вақтидаёқ теран англаганидан уни “ҳам мумтоз адабиётимизни, ҳам замонавий адабиётимизни, ҳам ғарб, ҳам шарқ адабиётини пухта” билгани туфайли “фикрлари тор маҳаллий ҳудудларни ёриб чиқиб, ёруғ жаҳон бўйлаб” таралишга юз бураётганидан башорат этган эди. Аслида-чи, бу башоратнинг бугунги кунда ҳақиқатга айланганини мамнуният билан тан олмоқ-ҳозирги ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқиди эришаётган даражаларни ҳолисона эътироф этишга йўл очган бўлар эди.

Ўзбек адабиётшунослигида танқидчининг мумтоз адабиёт масалалари билан шуғулланувчи олимлар билан суҳбати кўп учрайди. Унинг эркин намуналарини таникли адабиётшунос олим И.Ҳаққулов ижодида ҳам кўриш мумкин. «Ғазал гулшани» деб номланган китоб жанрини муаллифнинг ўзи ҳам «адабий суҳбатлар» деб белгиланган. Китобнинг “рисола адабий суҳбат, таҳлил-мушоҳада шаклида” ёзилганлиги алоҳида таъкидлаб ўтилган. Суҳбатлар ўзбек мумтоз адабиёти вакиллари ижоди ҳақидаги қузатиш ва янгича қарашларга бойлиги билан эътиборни тортади. Уларнинг ўзига ҳослиги шундаки, суҳбатни ташкил этувчи билан суҳбатдош эркин фикр юритишади. Адабий суҳбат орқали суҳбатдошларнинг киёфаси, суҳбат объекти бўлган ижодкорга симпатияси,

улар ижодидаги муҳим белгилар очилади. Айниқса, ижоди адабиётшуносликда кам ўрганилган шоирлар ҳақидаги суҳбатнинг илмий-маърифий аҳамияти катта. Бунга мумтош шоирлар ижодига бағишланган суҳбатлар ёрқин мисол бўла олади.

Бу суҳбатлар улар ижодига меҳри, хурмат туйғусини уйғотиб, суҳбатга қандайдир ўзгача оҳанг бағишлаб туради, бу туйғу китобхонга ҳам юқади. Суҳбатдаги қалб сўзлари кишини тўлқинлантирмай қўймайди, иккинчидан, суҳбатда ғазалларнинг гўзал таҳлили, ўзбек адабиётига таъсири ҳақидаги мулоҳазалар ўқувчининг шоирлар ижодига қизиқишини оширади. Умуман олганда, суҳбатдошларнинг ўзига хос услуби, тилининг соддалиги уни ўқимишли қилган, гарчанд улар мутахассислар-адабиётшунос ва мунаққидлар томонидан олиб борилса-да, кенг китобхонлар учун тушунарли бўлиб, уларни шоир шеърятига ошно қила олади. Суҳбатдошлар қайси шоир ҳаёти, ижоди ҳақида фикр юритмасинлар, мавзуга кўпинча жаҳон адабиёти мезонлари асосида ёндашишга ҳаракат қиладилар. Муҳими, ижтимоий-ғоявий талқинга кўп диққат қилинмайди, уларда ғазал моҳиятини чуқур, дилдан англаш ва англашти руҳи устувор.

Олимнинг “Ким нимага таянади” деб номланган китоби ҳам адабий суҳбатлардан ташкил топган. “Ғазал гулшани”да суҳбатни ташкил этган суҳбатдош танқидчининг ўзи эди, адабий суҳбатни олиб бориб, суҳбатдошга саволлар бериб, адабиёт ҳақидаги мулоҳазаларни бир марказга йиғиб, муаммоларни ўртага ташлаган. Бу китобда эса И.Ҳаққулов журналист ва ёш олимлар ташкил этган суҳбатларнинг асосий иштирокчиси ҳисобланади. Бу суҳбатлар икки йўналишда: мумтоз адабиёт тарихи ва ҳозирги адабий жараёнга бағишланган ҳолда олиб борилган.

Китобда 18 та суҳбат берилган. Шундан кўпчилиги мумтоз адабиёт, тасаввуф масалаларига бағишланган, бештаси ҳозирги адабий жараён билан боғлиқ. Аниқроғи, адабий суҳбатларнинг тўрттаси Ойбек ижоди, шеърятга ҳақида. “Ойбек ҳақида суҳбатлар” 4 қисмдан иборат. Биринчи суҳбат “Бир ўлкаки, сал кўрмаса қуёш соғинар” деб номланган. Мунаққид “кўнгил йўли билан Ойбекка яқинлашган одам ўзини янгидан тугилгандай ёки ҳис-туйғулари тозариб, янгилангандай тасаввур қилади. Кўнгли каттиқ, ҳислари қирланиб, мағорланиб ётган кимса Ойбек дунёсига ошно бўлгандан сўнг ҳам ич-ичидан бир пушаймонлик сезмаса, ундан одамийлик кутмаслик лозим” деб ҳисоблайди.

Танқидчи агар бугун биров мenden: “Сен қиёматда нима билан фахр этгайсан? ”, деб сўраса, ишонинг, “Ойбекдай содиқларнинг кўнгли билан”, деб жавоб берган бўлардим, дейди. Ойбекнинг кўнгли – чин гўзаллик ва севги чашмаси, меҳр ва шафқат гулшани, ижод ва илҳом уммони. Лекин у ҳақда қанча гапирманг, барибир таърифу тавсифга сиғдириб бўлмайди уни. Ўзини “Сўнгги дарвеш” санаган Ойбек хали тўла кашф этилмаган Сир эканлигини, “Ойбек қуёш ва ой соғинчига соҳиб муаззам бир Ўлка”

эканлигини қайта-қайта таъкидлайди. Ойбек ижодига бағишланган бу суҳбатларни ўқир экан, китобхон ХХ аср ўзбек адабиётининг чинорларидан бири бўлган шоир ва адиб ҳақида янгича қарашларга, талқинларга эга бўлади, Ойбекни ўзи учун қайта кашф этади.

Олимнинг “Эътикод ва ижод” деб номланган китоби ҳам суҳбатлардан ташкил топган. Ҳар бир суҳбатда олимнинг катта билим ва маҳоратга эга эканлиги яққол намоён бўлади. Суҳбатлардаги таҳлиллар сермазмунлиги, ўзига хос қарашлар ва мушоҳадаларга бойлиги билан ўқувчи эътиборини тортади. Бу ҳақда профессор Тўра Мирзаев шундай ёзади: “Таникли адабиётшунос олимнинг барча суҳбатлари бир жойга йиғилиб, яхлит китоб ҳолига келтирилганлигининг ўзи алоҳида аҳамиятга эга. Зеро, суҳбат шундай бир жанрки, унда ижодкорнинг, олимнинг ўзига хос киффаси янада ёркинрок намоён бўлади”. Ҳақиқатан ҳам адабий-танкидий суҳбат мулоқотнинг энг ихчам шаклларида бири бўлганлиги учун адабиёт ривожига, бадий асарнинг юксаклиги учун қурашишда муайян даражада аҳамиятга эга. Адабий-танкидий суҳбат суҳбатдошлар-ижодкорларнинг кимлигини, қалби ва ижодий киффасини чуқурроқ англаб олиш учун китобхонга ёрдам беради. Шу боис икки шахснинг – ёзувчи ва танқидчи ёки ижодкор билан ижодкорнинг бадий ижод сирлари, адабиёт муаммолари ҳақидаги эркин мулоқотидан иборат бу жанр кенг ривожланиб бормоқда, уни тараккий эттиришда олим суҳбатларининг алоҳида ўринга эгаллигини таъкидлаш лозим.

И.Ҳаққуловнинг ҳозирги ўзбек адабиёти вакилларига ижодига бағишланган суҳбатларидан бири “Қани, шеър, сўйла абадиятдан” деб номланган бўлиб, у шоир Рауф Парфи билан олиб борилган мулоқотга асосланган. Ойбекни йигирманчи аср адабиёти оламидаги муқаддас бир тоққа ўхшатган суҳбатдошлар унинг ижоднинг мураккаб ва машаққатли йўлларини босиб ўтган шоир эканлигини фахр билан таъкидлайдилар.

Хулоса қилиб айтганда, И.Ҳаққулов – адабий суҳбатларни ташкил этувчи фаол танқидчи ва зийрак суҳбатдош. Шу билан бирга И.Ҳаққулов журналистнинг саволларига илмий-назарий жиҳатдан асосли жавоб берадиган, ҳозирги адабий жараённи, ХХ аср ўзбек адабиётини жуда чуқур билган танқидчилардан бири сифатида ҳам кўринади. Бу адабий-танкидий суҳбатлар ўқувчини адабиётнинг назарий масалалари, ёзувчи ижоди билан яқиндан таништиришда шоир, ёзувчиларнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда, уларнинг ижод сирларини таништиришда муҳим аҳамият касб этади.

Олимнинг “Абдулла Қаҳҳор жасорати” эссеси шундай сўзлар билан бошланади: “Адабиёт тақдири юрт ва миллат тақдиридан айри бир нарса эмас. Адабиётда миллат руҳи бутун мураккаблиги ва зиддиятлари билан акс этади. Адабиёт миллатнинг қалб дардларига малҳам топади”. Танқидчи шу жиҳатдан ўз олдига бир неча саволлар қўяди ва унга А.Қаҳҳорнинг сўзлари билан жавоб беради. Мунаққид асар моҳиятидан келиб чиқиб, асосий диққатини А.Қаҳҳорнинг жасорати, шижоатини таҳлил қилишга

қаратиб, адибнинг “Ёшлар билан суҳбат” китобидан Саид Аҳмаднинг “Тортик” номли хикоялар тўпламига бағишланган мақоласига тўхталди. А.Қаҳҳор ўша мақолада ёзувчининг вазифаси фақат яхши асарлар ёзиш билан чекланмаслиги, “адабиётни ҳар қандай бало-казодан қўриқлаш, адабиётнинг сергак, жасур посбони бўлиш” унинг вазифасига кириши ҳақида гапирган экан.

Мунаққид А.Қаҳҳорнинг ҳаётда ҳам, бадиий ижодда ҳам ўз ҳақиқатларини топган, шу ҳақиқатлар учун сабот билан курашган санъаткор эканлигини таъкидлайди. “Барча буюк ёзувчилардек, Абдулла Қаҳҳорнинг ҳам шахси – ижодига, ижоди-шахсига бир кўзгу. Адиб ижодини севган, албатта, шахсига мафтун бўлади, шахсини билган – унинг ижодидан ажралолмайди. Ҳақ ва ҳақиқат қаршисида тили қисқа, юзи шувут бўлмаган ёзувчи борки, уларнинг бари ўз сўзи ва эркига ҳоким. Абдулла Қаҳҳор шундай беназир ёзувчи эди”¹⁴⁹.

И.Ҳаққулов А.Қаҳҳорнинг инсон ва ёзувчи сифатидаги кирраларини тадқиқ этар экан, ёзувчи ижодини чуқур ўрганган рус олимаси И.Боролина, О.Шарафиддинов, К.Симонов, Ш.Холмирзаевнинг фикрларидан мисоллар келтиради. Уларнинг қалб сўзлари адиб киёфасини очишда катта ёрдам беради. Танқидчи ёзувчининг реалистлиги, образ яратишда сунъийлик ва сохтакорликка тоқат қилолмаганлигини таъкидлар экан, бугунги кунда адабиётимизда йўл қўйилаётган нуқсонларга ҳам тўхтаб ўтади. Адабиётга “ўғри мушукдай туйнукдан кирадиган”лар дастидан бугунги китобхоннинг савияси тушиб кетганлиги мунаққидни ташвишлантиради. У ўз-ўзига савол беради: “Шундай аҳволга Абдулла Қаҳҳор чидармиди? Лоқайд қарай олармиди? Душман орттириш ёки қандайдир имтиёزلардан айрилиб қолишдан чўчирмиди?” Шу ўринда олим адибнинг ўлими олдидан шогирди Шухратга айтган сўзларини келтирадики, улар танқидчининг саволларига жавоб бера олади.

Мунаққид адибнинг “Сароб” романига ҳам тўхталиб, унда сирли-сеҳрли бир руҳ борлигига диққатини қаратади. Илк ўқишда ромanning туб моҳиятига етарли даражада тушунмаганлигини тан олади, аммо Саидий ҳам, Муниҳон ҳам унга ёққан. Олимнинг асар ҳақидаги фикрлари оҳорлилиги билан киши диққатини ўзига тортади.

Мунаққиднинг вазифаси фақат ёшларнинг ижодига эмас, балки номдор ёки кекса ёзувчилар асарларига ҳам хайрихоҳлик билан муносабат билдиришдан иборатдир. Шундан келиб чиқиб, И.Ҳаққулов талабчан танқидчи сифатида А.Қаҳҳорнинг адабий танқидга муносабатига ҳам диққатини қаратди. Ўзбек танқидида “ноқислик тамали нима дейилса, икки сўз билан жавоб берса бўлади: “савия ва журъат”. Абдулла Қаҳҳор эса мунаққид савияси ва журъати масаласида жон қуйдириб сўзлаганлигини таъкидлайди. Дардсиз, эҳтироссиз ёзилган асарларни

¹⁴⁹ Ҳаққулов И. Шахсият ва шижоат // ЎТА, 2004. № 4. - Б.11.

мактайдиган савиясиз танкидчилар ҳақида айтган: "Бу тоифа танкидчилар ўкиб бўлмайдиган, бадний жиҳатдан ғоятда ғариб бўлса ҳам, рўй-рост ғоявий хатоси" йўқ китобларни ахтариб юриб, улар тўғрисида малҳиялар ёзиб ўрганган, шуни қасб қилиб олган" деган сўзларини келтиради. Ҳақиқатан ҳам бу фикрлар бугун ҳам эскирмаган, ва бугун ҳам худди шундай танкидчилар тўлиб ётган даврда огохликка чақиргандай бўладики, мунаққид И.Ҳаққулов ҳам беҳудага бу масалага диққатини қаратмаган бўлиб чиқади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, И.Ҳаққулов қаҳҳоршуносликда Абдулла Қаҳҳор ҳақида янги гап айтишга интилган ва буни муваффақият билан амалга оширган мунаққидлардан бири ҳисобланади. У тилга олганимиз эсседа А.Қаҳҳорнинг шижоати, жасурлигини далиллар ёрқин билан очиб бера олганки, бу унинг ўз сўзига эга мунаққид эканлигини яна бир исботлайди.

Таянч тушунчалар: танкид тадқиқотчиси, миллий уйғониш, катагон, холис баҳо, янгиланаётган танкид, танкидий асарнинг тили, композицияси, эркин фикрлаш, маҳорат қирралари, адабий танкид тадрижи, адабий-танкидий жараён; илмий-назарий қарашлар уйғунлиги, адабий суҳбатлар, эркин тафаккур, услуб қирралари, танкидчиға мактуб, микроанализ, матн таҳлили.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар :

1. А.Расулов, Б.Назаров, И.Ҳаққуловларнинг ўзбек танкиди ривожда тугган ўрни қандай?
2. Олимлар танкидчи маҳорати масаласини қандай тушунтирадилар?
3. Б.Назаровнинг адабий жараёнға муносабати ҳақида сўзланг.
4. Танкидчи услуби деганда нимани тушунсиз?
5. Мунаққиднинг ўзбек адабий танкидининг табиатига оид тадқиқотлари ҳақида сўзланг.
6. "Ғафур Ғулом олами" асари ҳақида гапиринг.
7. А.Қаҳҳорнинг бадний ҳақиқати деганда нимани тушунасиз?
8. Илми ғариба деганда нимани тушунасиз?
9. А.Расуловнинг онтологик ёндашув ҳақидаги мулоҳазаларини изохланг.
10. "Танкид, талқин, баҳолаш" асари ҳақида гапиринг.
11. Олим ҳаёт йўли ҳақида нималар биласиз?
13. А.Расуловнинг адабий жараёнға муносабати ҳақида сўзланг.
14. Танкидчи жасорати деганда нимани тушунсиз?
15. И.Ҳаққуловнинг ойбекшуносликка қўшган ҳиссаси нимадан иборат?
16. И.Ҳаққулов А.Қаҳҳор ҳақида қандай асар яратди?
17. Олимнинг адабий суҳбатлари ҳақида гапиринг.

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

I

1. Назаров Б. Олим маданияти. Т., 1977.
2. Назаров Б. Ўзбек адабий танқидчилиги. Т.: Фан, 1979.
3. Назаров Б. Бу сеҳрли дунё. Т., 1980.
4. Назаров Б. Ҳаётийлик – безавол мезон. Т.: Ёш гвардия. 1984.
5. Назаров Б. Нозиктаъб адабиётшунос // ЎТА, 2002, № 6, - Б.3-11.
6. Назаров Б. Танқидчи шахси ва ижодий ўзига хослик // ЎТА, 2008. № 6, - Б.3-10.
7. Назаров Б. Абдулла Қаххорнинг бадий ҳақиқати / Адабиётимиз фаҳри. Т., 2007, 110-124 б.
8. Назаров Б. XX аср адабиётида Эркин Воҳидов ижодининг тутган ўрни ва аҳамияти. // ЎТА, 2007. № 1. – Б.3-10.

II

9. Расулов А. Танқидчилик уфқлари. Т., 1985.
10. Расулов А., Худойберганаев Н. Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. Т., 1990.
11. Расулов А. Илми гарибани қўмсаб. Т., 1998.
12. Расулов А. Истеъдод ва эътикод. Т., 2000.
13. Расулов А. Ардоқли адиб. Т., 2001.
14. Расулов А. Танқид, талқин, баҳолаш. Т., 2006.
15. Расулов А. Бадийлик – безавол янгилик. Т., 2007.
16. Расулов А. Бетақдор ўзлик. Т., 2009.

III

17. Ҳаққулов И. Ғазал гулшани. Т.: Фан, 1981.
18. Ҳаққулов И. Занжирбанд шер қошида. Т., 1989.
19. Ҳаққулов И. Абдиёт фарзандлари. Т.: Ёш гвардия. 1990.
20. Ҳаққулов И. Ойбек шахсияти ва шеърлятига доир // ЎТА, 2005, № 2. - Б.25-35.
21. Ҳаққулов И. Абдулла Қаххор жасорати. Т., 2005. Эссе.
22. Ҳаққулов И. Ким нимага таянади? Т.: Зарқалам. 2006.
23. Ҳаққулов И. Эътикод ва ижод. Т., 2007.
24. Ҳаққулов И. Тақдир ва тафаккур. Т.: Шарқ. 2007.
25. Ҳаққулов И. Бадий ижод иклими. Т., 2010.

Улар ҳақида :

1. Каримов Н. Олимнинг илмий олами // ЎТА, 2007, № 1, - Б.46-60.
2. Саъдий М. Ойбекномага саҳифа (“Бу сеҳрли дунё” китоби ҳақида). // ЎзАС, 1983, 21 октябрь.
3. Қосимов Я. Танқидчининг безовта дунёси // ЎзАС, 1986, 4 июль.
4. Ўзбек Миллий энциклопедияси. Т., 2003. Т.6. – Б.243.
5. Шарафиддинов О. Шарафиддинов О. Довондаги ўйлар. Т.: Маънавият, 2004.

6. Йўлдошев Б. Адабий жараён: танқидчи услуби ва маҳорат муаммолари. Т.: Фан. 2002, - Б.77-79.

7.Мамажонов С. Теранлик. Адабий жараён ва адабий танқид. Т.,1987.

8.Мамажонов С. Шеърят баҳсида. Т., 1979.

9.Норматов У. Етуклик. Т.,1983.

АДАБИЙ ТАНҚИДДА ТАҲЛИЛ ВА ТАЛҚИН МУАММОЛАРИ

Режа:

1..Адабий матнни ўқиш, ўзлаштириш муаммоси.

2.Талқиний ёндашувлар ёхуд мақсадли таҳлил.

3. Талқиний жараён: таҳлил йўллари, мақсад ва вазифалари.

1.Адабий матнни ўқиш, ўзлаштириш муаммоси. Ўзбекистон мустақиллиги туфайли қўлга киритилган ҳақ-ҳуқуқлар, имкониятлар, ютуқлар сарҳисоб қилинмоқда. Ижтимоий фанлар, хусусан, адабиётшунослик ва танқид соҳасида кадрятларни, маънавий-адабий бойликларни, фалсафий, тарихий асарларни ўрганиш, изчил таҳлил, талқин этиш, баҳолаш имконияти пайдо бўлди. Ҳеч қандай тузум талқин, таҳлилни инкор этмайди. Лекин аксарият ижтимоий-сиёсий-мафкуравий муносабатлар ҳолис ва теран талқинга имкон бермайди.

Мустақил Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий, адабий-маънавий вазият ўтмишни ҳаққоний ўрганиш, муқаддас, ўлмас асарларни ҳолис, ишонарли, илмий талқин этиш имконини берди. Куръони Каримнинг бир неча изоҳли таржимаси, Жалолиддин Румий “Маснавий”сининг шарҳли таржимаси, оламга таникли мумтоз олимларимиз, адибларимиз асарларининг изоҳ-шарҳлар билан чоп этилиши йигирма йиллик тарихимизнинг бебаҳо ютуқларидир.Мустақиллик туфайли сўз санъаткорлари ҳамда олимларнинг асарлари мукамал ҳолда чоп этила бошлади.

Мукамал асарлар – талқиннинг мустаҳкам пойдевори. Алишер Навоийнинг 20 жилдлик мукамал асарлари, “Бобурнома” тўлиқ нашр қилинди. 2001 йил Мустақил Ўзбекистонда ҳақли равишда Навоий йили бўлиб қолди. Мустақилликнинг 10 йиллиги арафасида Навоий шаҳрида Навоийнинг ёдгорлик мажмуи очилди. Президент Ислом Каримов шу тантанали маросимда сўзлаган нутқида бундай деди: “Ҳазрат Навоий шундай буюк зот экан, унинг тафаккур дурдоналари бўлмиш боқий асарлари замонлар оша яшаб келаётган экан, бу улуг меросдан халқимизни, айниқса, ёшларимизни қанчалик кўп баҳраманд этсак, маънавиятни юксакликка кўтаришда, инсоний фазилатларни камол топтиришда шунчалик қудратли маърифий қуролга эга бўламиз. Айни пайтда бу вазифа, илгари ҳам айтганимдек, ҳар биримизни Навоийни янада яхшироқ ўқишга, Навоийни янада теранроқ ўрганишга, унинг умр

дафтаридан ибрат ва сабоқлар олиб яшашга даъват этади”¹⁴⁹. Қадриятларни кадрлаб, мангу барҳаёт асарларни тушуниб, хис қилиб, талқин этиш, яратилаётган кўплаб асарларнинг сарасини беҳато ажрата билиш фикрловчи, синчков инсонларнинг мураккаб юмушидир. Мустақиллик йилларида кишиларимиздаги мушоҳадакорлик, талқин қила билиш уқуви ўсди. Миллий мафкура, истиклол ғоясининг илм-фан, хусусан, ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигига сингиб бориши бадий асарлар - адабий матннинг мукамал, илмий таҳлил ва талқинида намоён бўлади. Таҳлил ва талқин нафақат ҳозирги ўзбек адабиёти, балки мумтоз адабиётимиз, жаҳон адабиёти ноёб намуналарининг асосли таҳлил, теран талқини орқали миллий мафкура, истиклол ғоясини ёритиб бериши мумкин. Таҳлил ва талқинлар – бадий асар баҳосини белгилашдаги бош мезон. Айтиш мумкин, улар адабий танқиднинг муҳим таркибий асослари. Адабий танқид эса – адабиётшуносликни тутиб турадиган мустаҳкам уч устуннинг бири. У бадий асар воситасида ҳаёт, инсонлар ҳақида мушоҳада юритади; бадий асарнинг ижтимоий-маданий муносабатлардаги ўрни, вазифаси, миллий-мафкуравий, умуминсоний моҳиятини ёритади; бадий асарнинг фалсафий-эстетик моҳиятини, тарихий-маданий қатламдаги ўрнини белгилайди; адабий матн таҳлил орқали бадийятга доир камчилик, етишмовчиликларни очади ёхуд танқиднинг сараловчилик вазифасини амалда исботлайди; бадий асарга сингдирилган, унинг “жони”га айланиб кетган гўзалликларни нозик кашф этадиган, илмий-мантқиқий хулосаларга асосланган талқин воситасида уларни юзага чиқаради; адабий талқиннинг хулоса, натижаларини бадий асар баҳосини белгилашга йўналтиради.

Адабий танқид, хусусан, талқин ҳақидаги қарашларнинг асосий манбаи ўзлаштириш нафосатшунослиги (рецептив эстетика)дир. Маданиятли инсон борки, қадриятларни эъозлаш, ўрганиш, ўзлаштириш йўлидан боради. Бу–мураккаб жараён, рухий-маънавий ҳолат. Қадриятларни ўзлаштириш, англаб етиш рецептив эстетика предметидир. Ўзлаштириш нафосатшунослиги қадрият, хусусан, бадий ижод намуналарини қабул қилиш, руҳ-онгга сингдириш жараёнини ёритса, адабий талқин ўзлаштирилган қадрият, гўзалликнинг ҳаётга қайтарилиши, бойитилган қадрият сифатида қайта тугилиш ҳолатидир.

Шундай қараш мавжудки, адабий матн, таҳлил, талқин жараёнидан кейингина ё бадий асар мақомини олади, ё ярқисиз матоҳ сифатида инкор этилади. Таҳлил ва талқин ички ва ташқи жараён сифатида кечади. Адабий матн яратувчиси, айтиш мумкин, пайтнинг ўзида ички, яширин талқинчи ҳамдир. Матн яратувчининг истеъдоди юксак бўлса, унинг талқинчи, танқидчи сифатидаги талабчанлиги ҳам шунчалик жиддий, шафқатсиз бўлади.

¹⁴⁹ “Халқ сўзи” газетаси. 2001 йил. 25 август. 3-саҳифа.

Адабий танкид — кенг камровли соҳа. Шароит, вазият адабий танкиднинг гоҳ у, гоҳ бу йўналишда ривожланишини такозо этади. XX аср ўзбек танкиди мураккаб ҳолатларни бошидан кечирди. Аср бошларидаги, янги шаклланган адабий танкид руҳида миллатпарварлик, ҳолис адабий талкинга интилиш тамойили етакчи эди. Шўро даврида адабий танкид асл, ҳолислик ҳислатини йўқотди, коммунистик мафкура дастёрига айланди. 80-йиллардан эътиборан адабий танкидда ошқоралик, шиддаткорлик сезила бошланди.

Мустақиллик давридан эътиборан ҳолис талкинлар, танкид асосига айлана борди. Бу танкидда англаш, кизиқиш, тушуниб етиш тамойили кўзга дарҳол ташланади. Ҳозирги пайтда ўзбек танкиди “миллий ғояни тараннум этишга, истиклол мафкурасига зид ғояларнинг зарарли моҳиятини очиб беришга, айниқса, эътиборни кучайтириш зарур. Ҳаёт ва ижоддаги маҳдудлик ва фикр кашшоқлигига қарши курашиш, баҳс-мунозара, танкид ва таҳлиллар орқали макуравий муҳитнинг соғлом бўлишига эришиш”¹⁵⁰ асосий масала бўлиб турибди.

XX асрнинг 80-йиллари, хусусан, Ўзбекистон мустақиллигидан бошлаб, танкидчиликда талкинга, бадий асарларни ич-ичидан ҳолис ёритиб беришга, маънолар катини очишга, таҳлиллар ҳар хиллигига эътибор ортди. Бадий асарга биографик, ижтимоий-гентик, онтологик, тарихий-функционал ёндашув ёхуд мақсадли таҳлил қилиш тамойили кучайди. Адабий талкин бадий асарни ич-ичидан, тузилиши-ю таркиби руҳидан ёритишдир. Таҳлилнинг структурали, семиотик, ижтимоий, услубий, интонацияга кўра ботинидан боқиб, ичдан текшириб (микроанализ) таҳлил қилиш йўсинлари мавжуд. Оҳанг, услуб таҳлили танкидчиликка энди-энди кириб келаяпти. Адабий танкиднинг асл моҳияти таҳлил ва талкинларда намоён бўлишини кўрсатиш долзарбдир. Таҳлиллар изчил, ишонарли; талкин асосли бўлса, бадий асарнинг асл қиммати, кадриятлик асоси англашилаверади.

Ҳақиқий адабий-бадий матн — ўзига хос, бетакрор қурилма. Унда адиб услуби, истеъдоди, интеллектуал даражаси акс этади. Чин адабий матн-маънолар хазинаси, пишиқ-пухта тўқилган мато мисоли. Матн бир қанча қатламлардан иборатки, китобхон, талқинчи ўз имконияти даражасида шу қатламларни забт этади. Асрлар давомида аҳли донниш, аҳли илмлар матн мураккабликлари, мукамалликлари мафтунли бўлиб келганлар. Матн ҳарф, бўғин, сўз, бирикма, гап, парча ва боблар жамулжамидир. Умри боқий, халқ дилидан, маданият тарихидан жой олган матн (асар) ҳақида: “Бу асар (матн) фалон замонда, фалон сиймо томонидан яратилган”, деймиз. “Яратилиш” билан ёзиш” орасида фарқ бор. Ўлмас асарларнинг яратилиши тарихи ҳақида ривоятлар кўп. Китобхон, мантиққа асосланган, ижодкор ёзган асарни-ҳарфларни,

¹⁵⁰ Миллий истиклол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т.: Ўзбекистон, 2000. - Б 65.

гагларни, бўлиму бобларни маълум муддат давомида кўради. Лекин ҳеч ким, ҳеч қачон асарни кўриб чикдим демайди, ўқидим, уқдим, ўзлаштирдим дейди. Ўқиш хусусан, уқиш ўзига хос ижоддир. Китобхон – бадий матн унга хоҳ ёксин – хоҳ ёкмаган бўлса-да, ҳис-ҳаяжонга берилади, у ҳақда ўйлай бошлайди. Китобхон ижодининг бу босқичида бадий матн ё бадий асар сифатида қабул қилинади, ё бадийликка алоқасиз матоҳ сифатида инкор этилади.

Ўқиш, уқиш жараёнидаги ижодда ақл етакчилик қилади. Аниқроғи, китобхон, бус-бутун ҳолда қабул қилувчи, ўзлаштирувчига айланади. Асарни ўқиш, аслида, ўзи учун ижро этишидир. Китобхон воқеаларга аралашади, қаҳрамонларни жойлаштиради, уларнинг гап-сўзларини эшитади, рухий ҳолатларини юракдан ҳис этади. Б.Томашевский англашича, “китобни ўқиб”, биз уни “ички нутқ” шаклига ўгирамиз ёхуд уни гапиртирамиз, овоз холига келтирамиз. Китобхон қалби асар ижро этилаётган саҳнага айландими, демак, қаҳрамонлар ҳам китобхон ихтиёрига ўтган бўлади. Ёзувчи Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар”ни ёзар экан, ўқувчи сифатида ёзганларини уқиб борди. Натижада, Кумушнинг ўлимига илк бор кўз ёши тўққан китобхон Қодирийнинг ўзи бўлди. Романдаги Отабекка китобхон Қодирий ҳавас билан қаради. “Бордию, “Ўткан кунлар” романи асосида кино олинса, Отабек ролида ўзим ўйнаган бўлардим”, дея орзу қилди Қодирий.

Китобхон асарни ўзлаштириб, ўзиники қилиб олганининг мисоллари кўп. А.Қодирий асарлари қаҳрамонлари ҳақида кўплаб шеърлар ёзилди. Бу ҳолат шуни тасдиқлайдики, китобхон бадий асарни ўзлаштирамас, қаҳрамонларини жонли кишилар сифатида кўрмас экан, улар ҳақида жўшиб гапира олмайди, улар тўғрисида бадий асар ёзолмайди.

Бадий адабиётда машҳур ёзувчилар, уларнинг асарлари, қаҳрамонлари, санъаткорлар ҳақида ёзилган шеърлар кўп¹⁵¹. Бадий асарлардан илҳомланиб ёзилган шеър, поэма, наср яна бир рухий ҳолатни тасдиқлайди: асар ўқиладиганда вақт тушунчаси унутилади. Бизнинг кунларда, шоир ёзганидай Кумушга ошник йигитлар, Отабекка мафтун кизлар кўп. Ўйлаб кўрилса, “Ўткан кунлар”даги Кумуш ҳозирги йигитларнинг бувисининг бувисидан ҳам қари. Отабек ҳам шундай. Лекин инсоний хусусиятлар, одам табиатига хос белгилар ҳамма даврларда бир хил бўлган. Буни бадий асарни уқишнинг рухий-табиий томони дейилади. Бадий матнни англаш, ўқиш, ҳис этиш китобхон – талқинчининг бадий оламга кириб бориши жараёнидир. Ўқиш-олам ҳақида эмас, оламнинг ичида туриб фикрлашидир, дейди М.Бахтин. Ўқиш талқинчининг кечинмадошлик жараёнидир. Бошқача айтганда, ёзувчининг

¹⁵¹ А.Орипов “Мўмин Мирзо”, Х.Даврон “Ойбек”, Х.Худойбердиева “Кумушнинг ўлими”, М.Юсуф “Саид Аҳмад”, “Кумуш”, “Усмон Носир”, “Шукур Бурҳон” сингари шеърлар назарда тутилади.

фикр, туйғу, максадлари китобхон (талкинчи) томонидан қайта бошдан кечирилмас экан, ўқиш, англаш, идрок этиш маромига етмаган бўлади.

Эстетиканинг герменевтика соҳаси англаш, ўқишдаги тартиб, узвий боғлиқликни таъкидлайди. Уқиш, тушуниш билимнинг бир халқаси, холос. У хали билимнинг тўла мазмунини тасдиқлай олмаганидай, инкор ҳам килолмайди. Тушуниш — матн муаллифи ижод жараёнида кечирган рухий ҳолатларни қайта ҳис этиш, маънони ўзлаштириш, холос.

Шундай ҳам бўладики, ўқувчи уқтирувчидан кўпроқ билиб олиши мумкин. А. Потенбня фикрича, “Тингловчи гапирувчига нисбатан сўзлар заминига яширинган маъноларни кўпроқ илғайди, китобхон шоирга нисбатан асарга кенгрок микёсида ёндашади”.

Мартин Хайдеггер матнни англашда самия-эшитиш сезгисига алоҳида урғу беради. Эшитиш англаш боскичида асосий нуқта ҳисобланади. Тинглаётган одам бирон гапни эшитмай қолса, “қайтаринг, тушунмадим”, дейди. Эшитиш акустикага асослангандир. Акустик англаш тушунишдаги муҳим марказ ҳисобланади. М. Хайдеггер эшитувчи ва сокин одам гапирувчига кўра кўп нарса англашини таъкидлайди¹⁵². Мусулмон дунёсининг аксарият аҳолиси эски араб — Куръони карим тилини тушунмайди. Аммо бу муқаддас китоб шунчалик ихлос, эътибор билан эшитиладики, тингловчи ўзи сезмаган ҳолда маънини, фикр нима ҳақида бораётганини англайди.

Бадий асарнинг энг муҳим аҳамияти шундаки, у инсон қалбини майинлаштиради, туйғуларини ўткирлаштиради, маънавий-рухий баркамолликни тарбиялайди. Оддий ўқувчи билан танқидчи орасидаги фарқ қачон, қандай вазиятларда кўринади? В. Белинский деярли ҳар бир янги асар чуқур ўйга чўмдиришини, сермулоҳазакорликка ундашини таъкидлайди. Буюк танқидчи ўз асарларида кириш гап чўзилиб кетиши, ўй-мулоҳазаларга кенг ўрин берилиши сабабини шундан деб билади. “Танқидчи ҳам янги асарни ўқиш пайтида доно бир китобхонга айланиб, ундан мумкин қадар тўлиқ ва холис таассурот олиши, ўқиётган асарини китобхонлик шуури билан фикран қайта яратиб чиқиши керак, — деб ёзади Пиримқул Қодиров У.Норматов билан суҳбатда. — Шундан кейинги боскичда китобхон эполлмайдиған ишни бажариши — асардаги гоъвий-бадий маъноларнинг мағзини илмий-танқидий тафаккур ёрдамида чакиб бериши керак. П.Қодиров мулоҳазаси тўғри, лекин у танқидчи вазифасини белгилашда муҳим бир нуктани алоҳида таъкидламайти.

Эхтимол, И.Фафуров танқидчи вазифасини мукамалрок тасвирлар: «Бу гоътда марокли ҳунар. Мароклиси шундаки, яхши шеърни гапириб бериб бўлмайди. Ундаги ҳислар тўлқинини нозик ўйли рухшунос каби талкин ва таҳлил қилиш керак”.

¹⁵² Хайдеггер Мартин. Разговор на просёлочной дороге. М. 1991. - С.175.

В.Г.Белинский танқидчи учун ниҳоятда зарур бўлган бир хусусиятга диққатни жалб этади: «Шоирни тушуниб етиш учун маълум фурсат унинг руҳига сингиш: кўзи билан кўриш, қулоғи билан эшитиш, тили билан сўзлаш жоиз. Бутун борлиқ билан байрончи бўлмасдан туриб, Байронни ўрганиш мумкин эмас. Шу гапни Гёте, Шиллер ҳақида ҳам айтиш мумкин. Албатта, ўзининг таъсирига ихтиёрли берилиш ҳали босиқ, изчил, чин тушунишмас, жўшқин, ҳароратли кизиқиш, ҳолос. Туйғулар тўлкинининг ақл чиғириғидан обдон ўтган тушунчага айланиши шоир ижодини ўрганиш томон ташланган собит қадамдир». Туйғуларни жиловлаш, тафаккур билан иш кўриш танқидчининг ҳаётли тажрибасига, гўзаллик туйғусига, илми ва маҳоратига боғлиқ.

Мунаққид танқидчилик илмини, ундаги конкрет методларни, таҳлил йўлларини ўқиб ўрганиши, сиёсий-ижтимоий қарашларини ўстириши мумкин, аммо унда истеъдод ва дид бўлмаса, барча хатти-ҳаракатлар зоедир. Бадиий ижоддагидай, танқидда ҳам тиришқоқлик билан ёзилган тақризу мақолалардаги фикрларда жўшқинлик, ҳарорат, нур бўлмайди: юксак парвоз қилолмайди, қалблардан қалбларга ўтиб юролмайди. Танқидда, бадиий ижод, умуман санъатдагидай, истеъдод, даҳолик ўта ноёб ҳодиса. Адабий жараён фақат истеъдодли даҳолардан иборат бўлиши мумкин эмас. Қобилиятли ижодкор, танқидчилар жараённи жонлаштиришга, уюштиришга хизмат қиладилар.

Адабий талқин асарни чуқур ҳис этиш, англашни, ёзувчи «дунёсига теран кириб боришни» тақозо этади. Адабий танқиддаги кечирилмас гуноҳлардан бири асарни субъектив, унинг моҳиятига яқинлашмасдан "талқин" қилишдир. Ойбек «Танқид соҳасида саводсизлик ва ур-йиқитчиликка қарши ўт очайлик» мақоласида А.Саъдийнинг "Тўрт шеърлар тўплами тўғрисида" шарҳ-тақризига муносабат билдириб, жумладан, мана бу фикрни таъкидлайди: "Танқидчи асарларни конкрет анализ қилиш натижасида ўз ҳукмларини чиқариши керак. Саъдийнинг ҳукмлари асарнинг анализидан келиб чиқмайди. Кўпинча фактлар, шоирнинг қарашлари, фикрлари «кийшиқ ойна» орқали кўрсатилади. Шеърларга танқидчи ўз қайфига яраша, ўзи истаганча маънолар тикишга тиришадики, бу билан танқид объектив аҳамиятдан маҳрум этилади". Вульгар социологизм «назарияси», совет адабиётининг халқ ҳаёти билан алоқаси сусайган йиллар — шахсга сифинишнинг оқибатлари туфайли бадиий асарни субъектив, нотўғри талқин қилиш ҳоллари учради. У пайтларда ёзувчига жиддий айбномалар кўйилар, дўк-пўписа қилинади. Беш қўл баробар эмас деган гап бор.

Совет адабиётшунослигида ҳам талқин масаласига теран ёндашилган тадқиқотлар мавжуд. Чунончи, машҳур олим М.М.Бахтин «Сўз санъати эстетикаси» асарида талқинчи адабиётшунос фаолиятидаги муҳим нукта-талқин қилинаётган асар ва ёзувчи моҳиятига чуқур сингиб бориш эканлигини алоҳида таъкидлайди. Талқинчи ижодкорнинг моҳиятини, асар

яратишига сабаб бўлган асосини теран англаб олгандагина, таҳлил ва талқинда қийналмайди. Аниғи, талқинчи билан талқин қилинаётган асар муаллифи орасида мослик, муганосиблик пайдо бўлади. Бошқача айтганда, булоқар, жилғаларни ўз кўзи билан кўрган киши дарё моҳиятини тез англайди. Адабий-танқидий асардаги мантиқий изчиллик, танқидчи каламининг эркин ҳаракати, муҳими танқиддаги жозиба моҳиятини теран англашга, ёзувчини қалам олишга ундаган сабабни аниқ ва равшан кўра олишликка боғлиқ. Яна ҳам аниқлаштириб айтганда, ёзувчи ҳам, танқидчи ҳам санъат моҳиятини теран англамоғи жоиз.

Аристотелнинг “Поэтика” асарида катарсис ва каолокогот таълимоти хақида маълумот мавжуд. *Катарсис* — рухий покланув таълимоти, *каолокогот* — маънавий таъсирга берилган шахсдаги рухий-эстетик ўзгаришларни укиш илмидир. Аристотель санъатнинг инсонга таъсири муаммосини трагедия асарлари таҳлили орқали кўрсатган. Инсон қалби нозик, энг таъсирчан, биллурдай покизадир. Қалбга таъсир этувчи восита яна ҳам нозик, яна ҳам покиза, олмосдай сержило-серқирра, бебаҳо бўлмоғи лозим. Халқда «аччикни аччик кесади», деган нақл бор. Аъзойи баданга тикан кирса, уни (тикандан-да қаттиқ) игна билан чиқарадилар. Энг қаттиқ жисмлар олмос (қаттиқларнинг қаттиғи) билан қирқилади. Нозик, таъсирчан қалбга яна ҳам нафис, покиза санъат таъсир этиши мумкин. Аристотель яратган катарсис таълимотининг энг ёркин талқинларидан бири Чўлпоннинг “Адабиёт надур” мақоласидир.

О.Шарафиддинов “Чўлпоннинг адабий-танқидий қарашларига доир» тадқиқотида Чўлпон мақоласидаги ўзак масалани ҳар томонлама талқин қилишга интилади. Олимнинг уқтиришича, ёш Чўлпон бадиий адабиётгина халқнинг ўз-ўзини англашида асосий куч эканлигини алоҳида таъкидлайди. XX аср бошларида Ўрта Осиё, хусусан, ўзбек халқи ўзлигини йўқотаётган эди. “Шунинг учун ёш мунаққид комил ишонч билан ҳатто миллатнинг яшашини адабиётнинг яшашига боғлиқ қилиб қўяди. Эҳтимол, Чўлпон бу ўринда бир оз эҳтиросга берилгандир. Бироз муболағага йўл қўйгандир, лекин ҳеч шубҳа йўқки, XX аср бошларидаги Туркистон шароитида “адабиёт яшаса миллат яшар” деган формула тўғри ва самарали формула эди”¹⁵³.

О.Шарафиддинов Чўлпон мақоласида кўтарилган катарсис масаласини адабиётнинг спецификаси, яъни образли табиати деб англайди. Бу масала адабий танқид, адабиётшуносликнинг донмий муаммоси бўлган. XX аср бошларида Чўлпон адабиётининг асосий вазифасини тўғри англади: “ҳеч тўхтамасдан ҳаракат қилиб турғон вужудимизга, танзимизга сув-ҳаво нақадар зарур бўлса, маишат йўлида ҳар хил қора қирлар ила қирланган руҳимиз учун ҳам шул қадар адабиёт керакдир. Адабиёт яшаса — миллат яшар. Адабиёти ўлмағон ва адабиётнинг таракқийсига

¹⁵³ Шарафиддинов О. Чўлпон. Адабиёт надур. Т. 1993. - Б. 8.

чалилмаган ва адаблар етиштирмагон миллат охири бир кун ҳиссиётдан, ўйдан, фикрдан маҳрум қолуб, секин-секин инқироз бўлур. Буни инкор қилиб бўлмас. Инкор қилгон миллат ўзини инқирозда эканун билдирур.

Биздан бошқа миллатларга кўз солсак кўрамизки, аларнинг олти ёшидан олмиш яшар қариларига қадар адабиётдан бари лаззат олув, охир умрига қадар адабиёт ўқиб эшитмакни вазифаи миллиясидан ҳисоб қилур. Мана шунинг учундирки, Оврупанинг ҳар шаҳар ва қишлоқларида, ҳар кун, ҳар ҳафта адабиёт кечалари қилинур, адабиёт ўқилур, нутк сўйланиб халқ кўб кириб таъсирланурлар”. Чўлпон рухий покланувнинг бирдан бир воситаси санъат, хусусан, бадий адабиёт деб билади. Афсуски, Чўлпонни бадий адабиётимиздаги ўсиш-ўзгаришлар кониктирмади. У ҳамиша ўзга халқлар адабиёти, санъатидаги ўзгаришларга ҳавас билан қаради, уларнинг энг ёркинларини таржима қилишга интилди.

Яна шуни таъкидлаш жоизки, адабиётнинг катарсис — покловчи вазифасини чуқур ҳис этган танқидчилар ўзбек адабиётшунослигида ҳамиша бўлдилар. Акс ҳолда, ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги ўзини тамоман йўқотган бўларди. XX асрда ўзбек танқиди тазйикларга учради, қуюшқонга солинди, лекин у барибир ўзлигини йўқотмади. Ўзбек адабиёти яшаганидай, ўзбек танқиди ҳам рўй бераётган ижтимоий-адабий ҳодисаларни теран идрок этиб борди.

Аристотелнинг катарсис, каолокогот таълимотини кўп жиҳатдан немис файласуфи Иммануэл Кант эстетикасида давом эттиради. Кантнинг уктиришича, бадий асарнинг эстетик моҳияти ўзлаштириш жараёнида — маданий контекст ҳолатида намоён бўлади. Кант эстетикасида бадий матнни ўзлаштирувчининг гўзалликни ҳис қилиши, диди муҳим аҳамиятга эғалиги уктирилади.

Бадий матн аҳли китобхонсиз ноқерақдир, аҳли дарксиз беқадрдир. Матннинг бадий асарларга айланиши санъаткор ва аҳли дарк меҳнати омукталашувидир. Матн китобхонсиз аҳамиятсиз бўлганидай, китобхон ҳам бадий адабиётсиз ғарибу бенаводир. Омма бадий адабиётни тушуниб етмаганлиги сабабли унга қарши исён кўтаради. “Оммага тарки одат амри маҳолдир: у одатланган нарсаларинигина энг рост, энг одил, энг нафли деб билади. У бундан юз, ҳатто ундан-да озроқ муддат илгари янгилик бўлгани учун жон-жаҳди билан инкор этган нарсаларини бугун эскиликка айланганида ҳам шу алфозда ҳимоя қилади”, деб ёзади В.Г. Белинский.

Бадий асарни дарк этиш масаласида ижодкор ва китобхон аро ҳамиша зиддият пайдо бўлаверади. Лекин, барибир, адабиётнинг жони ҳалойик орасидадир. “Тинглаётган сўзлаётганга нисбатан сўзлар заминидаги маънони теранроқ англайди, китобхон ижодкорга нисбатан асар моҳиятини чуқурроқ тушунади. Асарнинг қиммати, муаллиф

гоясидамас, унинг ўқувчига қай даражада таъсир ўтказишидадир”¹⁵⁴, дейди А. Потебня. Китобхон асарни дарк этаверар, ундан завк-шавк олаверар экан, демак, ўша асар табиатида онтология – мангу яшаш илдизи бор.

Китобхон ва ёзувчи аро боғлиқликда ҳам ғалати муносабатлар бор. Ахли дарк бадий асарнинг, дейлик, ўндан тўққиз қисмини онгли ўзлаштиради, ундан бир қисмини ғайри шуурий англайди. Шу жараён ёзувчида тескари нисбатда рўй бериши мумкин: ижодда савқи табиийлик етакчилик қилади-ю, онгли тасвир, ҳисоб-китобли ёзиш кам бўлади. Ҳақиқий санъаткорлар ўз асарларини ахли дарк сифатида ўқиганларида рухий кониқиш ҳосил қилдилар.

Ёхуд аксарият санъаткорлар ахли дарк мулоҳазаларини тинглаб хайрон қоладилар, ўз асарларини ўзича янгидан кашф этадилар. Санъаткорлар ахли даркка хурмат билан бокканлар, ҳатто уларни ориф дея улуғлаганлар.

*То мусаххар айладим сўз бирла маъно кишварин,
Шоҳмен, эй Мунис, ахли донишу идрок аро*¹⁵⁵

Ҳақиқий санъаткор ўзи яратган бадий бойлиги қимматини англайди. У сохта камтарликни йиғиштириб ўз кадр-қимматини лўнда белгилайди.

Шарқ-мусулмон адабиёти, фалсафасида рухий-маънавий покланув масалалар масаласидир. Абу Наср Форобий Аристотель асарларини, хусусан, “Поэтика” асарида таърифланган трагүзиё, кумузия, драмото, сатуро сингари тур, жанрларни шарҳлар экан, рухий покланувнинг сабабига диққатини қаратади. У машҳур асарлардаги сўз, фикр, қарашлар тирик, жонли эканлигини таъкидлайди. Тирик матнгина турланади, тобланади, яшайди, ўзини турли кўринишда намоён этади. Демак, рухий покланув сабабчиси матннинг тириклиги, ҳаракатдалигидир. Матн тирик жонли, сўзлар сержилва бўлмаса, улар китобхонни ром этмайдилар, янги-янги маъно қатламларини ифодаламайдилар. Аниқ маълумотларнинг далолат беришича, Аристотелнинг “Табиат уйғунлиги” ни Форобий 40 бор, “Риторика” сини 200 бор мутолаа қилган. Тирик бўлмаган, фикрлар ҳаёти барқ уриб турмаган матнни шунча бор ўқиб бўладими? Аниқроғи, жонли матнгина шарҳ, тафсир, таъвил талқинга йўл очади. Демак, талқин – тирик, жонли, рухий поқловчилик хусусиятига эга бўлган матннинг мевасидир. Шарқ-мусулмон фалсафаси, адабиётида бадий матнга алоҳида эътибор берилишининг, тафсир, таъвил, талқиннинг жалб этувчи соҳа сифатида улуғланишининг боиси шундадир.

Катарсис таълимоти Абу Али ибн Сино, Абу Райхон Беруний қарашларида ҳам ўз аксини топган. Шарқ-мусулмон оламининг улуғ донишманди Зайниддин Муҳаммад Ғаззолий “Дил ажойиботларининг шарҳи” асарида нафс, жон, дил, ақл лафзлари маъноларини ифодалайди. Донишмандни мазкур тушунчаларнинг руҳоний томонлари кизиқтиради.

¹⁵⁴ Потебня А. Эстетика и поэтика. М., 1976. - С. 330.

¹⁵⁵ Мунис. Сайланма. 1980. 201 б.

Ўзбек мумтоз адабиётида ахли дарк, ахли идрок, зурафо сингари истилохлар бот-бот учрайдики, улар санъатсеварларни, бадият олаmidан хузур-халоват олувчиларни назарда тутди. Ахли дарк деганда санъатни теран ўзлаштирганлардан тортиб, бадият сир-асрорларини чуқур англовчи мутахассисгача тушуниланган. Ахли дарк зурафо орасида манман деган талкинчилар, услубшунослар, қилни кирк ёрувчи устози комиллар бўлган.

***Сабт ўлмаси Навоий оти назми зайлида
Фаҳм айлар ахли дарк камоли адосидин.***

Дарк назокати, идрок нафосати, зурафолик мушуқликлари хусусида Имом Ғаззолий, Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур, Иммануэл Кант, Хеорг Хегел асарларида илмий-назарий фикр-мулоҳазалар айтилган. Ахли дарк, зурафо ҳақида айтилган гаплар танқидчилик ҳақидаги мулоҳазалар эканлиги яқин-яқинларгача кўпчиликнинг ҳаёлига келмаган.

Ахли дарк бадий асарни ўзлаштирар экан, завк-шавк олади, хузур қилади. Ахли дарк орасида шундайлари борки, улар бадий асарни баҳолаш шарафини ҳам зиммаларига олганлар. Бундай тоифадаги дарк ахли билан маҳак ила яқинлик бор. Ҳайдар Хоразмий “Маҳзан ул-асрор” дostonида сараловчи ёхуд ахли нақдни «маҳаки имтихон»га қиёслади.

Ҳар касб-корнинг ўз сир-синаоти бўлганидай, қадимда олтин, кумуш сингари қимматбаҳо қоришмаларни изловчилар маҳактошдан фойдаланар эканлар. Маҳак тошлар маъданлар уюmidан олтин кумушларни бехато ажратиб бераркан. Профессор А. Ҳайитметов XV асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган Шайх Аҳмад ибн Худайдод Тарозий, унинг «Фунунун-балоға» асари ҳақида тўхталиниб, «у инсон ҳаётида бадий сўзнинг, шеърнинг ўрнини яхши тушунган. Унинг фикрича, кимнинг кўнгли гап-сўзга ва ширинсўз бўлишга мойил бўлмаса, уни инсон деб аташ қийин: “Нетонгким... инсоннинг доирасиндин ташқаридур”, дейди.

Ахли дарк, зурафоларнинг юксак мақомдагилари орифлар (урафо) номини олган бўлиб, Куръон, ҳадис, фалсафий асарларни тафсир, таъвил этганлар. Булар бадий ижод намуналарини ҳам талкин қилганлар. Ахли даркнинг етук, истеъдодли қатламини биз мунаққид, танқидчи деймиз. Ҳақиқий бадий матнни ўқиганида истеъдодли танқидчи жўшиб кетади, илҳом билан ижод қилишга тутинади. Танқидчидаги истеъдод қучли бўлса, ёзувчи ижодининг меваси-бадий матн шунчалик очилиб кетади, унинг таркиби китобхон - танқидчи ижодининг самарасидан бойийди, тўйинади. Адабий танқидчи асар ҳақида асар яратади ёки ёзувчи ижодининг маҳсулига ижтимоий муносабатни, тарихийлик моҳиятини, кўпчилик назарини сингдиради. Ижтимоий муносабат, тарихан аниқ қарашнинг ёркин ифодаланиши, танқидчи ижоди, интеллектуаллик даражасига боғлиқ. Мунаққиддаги жозиба, шиддат, муҳаббат ёхуд нафрат китобхонга тез юқади. Танқидчи истеъдоди фикрининг изчил, қатъийлиги, ифода тарзидаги рамзийлик, услубдаги бетакрорликда кўзга ташланади.

Ёзувчи ижод жараёнида ғайришуурий тарзда ёзади ёхуд асарини яратади: образларнинг килмиши, хатти-ҳаракати, воқеалар ечими ижодкор инон-ихтиёрига бўйсунмай қолади. Адабий танқидчи ижодида, аксинча, онгли ёндашув-асардаги ғайришуурий ифодаланган ўринлар мазмун-моҳиятини очиш етакчилик қилади. Бошқача айтганда, танқидчи ижоди ёзувчи асарини ижтимоий мазмун, тарихий муносабат билан бойитади. Кўпчилик ёзувчилар танқидий асарларни ўқимасликларини, ўз асарлари ҳақидаги мақолаларга эътибор бермасликларини айтадилар. Бундай бўлиши деярли мумкин эмас, аксинча, синчков ёзувчилар ўз асарлари тўғрисида ёзилган мақолаларни қузатадилар. Асарида ўзи сезмаган, ғайришуурий тарзда ифодаланган ўринлар танқидчи томонидан топилгани, аниқ ифодаланганидан завқланади. Мунаққид ижодининг биринчи босқичини асарга ижтимоий-тарихий муносабат билдириш, матндаги умумий камчиликларни кўрсатиш ташкил қилади. Танқидчи ижодининг иккинчи босқичида турлича таҳлил йўллари, ёндашув усуллари орқали талқин жараёни бошланади. Талқин эса, табиийки, бадиий асарнинг ҳолис баҳосини чиқариш йўлидир.

Аристотелнинг “Герменевтика” асари талқин, унинг назарияси ҳақидаги илк илмий асар. Форобий, Ибн Сино, Беруний ва бошқа олимлар Аристотель таъсирида талқин фани ривожига ҳиссаларини қўшдилар. Шарқда, Ғарбда, қадимда ва ҳозир талқин ҳақида кўплаб асарлар яратилмоқда. Шундай қилиб, талқин адабий танқиднинг ўзак масалаларидан бири, герменевтиканинг амалиётидаги кўринишидир.

Герменевтика тарихи талқиннинг икки турини алоҳида таъкидлайди. Шундан асарлар, муқаддас китоблар бўлганки, улар турлича шархланган, талқинчи талқин объектидан юқори кўтарилишни, унга зид маъно чиқаришни ҳаёлига келтирмаган. Бу фақат диний, муқаддас китобларга нисбатан қўлланган тартибот эмас, ўтмишнинг машҳур ёзувчилари, донишмандлари Гомер, Арасту, Афлотун асарлари ҳам фақат билиш, ўрганиш мақсадида талқин қилинган. Буюк шахс, ижодкорлар руҳига шаккоклик келтириш одобсизлик ҳисобланган.

Талқиннинг иккинчи тури асарни талқин қилиш, унга ўз муносабатини билдириш, тўғрироғи, шахсий қарашларини ифодалашдаги восита деб англашни тақозо этган. Талқинчи ўз замонининг фарзанди. Талқин жараёнида талқинчининг тушунчаси, эстетик қараши, ташки муҳит таъсирида шаклланган диди акс этиши табиий. А.Франс талқин санъати узок тарихга эга бўлган жамиятдагина равожлана олишлигини таъкидлаган. Учинчи, санъатнинг бой аъёнаси талқинни келтираб чиқаради. Ҳақиқий талқинларда матндаги тимсоллар, тушунчалар, маънолар, сўз ўйинлари фоно-грамматик – семантик яхлитликни вужудга келтиради. Бу ҳол кўпроқ шеърят талқинида, хусусан, мумтоз адабиёт намуналари талқинида кўзга ташланади. Адабий талқинда системали-

семантик ёндашув етакчилик қилади. Талқинчи асарни яхлит ҳолда олади, маъноларина тўлиқ камраш мақсадида ишга киришади

Адабий талқин соҳасида камчиликлар учрайдими, агар учраса, энг асосийлари қайсилар? Талқинда тадқиқотчига мутлак эркинлик берилади: у ўз имкониятларидан тўлиқ фойдаланиш ҳуқуқига эга. Баъзан шу эркинлик суъистеъмол қилинади: талқинчи билагонлигини кўрсатиш учун гапни айлантираверади, илмий атамалардан ўта унумли фойдаланади. Буни талқин илмида интеллектуал дендизм дейилади. Бундай “илмий олифтагарчалик” мисоллари кўплаб топилади. Талқиннинг шундай кўринишлари борки, талқинчи ўта назокат, ўта силликлик билан асар сюжетини қайтадан айтиб беради. Бундай ҳол қадимги, мумтоз асарлар талқинида кўзга ташланади.

Шундай талқинлар борки, уларни талқиндан талқин дейиш жоиз. Талқинчи ўзигача қилинган талқинлардан хабардор-у, аммо ўз ишида ўша талқинларни билимагандай тутади ўзини. Бундай талқиндан кўчирмачиликнинг нафаси уфуриб туради. Мумтоз асарлар талқинида қайта баҳоланаётган замондаги ижтимоий-руҳий ҳолатлар, албатта, ҳисобга олинади. Акс ҳолда, талқинда эклектика кўринишлари пайдо бўлади. Эклектика, маълумки, бирлик, асослилиқ, таянчнинг йўқлиги, қоришиқчилиқдир.

Талқинда яна шундай ҳолатлар бўладики, талқинчи ўздан аввалги талқинчи қарашларини кўр-кўрона қабул қилади ёхуд ижтимоий-сиёсий муҳит шундай йўл тутишни такозо этади. Масалан, Абдулла Қодирий асарлари талқинида илк йўсинлар (М.Шевурдин, Сотти Ҳусайн қарашлари) етмишинчи йилларнинг ўрталаригача давом этди. Яна бир мисол шуки, Шекспирнинг “Гамлет”и талқин қилина-қилина шунга олиб келдики, Гамлет хушбичим, ақлли, ўта доно — идеал қаҳрамон тусига, руҳига кирди. Ваҳоланки, Гамлет анча тўла, пишиллаб қолган, руҳий изтироб исқанжасига тушган одам эди. Шекспир, табиийки, унинг ташки кўриниши билан ички олами орасидаги аллақандай боғлиқликларга ишора қилган. Санъатдаги талқинлар бадий адабиётдаги талқинларга кўра тез-тез ўзгариб, янгиланиб туради Барибир, талқиндаги матндан йироқлашиш ўзини сира окламайди.

Шундай қилиб, бадий асарни ўзлаштириш, уни тушуниб етиш мураккаб жараёндир. Аҳли дарк, зурафо, урафо, танқидчи, талқинчи бадий матн (асар)ни англаш, тушуниш, танқидий ҳис этиш, талқин қилишда турли усул, услублардан фойдаланади. Шунинг учун Шарк, Ғарб адабиётшунослигида талқиннинг таҳлил йўллари, ёндашув усуллари жуда кўп бўлган.

Мумтоз адабиётшунослиқда бадий матн ҳақида асар яратишни илми ғариба дейилган. Қадимги юнон файласуфлари илмий дунёсини ўзлаштириш шарк мусулмон оламида шарҳ, талқин илмини келтириб чиқарди. Шарҳ, тафсир (талқин) Қуръонни Карим, ҳадиси шарифларни

ўзлаштириш, ҳаётга яқинлаштиришда қўл келди. Мадрасаларда илми шарх асосий фанга айланди. Шарх, талқин бора-бора бадийят, хусусан, адабий танқид соҳасига кўчди.

Илми ғариба талқин фани билан бевосита боғлиқ. Илми ғариба матндаги асосий нуктларни, ич-ичидаги маънилари англаш санъатидир. Ғариба илми мавжуд фанларни синчиклаб ўрганиш орқали кашфиёт даражасида хулоса чиқаришгача етиш, ажойибот нуктаси қадар кўтариллидир. Илми ғариба сўзнинг қадрини, эътиборини ортттиради. Илми ғариба санъатқордан, олимдан сўз устида кунт билан иш олиб боришни тақозо қилади. У сўз таркибидаги барча маъноларни юзага чиқариш санъатига асослангандир.

XX аср ўзбек адабиётшунослигида илми ғариба даражасидаги асарлар кам яратилди. Бунинг иккита жиддий сабаби бор: бадий асарларда ҳам, адабиётшунослик тадқиқотларида ҳам ёлғон кўпайиб кетди. Иккинчидан, бадий асару адабий-танқидий ишларда кўпсўзлилик, эзмалик авж олди. Шўро адабиётида сўз кадрсизланди, сўз ўзлигидан йироқлашди. Мумтоз адабиётда ҳам бир сўз етти ўлчаб бир қўлланилган, битта сўз таркиби, маъноси билан боғлиқ жанрлар бўлган. Санъатқорлар кам сўз ишлатиб, қўп маънони англаштириш бурч — санъат деб англаганлар. Алишер Навоий чин сўз, мухтасар каломни улуғлайди:

Киши чин сўз деса, зебо дурур,

Неча мухтасар бўлса, авло дурур.

Ҳақиқатан ҳам, ғариба фани ҳақиқий санъат асарлари талқинида пайдо бўлади. Шўро адабиётида эса сиёсат, мафкура, тарғиботу ташвиқот қоришиб кетди. Адабий танқид бадий адабиётга нисбатан-да мафқуралашди, сиёсийлашди. У бадий адабиёт соҳасида фирқанинг кўзи, қулоғи, овозига айланди.

XX асрда илми ғарибага манба бўладиган асарларни А.Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ойбек, А.Қаххор, О.Ёқубов, П.Қодиров, Э.Воҳидов, А.Орипов, Р.Парфи каби истеъодлар яратдилар. Т.Муроднинг қиссалари ва романлари ғариба фани учун бебаҳо материал бўлди. Афсуски, асримизнинг 80-90- йилларигача машхур асарларнинг санъатқорона сир-асрорлари ҳақида мақола, тадқиқотлар кам яратилди. Аввало, шўро адабий сиёсати илми ғариба йўлидаги бош тўсик бўлди. Қолаверса, танқидчиларда маҳорат масалаларини ёритиш, асар гўзалликлари хусусида фикр юритишдан кўра замонасозлик туйғуси — асарнинг долзарблиги, мафкурага монандлиги, ижтимоий-сиёсий аҳамияти ҳақида гапириш кучайди¹⁵⁶.

Ғариба илмида санъатқор ва тадқиқотчининг ўзаро муносабати диққатни жалб этади. Санъатқор айтмоқчи бўлган фикрини нозик яшира олса, қатта маънонинг бирон қиррасига ишора қилиш билан чекланса,

¹⁵⁶ Бу ҳақда қаранг: Расулов А. Илми ғарибани қўмсаб. Т.: Маънавият. 1998.

фикрни лўнда айтса-ю, хис-туйғуни жиловлай олса ёхуд асарни давом эттириш имконини яратса, ғариба фани учун майдон яратилади.

Илми ғариба намунаси жорий адабиёт, эндигина яратилган бадий асар ҳақида ҳам, боқий асарларни қайта баҳолашда ҳам пайдо бўлиши мумкин. Мухими, шундай маданий-ижтимоӣ муҳит пайдо бўладики, ғаройиб талкин, тадқиқотлар кўплаб яратилади. XX аср 80-йиллари ўрталаридан, айниқса, Миллий Мустақилликдан кейин ўзбек танқидида ғаройиб талкинлар кўплаб яратилдики, илми ғариба қайта жонланаётганлиги дарҳол сезилди.

Талкиний ёндашувлар ёхуд мақсадли таҳлил. Адабий талкин матнни тирик мавжудот сифатида қабул қилиш, англашдир. Бадий матнга қандай мақсад билан ёндашилса, ўша мақсадга эришилади. Кўпинча бадий матн орқали ёзувчи тақдирини, асарнинг миллий-маданий адабий қатламдаги ўрнини, матнда акс этган воқеликнинг қай даражада ҳаётӣ, ҳаққонӣ эканлигини билишга интилади. Танқидда ҳозиргача ижтимоӣ ёндашув, мантиқӣ англаш етсқчилик қилдики, у асарнинг ҳаётӣлиги, ҳаққонӣлигини ёритишга хизмат этди.

Бадий матнда ёзувчи тақдир (руҳияти, кайфияти, қай даражада эркинлиги) биографик, ижодӣ-генетик ёндашув орқали намоён бўлади. Шўро адабиётшунослигида бундай ёндашув ривожлантирилмади.

Инсон ҳаёти, тақдир, ҳуқуқи, соғлиги, ижтимоӣ сиёсий, маънавий адабий фаолияти билан боғлиқ соҳа борки, биография — таржимаи ҳолга мурожаат қилади. Адабиётшунослик фанида биографик ёндашув, бадий адабиётда биографик жанр бор. Жаҳон адабиётида машҳур сиймолар характерини ёритиш орқали тарихий тараққиёт қонуниятлари, жамиятнинг маънавий-руҳий ҳолати, ўсиш-ўзгаришлари жараёни ишонарли кўрсатиб берилган асарлар талайгина.

Шарк мумтоз адабиётида пайғамбарлар, авлиё, машоӣх, ҳақимлар, уламолар, ёзувчилар, давлат арбоблари — шоҳлар, султонлар, амирлар ҳақида битилган асарлар кўп. Шарк адабиётшунослигида тазкира, манокӣб-ҳолот асарлар ҳам анча.

Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидида 50-90- йилларда юздан ортнқ танқидӣ-биографик очерклар, адабий портрет, адабий лавҳа, эсселар яратилди. Аммо бу асарларнинг назарияси, муаммолари илмий адабиётда мукамал ёритилмади. В.Белинский М.Ломоносов ҳақидаги биографик асар ҳақида шундай ёзади: “Сиз шунчаки асар ўқимайсиз, далиллар уюми каршисида туриб қолмайсиз, жонли, тўлақонли ҳаёт ичида сузасиз...Бу аслида на роман, на биография. У ақл ва жозибали ҳаёлот маҳсули, у ҳам илм, ҳам санъатга тааллуқли: у тамомила бетакрор, оҳорли турдир”.

Бадий асар таҳлил, талкин қилинганда, табиӣки, ёзувчининг руҳий ҳолати, кайфияти ҳисобга олинади. Адабиётшуносликда бадий асарни талкин этишда ёзувчи руҳияти, кайфияти — ҳолатини ўрганувчи соҳа бор.

Уни биографик метод ёхуд бадий асарга ёзувчи ҳолати нуктаи назаридан ёндашиш дейилади.

Таржимаи ҳол қай даражада ҳаққоний эканлигини ёзувчи асарлари рўй-рост кўрсатади. Шўро даврида нафакат таржимаи ҳол сохталаштирилди, балки машҳур санъаткорлар асарлари ҳамisha “тахрир” қилинди, қайчиланди. Навоий, Бобур, А.Қодирий, Ойбек сингари санъаткорлар асари зинҳор тўлиқ, асл ҳолида чоп этилмади. Навоий асарлари, масалан, деярли “бошсиз” — анъанавий кириш қисмисиз нашр қилинди. 1989 йилдан бошлаб чоп этила бошлаган 20 жилдли Алишер Навоий муқаммал асарлари тўплами буюқ санъаткор ҳақида яхлит, тўлиқ маълумот беради.

Хуллас, бадий асар—ёзувчининг ботиний ҳолати кўзгуси. Бадий асарни англаш, талқин қилиш, баҳолашда ёзувчи таржимаи ҳоли катта аҳамиятга эга. Ҳаққоний ёзилган таржимаи ҳол бадий матн руҳини, моҳиятини очишда бебаҳо манбадир. Тийрак талқинчи асар орқали ёзувчи ҳолати ҳақида кўп нарсаларни сўзлаб беради.

Шу билан бирга ёзувчи руҳиятидаги ўзгаришлар онтологик ёндашувда аниқ кўринади. *Онтология* — сўзлар, тасвирлар, умуман, матн орқали ёзувчи калбини, симпатия-антипатияларини, истеъдоди даражасини аниқлашдир. Онтология матнни тирик ҳолат деб қарашга асослангандир. У матндаги ҳар бир ҳаракат, ҳолат орқали ёзувчи калбини англашга йўналтирилган ёндашув.

Бадий-руҳоний бойликлар кўпайиб, инсониятга маънавий-руҳий-эстетик таъсир ўткази бошлагач, боқий асарлар ҳақидаги илм пайдо бўлди. Уни қадимдан юнонча ибора билан онтология (яшаш илми) деб атадилар. Шарқ мусулмон адабиётида, шубҳасиз, мангу асарлар ҳақида илм пайдо бўлган. Бу илмни зурафо, урафолар яратганлар.

Онтология ўзига хос қонун-қоидалар воситасида бадий бойликларнинг яшовчанлик сабабиятини ёритиб беради. Тиббиёт инсон табиатидаги тириклик, яшаш сабабларини, касалликлар ва уларни даволашни ўрганади. Онтология қадрият, бадий бойлиқнинг “хаёти”, “тириклиги”, “узок умр кўриши” манбаларини ёритади. “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” романларида нурга йўғрилган ҳаёт ҳақиқатлари акс этган. Нур ва ҳаёт мураккабликлари мазкур асарлардаги мангу зиддият кўринишидир. “Отамдан қолган далалар”даги шартлилиқ, мажозийлик, умумлаштирувчилик сингари хусусиятларни англаб етмасдан, уларни талқин қилиш мумкин эмас. Романда конкретлилиқ ва умумлашма, симпатия ва антипатия, онгсизлик ва ғурур, сохталик ва самимийлик, садоқат ва нафрат ўзаро қоришиб, бирлашиб кетган. Роман руҳидаги бундай зиддиятлар унинг онтологик асосини мустаҳкамлайди.

Ҳақиқий бадий асарларнинг тириклиги, онтологик моҳияти кўп жиҳатдан ўқувчига ҳам боғлиқ. Талқинчи, танқидчи ҳам аслида етуқ ўқувчи, ҳис қилувчидир.

Онтологик ёндашув ёзувчининг истеъдоди, билими, маданияти, китобхон руҳиятига раҳнамолик қила билиши даражасини кўрсатади.

Бадий адабиётда ҳақиқий гуманистик қараш, инсон эрки, ҳақ-кукукларини эъозлаш етакчи бўлса, ҳақиқий ёндашув, таҳлил талкинлар ўзини оқлайди. Бадий асар воситасида ёзувчи тақдири, истеъдоди даражаси ўрганилади. Қайта баҳолаш ҳам эрк ҳукмронлиги палласида чин ривожини топади. XX асрнинг 80-90-йилларидан бошлаб ўлмас асарларнинг инсонпарварлик моҳияти теранрок кашф этила борди.

Ҳақиқий адабий-танкидий ёндашувлар вақт-замон элаги вазифасини ўташи англашилинаяпти. Ҳақиқий асарлар, истеъдодли ёзувчилар ижоди ёндашувлар воситасида қайта баҳоланмоқда. Аксинча, истеъдодсиз, саёз, ижтимоий-мафкуравий талаблар асосида ёзилган асарлар ўз-ўзидан йўқолиб, кадрсизланиб бормоқда. Ёндашув, таҳлил, талкинлар доирасининг кенгайиб бориши ўзбек адабиётшунослигининг ўсиб, бойиб бораётганлигидан далолатдир.

Талкинний жараён: таҳлил йўллари, мақсад ва вазифалари.

Таҳлил – адабий танкидий фаолиятнинг асоси, талкиннинг намоён бўлиши, кадрят баҳосининг зухурланиши. Таҳлил – матн моҳиятига кириб бориш, маъно қатламларини қунт, зийраклик билан ўрганиш, сўзлар, ҳатто оҳангларга юкланган вазифа- маъноларни қалбнинг нафосат тарзусида ўлчаш.

Адабий матн – жисм-структура (тузилма). Мунаққид жисм (структура) ни таҳлил қилар экан, уни ҳаракатлантираётган, тириклигини таъминлаб турган асос – “жон”ни илғашга интилади. Тилшунос ҳам жисмни таҳлил қилади, лекин унинг мақсади тузилма тартиботини ўрганиш. Адабий танкидчи структурани таҳлил қилар экан, асос, илдизни белгилашга интилади: “жон” белгиланмас экан, сўзлар – жумлалар маъноси ёришмайди, улар жилваси, товланиши сезилмайди. Структурали таҳлил – адабий матн моҳияти, “жони”ни белгилаш, шу асосда асар “ўзлиги”, “кадр-қиммати” ҳақида баҳо чиқаришдир. Сўнгги 5-6 йил ичида ижобий бир ходиса рўй беряпти. Мунаққид, мутахассислар асарни синчиклаб ўқияптилар. Мукамал бадий асар, мисоли, серҳосил боғ: у ҳеч кимни курук қўл билан қайтармайди. “Кеча ва кундуз”, “Ўтккан кунлар”, “Сароб”, “Қутлуг қон”, “Кўхна дунё” синчиклаб ўқилганлиги самараси ўлароқ ўнга яқин зўр мақолалар ёзилди. Танкидчи Абдулла Улуғов* “Ўтккан кунлар” матнига чуқур киргач, “Ғаддор ёхуд тухматномаларни ким битган?” (“Шарқ юлдузи”, 2011, № 3, 147-152-бетлар) деган зўр мақола

* Абдулла Улуғов (1960) Ўзбекистон Миллий университети, “Жаҳон адабиёти ва назарияси” кафедраси доценти. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг фаол аъзоси. Сермаҳсул мунаққид. “Инсон ибратга интилади” (Т.: Ўзбекистон, 2007). “Асл асарлар сехри” (Т.: Гафур Фулом номидаги НМИУ, 2007). “Ватан-тан ва жон” (Т.: Гафур Фулом номидаги НМНУ, 2008) сингари китблар, икки юздан ортик мақолалар муаллифи.

Ўзди. Романда олти катта-кичик образ бўлиб, иккитасининг номи бир марта, Умарбекнинг номи икки бор тилга олинган экан. Умарбек-Ҳомидга тухмат ариза, мактублар битиб берган шахс. Мунаққид англайдикки, Ҳомидга ариза, тухматлар ёзиб берган шахс зукко, қилни қирк ёрадиган даражада билмли бўлган. Ариза-ю мактублари кишиларга бахтсизлик олиб келаётганини сезган Умарбек Ҳомид билан келиша олмай қолади. Маккор Ҳомид Сирли мирзоси билан алоқани тиклаб олади. Демак, Умарбекда ҳали виждон, одамгарчилик бор. Шоир Тошқин “Тошкент шоирлари” тазкирасида XIX аср охири XX аср бошларида Бедил ижодини шарҳлаган бедилхон Мулло Солиҳ охун, Мулло Боймирозо охун, шоир Аллмайи катори сағбон маҳаллалик домла Умарбек номини тилга олади... Шу маълумотнинг ўзи кишини ҳаёлга чўмдиради...Кўринадики, структурали таҳлил, ёндашувдан фарқли ўларок, бутун асар бўйлаб изланиш, мақсад сари кўп йўналишли ҳаракатдир.

Сатрлар руҳига сингиши ёхуд микроанализ имкониятлари.

Микроанализ - кунт билан ўқиш, мағзини чақиш орқали таҳлил қилиш. Адабий матни синчиклаб ўрганиш, биринчидан, ундаги узук-юлуқликни, ямок-яскокни, иккинчидан, матндаги “синган”, “мажруҳ бўлган” ўринларни, учинчидан, бир услубнинг бегона услуб билан алмашиб қолишини, тўртинчидан, матнга сингишиб кетмаган, “бегоналигича” қолиб кетган образларни, бешинчидан, асар миллий руҳияти-ҳолатда рўй берган ўзгаришларни беҳато кўрсатади.

XX аср ўзбек танқидида синчиклаб ўқиш, ҳолис талқин қилинган асарлар бор. Масалан, Вадуд Маҳмуд Чўлпон лирикасини севиб ўқиган, маҳорат билан таҳлил қилган. Ойбек ҳам 20-йилларда Чўлпон лирикаси ҳақида самимий қарашларини ифодалаган. Танқид 40-йиллардаёқ А.Қаҳҳор ҳикояларини, Ҳ.Олимжон лирикасини синчиклаб ўқиш орқали таҳлил қилган. 50-60-йилларда М.Кўшжонов, О.Шарафиддинов сингари мунаққидлар матн таҳлиliga асосланган танқидни ривожлангирдилар. Кейинчалик Н.Каримов, Б.Қосимов, Ш.Турдиев, Ғ.Мўминов, Н. Раҳимжонов, Б.Дўстқораев сингари адабиётшунос-танқидлар бадиий асарни асл матн асосида текшириш зарурлиги қондасини асос қилиб олдилар. Р.Кўчқор, Я.Қосим, С.Мели, Б.Карим сингари адабиётшунос-танқидчилар асл матнга асосланган ҳолда хулоса чиқармоқдалар.

Матннинг мағзини чақишни, сатрлар сийратига синчиклаб қарашни машҳур асарлар талқинлари орқали кўрсатилса, микроанализ мо ҳияти аниқ кўринади. XX аср ўзбек адабиётида “Бой ила хизматчи” драмаси ярим асрдан мўлроқ вақт давомида асосий, таянч асар бўлиб келди. Бу асар мактаб ўқувчилари онгига чуқур сингдирилди, аксарият ўзбек театрлари ҳар йилги мавсумларини шу асар билан бошладилар...Ҳамза қаламига мансуб бу асар 1918 йилда ёзилган, бир қанча вақт саҳнада кўрсатилган эди. Лекин асар матни сақланмаган. Ҳамзанинг 5 жилдли муқаммал асарларининг 3 жилдида (1988) асар матни уч саҳифада берилган.

Ҳамзанинг “Бой ила хизматчи” асари 1939 йилда Комил Яшин томонидан қайта ёзилган. Н.Каримов фикрича, “Бой ила хизматчи” 1939 йилда Комил Яшин “томонидан тикланган” эмас, балки қайта ишланган ва таҳрир этилган нусха деб аташ тўғрироқ бўлади¹⁵⁷. Комил Яшиннинг эътирофича, у драманинг сахнабоп вариантини яратган. Шоир Миразиз Аъзамга қолса, К.Яшин Ҳамза асарини бузиб кўрсатган¹⁵⁸. Адабиётшунос Сувон Мели “Бой ила хизматчи” Комил Яшин томонидан тикланганлигини айтади¹⁵⁹.

Машхур асарларнинг унутилиб кетишига зинҳор йўл қўйиш керак эмас. Лекин шуниси ҳам борки, ҳақиқий асар—мукамал тузилма (структура): ундаги ҳар сўз, белги, ибора, картина яхлитликни, бир бутунликни тасдиқлайди. Адабий матн нуктаи назаридан қараганда, К.Яшин томонидан қайта тикланган “Бой ила хизматчи” конгломерат, ямок-яскоқ асар. Унда Ҳамза, Яшин, Чўлпон, Фитратларнинг услуби, коришиғи бор. Иккинчидан, Ҳамза яратган драмадаги Солиҳбой, Жамила, Ғофирлар каторига бир қанча образлар қўшилганки, улар матн бирлиги, уйғунлиги нуктаи назаридан асарга сингишиб кетмаган. “Бой ила хизматчи”нинг тикланган нусхаси ғоявий-мафкуравий асар сифатида шўро тузумига хизмат қилди. Лекин маънавий-эстетик бир бутунлик, яхлитлик сифатида машхур бўлиши мумкин эмасди. Шўро ҳукумати тугатилгач, унинг ғоявий- мафкуравий тиргакларига ҳам зарурат қолмади. Бу гап “Бой ила хизматчи”нинг тикланган нусхасига ҳам бевосита тааллуқлидир.

Истиклол арафаларида А.Қаҳҳор асарлари матнига муносабат ҳам турлича кечдики, бу танқидчиликда ранг-баранг таҳлил йўсинларининг кўпайиб бораётганлигини кўрсатади. О.Отахонов, С.Мели, Д. Қуроновларнинг “Ўғри” ҳикояси муносабати билан ёзилган баҳс-мақолалари, шу билан бирга “Сароб”, “Қўшчинор чироклари” романлари, “Синчалак”, “Ўтмишдан эртақлар” киссалари бўйича давом этаётган баҳслар, турли талқинлар ҳам фикримизни тасдиқлайди.

М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, У.Норматов, Р.Қўчқоров сингари пешқадам мунаққидлар китоблари, тадқиқотларида А.Қаҳҳорнинг асосий асарларини талқин, таҳлил қилдилар. Бунда биографик, ижодий-генетик, онтологик ёндашувлар, таҳлилнинг структурали (тузилишига кўра), семиотик (имо-ишора, сўзлардаги сермаънополиққа кўра), услубий ва оҳангга кўра кўринишлари ўзаро бирлашиб кетади. А.Қаҳҳор асарлари 80-90-йилларда жиддий талқин ва таҳлил қилиндики, у мана шу давр танқидчилигининг асосий воқеасига айланди. Мазкур талқин ва таҳлиллар XX аср пировардида ўзбек адабиётшунослиги ва танқидининг даражаси, имкониятларини, чекланган томонларини намоён этди. Иккинчидан, санъат асарлари “имтиҳони” зинҳор осон, текис кечмаслигини кўрсатди. Учинчидан, А.Қаҳҳор асарлари талқин ва таҳлили Ойбек, Ғ.Ғулом,

¹⁵⁷ Ҳамза Ҳакимзода ижоди проблемалари. Т., 1988. - Б. 62.

¹⁵⁸ “Ўзбек тили ва адабиёти”. 1989, № 1. - Б.18.

¹⁵⁹ Сувон Мели “Бой ила хизматчи” ёки тикланган нусха муаммоси// Ёшлик. 1989, № 11. - Б.68-72.

Миртемир, Шайхзода, Ҳ.Олимжон, Уйғун сингари ижодкорлар асарларини ҳам шундай ўрганиш лозимлигини кўрсатди. XXI аср ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида А.Қаҳҳор асарлари яна жиддий талқин ва таҳлил қилинишига шубҳа йўқ. Чунки микроанализ адабий матнни теран ўрганувчи, унинг ботинидаги ҳолатлардан хабар берувчи таҳлил йўсинидир.

Имо-ишоралар маъноси ёхуд структурали-семантик таҳлил.

Адабиётшуносликда тузилма (структура), белги, ишоралар (семиотика) таҳлил йўсини мавжуд. Мазкур йўналишларнинг ўз мутахассислари бор. Лекин структурали таҳлил кўпинча тилшунослик томон оғиб кетади. Ваҳоланки, ўзбек адабиётшунослиги тарихида асарларни сўз таҳлилисиз, имо-ишоралар мазмуни талқинисиз тасаввур этиб бўлмайди. Ўзбек адабиётида сўзнинг жамики маъно имкониятларини юзага чиқаришга алоҳида эътибор берилган. Алишер Навоийнинг сўз таърифи ҳақидаги шеърларининг ўзи алоҳида тўплам бўлади.

Бадий асар ғоянинг шаклланишига кўра қурилади; композицион киёфага киради. Тузилма—адабий матн структураси. Тузилма мисоли тана—структура, у яратилади. Структурали таҳлил аниқ тузилмани, сўзнинг ўз ўрнида қўлланишини текширади. XX аср ўзбек адабиётида шундай асарлар борки, улар турли талқинларга эга. “Гўзал”, “Халк”, “Биринчи муҳаббатим”, “Мен нечун севаман Ўзбекистонни”, “Ўзбегим” сингари шеърлар неча бор талқин қилинди. Хусусан, А.Ориповнинг “Тилла баликча”си серталқин шеърлардан биридир. (М.Кўшжонов, Яшар Қосим, С.Мели талқинлари). Муҳими, мазкур шеър талқинида сўзларнинг ўрни, қўлланиши масаласига эътибор берилди.

80-90-йиллар танқидидаги талқин кўринишлари ҳақида гап борар экан, ёрқин сўзшунослардан бири И. Ҳаққул ижодини четлаб ўтиш зинҳор мумкин эмас. Мунаққид сўздан сўзнинг фарқини, қимматини аниқ белгилайди; матндаги сўзларнинг вазифасини, имкониятини баҳолай билади. У асар “жони”ни, асаб ришталарини, ижодкор концепциясини англаб етгач, “жон”га ўз“жони”ни, концепцияга ўз қарашларини пайванд этади. “Бадий сўз шукуҳи” (1987), “Занжирбанд шер қошида” (1990), “Навоийга қайтиш” (2006) сингари кўплаб китобларини ўқисангиз, ижоди талқин қилинаётган шоир (ёзувчи) тўғрисидагинамас, таҳлил қилинаётган асар ҳақидагинамас, талқинчининг ўз дунёси, замон ва замондошларга муносабати, шеърни англаш укуви намоён бўлади. Энг муҳими, танқидчи асар баҳонасида зарур бир ғояни илгари суради.

Олимнинг “Бир байт талқини” мақоласи тузилма (структурали) таҳлилнинг ёрқин намунаси. Тадқиқотчи муҳим, асосий сўзнинг илдизини, бошқа асарларда бажарган вазифасини ёритиб беришга интилади. Унда “Қаро кўзум” ғазалидаги:

Тақоварингга бағир қонидин хино боғла,

Итингга ғамзада жон риштасин расан қилгил. —

Шоҳ байти талкин объекти сифатида танланади. Байтнинг аввалги, ҳозирги талкинчилари лирик қаҳрамоннинг бағир кони маъшуқа отининг туёқларига хино бўлишни ёзганлар. И.Ҳаққулга бундай талкин ёкмайди. Мисрадаги мазмун бошқача бўлиши керак деган туйғу — ишонч талкинчини изланишга ундайди.

И.Ҳаққул байтни талкин этиш учун кўп изланади. Фузулий, Фурқат ғазалларига мурожаат қилади, сўзларнинг маъносини кидиради. Байт талкини пировардида шундай ёзади: “Агар биз адашмасак, байтнинг зохирий мазмуни бундай: “эй, бераҳм, бевафо ёр, васлинг учун чолиб югурувчи ошигинга бағир конидин хино боғла. У сенинг вафодор итингдурки, бу “ит”нинг бўйнига хоҳласанг Жон риштасин расан қилгил! Байтдаги “таковар” ва “ит” ҳам, “хино” ва “расан” боғлаш ҳам рамзийдир”¹⁶⁰. Демак, талкиннинг тузилма (структурали), имо-ишора, йиғик нукта (семиотик) таҳлил сингари йўсинлари борки, маънони ҳар томонлама ёритиш, асарни баҳолашда уларнинг ҳиссаси каттадир.

Услуб таҳлили. Услуб ижодкор сийратининг акс этиши. Сийрат — ўзлик, индивидуаллик, ҳеч кимникига ўхшамайдиган асос. Истеъдод — индивидуалликнинг тиник кўриниши, шахс бетакрорлигининг ёркин ифодаси.

Маълумки, адабий танкид ҳам фан, ҳам санъат. Танкид тарихида ўз услубига эга, ёркин истеъдодли мунаққидлар кўп бўлган. XX асрнинг иккинчи ярмидаги ўзбек танкидида из қолдирган бетакрор услубга эга М.Кўшжонов, О.Шарафиддинов сингари танкидчилар ижодида ўзига хос хусусиятлар — дадиллик, масъулият ҳисси, кенг фикрлилик акс этган. М.Кўшжонов характер муммосини асос қилиб олган ҳолда ярим асрлик ўзбек насрини ўзига хос услубда таҳлил ва талкин қилди. Мунаққид ижодида илмий ҳолислик билан коммунистик мафкура яратган адабиётшунослик илми аро зидликнинг пайдо бўлганлиги изчил таҳлилда кўзга ташланди. О.Шарафиддинов калб ва поэзия масаласини кенг ўрганди. Унинг ижодида ярим асрлик ўзбек поэзияси хос усулда таҳлил ва талкин қилинган.

Умуман, таҳлилда бадий асарнинг барча имкониятлари, камчиликлари акс этади. Таҳлил, талкиннинг жозибли бўлишида бетакрор услубнинг аҳамияти каттадир. Услуб — ижодкорнинг ботиний, рухий суврати. Услубда санъаткорнинг моҳияти, дунёкараши, маданий даражаси, бетакрорлиги акс этади. Адабий танкидчи — санъаткор, бетакрор услубга эга ижодкордир. Услубий таҳлил талкиндаги асосий воситалардандир. Ҳар бир давр, миллат адабиёти, ўз услубини намоён этади. Услуб таҳлил-талкиннинг бир кўринишидир. Хуллас, адабий танкиднинг таянч асоси талкиндир. Талкин ёндашувларда, таҳлилларда намоён бўлади. Таҳлил ва унинг кўринишлари асар моҳиятини, кадр-қимматини, имкониятларини

¹⁶⁰ Ҳаққулов И. Бир байт талкини. // Сирли олаат. 1998. № 5. май соли

ёритиб беради. Миллий адабиётнинг асосини етук, бархаёт асарлар ташкил қилади. Мангу бархаёт асарларни истеъдод соҳиблари яратадилар. Адабий танкиднинг нуфузи, обрў-эътибори истеъдодли мунаққидлар фаолиятига боғлиқ. Истеъдод соҳиб адабий матнни талкин, таҳлил қилар экан, ҳақиқий санъат намуналарини саралайди, шунинг учун адабий танкидда талкин, таҳлиллар ҳолис баҳо асосидир.

САНЖАР СОДИҚ (1940). Таникли олим Санжар Содик ўзбек адабиётшунослигига Абдулла Қаҳҳор ижодининг талқикотчиси сифатида кириб келди. 1940 йил 21 июлда Тошкент шаҳрида туғилган олим Й.Охунбобоев номли кўзи ожиз болалар мактаб- интернатида ўқиди. Тошкент Давлат университети филология факультети ва аспирантурасида таҳсил олди. Ҳозирги вақтда ЎзМУ ва ЎзДЖТУда ёшларга таълим бермоқда. Шу пайтга қадар олимнинг 200га яқин адабий-танкидий мақолалари, бир неча китоблари ўқувчилар қўлига етиб борди. 2004 йилда олимга “Республикада хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси” унвони берилди.

“Абдулла Қаҳҳор ижоди ва адабий танкид” мавзуидаги (1997) докторлик диссертацияси адибнинг адабий -танкидий қарашлари таҳлили ва тадқиқига бағишланди.

Унинг “Сўз санъати жозибаси” китобидаги аксарият мақолалар А.Қаҳҳор ижоди ва фаолиятининг бир неча қирралари, хусусан, адибнинг бадиий-эстетик қарашлари акс этган адабий-танкидий мақолалари, қаҳҳоршуносликнинг ўзига хос тарихи, турли хил баҳс-мунозараларда ёзувчининг айрим асарларига доир фикр-мулоҳазаларга муносабати ёритилган. Муҳими, олим ўз қарашларида А.Қаҳҳор ижодий меросига адабий-маданий кадрият сифатида ёндашади ва ёзувчи асарлари замиридаги жозибани кадрлашга, ундан баҳраманд бўлишга даъват этади.

Ўзининг таҳлил ва талқинларида С.Содик бугунги адабий жараён, танкидчиликнинг долзарб муаммолари, етакчи тамойилларини назарда тутди; ўз қарашлари, хулосалари билан унинг тараққиётига муносиб улуш қўшади.

Олимнинг “Ижоднинг ўттиз лаҳзаси” (2005) китоби ҳам адабий-танкидий мақолалардан ташкил топган бўлиб, унда муаллифнинг сўнгги йилларда ёзган ўттизта мақоласи жамланган. Тўпلام ўзига хос композицияга эга: ундаги мақолалар мазмунига кўра уч гуруҳга бўлинган. Биринчи гуруҳга мансуб мақолаларда ҳозирги романчилик тараққиётининг етакчи тамойиллари, асосий ғоявий-бадиий хусусиятлари, шаклий ва услубий ранг-баранглиги тадқиқ этилди. Масалан, улардан бирига тўхталиб ўтсак. Аслида бу “Самиранда исёни” номи билан ЎзАСда чоп этилган 2004 йилнинг энг яхши тақризларидан бири ҳисобланади. Унда адиба Саломат Вафонинг “Тилсим салтанати” романи таҳлил ва талқин

этилган. Кейинчалик олимнинг ушбу китобига “Ҳамир учидан патир” номи билан киритилган, унда асарга баҳо берилиб, ютуқ ва камчиликлари очиб берилган.

Адиба биринчи романи учун материални мавзуни жуда узок ўтмишдан танлагани, асар амазонкалар деб аталувчи жангчи қизлар ҳаётидан олинган, ғаройиб ва нотаниш бир тафсилот билан бошланиши ҳақида сўз юритар экан, беихтиёр китобхонни қизиқтириб қўяди.

Тақризда адиба роман яратиш маҳорәтига хос белгилар куйидагиларда намоён бўлгани кўрсатилади: 1) китобхонни ларзага соладиган воқеани гавдалантириш сўнгра унинг қаҳрамонлар психологиясида ясаган ўзгаришларини маҳлиё қилиш; 2) қизлар руҳий оламидаги янгиланишлар қандай хатти-ҳаракатлар туғдирганини ўзаро боғлиқликда акс эттира бориши натижасида муаллиф воқеликнинг романга хос бадий талқинини яратади; 3) муаллифнинг яна бир маҳорати гуноҳкорни қозикка ўтказиш, мўрчага камаш, қулларни бичиш сингари қадимий жазо усулларини жонлантиради.

Танқидчи одатдаги тақриزلарга нисбатдан романни кенгрок маҳлиё қилишига интиланган. Шунинг учун асар бош қаҳрамони таҳлиliga кенг ўрин берган. Қирк қизларнинг жанг машқлари от устида туриб, бир-бирлари билан курашишлари асар бош қаҳрамони Самиранда онги, қарашлари, характери шаклланган шароитни яққол гавдалантиришга хизмат қилиши ҳақида фикр юритилади. Айниқса, жанг машқлари Самиранда характерга мос жасурлик, чاقқонлик, мақсад сари олға интилиш, инсонийлик ва қаҳрамонлик сингари хусусиятлар худди шундай шаклда, шароитда шаклланганлигини аниқ, равшан тасаввур қилишига йўл очади. Бундан ташқари асарда Самиранданинг ҳаётдаги асосий мақсади унинг кураши тарихий манбалардаги далиллар ёрдамида эмас, балки кўпроқ адибанинг ҳаёллари фантазиясигә кўра тасвирланиши ҳақида фикр юритилади. Шунинг учун ёзувчи Самиранданинг бошидан кечирганларини пала-партиш эмас, балки чиндан билиш мумкиндек мантиқий далиллар боришини таъкидлайди.

Танқидчи ўз тақризида ёзувчининг Самиранда қалбида исён туйғуси тобора кучай борганига ишонтириш учун таъсирчан далиллар, мисоллар, воқеалар топганлигини кўрсатади. Умуман олганда, тақризда Самиранда образининг таҳлили ва талқинига кўп ўрин ажратилган. Самиранда ҳаёти билан боғлиқ воқеанинг кўпчилиги ўқувчида эътироз туғдирмайди. Бунда муаллиф саргузашларни усталик билан бир-бирига қатнаштирилиши, ҳар бирини асослай олиши туфайли Самиранда ҳаётининг кейинги босқичлари мантиқий диллланганлиги очик берилган.

Тақризчи романнинг ижобий хусусиятларини таъкидлар экан, шу билан бирга асарнинг ҳали тугалланмагандек туюлишини ҳам тўғри топиб айтилган. Муаллиф уни давом эттириш мумкинлигига кўп ишоралар

қилинган. Шу туфайли ҳозир романда кўзга ташланган айрим камчиликларни кузатиб кетиш имконияти борлигини қайд этади.

Ҳажман анча катта бу тақриз ўқувчини қизиқтириш хусусиятига эга. Унда рус танқидчиси В. Белинский аънаналари изидан бориш руҳи кучли экани кўринади. Аслида бу усулни ўзбек танқидига М. Қўшжонов олиб кирган эди. Бадий асар сюжетини, образларини таҳлил ва талқин этиш орқали унинг мазмунини қайта хикоя қилиб бериш усулини мазкур тақризда кўрамиз. Бу усул адабий-танқидий асарни жозибали ва ўқимишли қилишига ёрдам беради.

Тақриз навис асар камчиликларини ҳам очик-ойдин кўрсатади: романнинг ҳозирги ҳолида сюжет экспозицияси анча юзаки ва тўлик эмасга ўхшайди, чунки амазон кизларининг ғаройиб яшаш тарзю бахшиёна урф-одатлари, қабихликларю қахрамонликлари муфассал тасвирланган ҳолда уларнинг салтанати, хулқ-атвори, расм-русумлари, тартиблари қандай юзага келгалиги ёзувчи қаламга олган сўгд, массагет, скиф қабилалари ҳаётининг акслантирилган даврнинг аввалги моҳияти ёритилмаган; шу сабабли, романдаги воқеа ходисалар вужудга келиши сабабларини, жонлантирилган ҳаётнинг илдизларини, қахрамонларининг ўтмишини кенг микёсида гавдалантирувчи муқаддима китобни ёзиш мумкинлиги кўринади. Ўшанда романдаги баъзи бепарда, одоб мезонларига мос келмайдиган ўринлардан воз кечиш имкони бўларди ва ҳ.к. Энг муҳими, тақризда холислик, самимийлик, ўзбек адабиётида пайдо бўлган янги романдан хушнудлик хисси ёрқин кўриниб туради. Тақриз якунида С.Вафонинг ушбу романи муаллифнинг ижодий истиқболига умид билан қарашга танқидчи ишонади

Иккинчи гуруҳдаги мақолалар бугунги ўзбек танқиди ва адабиётшунослигининг умидбахш фазилатларини ҳамда ривожига ҳалақит бераётган иллатларни аниқлашга бағишланган. "Жилалар жозибаси" мақоласи О.Шарафиддиновнинг портретнавислик соҳасида эришган маҳорати таҳлил этилса, "Олам ичра олам яралмиш" мақоласида академик Б.Назаровнинг "Ғафур Фулом олами" деб номланган янги тадқиқотига баҳо берилади. Муҳими, С.Содик қайси бир китоб ҳақида гапирмасин, унинг нуқсонларини одиллик билан тўғри кўрсатиб ўтади (м: Фитратшуносликнинг янги саҳифалари" мақоласи). Баъзан эса талабчан мунаққиднинг танқид тўғриси кескинлаштирилганлиги, муаллифларни танқид қилаверишга мойиллигини ҳам айтиб ўтиш керак. Буни сарлавҳасиданок киноя руҳи сезилиб турган "Жазав", "Таажжуб", "Ҳайрона бўлдим, найлайн" мақолаларида кўриш мумкин.

Учинчи гуруҳда эса халқ севган санъаткорларнинг ижодий портретлари яратилган. Мазкур китоб олимнинг адабий жараёндан бохабар, унинг сергак кузатувчиси эканлигидан далолат беради.

Умуман олганда, С.Содикнинг адабий-танкидий тадқиқотлари ўқувчини сергакликка, бадний матн ичига чуқур кириб боришга ундаши жихатидан ахамиятлидир.

ХОТАМ УМУРОВ (1942). Жиззах вилояти Жиззах туманидаги “Тошкентлик” маҳалласида хизматчи оиласида таваллуд топган. Самарқанд давлат университетининг филология факультетини 1964 йилда аъло баҳоларга тугатгач, ЎзФА Тил ва адабиёт институтининг аспирантурасига қабул қилинади.

1968 йилдан СамДУ ўзбек адабиёти кафедрасида ўқитувчи бўлиб ишлаб боради.

1971 йилдан 1993 йилгача Садриддин Айний номидаги Самарқанд давлат педагогика институтида ўқитувчи, ўзбек адабиёти кафедраси мудири (1971-1991), доценти (1973-1986), ўзбек филологияси ва чет тиллар факультети декани (1991-1993) лавозимларида ишлади. 1993-1998 йилларда Алишер Навоий номидаги Самарқанд давлат университети Ҳозирги замон ўзбек адабиёти кафедрасининг профессори, 1999 йилдан ҳозиргача кафедра мудири вазифаларида фаолият кўрсатиб келмоқда.

Ҳ.Умуоровнинг илмий фаолиятида ўзбек адабиётида психологизм муаммосини, хусусан, ўзбек романларида психологизм масаласини ўрганиш марказий ўрин тутади. Адабий қаҳрамонлар руҳий оламини очиб беришнинг йўллари ва воситалари муаммосини текшириш устидаги меҳнатлари натижасида А.Қодирийнинг “Ўтган кунлар”, Ойбекнинг “Кутлуг кон”, А.Қаххорнинг “Сароб” романларида ёзувчиларнинг турли психологик ҳолатларни тасвирлашдаги маҳоратини илк мартабага атрафлича ёритиб берди.

Шуниси характерлики, А.Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романига ноҳолис ҳужумлар бўлганида, Ҳотам Умуоров уни дадил ҳимоя қилган, ўчмас бадний қийматини исботлаганлардан бири бўлди. Хуллас, адабий танқидга, ўзбек романчилигида психологизм муаммосига ва адабиётуносликнинг турли мавзуларига бағишланган ўнлаб китоблари, 50 дан ортиқ илмий, 400 дан ортиқ илмий-оммабоп мақолалари эълон қилинган. Бу ишларнинг энг характерли хислати – уларда бадний маҳорат сирларининг ўрганилиши ва асосланишидир.

Олимнинг илмий фаолиятини тўрт йўналишга бўлиш мумкин.

Биринчидан, унинг ўнлаб илмий тадқиқотлари адабий танқид масалаларига, бадний маҳорат ва ўзбек романчилигида психологик тасвир муаммоларига бағишланган. Булардан «Тахлил санъати» (Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги адабий-бадний нашриёти, 1978; монография), «Ўзбек романчилигида психологизм» (Тошкент, «Ўқитувчи», 1982; назарий қўлланма), «Становление психологизма и психологического анализа в узбекском романе» (Тошкент, «Ўқитувчи», 1982; Пособие для студентов

филологических факультетов), «Бадий психологизм ва хозирги ўзбек романчилиги» (Тошкент, «Фан», 1983; монография), «Қаҳрамоннинг маънавий олами ва эпиклик» (Тошкент, «Фан», 1995; монография), «Маънавият ва бадиият» (Самарқанд, «Сугдиёна» нашриёти, 1998; Адабий-танқидий мақолалар тўплами), «Адабиётшуносликка кириш» (Самарқанд, 2000; қўлланма), «Бадий ижод асослари» (Тошкент, «Ўзбекистон», 2001; дарслик) «Адабиёт назарияси» (Тошкент, «Шарқ», 2002; Дарслик), «Адабиёт қоидалари» (Тошкент, «Ўқитувчи», 2002, 2004, 2010, 2011; Академик лицейлар учун ўқув қўлланма), «Адабиётшунослик назарияси» (Тошкент, А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004; Дарслик), «Вақт» шеърининг поэтикаси (Самарқанд, СамДУ нашри, 2003; Ўқув қўлланма), «Сайланма» (Тошкент, «Фан», 2007-2011, беш жилдлик) каби асарлари характерлидир.

Иккинчидан, ўнлаб тадқиқотлари ўқув-услубий йўналишга бағишланган. «Студентларни илмий тадқиқот ишларига ўргатиш» (Самарқанд, 1980), «Адабий танқид назарияси» (Самарқанд, 1988), «Адабиёт ва музика бирлашганда» (Самарқанд, 1989), «Олий таълимда лекция» (Самарқанд, 1996), «Илмий асар ва унинг жанрлари алифбоси» (Самарқанд, 1997), «Адабий сабоқлар» (Самарқанд, 2004), «Илмий тадқиқот асослари» (Самарқанд, 2005), «Талабанинг ҳикмат китоби» (Самарқанд, 2008) кабилар шулар жумласидандир.

Учинчидан эса, ўтган улуғ олимлар, фан ва санъат фидойилари, давлат арбобларига бағишланган ўнлаб китоб ва мақолалари мавжуд. Бунга, «Шоир, олим, педагог» (Тошкент, 1977), «Орифжон Икромов замондошлари хотирасида» (Самарқанд, 1991), «Ота» (Тошкент, 1994), «Акамлардан қолган мерос» (Самарқанд, 1996), «Умрбоқийлар» (Самарқанд, 2000), «Уйғоқ дарёлар» (Самарқанд, 2001), «Ҳаёт ва адабиёт нур сочганда...» (Самарқанд, 2003), «Шеърят маликаси билан ғойибона суҳбатлар» (Самарқанд, 2004), «Сирлар учини сир очар» (Тошкент, 2006) каби ўнлаб рисола ва эсселарини мисол келтириш мумкин.

Бундан ташқари бир қанча мақола ва бадиҳалар, бутун-бутун тадқиқотлар Ҳамид Олимжон, Зулфия ижодига тегишлидир. «Қадрдон шоир сиймосини яратиш йўлида» (Тошкент, 1979), «Шоир калбининг сеҳри» (Тошкент, 1980), «Қўш қанот сеҳри» (Тошкент, 1982), «Бадий ижод мўъжизалари» (Самарқанд, 1992), «Шеърят маликаси» (Самарқанд, 1996), «Қалблар қўшиғига айланган умр» (Самарқанд, 2009) га ҳоказоларни айтишимиз мумкин. Унда ўзбек адабиётида ўчмас из қолдирган икки ижодкорнинг ҳаёти ва ижоди асосида адабиётнинг умумий масалалари ҳақида қўламли фикрлар юритилади, ижодий ҳамкорлик, ижодкорларнинг бир-бирига таъсири, уларнинг замонавийлиги ва абадийлиги ҳамда баъзи асарларининг туғилиши ҳақида қимматли маълумотлар беради.

Хусусан, Ҳамид Олимжоннинг шоир бўлиб етишишидаги омиллар, хусусан, у туғилиб ўсган оилага хос анъаналар – маърифатпарварлик, шеърятга яқинлик хислатлари ҳақидаги кузатишлари диққатга сазовор.

Х.Умуров педагогик фаолияти, олий ўқув юртлари ва академик лицейларда адабиётшунослик фанларини ўқитишдаги хизматлари учун Республика ҳукумати ва университет маъмурияти томонидан бир неча фахрий ёрликлар ва 1982 йилда “Ўзбекистон халқ маорифи аълочиси”, “СССР халқ таълими аълочиси” фахрий нишонлари билан тақдирланган. 2000 йилда “Самарканд давлат университетида хизмат кўрсатган профессор” унвонига сазовор бўлган.

НЎЪМОН РАҲИМЖОНОВ (1944). Тошкент вилоятининг Қибрай туцмани Яланғоч кишлоғида туғилган олим Ўзбекистон 1961 йил Ўрта Осиё Давлат университети (ҳозирги Миллий университет) ўзбек филологияси факультетида таҳсил олди. 1966 йилдан бошлаб бир канча газета ва журналларда муҳаррир, бўлим мудири вазифаларида фаолият юритди. 1979 йилдан бошлаб, ЎзРФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида катта илмий ходимликдан бўлим мудири вазифаларида ишлаб келмоқда. 1975 йил “Лирик поэма” мавзуида номзодлик, 1989 йил “Ҳозирги ўзбек шеърятининг тараққиёт тенденциялари” мавзуида докторлик диссертациясини ёқлади, профессор даражасига етишди.

Ҳозирги адабий жараёнда фаол иштирок этаётган, мақола, тадқиқот, монографиялари долзарб муаммоларга бағишланган, изланувчан, дадил ва ўқтам фикрлари билан эл-юртга танилиб қолган адабиётшуносликнинг янги бир авлоди танқидчиликка ўтган асрнинг 60-йиллар охири – 70-йиллар бошида кириб келди. Улар орасида дастлабки мақолалари, рисола ва тадқиқотлари билан мутахассислар эътиборини тортганлардан бири Нўъмон Раҳимжонов бўлди.

“Давр ва ўзбек лирикаси (1979), Шоир ва давр” (1983), Ўзбек совет адабиётида поэма”(1986), “Ўзбек поэмасининг ривожланиш хусусиятлари” (1990), “Асқад Мухтор поэтикаси” (2003), “Ҳалима Худойбердиева лирикаси” (2004, ҳаммуаллифликда), “Тарихий киссалар ҳақиқат излайди” (2005, ҳаммуаллифликда), “Мустақиллик даври ўзбек шеърятини” (2007) монографиялари, “Шеър сеҳри” (1983), “Фалсафий лирика” (1986), “Ўзбек адабиётшунослиги ҳозирги босқичда” (1986), “Илмий тафаккур жилolari” (1991) рисолалари, “Бадний асар биографияси” (2008) ўқув қўлланмаси, “Нур боқийликдур” эссеси ва уч юздан ортик илмий-усулий, адабий - танқидий мақолалари чоп этилган.

Н.Раҳимжоновнинг илмий ижодий фаолиятининг асосий йўналишлари:

1. XX аср ҳамда XXI аср тонги ўзбек шеърятининг тарихи, назарияси ҳамда тараққиёт тенденциялари.

2. Адабий жараён психологияси.

3. Бадий ижод эстетикаси. Сўз санъаткорларининг ижодий лабарторияси, ижод жараёни.

4. Ўзбек фани тарихи ва ривожланиш хусусиятлари. Бу йўналишда Ҳ.Абдуллоев, О.Содиқов, Х.Сулаймонова каби йигирмадан зиёд фан арбобларининг, И.Султон, М.Кўшжонов, Ш.Шоабдурахмонов каби кўплаб йирик олимларнинг ижодий портретлари яратилган.

5. Бадий таржиманинг илмий ҳамда амалий масалалари.

Н.Раҳимжонов мумтоз ва замонавий адабиёт ҳақида, адабиёт назарияси ва методологик муаммолар хусусида эркин фикрлайди, бироқ унинг тадқиқотлари асосий йўналишини XX аср ўзбек шеърятини ва дostonларини ўрганиш ташкил этади. У кичик бир мақоладан тортиб, йирик монографиягача доимо аниқ бир муаммо атрофида мулоҳаза юритади, ёзганда ҳам, шунчаки, бирор гапни айтиш учунгина эмас, фикр юритаётган масала хусусида куюниб, самимий ёзади. Олим тадқиқотларида XX аср ўзбек шеърятини ва дostonчилигининг тараққиёт тамойиллари, бу тамойилларни белгилаган асарлар моҳияти ҳамда муаллифларнинг индивидуал услублари илмий жиҳатдан аниқ ёритилган. Жумладан, унинг “Давр ва ўзбек лирикаси” китобида ўтган асрнинг иккинчи ярмидаги лирик шеърятимиз ютуқ ва камчиликлари ўрганилган бўлса, “Ўзбек совет адабиётида поэма” монографиясида дostonчиликдаги ютуқлар умумлаштирилди, қатор асарлардаги саёзликларнинг сабаблари кўрсатилди.

Н.Раҳимжоновнинг ўзбек шеърятинидаги қатта жанрлар, хусусан, дostonларни ўрганишга қўшган ҳиссаси салмоқлидир. Унинг бу соҳалаги тадқиқотлари ўзбек адабиётшунослиги раванкига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди.

Танқидчи Шукрулло ижодига бағишланган “Шоир ва давр” (1983) монографиясида шоирнинг салкам қирқ йиллик ижодига назар ташлади. Унинг сара шеърларини, дostonларини тўлқинланиб таҳлил этди.

Олимнинг Ҳ.Худойбердиева лирикаси тадқиқига бағишланган китоби бу ҳиссос шоира ижодининг нафис қирралари яхлит ўрганилган тадқиқотлардан бири саналади.

Н.Раҳимжоновнинг янги ишларидан бири Асқад Мухтор ижодининг сўнгги босқичларини ўрганишга бағишланди. Мунаққид ўзбек шеърятинида фалсафийлик муаммоларини ўрганар экан, вақт ва умр моҳияти, тириклик ва инсон боқийлиги, ҳақиқат ва гўзаллик, риё ва тубанлик каби инсониятни азалдан тўлқинлантириб келган масалаларга эътиборни тортади. Асқад Мухтор шеърятинида ҳам танқидчинини, асосан, фалсафийлик масалалари кизиқтиради. Бу улкан санъаткор ижодини у “Асқад Мухтор поэтикаси” (2003) китобигагина келиб ўргангани йўқ. Шоир асарларини у ўтган асрнинг 70-йилларида тадқиқ этга бошлади. “Давр ва ўзбек лирикаси”да

хам унга алоҳида аҳамият берди. Бу икки китоб ўртасида салкам йнгирма беш йиллик муддат ётади. Ҳар икки ишдаги кузатишларни солиштириш танқидчининг А.Мухтор шахси ва ижодига қарашлари изчил ривожланиб борганини кўрсатади. Айниқса, шоирнинг фалсафий оламига кириб бориши асносида олимнинг ўз назарий олами, руҳий дунёси, фалсафий мушоҳадалари ҳам ўсиб боргани кўринади.

Олим устозлардан ўрганди, уларга ҳамкорлик қилди, кези келганда, уларнинг тадқиқотларини таҳлил этди. Адабиётшунослигимиз дарғаси И.О.Султонов билан бирга матбуотда адабий суҳбатлар уюштирди, унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида каттагина китоб ёзди. “Бадий асар биографияси” (2009) китобида ўзбек адабиётшунослигида биринчилардан бўлиб, санъаткор ижоди ва маҳорати Иззат Султон ҳаёти ва ижоди мисолида унинг бевосита ижодий лабораториясига кириб ўрганилди.

Бу тадқиқот янгича йўналишда ёзилганлиги билан диққатни тортади. Унинг ўзига хослиги нимада кўринади? Маълумки, “биография” сўзи таржимаи ҳол маъносини билдиради. Шу кунгача адабиётшуносликда ёзувчи биографияси деб аталган истилоҳ кенг қўлланилар ва у адибнинг таржимаи ҳоли ҳақида маълумот берар эди. Бу тадқиқот эса бадий асарнинг таржимаи ҳолига бағишланган. Айни шу жиҳат унинг илмий янгилиги ва аҳамиятини кўрсатади.

Бундай йўналишдаги тадқиқотларда ижодкор лабораториясига кириш, унинг ижод жараёни билан чуқур танишиш, асар ғоясининг туғилиши, яратилиши, нашр эттирилиши тарихи билан батафсил танишиш имконияти катта эканлигидан хабардор бўласиз. Бунда адибнинг ўз иқдорлари муҳим роль ўйнайдик, адабиётшунос Н.Раҳимжонов тадқиқоти айнан шу томондан ҳам кизиқиш уйғотади.

Тадқиқотда академик адиб, адабиёт илмининг дарғаларидан бири Иззат Султоннинг ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ лавҳалар, тафсилотлар, муҳим жиҳатлар батафсил ёритилган. Бунда олимнинг кўп йиллар И.Султон билан бирга бўлганлиги катта ёрдам берган. Унинг таъкидлашча, Иззат Султондек бағри кенг олим, аллома ижодкор билан бирга ишлаш, унинг мактабида чархланиб, неча йиллар ҳамфикр бўлиш бу асарнинг яратилишига замин бўлган. Олим устози билан бўлган кўпчилик воқеаларни, иш жараёнида ва бошқа пайтларда ўтказилган суҳбатларни хотира сифатида ёзиб борган. Бу эса бугун ана шундай янгича йўналишдаги асарнинг пайдо бўлишида олимга жуда қўл келган ва шу билан бирга асарнинг ўқимишли чикишини таъминлаган. Бундай йўналишдаги асарларнинг аҳамиятли жиҳатлари кўп: биринчидан, китобхон мазкур илмий-танқидий асарни зерикмай, кизиқиб ўқийди, иккинчидан, йирик олим Иззат Султон шахси, ижоди, у яшаган давр, муҳит билан янада яқиндан танишади, учинчидан, ижод онлари, ҳар бир асарнинг туғилиши, дунё юзини кўриши мураккаб жараён эканлигини

англаб етади, тўртинчидан, китоб муаллифининг кифаси ҳам билан чуқурроқ танишади.

Н.Раҳимжоновнинг “Мустақиллик даври шеърляти” китоби ва ундаги мақолалар бугунги адабиётимиздаги ўзгаришлар, янгиланишлар хакида ёрқин тасаввур беради.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг (1982), Ўзбекистон Журналистлар уюшмасининг (1973) аъзоси Н.Раҳимжонов бугунги кунда ҳам ўз изланишларини давом эттириб, фан номзодлари ва докторлари етиштириш йўлида самарали меҳнат қилмоқда.

ХУРШИД ДЎСТМУҲАММАД (1951). ўзининг сермазмун ва сермахсул ижоди билан ҳозирги адабий жараёнда алоҳида ўрин эгаллаган ёзувчи ва танқидчи Х.Дўстмуҳаммад 1951 йилда Тошкентда дунёга келди. ТошДУнинг журналистика факультетида ўқиди (1969-1973). “Фан” нашриётида, “Фан ва турмуш” журналида, “Қишлоқ хақиқати” газеталарида ишлади. 1986 йилдан “Ёш куч” журналида аввал бўлим мудири, бош муҳаррир ўринбосари, бош муҳаррир сифатида фаолият кўрсатди. Республика Президенти Девонида хизмат қилди.

Адиб дастлабки ҳикоя ва киссалар ёзиш билан адбий жамоатчиликка танилди. “Жажман” ҳикояси билан адиб ўзбек модерн ҳикоячилигини ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшди, бу йўналишда ёзилган “Ўзим”, “Меҳмон” сингари ҳикоялари ҳам китобхонлар эътиборини қозонди.

Адибнинг биринчи романи “Бозор” “Офарин” мукофотиға сазовор бўлди, бу асар унинг модерн йўналишда ҳам маҳорат билан қалам тебратаётганлигини ёрқин намён эта олди, у ушбу романи орқали бугунги ҳаётимизға танқидий нуқтаи назардан теран назар сола олди.

Х.Дўстмуҳаммад таржимон сифатида ҳам фаолдир. У япон адиби Акутагава Рюкскенинг “Расёмон дарвозаси” ҳикояси, Т.Пўлатовнинг “Етти хузур ҳаловат ва қирқ қайғу алам” романини таржима қилган.

Ҳозирги замон ўзбек ёзувчилари ижодига назар солинса, кўпчилиги адабий танқид муаммолари билан кам шуғулланаётганлиги кўрнади. П.Қодиров, Ш.Холмирзаевдан кейин адабиёт майдонда адабий танқид билан шуғулланадиган ижодкорлар янада қамайди. Х.Дўстмуҳаммаднинг ҳозирги адабий жараёндаги бошқа адиб ва шоирлардан фарқи шундаки, у адабиётшунослик соҳасида ҳам қалам тебратиб, адабий жараёндаги муаммоларни ўрганиб келмоқда. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация химоя қилди, докторлик диссертацияси устида ишламоқда.

Х.Дўстмуҳаммаднинг “Озод изтироб қувончлари” (2000) китобида муаллиф китобхонни гоҳ адиб, гоҳ публицист, гоҳ адабиётшунос, гоҳ фикрга ташна зиёли сифатида маърифий суҳбатларға чорлайди. Китобдан ўрин олган мақолаларда адибнинг адабиёт ва ҳаёт, “хиссиётни

тарбиялайдиган эхтирос”, кечиккан хайрат, умуман, фалсафий ўйлар, хотиралар, қалб кечинмалари ифодаси китобхонни ҳам бефарқ қолдирмайди. “Отабек шуурининг оний сурати” мақоласида А. Қодирийнинг маҳорати ҳақида янгича кузатишлар ифодаланади. “Ўткан кунлар”нинг бадий асар сифатида умрини узайтирган, унинг ҳозирги мухлислар назарида ҳам кадр-қиммат топганлигининг бош омилларидан бири унда китобхонни ўйлашга, мушоҳадага ундовчи санъаткорона бадий тасвир воситалари мавжудлиги деган хулосага келади танқидчи.

Х.Дўстмухаммад япон адаби Акутагава Рюноскэнинг “Бисей садокати” ҳикояси билан Ойбек лирикаси ўртасида ғаройиб оҳангдошлик борлигини топади. “Нажот муҳаббатдами ё ...нафратда?” мақоласида эса улкан истеъдод соҳиблари япон Акутагава Рюноскэ ва ўзбек Ғафур Ғулом қаламига мансуб икки ҳикояни қиёслар экан, шундай хулосага келади: “Бир сўз билан айтганда, “Расёмон дарвозаси”даги муҳтожлик инсон табиатидаги ёвуз майлни кўзгатиб юбориши, “Менинг ўғригина болам”да эса энг қаттол укубатлар остида ҳам инсон ўзлигини асраб қолиши мумкинлиги тасвирланган. Япон ҳикоясида шароит инсонни мувозанатдан чиқаради, ўзбек ҳикоясида эса айни шундай ҳолат инсонни янада инсонийроқ бўлишга даъват этади”¹⁶¹. Мақолани ўқиган ўқувчи қалбида Ғ.Ғуломга ва унинг қахрамонларига нисбатан самимий меҳр уйғонганини сезмай қолади.

Х.Дўстмухаммаднинг “Ижод-кўнгил мунавварлиги” китоби ҳам ижодий портрет, очерк, суҳбат, лавҳа ва эсселардан ташкил топган. Улар миллий маънавиятимизнинг, қолаверса, жаҳон бадиятининг атоқли намояндалари, етук сиймолари. Мунаққид ҳар бир ижодкорнинг руҳий олами, шахси, ҳар бир асарнинг мазмун-моҳиятини самимийлик билан ўрганади. Шу боис бадий ижодни кўнгил мунавварлиги деб атайтиди. “Бу халқнинг, юртнинг қалби, шуурини - икболни нурафшон қиладиган мунавварликдир. Бу мунавварликдан ҳар қанча баҳра олинг, у туганмас-битмасдир, зеро уларнинг ҳар бирини истаганча тадқиқ қилинг, уларнинг ҳар бири ҳақида истаганча ёзинг... Шу боисдан ҳар қандай хотира, ҳар қандай суҳбат, ҳар қандай баҳс мунозара, таассуроту тасаввурлар ўша инсон, ўша асар ҳақидаги билимларга дебеча. ўша мунаввар оламга олиб борувчи сўқмоқ йўлнинг бошланишидир, ҳолос”¹⁶².

Китоб мундарижасидаги фаслларнинг номланиши ҳам адабнинг илмий-бадий тафаккури юксаклигидан дараж беради. “Вазмин жилвалар”да А.Қодирий, Ғ.Ғулом, А.Мухтор, Н.Аминов, Т.Мурод каби ўзбек ёзувчилари, уларнинг ижоди ҳақидаги кузатишлар, хотиралар ўрин олган бўлса, “Дахлсиз дунё”да О.Шарафиддинов, У.Норматов, И. Ғафуров, М.Саъдий, Ў.Ўтаев каби мунаққидлар ҳақида самимийлик билан сўз

¹⁶¹ Х.Дўстмухаммад. Озод изтироб қувончлари. Т.: Маънавият. 2000. - Б. 41.

¹⁶² Х.Дўстмухаммад. Ижод-кўнгил мунавварлиги. Т.: Мумтоз сўз. 2010. - Б. 5.

юритилади. “Одам бахтли яшамок учун яратилган” фаслида чет эл ёзувчиларининг ижод дунёсига назар солинади.

“Ижод – кўнгил мунавварлиги” сизга жаҳон адабиёти, маданияти ва санъатининг Рембранат, Чаплин, Кафка, Ж.Жойс, Достоевский каби мана-ман деган вакиллари, ўзбек адабиётининг А.Қодирий, Ғ.Ғулумдан, О.Шарафиддиновдан тортиб, Мирпўлат Мирзо ва Назар Эшонқулгача бўлган вакилларининг маънавий-маърифий дунёси, инсон, ҳаёт, адабиётга қарашлари ҳақида маълумот беради. Шунингдек, уларнинг бизга шу вақтгача номаълум бўлган руҳий қирраларини очади. Х.Дўстмуҳаммад мустақиллик даври адабиёти, адабий жараёнининг фаол кузатувчиси сифатида унга баҳо бера олади. Шу билан бирга “XX аср менинг ҳаётим” номи остида “Жаҳон адабиёти” журнали саволларига жавоб берганда, келгуси асрда ўзбекнинг бош фазилати илмга ташналик, фикрпарварлик, диди нозиклик, тадбиркорлик, топқирлик, жасоратлилик, қонунпарварлик, ҳолислик ва бағрикенглик бўлиши зурур деб ҳисоблайди. Миллий адабиёт миллат менталитетини, яъни халқнинг сифат даражасини ошириши ҳақидаги фикрлари, умуман, адиб ва мунаққид Х.Дўстмуҳаммаднинг адабий-танқидий қарашлари истиклол даври китобхонининг дунёқарашини ўзгартиришга ёрдам бера олиши билан аҳамиятлидир.

ШУХРАТ РИЗАЕВ (1958). (Шухрат Ризо). Тошкент шаҳрида туғилди. ТошДУ (ҳозирги Миллий университет)нинг ўзбек филологияси факультетида (1975-1980) ўқиди, сўнг сиртдан аспирантурада таҳсил олгач, маълум муддат талабаларга дарс берди. Ойбек уй-музейида катта илмий ходим (1980-1989) бўлиб ишлади. Ўзбекистон Республикаси Президенти девони, Вазирлар Маҳкамаси, Маданият ва спорт ишлари Вазирлиги, Давлат ва жамият қурилиши академиясида масъул лавозимларда ишлаб, ташкилотчилик ишларида катта тажриба орттирди, жумҳуриятдаги катор муҳим маърифий, илмий долзарб тадбирларнинг амалга оширилишида фаол иштирок этди. Бу лавозимлар Ш.Ризаевнинг талабалик йилларидаёқ бошланган илмий кизиқишларини сусайтиргани йўқ, аксинча, унга изчил ва тизимли йўналиш берди. Ёш шоирлар ижоди таҳлил этилган “Шеърят бўсағасида эзгу тилак билан” (1980) номли дастлабки мақоласи эълон қилинганда Шухрат 22 ёшда эди. Шундан буён унинг ўнга яқин монография, рисола, мақолалар тўплами, ҳаммуаллифликда кўплаб адабиёт дарсликлари ва қўлланмалари, юз элликка яқин мақолалари эълон қилинди.

Ш.Ризаев ўзбек адабиётшунослигининг тарих, назария ва адабий танқид йўналишларида ҳамда театр, кино танқидчилиги соҳаларида тадқиқотлар яратиб келмоқда. Булар ичида Б.Қосимов, Ш.Юсупов, У.Долимов, С.Аҳмедовлар билан ҳамкорликда олий ўқув юрглари учун

ёзилган фундаментал “Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти” (2004) дарслиги муҳим ўрин тутади.

Ш.Ризаев деярли ўттиз йилдан буён жадид драматургияси муаммоларини ўрганиб келади. Бу йўналишда у ўнлаб илмий мақолалар ёзди. “Ўзбек жадид драматургиясининг шаклланиш манбалари” мавзuida номзодлик диссертациясини ёқлади. “Жадид драмаси” (1997) монографиясини эълон қилди. Олим, шунингдек, жадид драматургияси намуналаридан дастлабки саккизтасини араб алифбосидаги нашр матни асосида таъдил қилиб, нашр эттирди.

М.Бехбудий, А.Авлоний, Сиддикий Ажзий, Ҳамза ижоди билан боғлиқ қатор янги фикрлар ўртага ташланган мақолалари, жадид адабиёти хусусида илгари сурган қарашлари унинг “Саҳна маънавияти” (2000) номли мақолалар тўпламида акс этган эди.

Ш.Ризаевнинг 5-,6-,9- синфлар учун ҳаммуаллифликда яратилган “адабиёт” дарслик мажмуалари, ўқитувчилар учун методик қўлланмалари (2003, 2011) ҳамда “Бошқарувчинг маънавий асослари” (2007, 2009), “Жамиятни маънавий юксалтириш стратегияси” (2010) номли дастур ва қўлланмалари ёшларга истиклол руҳини сингдириш ҳамда жамиятимизнинг маънавий асосларини мустаҳкамлаш ишида муҳим аҳамиятга эга.

Ш.Ризаевнинг ижодий портрет ва эссе жанрларидаги ўзбек адабиёти ва санъати арбоблари О.Шарафиддинов, Б.Йўлдошев, Р.Иброҳимова, Р.Аҳмедова, М.Йўлчиевага бағишланган ишлари “Сурат ва сийрат чизгилари” (2010) китобида ўз ифодасини топди. Булардан ташқари у Ойбек, Шухрат, А.Мухтор, Ў.Умарбеков, Х.Дўстмуҳаммад, Э.Аъзам, Усмон Азим каби адиблар ижодий портретларига чизгилар, тақризлар эълон қилиб, адабий жараёнда фаол иштирок этиб келмоқда.

Олим бадий ижод, таржима соҳаларида ҳам қалам тебратмоқда, “Искандар”, “Дискотека”, “Она”, “Етакчи” каби саҳна асарлари, Кобо Абенинг “Қумдаги аёл”, Фотима Галернинг “Малика”, Нил Саймонинг “97- хона” пьесалари, таржималари фикримизга мисол бўлади, улар республикамизнинг турли театрларида қўйилган. Сценарийлари асосида йнгирмага яқин ҳужжатли фильмлар суратга олинган. Пьесалари, адабиёт, театр, кинога бағишланган мақолалари “Маънавият манзиллари” (2008) китобида чоп этилди.

ДИЛМУРОД ҚУРОНОВ (1960). Кейинги чорак аср мобайнида ўзбек танқидчилигида фаол меҳнат қилаётган, мақолалари ва ўткир фикрлар туфайли қатта кизикиш билан ўқиётган ва баҳсларга сабаб бўлаётган, бадий асарларга муносабатда қатор янги қарашлар, янги мезонларни илгари сураётган мунаққидлардан биридир. Д.Қуროнов 1960 йилда Ўшда туғилди. Мактабдан сўнг қурилишда ишлади, харбий

хизматни ўтади. Андижон давлат тиллар педагогика интситутининг рус тили ва адабиёти факультетида ўқиди (1982-1987). Маълум муддат шу даргоҳда муаллимлик қилди. ТошДУ аспирантурасида тахсил олди. “Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романида характерлар психологизми” (1992) мавзуида номзодлик, “Чўлпон поэтикаси (насрий асарлари асосида)” мавзуида докторлик диссертациясини химоя қилди.

Д.Куронов мунаққидлик фаолиятини кўп йиллардан буён Андижон давлат университетида ёш авлодга таълим-тарбия бериш билан бирга қўшиб олиб боради. Проф. Д.Куронов 1998- 2009 йилларда филология факультети декани бўлди. 2009 йилдан бошлаб, мазкур университетнинг “Илмий хабарнома” журналига муҳаррирлик қилиб келмоқда.

Танқидчи адабий жараёнга ўтган асрнинг 90-йилларидан кириб келди. Чўлпон ҳақидаги дастлабки мақолаларийёқ жамоатчилик эътиборини тортди. Унинг бу борадаги изланишлари янги йўналишдаги, Истиклол даври ўзбек танқидчилигининг дастлабки натижалари қаторидан ўрин эгаллади. Шу маънода, янги давр ўзбек танқидчилиги методологиясининг шаклланишида, танқидга янги мезонларнинг кириб келишида камгарона бўлса-да, мунаққид Д.Куроновнинг ҳам ҳиссаси бор.

Олим илмий ишларининг салмоқли қисми Чўлпон ҳаёти ва ижодига бағишланган. У истиклолнинг дастлабки йилларида О.Шарафиддинов раҳбарлигида бошланган Чўлпон ижодини ўрганишгина эмас, ижодий меросни тиклаш, унинг намуналарини чоп этиш ва оммалаштиришда фаол иштирок этди. Адиб асарларининг 2- ва 3-жилдларини нашрга тайёрлади. Унинг “Рухий дунё таҳлили” (1995), “Истиклол дарди. Чўлпоннинг ижтимоий-сиёсий қарашлари тадрижи” (2000), “Чўлпон поэтикаси” (2004) каби тадқиқотларида санъаткорнинг янги ўзбек насри тараккиётида тутган ўрни, асарлари бадиияти масалалари атрофлича тадқиқ этилди. Чўлпон ижодининг, айниқса, жаҳон адабиёти контекстида ўрганишга ҳаракат қилиниши, асарлари бадиий-ғоявий ўзликни белгилаган ижтимоий-психологик омиллар билан алоқадорликда очиқ берилиши бу тадқиқотлар қадриятини белгилашда муҳим аҳамият касб этади.

Д.Куронов илмий фаолиятига хос хусусиятлардан бири, тадқиқотларида жаҳон адабиётшунослигининг янги ютуқларини ўзбек адабиётини ўрганишга тадбиқ этароқ янада ривожлантириш ва бойитишга интилишда намоён бўлади. Жумладан, Чўлпон ижодини ўрганишда у психоанализ, герменевтика таълимотларига таянди, тадқиқотларида структурал, семиотик, микроаналитик таҳлил усулларини қўллади. Айни пайтда, мазкур усуллардан систем комплекс ёндашув асосида фойдаланишга ҳаракат қилади. Бу эса, ўз навбатида, Чўлпон асарларининг бетакрор поэтикасини, ундаги назокат ва шиддатларни илмий жиҳатдан асосли очиқ беришга замин яратди.

Асар тадқиқига янгича ёндашув Д.Куроновнинг замонавий асарларгина эмас, адабий меросга бағишланган ишларида ҳам кўзга

ташланади. Жумладан, унинг Ҳ.Усмонов билан ҳаммуаллифликда ёзилган “Идеал ва бадий яхлитлик” (1995) мақоласини адабий асарга янгича муносабат масаласининг назарий муаммоларини ёритишга бағишланган маълум маънодаги дастурий изланиш сифатида баҳолаш мумкин. Мақолада илгари сурилган назарий фикрларни муайян вақт ўтгач, А.Қодирий, Ғ.Ғулом, Ойбек, А.Қаҳҳор, Ҳ.Олимжон асарларининг янгича талқинига бағишланган туркум ишларида муаллифнинг ўзи амалда тадбир эта бошлади. Уларда айрим баҳсли ўринлар йўқ эмас. Асардаги у ёки бу нуқтани, ёзувчи ижодий ниятини гипотетик баҳолаш масаласида баъзан зўрма-зўракилик, баъзан далиллашнинг етишмаслиги сезилиб қолади. Бундай ёндашувга проф. Н.Каримов, ф. ф. доктори Ғ.Мўминов каби адабиётшунослар ўз вақтида баҳсли муносабатларини билдирдилар. Бирок, бундан катъий назар Д.Қуроновиқнинг мақолалари адабий жамоатчиликда катта кизиқиш уйғотди. Баҳс-мунозаралар муаммога янада чуқурроқ ва аниқроқ ёндашувга даъват этди. Олимнинг бу йўналишдаги мақолалари яқин ўтмиш, айниқса, шўро даврида асарлардаги эътибордан четда қолиб келган маъно кирралари ва тағкатламларни очишга интилиши, давр контекстидан келиб чиқиб, ижодкор руҳияти ва бадий ижод табиатига хос хусусиятларни англаган ҳолда амалга оширишга ҳаракат қилиниши жиҳатидан илмий қиммат касб этади.

Илмий ва педагогик фаолиятни уйғунликда олиб бораётган Д.Қуронов олий ўқув юртлири талабалари учун “Адабиётшуносликка кириш” (2002, 2004, 2007) дарслиги, ҳаммуаллифликда “Ғарб адабий- танкидий тафаккури тарихи очерклари” (ҳаммуаллифликда, 2008), “Адабиётшунослик луғати” (2010) каби китобларидан республика таълим муассасаларида кенг фойдаланилмоқда. Хусусан, Ғарб адабий-танкидий тафаккурининг улкан намоянадалари ижодидан қилинган таржималар ва уларнинг алоҳида китоб ҳолида чоп этилиши адабиёт, танкид, эстетика билан кизиқувчи кенг китобхонлар ва мутахассисларга қимматли манба бўлди.

УЛУҒБЕК ҲАМДАМ (1968). Бугунги ўзбек адабиёти, танкидидаги энг фаол, серкирра, сермахсул ёзувчи, танкидчилардан бири Улуғбек Ҳамдамдир. Чунки мустақиллик йилларида адиб яратган шеърлар, ҳикоялар, қисса ва романлар, адабий-танкидий ишлар, илмий тадқиқотлар шундай жавобга асос бўла олади. Ҳақиқатан ҳам У. Ҳамдам бугунги адабий жараёнда фаол ижод этмоқда. Бундай дейишимизнинг сабаби, унинг фақат романлар ёзаётганлигида эмас, балки устозлар анъанасини давом эттираётганлигидир. XX асрнинг бошлари адабий жараёнида Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, кейинроқ Ойбек, Ғафур Ғулом каби адибларнинг ҳам бадий ижодда, ҳам адабиёт илми ривожидидаги жонқуярликлари У.Ҳамдам киёфасида ўзини ёрқин намоеён этиб келаётганлиги эътиборлидир. У Ойбек шеъриятига бағишланган номзодлик диссертациясини муваффақият билан ҳимоя қилди. Ҳозирда

XX аср миллий шеърятимиз муаммолари хусусида докторлик диссертацияси устида иш олиб бормоқда. ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институтида ишлайди, шу билан бирга “Шарқ юлдузи” ва “Звезда Востока” журналларининг бош муҳаррири.

Адиб шу кунгача бир канча китоб ва тўпламларини нашр эттирди. “Тангрига элтувчи исён”, “Атиргул”, “Сени кутдим” шеърый тўпламларида модернистик оҳангни реализмга йўғирган шоир сифатида кўринади. Унинг “Ёлғизлик” (1998) тўплами кисса ва хикоялардан иборат бўлиб, самимияти, нафис шарқона оҳанги, ёзувчининг насрдаги ўзига хос услубини, бугунги кун адабиётига тенглаша оладиган жихатлари ва ниҳоят фалсафий камровдорлиги билан китобхонларда чуқур таассурот қолдирган эди.

Ўзбек адабиётида ўзига хос ўрин эгаллаган асарлардан бири “Мувозанат” (2000) ёзувчи ва шоир У. Ҳамдамнинг биринчи романи. Илк романи бўлса ҳам адабий жараёнда воқеа бўлган асарлардан бири сифатида тан олинди. Танқидчи У. Норматов асарни бугунги куннинг романи деб атади. “Исён ва итоат” романи (2003) инсон ҳаётидаги энг муҳим ҳисобланган эътиқод, иймон каби масалалар талқинига бағишланган. Адибнинг кейинги “Сабо ва Самандар” (2006) деб аталган, инсон ва уни ўраб турган муҳит минг тусда товланиб, ўзгариб турса ҳам; барибир, кўнгли муҳаббатга талпиниши, ишк билан ўзини таниши ҳақида ёзилган бу роман ҳам тезда ўз ўқувчиларини топа олди. “Узоқдаги Дилнура” (2010) кисса, хикоя ва шеърлардан таркиб топган. “Дарвоқе, Улуғбекнинг насри шоирона, шеърларида эса бу хиссиёт янада кучлироқ. Унинг шеърлари юрак ҳапқирғи, ичкарининг фарёди, руҳ кичкириги, кечинмалар оқими: қолипсиз, жиловсиз, жўшқин, ҳаяжонли”, деб ёзади Б.Карим¹⁶³. Бу фикрларни адибнинг адабий-танқидий ишлари ҳақида ҳам айтиш мумкин. Чунки танқидчи У.Ҳамдам Ойбек ҳақида ёзганда ана шундай хиссиёт билан, теран тафаккур билан қалам тебратди. XX аср ўзбек адабиётининг чинорларидан бири Ойбек ҳақида “кўп” ва “хўп” ёзилди. Аммо ҳар бир истеъдод ўз сўзини айта олди, жумладан, Улуғбек ҳам. Ойбекнинг “Наъматак” шеърини кўпчилик ойбекшунослар таҳлил этганлар, аммо Улуғбекнинг талқинлари ўзгача: “Шеър – “юксақда – шамолнинг беланчагида чайқалаётган наъматак. Дард– унинг илдизи – “вахший тош”. Демак, аслида тош ҳам гул каби гўзал. Ахир қоя наъматакнинг эмас, балки гул тошнинг ижоди, айтиш мумкинки, сийрати”¹⁶⁴. Қаранг, адабиётшунос вахший тошдан ҳам гўзаллик излаётган, шоирни худди наъматак сингари “шафқатсиз дунёнинг ноёб асарига” менгзаяпти. Бу талқинлар китобхонни Ойбекка янада яқин қилишга ёрдам беради.

“Шоир–“гўзалмас”ҳақиқатпараст”мақоласида миллатнинг истеъдодли шоири Шавкат Раҳмон шеърятини нозик дид билан талқин этади:

¹⁶³ Баҳодир Карим. Улуғбекнинг дил изҳори / Узоқдаги Дилнура. Т. . 2010. - Б 7.

¹⁶⁴ Улуғбек Ҳамдам. Бадий тафаккур тадрижи. Т.: Янги аср авлоди. 2002. - Б. 76.

“Шавкат Раҳмон шахслик мақомидаги шоир эди, шахс–шоир эди. Бундай шоирларнинг бўлса- қисмати томонидан зиммасига юкланган ўз вазифаси бўлади. Бундай вазифа шахснинг субъектив дунёси билан чамбарчас боғланиб кетганига кўра, шоир ана шу ботинидагини реал дунёга тадбик қилмоққа уринади....Демак, Шавкат Раҳмон кўпқиррали шоир: у–табиат шоири, у–фалсафа сўкийди, у–ижтимоий адолат химоячиси, у–муҳаббат куйчиси...”¹⁶⁵. Шу тарика Улуғбек кейинги йилларда марҳум шоирлар Асқад Мухтор, Ш.Раҳмон, М.Юсуф ижодига оид теран тадқиқотлар яратди.

У.Ҳамдам ҳозирги замон ўзбек шеърятининг тараққиётини ҳам ғоят синковчлик билан кузатиб боради. “Янгилавиш эҳтиёжи” китобининг иккинчи фасли “Шеърят йўлларида” деб аталади. Унда аниқлик ва изчиллик, киёсий таҳлил орқали маълум ҳулосаларга келиш хусусияти устувор. Истиклолнинг дастлабки ўн йиллигида анъанавий шеърятдан ҳам ифода усулига кўра, ҳам мазмун-моҳиятига кўра етарлича фарқланиб турувчи шеърӣ йўналиш пайдо бўлганлигини қайд этар экан, танқидчи унинг асосий хусусиятларини, тамойилларини белгилайди. Воқеабандликдан, тасвирдан, баъндан деярли воз кечиш ва бунинг ўрнига метафора ва деталларга урғу бериш, сиқиклик, бутун хақида парча орқали маълумот етказиш, шоир “мен”и учун кўнгилининг, унинг ҳолатию “дунёга қараши”нинг бирламчи эканлиги, шаклда ўзига ҳослик, ёки шаклда шаклсизлик. Шу билан бирга у истиқлол даврининг серқирра шеърятини ифода усулига, мавзулар оламига кўра тасниф қилади, кечаги шеърятдан фарқли жиҳатларини очиб беради.

У.Ҳамдам мунаққид У.Норматов билан суҳбатида экзистенциализм адабиёти, модернизм шеърятини ва абсурд тушунчаси моҳияти ҳақида гапириб, “асарнинг чинакам абсурд адабиёт намунасига кўтарилиши учун унда акс этган абсурд воқелик асар муаллифи томонидан тўла идрок этилган, англанган бўлиши шарт”, дейди. Бугунги модернизм адабиёти, шеърятини ҳақидаги қарашлари ҳам ўқувчида яхши таассурот уйғотиши билан қимматлидир. Бу қарашлар унинг шеършунос мунаққид сифатида маҳорат қирраларини эгаллаётганидан далолат беради. Шу билан бирга унинг ҳам шеършунос, ҳам шоир сифатида бугунги миллий шеърятимиздаги жараёнлардан, қолаверса, замонавий жаҳон шеърятини, шеърят илми ҳақидаги янгиликлардан яхшигина хабардорлигини ҳам кўрсатиб турибди. Улуғбек Ҳамдам ўзининг насрий, назмий, адабий-танқидий асарлари билан, улардаги теран ҳис-ғуйғулари, кенг фалсафий қарашлари, адабиёт илмига фойдали мулоҳазалари билан, энг муҳими, адабиётга садоқати ва фидойилиги билан адабиёт муҳлисларининг, илм аҳлининг ишончини қозониб келмоқда.

¹⁶⁵ Ўша китоб. - Б. 101.

БАҲОДИР КАРИМОВ (1966). (Баҳодир Карим) ўзбек танкиди ва илмий-адабий мактаб аناъаналарини давом эттириб ва бойитишга фаол ҳисса қўшиб келаётган адабиётшунослардан биридир. У “Насрдаги назокат” (1991), “Ингеборг Балдауф айтадики..” (1993), “Вадуднинг назари” (1994), “Фикр ва муҳит зиддияти” (1995) сингари дастлабки танкидий мақолалари билан илмий жамоатчиликнинг эътиборини қозонди. Бўлажак танкидчи ушбу мақолаларидаёқ тиришқоклиги, бадиий сўзни назик тушуниши, ҳолислиги ва ростгўйлигини кўрсата олди.

Каримов Баҳодир 1966 йил Туркменистоннинг Тошхувуз вилоятида зиёли оиласида туғилди. Мактабни битириб, ҳарбий хизматни ўтади. ТошДУнинг ўзбек филологияси факультетида (1986-1991) ўқиди, унинг аспирантураси ва докторантурасида илмий чиникишдан ўтди. Вадуд Махмуд ҳақида номзодлик (1995), Абдулл Қодирий ижоди юзасидан докторлик (2002) диссертацияларини ҳимоя қилди. Илмий ишни ташкилотчилик фаолияти билан қўшиб олиб борди. ЎЗМУ, ўзбек филологияси факультетини (2003-2006) бошқарди, кафедрага раҳбарлик қилди. Шу даргоҳдаги фан доктори илмий даражасини берувчи Ихтисослашган Кенгаш раиси сифатида фаолият кўрсатди. Олий Адабиёт курсига етакчи бўлди.

Б.Каримов Вадуд Махмуд ижодини ўрганар экан, танкидчилигимиз тамал тошини қўйган Бехбудий, Фитрат, Чўлпон, А.Саъдий, О.Ҳошим асарлари ва танкидий қарашларини ҳам тадқиқ этди. Бу йўналишдаги изланишлар “Жадид мунаққиди Вадуд Махмуд” (2000) номли монографияда акс этди. Унда В.Махмуднинг ўзига хос танкидчи экани, замонавий адабиётга, мумтоз адабий меросга муносабати ёритилди. Ўзбек адабиётшунослигида илк бор Вадуд Махмуднинг “Танланган асарлар”ини (2007) тўплаб, сўзбоши ва изоҳлар билан нашр эттирди.

“XX аср ўзбек адабиётшунослигида талқин муаммоси (қодирийшунослик мисолида)” мавзuidaги докторлик ишида (2002) тушуниш, тушунтириш, талқин, таҳлил, танкид масалаларида республикадаги адабиёт илмида биринчилар қаторида жаҳон адабиётшунослигидаги илғор тадқиқот методи, жумладан, герменевтика – талқин назариясидан унумли фойдаланди. Тадқиқотни ижобий баҳолаган М.Қўшжонов бу илмий иш янги-янги тадқиқотлар учун асос бўлишини таъкидлади. Ўзимиз ва хорижда бундан буён Қодирий ижоди ҳақида фикр юритувчи мутахассислар, шубҳасиз, олимнинг бу тадқиқотларидаги назарий қарашларига таяниб, иш кўрадилар. Б.Каримовнинг ушбу тадқиқоти ўзбек адабиётшунослигида илмий-адабий талқиннинг янги, жаҳон адабиётшунослигида синовдан ўтган, ўзига хос миллий талқин йўналишини бошлаб берди.

Тадқиқот негизида нашр этилган “Абдулла Қодирий: танкид, таҳлил ва талқин” (2006) номли монографиясида Қуръони Карим тафсирилари,

Ҳадислардаги шарҳ, талкинларга хос хусусиятлар, “шарқона герменевтика” сифатида, шунингдек, қодирийшунос олимларнинг талкин усуллари ёритилди. Ғарб олимлари М.Хайдеггер, Г.Гадамер, рус олимлари М.Бахтин, Ю.Боревларнинг назарий қарашлари қодирийшунослик талқинига татбиқ этилди.

Қодирийшунослик тарихи тизимли ўрганилди. Китобнинг махсус бир бўлими “Хорижда қодирийшунослик”да Э.Олворт, Н.Тун, Э.Наби, Х.Мурфи, И.Балдауф, З.Клаймichel каби олимларнинг асарларига жиддий ва холис муносабат билдирилди. Б.Каримовнинг адабий-танқидий кизиқишлари ўзбек жаҳид адабиёти ва XX аср адабиёти, жаҳон танқидчилигидаги назарий муаммолар, методологияга доир муҳим масалаларга қаратилган. Шу маънода “Ривоят ичида роман”, “Тақдир шамоли”, “Образ мохияти ва талкин донраси”, “Далойил” ўқиётган Юсубек хожи”, “Кўз”нинг поэтик мохияти”, “Шоирнинг ўткир сўзи”, “Аъзам шоирнинг ўқтам овози” каби мақолаларини таъкидлаш жоиз. Мунаққиднинг «Қодирий қадр» (2003) номли китобидаги «Ким нимадан куладир» («Хотира дафтар»ини варақлаганда) мақоласида Қалвак Махзум образи орқали Қодирийнинг давр иллатларини ҳажвий йўсинда асосли, ишонарли фoш этганини поэтик маҳорат нуктаи назаридан талкин этади.

Б.Каримов айрим мақолаларида сўзинг поэтик қўлами, насрий асар оҳанги, адабий макон ва замон масалаларини муҳокама қилади.

“Ангиланиш соғинчи” (2004) тўпламида XX асрнинг 20-30- йиллари адабий танқидчилиги ҳақида фикр юритилади. “Таржимон”да босилган Чўлпоннинг Гаспиринскийга йўлаган мактубини илк бор илмий муомалага киритади ва шоирнинг матбуотдаги дастлабки чиқиши сифатида талкин этди. “Чўлпон ва танқид” китобида эса Чўлпон ҳақидаги танқидий мақолаларни жамлаб, сўзбоши ёзиб жамоатчиликка тақдим қилди.

Б.Каримов адабиётшуносликда ташаббускор ташкилотчилардан биридир. “XX аср ўзбек шеърини антологияси” (2007), “XX аср ўзбек ҳикояси антологияси” (2009), “XX аср адабиётшунослиги антологияси” рункида босилган “Ўзбек адабий танқиди” антологияси (2011) каби китобларнинг бевосита ғоя муаллифи, нашрга тайёрловчиси ҳамда сўзбоши муаллифидир.

Фаол меҳнат қилаётган олимнинг халқаро миқёсда дадил қадам ташлаётгани ҳам қувонарлидир. Унинг мақолалари Германия, Туркия, Украина, Туркменистонда босилган. Олим Туркия (Истанбул, 2004, Анқара .2005), Германия (Лейпциг, 2005, Берлин, 2008), Хитой (Пекин. 2005)да ўтказилган халқаро анжуманлар иштирокчисидир.

Таянч тушунчалар: таҳлил, талкин, семиотика, онтология, биографик ёндашув, услубий таҳлил, микротаҳлил, матн, структура, тузилма, макромир, озод рух, янгиланиш эҳтиёжи.

Мавзуни мустахкамлаш учун саволлар:

1. Адабий матн деганда нимани тушунсиз?
2. Таҳлилнинг асосини нима ташкил этади?
3. Ўзбек танқидчилигида қайси таҳлил асосий ўринни эгаллаган эди ?
4. Онтология қандай йўналиш?
5. Мангу асар белгилари нималарда кўринади?
6. Семиотик таҳлил деганда нимани тушунасиз?
7. Танқидчининг услуби нималарда намоён бўлади?
8. Истиклол даври танқидчиларининг ижоди ҳақида гапиринг.
9. С.Содик ижодининг ўзига хос томонларини ёритинг.
10. Х.Дўстмухаммад ижоди ҳақида гапиринг.
11. У.Ҳамдамнинг шеърятга бағишланган қйси асарларини биласиз?

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

1. Ахмедова Ш.,Кувватова Д. Адабий матн таҳлили. Бухоро.2006.
2. Жўрақулов У. Худудсиз жилва. Т., 2006.
3. Каримов Б.Жадид мунаққиди Вадуд Махмуд. Т.: 2000.
4. Каримов Б. Абдулла Қодирий. Т., 2006
5. Расулов А. Танқид, талқин, баҳолаш. Т.,2006.
6. Расулов А. Илми ғарибани кўмсаб. Т., 1998.
7. Санжар Содик. Ижоднинг ўттиз лаҳзаси. Т.: Шарқ. 2005.
8. Улуғбек Ҳамдам. Бадиий тафаккур тадрижи.Т.:Янги аср авлоди. 2002.
9. Х.Дўстмухаммад. Озод изтироб қувончлари. Т.: Маънавият. 2000.
10. Х.Дўстмухаммад. Ижод—кўнгил мунавварлиги. Т.: Мумтоз сўз. 2010, 5 -6.
11. Куронов Д. Чўлпон. Т.: 2002.

ТҮҮРТИНЧИ БЎЛИМ

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТАҢҚИДИНИНГ ЖАНРИЙ ТАРКИБИ

АДАБИЙ ТАҢҚИД ЖАНРЛАРИ. ТАҚРИЗ

РЕЖА:

1. Ўзбек адабий танкидининг жанрий таснифи.
2. Тақризнинг жанрий табиати, генезиси.
3. Тақриз жанрининг эстетик тафаккур тараккиётидаги ўрни ва таснифи.

Ўзбек адабий танкидининг жанрий таснифи. Барча санъат турларида бўлгани каби адабий танкид асарларининг ўз тузилиши, илмий-маърифий хусусиятлари, қўлланиш ўрни ва бажарадиган вазибаларига кўра муайян гуруҳлар ва йўналишларни ташкил этадилар. Танкид жанрларини шартли равишда икки йўналишга—адабий жараёни ҳамда ёзувчи ҳаёти, ижоди масалаларини ёритувчи йўналишларга ажратиш мумкин. Аммо, мазкур бўлиниш ўта шартли, чунки адабий жараёни ёритувчи «соф» жанрлар бўлмаганидек, факат ижодкор ҳаёти ва ижодини очишга хизмат қиладиган жанрлар ҳам йўқ. Ҳақиқатан ҳам танкидчилик жанрлари, қайси шаклда бўлмасин, бевосита адабий жараён билан боғлиқ холда ижодкор ва унинг асари ҳақида фикр юритади. Тўғри, адабий танкид жанрларининг айримлари янги бадиий асарнинг ёзлиши ва босилиб чиқишига алоқадор бўлса, айримлари ижодкор ҳаёти ва, умуман, ижоди ҳақидаги масалаларга дахлдор бўлади. Аслида эса танкидчилик жанрларига бошқа жиҳатдан, яъни қандай муаммоларни камраб олиши ва вазибалари нуктаи назаридан ёндошилса, янада тўғрироқ бўлар эди. Шу жиҳатдан уларни икки йирик гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Тақриз, обзор ва муаммоли мақола, адабий-танкидий мактуб, адабий-танкидий суҳбат жанрлари асар қачон, қандай яратилган деган саволларга жавоб бериб, ҳажми, бадиий асарнинг яратилиши ва унга баҳо бериш нуктаи назаридан бир майдонда бирлашади.

2. Адабий портрет, эссе (бади), танкидий-биографик очерк сингарин жанрлар ёзувчи ижодини умумлаштириб ўрганиш, баҳолаш, талкин этиш, тарғиб қилиш жиҳатидан бир майдонда бирлашади. Улар ижодкор шахси, муҳити, истеъдодининг шаклланиши, адабиётда тутган ўрни сингарин муаммоларга ойдинлик киритади.

Ўзбек танкиди жанрлари юзага келиши, шаклланиши ва тараккиётидаги муҳим омиллардан бири вақтли матбуотнинг пайдо бўлишидир. XX аср бошларида янги адабиётнинг туғилишига алоқадор

холда уни идрок этиш, англаш, мохиятини китобхонга тезрок етказиш зарурияти турли шаклларда ифодалаш эхтиёжини келтириб чикарди. Масалан, тақриз ва мақолалар вақтли матбуотда эълон қилиниб, яратилган бадиий асарлар ҳақида маълумот бера бошлаган. Демак, вақтли матбуот ва миллий уйғониш даври адабиётининг ранг-баранглиги хилма-хил ифода шакллариининг юзага келишига таъсир кўрсатган.

Танкидчилик жанрларидаги такомил бадиий ижоднинг ўзидаги ранг-баранглашув билан ҳам чамбарчас боғлиқ, айни вақтда, уларнинг ўзи бадиий асарларнинг яратилиши, ёзилиши, наشري, оммалашувида ҳам маълум миқдорда ўз таъсирини кўрсатади.

Ўзбек танкидчилигидаги жанрлар мажмуи тарихан вужудга келган яхлит тизим бўлиб, хилма-хил типдаги танкидий асарларнинг мураккаб ва ўзига хос алоқалари ҳамда ўзаро таъсири замирида бунёдга келган. Жанрлар тизимининг шаклланиш жараёни танкидий тафаккур тараккиётининг муҳим қонуниятларидан бири ҳисобланади.

Ҳар бир жанрнинг ўз хусусиятлари бўлишига қарамай, уларни муштарак этувчи жиҳатлар ҳам мавжудки, худди шу умумийлик уларни яхлит тизимга бирлаштиради. Буни қуйидагича изохлаш мумкин:

- ўзбек адабий танкидининг барча жанрлари мохиятан ўзаро муштаракдирлар. Уларнинг барчасида адабиётнинг ривож, камолоти, юксак бадиийлиги учун кураш, китобхон эстетик онгини юксалтириш вазифаси асосий ўрин тутди. Улар замирида сўз санъатига самимий муҳаббат ётади;

- адабий танкид жанрлари аро алоқа ва уйғунлик уларнинг бадиий адабиёт савияси учун курашдаги кўпқиррали мақсад ва вазифаларидаги муштаракликни келтириб чиқаради: ҳар жанр ўзининг алоҳида бир - бадиий асарнинг, ёзувчи ижодининг ўзига хосликларини кўрсатишдан иборат вазифасига эга; маълум бир гуруҳга оид жанрий шакллар бадиий асар ёзилиши ва нашр этилишига алоқадор ташвиқотчилик характерида эга: тақриз, мақола, адабий мактуб каби жанрлар, асосан, ана шундай вазифани бажаради. Бошқа бир гуруҳ жанрлар ёзувчи ҳаёти ва ижодини умумлаштириш характерида эга: адабий портрет, танкидий-биографик очерк ва эссе шундай мақсадни кўзлайди.

Шу тарика барча жанрлар бир бўлиб, яхлит илмий-адабий тафаккур воситаси сифатида адабиётнинг равнақи учун курашади, ижодкор ва унинг асари ҳақида муайян хулосалар чиқаришга интилади; муштарак илмий-адабий тизимни вужудга келтиради.

Адабий танкид асарлари учун адабиёт ва унинг назарияси эстетик тамойиллари асоси умумийдир. Тилдаги оммабоплик, илмийлик синкретизми, соддалик, илмий-бадиий тафаккур синтези, мушоҳада аниқлиги, хулосалардаги лўндалик, умумлаштириш характеридаги ижодий ёндашув ана шуларга хизмат қилади. Адабий-танкидий асарларнинг жавҳари адабиётга муҳаббат, уни кадрлаш туйғусидир.

Доимий тараққийда бўлган бу тизим ўзбек адабиёти, маданияти, тили, илмий-бадий тафаккурига хос хусусиятларни, миллий ўзига хосликларни ёрқин ифода этади. Шу мантикдан келиб чиқиб, ҳажми ва олдига қўйган мақсади ҳамда вазифасига кўра адабий танқид жанрларини уч гуруҳга бўлиш мумкин:

1. *Ихчам ва ҳозиржавоб жанрлар.* Буларга такриз, обзор ва муаммоли адабий-танқидий мақолаларни киритиш мумкин.

2. *Етакчи хусусиятларини тарихий-биографик ёндашув белгилловчи жанрлар.* Уларга танқидий-биографик очерк, адабий портрет, бадиа (эссе), монография кабилар кириди

3. *Адабий мулоқотга асосланган жанрлар:* адабий-танқидий мактуб ва адабий-танқидий суҳбатдир.

Адабий танқид жанрларининг ўзаро муносабатлари – ижодий-назарий мураккаб жараён бўлиб, ўзаро таъсир, уйғунлашув ва номувофиклашув, бир-бирини бойитиш ва хусусийлаштириш тарзида кечади. Жанрлар алоқаси хилма-хил шакл ва кўринишга эга бўлади. Бу алоқалар адабий танқидда сезиларли ўзгариш, ранг-баранглашувни юзага келтиради.

Адабий танқид жанрлари бирданга ва бир вақтда юзага келмаган, албатта. Такриз, мақола, очик хат, бадиа, адабий портрет, адабий-танқидий суҳбат, бахс, монография жанрларининг ҳар бири бадий адабиёт ва танқид тарихидаги тараққийнинг муайян босқичида юзага келган.

Адабий танқид жанрларининг юзага келиши, шаклланиши ва тараққийидаги асосий омил – ижтимоий ва эстетик эҳтиёждир. Уларни юзага чиқарувчи омил эса танқидчи маҳоратидир. Вокелик, ҳаёт бадий адабиётда акс эттирилган экан, адабий танқид олдида унинг гоявий-тарбиявий ҳамда бадий-эстетик моҳият ранг - баранг шаклларда очини, турли мушоҳада йўсини орқали тарғиб этиш зарурати туғилади. Адабий танқиддаги жанрлар ана шу эҳтиёж натижасидир.

Ихчам ва ҳозиржавоб жанрлар. Такриз: жанрий табиати, генезиси. "Такриз" сўзи луғатларда турлича изоҳланади. Чунончи Ҳ.Ҳомидий бошчилигидаги муаллифлар тузган «Адабиётшунослик терминлари луғати»да "Рецензия - (такриз) адабий танқиднинг бир тури бўлиб, спектакль, кинофильм ва бошқалар тўғрисида ёзилган, уларни таҳлил қилган, уларга баҳо берган кичик адабий танқидий асар", деб таъриф берилди¹⁶⁶. «Фарҳанги забони тожик» луғатида: «Такриз - а. Буридан, қатъи қардан; шеър гуфтан дар мадҳ ё мазаммати касе (яъни кесмок, очиб қўймоқ; кимнидир мадҳ ёки ҳажв қилиб шеър айтмоқ).

-б. Баҳо додан бо роҳи қатъи ба навиштаи касе; баҳон мусбат додан ба навиштаи касе (яъни кимнингдир ёзганларига ижобий ёки салбий баҳо бермоқ)»¹⁶⁷, - дея изоҳланган. Ҳар иккала изоҳда такриз сўзи маъносининг у ёки бу қирраси очиб берилди.

¹⁶⁶ Ҳотамов Ҳ. ва бошқалар. Адабиётшунослик терминлари луғати. Т. 1967.

¹⁶⁷ Фарҳанги забони тоҷики. Ҷилди 2. Москва, 1969. с. 353.

Такриз аниқ бир асарни асосли таҳлил этувчи, мунаққид услубини намоён қилувчи, адабий танқиднинг энг кичик жанри ҳисобланади. Такриз - ҳозиржавоб эстетик баҳо; такриз-бадиият оламига "разведка" воситаси. Унинг вазифаси ихчам оммабоп таҳлил орқали асарнинг адабий жараён ва ёзувчи ижодиётидаги ўрнини аниқлаш, ютуқ ва камчиликларини кўрсатиш, исботлаш ва баҳолаш, унга китобхонлар эътиборини қаратишдан иборат.

У адабий талқиннинг лўнда, кичик кўриниши деб айтилганларга қўшимча яна шуни айтиш мумкинки, такриз адабий танқиднинг энг ҳозиржавоб ва тезкор жанри ҳисобланади. Айниқса, шу хусусияти билан адабий танқиддаги бошқа жанрлардан фарқ қилади.

Янги асар яратилгач, дейлик, бир йил ўтгандан кейин ҳам, баъзан эълон қилинган такризларни кузатиш мумкин. Бироқ бундай ҳолларда унинг энг муҳим фазилатларидан бири тезкорлик ва ҳозиржавоблик сусаяди.

Такриз аксарият ҳолларда янги бадиий ва илмий асарларга муносабат шаклида ёзилади. Қандай асарларга бағишлаб ёзилганлигига қараб такризни икки гуруҳга бўлиш мумкин: 1) бадиий асарларга ёзилган такризлар; 2) илмий асарларга ёзилган такризлар; бундай такризлар танқидни танқид характерида бўлади.

Мумтоз адабиёт тарихидаги адабиётшуносликка оид асарларда, ижодкорлар ва адабий жараён ҳақидаги тазкираларда такризга хос фазилатларга эга айрим маълумотлар учрайди. Ўтмиш адабиётшунослигида адабиёт ва адабий танқид масалаларида баҳс юритувчи асарлар гуруҳига: тазкира, манокіб, ҳолатлар ва , қолаверса, аруз, кофия, шеърый санъатларга бағишланган рисоалар, фикралар киритилган. Ўтмишда такриз алоҳида жанр сифатида кўпроқ оғзаки шаклда ҳукм сурган. Бедилхонлик, навоийхонлик, машрабхонлик каби суҳбатларда уларнинг дostonларига, девонларига, алоҳида шеърларига муайян баҳо берилган. Бу ҳол Ғарбда кузатилмайди. Шу маънода такризнинг оғзаки тарзда туғилган Ватанини - Шарқ деб белгилаш , илмийликдан йироқ бўлмайди.

Ўзбекистонда вақтли матбуотнинг пайдо бўлиши ҳозирги тушунчадаги такриз жанрининг туғилиши орасида аниқ боғлиқлик мавжуд. Бу XIX аср сўнги чораги ва XX аср аввалига тўғри келади. Матбуот газета ва журналларда такриз жанрининг пайдо бўлишига кучли таъсир кўрсатди.

Дастлабки такризлар "Туркистон вилоятининг газети" (ТВГ) нинг саҳифаларида босилди. Газетанинг 1885 йил 35-, 42-, 47- сонларидаги "Фаргона мамлакатининг бўлиб ўтмиш подшоҳлари хусусида янгидан босилган китоб" сарлавҳали мақола йўналиши, олдида қўйилган, вазифаси билан ҳозирги тушунчамиздаги такризга яқин келади. "Ўш шаҳри хусусидаги рисола" ҳам шу газетада босилган дастлабки такризлардан

биридир. Муаллифи кўрсатилмаган бу тақризда рисоланинг ютук ва камчилигини айтишга ҳаракат қилинади¹⁶⁸.

"ТВГ"да 1890 йили рус шоирларидан бирининг шеъри эркин таржимада босилиб чиқади. Фуркат унга шарҳ ёзади, яъни шеър моҳиятини талкин қилиб беради. Адабиётшунос А.Абдуғафуров "Фуркатнинг насрий мероси" тадқиқотида шу шеърни ҳам, Фуркатнинг мўъжазгина тақризини ҳам тўлиқ келтиради. У Фуркатнинг шарҳи ҳақида ёзади: "... у одатдаги хабар ёки мақола эмас - ёзилиш сабаби ва моҳияти эътибори, кузатган максалига кўра уни ҳозирги газетадаги тақриزلарнинг биздаги илк намунаси дейиш мумкин¹⁶⁹.

А.Абдуғафуров Фуркатнинг бу тақризини "шарҳ-тақриз" деб атаб, ушбу материал моҳиятини терминологик жиҳатдан аниқ ва тўғри ифодалайди. Чунки унда асар таҳлили ва баҳосидан кўра, шеър мундарижасига ёзилган шарҳ кўпроқ ўрин тутади. Бу эса ўзбек танқидчилигида дастлабки тақриزلар мумтоз адабиётшуносликнинг кучли таъсири остида яратилганини ўрсатади. Шу тариқа танқидда дастлабки тақриزلар асарга ёзилган шарҳ сифатида майдонга келди деб ҳисоблаш мумкин.

Адабий жараёнда пайдо бўлган янги асарни биринчи бўлиб баҳолайдиган, ҳозиржавоб тақриз жанри кенг аудиторияга эга. Чунки тақризда илмий-эстетик таҳлил ва баҳо ихчам, сикик шаклда, оммага тушунарли тарзда ўз ифодасини топади. Шу бонс тақриз айрим мутахассислар айтаётганидек, фақат кутиб олувчи жанргина эмас. У янги асар таҳлили орқали адабий жараёндаги янги тамойилларни баҳолай оладиган эстетик хусусиятга эгадир. Муайян асар таҳлили орқали тақриз ҳам асар, ҳам ҳаёт ҳақиқатини очиб, китобхонга бадий асар ҳақида тасаввур беради.

Бу жанр яна шуниси билан характерлики, кенг жамоатчиликнинг янги асарни қандай қабул қилиши ҳам маълум жиҳатдан уни баҳолаган, таҳлил қилган дастлабки тақриزلарга боғлиқ. Ҳаққоний тақриз янги асар ҳақида жамоатчилик фикри шаклланишига таъсир кўрсатади. Китобхоннинг янги асарни қабул қилишга, ёки қилмасликка ундайди. Тақризчи асар моҳиятини илмий-эстетик таҳлил этиш орқали у ҳақдаги китобхоннинг тасаввур кўзини очади. Шу ўринда танқидчи масъулияти деган муҳим масала келиб чиқади. Агар мунаққид илмий-эстетик жиҳатдан кучли бўлса, мулоҳазалари асосли ва теран бўлса, илмий жамоатчиликка ҳам, китобхонларга ҳам, жараёнга ҳам катта наф келтиради. Ва, аксинча бўлса, қимматли асарни дидсизлиги туфайли инкор этса, ёхуд бўш асарни мадҳ

¹⁶⁸ Жалолов А. Ўзганбоев Х. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг тараққиётида вақтли матбуотнинг ўрни Т.. 1993. - Б. 43.

¹⁶⁹ Ўзбек адабиёти тарихи масалалари. Т.. 1976. - Б. 67.

этса, адабий жамоатчиликни, китобхонларни чалгитади. Шу маънода тақризчини тиббиётдаги ташхис кўювчига киёсласа бўлади.

Ҳар бир замоннинг, адабиётнинг руҳи даставвал тақризда кўринади. XX асрнинг 20-йиллари бошларида ёзилган тақриزلарда ҳолис қарашлар кузатилса, 30-йиллардан танқидчиликда, хусусан, тақриزلарда вульгар социологик қарашлар кучайди. Қандай асар ёзилганидан кўра, ким томонидан яратилганига кўпроқ эътибор берилди. Уларда тақризчи, албатта, асарнинг ғоявий асоси, қахрамонларнинг қайси синф вакили эканлиги ва бошқа мафкуравий масалаларга тўхталиши жоиз эди. Бу хусусият бир неча ўн йиллар мобайнида тақриزلарда давом этди. Тўғри, ижобий баҳога муносиб тақриزلар ҳам йўқ эмасди. Лекин, тузум, кўпинча, ўз идеалига мос тақризчиларни "кадрлади".

Танқид ўзининг илк қадамларини, асосан, тақриздан бошлади. Хуршиднинг "Шохнома"дан олиб инсценировка қилинган асарга ёзилган "Заххоки морон", номаълум муаллифнинг Х.Жовид қаламига мансуб "Лайли ва Мажнун" каби сахна асарларига бағишланган тақриزلар бунга мисол бўла олади. Театр тақризларида орттирилган тажриба аста-секин алоҳида бадий асарлар, тўпламларга ёзилган тақриزلарда бўй кўрсатди.

20-йиллар адабиёти ва адабий танқиди қисмати мураккаб шароитда кечди. Бу хусусият тақриزلарга ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Шундай ҳолларда ҳам санъаткор ижоди ва асарларини ҳолис, тўғри баҳолашга ҳаракат қилинди. Чўлпоннинг "Уйғониш" (1922) тўплами нашр этилиши билан унга биринчилар қаторида З.Башир тақриз ёзди: "Чўлпон ўрток хаёлга жуда бой бўлгани холда... унинг хаёли табиатда ва кишилик дунёсида бор ва бўлиши мумкин бўлган доиралардагина учадир». Тақризчининг фикрича, шоир асарлари бадий тасвирга бой, оз сўзлаб, кўп мазмунни ифодалайди, тили соф ўзбек тилидир...

Кўринаётирки, З.Башир Чўлпон ижодини тўғри тушуниб, одилona баҳо беради. Фақат бир ўринда замонасозлик қилгани, Чўлпон "эл", "халқ" сўзларини қанча кўп ёзса ва сўзласа ҳам халқ шоири эмас, халққа яқин бўлган зиёлилар шоиридир..." деган сўзларида намоён бўлади. Бундай фикрлар, қарашлар, нуқтаи назарлар кўп ўтмай, кейинчалик Чўлпон ижодига муносабатда икки йўналиш келиб чиқишига сабаб бўлди. В.Маҳмуд, А.Алавий сингари танқидчилар ўша даврлардаёқ шоир ижодининг асосий моҳиятини тушуниб етдилар. Аммо Айн (Олим Шарафуддинов), Усмонхон Эшонхўжаевлар Чўлпон ижодига синфий нуқтаи назардан баҳо беришга интилдилар*.

Мафкуравийлаштирилган адабий танқид ва тақриз партиявийлиги учун курашгани бош муддао сиаотида талқин қилиш йўлига ўтди. Ҳозиржавоб тақриз жанридан ҳам шу нарса талаб қилинади. Шунга

* Бу ҳақда тўлиқ маълумот олиш учун қarang: О.Шарафиддинов. Чўлпонни англаш. Т. 1993. "Чўлпон ва танқид". Т.: 2004.

карамай, асарни ҳаққоний, санъат намунаси сифатида баҳолашга интиланган тақризлар ҳам босилиб турди. И.Давроннинг “Юрак” тўлламига ёзилган “Ўйноки шеърлар” (1935), И.Султоннинг “Номус ва муҳаббат”ига ёзилган шу номдаги тақризи (1936), М.Шайхзоданинг “Кул болалар ва хур болалар” (1936), Х.Ёқубовнинг Чўлпоннинг “Соз”и (1936), Т.Жалоловнинг “Сароб” (1939), Шайхзоданинг “Қутлуғ қон” ҳақидаги “Адибнинг ютуғи” сингари тақризлар ўша давр адабиёти ва тақризчилиги ҳақида тасаввур беради.

Иккинчи жаҳон уруши даврида замонавий мавзудаги асарлардан бири- Н.Погодин, С.Абдулла, Уйғун ва Х.Олимжонлар ҳамкорликда ёзган “Ўзбекистон қиличи” драмасига шоир М.Шайхзода томонидан ёзилган тақриз ўша давр тақризчилиги изланишларини кўрсатади.

М.Шайхзода драмадаги халқчилликка ва унга асос бўлган анъанага шу эпизоднинг жавҳари (рационал мағзи)да намоён бўлувчи замонавийликка алоҳида эътибор беради. Ҳатто халқимиз ҳаёти ва адабиёти тарихидан драманинг шу эпизодига қиёс бўлувчи мисоллар келтиришни лозим топади. Тақриз қиммати асар замонавийлигини очиб беришидагина эмас, балки тақризнинг ўзидаги замонавий руҳ ва пафос теранлигида ҳамдир. Тақриз адабий жараёнга, санъаткорларга кўрсатажак илмий-эстетик таъсир кучидан ташқари, шу асар таҳлили мисолида бевосита ҳаётга, халққа, фронтдаги жангчиларга кўрсатажак таъсир кучи билан ҳам қимматли эди. Бу тақризчиликдаги фаоллик, ҳозиржавоблик, тезкорлик ва ҳолислик ҳамда ҳаёт ва адабиётга таъсирнинг муштарак кўринишларидан бири эди.

Уруш давридаги асарлар таҳлилига бағишланган тақризлардан яна бири Шайхзода асари тўғрисида Ойбек ва Ғ.Ғулом ҳамкорлигида ёзилган “Жалолоддин” драмаси ҳақида” номли тақриздир. Бу тақриз тарихий жанрдаги драманинг қатор муҳим муаммоларини кўтариб чиқиши жиҳатидан, наинки уруш даври, балки умуман ўзбек танқид тарихида муҳим аҳамиятга эгадир. Унда эътироф этилишича, драмада “...Ватан ўғилларининг эрк, мустақиллик, номус ва шараф учун бошлаган кураши ёрқин маънодор драматизм билан тўла ҳаяжонли картиналарда гавдаланади”.

Ўтган асрнинг 50-йилларига келиб баъзи тақризчиларнинг бир-бирлари билан мунозара қилишга киришган ҳоллар ҳам учрайди. Жумладан, “Шарқ юлдузи” журналда Ғ.Ғулом, Шухрат, Зулфия, Мирмуҳсин, Ҳ. Ғулом, С.Зуннунова, С.Акбарий, Ж.Жабборов поэма ва тўпламлари ҳақида тақризлар эълон қилинган. Бу тақризларда замонавий ҳаёт воқеаларини акс эттириш кучайиб бораётгани таъкидланди. Замонавийликни аксар ҳолларда замонасозлик сифатида талқин этган тақризчилик жиддий чекланишга ҳам йўл қўйди.

50-йилларнинг ўрталаридан адабий танқидга қатор янги ижодий қучлар келиб қўшилди. 60-йиллардан ғоявий-эстетик таҳлилга эътибор кучайди. Даврдаги янгича руҳ мунаққидлар ижодида ҳам тобора

ёркинлашиб кўрина бошлади. "Синчалак", "Муқаддас", "Қора кўзлар" сингари асарларга ёзилган тақризларда маҳорат ва услуб таҳлили, асарнинг бадий-эстетик моҳиятини очиш марказга қўйилди.

Баъзи танкидчиларда юксак дид, билим билан бир қаторда журъат етакчи аъмол сифатида намоён бўлди. О.Шарафиддиновнинг "Тобутдан товуш" драмасига муносабати ўзбек тақризчилигининг яхши намуналаридан бири сифатида танкидчилик тарихига кириб қолди.

Ўзбек адабиётида "Ўткан кунлар", "Сароб", "Навоий", "Чинор" "Улуғбек хазинаси" сингари асарлар тилга олиниши билан уларга биринчилар қаторида муносабат билдирган, маълум маънода уларни ҳатто химоя қилган танкидчиларни алоҳида эътироф этиш тўғри бўлади. Бу романларни теран таҳлил этган, асар жозибасини ўзларидаги гўзаллик туйғуси билан уйғунлаштириб айтган М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, С.Мамажонов, Н.Каримов, У. Норматов каби танкидчиларнинг тақризлари ёшлар учун маҳорат мактабидир.

Бундан шундай ҳулоса келиб чиқадики, тақриз ҳам бадий асар орқали илмий-эстетик ҳақиқат учун курашувчи ва шу ҳақиқатни яратувчи воситага айлана олсагина, давр синовларига дош бериб, авлоддан авлодга етиб боради.

Тақриз жанрининг эстетик тафаккур тараққиётидаги ўрни. Тақриз-танкидчи каламининг кайроғи, "танкиднинг тиконли гули" (И. Ғафуров) танкидий баҳонинг ҳаракатдаги жонли ўлчовидир. Ана шу мезонлар ўлмас тақризлар яратилишига асос бўлади. Бу жанрда мунаққид санъаткорлиги, ўзлиги, диди аниқ юз оча бошлайди. Буни М.Қўшжоновнинг: "Мунаққид учун бош йўналиш тақриз бўлиши керак. Бешта, ўнта тақриз доим иккита-учта жиддий мақолага материал беради", деган эътирофи қатта ижодий тажрибадан туғилган ҳулосадир¹⁷⁰.

"Навоий" романига биринчилардан бўлиб тақриз эълон қилган машҳур шарқшунос олим Е.Э.Бертельс асарга юқори баҳо бериб шундай ёзган эди: "Роман Навоий даврини ажойиб акс эттирган ва Навоий образини ҳаққоний тасвирлаган. Романнинг қатта муваффақияти шундаки, унга киритилган барча воқеалар бизгача етиб келган тарихий ҳужжатлар билан тасдиқланади. Роман қатта бадий қиммати билан ажралиб туради". Гарчи кейинчалик романга турли муносабатлар билдирилган бўлса-да, Бертельснинг тақризи адабий жараён ривожини ва ёзувчи маҳоратининг эътирофида қатта роль ўйнади.

XX асрнинг 40-йилларида бу жанрнинг ривожига фаол таъсир этган ўзининг "Тирик Алишер" деб номланган тақризида М.Шайхзода "Навоий" романига шундай баҳо беради: "Ойбек романида "кўз олдимизда тирик Алишер ўзининг кайғу ва ғзаби билан доимо хушёр кўзларини муҳитга тикиб, мамлакат бўйлаб юради. Бу романнинг фазилати шундаки, у

¹⁷⁰ «Жаҳон адабиёти», 2001. № 1. - Б. 13.

тарихимиздаги олижаноб хислатлар—одампарварлик, меҳмондўстлик, садокат, илм ва меҳнатга ихлос, гўзаллик туйғуси каби анъаналарга қасида ўқийди: ўзбек халқини бир халқ каби характерлайдиган ижобий хусусиятларнинг манбаларини куйлайди. Бу хусусиятларни ўзида мукамал жамлаган киши эса тарихимизда Алишер Навоийдир.

Ойбекнинг "Навоий" романи "Ўзбек халқидаги гуманистик хислатларнинг шажараси, улуғворлик ва олийжаноблик одатларининг тарихий васиқасидир. Ойбекнинг шу романи ўзбек адабиётида, шубҳасиз, янги бир саҳифа, яна тўғриси айтганда, янги бир бобдир". Кўчирманинг ўзиёқ М.Шайхзода тақризининг аниқ ва асосли фикрларга бойлиги, теранлиги, асарга аниқ баҳо бера олиши, илмийлик билан бадийликнинг омухталиги, тилидаги айрича пафос ва ҳоказолари билан ўзбек танқидчилигида тақриз жанрининг такомиллашиб бораётганини кўрсатади.

Тақриз ҳам худди танқиднинг ўзидек - бир хил текис йўлни босиб ўтгани йўқ. Санокларга эътибор берилса, адабиётимиз хазинаси гўё нодир ва мўъжиза асарларга "тўлиб кетгандай таассурот уйғонади". Бу иллатнинг юзага келишида тақризнинг ўрни ҳам оз эмас. Тақризчиликда офаринбозлик, кўтар-кўтарчилик, юзакичилик, замонасозлик, мавзупарастлик етакчилик қилган ҳолатлар оз бўлмади. Адабий жараёнини кузатсангиз, газета-журналлар таҳламларини варақласангиз ўртача, ҳатто яроқсиз асарларга ҳам қасиданамо мактов тақризлар босилганининг гувоҳи бўласиз. Лекин ўзбек танқидчилиги доимо шундай тақризлар куршовидагина қолиб кетгани йўқ. Истеъдодли, ҳалол ва жонкуяр танқидчилар ўз тақризларида доимо принципал бўлишга интилдилар.

Маълум даврда авж олган офаринбозлик шароитида ҳам М.Қўшжоновнинг "Ҳаёл бошқа, ҳаёт бошқа", О.Шарафиддиновнинг "Ҳаёт-тийлик жозибаси, схематизм инерцияси", Н.Худойбергеновнинг "Япроқлар бор, илдизлар-чи?" сингари жиддий тақризлар пайдо бўлди. Булар адабий танқид учун нақадар зарурлигини исботлашга асос бўла олади.

Тақриз таснифи. Тақриз муайян маънода истеъдодларни, бадий асарни қайта кашф этади, ҳам каш этилган талантларнинг ишонч кучини мустаҳкамлайди. Китобхонларда бадийятни англаш ва ҳис этиш туйғусини тарбиялайди.

Тақриз жанри сон ва сифат жиҳатидан ўзгара бошлади, шу жиҳатдан унинг, асосан, олти хил ички кўринишга эга. Уларнинг ҳаммаси учун бадий асарга баҳо бериш ва уни ташвиқ этиш муштарак хусусият ҳисобланади. Тақриз ўз олдидаги вазифани бажаришда ранг-барангликка эришиш, таъсир эффектидаги турли нукталарни жонлантириш ҳамда ёзилли манерасига кўра хилма-хил ички кўринишлар тасниф этилиши мумкин:

1. *Тезкор тақриз* асарга лўнда, қисқа баҳо беради, асарнинг янгилиги нимадан иборат эканлигини кўрсатади.
2. *Монографик тақриз* асарни чуқур ва агрофлича ўрганади, ҳажм

жихатидан йирик.

3. *Шарҳ-тақриз* асар мазмунини шарҳлаб баҳолайди.

4. *Хабар-тақризда* дарак бериш руҳи етакчилик қилади.

5. *Мактуб-тақризда* мактубга ва тақризга хос хусусиятлар ўзаро синтезлашади.

6. *Оғзаки тақриз* - баҳо ва баённинг оғзаки тарзда ифодаланиши билан характерланади.

Тақризчиликнинг бундай ички шаклларида қай даражада ва қандай йўсинда фойдаланиш танқидчи маҳоратига боғлиқ. Тақризчи ўзи ёзаётган ишнинг мазмун ва шаклдаги диалектик бирлигини қай тартибда жойлаштира билишини ҳисобга олмоғи даркор. Тақризчининг бадий асарга ижтимоий муносабатидан ташқари ўз шахсий муносабати, диди, туйғулари, таъсирланиш даражаси муҳим ўрин тутаяди.

Бадий асар муаллифи қалби билан тақризчи қалбидаги тўлқинлар тугёнлар ўзаро туташган жойда бадий асардаги афзалликларни, назокатларни ёритиб турувчи янги тўлқинлар, янги нурлар пайдо бўлади. Асардаги ҳамма ҳам пайқайвермайдиган, сезавермайдиган нозикликларнинг очилиши китобхонларни илҳомлантириш билан бир қаторда, ўз навбатида ёзувчи(лар)ни ҳам илҳомлантиради, асар ҳақида айтилмаган янги гапларни айтишга ундайди.

Демак, ҳар бир асар ўзича айрим бир дунё экан, унга қараш йўллари ҳам ўзига хосдир. Шундан келиб чиқиб, турли асарга ёзилувчи тақризнинг шакли ҳам ранг-баранг бўлиши табиийдир. Шу маънода тақриз кишига таъсир этиши, руҳлантириши, ўйлатиши, ишонтириши, унда янги фикр уйғотиши лозим. Бунга, шубҳасиз, ижодий изланиш, тинмай меҳнат қилиш орқали эришилади. Шу ўринда М.Қўшоновнинг бир хилдаги тақриزلарга муносабатини ифодаловчи тубандаги фикрларини келтириш фойдадан холи бўлмас: "Қўп тақриزلар бир хилда, бир схема асосида ёзилган бўлиб, баёнчиликдан нарига ўтмайди. Баъзан ғоявий-бадий хусусиятлари бир-биридан тамоман фарқ қилувчи асарлар шу тахлитда тақриз қилинадик, ўзбек ёзувчилар бир-биридан кўчириб олмаётганмикан, деган таассурот туғилади!".

Тақриз асарга ижодий ёндошиб, унинг фазилатлари ва қусурларини кашф этиш, бундан ташқари асардан узоқлашмаган ҳолда ўз фикр-туйғулари билан уни бойитишдир. Масалан, рассом полотноси битта. Уни назардан ўтказган ҳар бир киши асарнинг туб моҳиятидан ташқари, унинг ҳар бир нуқтасидаги гўзалликни ўзича кашф этади ва баҳолайди ҳамда уларни ўз таассуротлари билан янада бойитади. Шундай экан, ҳақиқий мусаввирнинг бир рангтаъсир асарига ҳеч қачон буткул бир хил баҳо бериб бўлмайди. Қанча киши кўрса, унга шунча ранг-баранг баҳо бериши мумкин. Бадий асарга ёзилувчи тақриз ҳам, шартли равишда шунга ўхшаб кетади. Демак, тақриз ижодий изланишлар самараси бўлмоғи керак.

Тақризнинг қуйидаги: асарга тезкорлик билан баҳо бериш, унинг

ёзувчи ижоди ва адабий жараёндаги ўрнини кўрсатиш; ташвиқий моҳиятга эгаллик, китобхонга янги асар ҳақида маълумот бериш ва унинг эстетик тасаввурини бойитиш каби етакчи жанрий белгилари мавжуд. Такризда қисқа таҳлил орқали асарга ва унинг моҳияти ҳамда бадииятига берилган баҳо етакчи унсур ҳисобланади. Унинг алоҳида хусусиятларидан бири - "танқиднинг тиканли гули" (И.Фафуров) сифатида асарнинг камчиликларини очиб беришга хизмат қилишидир.

Барча ижодий ишда виждон ва масъулият зарур, албатта. Лекин такризда унинг ўрни ниҳоятда ёрқинлик билан билиниб туради. Такризда ҳам виждонан, ҳам билимдонлик ва масъулият билан амалга оширилган таҳлил зарур.

Барча ижодкорларга, лекин ёш - ижодкорларнинг асарларига тақриз ёзиш, айниқса, масъулиятлидир. Ёшлар ижодига эҳтиёткорлик билан ёндошиш талантни авайлаш, талабчанликни сусайтирмаган ҳолда унга меҳр ва тавозе кўрсатиш тақризнависнинг бурчи бўлмоғи керак. Айни вақтда, ёшлар ижодига ортиқча баҳо бериш, хушомалдан тийила билиш ҳам ана шу бурч ичиди эканини ёдда тутмоқ ўринлидир. Шу маънода ёзувчи А.Қаҳҳорнинг бир қанча умидли истеъодларга муносабатини, улар асарларига ёзган ихчам тақризларини эслаш ўринлидир. Вақтида Абдулла Қаҳҳор Саид Аҳмад, О.Шарафиддинов, А.Орипов, Ш.Холмирзаев, Ў.Ҳошимов каби ёш истеъодлар ижодига тўғри баҳо бера олган эди.

Танқидчи қайси жанрга мурожаат этишидан қатъий назар, унинг асари бетақрор хусусиятларга эга бўлиши, унда ҳам, мазмун ва шакл уйғунлиги таъминланиши зарур. Бу фикр тақризга ҳам тегишлидир.

Таянч тушунчалар: тақризнинг луғавий маъноси, истилохий маъноси тақриз-ҳозиржавоб эстетик баҳо; тақриз-бадиият оламига "разведка" воситаси; тақриз ва матбуот муносабати; тақриз-шарҳ, тақриз-бахс, монографик тақриз.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар :

1. "Тақриз" истилоҳининг луғавий ва истилохий мазмунини изоҳланг?
2. Тақризнинг жанрий табиатига хос хусусиятлари нимада?
3. Тақризчиликнинг келиб чиқиш омиллари ҳақида нималарни биласиз?
4. Илк тақризлар қачон пайдо бўлган? Улар кимларнинг қаламларига мансуб ва қанақа хусусиятларга эга?
5. Ўзбек тақризчилигида у ёки бу асарларга баҳо беришда қандай тамойилларга амал қилинган?
6. Тақризнинг қандай кўринишлари мавжуд?
7. Дастлабки тақриз-шарҳ ким томонидан яратилган?
8. Тақризнинг шаклланиш ва ривожланиш жараёни қандай кечган?
9. Ўзбек тақризчилиги таснифоти ва ички турлари ҳақида нималарни биласиз?

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

1. Адабиёт ва санъат. Тўплам. Т.: АСН. 1988.
2. Ахмедова Ш. Ўзбек адабий танқидчилиги жанрлари. Т.: Фан, 2009.
3. Намозов М. Танқиднинг алвон туғи. "Ёшлик", 1987. №-2. – Б. 73-75.
5. Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. 14-том. Т.: Фан, 1979.
6. Расулов А. Такризни ҳимоя қилиб // "Шарк юлдузи". 1988, № 4. – Б. 192-194.
7. Умутов Х. Таҳлил санъати. Т., 1978.
8. Қўшжонов М. Сайланма. Икки жилдлик. Т., 1989.

АДАБИЙ-ТАНҚИДИЙ МАҚОЛА

РЕЖА:

1. Мақола истилоҳи ҳақида, мақола жанрининг табиати.
2. Адабий-танқидий мақоланинг таснифи.
3. Адабий-танқидий мақоланинг эстетик тафаккур таракқиётидаги аҳамияти.

Мақола истилоҳи ҳақида, мақола жанрининг табиати. Адабий танқиднинг фаол жанрларидан бири мақола бўлиб, у такризга нисбатан ҳажман катталиги, таҳлил ва тадқиққа тортилган адиблар, асарлар ва муаммолар кўламининг кенглиги, замон ва макон масаласидаги ҳослик каби хусусиятлари билан ажралиб туради.

Мақола асли арабча сўздан олинган бўлиб, луғавий жиҳатдан фикр билдирмок, айтилган сўз каби маъноларини билдиради. Истилоҳий жиҳатдан "Адабиётшунослик терминлари луғати"да мақола "Газета ва журналлар учун кундалик муҳим ижтимоий-сиёсий, маданий ва адабий ҳаёт масалалари тўғрисида ёзилган публицистик асар"¹⁷¹ деб изоҳланади. Бунда мақоланинг ахборот беришга мўлжалланган йўналиши кўзда тутилган. Кундалик матбуотда ёритилувчи кенг маънодаги мақолалар кўпчиликка мўлжалланиб, ҳаммага тушунарли тил ва марокли услубда ёзилиши билан характерланади ва, асосан, журналистик фаолият ҳосиласи ҳисобланади.

Араб тилидан ўзбек тилига кириб, ўзлашиб кетган «мақола» сўзи ҳозир ҳам ўзининг қадим маъносини сақлаб қолган. Лекин энди мақола газета ва журналлар, турли хил тўпламлар, китоблар нашр этиш ҳамда матбуот тарихи билан боғлиқдир. Шунга кўра газета, журнал, тўпламларда нашр этиладиган сиёсий, илмий, публицистик, ижтимоий характердаги ва умумлаштирувчи кучига эга асардир. Шундан келиб чиқиб, мақола

¹⁷¹ Ҳомидий Х. ва б. Адабиётшунослик терминлари луғати. Т., 1967.

мавзуси, мазмуни, мохияти, мақсадига қараб, сиёсий мақола, илмий мақола, публицистик, адабий-танкидий мақола каби ички кўринишларга эга. Сиёсий ва публицистик мақола кундалик матбуотга дахлдор сиёсий-ижтимоий мохиятга эга бўлса, илмий мақола фаннинг турли соҳаларига оид тадқиқотлар мазмунини ифодалаши билан ажралиб туради.

Адабиёт соҳасидаги тадқиқотларга тааллуқли мақола адабий-эстетик қарашларни ифода этади. Бундай мақолаларда бирор асар ёки адабий муаммо таҳлил қилиниб, шу жараёнда келиб чиққан илмий-эстетик ҳулосалар ёритилади. Шу хусусиятига кўра бу хилдаги мақолалар адабий-танкидий мақола деб юритилади. Ҳар қандай адабий-танкидий мақолада ўрганилаётган муаммо изчил илмий мушоҳадага, образли руҳга, кучли муайян пафос ва эхтиросга суянилган ҳолда таҳлил қилинсагина, танқидчининг бадиий асар ҳақидаги фикрлари ёрқинлашиб, китобхонга таъсир этадиган даражада аниқ ва ўқимишли бўлади.

Адабий-танкидий мақоладан мантикий изчилик талаб қилинади, албатта. Бирок, у аниқ фанлардаги даражада изчил бўлмаслиги мумкин. Бунинг сабаби, адабий танқиднинг бадиий тафаккур билан алоқадорлиги туфайлидир. Яъни, танқидчи кези келганда, ўрнига қараб фикр юритаётган муаммо ва масаладаги ҳақиқатга зид келмаган равишда мушоҳада ва фикрлашда бадиийликдан унумли фойдаланиши мумкин. Бу бадиийлик, фикр юритаётган асар ёки масаладаги ўзига хосликка ёхуд улар ҳақидаги мунаққиднинг ўзига хос қарашларини, ички дунёси ва қиёфасини очишга бўйсундирилган бўлади. Ҳозирги тушунчамиздаги илк адабий-танкидий мақола дастлабки ўзбек матбуоти намунаси – "ТВГ"да XIX аср 80-йилларида кўрина бошлади. Ўшанда, таъкидлаш жонзки, газетада чоп этилган мақолаларнинг кўпчилиги публицистик характерга эга эди. Мазкур мақолалардаги адабий-танкидий фикр оқимида рус адиблари асарларини ўзбек тилига таржима этиш зарурияти қайта-қайта таъкидланганини кузатиш мумкин.

"ТВГ"да босилган дастлабки адабий-танкидий мақолаларнинг аксарияти Фурқат ва Иброҳим Давронлар қаламига мансуб. Масалан, Фурқат театр томошасини кўриш натижасида тугилган мулоҳазаларини баён қилар экан, бу санъат турининг ўзига хос фазилатларини очиб беришга ҳаракат қилади. Адабий танқиднинг асосий мохияти ва унинг адабиётшуносликдан ажралиб турувчи хусусияти-бадиий асарларни яратилган давридаёқ ҳозиржавоблик билан тезкор ҳолда ўрганилиши ва талқин этилиши назарда тутилса, Фурқатнинг бу фикрларини танқид жанрининг айрим талабларига жавоб бера олувчи дастлабки фикрлар сифатида баҳолаш мумкин¹⁷².

Бу адабий-танкидий мақолаларнинг кўпчилиги публицистик характерда. Улар орасида ўзбек шоирлари ҳақида ёзилганлари нисбатан

¹⁷² Назаров Б. Ўзбек адабий танқидчилиги. Т.: Фан. 1979. - Б.7.

камрок бўлиб, аксарияти рус адиблари: А.С.Пушкин, Н.В.Гоголь, И.С.Тургенев, Л.Н.Толстой, А.П.Чехов ва улар асарлари ҳақидаги маълумотлардан иборат. Мазкур мақолалардаги адабий-танқидий фикр тақомили учун кимматли маълумотлардан бири—рус адиблари асарларини ўзбек тилига таржима этиш заруриятининг қайта-қайта таъкидлаш бўлса, иккинчиси, уларда ўзбек адиблари учун янги типдаги бадиий тафаккур ҳамда янги типдаги жанр, қаҳрамон, муаммо ҳақидаги дастлабки маълумотларнинг етказилишидир.

20-йилларга келиб адабий-танқидий мақолалар мундарижаси бирмунча тиниклашди ва аниқроқ йўналишларда зохир бўла бошлади. Уларда маҳорат масалаларини таҳлил этиш кўзга ташланди. Чунончи, А.Қодирий бир канча мақолаларини А.П.Чехов ижодига бағишлайди. У мохир рус ёзувчисининг хикоянавислик маҳоратини таҳлил қилишга интилди.

Ўзбек танқидчилигида ХХ асрнинг 20-йилларидан бошлаб бу жанрни ривожлантиришга Фитрат, Чўлпон, А.Қодирий каби ижодкорлар билан бирга А.Саъдий, О.Шарафуддинов, Вадуд Махмуд, Отажон Ҳошим, С.Хусайн каби мунаққидлар ўз ҳиссаларини қўшдилар. Уларнинг адабий-танқидий мақолалари бу жанрга қўйиладиган қатор талабларга жавоб бера олиши билан диққатга сазовор.

Адабий-танқидий мақоланинг таснифи. Бадиий адабиётдаги барча жанрларда бўлганидек, адабий танқид жанрларида, жумладан, адабий-танқидий мақолада ҳам образлилик, композиция муҳим роль ўйнайди. Масалан, Жулқунбой “20-йилда кулдиргувчиларимиз” (1926) мақоласи мазмунини ҳам, шаклини ҳам худди ҳажвий-бадиий асар йўсинида тузишга ҳаракат қилади. Усмонхон эса, “Мунаққиднинг мунаққиди” (1927) мақоласини Ойбекнинг Чўлпон ҳақидаги мақоласида илгари сурилган фикрлар билан баҳсга киришиш асосига қуради. Ҳ.Ёқубов “Ойбек ва унинг шеърлари” (1929) мақоласида илк бор ёш шоирнинг шу йиллардаги асарларига обзор беришни мақсад қилиб қўяди.

А.Саъдий вульгар социологизмдан холи бўлмаган “Адабий асарни қандай ўрганиш керак?” (1932) мақоласида танқид методологиясига доир қарашлари билан ўртоқлашади. Шайхзода эса “Камбағаллар қуйчиси” (1932) мақоласида ўзбек китобхонларини илк бор Беранже ижодиёти билан таништиради. Ойбек ўзининг “Сўнгги йиллар ўзбек поэзияси” (1933) мақоласини янги босқичда янги йўналиш касб этаётган ўзбек шеърини таҳлилига бағишлади.

Бу мақолаларнинг ҳеч қайси бири на композицияси, на тузилиши жиҳатидан бир-бирига ўхшамайди, бир-бирини такрорламайди. Ўзбек танқидчилиги ана шу ижобий анъаналарни ўзлаштириш йўлидан борди.

Масалан, М.Қўшжоновнинг «Ҳаёт ва қаҳрамон» (1979) китоби адабий мақолалардан ташкил топган. Унда «Характер эволюцияси» деб номланган тадқиқот Ойбекнинг «Қутлуг қон» романи таҳлилига бағишланган бўлиб,

бир неча қисмлардан ташкил топган. Бу ўзбек танкидчилигининг тажриба ортгани сари мақола жанрининг мураккаб шакл ва турларига мурожаат эта бошлаганини кўрсатади.

Шу китобдан «Ўзбек аёлининг уйғониши» деб номланган мақола ҳам ўрин олган. У Асқад Мухторнинг «Опа-сингиллар» романи таҳлиliga бағишланган. Унда романнинг асосий ютуқлари, асар қахрамонларининг шаклланиш жараёни, баъзи қусурлари ҳақида фикр юритилади.

«Ёшлар қалби» деб номланган мақолада О.Ёқубовнинг «Муқаддас» кассаси таҳлил этилади. Ҳажман кичик бу мақолада асарнинг ўзига хос томонлари кўрсатиб берилади. Кўринадики, М.Қўшжонов деярли ҳар бир мақоласида максаддан келиб чиқиб, мақола жанрининг турли кўриниш ва шаклларига мурожаат этади. «М.Қўшжонов мақоллари пухта ўйланган, изчил композицияга эга. Унда бошдан-охиригача давом этувчи муайян бош муддао мавжуд бўлиб, муаллиф ана шу йўналишни кизикарли таҳлилий муҳокамалар, фавқуллода янги фикрлар билан аста-секин ривожлантириб боради. Бу услуб бадиий асарлар сюжети ривождаги "кизиктирувчанлик" хусусиятини эслатади"¹⁷¹, деганида О.Тоғаев ҳақдир. Худди шу кизиктирувчанлик мунаққиднинг деярли барча мақолаларидаги асосий хусусиятни ташкил этади.

О. Шарафиддиновнинг «Ҳақиқатга садоқат» (1989) китобига кирган адабий-танқидий мақолалар ҳам композицион қурилиш жиҳатдан турли кўринишда. Баъзилари обзор шаклида («Шеър кўп, аммо шоир-чи?»), баъзилари монографик характерда («Иккинчи чўкки»), баъзилари портретга чизгилар шаклида («Чўлпоннинг ижодий йўли»), баъзилари эса тақриз характерида («Ҳаққуш хикматлари») каби.

Ўзбек танкидчилигида адабий-танқидий мақоланинг, асосан, уч тури кенг тарқалганини кўриш мумкин:

1. Портрет- мақола.
2. Обзор мақола.
3. Муаммоли мақола.

1. Портрет-мақоланинг шаклланиши ва тез тараққийси ХХаср бошларидаги давр талаби билан белгиланади: ҳаёти ва ижоди кам ўрганилган ёзувчи ва шоирлар, улар ҳақидаги маълумотларнинг тарқок ҳолда экани санъаткор ҳақида яхлит ва умумлашма характерда маълумотлар берувчи у ёки бу жанрнинг илк намуналарини яратиш заруриятини келтириб чиқарди.

Ўзбек адабиётшунослигида портрет йўсинидаги мақолалар ХХ асрнинг бошларида пайдо бўлди. Масалан, Иброҳим Даврон "ТВГ" нинг 1908 йил 5-сонида Ибрат таҳаллуси билан ижод этган Исроқхон тўранинг фаолиятига бағишлаб мақола ёзади. Муаллиф Исроқхоннинг серкирра ижтимоий фаолияти билан бир каторда, адабий фаолиятига ҳам юқори

¹⁷¹ Тоғаев О. Ибратли сабоқлар. Т. 1987. - Б. 209.

баҳо беради, шу билан бирга ижодкор ҳақида умумлаштирувчи маълумот беришнинг ўзига хосликлари ҳақида ҳам гапириб ўтади.

Портрет-мақола намуналари яратишда Фитрат, Чўлпон, Вадуд Маҳмуд фаоллик кўрсатдилар. Улар ҳаёт йўли, ижоди умумлаштирилган ҳолда кам ўрганилган мумтоз шоирлар ва замондош ижодкорлар портретини яратишга эътибор қаратдилар. Шу тарзда ўзбек танқидчилигида портрет-мақола, кейинчалик улар асосида адабий портрет яратиш анъанавий тус ола борди.

Портрет-мақола, асосан, икки хил мақсад билан яратилади:

1. Ёзувчи ҳаёти ва ижоди ҳақида қисқа бўлса-да, таҳлил асосидаги умумлашма маълумот бериш. Бунга Фитратнинг Турди, М.Солих, Вадуд Маҳмуднинг Навоий ва Фузулий, Ойбекнинг Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжон каби ижодкорлар ҳақидаги портрет-мақолалари мисол бўла олади.

2. Ижодкор портретига оид чизгилар берилиб, кейинчалик тўлиқ адабий портрет яратишга замин ҳозирлаш. Бундай ижодий изланиш кейинги даврларда қарор топиб, такомиллашаётир. Жумладан, О.Шарафиддинов адабий портретларининг кўпчилиги шу тарзда яратилган. Шу боисдан адабиётшунос А.Расулов О.Шарафиддиновга бағишланган китобида “мақола-портрет”, “мақола-эскиз” сингари истилоҳларни ишлатди.

Ўтган асрнинг 20-йиллари яратилган портрет-мақолалар унинг жадал суръатлар ўзлаштира бошланганини кўрсатади. Уларда илмийлик билан маърифийлик, эҳтирос билан пафос ўзаро синтезлашади. Портрет-мақола шаклланишига мунаққидлар Вадуд Маҳмуд, Абураҳмон Саъдий қатори адиблар Чўлпон, Фитрат ҳам баракали ҳисса қўшдилар. Портрет-мақолага асос бўлган ижодкор ҳақидаги маълумот, кузатиш, таҳлилни яхлит ҳолда умумлашга интилиш йилдан-йилга такомиллашиб борди. Асосий мақсад: а) кийфаси ёритилаётган адиб таржимаи холини ойдинлаштириш; б) мухит ва адиб алоқадорлигининг ижодга таъсирини кўрсатиш; в) асарлар тадқиқи ва таҳлилни санъаткор кийфаси билан уйғунлаштириш; г) адабий жараёндаги ўрнини аниқлаш каби масалаларга урғу бериш.

Ўзбек танқидининг кейинги тараққиёти XX аср 20-йилларидан шаклланган портрет-мақолалар янги йўсинларда такомиллаша борганини кўрсатади. Улар ёзилиш мақсадига кўра турлича гуруҳлаш мумкин: а) ҳаёт бўлган шоир ёки адибнинг юбилеи муносабати билан; б) ижодкорнинг бирор китоби нашр этилиши муносабати билан сўзбоши шаклида ёзилган портрет-мақола; в) шоир ёки адиб вафотидан сўнг муайян саналарнинг нишонланиши муносабати билан; г) мукофотланиш ёки тақдирланиш муносабати билан ёзилган портрет мақола. Жанр моҳияти, ривожини Ойбекнинг портрет мақолалари мисолида кўриш мумкин*¹.

Танқидчиликда, баъзан мақола, портрет ва танқидий-биографик очерк

* Бу ҳақда қаранг : Аҳмедова Ш. Ўзбек адабий танқидчилиги жанрлари. Т.: Фан, 2008.

жанрларини аралаштириб юбориш холлари учрайди. Чунончи, Л.Қаюмовнинг “Замондошлар” китобига кирган “Садриддин Айний”, “Ҳамид Олимжон”, “Собир Абдулла”, “Уйғун”, “Комил Яшин”, “Иззат Султон”, “Эркин Воҳидов” кабилар портрет-мақола бўлгани ҳолда бошқа адабий портретларнинг аксари бу шакл намунаси ҳисобланмайди. Чунки уларда шоир ёки ёзувчи ижоди хақида шунчаки маълумот бериш билан чегараланади, холос.

Демак, адабий-танкидий мақоланинг муайян тури саналувчи портрет-мақоланинг асосий белгилари сифатида: а) тарихий-биографик ёндашув асосидаги ҳаёт ва ижод йўлини мухтасар кузатув натижасида ёзувчи кийёфаси яратилиши; б) қисқача равишда бўлса-да, ёзувчининг ижодий кийёфаси адабий-тарихий давр билан мустаҳкам алоқадорликда ўрганилиши; в) энг муҳими, юқоридаги хусусиятлар умумлаштирувчи характерга эга бўлиши лозим.

2. *Адабий-танкидий обзор мақолада* алоҳида бир адиб ёки бир неча адибнинг муайян босқичдаги ижоди; маълум бир адабий тамойиллар шаклланиши, такомиллашуви; унинг сабаб-оқибатлари, бу жараёнда муҳим роль ўйнаган адибларнинг асарларидаги ўзига хосликларни кўрсатиш; адабий жараённинг ўзига хосликларини очиш; мақсаднинг амалга оширилиши натижасидаги хулосаларни умумлаштириш; шулар асосида муайян тақлифларни ўртага ташлаш муҳим ўрин тутди.

Адабий-танкидий обзор мақола адабий танкиднинг узок тарихга эга ва, айни вақтда, доимо ўз фаоллигини намойиш этувчи шакллардан саналади. В.Г.Белинский ёктирган ва мохирлиги намоеън бўлган мақола турларидан бири адабий обзор эди. У “1841 йил рус адабиёти”, “1842 йил рус адабиёти”, “Китоб дўқонида эшитиб қолинган адабий гурунг” сингари катор обзор мақолаларини завқ-шавқ билан ёзган. Унинг маҳорати шундаки, бунда у хронологик обзор яратадими, тематик обзорга қўл урадими, ўз олдига ҳақиқий санъат асарларини кашф этишни мақсад қилиб кўяди.

Ўзбек танкидчилигида обзор характерига эга бўлган хусусиятлар тарихан турли адабий гурунг ва суҳбатларда оғзаки тарзда ҳукм сурганини таъсидлаш ўринлидир. Адабий танкид тарихида А. Зоҳирийнинг “Олти йиллик ўзбек адабиётига бир қараш” (1924), А. Саъдийнинг “Олти йил ичида ўзбек шеърини адабиёти” (1924) сингари мақолаларини ҳозирги тушунчадаги дастлабки адабий-танкидий обзор мақолалар сифатида қайд этиш мумкин.

Адабий-танкидий обзор мақола қай бир нуктада тақриз жанри хусусиятларини ўзига сингирса-да, хос фазилатлари билан ундан жиддий фарқ қилади. Бу, хусусан, унда бир вақтнинг ўзида маълум бир даврда ёзилган бир канча асарлар таҳлилга тортилишида аёнлашади. Уни ёзиш учун аниқ бир давр ва ўша даврда яратилган асарлар ҳисобга олинади. Бир мунаққид муайян бир муддат йил, босқич, давр лирикисини обзор қилса,

бошқаси наср ҳақида шундай обзор ёзиши мумкин. Ёхуд у ёки бу адабий жанр, муаммо, мавзу, услуб, қаҳрамон типининг тадрижга ҳос хусусиятлар ўрганилиб умумлаштирилиши, обзор қилиниши мумкин.

Тақризда биргина асар хусусида гап кетса, обзор мақолада бутун бир йил, босқич, давр ёки аниқ бир жанрга мансуб асарларга муносабат билдирилади. Обзор мақола ёзиш учун замон категорияси зарурий шартлардан бири ҳисобланади. Чунончи, М.Қўшжоновнинг "Маъно-маҳоратнинг бош масаласи" деб номланган обзор мақоласида 1972 йилда яратилган насрий асарлар ҳақидаги мулоҳазалар умумлаштирилади.

О.Шарафиддиновнинг "Йиллар ва йўллар" мақоласида шўро давридаги ўзбеки шеърятининг деярли ярим асрига обзор берилди. О.Шарафиддинов жаҳон адабиёти туркумидаги 200 жилдлик мажмуанинг босилиб чиқиши муносабати билан ёзилган обзор мақоласи билан жаҳон адабий танқидчилигидаги обзор мақола тушунчасини янгиледи ва унинг янги типи сифатида адабий танқидчилик тарихидан муносиб ўрин эгаллади.

Обзор мақолада жонли адабий жараёни, ундаги янгиликлар, курашлар, ҳолатлар, интилишларни таҳлил қилар экан, айтилган вақтда, ҳақиқий санъат асарларини кашф этишни ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Обзорчи маълум чегарадаги, доирадаги асарларни ўрганишидан катъий назар, унинг хулосалари бу чегара доирасида анча ташқарига чиқиши билан ажралиб туради. Обзор яратишнинг қийин томонлари ҳам кўп. Обзорчи, аввало, жаҳон адабиётидаги, аниқроғи, дунёдаги ривожланган адабиётларни яхши билиши; иккинчидан, замонавий йўналиш тамойилларидан хабардор бўлиши; учинчидан, инсоннинг янги-янги қирраларини тасвирлаётган улуг ижодкорлар изланишларини зийраклик билан кузатиб бормоғи ва ниҳоят, тўртинчидан, ўз адабиёти тарихи, ҳозирги адабий жараёнини яхши билиши шарт. Шундагина замонлар ўтиши билан эскирмайдиган, бадий ижод қонуниятлари ҳақидаги фикрлари билан китобхон диққатини жалб эта оладиган адабий-танқидий обзор мақолалар яратилади. Демак, обзор муаллифдан катта ва чуқур билимни талаб қилади. Шунинг учун ҳам унга ҳар бир, ҳатто анчагина эътиборли мунаққидлар ҳам мурожаат этавермайдилар. Фақат санок ва эътирофлардан иборат бўлган мақола ҳақиқий обзор мақола бўлмайди. Унинг ҳам барча масалалардаги каби ўз талаблари бор. Ана шу талабларга жавоб бергани обзор мақола санала олади.

Обзор мақоланинг ўзи ҳам характери ҳамда ижтимоий-эстетик табиатига кўра бир неча хил экани кўзга ташланади:

А) Хронологик обзор: Бунда маълум йиллар (даврлар)га оид адабий жараёнга ҳос тамойилларни умумлаштириш назарда тутилади. Ўзбек танқидчилигининг кейинги 30-35 йиллик тараққиётида хронологик характердаги адабий-танқидий обзор мақола етакчилик қилди. Ҳар йили Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасида наср, шеърят, драматургия, болалар

адабиёти, адабиётшунослик ва танкид, таржима адабиёти шўъбаларининг йиллик муҳокамаси бўлади, адабиётдаги аҳвол турли муаммолар нуктаи назаридан сарҳисоб қилинади.

Шундай мунаққидлар борки, йиллик обзор муносабати билан босиб ўтилган йўлга назар ташлайди; янгиликларни китобхон кўз ўнгида гавдалантиришга, адабиёт ривожига тўсқинлик қилаётган нуқсонларни кўрсатишга интилади. И.Ғафуровнинг 1973 йил насри ҳақидаги "Насримизнинг бугунги тенденциялари", У.Норматовнинг "Бугунги адабиётимизнинг таҳлил ва талқини" каби обзорларида давр билан боғлиқ айрим чекланишлар кўзга ташланса-да, муваффақиятли асарларни чуқур таҳлил қилиш, ёш ижодкорлар изланишларидаги янгиликлар моҳиятини очишга интилиш яққол кўриниб туради.

Б) Илмий-назарий обзор. Бундай обзорларда илмий таҳлил, тадқиқ этилаётган асарларга даврнинг етакчи тамойиллари асосида ёндашув, асарга санъат мезонларига мувофиқ баҳо бериш, назарий хулосалар чиқариш хусусиятлари устуворлик қилади. Тўғри, ҳар қандай обзорга ҳам илмий-назарий таҳлил ва умумлашма чиқариш бегона эмас, хронологик обзорларда асосий эътибор адабий жараёнга хронологик ёндашув мажбуриятдан келиб чиқилган, жанрий обзорларда эса жанрлар алоҳида, айрим асарлардаги аҳвол обзори, мавзувий обзорларда эса мавзулар кўламидаги ранг-барангликни у ёки бу типдаги каҳрамонлар, услублар обзорида ҳам, асосан, масалага шу муаммолар асосида ёндашиб, илмий-назарий хулосалар чиқариш етакчилик қилади.

О.Шарафиддиновнинг "Йиллар ва йўллар" асари илмий-назарий характердаги адабий-танқидий обзорнинг ёрқин намунаси. Мақола 1966 йилда ёзилиб, мунаққид ўша пайтлар номлари тилга олинishi мумкин бўлмаган Чўлпон, У.Носир каби ижодкорлар ҳақида ҳақ гапларни айтишга интилди. Уйғуннинг ўша даврда машҳур бўлган "Бригадир Карим", "Назир отанинг газоби", "Гулсал" шеърларини шунчаки тилга олиб ўтиб, китобхон эътиборини шоирнинг табиат гўзаллигини куйлаган шеърларига жалб этди. Унда бир қанча муаммоли масалалар кўтарилди ва 60-йиллар поэзияси юксаклигида туриб, ўзбек шеърятининг тараккиёт йўли кузатилади.

М.Кўшжоновнинг "Қайта қуриш ва ўзбек романи" мақоласи аниқ адабий муаммолар ёритилган илмий-назарий обзорнинг ёрқин намунаси ҳисобланади. Унда хронология ҳам, аниқ бир жанрда ёзилган асарлар обзори ҳам уйғун кечади. Обзорда танқидчи қиёфаси, билими, зукколиги аниқ кўриниб туради. Муҳими, мунаққид мақолада турғунлик йилларидаги адабиёт ва танқиднинг нуқсонларини очик кўрсатиб беради. Обзор мақола ёзувчи танқидчининг таланти, айниқса, давр руҳини ақс эттирган, умуминсоний ва миллий муаммоларни кўтарган асарларни кашф этишда сезилади. Мунаққид Я.Қосимовнинг "Озодлик орзуси" мақоласини, шу типдаги мақолаларнинг ёрқин намунаси деб баҳолаш мумкин. Унда ўзбек

шеърятти янгича нуктаи назардан—Истиклол эстетикаси асосида обзор қилинади. Ўзбек шеърятти янгича тамойиллар, янги мезонлар асосида таҳлил қилинган бу обзор мақола ўзида ўзбек танқидининг янгиланаётган сифатларини акс эттиради.

3. Адабий-танқидий муаммоли мақола адабиётшунослик ва адабиёт назариясини бойитадиган, уларнинг тақомилига фаол таъсир кўрсатадиган, танқидчиликнинг таянч ва етакчи кўринишларидан ҳисобланади. Унда илмий-назарий моҳият, тадқиқотчининг концепцияси муҳим аҳамият касб этади.

Муаммоли адабий-танқидий мақола ёзувчи ижодини, адабий жараёни, у ёки бу миллий адабиёт равнақини, унинг босқичларини, муайян бир илмий-эстетик муаммо нуктаи назаридан тадқиқ этади, тегишли ҳулосалар чиқаради. Ойбекнинг “Танқид соҳасида саводсизлик ва ур-йиқитчиликка қарши ўт очайлик” (1933) мақоласи ўзбек танқидидаги муаммоли мақоланинг мумтоз намуналаридан бири саналади. Биринчидан, у давр адабий жараёнининг муҳим масалаларидан бири танқидчиликдаги аҳволни таҳлил этишга бағишланди. Иккинчидан, танқиддаги манзара умумий руҳда эмас, шу вақт танқидида ниҳоятда ўткир бўлиб турган: ўта снёсий талаблардан келиб чиқиб, деярли ҳар қандай асарнинг танқид қилинавериши ва натижада, адабий танқидда юзага келган “ур-йиқитчилик” ва “дўппослаш”ни кескин фош этишга алоҳида эътибор берилди. Учинчидан, бу мақолада ўзбек танқидчилигида деярли илк бор танқидчининг фикрлаш маданияти деган муаммо кўтарилиб чиқилди ва унга мунаққидлар эътибори қаратилди. Тўртинчидан, ўзбек танқидчилигининг методологик асосларини тўғри йўлга қўйиш, адабий жараённинг муҳим вазибалардан бири эканлиги таъкидланди.

Ойбекнинг яна бир “Сўнги йиллар ўзбек поэзияси” (1934) мақоласида сўнги босқич ўзбек шеърятининг таракқиёт тамойиллари ўрганилар экан, муаллиф асосий эътиборини санъаткорнинг ҳаёт билан мустаҳкам алоқада бўлиши, ҳаётда ва инсон руҳиятида рўй бераётган ўзгаришларнинг гуйғунлиги масаласига қаратади. Энг асосийси, шу масалалар талқини асосида ўзбек шеъряттидаги янгиланаётган образчилик муаммосини мақола марказига қўяди.

Муаммоли адабий-танқидий мақола бирор асар поэтикасига бағишланиб, кўзланган илмий ходисани монографик характерда, бадий ижод эстетикаси асосида ёритувчи илмий-назарий баҳс шаклида ҳам бўлиши мумкин. Шу фазилатиға кўра, унинг икки кўринишда кенг тарқалган.

А) Баҳс характеридаги муаммоли мақола. Буни ихчам “баҳс-мақола” тарзида ифодалаш анъанаға айланган. Бунга Ойбекнинг “Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак?” ҳамда Усмонхоннинг “Мунаққиднинг мунаққиди” номли мақолаларини мисол келтириш мумкин. Бундай мақола баъзан суҳбат шаклида ўтказилгани учун «суҳбат-мақола» деб ҳам

юритилади. Баҳс-мақола тадқиқот характеридаги илмий муаммоли мақолаларга нисбатан пассивроқ. Баҳс мақолалар кўлайини илмий муаммоли мақолалар сифатини янада орттиради.

Б) Тадқиқот характеридаги муаммоли мақола. Уни ихчам ҳолда "тадқиқот-мақола" тарзида ифодалаш аънаанага айланган.

Иззат Султон ва Х.Ёқубовларнинг Сотти Хусайн ва Отажон Ҳошим ҳақидаги мақолаларини ана шундай мақолалар сирасига киритиш мумкин. М.Осимнинг "Навоий ва Хусайн Бойқаро"(1941), Т.Жалоловнинг "Қора ўтмишнинг ёруғ ойнаси" (1941), Шайхзоданинг "Бобур ва Навоий"(1944) мақолалари ана шундай тадқиқот мақолага мисол бўла олади. Бундай мақолаларда илмий муаммони кенг ва ишонарли ёритиш, олимнинг субъектив қарашлари ва услуби, адабиёт илмидаги янги қарашлардан хабардорлиги диққатни тортади. Хусусан, М.Қўшжоновнинг ҳам шу характердаги мақолаларида мантикий изчиллик, илмий муаммо моҳиятини очиш кўзга ташланади. Муайян муаммо нуктаи назаридан асарга ёндашар экан, танқидчи диққатидан кичик детал, кўп ҳам сезилавермайдиган тафсилот ва белги ҳам четда қолмайди. Чунончи, унинг «Характер эволюцияси» мақоласида санъаткорнинг қахрамон кифолатини яратишдаги ижодий жараён ўрганилади. Кўплар томонидан шу вақтгача таҳлил қилинган «Қутлуг қон» асари янгича нуктаи назардан таҳлил этилади. Натижада Ойбек яратган образлар, характерлар янгидан қолаверса, адиб ижодиёти қайтадан кашф этилаётгандек таассурот қолади. Мунаққид қахрамонлар онги, ҳаёти, хатти-ҳаракати, фаолиятларидаги ўзгаришларни, хусусан, йўлчининг оддий, итоаткор, оқу қоранинг моҳиятини билмайдиган оми одамдан қатъиятли, мард, олижаноб инсон ва исёнкорга айланишини романда тасвирланган воқеаларнинг бевосита ўзига асосланиб мантикий изчиллик билан ёритиб беради. Монографик йўсиндаги мақола мунаққид истеъдодининг характерли хусусиятларини намойиш этади. Тадқиқотчилик туйғусига ҳам бадиий ижодкорга хос бўлган образли идрок бегона эмаслигини ва хатто зарурлигини кўрсатади.

О.Шарафиддиновнинг "Замонавийлик адабиётнинг қалби" (1959), "Урушдан кейинги ўзбек поэмаларининг тили ва стили (1957), "Бадиий таржиманинг принциплари тўғрисида" (1955) каби мақолалари аниқ асарлар, аниқ муаммолар асосида тадқиқ этилиши билан ажралиб туради. Унинг «Ниҳоллар» мақоласи ҳам «Замон-қалб-поэзия» асари сингари тадқиқот характериға эга. Ҳар иккала мақоланинг ўз йўналиши, мақсади бор. Масалага муммодан келиб чиқиб ёндошиш, аниқ таҳлилгина эмас, тадқиқ ва кенг умумлашма чиқариш ҳар иккала мақола учун муштарак хусусиятдир. «Замон-қалб-поэзия»да танқидчи кечаги шеърият билан бугунги шеъриятни қиёслаш йўлидан боради, ўзбек шеъриятининг сифати, янгиланиши учун курашади. «Ниҳоллар»да эса ёш шоирлар ижоди ўрганилиб, улар орасидан эртанги шеъриятда барг ёзajak қуртакларни излайди.

Адабий-танқидий мақоланинг эстетик тафаккур тараққиётидаги аҳамияти. Мақола ҳам шакл, ҳам жанр, ифода тарзи тили ва услуби жихатидан муттасил изланишларни бошидан кечирди. Бу борада А.Каттабековнинг ўзбек тарихий романларига оид қатор мақолалари ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослиги ривожига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди.

Асил Рашидовнинг “Янги давр–янги қаҳрамон”, “Олам кирмоқдадир шоир қалбига”, “Шунчаки ёзмок шоирга ўлим” (Ҳар иккала мақола ҳаммуаллифи Н.Каримов) каби матбуотда эълон қилинган мақолалари ҳамда “Чингиз Айтматовнинг бадий олами” китобига кирган “Оқ кеманинг ойдин йўли”, “Жаҳонда энг гўзал севги қиссаси ёхуд насрда битилган дoston”, “Чингиз ога чамани” кабилар ўзбек адабий-танқидий мақолаларидаги эстетик тафаккур раvнакидаги ранг-баранг изланишларни кўрсатади.

Бу йўналишда П.Мирзааҳмедованинг “Эпические и экзистенциальные схождения в романе Чингиза Айтматова “И дольше века длится день”, “Взаимодействие как форма обогащения стилиевого развития” мақолалари ҳамда “Классика и современность в аспекте взаимодействия” номли китоби ўзбек танқиди юзини халқаро миқёсларда кўрсата оладиган тадқиқотлар сирасига қиради.

Сўнги йилларда, умуман, ўзбек танқиди, хусусан, унинг адабий - танқидий муаммолар йўналиши бойишига, ранг-баранглашувига катта ҳисса қўшиб келаётган мунаққидлардан бири Н.Раҳимжоновнинг “Мустақиллик даври шеърляти” китоби ҳамда Ҳ.Каримовнинг “Истиклол даври адабиёти” номли тадқиқотига кирган мақолалар бугунги адабиётимиздаги ўзгаришлар, янгиланишлар ҳақида ёрқин тасаввур беради.

Умуман, бадий тафаккурдаги янгиланишлар, ўзгаришлар ҳақида гап борар экан, бу муаммолар таҳлили ва талқинига бағишланган М.Шарафиддинова, У.Ҳамдам, Тохир Шермурод, Р.Раҳмат каби мунаққидлар мақолаларини ҳам кўрсатиб ўтиш зарур. XX аср ҳамда XXI аср ўзбек адабиётида кечаётган жараёнларни жаҳон адабиётининг шу босқичдаги долзарб муаммоларч билан боғланишда кўрсатилган бу мақолаларда бадий тафаккурдаги силжишларни кўрсатиш, уларнинг қонуниятларини аниқлаш марказий ўринни ишғол этади.

Ўзбек танқидида адабий-танқидий мақолага ёндашув аввалги босқичларда ижодлари батафсил ўрганилган ёзувчиларга муносабатда ҳам муайян даражада янгиланиб бормоқда. Бунга мисол қилиб, ёш олима Т.Матёқубованинг Ғ.Ғулом ижодига бағишланган қатор мақолаларини, шунингдек, “Образ ва талқин”, “Пейзаж, поэтик идрок ва маҳорат”, “Ғафур Ғулом бадияти” номли китоб ва монографияларини кўрсатиш мумкин. Ғ.Ғулом ижодига эстетик идеал, ижодий концепция ва тасвир мантиғи, адабий таъсир ва индивидуаллик ҳамда детерменизм ва реализм

муаммоларининг шоир поэтикасида тутган ўрнини кўрсатиш жиҳатидан хозирги танкидчиликка муайян янгиликлар олиб кирди.

Хозирги танкидий тафаккуримиздаги эврилишларнинг гўзал намуналаридан бири Х.Дўстмухаммад мақолаларида ҳам намоён бўлади. Улар, авваламбор, бадий, илмий, публицистик тафаккурнинг туташган нукталарида яратилгани билан ажралиб туради. Бу ҳол мақолаларнинг шаклига ҳам, мазмунига ҳам бирдай тааллуқли бўлиб, бамисоли бадий асардек ўқилади. Улар, ўзининг композицион таровати ва жозибаси билан бугунги танкидий тафаккуримизни, ҳеч муболағасиз, янги босқичга кўтарилаётганидан далолат беради.

Ғ.Муродовнинг ўзбек романчилиги тараккиётини Ўрта Осиё жумҳурияти романчилиги билан қиёсан ўрганилган ва масалага Дионис Дюришин асос солган адабиётлараро муштараклик нуктаи назаридан ёндошган мақолалари ўзбек танкидчилигидаги муаммоли мақолалар хусусида олиб борилаётган янги-янги изланишлар ҳақида тасаввур бера олади.

Бугунги адабий-танкидий мақолалар билан 60-70-йиллардаги мақолалар ўртасида сезиларли фарқ бор. Шўро даври мақолаларига бир томондан сиёсат жазбаси синдирилган бўлса, иккинчи томондан, улар, анъанавий фикрлаш йўсинидан, “изм”лардан, фақат илмпазликдан кутула олмади. Шаклий изланишлар кўп ҳам сезилмасди. Ҳозирги мақолалар фикрий йўналиши жиҳатидан анча ҳурлиги, шаклда изланишлар олиб бораётганлиги, композициясида янгиланишлар борлиги, ўзбек адабиётини, жаҳон адабиёти муаммолари билан боғлашга интилишлар кўриниб туради.

Бугун адабий-танкидий мақолалар турли танкидий жанрларнинг ўзаро синтезлашуви жараёнида янгиланиб бормокда. Замон ва талаб, умуман, танкид, шу жумладан, мақола ҳам ўзгармокда. Бир сўз билан айтганда, адабий-танкидий мақола жанри адабиётдаги ҳарорат кўрсаткичига айланиб борапти дейиш мумкин. У адабиётнинг, умуман олганда, ижтимоий-сиёсий, маърифий-илмий асарлар сифат даражаларини белгиловчи ва, айтиш мумкин, вақтда, уларга таъсир этувчи кучга айланмокда.

Таянч тушунчалар: Мақола, муаммоли мақола мундарижаси, мақола қурилиши, адабий-танкидий мақола, ахборот мақола, сиёсий мақола, публицистик мақола, эстетик мушоҳадалар, обзор мақола, тадқиқот мақола, иктибос, хронологик мақола, баҳс мақола, мақола шакли.

Мавзунинг мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Мақола истилоҳининг моҳияти ҳақида нималар биласиз?
2. Адабий-танкидий мақоланинг жанрий табиати нималарда намоён бўлади?
3. Адабий-танкидий мақоланинг пайдо бўлиши ва тараккиёти ҳақида гапириб беринг.

4. Адабий-танқидий мақоланинг турлари ва уларнинг ўзига хослиги ҳақида нималар биласиз?
5. Обзор мақола табиати ва ички кўринишлари ҳақида сўзланг.
6. Муаммоли мақола табиати ва ички кўринишлари ҳақида нима биласиз?
7. Хронологик ёндашув деганда нимани тушунсиз?
8. Адабий-танқидий мақоланинг эстетик тафаккур тараққиётидаги аҳамияти нималарда кўринади?

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

1. Адабиёт ва санъат. (адабий-танқидий мақолалар). Т., 1988.
2. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. Т.: Ўзбекистон, 1993.
3. Низомий Арузий Самарқандий. Нодир саҳифалар (Чаҳор мақола). Т.: Адабиёт ва санъат, 1985.
4. Норматов У. Талант тарбияси. Т., 1985. 1980.
5. Мувоzanат. Тўплам. Т., 1990.
6. Шарафиддинов О. Довондаги ўйлар. Т., 2006.
7. Қўшжонов М. Сайланма. 2 жилдлик. 1989.
8. Худойберганов Н. Ишонч. Мақолалар тўплами. 1998.
9. Ғафуров И. Ҳаё - халоскор. Т., 2009.
10. Ғафуров И. Мангу латофат. Т., 2010.
11. Ҳозирги ўзбек адабиётининг миллий ўзига хослиги. Тўплам. Т., 1984.
13. Ҳаққулов И. Такдир ва тафаккур. Т.: Шарқ. 2007.

ТАРИХИЙ-БИОГРАФИК ЁНДАШУВГА АСОСЛАНГАН АДАБИЙ ТАНҚИД ЖАНРЛАРИ

РЕЖА :

1. Адабий портрет жанрининг хусусиятлари.
2. Танқидий-биографик очерк.
3. Адабий- танқидий эссе жанри.

Адабий портрет жанрининг хусусиятлари. Тарихий-биографик ёндашув адабий танқиднинг етакчи йўналишларидан бўлиб, у танқидчи зиммасига ёзувчи ҳаёти ва ижодини ўз даври ва муҳити билан уйғун ёритиш вазифасини қўяди. Жаҳон адабий танқидчилиги тарихида бу метод XIX аср бошларида кенг тарқалди. Тарихий-биографик метод борасида Ш.Сент-Бёв, А.Веселовский, А.Моруа, М.Бахтин, М.Храпченко, Л.Тимофеев, В.Шкловский, И.Андронников сингари олимлар баракали меҳнат қилдилар.

Ўзбек танқидчилигида бу йўналишга эътибор XX асрнинг 20-йиллардан бошланган эса-да, асосан, 30-йиллардан тараккийга ўтди. Бу ёндашувда ижодкорнинг ҳаёт йўлига муносабат муҳим роль ўйнайди. Қайси бир тадқиқотда бу кўлам тор- биографик маълумот соясида қолиб, айрим тахлилий унсурларга едиларса; қайси бирида кўлам бир қадар кенгайиб, биографик далиллар тизими устуворлигича қолади; кўлам бошқа бир тадқиқотда бу меъёрни сақлаган ҳолда, биографик асос ижодкор шахси, муҳит, замон, асар билан уйғунликда тахлил қилинади. Ўрнига қараб, хотира, саргузашт, асарнинг ёзилиш сабаби ва тарихига оид маълумотлардан ҳам унутли фойдаланилади. Асарлар тахлиliga алоҳида эътибор берилди. Шу хусусиятларига кўра, тарихий-биографик ёндашув асосида ёзилган тадқиқотлар уч кўринишда кенг тарқалган:

3. Адабий портрет

4. Танқидий-биографик очерк

5. Адабий- танқидий эссе

Ҳар учала кўринишда ҳам илмий, тарихий-биографик усул асос қилиб олинади, бу уларнинг муштарак белгисидир.

Адабий портрет истилоҳига изоҳ. Адабий портрет шу йўналишга асосланган илмий-биографик тадқиқотнинг кенг тарқалган жанридир. Унда ижодкорнинг яхлит қиёфасини яратишга аҳамият берилди.

Портрет сўзи французча «portrait»- тасвир сўзидан олинган, лугавий маъноси “аслини тасвирлаш” демакдир¹⁷². Истилоҳий маънода эса уч ҳодисани ифодалади:

1. Бадний асарда кишининг ташқи кўриниши, қиёфаси, кийим-кечаклари, ранги-рўйи, феъл-атвори, ўзини тутиши ва ҳ.к.ни англатади. Портрет бадний образ яратишнинг муҳим шартларидан биридир.

2. Айрим ёзувчи, шоир, жамоат арбоби, санъаткор ёки олимнинг ҳаёти ва фаолиятини илмий-эстетик жиҳатдан умумлаштирувчи асар турини билдиради.

3. Тасвирий санъат, умуман, санъат асарида инсон қиёфасини акс эттирувчи мустақил жанр.

Танқид ва адабиётшуносликда адабий портретнинг генезиси. Адабий портретнинг генетик илдизи мумтоз адабиётшуносликдаги ҳолат ва маноклибларга бориб такалади. Ҳолат ва маноклибларда ҳам ижодкорлар, авлиёлар, машҳур шахслар ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот берилди. Бинобарин, бу жанр тадрижий такомиллашув йўлида: а) тазкиралардаги ихчам ва лўнда маълумотномалардан; б) таржимаи ҳол, ҳолат ва маноклиблардан ўсиб чиққанлигини кузатиш мумкин.

Адабий портрет ижодкор таржиман ҳолини кенг камровда, батафсил ўрганадиган илмий тадқиқот бўлиб, муружаат этилган шахснинг

¹⁷² Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминл. русча-ўзбекча изоҳли лугати. Т. Ҳаётувчи 1979. - Б. 238.

жисмоний, маънавий ва рухий бир бутун кифасини яратишга ҳаракат қилинади ёки санъаткор фаолиятининг қисқа бир муддат оралиғидаги маъно моҳияти, кифаси илмий-эстетик талқин қилинади. Унда ёзувчининг ҳаёти, кифаси, ижоди, бутун назокати-ю, мураккабликлари, зиддиятлари, рухий драмалари билан камраб олинади.

Алишер Навоийнинг «Мажолисун нафоис» асарида қатор ихчам портретларга дуч келамиз. Султон Ҳусайннинг «Хўп ашъори ва марғуб ҳаёти»га бағишланган 8-мажлисни истисно қилганда, Навоий етти мажлис давомида ҳар бир шоирни 2-3 жумлада таърифлайди, феълдаги етакчи белгини эътироф этади, тақдири ҳақидаги маълумотларни қайд этиб, шеърятидан намуна келтиради. Мана бир мисол: «Мавлоно Мажнуний-Балхда бўлур, факир кишидир, китобат бино қила олурки, важҳи маош ҳосил қилгай, Хожа Укканга мазорида сокиндуру.

Гўё шеър тахаюллик учун бўлқайким вара (мағлуб) кул-ҳаёл муртақибидур, андоғки, ҳам мағлуб бўлгон чоғликдур. Бу матла анингдурким

Моҳи тобоним иситди, қилди бағримни кабоб.

Ой эди, энди ҳароратим бўлибдур офтоб».

Бу парчада адабий портретга хос: тилга олинаётган шоирнинг ижоди, шахси ҳақида маълумот, асарларига муносабат билдириш каби белгилар учрайди.

Адабий портретнинг жанр хусусиятлари. Адабий адабий танқид олдида турган мақсад ва вазифаларни амалга ошириш ва тарғиб қилишда қулай, самарали жанр ҳисобланади. Адабий портрет туб моҳияти билан ёзувчи таржимаи ҳолига, асарнинг гоявий-бадий хусусиятлари, ижоднинг маърифий ва маънавий аҳамиятига дахл қила оладиган жанрдир. Лекин адабий портретни санъаткор ҳаёти ва ижодининг асосий фазилатларини акс эттиришдангина иборат деб талқин этиш-бу жанрнинг асосий хусусиятларини бир ёклама тушуниш бўлар эди. Бинобарин, жанр табиатини белгилашда унинг мундарижасидаги ушбу хусусиятларига эътибор бериш муҳимдир. Зеро, адабий портретда: 1) санъаткорнинг шаклланиш жараёни ва бунда давр ҳам муҳитнинг таъсирини очиш; даврдаги асосий йўналишларнинг ижодкор шаклланишида тутган ўрнини белгилаш ва аниқлаш; 2) ижодкор кифаси ва индивидуал услубини шакллантирган омилларни кўрсатиш; 3) санъаткорнинг шахс сифатидаги фазилатлари, нуқсонлари ва уларнинг ижодида тутган ўрнини асослаш;

4) ёзувчи шахси ва ижодининг муҳим босқичлари, босқичларга бўлиниш сабабини очиб, уларнинг ҳар бирига хос хусусиятларни умумлаштириш.

Буларнинг барчаси адабий жараёндан узилмаган ҳолда, адабий жараённинг шу санъаткорга таъсири, ўз навбатида, ижодкорнинг жараёнга қўшган хиссасини белгилашни ҳам такозо этади.

Шуниси эътиборлики, адабий портретда ижодиёти текширилаётган ёзувчи ёки шоирнигина эмас, балки унинг ижодий фаолиятини таҳлил қилаётган танқидчининг ҳам ўзига хос қиёфаси бўйи кўрсатиб туради. Биографик методнинг кўзга кўринган вакилларида бири Сент-Бьёв «Адабий портретлар», «Душанба кунларидаги суҳбатлар», «Пор-Рояль» номли асарларида ёзувчининг фақат ички дунёсигина эмас, уй-жой шароитига ҳам чуқурроқ киришга интилиши бежиз эмас. Унинг фикрича, ёзувчининг кундалик ҳаёти ва одатларига биринчи даражали аҳамият бериш лозим. Чунки ҳар қандай ёзувчи, бошқалар каби оддий бир инсон ҳамда ижодида уни ўраб турган одамлар, уларнинг ҳаёти муҳим аҳамият касб этади. Маиший шароит, гасоидий учрашувлар, ўзгарувчи кайфиятлар, ниҳоят, ёзувчи руҳининг хусусиятлари Сент-Бьёвнинг психологик-биографик портретларида у ёки бу ёзувчи ижодидаги адабий-бадий асарларнинг ғоявий-бадий ўзига хосликларини ташкил этувчи омиллар сифатида таҳлил этилади.

Шу жиҳатдан француз ёзувчиси ва файласуфи, танқидчи Андре Моруа яратган портретлар ҳам танқидчилик учун намуна бўла олади. Унинг Стендалга бағишланган адабий портретида «Қизил ва қора» асарининг ёзилиш сабаблари, адибнинг ички дунёси, туйғулари, асарни ёзишга туртки бўлган воқеа, ёзувчининг оиласидаги шароитигача бирма-бир очиқ берилдики, китобхон асарни бадий асардек завқ билан ўқийди.

Ўзбек танқидида 20-йиллардан «портрет характеридаги, маълум бир ижодкорнинг шахси, яшаган даври ва асарлари билан таништирувчи мақолалар» кўплаб яратила бошланди. Бу жанр намуналари Фитрат, Вадуд Маҳмуд ижодида кўзга кўрина бошлади. Ўзбек танқидчилигида 20-йилларда яратилган илк адабий портрет намунаси сифатида Лутфулло Олимийнинг «Унутилмас шоир» асарини кўрсатиш мумкин. Бу адабий портрет ижоди тўнтаришдан олдин бошланган маърифатпарвар шоир Сўфизодага бағишланган. «Истеъдод, қобилият, талант деган нарса табиатнинг дунёдаги мисоли йўқ жавҳаридирки, бу «аксири аъзам» жуда оз кишиларгагина муяссар бўладир» жумлалари билан бошланган бу адабий портретда шоирнинг узок йиллик ҳаётий ва ижодий йўли кузатилади.

30-йилларда адабий портрет каторида танқидий-биографик очерклар яратишга эътибор кучайди. 50-йиллардан ижодий портрет жанри тез ривож топа бошлади. Ғ.Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти қисқа муддат ичида кўплаб ижодий портрет намуналарини эълон қилди. Бу портретлар кўпчилиги аввалдан ижоди кенг ёритилган ёзувчиларга бағишланди.

Танқидчи О.Шарафиддинов ўндан ортик ёзувчилар ҳақида ижодий портретлар яратди. Ғ.Ғуллом, Ойбек, А.Қаҳҳор каби адиблар ҳаёти ва ижодига оид катор тадқиқотлар яратилганига қарамай, О.Шарафиддинов-

нинг улар ижодига оид кузатишлари, мушоҳада ва таҳлилларида бошқалар кўрмаган, сезмаган нозик нукталар очилди.

60-80-йилларда адабий портрет жанрида самарали натижаларга эришилди. Чунончи, О.Икромов «Амин Умарий» (1964), О.Тоғаев «Асқад Мухтор» (1966), Қ.Азизов «Миртемир» (1969), М.Зокиров «Мақсуд Шайхзода (1969), И.Мирзаев «Раҳмат Файзий» (1970), М.Шарипов «Шукур Саъдулла» (1971), Ф.Насриддинов «Мирмуҳсин» (1972), С.Мамажонов «Ғайратий» (1973), М.Маҳмудов ва Б. Маҳмудовлар «Иброҳим Раҳим»(1974), Л.Қаюмов «Зулфия» (1975), А.Акбаров «Зулфия» (1975), А.Абдусаматов «Ҳабибий» (1977), Ш.Отабоев «Мирзакалон Исмоилий» (1978), С.Сирождидинов «Абдулҳамид Мажидий» (1982) каби портретлар ана шулар сирасига киради.

Албатта, бу портретларнинг савияси бир хил эмас, улар услуб ва ифода жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Айни вақтда, деярли барчаси учун муштарак куйидаги камчиликлар кўринади:

1. Ёзувчи, шоир ҳаёти ва ижодидаги воқеа, ҳодисаларни баён этиш, у ёки бу асар мазмунини айтиб бериш орқали таҳлил этиш;

2. Аксар ҳолларда ёзувчининг барча асарлари ёки ҳеч бўлмаганда, нисбатан кўпрогини текширишга ҳаракат қилинади. Бунда ҳатто ҳар қандай буюк ёзувчи ижодида ҳам барча асарлар муваффақиятли чиқавермаслиги ҳисобга олинмайди. Қуруқ, юзаки обзорга йўл қўйилади.

3. Адабий портретларда ижодкор шахсига ҳақидаги маълумот билан асар хусусидаги кузатишлар устида жиддий узилишлар рўй беради; ўзаро эҳтиёжли боғланишлар сезилмайди. Портретларнинг аксарида зерикарли услуб ҳукмронлик қилади. Танқидчи фантазияси, таҳаййули деярли кўринмайди. Тўғри, портретлар барчаси бирдек шундай камчиликли эмас, албатта. Миртемир, М.Шайхзода, М.Исмоилий, А.Мажидий ҳақидаги портретлар бир мунча жонли. Танқидчилик кейинги босқичларда ана шу жонланиш йўлидан борди.

Адабий портрет жанрида баракали меҳнат қилаётган олимлардан бири С.Мирвалиевдир. У Бехбудий, Айний, Фитрат, Чўлпон, Қодирийдан тортиб, Э.Воҳидов, А.Орипов, Ў.Ҳошимов, Х.Султонгача бўлган 25га яқин ўзбек адибларининг портретини яратди. Бу портретлар олимнинг “ХХаср ўзбек адабиёти” китобида жамланди. Бу асарнинг Москвада рус тилида чоп этилиши қувончли воқеалардан бири бўлди.

Адабий портретнинг танқиддаги бошқа жанрлардан фарқи шундаки, унда публицистик руҳ устуворлик қилади. Адабий портрет тили, моҳиятан, изчил илмийликдан кўра кенг халқ оммасига тушунарли оддий, содда тил ва услубда бўлиши кузатилади. Ўрни- ўрни билан таҳаййулга эрк бериш, бадиийлик унсурларидан фойдаланиш, илмий ёндашувни чекламаган ҳолда, эркин талқинга эътибор портрет жанрида ижод қилувчиларнинг диққат марказида туради.

Адабий портретни танкиднинг бошқа жанрлари билан киёслашда уларнинг ҳар бирига хос бўлган хусусиятлар янада тиникроқ кўринади. Такриз кўпроқ кашф этувчи ва тарғиб қилувчи характерга эга. У кўпинча янги чиққан алоҳида-алоҳида асарларга бағишланади. Адабий портрет эса ўзининг кенг микёслиги, тахлил доирасига таржимаи ҳол ва бадний асарларга оид атрофлича маълумотларнинг жалб этилиши, ижод йўлининг кенг камровли йўсинда талкин этилиши билан ажралиб туради. Асарларга муносабат билдириш ҳам такриздан кескин фарк қилади. Шунингдек, адабий портрет кўпинча адабиётга хизмати сингган, миллий ёки кенг микёсдаги адабиётда ўз ўрнига эга, асарлари билан китобхонларга манзур бўлган ижодкорлар ҳақида ёзилади. Адабий портретда ижодкорга нисбатан хайрихоҳлик, меҳр-мухаббат очик сезилиб туради ва бу ҳол адабий портрет жозибасига, ўқимишли бўлишига муайян таъсир кўрсатади, адиб ва унинг асарларини тарғиб этишда муҳим роль ўйнайди. Такризда эса адабий портретдан фарқли ўларок ижодкорнинг янги асарлари аёвсиз танкидга дучор қилиниши мумкин. Кўринадики, адабий портрет танкиднинг имкониятлари кенг, мунаққид эркинлигини юзага чиқарувчи жанрлардан биридир.

С.Умиров Москвада чоп этилиб, бутун дунёга машҳур бўлган “Ковчег Айтматова” китобидаги буюк қирғиз адиби ҳақидаги мақоласи билан оғизга тушган эди. Унинг И.Ғафуровга бағишланган “Ҳаё-маънавият кўзгусида” асари ўзбек танкидчилигининг адабий портрет жанрида, хусусан, мунаққидларнинг ҳам портретини яратиш борасида жиддий ва янги изланишлар олиб бораётганини кўрсатади.

2. *Танкидий-биографик очерк жанри.* Баъзан адабий портрет билан танкидий-биографик очерк жанрини бир-биридан фарқламаслик ҳоллари кўзга ташланади. Бундай ҳолатни мунаққид фаолиятига ҳам, унинг асарига муносабат билдираётган танкидчиликда ҳам кузатиш мумкин. Бундай вазиятларда бир тарафдан яратилаётган асар жанри аввалдан аниқ белгилаб олинмаслиги туфайли рўй беради. Иккинчи бир жиҳатдан, улардаги нозик фарқларга кўп ҳам аҳамият бермаслик туфайли содир бўлади.

Танкидий-биографик очерк жанри ёзувчи ҳаёти, адабий-ижтимоий муҳити, асарларининг яратилиш тарихи, моҳияти, хусусияти, асарнинг адабий-тарихий жараёндаги ўрни ҳақида маълумот беради. Танкидий-биографик очеркда эса далил ва илмий хулосалардан кўра, уларга тайёргарлик жараёнлари кузатилади, ҳали узвий кўним топмаган фикрларни илгари суриш хоҳиши сакланади. Мунаққид ҳужжатчиликка асосланиб, ёзувчи ҳаёти, ижоди ҳақидаги кузатувларни, мулоҳазаларни мутахассислар, китобхонлар назаридан ўтказиб олиш учун ўртага ташлайди. Уларда изчилликдан кўра фрагментарлик хусусияти кучлироқ бўлади, уларни янада ривожлантириш, такомиллаштириш учун имкон қолдирилади.

Ўзбек танкидчилигида 30-йилларда Олим Шарафуддиновнинг «Алишер Навоий», С. Айнийнинг «Шайхур- раис Абу Али ибн Сино» каби очерклариди ана шундай хусусиятлар аниқ кўринади.

Ўзбек адабиётшунослиги бу тамойил 40-йилларнинг иккинчи ярмидан ривожлана бошланди. Улкан адиблар ижодини хилма-хил ҳаётий муаммолар асосида монографик йўсинда тадқиқ этишга бўлган эҳтиёж натижасида Юсуф Султоннинг «Ҳамза Ҳакимзода ҳаёти ва ижодиёти», И.С.Брагинскийнинг рус тилида С.Айний ҳаёти ва ижодига бағишланган адабий очерклар юзага келди.

50-йилларга келиб, танкидий-биографик очеркларга эътибор кучайди. Масалан, А.Қаюмовнинг «Маҳмур», Н.Раҳимовнинг «Султон Жўра», А.Олимжоннинг «Шоира Зулфия», «Амин Умарий», Н.Владимированинг «Зафар Диёр», «Ойдин ижоди», А.Ҳайитметовнинг «Ҳасан Пўлат» каби танкидий-биографик очерклариди ана шундай йўналишдаги асарлар эди. Уларда тажрибасизлик туфайли кўзга ташланувчи юзакилик, схематизм, мушоҳадалардаги жўншиқ каби камчиликлар мавжуд эса-да, китобхонлар оммасига бу адиблар ҳақида дастлабки яхлит маълумот бериш жиҳатидан бу очерклар ўз давридаги вазифани оқлаганини ҳам унутмаслик керак. Бу асарларнинг жанри аниқ белгиланмаган ҳолда, гоҳ рисола, гоҳ портрет, гоҳ танкидий-биографик очерк дея чоп этилаверилганининг ўзини бу масалада ўзбек танкиди излашиш босқичида бўлганини кўрсатади.

Ўзбек танкидчилигида танкидий-биографик жанри талабларига жавоб берадиган асарлар сирасига Ҳ.Ёкубовнинг «Ғафур Ғулом», «Ойбек», С.Азимовнинг «Ҳамид Олимжон» ҳаёти ва ижодларига бағишланган асарларни кўрсатиш мумкин.

80-йилларда нашр этилган «Адабиёт ва замон», «Ҳаёт кўзгуси» сингари адабий-танкидий мақолалар тўпламида «Адабий портретлар», «Адабий портретга чизгилар» рубрикаси остида танкидий-биографик очерклар босилди. Танкидчи М.Қўшжоновнинг «Истеъдод кирралари» китоби ҳам адабий портретлардан ташкил топган. Лекин бу портретлар танкидий-биографик очеркдан унчалик фарқ қилмайди, деган қарашлар ҳам мавжуд. Чунки адабий портрет-санъаткор ҳаёти ва ижодининг зиддиятларини, руҳий драмаларини ҳам акс эттирадиган жанр. Адабиётда бирорта буюқ санъаткор йўқки, ҳаёти зиддиятлар билан кечмаган бўлсин. Шу маънода адабий портретларда санъаткор ҳаёти ва ижод йўли, асарларига муносабат хусусидаги зиддиятлар, мураккабликларга алоҳида ўрин берилади. Танкидий-биографик очеркларда эса бу масалаларни ёритиш мақсад қилиб қўйилмайди. Сўнгги босқичларда яратилаётган Ҳамза, Фитрат, Чўлпон, Қодирий, Бехбудий, У. Носир, М.Шайхзода каби адиблар ҳаёти ва ижодига бағишланган адабий портретларда уларнинг катта зиддиятлар ва фожиаларга тўла, оғир кечган ҳаёт ва ижод йўллари бор мураккабликда кўрсатиш, очиш тамойиллари чуқурлашиб бормоқдаки,

бу адабий портрет жанрида ўзбек танкидчилиги халқаро миқёсдаги мезонлар талаби йўналишида ривожланиб бораётганини билдиради.

Ҳ.Абдусаматовнинг “Абдулла Қаҳҳор” асари таглавҳада “хаёти ва ижоди ҳақида” рукни билан чоп этилган. Унда адиб асарлари тахлилгагина кенг ўрин берилган. Ёзувчи хаёти, таржимаи ҳоли ҳақидаги маълумотлар эса, ниҳоятда қисқа бўлиб, ўқувчига ёзувчининг хаёт йўли киёфасини тасаввур этиш имконини бермайди.

Шундай асарлар ҳам борки, улар қайси жанрда ёзилгани қайд этилмаган, мақсади, муаммонинг қўйилиши, моҳияти, композицион қурилиши, масалани камраб олишидаги йўналишлардаги белгиларига кўра уларни танкидий-биографик ёндашув асосида яратилган асар сифатида баҳолаш мумкин. Ғ.Мўминовнинг Султон Жўрага бағишланган “Оташқалб шоир” асарини танкидий-биографик очерк жанри намунасига киритиш мумкин.

Халқ оғзаки ижодининг ўзбек адабиёти тараккиётига кўрсатган таъсири хусусида жиддий тадқиқотлар яратган Ғ.Мўминовнинг, айниқса, Ҳ.Ҳ.Ниёзий хаёти ва ижодининг ўрганилмаган саҳифаларига бағишланган ишлари, шунингдек, Миртемир ва О.Ёқубов ҳақидаги мақолалари эътиборлидир.

Ёзувчи ва шоир хаёти, ижодий йўлидаги айрим асосий воқеа ва ҳодисаларни қайд этиш, асарни муаян босқич чегарасидан чиқмасдангина таҳлил этиш билан чегараланиш каби камчиликлар мустақиллик йилларига келиб бартара этила бошланди. Асарларни ижтимоий моҳиятдан ташқари соф санъат мезонлари нуқтаи назаридан баҳолаш тамойиллари кучайиб бораётгани адабиётшунослик ва танкидчиликдаги ижобий ҳодисалардир. Буни биргина Чўлпон хаёти ва ижодига бағишланган, турли жанрдаги қатор тадқиқотлар кўрсатади. Н.Каримовнинг “Чўлпон” номли салмоқли асари, О.Шарафиддиновнинг шу номдаги рисоласи бунга мисол. Д.Қуроқовнинг “Чўлпон хаёти ва ижодий мероси” асари ҳам танкидий-биографик ёндашув асосида яратилган теран тадқиқотлардан бири бўлиб, шоирнинг хаёт йўли ва ижодини янги мезонлар асосида тадқиқ этиш жиҳатидан аҳамиятлидир.

М.Зокировнинг “Мақсуд Шайхзода” адабий-танкидий очеркида, асосан, ижодий йўли ёритилади. Ижодкор таржимаи ҳолига оид айрим маълумотлар (у ҳам тўлиқ эмас) бериш билангина чекланилади, ҳолос. Очеркда Шайхзода шеърляти, дostonлари, илмий асарлари, уларнинг ёзилиши, адабий жараёндаги ўрнига тизимли равишда эмас, фрагментар баҳолаш берилади. Хулосавий, умумлашма фикрлар дастлабки гипотезалар шаклида берилади. Бу хусусиятлар асарнинг танкидий-биографик очерк жанрига мансуб эканини кўрсатади.

Адабий портретда бўлгани каби танкидий-биографик очеркларнинг савияси ҳам турличадир. 90-йилларгача яратилган танкидий-биографик очерклар ёзувчи хаёти ва ижодига оид маълумотларни йиғиш, шу асосда

уларнинг гоя ва мазмун йўналишини баён қилиш, бадий асарни эса, кўпроқ, мавзу жиҳатидан текшириш устуворлик қилди. Шунга қарамай, танқидий-биографик очерк XX аср ўзбек танқидчилигида мустақил жанр сифатида шаклланиб, қарор топди. Ёзувчи ҳаёти ва ижодини яхлит ўрганиш, тадқиқ этиш, умумлаштириш ишига ўзининг сезиларли улушини қўшди. 90- йиллардан бошлаб, унинг структурасида адабий портрет томон силжиш жараёнлари рўй берди.

Хулоса қилиб айтганда, танқидий-биографик очерк адибнинг ҳаёти ва ижодини маълум даражада оператив ва фрагментар ўрганувчи, келгусидаги салмоқли, изчил, илмий умумлашмалар чиқариш учун замин тайёрловчи ва ўзида ҳам муайян бошланғич равишдаги ана шу хусусиятларни истифода қилувчи жанр бўлса, адабий портрет санъаткор ҳаёти ва ижодини яхлит ва изчилликда, маънавий-руҳий ҳаёт зиддиятлари билан биргаликда, санъаткорни ижодкор ва инсон уйғунлигида талкин этувчи жанрдир. Танқидий-биографик очерк ҳам ҳажман қатта бўлиши мумкинлигига қарамай, адабий портретда унга нисбатан санъаткор киффаси мукамалроқ, кенгрок ва чуқурроқ очилади ва портретнавис имкониятлари бир мунча кўпроқ бўлади. Бу жанрларни ажратишда юқоридаги хусусиятлар ҳисобга олиниши зарур.

Адабий -танқидий эссе (бадиа). Эссе атамаси изоҳи, келиб чиқиши.

Ҳаёт ва инсон ҳақида таҳаййулни ҳур қўйган ҳолда эркин мавзу ва йўналишларда ёзилган, шунингдек, бадий ижод ва ижодкор, бадий асар ва ёзувчи билан алоқадор мулоҳаза, хотира ва орзуларга тўйинган мушоҳадалар, шуларга муносабатдаги муаллиф иқрорномалари ва бадий публицистик йўсиндаги қалб эътирофлари ўз ифодасини топган, шунингдек, ёзлишига кўра бамисоли лирик шеър каби тезкор руҳда коғозга тушиб, мангулик ҳолатлари қатори, оний лаҳзаларни ҳам ёритадиган асар эссе (бадиа) дейилади. Эссенинг турлари кўп, шу жумладан, адабий-танқидий эссе ҳам мавжуд бўлиб, унинг объекти, асосан, ижодкор ҳамда унинг у ёки бу асарлари яратилиш тарихидир. Барча жанрларда бўлгани каби эссе жанрини белгиловчи асосий хусусиятлар шакл, мақсад ва йўналишдан иборат. Адабий-танқидий мавзуларда ёзилган, ҳаёт, адабиёт, эстетика, фалсафа масалалари, эркин талкин қилинадиган адабий танқидчилик жанрларидан бири бадиа (эссе)дир. "Эссе" лотинча -"exigo" сўзига дахлдор бўлиб," чамаламоқ, мўлжалламоқ" деган маъноларини англатади. Тузилиши эркин, ранг-баранг мавзу ва масалаларга қаратилган шахсий мулоҳаза ва қарашларни ифодаловчи асар эссе ҳисобланади. Эсседа муаллиф, мунаққид ўз шахсий қарашларини далиллашга интилади, баъзан ўзидан бошқа ҳеч кимга маълум бўлмаган ҳаётий маълумотлар билан ўртоқлашади.

Эсседан адабиётшунослик қонун-қоидаларига тўла-тўқис риоя қилиш, далиллар илмий жиҳатдан ҳар томонлама исботланган бўлиши талаб

қилинмайди. Янада аниқроғи, бу хислат эссе табиатининг таркибий қисмини ташкил этади.

Шарқ адабиётида эссе-бадианинг тарихи қадимдан бошланган. Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино ("Донишнома"), Маҳмуд Қошғарий ижодида бадианинг илк кўринишлари учраса, Алишер Навоий ва Бобур ижодида унинг гўзал намуналари кўринади. Улар нома, манокіб, ҳолат, хотира шаклларида кўзга ташланади.

Эссе эркин фикр юритиш, суҳбат, моҳиятан турли хил илмий, бадиий шаклларда (ёзувчи ва танқидчи диалог, қайдлар, бадиий этюдлар, кундалик) зуҳур топаётти. Бу ҳақда айтилган, бадиё " адабиёт илмининг янги ривожланиш босқичидан (зеро, бу каби ҳодиса адабиётшунослигимиз таракқиётининг аввалги босқичларида кузатилмайди), адабиётшунослик фикрлари камолининг янги сифат кўринишларидан шаҳодат беради"(Н.Раҳимжонов) деган фикрлар қанчалик тўғри бўлмасин, бундаги "адабиётшунослигимиз таракқиётининг аввалги босқичларида кузатилмайди" деган фикр бирмунча эътирозлидир. Негаки, мумтоз адабиётда юқоридаги сингари шакллар мавжуд экани, қолаверса, унинг турли кўринишлари кундаликлар, ҳолатлар, "Бобурнома" қайдлар каби айрим жанрлар таркибида унсурлар сифатида учраб туриши шундай дейишга асос беради. Б.Валихўжаев ўзининг "Ўзбек адабиётшунослиги тарихи" тадқиқотида бу қарашни ҳар тарафлама асослаб беради¹⁷³.

Европа адабиётида бу жанрнинг асосчиси француз гуманист ёзувчиси, философ М.Монтень бўлиб, унинг "Тажрибалар" асаридан кейин эссе мустақил адабий жанрлардан бири сифатида намоён бўлди.

Рус адабиётида эссега хос аломатлар А.И.Герценнинг "Наринги қирғоқдан", Ф.Достоевскийнинг "Ёзувчи кундалиқлари" асарларида кўзга ташланади. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида эссе жанрига маълум маънода мурожаат Бехбудий, Иброт, Чўлпон, Айний мақолалари, қатор саёҳатномаларда кўзга ташланади. Бунга Айнийнинг "Бир мусофир" (1918), Айнийнинг "Самарқанд хотиралари", Оксоқ Темур таҳаллуסי остида ёзган муаллифнинг "Чўлпон афандига қуллук" (1919), Ботунинг "Москвадан хат" (1922) каби асарлари мисол бўлади.

Жанрнинг табиати, ўзига хос хусусиятлари. Эссе кўп ҳолларда импровизация (бадиҳа) асосида дунёга келадиган адабий-танқидий жанр бўлиб, адабиёт тарихи, ҳозирги адабий жараённинг муайян муаммолари, адиб феъл-атвори, қисмати, маънавий дунёси, у ёки бу асарнинг яратилиш тарихи, ўзаро муносабатлар тўғрисидаги мушоҳада, муҳокама, мусохабалар мажмуи саналади. "Бадиё-фикрнинг эркин, табиий ифодаси. У қалбдаги ҳис-туйғулар жўшганда, фикр пишиб етилганда бир туртки туфайли қоғозга "сочилади" Бадиёда замон ва замондошлар, санъат ва адабиёт ҳақидаги қарашлар акс этади; бурч, садокат, тарих олдидаги

¹⁷³ Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. Т.. 1993.

масъуллик ҳисси ҳақида мулоҳаза юритилади. Умуман, бадиа – кишининг ҳаққоний ўйлари, воқеа - одамларга ҳалол қарашларни акс эттирувчи жанр¹⁷⁴.

Эссенавис мунаққид асарида муайян адабий-бадий ҳодисаларга онд ўз таассурот ва мулоҳазаларига, санъаткорнинг таржимаи холи ва бадий асар қахрамонларининг реал ҳаётига доир кизик воқеалар тасвирига, табиатнинг дилбар манзараларига, турли шаҳарлар ва кишлоқларнинг бадий пейзажига, таҳлил этилаётган мавзу ва ҳодисалар хусусида китобхон билан бевосита эркин мулоқотлар қилишга кенг ўрин беради.

Эсселар фалсафий, публицистик, адабий-танқидий, тарихий-биографик, соф беллетеристик характерда бўлиши мумкин.

Ёзувчининг адабий танқиди, мулоҳазалари кўпинча, эссе жанри хусусиятлари асосига қурилади. Унда фақат ижод эмас, ҳаёт ва ижод тажрибасидан келиб чиққан хулосалар, қарашлар, қузатишлар акс этади.

Сўнгги йилларда Миртемир, Зулфия, Ш.Рашидов, Ҳ.Ғулом, Шукрулло каби атоқли шоир ва ёзувчиларнинг адабий-эстетик қарашларини ўзида мужассамлаштирган бадиалари нашр этилди. Бу ҳол адабий танқид ранг-баранглашувига сезиларли таъсир кўрсатди. Адабий-танқидий ва эстетик тафаккур ҳосилаларининг ўқувчилар аудиториясини кенгайтди. Бу туркумдаги асарларда санъаткорларнинг ўз ижоди, шахсияти, табиати хусусидаги, шунингдек, бадий адабиёт, адабий жараён, миллий маданиятимиз ҳазинасини ижодий бойитган асарларнинг туғилиши, ёзилиш жараёнига доир фикр-мулоҳазалари кенг ўрин олган. Бундай бадиалар санъаткорларнинг ижоди, шахсияти, табиати, асарларининг ёзилиш жараёнига алоқадор ноёб маълумотлар, фикрлар ифодаланиши билан қимматлидир.

Эсселар марказида ижодкорнинг маънавий дунёси туради, яъни ижодкор интеллекти бадианинг бош қахрамони вазифасини ўтайди дейиш мумкин. Унда ижод этувчи санъаткорнинг адабий ўйлари, бадиалари адабийлик ва эмоционаллик билан чапишиб кетган фикр-мулоҳазаларининг кўркам синтезини ташкил этади.

Миртемир, А.Мухтор, Ҳ.Ғулом, П.Қодиров, О.Ёқубов ва бошқа санъаткорларнинг 70-80-йилларда майдонга келган бир-бирларига асло ўхшамаган эсселарида масаланинг танланиши ва ёритилиши; услубларнинг ранг-баранглиги; маънавий-ахлоқий, фалсафий-эстетик умумлашмаларнинг салмоғи; маълумотларнинг гўзаллиги, янгилиги, оҳорлилиги жиҳатидан бир-бирларидан ажралиб турадилар. Улар наинки танқидчилик, айни вақтда, бадий адабиётимизни ҳам бойитдилар. "Кўзга ташланган етакчи белгиларига кўра ҳам бадиалар кўпроқ лирик жанрларга яқин туради. Жамият ҳаётини, даврини, воқеликни, одамлар тақдирини, санъаткор "мен"и орқали идрок этиш ва эстетик баҳолаш

¹⁷⁴ Раҳимжонов Н. Бадиа ҳақида // ЎТА. 1983. № 5. - Б. 19.

принципига кўра ҳам ана шундай фикрга келасан киши", - деб ёзди Н.Раҳимжонов юқорида тилга олган мақоласида.

Эсседа лирик жанрга хос хусусиятлар лирик моҳияти билан публицистик руҳнинг, ҳужжатлилиқ билан бадийликнинг, фалсафий мулоҳазалар билан армонли ва орзули кечинмаларнинг, реал ҳаёт билан фантазиянинг органик уйғунлигида синкретизмда зухур топади. Шу маънода шеърят, наср ва драмада кузатилгани каби бадиаларда ҳам диффузияланиш жараёнига табиий бир ҳол деб қарамоқ керак. Лекин шунинг ҳам эътироф этмоқ лозимки, айрим эсселардаги умумлашма характердаги илмий-назарий фикрлар ифодасига устувор аҳамият бериш эссе табиатидаги жозибачага бир мунча путур етказди ва уни бошқа жанрлардаги "академизм"га яқинлаштириб қўяди.

Эссенинг ўзига хос етакчи фазилатларидан бири - эркин ва хур фикр-мулоҳаза юритиш тамойилига эга бўла туриб, мустакил сюжет йўналиши, қурилиши ва қаҳрамонга эга ички конструкциялар асосида таркиб топишидир. Бадий асарда ижодкор услуби қанчалик акс этса, эсседа ҳам муаллифнинг бетакрор қиёфаси акс этиб туради.

Эссе таснифи. Адабий танқиднинг бугунги манзарасини эстетик эврикаларини эсселарсиз тасаввур этиш қийин. Эсселар ифода моҳияти, мақсади, шакли, йўналишига турличадир:

1) Бадий асоси залворли эссе. Унга Ш.Холмирзаев ("Бинафша хидланг, амаки", "Бир вужудда икки жон" ва х.к.), Хуршид Даврон ("Самарқанд ҳаёли" туркумидаги тарихий ва маърифий бадиалар, "Бибиҳоним қиссаси ёки тугамаган дoston" бадиаси) каби асарлари.

2) Публицистик рух қучли бўлган эсселар (В.Зоҳидовнинг "Бизнинг янги йил ва инсон", "Ҳақиқий севги ва ижодий баҳодирлик таронаси" қабилар).

3) Адабий-танқидий йўналиш асосидаги эсселар. Тарихий ёки адабий эсселарда танқидий унсурлар бўлиши мумкин, лекин бу уларнинг адабий-танқидий эссега тенглигини аниқламайди. Адабий эсселар кўпинча ҳаёт ҳодисаларига оид ижтимоий-руҳий кузатишлар мағзини чақишга йўналтирилган бўлади. Адабий-танқидий йўналиш асосидаги эсселарда эса ижодкор ҳаёти, руҳияти, асарлари билан алоқадор жараёнлар ёритилади.

Ўзбек адабиётида эссенинг турли шакллари учрайди : а) адабий ўйлар, б) эссе-роман, в) эссе-қисса, г) хотира ва ҳоказо.

Танқидчи И.Фафуров илк китобларини адабий ўйлар шаклида китобхонларга ҳавола этди. "Адабий ўйлар"да сўз жозибаси чуқур кузатилади, айна вақтда, фикр муайян концепция атрофида уйғунлашади. Таниқли ёзувчи, шоирлар асарлари адабиёт ривожига қанчалик қатта ўрин турса, уларнинг адабий-танқидий мақолалари, адабий ўйлари, қайдлари ҳам адабиётшунослик қамолида ўзининг муносиб ўрнига эга бўлади.

Шоир Миртемирнинг турли даврларда яратилган "Тингла ҳаёт" (1974), "Дўстлар даврасида"(1980) мажмуалари мухтасар бир яхлитликда

чоп этилди. Уларда санъаткорнинг ҳаёт ҳақидаги, адабиётнинг табиати ҳақидаги ўйлари, шеър ва шеърят, маҳорат, ижодкор масъулияти, талант ва меҳнат хусусидаги қарашлари узвий кўшилиб кетади. Муаллифнинг "мен"ини белгилаган, шахсига хос хусусиятлар, фазилатлар санъаткорнинг бой ҳаётӣ, ижодӣ тажрибасидан келиб чиқадики, улар адабий эссе учун муҳимдир.

А.Мухторнинг "Ёш дўстларимга", П.Қодировнинг "Ўйлар", А.Ориповнинг "Эҳтиёж фарзанди", Э.Воҳидовнинг "Шоиру шеър ушуур", Ў.Ҳошимовнинг "Нотаниш орол" тўпламларини ҳам, асосан, шу хилдаги эсселар ташкил қилади.

Илмӣ ва бадӣ мушоҳадалар уйғунлигида шундай бир адабий-танқидӣ жанр борки, уни бадиа-роман ёки эссе-роман деб аташ мумкин. Унинг асосини бадӣлик ташкил этган ёхуд илмӣлик ташкил этган турлари бор. Танқидчи Н.Худойберганов уни "илмӣ-оммавий, танқидӣ биографик асар" деб атайди. Аввало роман билан эссе-роман ўртасида қандай фарқ бор? Том маънодаги мумтоз роман етакчи хусусиятлари шаклланган, ўзгармас ва муқим бўлган эпик жанри. Унда муаллиф кўп ҳам намоён бўлавермаслиги мумкин. Эссе-романда эса роман жанрининг етакчи ва муқим хусусиятлари ҳам анча жонли, эркин равишда ўзгариб туриши мумкин. Унда муаллиф нутқи, нуқтаи назари ва ҳатто идроки, умуман, романга нисбатан анча фаолдир. Роман-эссенинг структурасида лирик асос аниқ ҳолда, кечинма, мушоҳада, муносабатлар етакчилик қилади. Роман-эссенинг яна бир тури борки, унда илмӣ асар билан бадӣ асар ўзаро уйғунлашган шаклда намоён бўлади.

Ўзбек адабиётида "Машхур кишилар ҳаёти" туркумида яратилган қатор эссе-романлар мавжудки, улар тарихӣ, илмӣ ва маърифӣ аҳамиятга эга. Европадагидан фарқли ўларок, бу типдаги асарлар ўзбек адабиётида ҳам анча илгари-авлиёлар ҳақидаги манокӣблар шаклида, адиблар ва тарихӣ шахслар ҳақидаги ("Макоримул-ахлоқ", "Темурнома") мемуарлар шаклида мавжуд эди.

Бу туркумнинг Россияда пайдо бўлишига М.Горький ташаббус кўрсатди. Аслида маданият арбоби, ижодкор шахс ҳақидаги роман типи Европа адабиётида бир аср аввал шаклланган эди. Унга француз ёзувчиси Андре Моруа асос солди. XX асрнинг 30-йилларида Горький таклифи билан Россиядаги бир қатор ёзувчи ва олимлар шу типдаги адабий тарихӣ-биографик романлар ижод қила бошладилар ва улар «Машхур кишилар ҳаёти» рукни остида машхур бўлди. Бу рукндаги асарлар рус адабиётида ўсмирлар китобсеварлиги шаклланиши ва ривожиди муқим роль ўйнади.

Ўзбек адабиётида эссе-роман хусусияти кўрина бошлаган асарлар XX асрнинг 60-йиллар охирида юзага келди. Н.Каримовнинг "Ҳамид Олимжон", "Ойбек", Л.Қаюмовнинг "Ҳамза", О.Шарафиддиновнинг "Абдулла Қаххор" Отаёрнинг "Миртемир", "Мен кўёшни кўргали келдим"

асарларида ана шу хусусиятлар уч кўрсатди. Азиз Қаюмов ҳам бу йўналишда Алишер Навоий ижоди ҳақида ёш китобхонларга мўлжалланган асарини яратди. Лекин унда Навоий ҳаётига доир зиддиятлар, санъаткор ижодининг фалсафий-эстетик асосларини ёритишга унчалик эътибор берилмади.

А.Акбаров Ф.Ғулом ҳаёти ва ижодини тўла, ҳатто ошириб-тошириб тасвирлашга интилади. Аммо шоир ҳаёти ва ижодидаги мураккабликлар, зиддиятлар, синовли онлари, руҳий драмалари деярли очилмади. Руҳий ва ижодий драматизмга етарли даражада эътибор бермаслик китобхонни бир мунча зериктириб қўяди ва асарда танкидий-биографик очерк жанрига хос хусусиятлар устуворлигини келтириб чиқаради.

Бу типдаги асарлар орасида Н.Каримов, О.Шарафиддинов, Отаёр асарларида бадиғага хос хусусиятлар сезилиб туради. Бирок, бундан катъий назар, 70-80-йилларгача яратилган танкидий-биографик асарларда санъаткор ижоди, асарлари таҳлилига эътибор кўпроқ берилди. Асарни яратган ижодкор табиатидаги ўзига хос хусусиятлар, шахс ва санъаткор сифатида шаклланишга таъсир кўрсатган муҳит, ижод ва руҳият билан боғлиқ масалаларга кам эътибор берилди. Н.Каримов, О.Шарафиддинов, Отаёрнинг Ойбек, А.Қаҳҳор, Миртемир эссе-романларида бу камчиликларни бартараф этишга дастлабки кадамлар ташланди.

Мустақиллик даврида Н.Каримов эссе-роман жанри талабларини астойдил ўзлаштириб бораётган тажрибали мунаққид ва адиб эканини “Қўлпон”, “Мақсуд Шайхзода” эссе-романлари мисолида кўрсатди.

“Мақсуд Шайхзода” эссе-романи шу жиҳатдан ёш авлоднинг эстетик тафакурини ривожлантиришда, унинг бадиий савиясини оширишда муҳим аҳамиятга эга. Халқнинг севган шоири Мақсуд Шайхзода ҳақида қалбимизда буюк ҳурмат ва муҳаббат туйғуларини уйғота олади. Бу эссе-роман олимнинг олдинги тадқиқотларидан композицион тузилиши жиҳатидан фарқ қилади. Етти қисмдан иборат асарнинг ҳар бир қисмида Мақсуд Шайхзодани яхши билган замондошлари ҳикоялари берилган. Масалан, “Гуллар баргидаги шабнам” деб номланган иккинчи қисмда Мирзакалон Исмоилийнинг, шу билан бирга шоирнинг ўз ҳикояси берилиб, ҳар бир қисмда икки ёки учтадан Шайхзодани яхши билган санъаткорлар хотираларидан фойдаланилган. Бу усул танқидчига Шайхзода ҳақидаги мулоҳазаларини янада тўлдириш, шоирнинг мукамал қиёфасини яратишда жуда қўл келган. Асарда шоирнинг туғилиши, болалик йиллари, Тошкентга келиб қолиш сабаблари батафсил ёритилади. Шуниси диққатга сазоворки, шўро даврида ёзилган барча дарсликларда шоир нима сабабдан ўз она Ватани Озарбайжондан бирданига Тошкентга келиши ҳақида ҳеч нима дейилмас эди. Мустақиллик йилларигача шоир ҳаётининг шу қисми хира бўлиб қолган эди. Н.Каримов асарда айна шу ҳолатни кенгрок ва батафсилрок ёритишга интилан ва бунга эришган.

Танқидчи шоир ижоди ва ҳаётининг ҳар бир нуқтасини, кадамба кадам изчиллик билан ўрганган, далилларга мурожаат қилиб, архив материаллари устида ишлаб, ҳақиқий манзарани очишга муваффақ бўлган. Максуд Шайхзода асарларининг ёзилиши, нашр этилиши, китобхоннинг унга муносабати, ўша давр адабий жараёни ҳақида синчковлик билан фикр юритди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида халқни ватанпарварлик, жасорат руҳида тарбиялашга асосланган бадий асарлар ёзишга даъват кучли бўлди. Бу даъватга Шайхзода ўзбек халқининг жасур фарзандларидан бири Жалолоддин ҳақида сахна асари ёзиб, жавоб берган эди. Шайхзода етук ёзувчи сифатида ёза бошлаган илк сахна асарига ана шундай тарихий шахсни - муғул қўшинларига ғулғула солган, ғалаба юз ўгирган жанг майдонларидан ҳам эсон-омон чиқиб кетган Жалолоддинни қаҳрамон қилиб олишини асослаб беради. Шоирнинг асар устида берилиб ишлаши, Жалолоддин ва Темур Малик босган изларни бориб кўришдан эринмаганлиги, Водилда асарни ниҳоясмига етказгани ҳақида самимий ҳикоя қилиб беради. Кейин асарнинг сахнага қўйилишига бевосита гувоҳ бўлган машҳур актриса Сора Эшотўраеванинг ҳикоясини келтиради.

Н.Каримов драма бош қаҳрамони билан онаси ўртасидаги парчадан мисол келтиради: отаси курашга фотиҳа бермаганида, изтиробга тушиб, буни онасидан сўрайди, шунда она ўғлига тумор бериб, уни юрт учун курашга чорлайди. Жалолоддин :

Онамизнинг онаси бўлса шу ватан -

Кўрлик афзал шу юртни асир кўрмоқдан.

деган хулосага келади. Буни Н.Каримов шундай талқин этади: “Бу сатрларда Шайхзода ижоди учун бирламчи аҳамиятга молик масала - Ватанни озод кўриш масаласи катта эҳтирос билан ифодаланган”.

Драманинг сахнага қўйилиши ўша давр учун жуда катта воқеа бўлганлигини олим хотиралар асосида ёритади. Ўзи ёш бўлгани учун бу асарни кўриш бахтига муяссар бўлмаганлиги туфайли Шайхзода ижодий ҳаётининг катта бир бобини ташкил этган мазкур асар ва спектакль тўғрисидаги айрим хотиралардан лавҳалар келтиришни максадга мувофиқ деб ҳисоблайди. Жалолоддин, Темур Малик ва бошқа образларни маҳорат билан ўйнаган актёрлар фаолиятига кенг тўхталади.

Н.Каримов буюк ёзувчиларга бағишланган эссе- романларида уларга нисбатан оташин муҳаббатини, ҳис- ҳаяжонини ёрқин ва таъсирчан мисраларда ифодалайди. Буни “Максуд Шайхзода” асарида ҳам яққол кўриш мумкин. Айниқса, китобнинг “Бўрон гурлаганда” деб аталган тўртинчи қисми Шайхзода бошига тушган фожиали дамлар, унинг ноҳақ камалиши, сургунда кечган кунлари тасвирига бағишланган. Ҳатто шоирнинг камокхонда тушган расми берилиши ҳам мустабид тузумга нафрат уйғотишга хизмат қилади. Бу қисмга Шайхзоднинг қуйидаги

шеъри эпитаф қилиб олинганки, у ўша машъум давр моҳиятини яққол ифодалай олган:

Хай, муҳтасиб, сизга қолса бутун миллатнинг
Ярми чириб кетар эди авахталарда...

Муаллиф бу асарини маърифий-биографик роман деб номлаган. Бизнингча, бу танқидчининг навбатдаги эссе-романи ҳисобланади, чунки унда бу жанрга хос хусусиятлар мужассам.

Мунаққиднинг “Максуд Шайхзода” асари биринчи навбатда шоир ҳақидаги ҳақиқатларни ойдинлаштиришга хизмат қилади. Унда Максуд Шайхзода ҳаёти ва ижоди тўғрисида нашр этилган деярли ҳамма мақолалар-у, рисоалардаги далиллар, маълумотлар, кузатишлар, қарашлар ва талқинлар, хотиралар умумлаштириб, шоир босиб ўтган йўлнинг ниҳоятда кенг, муфассал манзараси чизилади. Энг муҳими, асарда китобхон кўзи олдида миллатпарвар шоир Максуд Шайхзоданинг кенг, мукамал образи намоён бўлади. Н.Каримов асарда шоирнинг образини яратар экан, у кўз олдимизда куйидагича намоён бўлади:

Максуд Шайхзода:

- қалби ҳиссиётга тўла истеъдодли шоир;
- ўзининг лирик шоирлигини драмаларида намоён қилган драматург;
- ўз давридан олдинга кетган, танқидчи ва моҳир таржимон ;
- ўз миллатининг бахти, келажаги учун қайғурадиган миллатпарвар инсон ;

– инсонпарвар, дўстга садоқатли, хушфەъл, ҳамсухбат, қалби тоза, юрт деб, мустақиллик деб ўзини фидо этган буюк шахсдир.

“Максуд Шайхзода” асарида Н.Каримовнинг танқидий- биографик характердаги барча асарларига хос хусусият: илмий ва образли тафаккур омухталиги, танқидчи қалби - ижодкорга, санъат асарларига бўлган қучли мухаббати сезилиб турган юракнинг эхтиросга ўралган ҳолда намоён бўлган.

XX асрнинг 70-80-йилларидан бошлаб ёзувчи ва санъаткорлар ҳақида кўплаб хотира китоблар яратилди . А. Қодирий, Айний, Ойбек, Ғ.Ғулом, А.Қаҳҳор, Шайхзода, Миртемир, Шухрат, А.Мухтор, О. Шарафиддинов, Ш.Холмирзаев, Т.Мурод ҳақидаги хотиралар адабиётимиз бойлигига айланди. Ҳ.Қодирийнинг “Отам ҳақида”, (1979), Саид Аҳмаднинг “Назм чорраҳасида” (1982,1993) ҳамда “Йўқотганларим ва топганларим” (2000), К. Қаҳҳорованинг “Чорак аср ҳамнафас” (1987), З.Саидносированинг “Ойбегим менинг”, Н.Каримовнинг “Ойбек ва Зарифа” китобларида улкан санъаткорларнинг жонли киёси абадийлаштирилди.

Хотиралар қатор хусусиятлари билан эссега яқин туради. Шу боис унга эссенинг бир шакли сифатида қараш мумкин. Аммо хотираларда келтирилган барча далилларни айни ҳақиқат деб тан олиш ва уларни илмий муомалага киритавериш ҳаммиша ҳам қутилган натижани

беравермайди. Хотирада айрим муаллифлар баъзан ўз субъектив карашларини илгари суришларини назардан кочирмаслик керак бўлади.

Хотиралар нафақат санъаткорлар ҳаёти ва ижоди, балки адабий жараён хусусида кимматли маълумотлар беради; шунингдек, асарларнинг яратилиш асносидаги ижодкор "руҳияти иқлимларидан, кайфияти манзараларидан, ижодий ҳаёлларининг тўлкинидан" (Н.Раҳимжонов) хабардор қилади, бу эса ижодкорлар ҳақида илмий-назарий йўналишдаги тадқиқотлар кимматли манба вазифасини ўтайди.

"Ойбек замондошлари хотирасида" китоби чиккандан кейин халқимиз адиб ҳаёти, ижоди, инсон сифатидаги фазилатларидан атрофлича хабардор бўлди, З.Саидносированинг "Ойбегим менинг" китоби орқали бу улуғ санъаткор феъл-атвори, ҳаёти ва ижодининг нозик қирраларидан воқиф бўлди. Бу китоб адиб киёфасини жамики порлоқлиги билан очиб берувчи кимматли манбага айланди. Элга таниқли олима, устоз Ойбекнинг садокатли дўсти, охириги кунларигача ҳамнафаси бўлган Зарифа опа Саидносир кизи китобининг сарлавҳасиданок меҳр ва садокат уфуриб турган хотиралари самимий ҳисларга бойлиги билан ажралиб туради. Асар ичига чуқурроқ кирган сайин кўз олдингизда буюк ёзувчининг мураккаб ҳаёти, илҳоми қайнаган гўзал онлар, фарзандларига муносабати янада ёрқинроқ гавдаланади.

70-йилларда ўнлаб муаллифларнинг асосан бир адиб ҳақидаги хотиралари ёзилган бўлса, 80-йилларнинг ўрталаридан бир муаллифнинг қатор ёзувчилар ҳақидаги хотиралари юзага кела бошлади. Саид Аҳмаднинг С.Айний, Ойбек, А.Қаҳҳор, Ғ.Ғулом, С.Зуннунова ҳақидаги хотираларида, бир тарафдан, турли адибларнинг ранг-баранг киёфаси гавдаланса, иккинчи бир томондан, улар ҳақида мушоҳада юритаётган муаллифнинг ўзидаги, хотираларидаги ранг-баранг дунё жилоланади.

Матбуотда баъзан бирор ижодкор ёки унинг асарлари ҳақида ёзилган кичик бир мақолани бадиа деб номлаш, ҳажман кичик қайдларни, этюдларни ҳам бадиа деб номлаш ҳоллари учрайди. Бунга Х.Давроннинг "Олисларда жимирларди бир юлдуз..." (Шайх Нажмиддин Кубро таваллудининг 850 йил олдида) асари "бадиа дейилган ("Ўз.АС" 1995, 4 август). Аммо бу асар кўпроқ воқеий хикояга ўхшаб кетади.

Вафо Файзуллонинг матбуотда эълон қилинган асарларидан бири "Сўз йўли" Бедилга бадиа дейилса-да (Ўз.АС 1994.15 июль), у буюк шоир ижодидан таъсирланиш натижасидаги фалсафий мушоҳадалардек таассурот қолдиради. Шунингдек, журналист З.Рўзиеванинг меҳру оқибат муаммоларига бағишлаб хотира тарзида ёзилган "Дарёминдингиз, осмонминдингиз, Бувижон! ..." деб аталган ёдном хотираси ҳам эссе деб берилганки, бундай ҳоллар эссеистикада жанр табиати масалаларини янада чуқурроқ ўрганиш зарурлигини кўрсатади. Айни вақтда, эссе фақат танқидчиликнинг эмас, бадиий адабиёт, журналистика, фалсафанинг ҳам ўрганиш объекти эканини назардан кочирмаслик керак.

Таянч тушунчалар: тарихий-биографик ёндашув, адабий портрет, ҳолат, манокиб, портретнавис, ижодий портрет, танкидий-биографик очерк, эссе, эссеистика, бадиа, хотира, адабий ўйлар, эссе-роман, Монтень, тарихий бадиа, импровизация, эссе услуги, классицизм, диффузияланиш, синкретик, «Машхур кишилар ҳаёти» рукни.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Портрет истилоҳининг маънолари ҳақида гапиринг.
2. Портрет -мақола нима? Адабий-танкидий очерк-чи?
3. Адабий портрет билан ҳолат ва манокиблар орасидаги муносабатни нималарда кўрасиз?
4. Адабий портретнинг жанрий белгилари нималарда кўринади?
5. Адабий портрет билан танкидий-биографик очерк ўртасидаги фарк нимада?
6. Ўзбек танкидчилигида адабий портретларнинг ривожланиши қай даражада?
7. "Эссе" атамаси қандай маънога эга, уни бадиа истилоҳига муносабати қандай?
8. Эссе қандай ички турларга эга? Эссега хос хусусиятлар нималарда кўринади?
9. Хотира нима? Унинг эссега муносабати нимада?
10. Эссе навис мунаққидлардан қимларни ва уларнинг қандай асарларини биласиз?
11. Ёзувчи ва танкидчилар яратган эсселар қандай хусусияти билан ажралиб туради?

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

1. Каримов И. Баркамол авлод орзуси. Т.: Ўзбекистон, 2000.
2. Каримов И. Адолатли жамият сари. Т.: Ўзбекистон, 2000
3. Баходир Карим. Жадид мунаққиди Вадуд Махмуд.Т., 2000.
5. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. Т., Ўзбекистон.1993.
6. Мирвалиев С. Ўзбек адиблари. Жажжи портретлар.Т.,1993.
7. Норматов У. Ижод сеҳри. Т., 2010.
8. Расулов А. Истеъдод ва эътиқод. Т., 2000.
9. Раҳимжонов Н. Бадиа ҳақида // "ЎТА",1983. № 5.
- 10.Раҳимжонов Н. Илмий тафаккур жилolari.Т.,1991.
- 11.Сатторов М. Каттабеков А. Олис юлдузлар жипоси. Т., 1984.
- 12.Шарафиддинов О. Истеъдод жилolari. Т., 2000.
13. Қўшжонов М. Истеъдод кирралари. Т., 1975.
- 14.Ғафуров И. Дил эркинлиги. Т.: Маънавият.1998.

15. Ҳабибулло Саид Ғани. Бир мисра тарихи. Эссе // Ёшлик. 1988, № 10.
16. Эпштейн М. Законы свободного жанра. Вопросы литературы. М. 1987. № 7.

Эссе табиатини ўзида истифода этган асарлар:

17. Асқад М. Ёш дўстларимга. Т.: Ёш гвардия. 1971.
18. Абдулла Орипов. Эҳтиёж фарзанди. Т.: Ёш гвардия. 1988.
19. Эркин Воҳидов. Шоиру, шеър, шуур. Т.: Ёш гвардия. 1987.
20. П. Қодиоров. Ўйлар. Т., 1971.
21. Ҳошимов Ўткир. Нотаниш орол. Т., 1990.
«Машхур кишилар ҳаёти» сериясидаги китоблар:
22. Наим Каримов. Ҳамид Олимжон. Т., 1979.
23. Лазиз Қаюмов. Ҳамза. Т.: Ёш гвардия. 1989.
24. Отаёр. Миртемир. Т. 1986.
25. Отаёр. Мен қуёшни кўргали келдим. Т., 1989.
26. Акбаров А. Ғафур Фулом. Т., 1974.
27. Шарафиддинов О. Абдулла Қаххор. Т., 1988.

Хотира китоблар:

28. Навоий замондошлари хотирасида. Т., 1989.
29. Абдулла Қодирий замондошлари хотирасида. Т., 1999.
30. Ойбек замондошлари хотирасида. Т., 1979.
31. Айний замондошлари хотирасида. Т., 1978.
32. Ҳамза замондошлари хотирасида. Т., 1979.
33. Миртемир замондошлари хотирасида. Т., 1982.
34. Максуд Шайхзода замондошлари хотирасида. Т., 1983.
35. Ислом шоир замондошлари хотирасида. Т., 1981.
36. Абдулла Қаххор замондошлари хотирасида. Т., 1987.
37. Асқад Мухтор замондошлари хотирасида. Т., 2006.
38. Озод Шарафиддинов замондошлари хотирасида. Т., 2007.

АДАБИЙ МУЛОҚОТГА АСОСЛАНГАН ЖАНРЛАР

РЕЖА:

1. Адабий-танқидий мактуб.
2. Адабий-танқидий мактубнинг ички шакллари.
3. Адабий суҳбат жанрининг хусусиятлари.
4. Адабий-танқидий суҳбат турлари.

Адабий-танқидий мактубнинг генезиси, табиати. Мактуб инсон кашф этган мулоқотлардан бирининг тарихда муҳрланиб қолувчи гўзал, таъсирчан ва қулай шаклидир. "Мактуб, аввало, фикрлашга, атрофга разм солиб қарашга, яхши-ёмонни танишга, ҳар нарсага мустакил баҳо беришга, ўз фикрига эга бўлишга, қузатувчанликка ўргатади. Шулар баробарида мактуб ёзиш инсон ижтимоий фаоллигининг энг ёрқин кўринишларидан

биридир"¹⁷⁵. Мактуб муайян маънода дил хужжатидир. Унда муаллиф шахсияти, рухий ҳолати, кечинмалари аниқ ва холисона ифодаланadi. Мактуб моҳиятини маълумотнинг ўзи эмас, энг аввало, объектга муносабат, шу туфайли тугилган шахсий фикр-ўйлар, кечинмалар, ҳис-туйғулар ташкил этади. Шу маънода мактублар инсон ҳаётида ҳам, адабиёт тарихида ҳам маълум аҳамиятга эга.

Адабий-танқидий йўналиш ёхуд адабий тафаккурдаги мактуб хатнинг илмий-эстетик тафаккурга йўғрилган намунасидир. Бинобарин, ҳозирги ўзбек танқидчилигида тақриз, адабий шарҳ (обзор), адабий-танқидий мақола, адабий портрет, бадиъ(эссе), танқидий-биографик очерк каби жанрлар силсиласида адабий (танқидий) мактубнинг учраши ҳам табиийдир. Бу йўналишдаги мактуб адабиёт равнақи учун, ёзувчи ижодининг такомилли, китобхон билан адабиёт, китобхон билан ижодкор ўртасидаги робита, муносабатларни ойдинлаштиришда ўзига хос ўрин эгаллайди.

Мактубнинг жанр сифатида танқидчиликда қачон пайдо бўлганини аниқлаш адабий-танқидий тафаккурдаги изланиш, ўсиш босқичларини аниқлаш учун алоҳида изланишни талаб этади. Шу маънода мактубнинг адабий-танқидий жанр сифатида шаклланиши ва ривожланиши илмий ҳодиса сифатида айрича аҳамиятга эга. Тарихга назар ташланса, адабий хусусиятга эга мактуб (нома, хат)нинг илдизи "Авесто" ва Ўрхун-Энасой обидаларига бориб тақалишини кузатиш мумкин.

Алишер Навоийнинг Ҳирот, Самарқанд, Астробод ва бошқа шаҳарларда яшаб туриб, турли кишиларга ёзган насрий мактубларидан тузилган "Муншаот" («Хатлар») асари жаҳон адабиёти тарихидаги улкан манбалардан бири ҳисобланади. Унга 88 та рукъа (хат) киритилган. Бу хатлар буюк адибнинг турли ҳолат ва вазиятдаги кайфиятини реалистик акс эттирган тарихий ҳужжатларгина эмас, балки Навоийнинг адабий-танқидий қарашларининг нозик қирраларини ифодалагани билан ҳам қимматлидир. Айни вақтда, бу мактублар ўз давридаги адабиёт, санъат, маданият ривожига муайян даражада таъсир кўрсатгани ҳам шубҳасиздир.

Адабий характердаги мактубда муаллифнинг адабиёт, бадиий асар ҳақидаги холис мулоҳазалари биринчи ўринда туради. Шу нуқтаи назардан қаралса, адабий-танқидий мактубнинг ўзига хос жанрий белгилари қуйидагиларда кўринади:

1. Адабий-танқидий характердаги мактуб ёзувчига, асар қаҳрамонларига (шартли), танқидчига, китобхонга мурожаат қилиб ёзилади. Адабий танқиднинг бошқа жанрларидан фарқли ўларок унда мурожаат руҳи, таъкид оҳанги, баъзан интим мушоҳадалар етакчилик қилади.

¹⁷⁵ Гафуров И. Дил эркинлиги. Т.: Маънавият, 1998 - Б. 78.

2. Адабий-танкидий характердаги мактубда, асосан, объект сифатида танланган асар ҳақида фикр юритилади, шу нуқтан назардан у маълум даражада тақриз жанрига ўхшаб кетади. Лекин хусусий, шахсий мушоҳадалар устунлик қилади. Танкиднинг барча жанрларида бўлгани каби мактуб жанрида ҳам мунаққид истеъдоди муҳим ўрин тутаяди. Унда муаллифнинг асар гўзаллигини, ғоявий ва бадиий бойлигини ҳис этиш, камчиликларни аниқ идрок қилиш қобилияти ёки, аксинча, ночорлиги сезилиб туради.

3.Мактуб орқали мунаққид бошқа жанрларга нисбатан ҳар қачонгидан кўра ёзувчига, китобхонга яқинроқ бўлади, улар билан бевосита робитага киришади.

4. Мактубда ҳам, тақризда қузатилгани сингари қисқалик, лўндалик устиворлик қилади. Таъсирчанликда рухий моҳият ишонтириш кучи чуқурлашади, чунки мунаққид ёзувчига, китобхонга қалбини очаётгандек бўлади, мулоҳазалари адресатга маъқул келиши келмаслигидан қатъий назар ёзувчи, китобхон ёки танкидчининг бевосита дилидагиларни айтаётгандек йўл тутаяди.

5.Адабий танкиднинг барча жанрлари адабий жараён, китобхон ва ёзувчи, демак, уч томонлама таъсир кучига эга бўлса, адабий-танкидий мактуб аниқ бир объектга қаратилгандек шаклий йўналиш олади.

Лекин бу мактубда (айниқса, матбуотда эълон қилинган мактубда) кенг китобхонлар оммаси батамом эътибордан соқит қилинади дегани эмас. Бу ўринда мурожаат, адреслилик, шакл ва услубгагина ҳос бўлиб, илгари суриляётган фикр ва мушоҳадалар кўпчилик томонидан идрок қилинишини назардан қочирмайди.

Бу жанр ривожини ва такомиллиги Фитрат, М.Кўшжонов, О.Шарафиддинов, О.Тоғаев, У.Норматов, И.Ғафуров каби мунаққидлар мактублари муҳим ўрин тутаяди. О.Шарафиддиновнинг И.Ҳаққулга ёзган очик хати мисолида ўзбек танкидидаги мактуб жанрининг сифат жиҳатдан янгилашни жараёнини қузатиш мумкин. Мунаққид И.Ҳаққулга маҳоратидаги гўзал ва нозик нуқталарни эътироф этиш баҳонасида сўнги босқич ўзбек танкидчилигида соқир бўляётган янги тамойилларни очиб беради, мунаққидлар олдида турган янги-янги вазифаларга эътибор қаратади.

Адабий-танкидий мактубнинг ички шакллари. Шуниси эътиборлики, XX аср бошларидаёқ бу жанрга мурожаат этишда жонланиш сезилади. XX аср мрбайнида адабий-танкидий мактубга эътибор турли босқичда турли даражада кечди. Ўзбек танкидчилигида унинг О.Шарафиддинов (Салмон Рушдийга очик хат), У.Норматов (Зулфия Қуролбой кизига хат), Ш.Ҳолмирзаев томонидан ёзилган намуналари мисолида янги кўринишлари пайдо бўлди. Ўзбек адабий танкидчилигида унинг қуйидаги хиллари учрайди:

1. Танкидчининг ёзувчига мактуби.
2. Мунаккиднинг китобхонга мактуби .
3. Танкидчининг адабий қахрамонларга хати.
4. Ёзувчининг танкидчига мактуби.
5. Танкидчининг танкидчига мактуби.

Танкидчининг адибга мактуби мохиятан, икки кўринишга эга:

1. Бунда муваффақиятли чиққан бадний асар хақида танкидчи ўз таассуротлари, кувонч ва хаяжонларини ёзувчи билан баҳам кўради. Асарнинг ўзига хослиги, адабий жараёнда сезиларли воқеа бўлгани, китобхон қалбидан ўрин ола билишига ишонч натижасида самимий руҳдаги мактублар ёзилади. Бунга мисол тариқасида танкидчи О.Тоғаевнинг ёзувчи Эркин Аъзамга ёзган мактубини кўрсатиш мумкин. "Гражданин-инсоннинг шаклланиши" деб номланган бу адабий-танкидий мактуб мунаккиднинг «Прометей олови» (1985) китобидан ўрин олган.

2. Адабий-танкидий мактуб бадний жихатдан бўш, саёз асарлар пайдо бўлганда ёзилади ва кўпинча шиддатли оҳанг касб этади. Унда мурожаат руҳи етакчилик қилади. Уни ёзиш замирида адабиётга жонкуярлик, камчиликларга бефарқ қарай олмаслик этади. Юксак санъат асарлари яратиш учун бундай асарларнинг бош мақсадидир. Танкидчи юксак санъат мезонлари нуқтаи назаридан ёзувчига асари саёз эканини ҳолис исбот қилиб беришга интилади. Бу билан халқнинг китобхонлик даражасини кўтаришга ҳам кўмаклашади. Шундай очик хатлардан бири ёзувчи Иброҳим Раҳимнинг "Одам қандай тобланди?" (1976) асари нашр этилиши муносабати билан М.Кўшжонов томонидан ёзилди. Танкидчи унда асарнинг ўта жўн ёзилганини, айниқса, Н.Островскийнинг "Пўлат қандай тобланди" асарига таассуб ўзбек адиби асарига муваффақият ўрнига катта зарар келтирганини рўй-рост айтади. Мунаккидни, айниқса, асарда баднийлик, гўзаллик йўқлиги ташвишлантирди. Унинг фикрича, ёзувчи асарда ҳаёт ҳақиқатини бадний ҳақиқатга айлантира олмаган, образларда, айниқса, ҳаётийлик етишмайди деган хулосага келади.

Бундай очик хатларнинг ахамияти шундаки, биринчидан, адабиётда савияси паст асарлар яратилишига қарши кескин кураш олиб борилади; иккинчидан, ёзувчининг асарда йўл қўйган камчиликларини ўзига очик-ойдин кўрсатиб берилади; учинчидан, бундай очик хатлар китобхон дидини ўтмаслашиб кетишдан эҳтиёт қилади; тўртинчидан, адабий жараёни соғломлаштириб туради. Қолаверса, маълум маънода ноширларнинг кўзини очади. Бу хусусиятларнинг барчаси, айниқса, ҳозирги бозор иқтисодиёти шароити учун ахамиятлидир. Лекин, афсуски, ниҳоятда зарур бўлган ҳозирги даврда ана шундай очик хатлар деярли ёзилмаётир.

Мунаккиднинг китобхонга мактуби ўзбек танкидчилигида кам учрайди. Масалан, У.Норматовнинг "Адабий ўхшашликлар хусусида" деб

номланган мактуби китобхоннинг саволига жавоб тарзида битилган. Бундай мактублар китоб билан китобхон, мунаққид билан ўқувчи ораларидаги масофани қисқартиришга хизмат қилади, улар аро жонли мулоқот кўпригини уюштиради. Натижада китобхон билан танқидчи бир-бирини кузатадиган, бир-бирини қувватлайдиган бўлиб боради.

Танқидчи танлаб олган асарлар тахлили мисолида адабий ўхшашликларнинг ташки томонига эмас, балки туб моҳияти, ёзувчининг ижодий индивидуаллигига, бадний концепциясига кўпроқ диққат қилиши лозим деган хулосага келади. Бундай мактубнинг адабий, маънавий-маърифий аҳамияти шундаки, у ўқувчи дунёкарашини чиниктиришга, ҳаёт ҳақидаги, бадний асар ҳақидаги тасавурларини кенгайтиришига ёрдам беради. Адабий-танқидий руҳдаги мактуб китобхон билан адабий жараён ўртасидаги робитани мустаҳкамлайди, китобхонни мустақил фикрлашга ўргатади, бадний асарга ижобий муносабатда бўлиш малакасини тарбиялайди.

Танқидчининг адабий қаҳрамонларга мактуби ўзбек танқидидаги мунаққид изланишлари, таланти ва иқтидоридан дарак берувчи мактубнинг янги турларидан биридир. Унинг ёркин намунаси И.Ғафуров ижодида учрайди. Ў.Умарбеков киссалари қаҳрамонларига ёзилган хатлар шундай намуналардир. Мактубда мунаққид қаҳрамонларнинг тутган йўлига, хатти-харакатларига баҳо беради, уларни оқламайди.

Ижодкорнинг танқидчига очик хати ўзбек танқидчилигида кам бўлса-да, учраб туради. Бунга мисол қилиб шоир Усмон Азимнинг танқидчи У.Норматовга ёзган хатини кўрсатиш мумкин. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати"да (1987,13.Х.) У.Азимнинг "Ақл-заковат муросами?" деб номланган очик хати эълон қилинди. Газетанинг шу сонида У.Норматовнинг "Йўқ, адолат-ҳақиқат йўли" сарлавҳаси остида жавоб мактуби берилди. Бундай мактубларнинг пайдо бўлиш ташаббускори газета таҳририяти, албатта. Кези келганда шуни таъкидлаш ўринлики, бу газета ўзбек танқидининг, умуман, фаоллашуви, хусусан, юкоридаги каби жонли изланишларга доимо ташаббускор бўлиб келмоқда.

Шуниси диққатга сазоворки, бу мактублар қайта қуриш даврида ёзилган, шунинг учун уларда замон руҳи-фикрни, ҳақиқатни очик-ойдин, баралла айтиш руҳи яққол кўриниб туради. Бу мактублар, айти вақтда, 80-йиллар танқидчилигида жиддий изланишлар ва ўзгаришлар бўлганини кўрсатади.

Ўзбек танқиди тарихида мунаққид чиқишларига шоир ёки ёзувчининг жавоб бериши, у билан баҳсга киришуви, боринги, ўзини ҳимоя қилиши кам учрайдиган ҳодиса. Бу ҳолни маълум даражада 20-йиллардаги адабий жараёнда ҳам кузатиш мумкин эди. Адабий мактубда мунаққиднинг мунаққидга мактуби (кўпроқ жавоб тарзида) тури ҳам бор. Бу тур 20-йилларда анча тарқалган эди. Фитратнинг «Ёпишмаган гажаклар»и бунга шаклга мисолдир. Аммо бундай асарларнинг жанрий чегараси ҳали

аникланган эмас, уларни баъзида макола, баъзида мактуб деб аташ ҳамон давом этмоқда. Хараактери, руҳи, ёзилиш сабабларидан келиб чикиб, адабий-танкидий мактуб сифатида қараш макбулдир.

Юкорида эътироф этилган У.Азимнинг мактуби ҳам шу руҳда битилган. У танкидчи маколасини ўқиб, 20-йиллар анъанасида мактуб ёзишга азм қилганини айтади. Унинг очик хатига жавобан ёзилган танкидчи мактубида шоир билан очик мунозарага киришилади. Танкидчи шоир даъволарига қарши ўзининг далилларини келтиради. Бу мактубларда ҳар иккала томон зўр бериб, асосан, ўз фикрини маъқуллаш йўлини тутадики, бундай тортишув адабий жараёнга кўп ҳам наф келтирмайди, чунки уларда ҳолисликдан кўра, тарафқашликка сезилмаган ҳолда йўл кўйилади.

Ўзбек адабиётида ёзувчиларнинг мактублари ҳозиргача деярли ўрганилмай келаёттир. Ҳолбуки, С.Айний, Ойбек, Ғ.Ғулум, А.Қаҳҳор, Саид Аҳмад, П.Қодиров, О.Ёқубов ва бошқа кўплаб ижодкорлар мероси адабий мактубларга бойлиги билан ажралиб туради. Бу жанрни жонлантиришда Ш.Ҳолмирзаев фаоллигини таъкидлаш ўринли. Мактубнинг бу тури танкиддан кўра бадий ижодга тегишли, шу боис уларни алоҳида ўрганиш керак. Бу мактублар ижодкорларнинг яхлит киёфасини ўрганиш ва яратишда муҳим ўрин тутади.

Кейинги йилларда ўзбек адабларига китобхонлар ёзган хатлар ҳам, ўзига хос тарздаги адабий-маданий бойлик экани маълум бўлиб бормоқда. Бунга шоир Шукруллога ёзилган юзлаб хатлар асосида тузилган “Ғойибона муҳаббат”(2011) тўплами мисол бўла олади.

Қузатишлар шуни кўрсатадики, адабиётга дахлдор мактублар адабий жараёнда ҳам, ижодкорлар ҳаётида ҳам маълум ўринга эга ва уларнинг турли шакллари мавжуд. Адабий-танкидий мактубларнинг тур ва кўринишлари уларнинг структураси, бадийлиги ва публицистик руҳини, шакл ва мазмун, тили, мунаққид киёфаси, услуби каби муаммоларни ўрганиш зарурлигини кўрсатмоқда. Шунинг учун адабий-танкидий мактубни тадқиқ этиш, юксак санъат асарлари яратиш йўлидаги санъаткор жонбозлигини кўрсатиш учун муҳим аҳамият касб этади. Адабий-танкидий мактублар кимга атаб ёзилганидан, қандай характерда эканидан қатъи назар, ўзбек адаби ва адабиёти, умуман, адабий танкиднинг бадий савияси ўсишига, унинг ранг-баранг жилोलанишига хизмат қилади.

Адабий-танкидий суҳбатнинг ўзига хос хусусиятлари. Суҳбат икки ва ундан ортиқ шахснинг ўзаро мулоқотидир. Мулоқот турли характер ва йўналишда бўлиши мумкин. Адабиёт ҳақида, санъат ҳақида икки киши (олим ва адиб, танкидчи ва шоир) аро кечувчи суҳбат танкидчиликнинг гўзал ва кизиқарли шаклларида бирдир. Суҳбатда бир-бирини тушуниш ёхуд принципаал равишда бир-бири билан келиша олмасликдан қатъий назар, унда мавзунини чуқур идрок ва ҳис эта олгувчи мутахассислар иштирок этади. Ёзувчи билан танкидчи, мунаққид билан шоир, драматург

билан олим ўртасидаги суҳбатда адабиёт, ижоднинг нозик муаммолари, бахсли нукталари ёритилади. Адабий асар, адабий жараён, ижодий лаборатория ҳақида жамоатчиликка, мутахассисларга янги маълумотлар берилади, у ёки бу масалага мустақил нуктаи назар илгари сурилади.

Суҳбат адабий танкиднинг алоҳида бир жанри саналиб, ўзига хос табиатга ва хусусиятларга эга. Унда икки суҳбатдош–ёзувчи ва танкидчининг ёхуд ёзувчи - ёзувчи, мунаққид-танкидчи кийёфаси, қалби, фикрлаш тарзи, маънавий дунёси, диди яққол кўриниб туради. Мулоқотда суҳбатдошларнинг адабиёт ҳақидаги қарашлари, фикрлашлари, бадий ва илмий тафаккур тарзи, адабий жараёнга, бадий асарга, адабий муаммоларга муносабати, эстетик ақидалари ёрқин намоён бўлади. Суҳбат жараёнида мужмал тушунмовчиликларга ўрин қолмайди, кескин мунозаралар ҳақиқатнинг кўзини очишга йўналтирилади. Баъзида суҳбатдошларнинг қарашлари бир-бирига тўғри келмаслиги, улар бир-бирини рад этиши мумкин. Лекин, асосийси, улар суҳбат моҳияти юксак адабиётга ва китобхон манфаатига хизмат этади. Шу билан бирга адабий-танкидий суҳбат орқали суҳбатдошлар сиймоси, кийёфаси, табиати, характерига хос муҳим белгилар очилади.

Адабий танкиднинг кизиқарли саналувчи бу жанри кўп асрлик анъаналарга эга. Тарихий илдизлари Сукрот, Афлотун суҳбатлари ривожланган қадимги юнон адабиётига бориб такалади. Матбуот пайдо бўлгунча, бизда бу жанр оғзаки тарзда – бедилхонлик, навоийхонлик, машрабхонлик каби оғзаки шаклларда ҳукм суриб, турли мушоираларда бўй кўрсатган.

В.Г.Белинский ҳам бу жанрга тез-тез мурожаат қилгани маълум. Унинг кўп мақолалари суҳбат шаклида ёзилган. Масалан, «Рус адабиёти 1814-йилда» йиллик обзорини ёзишда суҳбатдан фойдаланган. Танкидчи ва шоир Кольцов эса Белинскийнинг суҳбат шаклидан фойдаланганига қарши чиқади. «Танкид тўғридан-тўғри бир шахс томонидан айтилиши керак ва у буйруқ каби таъсир қилиши лозим»,–деб ҳисоблайди¹⁷⁶. Шунинг таъсиридами, кейинчалик Белинский ижодида суҳбатга эътибор сусая борган.

Улуғ рус шоири А.С.Пушкин ҳам суҳбатга қатта эътибор билан қарайди. Қаерда санъатга муҳаббат бўлмаса, у ерда танкид ҳам бўлмайди, деб ҳисоблайди шоир. Пушкиннинг «Танкид ҳақида суҳбат» асари адабий-танкидий суҳбат жанрининг ёрқин намунаси.

Пушкин суҳбатдошлари номини А ва В деб белгилайди. Суҳбат савол-жавоб билан бошланади.

«А. Сиз «Галотей»нинг охириги сонидан NN нинг танкидини ўқидингизми?

В. Йўқ, мен рус танкидини ўқимаيمان.

¹⁷⁶ Егоров Б. О мастерстве литературной критики. Л., 1980. - С. 176.

А. Бехуда киласиз. Бошка ҳеч нарса сизга бизнинг адабиётдаги аҳвол ҳақида тушунча беролмайди».

Шу тарика ўша давр танкидчилигига баҳо берилади. Сухбатдошлар аро мусоҳиб карашларини инкор этиши руҳи кучли.

«В. Танкид бизда ҳеч қандай овозга эга эмас, шубҳасиз, юкори табақадаги ёзувчилар рус журналларини ўқимайдилар, уларни макташ ёки сўкишни билмайдилар...

А. Мен нафақат ўз коникишларим, балки сўз санъати фойдасини олқишлайман».

Икки тараф баҳси асосига қурилган сухбатдан Пушкиннинг ўша давр адабий танкидчилигига берган баҳосини аниқ билиб олиш мумкин. Замондошлари фикрича, Пушкиннинг бу сухбати тугалланмай қолган.

Рус мумтоз адабиётида Б.Сумароков бу жанрда фаол. XIX аср рус танкидчилигида сухбат В.Жуковский ижодида ҳам учрайди. Унинг «Танкид тўғрисида» мақоласи тўлиқ диалог-сухбат шаклида ёзилган. Кўринаётирки, рус танкидчилигида ёзувчи ва танкидчилар сухбатига кўпроқ мустақил фикрларни ифодалаш воситаси сифатида қаралган.

Инглиз ёзувчиси ва танкидчиси Роберт Пен Уорреннинг «Как работает поэт» («Шоир қандай ишлайди?») китоби мақолалар, интервьюлар ва сухбатлардан ташкил топган. Булар «Харви Брайт билан сухбат», «Автоинтервью», «Қочоқлар билан учрашув. Вандер Билт университетидаги сухбат», «Бадий наср санъати ҳақида сухбат», «Нью-Йорк штатидаги Юнион коллежи талабалари билан сухбат» ва ҳ.к. Бу сухбатларнинг ўзига хослиги шундаки, уларда битта танкидчи эмас, икки ва ундан ортиқ танкидчилар иштирок этадилар. Масалан, «Қочоқлар учрашуви»даги сухбатда Уоррен, Тейт, Рэнсон, Элиотлар қатнашадилар. Сухбатда кўпроқ Уоррен етакчилик қилади.

Ёзувчининг «Бадий наср санъати ҳақида сухбат»ида ҳам уч танкидчи қатнашади.

Ўзбек танкидчилигидаги сухбатларда кўпроқ икки сухбатдош мулоқоти кенг тарқалган. Бир неча сухбатдошлар иштирокидаги давра сухбатлари ҳам учрайди. Бунга сўнги йилларда У.Норматов, Б.Назаров, И.Ғауров, Б.Саримсоков, Н.Раҳимжонов, Қ.Йўлдошев, С.Мели иштирокида «Мустақиллик даври шеърляти» ҳамда П.Қодиров, У.Норматов, А.Расулов, Н.Худойберганов, Б.Назаров, Д.Алимова иштирокидаги «Мустақиллик даври насри» мавзуйидаги давра сухбатларини кўрсатиш мумкин. (ЎзАС, 2005, 20 май; 22 август).

Адабий-танкидий сухбатлар бир неча ички кўринишларга эга:

1. Ёзувчи билан мунаққид сухбати.
2. Танкидчи билан адабиётшунос сухбати.
3. Ижодкор (ёзувчи, шоир) билан ижодкор сухбати.
4. Мунаққид билан китобхон сухбати.

5. Давра суҳбати (танкидчилар гурунгини ҳам шунга киритиш мумкин).

Ёзувчи билан мунаққид суҳбати. Суҳбатнинг бу тури, асосан, 70-йилларда ривожланди. У кўпроқ адабий жараёндаги муаммоларни ҳам, ёзувчи ижодидаги айрим масалаларни камраб олишга ҳаракат қилади, фаоллиги билан ажралиб туради. Бунда ёзувчи ижодий лабораториясига оид маълумотлар, адибтнинг ўз амалий фаолиятидан чиқарган назарий ҳулосалари акс этади.

Адабий-танкидий суҳбатнинг бу хилини ривожлантиришга С. Мамажонов, У. Норматов, О. Шарафиддинов, И. Ҳаққулов, Н. Худойберганов, М. Саъдий каби мунаққидлар ўз ҳиссаларини қўшдилар. Бу борада, айниқса, У. Норматов суҳбатларини алоҳида таъкидлаш лозим.

Танкидчи билан адабиётшунос суҳбати. Суҳбатнинг бу тури ўзбек танкидида кенг тараккий этмаган бўлса-да, сўнги босқичда жонланиш сезилади. Адабиётшунос О. Абдуллаевнинг мунаққид О. Шарафиддинов билан суҳбати унинг гўзал намуналаридан биридир. Мунаққид устозга унинг наинки, ҳозирги катта тажриба орттирган ижодий даври, балки ёшлик йиллари ҳақида ҳам қатор саволлар беради. Суҳбатда О. Шарафиддинов ўз болалик йиллари, дастлабки ўқиган бадиий асарлари, мактабдаги таҳсил, катагон даврининг жонли хотиралари ҳақида сўзлайди. Бу маълумотлар биринчидан, ўқувчини мунаққиднинг ҳаётига чуқуррок олиб қиради, қолаверса, унинг портретига чизгилар сифатида кимматлидир. Икки суҳбатдошнинг адабий танкид моҳияти, адабий жараёндаги ўрни, нуксон ва ютуқлар, замон ва адабиёт муаммоларига оид қарашлари танкиднинг жонли манзараларини кўриш ва кузатишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Сўнги йиллардаги У. Норматов, Ҳ. Болтабоев, И. Фафуров, Й. Солижонов, У. Ҳамдам, Э. Очилловларнинг бу йўналишдаги суҳбатлари, адабий танкид ва адабий жараёни янада жонлантирмоқда. Бу суҳбатлар ҳам адабиётшунос олимнинг, ҳам халқ меҳрини қозонган истеъдодли мунаққиднинг илмий, ижодий киёфасини, суҳбат маданиятини кўрсатишга хизмат қилади.

Мустақиллик йилларида «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, «Шарқ юлдузи», «Ўзбек тили ва адабиёти» журналлари саҳифаларида танкидчи ва адабиётшуносларнинг ўзаро суҳбатлари тез-тез бериляптики, демак, уларга қизиқиш йилдан йилга кучайиб бормоқда.

Ижодкор (ёзувчи, шоир) билан ижодкор суҳбати. Э. Воҳидов, Ў. Ҳошимов, А. Орипов каби машҳур ёзувчи ва шоирларнинг ёш ижодкорлар билан суҳбати жамоатчилик томонидан доимо катта қизиқиш билан кутиб олинади. Масалан, ёш ижодкор Сафар Оллоёрнинг Шукур Холмирзаев билан суҳбати («ЎЗАС», 2002 йил, 22 ноябрь) да сарлавҳасига ёзувчи сўзлари чиқарилган: «Жаҳонбоп асар ёза оламан, лекин...» деб номланган. Бу сарлавҳанинг ўзиёқ ўқувчини жалб этиш хусусиятига эга,

аникрофи, унда структурал жиҳатдан кизиктирувчи код мавжуд. Сухбатда адабиётнинг дунёга чиқишида таржиманинг роли ҳақида фикр юритилади. Самимий, дилдан ўртоклашиш руҳида ташкил этилган сухбатдан Ш.Холмирзаевнинг ҳақиқатгўй, адолатпарвар ва катта орзулари билан яшаган киефаси китобхон хотирасида сакланиб қолади.

Мунаққид билан китобхон сухбати ўзбек танқидчилигида кам учрайди. Юкорида эслатганимиз инглиз адиби ва танқидчиси Р.П.Уорреннинг «Нью-Йорк штати Юнион коллежи талабалари билан сухбат»и бу жанрнинг ёркин намунасидир. Бундай сухбатларда ёзувчи кенг китобхонлар оммасининг сухбатдош мисолидаги вакили билан юзма-юз учрашиш имконига эга бўлади. Айни вақтда, оддий китобхоннинг адиб билан, асарларини ўзи севган (ёки севмаган) ёзувчи билан юзма-юз учрашуви унинг китобхон сифатидаги иқтидори, диди шаклланиши, у ёки бу адабий-эстетик муаммоларни ойдинлаштириб олишда муҳим аҳамиятга эгадир. Айниқса, ёзувчи ва китобхон сухбатининг баҳс характерида кечиши унга салкам бадий асэр тусини беради ҳамда бундай сухбатга ишқибозлар аудиториясининг кенгайиши сабаб бўлади. Бизнинг газета ва журналлар, танқидчилар адабий-танқидий сухбатнинг бу турига ҳам эътибор қаратишса, ўзининг гўзал самараларини бериши шубҳасиздир.

Танқидчининг олимлар билан сухбати. Сухбатнинг бу тури ўзбек танқидчилигида кўп учрайди. Унинг ёркин намуналари таникли адабиётшунос ва мунаққид И.Ҳаққул ижодида кузатилади. Олимнинг (1991) «Ғазал гулшани» деб номли китобидаги сухбатларни муаллифнинг ўзи «адабий сухбатлар» деб атайдн ва улар “тахлил-мушоҳада шаклида” ёзилганини таъкидлайди.

Иброҳим Ҳаққул сухбатлари ўзининг ниҳоятда эркинлиги билан диққатни жалб этади. Мунаққид баъзи сухбатларда бўлгани каби саволлар бериб ўтирмайди. Масалан, «Ғоявийлик ва маҳорат чўккиси» деб сарлавҳаланиб, профессор А.Ҳайитметов билан олиб борилган сухбат Алишер Навоий ғазаллари, улардаги адабий анъана ва янгиликнинг ўрни каби масалаларга бағишланган. Сухбатда Навоий ғазалларидаги анъана ва янгилик хусусида фикр юритилади.

Сухбатларнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шундаки, сухбатдошлар қайси шоир ҳаёти, ижоди ҳақида фикр юритмасинлар, масалага кўпинча жаҳон адабиёти, юксак санъат мезонлари асосида ёндашишга ҳаракат қиладилар.

Давра сухбати. Номидан кўриниб турганидек, бу бир неча сухбатдошлардан ташкил топади. Сухбт кўпинча муайян муаммо атрофида уюштирилади. Ёки бирор ижодкор ҳаёти, ижодини чуқурроқ ўрганишга бағишланади.

Адабиётшунос С. Мамажонов «Адабий жараён ва адабий журналларда адабий танқид» маколасида 1983 йилда “Ёшлик” журналида эълон қилинган сухбатлар ҳақида атрофлича фикр юритади. “Шакл– томпр.

мазмун – конми?” деган давра суҳбати ўқувчини ўйлашга мажбур этадиган хусусиятга эга эканлиги кўрсатилади. “Ёшлик” журнали “Литературная учёба” журнали билан ҳамкорликда ибратли бир эксперимент – тажрибасига жамоатчилик эътибори тортилди. Миллийлик, шакл, анъана ва новаторлик, таржима, тил масалалари муҳокама қилиниб, А.Мухтор, М.Кўшжонов, О.Ёқубов, Э.Воҳидов, И.Ғафуров, О.Магжон каби адиб ва мунаққидлар иштирок этган бу давра суҳбати ўз вақтида наинки Ўзбекистон, балки ундан ҳам кенгроқ миқёсдаги китобхонлар эътиборини жалб этди. Кўтарилган масалалар, айниқса, ёшлар ижоди, уларнинг бугуни ва эртаси билан жипс боғлиқликда ёритилди. Ўша вақтда тилга олинган қатор ёш ижодкорлар кейинчалик, миллий адабиётимизнинг пешкадам намояндалари бўлиб етишди.

«Янгилашиш умиди» деб номланган давра суҳбати ўзбек адабиётшунослигининг бугуни ва келажаги муаммосига бағишланган. Унда Ўзбекистон ҒА Тил ва адабиёт институтининг ёш олимлари қатнашганлар. «Ғулистон» журналида эълон этилган мазкур давра суҳбатида адабиётшуносликда турғунлик даври қолдирган асоратларнинг сабаб ва оқибатларини очишга ҳаракат қилинган. Ташаббусларга йўл очиш, илмда соғлом ижодий муҳит яратиш, жаҳон миқёсидаги илғор тажрибаларни ўзлаштириш, иқтидорли ёшларга эътиборни кучайтириш каби муҳим масалалар кун тартибига қўйилгани ушбу суҳбатнинг илмий-назарий аҳамиятини белгилаб беради.

«Болалар адабиёти юксалиш машаққатлари» деб номланган давра суҳбати («ЎЗАС», 2002 йил 24 май)да болалар адабиёти муаммолари билан шугулланувчи мутахассислар, шоир ва адиблар қатнашдилар ва мустақиллик даври болалар адабиётида бадиий бакувват асарлар яратишнинг долзарб муаммолари ҳақида фикр юритилди.

Танқидчилар гурунги. Аталишидан кўриниб турганидек, бу суҳбат турида, асосан, мутахассислар иштирок этадилар. Мавзу ва муаммо кўпинча, адабий танқид хусусида бўлса-да, бундай суҳбатлар бадиий адабиёт ва ижодиётнинг турли йўналишидаги масалалар атрофида ҳам бўлиши мумкинлигини инкор этмайди. Масалан, «Бугунги танқид ҳақида қандай фикрдасиз» деб номланган («ЎЗАС», 1984 йил, 4 май) давра суҳбатини газетанинг бош муҳаррири О.Ёқубов олиб борди. Суҳбатда танқид тараққиёти, ютуқ ва камчиликлари, айниқса, ўрганилмай келинаётган масалаларга эътибор қаратиш зарурлиги таъкидланди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, адабий-танқидий суҳбат жанри ўз вазифалари, ўз моҳияти, ўз мақсадига эгадир. Унинг бошқа жанрларидан фарқли ва асосий хусусиятларидан бири шундаки, адабий жараён, мутахассислар ва китобхонлар, бир вақтнинг ўзида, у ёки бу муаммо хусусида, кўпларни кизиктириб келаятган ечими ёхуд ёритилиши қутилаётган масала ҳақида турли қарашларнинг гувоҳи бўлади. Бундай имкониятни фақатгина давра суҳбатлари бериши мумкин. Кўпларда янги

фикр уйғотиш, борларини мустахкамлаш, чуқурлаштириш, айримларидан воз кечишда бундай давра суҳбатлари муҳим аҳамиятга эгадир. Шу маънода унинг имкониятлари бошқа жанрларга нисбатан кенгрокдир. Давра суҳбатида нима ҳақда мулоқот олиб борилмасин, фикрлар чархланади, бир-бирини тўлдирди, бир муаммо атрофида турлича нуқтан назарлар илгари сурилади. Шу фазилати билан давра суҳбати адабий жараён йўналишига фаол ва самарали таъсир кўрсата олади.

Э.Межелайтеснинг "Тунги капалаклар" китобидаги тубандаги мулоҳаза эътиборни тортади. "...Биродар, агар сен шахсият ҳақида фикр юритмоқчи бўлсанг, энг аввало, уни яхши ҳис қилишинг сўнг эса яхши тушуна олишинг керак. Энг аввало қалб билан, шундан сўнг эса онг билан

Дастлаб ўзида енгил ва ёқимли шаббодадек Ҳофиз шеърятининг наъҳасини ташувчи эпкиннинг сийпаланишини ўзингда ҳис қилишинг керак, фақат ана шундагина унинг муаттар бўйидан қониқиб нафас оласан"¹⁷⁷. Бу фикрларни танқидчиликнинг барча жанрларига нисбатан қўллаш мумкин. Танқидчи юқоридаги хусусиятларга амал қилса, ёзгани санъат даражасига яқинлашади. Умуман, адабий танқиднинг ҳамма жанрлари адабиётга, адиб ва бадий асарга муҳаббат самарасининг ўзига ҳос шакллариدير. Санъатга муҳаббат бўлмаган жойда танқид бўлмайди. А.С.Пушкин таъбири билан айтганда: «Танқид санъат ва адабиёт асарларининг гўзаллиги ва нуқсонини очиб берувчи фандир». Шундай экан, ҳақиқий мунаққид бўлишни истаган кишидан санъатни севиши ва ўзига ҳос иқтидор эгаси бўлиш талаб қилинади.

Таянч тушунчалар: мактуб, хат, очик хат, адабий-танқидий мактуб, ёзувчига мактуб, китобхонга мактуб, танқидчининг танқидчига мактуби, мактубда шакл ва мазмун бирлиги, танқидчи ва ёзувчи суҳбати, хат қурлиши, суҳбат, мулоқот, танқидчилар гўрунги, давра суҳбати, танқидчи иқтидори.

Мавзунини мустахкамлаш учун саволлар:

1. Адабий-танқидий мактубларнинг илдизи ҳақида гапиринг.
2. Жанрий белгилар легенда нимани тушунсиз?
3. Адабий-танқидий мактубларнинг турли шакллари ҳақида гапиринг.
4. Адабий суҳбат жанрининг ўзига ҳослиги нимада?
5. Суҳбатнинг қандай ички турлари мажуд ?
6. Адабий-танқидий суҳбатнинг бошқа жанрлардан фарқи нима?

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

1. Аҳмедова Ш. Мактубот ва адабий танқид. Т. Фан, 2005.
2. Аҳмедова Ш. Ўзбек адабий танқидчилиги жанрлари. Т.2008.
3. Назаров Б. Ҳаётийлик –безавол мезон.Т. «Фан». 1986.

¹⁷⁷ Камалак. Тўплам. 1998

4. Норматов У. Ижод сеҳри. Т., 2009.
5. Пушкин А.С. Танланган асарлар. 8-том. Тошкент. 1982, - Б.238.
6. Қўшжонов М. Ижод масъулияти. Т. Алабиёт ва санъат, 1981.
7. Ғафуров И. Ҳаё - халоскор. Т. «Маънавият». 2009.
8. Ҳаққулов И. Ижод иклими. Т, 2009.

МУНДАРИЖА

КИРИШ

БИРИНЧИ БЎЛИМ	4
Адабий танқид фан сифатида. Унинг ижтимоий эстетик моҳияти, мақсади ва вазифалари.....	4
Адабий танқиднинг ўзига хос хусусиятлари.....	24
ИККИНЧИ БЎЛИМ	34
ЎЗБЕК АДАБИЙ ТАНҚИДИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТ БОСКИЧЛАРИ.	
Ўзбек адабий танқидчилигининг пайдо бўлиши ва шаклланиш тамойиллари(1900- 1925).....	34
Абдурауф Фитрат	65
Чўлпоннинг адабий-танқидий қарашлари.....	74
Вадуд Маҳмуд.....	83
Ўзбек адабий танқидчилиги мафкуравийлаштирилиш ва реализм учун кураш жараёнида (1927-1990 йиллар).....	92
Ойбекнинг адабий-танқидий қарашлари.....	154
Иззаг Султон.....	162
Ҳ.Ёқубов	170
М.Қўшжонов.....	176
С.Мамажонов	187
П.Худойберганов.....	192
И.Ғафуров	196
УЧИНЧИ БЎЛИМ	206
ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТАНҚИДИ (XX асрнинг 90- йиллари ва XXI аср бошлари).....	
Озод Шарафилдинов	252
Н. Каримов	262
У.Норматов.....	272
Б.Назаров	281
А.Расулов.....	288
И.Ҳаққулов.....	293
Адабий танқидда таҳлил ва талқин муаммолари.....	302
ТЎРТИНЧИ БЎЛИМ	341
ЎЗБЕК АДАБИЙ ТАНҚИДИНИНГ ЖАНРИЙ ТАРКИБИ	
Ўзбек адабий танқидчилигининг жанрий таснифи. Тақриз.....	341
Адабий -танқидий мақола жанри	352
Тарихий- биографик ёндашувга асосланган адабий танқид жанрлари.....	364
Адабий мулоқотга асосланган жанрлар.....	382

БАХТИЁР НАЗАРОВ, АБДУҒАҒУР РАСУЛОВ,
ШОИРА АХМЕДОВА, КУРДОШ ҚАҲРАМОНОВ

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТАНҚИДИ ТАРИХИ

Дарслик

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
университетлар ва педагогика олий ўқув юртиларининг
филология факультетлари учун дарслик сифатида тавсия этган.*

Мухаррир: Тўра Мирзаев
Дизайнер: Назиржон Тўраев
Саҳифаловчи: Асадулло Зоиров

Лицензия А1 № 168. 23.12.2009.
Босишга 30.04.2012 й. Рухсат этилади. Бичими: 60x84 1/16.
Times гарнитураси. Офсет қоғози. Шартли б.т. 25,0.
Нашири т.25,0. Адади 1000 нусха. Буюртма № 67.
Баҳоси келишилган нарҳда.

“Tfakkur qanoti” нашриёти. Тел.: (+99890) 945-50-87
Тошкент, 1-тор, Мирсолнҳова кўчаси, 13-уй.
Наширёт манзили: Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уйи.

«STANDART-POLIGRAF»
Хусусий ишлаб чиқариш корхонасида чоп этилди.
Манзили: Бухоро шаҳри, Навоий шох кўчаси, 6-уйи.
Тел: 223-47-08. E-mail: Standartpol@list.ru